ISSN 2073-333X

Международный научный журнал

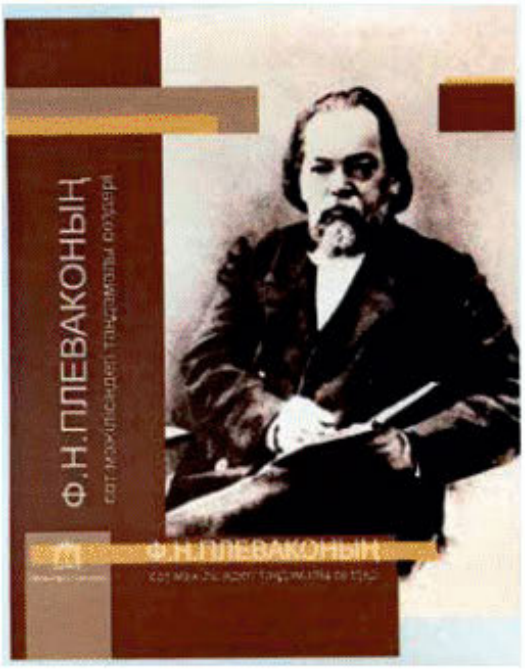
Қазақстанның ғылымы мен өмірі
Наука и жизнь Казахстана
Science and life of Kazakhstan

№7/2 2019

ЛЕДОВЫЙ КОМПЛЕКС АЛМАТЫ АРЕНА

Тағылымы терең туынды

Заң ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, "Қазақстанның ғылымы мен өмірі" атты халықаралық журналдың Бас редакторы **Есберген Алауханов**тың **"Ф.Н.Плевакоңың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері"** атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол - Ф.Н. Плеваконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако - XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
«ҚҰҚЫҚТЫҚ МИССИЯ» ҚОҒАМДЫҚ ҚОРЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ

Учредитель:
ОБЩЕСТВЕННЫЙ ФОНД «ПРАВОВАЯ МИССИЯ»
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ

Founder:
PUBLIC FOUNDATION «LEGAL MISSION»
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

Халықаралық ғылыми журнал
Международный научный журнал
International science journal

№ 7/2 2019

Бас редактор – **Алауханов Е.О.**
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор – **Алауханов Е.О.**
«Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Y.O.**
«Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», Doctor of Law, professor

Алматы 2019

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор
Абдукаримов О.А., ҚР қоғам қайраткері
Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы
Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор
Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)
Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)
Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор
Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор
Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)
Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор
Бородин С.В., з.ғ.к., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)
Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФЖоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)
Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор
Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, басред. (Мәскеу)
Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор
Елешов Р., – а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор
Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті
Жұмағұлов Б.Т., — т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., з.ғ.д., профессор (Германия)
Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор
Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор
Кемел М., э.ғ.д, профессор
Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)
Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор
Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)
Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)
Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор
Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры
Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры
Рагимов И.М. з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Рустамбаев М.Ю, з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., ақын-драматург
Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы
Сартаев С.С., з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі
Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор
Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры
Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)
Төлеген М.Ә., доктор PhD, ректор ШҚМУ ректоры
Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СПб. халықаралық криминологиялық клубының президенті

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор
Абдуллаев К.К., – а.-ш.ғ.д., профессор
Асанғазы О., тіл жанашыры
Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор
Әбішев Х.А., з.ғ.д., профессор
Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор
Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор
Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)
Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты
Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)
Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор
Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)
Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор
Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор
Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)
Жолдыбай К., жазушы-публицист
Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор
Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., с.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)
Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор
Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор
Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор
Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)
Мажейка Киприс И., МЕАТР акад.(Мәскеу)
Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)
Мельник Г.С., с.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)
Миндагулов Ә.Х., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Молдабаев С.С., з.ғ.д., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор
Саданов А.Қ., б.ғ.д.. профессор
Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері
Старостин С.А., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)
Сұлтанмұрат Е., академик
Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор
Сейтжанов Ә.Ә, з.ғ.к., доцент
Рустемов Б.Т., жазушы-публицист
Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор
Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор
Усманов А., п.ғ.д., профессор
Тоғжанов Е.Л., з.ғ.к.
Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор
Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор
Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор
Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)
Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор
Усманов С.У., т.ғ.д., профессор
Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)
Нии Thinh, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)
Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор
Абдукаримов О.А., общественный деятель РК
Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК
Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор
Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)
Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)
Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор
Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор
Бисенов К.А., д.т.н., профессор
Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)
Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)
Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)
Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)
Гаипов З.С., д.п.н., профессор
Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)
Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)
Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)
Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор
Елешов Р., д. с-х.н., академик НАН РК
Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК
Елюбаев Ж.С., д.ю.н., профессор
Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК
Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК
Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)
Зигмунд О.А., д.ю.н., профессор (Германия)
Идрисов Д.А., д.т.н., профессор
Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор
Кемел М., д.э.н. профессор
Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор
Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)
Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)
Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)
Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)
Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)
Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)
Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)
Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор
Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ
Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ
Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)
Рустамбаев М.Ю, д.ю.н. профессор (Ташкент)
Оразалин Н.М., поэт-драматург
Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»
Сартаев С.С., д.ю.н., академик НАН РК
Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Султанов К.С., д.пол.н., профессор
Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ
Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Айтжанов Б.Д., д. вет.н., профессор
Абдуллаев К.К., д. с.-х.н., профессор
Асангазы О., обшественный деятель
Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор
Абишев Х.А., к.ю.н., доцент
Байменов А.М., к.тех.н., профессор
Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор
Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)
Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК
Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)
Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор
Данилов А.П., к.ю.н., доцент(Санкт-Петербург)
Жумагулова В.И. д.ф.н., профессор
Жакып Б.О., д.фил.н., профессор
Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)
Жолдыбай К., писатель-публицист
Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)
Ивона Массаки, профессор (Польша)
Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор
Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор
Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)
Куфлева В.Н., к.ю.н. доцент (Краснодар)
Корконосенко С.Г., д.пол.н., профессор (Санкт-Петербург)
Курманалиев К.А., д.ф.н., профессор
Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор
Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)
Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР(Москва)
Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор(Ташкент)
Мельник Г.С., д.пол.н., профессор (СанктПетербург)
Миндагулов А.Х., д.ю.н., профессор (Москва)
Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)
Омаров Б.Ж., д. фил.н., профессор
Саданов А.К., д.б.н., профессор
Сапиев О.С., общественный деятель РК
Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор
Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)
Старостин С.А., д.ю.н., профессор (Москва)
Султанмурат Е., академик
Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор
Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент
Рустемов Б.Т., писатель-публицист
Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор
Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор
Турсынов С.Т., д.э.н., профессор
Тогжанов Е.Л., к.ю.н., доцент
Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор
Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор
Усманов А., д.п.н., профессор
Усманов С.У., д.т.н., профессор
Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор
Шамурзаев Т.Т., д.ю.н., профессор (Бишкек)
Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)
Челадзе Г., доктор права, доктор бизнес админ., профессор (Грузия)
Нии Thinh, Председатель Ассоциации писателей во Вьетнаме (Вьетнам)
Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)

EDITORIAL BOARD:

Abdirov B.D., Dr. of Law, professor
Abdukarimov O.A., public figure of the Republic of Kazakhstan
Asanov Zh.K., Dr. of Law, the Chairman of the Supreme court of Kazakhstan
Abdrasylov B.S., Dr. of biology, professor
Abdurasulova K.R., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Abzalov E.M., Dr. of Law,Professor, State Counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)
Alikperov H.D. Dr. of Law,Professor State Counselor of Justice of the 3rd class
Baideldinov D.L., Dr. of Law, professor
Baidaulet I.O., Dr. of medical science, prof.
Bisenov K.A., Dr. of technology, professor
Baulin U.V., Dr. of Law, prof. (Kiev)
Borodin S.V., Dr. of Law, vice president, lawyer (Voronezh)
Bukalerova L.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Vedernikova O.N., Dr. of Law, professor, (Moscow)
Gayipov Z.S., Dr. of political sciences, prof.
Gollik Y.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Grib V.V., Dr. of Law., Professor (Moscow)
Gruntov O.I., Dr. of Law., Professor (Minsk)
Dulatbekov N.O., Dr. of Law, professor
Eleshov R., Dr. of agricultural sciences, acad. NAS RK
Esim G., Dr. of Philology, acad. NAS RK
Elubaev G.S., Dr. of Law, professor
Zhumagulov B.T., Dr of technical sciences, Academician of the NAS of the RK
Zhurinov M.Zh., academic, President of NAS RK
Zaripov Z.S., Dr. of Law, professor (Ryazan)
Ydyrysov D.A., Dr. of history, professor
Kasimbekov M.B., Dr. of political sciences, prof.
Kemel M., Dr. of economics, professor
Kul-Muhammed M.A., Dr.of Law, professor
Korobeev A.I., Dr. of Law, professor (Bladibostok)
Kozachenko I.Ya., Dr.of Law, professor (Ekaterinburg)
Koniyakhin B.P., of Law, prof. (Krasnodar)
Lebedov S.Y., Dr. of Law, professor (Moscow)
Lihovaya S.Y., Dr. of Law, professor (Kiev)
Matskevich I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Minyazeva T.F., Dr. of Law, Professor (Moscow, RUDN)
Mukhamediuly A., Dr. of philosophy., prof.
Musakhodzhayeva A.K., professor, rector of KazNAA
Mutanov G.M., Dr of Technical Sciences, professor, acad. of NAS RK, rector of KazNU
Ragimov I.M., Dr. of Law, professor (Moscow)
Rustambaev M.Yu., Dr. of Law, prof. (Tashkent)
Orazalin N.M., Poet, playwright
Orlov B.N., Dr. of Law, Editor-in-chief «Russian criminological view»
Sartayev S.S., Dr. of Law, acad. NAS. RK
Sagadiev K.A., Dr. of Economics, acad. NAS. RK
Siegmunt O., Dr. of Law, professor (Germany)
Sultanov K.S., Dr.of political sciences, prof.
Sydykov E.B., Dr. of history, professor, rector of ENU
Sydykova. L.Ch, Dr.of Law, professor(Bishkek)
Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU
Shestakov D.A., Dr. of Law,professor, writer

EDITORIAL COUNCIL:

Aitganov B.D., a doctor of betener sciences is a professor
Asangazy O., public figure
Abishev T.D., candidate of Law
Abishev H.A., Dr. of Law, professor
Abdullaev K.K., Doctor of agricultural sciences, professor
Baimenov A.M., candidate of tech, professor
Bishmanov B.M., Dr. of Law, professor
Bekmagambetov A.B., Cand. of Law, professor (Kostanai)
Bekturganov E.U., Member of the Parliament of Kazakhstan
Borbat A.V., Deserved Lawyer of the Russian Federation, candidate of Law (Moscow)
Jansaraeva R.E., Dr. of Law, professor
Zhumagulova V.I. Doctor of philological sciences, Professor, academician
Zhakyp B.U., Dr.of philology, professor
Zholdybay K., writer, journalist
Ivona Massaki, professor (Poland)
Karibaev B.B., Dr. of hisroy, professor
Kangigitov E.K., a doctor of betener sciences
Klenova T.V., Dr.of Law,professor (Samara)
Kufleva V.N., cand.Sc. in Law, assistant professor (Krasnodar)
Korkonosenko S.G., Dr. of polit, professor (St.-Peterburg)
Kurmanaliev K.A., Dr. of philology, prof.
Kuanalyeva G.A., Dr. of Law, professor
Loopachenko N.A., Dr. of Law, prof.(Saratov)
Mazheika Kipras I., acad.PANS (Moscow)
Matkarimova G.S., Dr. of Law, prof.(Tashkent)
Melnik G.S., Dr. of polit, professor
Mindagulov A.N., Dr. of Law, professor
Omarov B.Zh., Dr. of philology,professor
Sadanov A.K., Dr. of biology,professor
Sapiev O.S., The public figure of RK
Sarsembaev M.A., Dr.of Law, professor
Salomov B., Dr. of Law, professor
Starostin S.A., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Sultanmurat E., academic
Smatlaev B.M., Dr. of Law, professor
Seitzhanov A.A., Ph.D., associate Professor
Rustemov B.T., writer, publicist
Rustemova G.R., Dr. of Law, professor
Turetski N.N., Dr. of Law
Tursunov C.T., Doctor of Economics, professor
Toqshanov E.L., Dr. of Law, professor
Toilybaev B.A., Dr. of pedagog., professor
Turgaraev B.T., Dr. of Law, professor
Usmanov A., Dr. of political sciences, professor
Usmanov S.U., Dr. of history, professor
Shaukenova Z.K., Dr. of soc., professor
Shamurzaev T.T., Dr.of Law, professor (Bishkek)
Fadeev V.N., Dr. of Law, prof. (Moscow)
Cheladze G., Dr. of Law, professor (Gruzia)
Huu Thinh, Chairman Vietnam Writer's Association, poet (Vietnam)
Harchenko B.V., Dr. of Law, prof. (Harkov)

“Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білім алдым”.
Александр Македонский

“Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болып отыр”.
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

“ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА” халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», Халықаралық Қазақстан криминологиялық клубының Президенті, заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алауханов**тың ғылыми жетекшілігімен шығады.

Басылым 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылымиметрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағытттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;
   Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.
2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.
3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;
4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**
5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.
6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап,басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:
2. Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), **кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.
3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.
4. Мақала мәтіні«Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.
5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.
6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.
7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.
   Мақала үшін төлемақы – 16 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

   Төлемақы төлеуге: Карта нөмірі:
   5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
   ЖСН: 9207 1540 0124
   Жақын және алыс шетелде тұратынавторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

   e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт:www.nauka-zan.kz

ТМД елдеріндегі редакция өкілдігі:

• **Мәскеу, ММУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29**
• **Мәскеу:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**ұялы тел: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**ұялы тел.: +7-960-5726474**
• **Краснодар:**	**проф. В.П. Коняхин**	**ұялы тел.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**ұялы тел.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**ұялы тел.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**ұялы тел.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**ұялы тел.: + 992907702120**
• **Бішкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**ұялы тел.: + 996555753058**
• **Бішкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**ұялы тел.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**ұялы тел.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**ұялы тел.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54**

Журнал редакциясының мекенжайы:

Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй

e-mail:nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

“Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир и людей”.
Хуго Штейнхаус

“Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать”.
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекснаучного цитирования (ИНЦ).

Журнал входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) по специальностям юридических, филологических и педагогических наук и др.

Журнал издается с 09.02.2009 года, ежемесячно, на восьми языках (казахский, русский, английский, французский, китайский, чешский, венгерский, немецкий).

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.

Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», Президента Международного Казахстанского криминологического клуба – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года издание вступило в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей – Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analitics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем, Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

- Победители конкурса
- Имя в истории и науке
- Вопросы образования и науки
- Трибуна молодых ученых
- Юбилей
- Мероприятия
- Рецензии, новые книги
- Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1. **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.
2. **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.
3. **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.
4. **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.
5. **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.
6. **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат». **Не допускается ПЛАГИАТ.**
7. **В статье** необходимо широко использовать труды казахстанских авторов, внесших в развитие и совершенствование отечественной науки.
   Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».
8. **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.
   Примечание: *согласно формату журнала просим авторов высылать фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.*

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1. **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.
2. **Структура научной статьи**:
   а) **название статьи**;
   б) **текст статьи**;
   в) **Сведения об авторе** (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания, электронный адрес, контактные данные);
   г) **индексы** УДК и / или ББК;
   д) **ключевые слова** (в количестве не более 5);
   е) **аннотация** (из 3-4 предложений);
   ж) **библиография**.

- *Если статья написана на иностранном языке*, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., контактные и иные данные об авторе (место работы/учебы с указанием адреса, должности, степени, звания), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на казахском и (или) русском языках.

3. *Статья* должна состоять из следующих элементов: введение, основная часть и заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.
4. *Текст* должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.
5. *Ссылки* на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по тексту статьи с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. *Пример внутри текстовой библиографической ссылки: [Савицкий В.М., 1996, с. 47].*

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. *Например, в тексте:«В соответствии сп. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой,«решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: «Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. ***Пример****: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

6. *Библиографический список* должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». *Библиографический список* входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания. *Пример оформления учебного пособия: Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб. пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. – М.: Бек, 1996. – 320 с.*

   Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение ролисудебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018. Т. 18. № 7. – С. 52-62.*

   Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций: Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

   Пример оформления автореферата диссертации: Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.

   Пример оформления диссертации: Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. …докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. – М., 2018. – 425 с.

   Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

   Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

   Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».
7. *Статьи*, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.
8. *Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очередности*.

Оплата по реквизиту**:**
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

Представительство редакции в СНГ:

• **Москва МГУ:**	**проф. Матвеева А.А.**	**моб.: +7 (916) 526-44-29**
• **Москва:**	**проф. Лебедев С.Я.**	**моб.: +7 (985) 977-28-05**
• **Санкт-Петербург:**	**доцент Данилов А.П.**	**моб.: +7-911-963-13-91**
• **Рязань:**	**проф. Зарипов З.С.**	**моб.: +7-960-5726474;**
• **Краснодар:**	**проф. Коняхин В.П.**	**моб.: +7-918-443 56 21**
• **Краснодар:**	**доцент Куфлева В.Н.**	**моб.: +79184333395**
• **Киев:**	**проф. Лиховая С.Я.**	**моб.: +7 380674469485**
• **Харьков:**	**проф. Харченко В.Б.**	**моб.: +7 380932339968**
• **Ташкент:**	**проф. Абдурасулова К.Р.**	**моб.: +7 998 909 63 92 51**
• **Ташкент:**	**проф. Абзалов Э.М.**	**моб.: +7 998 901 87 07 01**
• **Душанбе:**	**проф. Бахриддинов С.Э.**	**моб.: + 992907702120**
• **Бишкек:**	**проф. Сыдыкова Л.Ч.**	**моб.: + 996555753058**
• **Бишкек:**	**проф. Шамурзаев Т.Т.**	**моб.: + 996555789546**
• **Ярославль:**	**проф. Иванчин А.В.**	**моб.: + 89106641313**
• **Ставрополь:**	**проф. Кибальник А.Г.**	**моб.: +79624038213**
• **Ростов-на-Дону:**	**проф. Бойко А.И.**	**моб.: +7 (928) 158-68-17**
• **Екатеринбург:**	**доцент Сергеев Д.Н.**	**моб.: +7 (902) 260-15-54**

Адрес редакции журнала:

г. Алматы, Алмалинский район, проспект Абылай хана, д. 113

e-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828 (WhatsApp);

Научный редактор: Акжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции
39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)

42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Библиотека Саратовского центра по исследованию проблем организованной преступности и коррупции
52. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
53. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
54. Библиотека Самарского университета
55. Библиотека Белорусского государственного университета
56. Библиотека Киевского национального университета
57. Научная библиотека им. М.Максимовича
58. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
59. Национальная научная библиотека Грузии
60. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
61. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
62. Национальная библиотека Азербайджана
63. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
64. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
65. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
66. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
67. Библиотека Литературного института Узбекистана
68. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
69. Библиотека Таджикского национального университета
70. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
71. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н. Ельцина
72. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Байгундинов Е.Н.
ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА УБИЙСТВО МАТЕРЬЮ НОВОРОЖДЕННОГО РЕБЕНКА В КАЗАХСТАНЕ И ПРИБАЛТИЙСКИХ СТРАНАХ 19

Bekishev A., Kan A., Tsoi A.
SOME PECULIARITIES OF DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES RELATED TO DRUG TRAFFICKING 22

Veli Ö.Ö., Досекеев О.Б.
К ВОПРОСУ РАЗВИТИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ИНСТИТУТА ПРИВЛЕЧЕНИЯ К ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЦ ЗА ЛЕГАЛИЗАЦИЮ (ОТМЫВАНИЕ) ДЕНЕГ И (ИЛИ) ИНОГО ИМУЩЕСТВА, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ 28

Дячук М.И.
САМОБЫТНОСТЬ КАЗАХСТАНСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ФУНКЦИЯ МЕДИАЦИИ В ПОЛИЭТНИЧНОМ ОБЩЕСТВЕ 36

Дячук М.И.
СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 40

Елубаев А.Б.
АДАМНЫҢ АҒЗАЛАРЫ МЕН ТІНДЕРІН ЗАҢСЫЗ АЛУ ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫНЫҢ ОБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ 44

Жандыкеева Г.Е.
ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИИ КАК ЭЛЕМЕНТА ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ 49

Кан А.Г., Цой А.Н., Бекишев А.К.
К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ «ПОЛИГРАФА» В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ 53

Каратаев Т.Ж.
ПОНЯТИЕ И СИСТЕМА ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ГАРАНТИИ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА 58

Kundakova M.Zh., Dzhansaraeva R.E., Baysalov A.D.
SOME PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION ON COUNTERACTION ILLEGAL MIGRATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND POSSIBLE WAYS OF THEIR SOLUTION 64

Қанатбекұлы Ж.
ҚЫЛМЫСТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ КЕҢІСТІКТІК СИПАТТАМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ СЕКСУАЛДЫҚ ҚЫЛМЫСКЕРЛЕРДІҢ БЕЙІНІН ЗЕРДЕЛЕУ 74

Мухамеджанов Э.Б., Байжомартова К.А., Абдрахманов А.Н.
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ 81

Sakenova A.B.
INTERROGATION OF A MINOR INVOLVED IN THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENSE 85

Таужанова Р.Ж., Абдуалипова К.Ж., Дархамбаева А.Д., Омирали А.О.
ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ КОНТРОЛЯ ЗА РЕАЛИЗАЦИЕЙ ПРИНЯТЫХ ПО ОБРАЩЕНИЮ ГРАЖДАН РЕШЕНИЯМ 90

Темиргазин Р.Х., Ануфриева Е.А.
ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ДОКАЗЫВАНИЮ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ТЕХНОГЕННЫМИ ИСТОЧНИКАМИ ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТИ 97

Тогайбаева Ш.С., Елюбаев М.С.
КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 101

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абитова Г.Т
ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ КАК МОЩНЫЙ ИМПУЛЬС ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ДОШКОЛЬНИКА 109
Асылбекова М.П.
БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫ ЖЕТІМ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСҚА ДАЯРЛАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ 115
Бағиева Ш.
ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУ 123
Берденова А.С.
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ 128
Исақұлова Ш.Қ., Ілиясова Д.С.
ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ КЕЙС-ӘДІСІН ҚОЛДАНУ 133
Исақұлова Ш.Қ., Ілиясова Д.С.
ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ БАҚЫЛАП-БАҒАЛАУ 137
Кожабаев К.Г., Зыкрина С.Ж.
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИМЕНЯЕМЫХ ПРИ КРИТЕРИАЛЬНОМ ОЦЕНИВАНИИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ 141
Кунанбаева М.Ш.
МЕХАНИЗМЫ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ПО РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВА ДЛЯ ИХ АДАПТАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ 148
Кунанбаева М.Ш
САМООБРАЗОВАНИЕ КАК ФОРМА НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ 156
Narenova S.
DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION 163
Рамазанов С.Ж.
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ 167
Rakhmetova Sh.
COMPETENCY-BASED APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE 173
Санай Г.Е., Утепова Э.Ж.
МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ 178
Сарсекеева Ж.Е., Джабаева Г.Н.
ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ 184
Seitenov A., Bexoltanova A., Aubakirova R.
DIAGNOSTICS OF MENTAL DEVELOPMENT AND THE EFFECTIVENESS OF INTELLECTUAL GAMES IN PRIMARY SCHOOL AGE 188
Seitenov A., Bexoltanova A., Aubakirova R.
TEACHING POLICY THROUGH INTELLECTUAL GAMES AT PRESCHOOL AGE: DIAGNOSTICS OF MENTAL PROCESSES 193
Смагулов Е.Ж., Есенғабылов І.Ж., Алдабергенова А.О., Нұрғожаев Ш.Б.
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНЫП БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУҒА ҮЙРЕТУ 199
Сыдык Л.С., Мирманова Г.К., Книсарина М.М., Егизбаева Л.Е.
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПО ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОМУ ИНТЕГРИРОВАННОМУ ОБУЧЕНИЮ (CLIL) 205
Храпченкова Н.Н., Жапанова Р.Н.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ 213
Chekmareva N.V., Yakhina S.B., Tleumetov B.T., Gizatulina A.F.
FROM READING TO SPEAKING: INTEGRATING ORAL COMMUNICATION SKILLS 218

Шавалиева З.Ш., Кудайбергенов А.Е., Жумағулов Г.Н.
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО-ның СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫНЫҢ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ, ӨЛШЕМДЕРІ МЕН МАЗМҰНЫ 221
Шаушекова Б.К., Кусайнова М.А., Сәрсенбеков Н.Ж., Қайырбек М.С.
БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕР 228

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абилхамитқызы Р., Сағатова Ш.
ТҮРКІЛЕРДІҢ ҚАРА РУХТЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРІ 234
Аканова А.И., Еспекова Л.Ә.
МИФОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТАНЫМ 238
Амангазиева М.К.
БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ АУДАРМАТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 243
Aripov A., Nagashbekov N.
ABOUT ETHICAL ASPECTS AND PROBLEMS OF TRANSLATION 248
Әмірбекова А.Б., Хабиева А.А.
ЛИНГВОФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ 252
Багила Р.
КОНФРОНТАТИВНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ ОБЩИХ СХОДСТВ И РАЗЛИЧИЙ В ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПАХ 256
Бурибаева М.А., Муратова Г.А.
ИССЛЕДОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В ТРУДАХ О. СУЛТАНЬЯЕВА 265
Исаева Г.С.
ҚАЗАҚТЫҢ ИДИОЭТНИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУ 271
Қамзабекұлы Д.
МӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР (XX ғасырдың 20-жылдары) 274
Қамзабекұлы Д.
РАЙЫМЖАН МӘРСЕКҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАСЫ МЕН ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ 281
Қобланова А.Ж
ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ЖАҢА БАҒЫТТАР МЕН ЖАҢАША ӘДІС-ТӘСІЛДЕР 286
Қобланова А.Ж
ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛАҒАТТЫ ШЕЖІРЕСІ 291
Машимбаева А.Ж., Байбураева Ж.А.
ҚЫЗЫЛ ТҮС АТАУЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ 295
Олькова И.А., Мячин К.А.
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ СООТНОШЕНИЯ ОЦЕНОЧНОГО И МОДАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ 301
Сағатова Ш., Абилхамитқызы Р.
КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК 307
Садулова Ж.К.
БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫНДАҒЫ ҮШТІЛДІЛІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 311
Сейданов Қ.
НАУАИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ 316
Сүйеркұл Б.М., Садықова М.С.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕР//ӘЙЕЛ» СЕМАНТИКАЛЫҚ ОППОЗИЦИЯСЫН АЙШЫҚТАЙТЫН ЫРЫМ-ТЫЙЫМДАРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ («АДАМ АТА МЕН ХАУА АНА» ҚИССАСЫНЫҢ МАТЕРИАЛЫНДА) 323

Тектіғұл Ж.О., Баядилова-Алтыбаева А.Б.
ТІЛ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТАСЫМАЛДАУШЫ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ 329
Шойманова М.Б., Мамадалиева Ю.А., Усербаева М.А.
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕР – ҰЛТТЫҚ ТІЛДІ БЕЙНЕЛЕУШІ АЙШЫҚТАР РЕТІНДЕ 333
Шойманова М.Б., Акбердиева Д.А., Пушко Н.А.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ 338

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА – ART SCIENCE

Алсаитова Р.К.
СҮГІР ӘЛИҰЛЫ КҮЙЛЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ 345
Нусупова А.С., Иманбаев А.К.
К ПРОБЛЕМЕ СТИЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЛЯ САКСОФОНА В ТВОРЧЕСТВЕ КОМПОЗИТОРОВ КАЗАХСТАНА 353
Мусагажинова А.А.
ТЕХНОЛОГИЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ И ХРАНЕНИЯ ПИЩИ В КАЗАХСКОЙ КУХНИ. 357

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ – СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – SOCIAL SCIENCE

Мусина А.С.
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ 365
Орсаева Р.А., Сабитова А.А.
РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – МЕДИАЦИЯ АЯСЫН КЕҢЕЙТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ 369
Сейтжанова Ж.Д.
ЖУРНАЛИСТ ЭТИКАСЫН САҚТАУ: ЗАМАН ТАЛАБЫ 374

ИНЖЕНЕРЛІК ҒЫЛЫМЫ – ИНЖЕНЕРНАЯ НАУКА – ENGINEERING SCIENCE

Тойгамбаев С.К., Байдебеков Д. К.
СТАТИКО–ДИНАМИЧЕСКАЯ НАГРУЖЕНИЕ ПРИ ОБКАТКЕ ДВИГАТЕЛЕЙ ВНУТРЕННЕГО СГОРАНИЯ 381

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 389

ПІКІР – РЕЦЕНЗИЯ – REVIEW 393

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

БАЙГУНДИНОВ Е.Н.
докторант 2 курса
специальности «Юриспруденция»
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
г. Семей, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА УБИЙСТВО МАТЕРЬЮ НОВОРОЖДЕННОГО РЕБЕНКА В КАЗАХСТАНЕ И ПРИБАЛТИЙСКИХ СТРАНАХ

Аннотация: *Анасының жаңа туған баланы өлтіруінің қылмыстық жауаптылығы қарастырылады. Қазақстандағы және Балтық мемлекеттеріндегі анасының жаңа туған баланы өлтіру қылмыстық құқық бұзушылығы үшін қылмыстық жауаптылықтарыда қарастырылды.*

Түйінді сөздер*: өлтіру, жаңа туған, қылмыстық жауапкершілік.*

Аннотация: *Рассмотрены уголовно-правовые особенности убийства матерью новорожденного ребенка. Анализируется уголовная ответственность за уголовное правонарушение – убийство матерью новорожденного ребенка в Казахстане и прибалтийских старанах.*

Ключевые слова: *уголовное правонарушение, убийство, новорожденный, уголовная ответственность.*

Annotation: *Description of the criminal legal features of the murder of a newborn child by the mother. Criminal liability of a criminal offense of murder by the mother of a newborn child in Kazakhstan and Baltic countries.*

Keywords: *murder, newborn, criminal responsibility.*

Убийство матерью новорожденного ребенка довольно распространенное преступление. Так, по данным МВД РК, число данного вида преступных деяний увеличивается из года в год [4], при этом количество невыявленных преступлений в восемь раз превышает количество зарегистрированных фактов [7].

Представляется, что данная ситуация во многом обусловлена несовершенством диспозиции соответствующей статьи УК РК, затрудняющей адекватное толкование и правоприменение. Следует отметить, что уголовное законодательство стран Балтии более четко и конкретизировано прописывает криминообразующие признаки рассматриваемого деяния. При этом в странах Балтии фиксируются фактически нулевые показатели по совершению убийства матерью новорожденного ребенка [9].

Исходя из изложенного, видится целесообразным проанализировать специфику законодательного подхода к регламентации ответственности за рассматриваемое деяние в указанных странах в целях совершенствования изложения, толкования и применения нормы ст.100 УК РК и противодействия указанной разновидности преступного поведения.

Таблица 1

Сравнительный анализ уголовной ответственнос-ти за убийство матерью новорожденного ребенка по УК РК и УК стран Балтии Страна	**Отличительный признак**	**Максимальная санкция**
Казахстан	во время родов, так и в последующий период, совершенное в условиях психотравми-рующей ситуации или в состоянии психичес-кого расстройства	4 года лишения свободы
Латвия	время родов/ непосредственно после них под влиянием вызванного родами психического и физиологического состояния	5 лет лишения свободы
Литва	влияние вызванного родами состояния	5 лет лишения свободы
Эстония	время родов/непосредственно после родов	4 года лишения свободы

Как видно из вышеприведенной таблицы, санкция за рассматриваемое преступление в указанных государствах практически идентична. Это еще один дополнительный довод в пользу того, что противодействие анализируемому преступному деянию в значительной степени зависит от конструирования признаков соответствующего состава (существенно отличающихся в исследуемых странах).

Наиболее детализировано объективные признаки преступления прописаны в УК РК, однако данный факт на практике, скорее затрудняет применение соответствующей нормы и зачастую влечет принятие совершенно необоснованных решений, не соответствующих ни целям создания данного привилегированного состава, ни задачам справедливого и обоснованного наказания в целом.

Так, отсутствует единообразный подход в толковании соответствующих признаков, что влечет принятие кардинально различных решение по аналогичным делам: от привилегированного убийства до квалифицированного [8]. Кроме того, в судебной практике многие случаи убийства матерью новорожденного ребенка вообще не рассматриваются как преступное деяние [2].

Также несовершенство законодательного подхода в области регламентации признаков объективной стороны рассматриваемого преступления помимо обозначенных сложностей влечет на практике еще и проблемы отграничения убийства матерью новорожденного ребенка от смежных составов преступлений.

Например, встречаются совершенно парадоксальные примеры: убийство и последующее расчленение четырехнедельного младенца было квалифицировано по ст.104 УК РК (причинение смерти по неосторожности) [10]; причинение смерти новорожденному путем многочисленных ударов об пол расценены как неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего [6]; действия женщины, умышленно (в целях причинения смерти) оставившей своего новорожденного ребенка в шкафу в не отапливаемом доме, были квалифицированы по ст. 119 УК РК (оставление в опасности) [8].

Таким образом, подход правоприменителя при квалификации данного преступления весьма несовершенен. Представляется, такая ситуация во многом обусловлена несовершенством действующей редакции ст.100 УК РК.

Как показано в пределах данной статьи, Уголовный кодекс закрепляет 4 варианта рассматриваемого преступления: во время родов, так и в последующий период, совершенное в условиях психотравмирующей ситуации или в состоянии психического расстройства, не исключающего вменяемости. При этом ни в одном случае не подчеркивается природа возникновения соответствующей ситуации и специфика указанных временных пределов. При этом в уголовном законодательстве прибалтийских стран сделан четкий акцент на обстоятельстве, обусловливающем привилегированность соответствующего состава – влияние вызванного родами состояния.

Действительно, время, условия и обстановка, прописанные в диспозиции ст. 100 УК РК, сами по себе не могут рассматриваться в качестве смягчающих обстоятельств. Они значимы только в совокупности с особым психофизиологическим состоянием женщины, обусловленным влиянием родового процесса и взаимосвязанных с ним факторов.

В противном случае весьма парадоксально, например, смягчать наказание женщине, совершившей убийство своего ребенка во время/сразу после родов, т. е. в период его наибольшей уязвимости. Указание на данные объективные факторы в законе основано именно на учете возможных отклонений в психологическом состоянии роженицы, обусловленных влиянием родового процесса; если же последние отсутствуют, содеянное целесообразно квалифицировать в рамках ст. 99 УК РК. Например, действия матери перерезавшей горло своему новорожденному ребенку и выбросившей труп в мусорку, верно были квалифицированы по ст. 99 УК РК [8].

К сожалению, в большинстве случаев правоприменитель рассматривает указанные в законе объективные факторы весьма формально: практически любое убийство новорожденного ребенка, совершенное его матерью в указанных временных пределах, квалифицируется по ст. 100 УК РК, вне зависимости от результатов соответствующей экспертизы, подтверждающей абсолютно адекватные психофизиологические критерии матери; наличия предумысла на совершение данного преступления; доказанности предварительного планирования деяния. Например, действия 30-летней неработающей женщины, намеренно скрывающей свою беременность от родных и медработников, умертвившей своего жизнеспособного новорожденного младенца ударом ножа в область шеи, были расценены по ст. 100 УК РК. После совершения преступления женщина положила тело в целлофановый пакет и спрятала в мусорной яме. Проведенная экспертиза признала ее абсолютно вменяемой [8].

Что касается закрепления в качестве признака анализируемого преступного деяния состояния психического расстройства, не исключающего вменяемости, анализ российского уголовного закона также подтверждает, что данное состояние должно (применительно к составу ст. 100 УК РК) быть обусловлено взаимосвязью с процессом родов. Соответственно, если подобный признак закреплен в специальной норме, он должен обусловливаться содержательной спецификой соответствующего деяния. В частности, подобный подход применен при формировании ст. 101 УК РК. Таким образом, рассматривать соответствующее обстоятельство в качестве привилегирующего в рамках ст.100 УК РК целесообразно в случае его обусловленности особым состоянием женщины-матери.

Более того, многие отечественные авторы подчеркивают, что именно учет особого психического и физического состояния женщины, обусловленного родовым процессом, выступает ключевым критерием отнесения рассматриваемого состава к числу привилегированных [1, с. 142; 3, с.132].

Данное мнение представляется абсолютно обоснованным, подтверждается положениями постановления Верховного Суда РФ «О судебной практике по делам об убийстве» о необходимости учета всех обстоятельств, при которых совершено преступление, личности виновного, его отношения к содеянному, обстоятельств, смягчающих и отягчающих наказание; значимости исследования всех обстоятельств, имеющих значение для правильной правовой оценки содеянного и назначения виновному справедливого наказания» [5].

Наличие психотравмирующей ситуации, под воздействием которой совершается убийство новорожденного ребенка, также должно быть обусловлена родами либо взаимосвязанными с данным процессом факторами: отказ отца ребенка признать его своим, неприятие ребенка со стороны родственников, отсутствие средств к существованию, получение известия о гибели отца ребенка, близких родственников, беременность как результат изнасилования и другие обстоятельства, напрямую либо опосредованно связанные с ребенком, беременностью, родами, особым психофизиологическим состоянием женщины в соответствующий период.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кондрашова Т.В. Проблемы уголовной ответственности за преступления против жизни, здоровья, половой свободы и половой неприкосновенности. – Екатеринбург, 2000.
2. Коряжемский городской суд Архангельской области. Официальный сайт / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://koryazhmasud.arh.sudrf.ru/ (дата обращения: 05.07.2012).
3. Маляев К.В. Уголовно-правовая охрана жизни. – Н. Новгород, 2005.
4. МВД РК. Официальный сайт / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://mvd.kz (дата обращения: 07.07.2013).
5. Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 27 января 1999 г. «О судебной практике по делам об убийстве (ст. 105 УК РФ)» (с посл. изм.) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://www.vsrf.ru (дата обращения: 02.07.2014).
6. Прокуратура Кировской области. Официальный сайт / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.prokuratura-kirov.ru/ (дата обращения: 09.11.2012).
7. Российская криминологическая ассоциация. Официальный сайт / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://crimas.ru/ (дата обращения: 23.03.2014).
8. Следственный комитет РФ. Официальный сайт / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://www.sledcom.ru (дата обращения: 07.07.2013).
9. Статистика сведений об уровне преступности на территории Латвии, Литвы и Эстонии / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ic.iem.gov.lv/sites/default/files/baltijas_valstis_kriminalstatistika_2014_3m_rus.pdf (дата обращения: 26.02.2015).
10. Управление Следственного комитета РФ по Краснодарскому краю. Официальный сайт [Электронный ресурс] – Режим доступа. – http://kuban.sledcom.ru/ (дата обращения: 12.12.2012).

BEKISHEV A.
Senior researcher of the Department of criminal procedure, criminalistics, forensic examination of the Law Institute of South Ural state University of the Russian Federation,
senior lecturer of the Department of criminal procedure and criminalistics of M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan, Ph.D.
E-mail: askhatello@mail.ru

KAN A.
Ph.D., Head of the Department of research and editorial and publishing work organization of M. Esbulatov Almaty academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
E-mail: kan_torsan@mail.ru

TSOI A.
Ph.D., associate professor
E-mail: anzhelika-coi@mail.ru

SOME PECULIARITIES OF DETECTION AND INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENCES RELATED TO DRUG TRAFFICKING

Аннотация. *Бұл мақалада есірткі айналымымен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу мен тергеудің теориялық және практикалық мәселелері талқыланды. Сонымен қатар, тергеу барысында туындайтын тергеу жағдайлары анықталды. Осы санаттағы қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жекелеген тергеу әрекеттерін жасау туралы кейбір ұсынымдар ұсынылады.*

Түйінді сөздер: *қылмыстық құқық, жауапкершілік, ашу, тергеу, есірткі.*

Аннотация. *В настоящей статье рассмотрены теоретические и практические проблемы раскрытия и расследования уголовных правонарушений, связанных с незаконным оборотом наркотиков. Кроме того, выявлены следственные ситуации, возникающие в ходе расследования. Предложены некоторые рекомендации по производству отдельных следственных действий по данной категории уголовных правонарушений.*

Ключевые слова: *уголовное правонарушение, ответственность, раскрытие, расследование, наркотики.*

Annotation. *This article discusses the theoretical and practical problems of disclosure and investigation of criminal offenses related to drug trafficking. In addition, the investigation revealed situations that arise in the course of the investigation. Some recommendations on production of separate investigative actions for this category of criminal offenses are offered.*

Keywords: *criminal offense, responsibility, disclosure, investigation, drugs.*

Drug trafficking is a form of organized criminal activity that brings profit to the shadow economy, threatening the national interests of States around the world. The possibility of obtaining superprofits is a precondition for the emergence of such activities, which provides the persons engaged in it, the rapid enrichment.

Drug-related crimes are very diverse and affect human health and life. The instrument of crimes are drugs – substances withdrawn from free circulation, the consumption of which causes a psychological disease – drug addiction, which is based on the irrepressible desire of the individual to artificially stimulate the central nervous system. Each of these types of crimes has its own forensic characteristics. But they are united by the fact that criminals deal with narcotic or psychotropic substances.

Drug trafficking is a specific area of organized criminal activity. Criminal organizations engaged in drug trafficking are characterized by all the typical features that distinguish modern organized professional crime: a clear hierarchy, the presence of a leading core, the role distribution of the functions of members of the organization, strict discipline and strict secrecy, links with corrupt officials of various services of power structures, the presence of commercial channels of legalization of criminal proceeds, cover criminal activity. Drug trafficking organizations can be transnational in nature.

The above-mentioned crimes can be committed in a variety of ways. In the manufacture of drugs artisanal methods is used: the grinding of green mass; sifting or steaming pollen hemp; broiling pollen cannabis or marijuana prepared in sunflower oil; compound are distinguishable components of medicines etc. in addition, there are several methods of manufacturing synthetic drugs in clandestine laboratories [1, p. 303].

Persons involved in the illicit traffic in narcotic drugs or psychotropic substances include: producers of narcotic raw materials, distributors of narcotic raw materials; owners of brothels; persons who involve others in the consumption of drugs.

During the investigation of these crimes, the following circumstances are to be established: whether a crime of this type has been committed, if so – how it should be qualified; who specifically committed this crime; what are the sources of acquisition of narcotic drugs or psychotropic substances: whether crimes related to drug trafficking have been accompanied by other crimes; what circumstances contributed to the commission of crimes.

The direct object of criminal assault – drugs, psychotropic, potent and toxic substances.

In the role of the organizers of criminal communities are dealers in other areas of criminal business: gambling, brothels of debauchery or criminal authorities; persons previously convicted of drug trafficking; there are medical workers, employees of research institutions. Organizations have their own experts, blocks of protection and counteraction to law enforcement agencies, a network of distributors, both wholesale and retail. The organization may include special production structures, laboratories for the production of synthetic drugs, carriers, couriers, etc.

There are the following options for drug trafficking:

1) smuggling from abroad and sale;

2) manufacturing and sales in Kazakhstan;

3) manufacturing in Russia and smuggling abroad, mainly in Europe and Central Asia (CIS);

4) contraband transit through the territory of Kazakhstan. The successful fight against drug trafficking in the first, third and fourth options involves establishing close business ties with law enforcement and customs authorities of the respective countries, a clear coordination of joint actions in strict compliance with their secrecy, the identification of all links in drug trafficking: producers, senders, carriers, recipients, distributors [2, p. 9].

Legal producers of narcotic raw materials and drugs are specialized pharmaceutical enterprises and organizations engaged in the sale and sale of drugs in a strictly prescribed manner for certain needs and a limited number of persons.

Illegal producers – rural residents who grow drug crops (hemp, opium poppy, etc.), underground laboratories for processing plant raw materials or manufacturing semi-synthetic and synthetic drugs.

Drug robbers are employees of pharmaceutical companies, medical personnel of medical institutions, often drug addicts who do not have the means to purchase drugs.

Drug traffickers can be intermediaries between manufacturers and distributors, the distributors, consumers, persons involved in drug trafficking due to service capabilities (transport workers, messengers, postal workers, etc.). Often carriers are used “in the dark”: they do not know either the nature of the goods or its source, fulfilling the request of a friend, relative and even a random person “to grab the parcel”, “take the package to a relative”, etc.

Traces of drug trafficking in the literature are divided into several groups:

production (cultivation) of raw materials and drugs; transportation, storage and sale of drugs; drug consumption.

The first group includes: residues of plant raw materials in the places of its cultivation and storage (stems, flowers, dust, etc.), equipment or objects used at various stages of the technological process; any technological materials and waste; finished drugs; components of the drug synthesis process; devices, devices and tools for collecting drug-containing plants; formulation, special literature, draft records, addresses and phone numbers of carriers, distributors, etc.

Traces of the second group – paper and other packaging, special containers, traces of caches and sellers, traces of drugs themselves in the seams, on the folds, in the pockets of detainees and other micro-objects, a kind of “containers” placed in the body of the carrier (in natural holes in the stomach), etc.

The third group – traces of injections, changes in the life of the drug user, in his behavior [3, p. 3].

The stated features of the criminalistic characteristics of the considered group of crimes determine the specifics of the subject of proof in these cases:

– by subject – the identity of any participant in the criminal chain: organizer – manufacturer – carrier – seller – user or owner of the brothel – user;

– on the subjective side – the direct intention; the motives: greed, satisfaction of the need for drugs, violating the rules of legal circulation of drugs can be made both with direct, and with indirect intention;

– the object of illicit traffic in narcotic drugs and psychotropic substances, public health;

– on the objective side – illegal acquisition, storage for the purpose of sale, production, processing, transportation, transfer, sale of drugs or psychotropic substances; their plunder or extortion; inducement to their consumption; cultivation of the plants forbidden to cultivation containing narcotic substances; illegal issue or forgery of the documents granting the right to receiving drugs or psychotropic substances; the organization or the maintenance of brothels for their consumption.

Methods of theft differ in the specifics of the object of their storage: pharmaceutical companies, pharmacies and medical institutions. The organization or maintenance of brothels is expressed in finding a place or its re-equipment for the named purposes, finding a clientele, organizing a special regime for visitors with a secret purpose, collecting payment for visits, etc.

Criminal liability for the manufacture of narcotic drugs or psychotropic substances is provided in cases where, firstly, intentional actions are committed; secondly, these actions in violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan are aimed at obtaining ready-to-use and consumption of narcotic drugs; thirdly, the initial means and substances are drug-containing plants, medicinal, chemical and other substances; fourth, the end product is ready-to-use and consumed narcotic drugs or psychotropic substances from among the listed narcotic drugs, psychotropic substances and their precursors. In the absence of at least one of the above conditions, there is no reason for imputing to a person the manufacture of narcotic drugs, psychotropic substances.

When drugs are transported through the territory of the Republic, as well as when they are illegally moved across the border, methods of hiding them remain traditional. The main ones are: concealment among goods, objects and food products that do not attract special attention during the inspection and crossing the border, in personal belongings, household appliances, various articles of art, as well as in the voids of road transport, in specially equipped for this purpose caches.

The most typical places of hiding drugs or psychotropic substances are: living and utility rooms, furniture, various household items, clothing, prostheses, wigs, etc.

For example, practitioners indicate that drugs are used for transportation:

1. steering rods, engine pallets, fuel tanks; batteries; frame tube of the trailer; lights illumination of license plates; door trim panels, instrument panel, floor mats.

2. caches in passenger cars: shelving tambour hatches; compartments washbasin; grating heating; lockers and trim and seats; toilets; compartments for storing coal; ceiling hatches vestibule; a niche under the staircase of the vestibule; the inner sheathing of the car; the hatches in the floor of the corridor, the space behind the boiler; grid compartment; the battery compartments under the car; niches for Luggage; plating cooling chambers dining car; the space under the floor in the kitchen and distributing the dining car.

3. The recesses of the courier: female sex organs and rectum; linen; clothes, including children's, pockets; heels of shoes; waist bags, belts, belts; hair; prostheses.

4. The recesses in the items of daily use: jars, cans and other containers with food products; aerosol cans; bottles of nail Polish; cans with baby food; cases for glasses; rolls of fabric and carpets; children's toys; stereo speakers.

The results of the study of criminal cases showed that the following methods of concealment are usually used in cars: the pallet of the engine and the fuel tank is 44 %; for spare wheels, roof rack – 31%; in different areas of the cabin (under the door trim, panel, rugs, and so on) – 25 % [4, p. 3].

In this case, it should be noted that when transported by truck such drugs as opium, hashish and marijuana are often transported together with vegetables that have a specific smell like onions, garlic and the like. Based on the fact that these drugs have, as a rule, a characteristic smell that forces criminals to hide them, to eliminate this smell, making it imperceptible to others. There are cases where drug-trafficking vehicles are used to transport goods from one country to another in transit through the territory of the Republic of Kazakhstan, so that baggage in the back is not subject to inspection.

The investigation begins with the arrest, which can be performed on the basis of the decision of the prosecuting authority when there are sufficient data to believe that the suspect is engaged in illegal trafficking of drugs, or directly arising suspicion. In the first case, the detention is carried out after the initiation of criminal proceedings, most often on the basis of data obtained by operational means, which contain the results of a preliminary study of narcotic drugs and information about their illicit trafficking. In the second case, detention on direct suspicion can only be carried out on the basis that the person is caught in the Commission of illicit trafficking in narcotic drugs or immediately after its Commission. To eliminate doubts and detention was rea-

sonable, in detention it is necessary to use the service-search dog trained on search of drugs or to involve the expert chemist in the field of drugs. Only after the specialist confirms that the substance has signs of a narcotic drug, or the positive reaction of the service-search dog will be recorded, there will be a reasonable suspicion that the person is engaged in illegal drug trafficking.

For the correct and effective conduct of detention, the following activities are carried out: to include in the detention group experienced, carefully instructed law enforcement officers; detention to be carried out in sparsely populated places or in open areas, using the element of surprise; the process of detention, if possible, should be recorded with the help of video; personal search of the detainee to be carried out immediately, with the participation of a specialist and using technical means to carry out an express analysis of detected and seized substances similar to drugs.

In the organization of detention, special attention should be paid to the typical shortcomings in the detention of offenders associated with drug trafficking, namely:

– detention of officers and operational services without the participation of the investigator or without prior agreement with him all the possibilities of obtaining evidence incriminating criminals;

– the concentration at the moment of detention only on one goal – the seizure of drugs without making operational and procedural measures to prove the fact of their belonging to the suspect, establish the sources and channels of receipt of drugs, all participants prestoni chain, i.e. the manufacturer, the carrier, the distributor, etc.

– poor procedural consolidation of data obtained during detention or as a result of other investigative actions at the time of detention.

Inspection of the scene in cases of drug trafficking allows to collect factual data, based on the analysis of which assumptions are made about the method of the crime, the identity of the offender, the number of drugs, the method of their manufacture and other circumstances to be proved. For example, the presence at the scene among the objects of the search for utensils with pharmaceuticals, especially a mixture of gasoline, potassium permanganate, iodine, red phosphorus, acetic acid, as well as cans, syringes or cotton swabs with characteristic dark brown layers, colorless, yellow and light brown liquids odorless or with the smell of almonds or aloe may indicate the manufacture of ephedrine or norephedrine. Ignoring the inspection of the scene leads to the loss of the opportunity to prove the guilt of the accused.

The objects of inspection are places of manufacture, processing, purchase, storage, sale, detection of transported or sent drugs, stations, post offices. Some authors identify the place of detention of the suspect as an object of inspection of the scene of the incident. Such an approach can be considered fair only when the place of detention is connected with the implementation of the objective side of the illicit traffic in narcotic drugs that is, the manufacture, processing, storage, transportation, etc.

The main objects of search during the inspection of the scene are:

– drugs factory production and self-made;

– semi-finished products: resins, green-brown or dark-brown liquids with the smell of acetone or alcohol;

– items for the manufacture of drugs: dishes with traces of raw opium or hashish oil; sieve with traces of pollen, hemp particles, an object used as a press in the manufacture of anasha, blankets, oilcloths, plastic films, over which hemp dust could be sifted, scales, balances;

– waste in the form of poppy heads, husks from them, hemp straw;

– devices for drug use (tubes, syringes, etc.))

– tobacco products with traces of impregnation with hashish oil or with the addition of anasha;

– devices for packing tobacco sleeves;

– traces of drug use (residues in tubes, ashes, cigarette butts, empty ampoules, packaging of drugs , drugs, etc.).)

– bandages, gauze, other matter with yellow spots;

– things that could serve as payment for drugs or for visiting a brothel;

– correspondence, post, Telegraph and telephone correspondence, note and telephone books, and other documents showing the links between criminals and their clients [5, p. 5].

When carrying out a search, it is first necessary to study the materials of the criminal case, to understand the grounds, goals and objectives, that is, to determine the actual data that are the basis for its conduct, whether these data are sufficient, what items and documents related to drug trafficking are subject to search and sei-

zure, their individual characteristics. Further, it is advisable to determine the order of the search in the system of urgent investigative actions and operational investigative measures. If the information about the required objects or grounds for the search is not enough, it is necessary to interrogate the suspect or witness, appoint an examination, instruct the body of inquiry.

Detection and seizure are subject to: drugs, items and devices for their storage, manufacture, processing (chemical equipment, utensils, packaging, scales, etc.); money, credit cards, antiques and other items acquired by criminal means, documents, fake medical prescriptions, receipts for sending luggage, telegrams, parcels, parcels, packaging from them. Travel documents, records, letters, notebooks, including electronic.

When preparing for a search, it is important to take into account that its effectiveness depends on the knowledge of the appearance, shape and packaging of the most common drugs, their specific smell, method of manufacture, storage, transportation, shipment, sale, types of caches equipped with criminals. Therefore for successful detection of drugs it is recommended to use specially trained service-search dogs, search devices and adaptations, sets of express tests for preliminary research of the found substances. When selecting witnesses, you must ensure that not one of them were drug users, other stakeholders.

In order to obtain a positive result during the search, it is necessary to establish the alleged places of storage of drugs and related items and documents. To this end, analyze and compare the characteristics of the object on which the investigative action will be carried out, and the personal qualities of the suspect.

When planning and conducting a search of drug dealers, it is important to remember that they usually do not keep the main batches of the drug at home, for example, in storage cells or in special caches equipped in attics, basements, sheds, garages, so these premises are also subject to inspection. Once the location of the search is established, the objects to be seized are determined, it is necessary to determine the time of the search, to select the participants of the investigative team, to distribute the roles between them, to establish ways of information exchange.

The initial action starts with the penetration to search the object and complete the procedural requirements. Further, the operative finds out who is on the searched object, prevents attempts to hide or destroy the wanted drugs and other items. It is advisable to start search activities with a survey of common areas: toilets, bathrooms, hallways and other premises, then inspect the walls of the searched object. If necessary, the investigator removes paintings, carpets, exposing them to careful study, as there may be hidden drugs. Then it is necessary to examine flooring and carpeting the premises being searched, paying attention to the traces of the freshly applied dye, a varnish, which may indicate the presence of caches of drugs. Further, window and door openings, lock sockets, voids under hinges, handles, door and window boxes, which can be removable or retractable, are subjected to a thorough examination. Often in these places hide drugs [6, p. 21].

During the search of various kinds of cabinets, chests, suitcases shifted all the contents, carefully examined the storage itself and then checked everything. When inspecting furniture is recommended to remove all removable parts, inspect the bottom.

When interrogating a suspect, it is necessary to establish the following circumstances: accomplices in illegal operations with narcotic drugs; sources of drugs and raw materials; places and methods of manufacture, storage and sale of drugs; technology of production of narcotic drugs; methods of their transportation; persons who consume drugs; data characterizing the accomplices of the crime; the relationship between them; the size of the received or expected profit; methods of calculation.

The examination of witnesses should be carried out from those who give truthful testimony and are not interested in the outcome of the case. These may include eyewitnesses of the detention of the suspect at the time of illegal drug trafficking, citizens who assist the bodies that carried out operational investigative activities, neighbors and colleagues of the detainee. When interrogating witnesses who know about the crime from the words of other persons, find out from whom specifically, in connection with what, under what circumstances, what and when they became aware of the investigated act. Witnesses who observed a drug suspect in custody are questioned about the circumstances of the detention, the actions and statements of the detainee and the persons who carried out the detention. If the detainee moved by public transport, then at fellow travelers, drivers of buses and a taxi and conductors of trains find out where the suspect who accompanied him sat down, what things at him were, etc. [7, p. 55].

The successful investigation of criminal cases in this category depends on:

– qualitative and professional carrying out of investigatory actions and operatively-search actions;

– timely appointment and conduct of examinations and studies;

– establishment of all participants of a crime;
– identification of the organizers of criminal groups;
– establishment of sources of acquisition of drugs and their distribution channels;
– knowledge of practitioners of modern tactics and methods of investigation of these crimes.

REFERENCES:

1. Saferstein R. Criminalistics. – New Jersey, 2007. – 1043 p.
2. Romanova L.I. drug Addiction and drug addiction. – SPb.: Press, 2003. – 490 p.
3. Dragan G.N., Kalachev B. F. drug Addiction and drug trafficking. – M., 1998. – 248 p.
4. Shuruhnov N. G. Forensic Science: Textbook. – M., 2004. – 639 p.
5. Kim D.V. Criminalistic situations and their resolution in criminal proceedings: autoref. Diss. ... d-RA yurid. sciences'. – Tomsk, 2007. – 46c.
6. Maulenov G.S. Criminological characteristics of organized crime: Studies. settlement – Almaty, 1997. – 128 p.
7. Problems of participation of the Republic of Kazakhstan in the fight against illicit drug trafficking. Compiled By Karasyuk Yu. I. – Almaty: Daneker, 2001.-286 p.

УДК – 343.37

VELI ÖZER ÖZBEK
Доктор Phd, профессор,
заведующий кафедрой
уголовного, уголовно-
процессуального права
Dokuz Eylül Üniversitesi

ДОСЕКЕЕВ О.Б.
докторант PhD
Dokuz Eylül Universitesi
oljik_21@mail.ru

К ВОПРОСУ РАЗВИТИЯ В УГОЛОВНОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ИНСТИТУТА ПРИВЛЕЧЕНИЯ К ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЛИЦ ЗА ЛЕГАЛИЗАЦИЮ (ОТМЫВАНИЕ) ДЕНЕГ И (ИЛИ) ИНОГО ИМУЩЕСТВА, ПОЛУЧЕННЫХ ПРЕСТУПНЫМ ПУТЕМ

Аннотация: *Авторлар заңсыз жолмен алынған ақша және (немесе) басқа мүлікті легализациялау мәселелері бойынша Қазақстанда қылмыстық жауапкершіліктің пайда болуы, дамуы және өзгеруінің бүкіл кезеңін талдап шықты.*

Түйін сөздер: *ақшаның көзін жасыру үшін жауапкершіліктің пайда болу тарихы.*

Аннотация: *Авторы проанализировали весь период возникновения, трансформации и развития изменения уголовной ответственности в Казахстане по вопросам легализации (отмывания) денег и (или) иного имущества, добытых незаконным путем.*

Ключевые слова: *история появления ответственности за отмывание денег.*

Annotation: *The authors analyzed the entire period of occurrence, transformation and development of changes in criminal responsibility in Kazakhstan on the issues of legalization (laundering) of money and (or) other property, obtained illegally.*

Keywords: *history of the appearance of responsibility for money laundering.*

М. Дмитриев отмечает, что если доходы преступных групп становятся сопоставимыми с доходами крупных корпораций, значит, они способны повлиять на стабильность мировой финансовой и экономической систем, что означает серьезность факторов риска, эффективно противодействовать которому можно только в рамках, стратегии угрозы уголовно-правового преследования [1].

В свою очередь, законодателем в Казахстане угроза отмывания денег государству было осознано своевременно, что послужило историческому появлению и прогрессу законодательной деятельности, нацеленного на противодействие этому криминальному явлению с момента обретения независимости, т.е. 16.12.1991 г.

Большинство юристов ошибочно полагают, что развитие истории можно характеризовать только как период ужесточения международного противодействия с криминальными явлениями, наносящие ущерб отдельным государствам и всему мировому сообществу в целом. При этом, отмечаем, что создание новых международных уголовно-правовых норм и их принятие происходит, с опозданием, достигая многих лет.

Международная практика противодействия с преступностью и работа криминалистов в области уголовного права показывает, что число деяний, признаваемых преступными, постоянно увеличивается [2].

В свою очередь, Казахстан ратифицирует международные правовые акты, тем самым вступая в объединения по коллективной безопасности против транснациональных форм преступности: торговли людьми, терроризма, экстремизма, продажи оружия, противодействию распространению наркотических средств и психотропных веществ, а также преступлений пытающих легализовать денежные средства от различных правонарушений, в том числе связанных с вышеперечисленными преступлениями.

Как известно, впервые термин отмывание денег или легализация преступных доходов (moneylaundering) использован в США касательно доходов наркобизнеса и имеет значение перевоплощения полученных незаконным способом денег в легальные деньги. В частности считается, что

первые схемы по отмыванию денег связаны с именем М. Лански, который после осуждения известного гангстера: Аль Капоне, за неуплату налогов, начал придумывать способы избежать уголовного преследования. Д. Робинсон в книге «Всемирная прачечная» эти способы называет «Силлогизмом Лански». Оно полностью отражает суть процесса отмывания денег: «Если государственные органы не смогут проследить движение денег, они не смогут их найти, если они не смогут их найти, их нельзя будет обложить налогом. Следовательно, если суметь замаскировать эти не облагаемые налогом деньги так, словно они подверглись налогообложению, органы контроля не смогут их узнать, когда вы их предъявите, и деньги можно будет вернуть домой» [3].

Л.К. Кусаиновой отмечает, что сокрытие доходов становится естественным способом самозащиты тех, кто стремится развить свою финансово-хозяйственную деятельность [4].

Вышеуказанное обстоятельство, указывает, что легальный бизнес, как и криминальный мир, все время пытаются с минимальными потерями для себя показать легальность приобретения ими денег.

В соответствии с Рекомендацией №3 Группы разработки финансовых мер борьбы с отмыванием денег (FATF) «странам следует рассматривать отмывание доходов как преступление на основании двух конвенции принятых в Вене и Палермо. Странам следует применять понятие преступления отмывания денег ко всем серьезным преступлениям с целью охвата как можно более широкого круга предикатных преступлений» [5].

К данным рекомендациям имеется пояснительная записка, в редакции от 2012 г., где отражено, что страны должны рассматривать moneylaundering как преступление на основании Конвенции ООН 1988 г. «О борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ» (Венская конвенция) и Конвенции ООН 2000 г. «Против транснациональной организованной преступности» (Палермская конвенция) [6].

Международная организация по борьбе с отмыванием преступных доходов (FATF) создана в 1989 г., в нее входят 31 государство. Ежегодно FATF составляет «черный» список государств, не принимающих соответствующих мер для противодействия отмыванию преступных доходов, рекомендуя «соблюдать осторожность» в отношении государств вошедших в список, в том числе и ограничивая деятельность банков-резидентов «неблагоприятных» стран, различным путем, к примеру, ограничения открытия корреспондентских счетов.

Казахстан не входит в число этих 31 стран, но относится к странам участниц Евразийской группы по противодействию легализации преступных доходов и финансированию терроризма ЕАГ, являющаяся региональной группой по типу FATF и имеющий статус ее ассоциированного члена [7].

ЕАГ объединяет девять государств, таких как Беларусь, Казахстан, Индию, Узбекистан, Таджикистан, Кыргызстан, Туркменистан, Китай и Россию, которая является прямым членом FATF.

Одной из основных задач ЕАГ это внедрение и содействие членам FATF, ее Рекомендации в сфере противодействия легализации преступных доходов и по борьбе с финансированием терроризма.

Реализация Рекомендации FATF нужно в целях подтверждения политики противодействия отмыванию преступных доходов. Структурно Рекомендации делятся на: - правовые системы; обеспечительные меры и конфискация; - принятие мер финансовыми учреждениями и нефинансовыми предприятиями, а также лицам определенных профессий в целях предотвращения отмывания денег и финансирования терроризма; - институциональные и прочие меры, нужные в системах противодействия отмыванию денег и финансированию терроризма; - международное сотрудничество.

Как правило, Рекомендации касаются законотворчества, направленного на противодействие отмыванию преступных доходов. Основным критерием соответствия законодательства страны международным нормам служит квалификация любых способов отмывания доходов добытых преступным путем. За такие деяния должны быть предусмотрены гражданская, административная и уголовная ответственности.

История возникновения привлечения к уголовной ответственности в РК по данному вопросу берет свое начало с 1997 г. В частности 16.07.1997 г. принят Уголовный кодекс, в котором нашло свое отражение основное уголовно-правовое средство противодействия с отмыванием «грязных» денег отраженное в ст.193. В указанной статье предусматривалась ответственность за совершение финансовых операций и (или) других сделок с денежными средствами или иным имуществом, приобретенным преступным путем, либо иное использование указанных средств или имущества с целью сокрытия их преступного происхождения.

С 2001 по 2014 годы ст. 193 УК подверглась трансформации 8-мь раз.

Первые дополнения в ст. 193 УК введены Законом от 16.03.2001 г. № 163 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам усиления борьбы с организованной преступностью». Указанным законом примечание к данной статье дополнено пунктом 2 следующего содержания: «Лицо, добровольно заявившее о готовящейся либо совершенной легализации денежных средств или имущества, приобретенного незаконным путем, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится составов преступлений, предусмотренных частями 2-й и 3-й настоящей статьи, или иного преступления» [8].

Второе изменение ст.193 УК претерпела Законом от 25.09.2003 г. №484 «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам борьбы с коррупцией», где в данной статье части 3-й изложено в следующей редакции: «Деяния, предусмотренные частями 1-й или 2-й настоящей статьи, совершенные: а) лицом, уполномоченным на выполнение государственных функций, либо приравненным к нему лицом, если они сопряжены с использованием им своего служебного положения; б) организованной группой; в) преступным сообществом (преступной организацией) или в крупных размерах, - наказываются лишением свободы на срок от 3-х до 7-ми лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью сроком до 3-х лет, а в случаях, предусмотренных пунктом а), - до 7-ми лет с конфискацией имущества или без таковой» [9].

Третье изменение принято Законом от 09.12.2004 г. №10 «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы и Кодекс РК об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях». В указанном случае из части 2-й ст. 193 УК «исключены слова от 2-х лет» [10].

Если предыдущее изменение внесло послабление в рассматриваемую нами норму уголовного закона, то 4-тое изменение Законом от 7.12.2009 г. №222-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшего усиления борьбы с коррупцией» немного ее ужесточило. Так, «в абзаце 2 части 3 ст.193 УК исключены слова или без таковой» [11].

В пятый раз изменения коснулись меры наказания части 1-й ст.193 УК. Законом от 18.01.2011 г. №393-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» абзац 2-й части 1-й рассматриваемой статьи изложен следующим образом: «наказываются штрафом в размере от 500 до 700 МРП либо ограничением свободы на срок до 3-х лет или лишением свободы на тот же срок со штрафом в размере до 100 МРП либо без такового» [12].

Законом от 9.11.2011 г. №490-IV «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства» внесены в 6-той раз изменения в анализируемую нами статью одновременно ужесточающее и облегчающее правовое положение лиц привлекаемых к уголовной ответственности совершивших данный вид преступления. В частности если в мерах наказания частях 1-й, 2-й и 3-й повышены размеры штрафа, в примечании к статье увеличен пороговый уровень крупного размера «от 10-ти до 20-ти тысяч МРП». Так, «в абзаце 2-м части 1-й слово «700» заменено на «1000»; «абзац 2-й части 2-й: «наказываются штрафом в размере от 700 до 1000 МРП либо лишением свободы на срок до 5-и лет с конфискацией имущества или без таковой»; «абзац 2-й части 3-й «наказываются штрафом в размере от 1000до2000 МРП расчетных показателей либо лишением свободы на срок от 3-х до 7-и лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью сроком до 3-х лет с конфискацией имущества, а в случаях, предусмотренных пунктом а), - до 7-и лет с конфискацией имущества.»; «в примечании: слово «Примечание.» заменено на «Примечания»; слово «Крупным» заменено на «1. Крупным»; слово «10» заменено на «20».

Законом от 13.06.2013 г. № 104-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшей декриминализации преступлений в сфере экономической деятельности» в 7-й раз были внесены изменения. В этот раз законодатель изменил заголовок «ст. 193. Легализация денежных средств или иного имущества, приобретенного преступным путем» и изложил абзац 1-й части 2-й в следующей редакции: «1. Совершение финансовых операций и (или) других сделок с денежными средствами или иным имуществом, приобретенным преступным путем, либо иное

использование указанных средств или имущества с целью сокрытия их преступного происхождения -» [13].

Кроме того, в Законе отражено, что 2-й пункт примечания, изложен в следующей редакции: «2. Лицо, добровольно заявившее о готовящейся либо совершенной легализации денежных средств или имущества, приобретенного преступным путем, освобождается от уголовной ответственности, если в его действиях не содержится составов преступлений, предусмотренных частями 2-й и 3-й настоящей статьи, или иного преступления.» [13].

Сравнительно-правовой анализ первых изменений 2-го пункта примечания от 2001 г. с изменениями от 2013 г. показал об отсутствие, каких либо существенных различий.

Последние изменения и дополнения ст. 193 УК произведены Законом от 10.06.2014 г. № 206-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма». В этот раз, изменено название ст.193 «Легализация (отмывание) денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем» [14] ее содержания части 1-й и примечания.

Часть 1-я изложена следующим образом: «1. Вовлечение в законный оборот денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, посредством совершения сделок путем конверсии или перевода имущества, представляющего доходы от преступлений, сокрытие или утаивание подлинного характера, источника, места нахождения, способа распоряжения, перемещения, прав на имущество или его принадлежность, если известно, что такое имущество представляет доходы от преступлений, а равно владение и использование этого имущества - наказываются штрафом в размере от 500до1000 МРП либо ограничением свободы на срок от одного до 3-х лет или лишением свободы на тот же срок со штрафом в размере до 100 МРП либо без такового, с конфискацией имущества.» [14].

В свою очередь, в примечаниях: «в пункте 1-м и 2-м слова «денежных средств или другого имущества» заменены на слова «денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем», а также дополнено пунктом 3 следующего содержания: «3. Под конверсией в настоящей статье понимаются существенное преобразование, изменение условий, замена одних денег и (или) иного имущества другими.» [14].

Как мы видим, с первого момента своего появления в уголовном законодательстве Казахстана в 1997 г. статья за совершение преступления легализации денег добытых преступным путем подвергалась неоднократным дополнениям и изменениям, в том числе по мере совершенствования определения «отмывание денег» и подходов к предикатным преступлениям на международном уровне.

01.01.2015 г. введен в действие Уголовный кодекс Казахстана в новой редакции, где требования нормы и содержание ст. 193 УК от 16.07.1997 г. нашли свое отражение в ст. 218 УК в новой редакции. Несмотря на столь короткие сроки правоприменительной практики, ст. 218 УК с 2015 по 2018 годы подверглась изменению трижды.

Законом от 2.08.2015 г. № 343-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» ст. 218 УК подверглась 1-вым изменениям.

В указанном случае подвергся новой редакции абзац 1-й части 1-й статьи, которая была изложена в следующей редакции: «1. Вовлечение в законный оборот денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, посредством совершения сделок в виде конверсии или перевода имущества, представляющего доходы от уголовных правонарушений, сокрытие или утаивание его подлинного характера, источника, места нахождения, способа распоряжения, перемещения, прав на имущество или его принадлежности, если известно, что такое имущество представляет доходы от уголовных правонарушений, а равно владение и использование этого имущества или посредничество в легализации денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, если эти деяния совершены в значительном размере,-» [15].

Во 2-рой раз ст. 218 УК подверглась изменениям Законом от 8.04.2016 г. № 489-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам арбитража». Так, законодатель при переработке норм связанных с ответственностью за легализацию (отмывание) преступных доходов исключил из понятийного аппарата «значительный ущерб и значительный размер» упоминание слова «218 – деньги и (или) иное имущество, полученные преступным путем, на сумму, превышающую 2 000 МРП;» (подпункт 2 ст. 3 УК). В свою очередь абзац 1-й части 1-й ст. 218 УК

вновь подвергся изменениям и был изложен в следующей редакции: «1. Вовлечение в законный оборот денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, посредством совершения сделок в виде конверсии или перевода имущества, представляющего доходы от уголовных правонарушений, либо владение и использование такого имущества, сокрытие или утаивание его подлинного характера, источника, места нахождения, способа распоряжения, перемещения, прав на имущество или его принадлежности, если известно, что такое имущество представляет доходы от уголовных правонарушений, а равно посредничество в легализации денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем,-» [16].

Последние третьи изменения ст.218 УК подверглись Законом от 12.07.2018 г. № 180-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов». При этих изменениях в санкциях частей 1-й и 2-й статьи включена новая мера наказания для данной статьи, в виде ограничения свободы. Так, абзац 2-й части 1-й ст. 218 УК после слов «размере, либо» дополнить словами «привлечением к общественным работам на срок до 800 часов, либо», а абзац 2-й части 2-й после слов «размере, либо» дополнить словами «привлечением к общественным работам на срок до 1 200 часов, либо» [17].

На сегодняшний день понятие moneylaundering, предусмотренные Венской и Палермской конвенциями, в значительной степени имплементированы в ст. 218 УК. Согласно этой статье под легализацией (отмыванием) денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, понимается вовлечение в законный оборот денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем, посредством совершения сделок в виде конверсии или перевода имущества, представляющего доходы от уголовных правонарушений, либо владение и использование такого имущества, сокрытие или утаивание его подлинного характера, источника, места нахождения, способа распоряжения, перемещения, прав на имущество или его принадлежности, если известно, что такое имущество представляет доходы от уголовных правонарушений, а равно посредничество в легализации денег и (или) иного имущества, полученных преступным путем [18].

Следовательно, в Казахстане реализован подход, согласно которому, признают предикатными все преступления, предусмотренные уголовным кодексом, а также редакция ст. 218 *УК* не делает различий между лицами, чьи преступные доходы отмываются, - лица, осуществляющего отмывание денег, либо других лиц.

Таким образом, в Казахстане криминализировано как отмывание чужих преступных доходов, так и самоотмывание.

Нужно отметить, что историческое развитие нормы ответственности за легализацию (отмывания) денег и иного имущества добытых преступным путем закрепило в уголовном праве такие понятия как «крупный ущерб» и «крупный размер», а также «коррупционные преступления». При этом, в соответствии с пунктом 29 ст. 3 УК ***пункт 1 части 3-й ст. 218 УК относится к коррупционным преступлениям, а согласно пункту 38 ст. 218 УК деньги и (или) иное имущество, полученные преступным путем, на сумму, превышающую 20 000 МРП признаются крупным ущербом и крупным размером.***

Отмывание или легализация незаконно приобретенных денег, это сложный и продолжительный процесс, включающий в себя различные операции. Эксперты делят отмывание денег на несколько моделей: двухступенчатая, трехфазовая, четырехсекторная и модель круговорота. Считается, что распространенной является трехфазовая, при этом, каждая ее фаза имеет цель и набор способов достижения нужного результата.

«Первая фаза в Европе считается критической, поскольку происходит внедрение «грязных» наличных денег в законный оборот, этому предшествует предварительное их преобразование в купюры иного достоинства и другие виды валют либо ценные бумаги. Реализация этой фазы в банковском секторе, направлено на обход действующих во многих государствах положений об идентификации клиента» [19].

«Методы введения в банковский сектор: обман и использование подставных лиц и/или фирм; подкуп, шантаж и запугивание ответственных лиц, за идентификацию клиента; приобретение легко преобразуемых ценностей, в основном финансовых инструментов. Каждое приобретение при этом осуществляется на сумму ниже той, с которой возникает обязательность идентификации или платежи

направляются поочередно мелкими суммами на один банковский счет. В других случаях используются сделки обмена без использования счетов в банке, но используются юридические организации с большим оборотом наличности, к легальной выручке перемащивают «грязные деньги» либо создаются фиктивные фирмы «однодневки». К примеру, имеются факты внедрения «грязных» денег в легальный оборот в России благодаря нелегальному наличному обороту между легальными предприятиями, за определенные комиссионные платы в размере 1 - 8% от суммы сделки» [20].

«Самым старым способом легализации денег является контрабанда, эксперты в период 1996 г. отмечали рост объемов наличных денег, тайно перевозимых через границу. В 1996 г. Государственным таможенным контролем РФ задержано 11.5 милл. $, незаконно переправлявшихся в иные государства СНГ» [20].

Вторая фаза - *отделение преступных доходов от ее источника через комплекс финансовых операций, на этой стадии обрываются цепь следов,* обеспечивается анонимность ценностей. В указанном случае используются подставные лица и/или фирмы, предоставляющие фиктивные счета, являющиеся поводом для перевода денег. Как правило, вторая фаза проводится на международном уровне, для их реализации играют оффшорные зоны и страны с мягким налоговым режимом и слабо развитой системой финансового контроля.

В Казахстане приказом Министра финансов от 10.02.2010 г. №52 утвержден перечень оффшорных зон, к которым отнесены 62 государства: «1.Княжество Андорра, 2.Государство Антигуа и Барбуда, 3.Содружество Багамских островов, 4.Государство Барбадос, 5.Государство Белиз, 6.Государство Бруней Даруссалам, 7.Республика Вануату, 8.Республика Гватемала, 9.Государство Гренада, 10. Республика Джибути, 11. Доминиканская Республика, 12. Республика Индонезия, 13. Канарские острова Испании, 14. Республика Кипр, 15. Административные районы Аомынь (Макао) и Сянган (Гонконг) Китайской Народной Республики, 16. Федеральная Исламская Республика Коморские Острова, 17. Республика Коста-Рика, 18. Территория анклава Лабуан Малайзия, 19. Республика Либерия, 20. Княжество Лихтенштейн, 21. Республика Маврикий, 22. Территории островов Мадейра Португалия, 23. Мальдивская Республика, 24. Республика Мальта, 25. Республика Маршалловы острова, 26. Княжество Монако, 27. Союз Мьянма, 28. Республика Науру, 29. Территории острова Аруба и зависимых территорий Антильских островов Нидерланды, 30. Федеративная Республика Нигерия, 31. Территории островов Кука и Ниуэ Новая Зеландия, 32. Республика Палау, 33. Республика Панама, 34. Независимое Государство Самоа, 35. Республика Сейшельские острова, 36. Государство Сент-Винсент и Гренадины, 37. Федерация Сент-Китс и Невис, 38. Государство Сент-Люсия, 39. Соединенное Королевство Великобритании и Северной Ирландии (только в части следующих территорий): 1) Острова Ангилья; 2) Бермудские острова; 3) Британские Виргинские острова; 4) Гибралтар; 5) Каймановы острова; 6) Остров Монтсеррат; 7) Острова Терке и Кайкос; 8) Остров Мэн; 9) Нормандские острова (острова Гернси, Джерси, Сарк, Олдерни); 10) Остров Южная Георгия; 11) Южные Сэндвичевы острова; 12) Остров Чагос. 40. Соединенные Штаты Америки (только в части территорий Американских Виргинских островов, острова Гуам и Содружества Пуэрто-Рико, штат Вайоминг, штат Делавэр), 41. Королевство Тонга, 42. Республика Филиппины, 43. Демократическая Республика Шри-Ланка, 44. Королевство Бахрейн, 45. Кооперативная Республика Гайана, 46. Содружество Доминики, 47. Ирландская Республика (только в части территории городов Дублин, Шеннон), 48. Республика Колумбия, 49. Ливанская Республика, 50. Великое Герцогство Люксембург, 51. Исламская Республика Мавритания, 52. Марианские острова, 53. Территория города Танжер Королевство Марокко, 54. Дубай Объединенные Арабские Эмираты, 55. Республика Сан-Марино, 56. Республика Суринам, 57. Объединенная Республика Танзания, 58. Республика Тринидад и Тобаго, 59. Суверенная Демократическая Республика Фиджи, 60. Французская Республика (только в части следующих территорий): 1) Острова Кергелен; 2) Французская Полинезия; 3) Французская Гвиана; 61. Республика Черногория; 62. Ямайка» [21].

На третьей фазе *деньги приобретают легенду происхождения и могут легализоваться в экономике любой страны.* В основном инвестируют «отмытые» деньги в краткосрочные и среднесрочные вложения для их вывода в нужных случаях. При выборе таких организаций распространено приобретение (создание) предприятий используемых в поддержку преступной деятельности.

Хотелось бы обратить внимание, на примере Кыргыского политолога и журналиста Т. Акимова, не весь преступный доход идет в карман ее лидерам или членам. К примеру, криминальные деньги от реализации наркотиков или проституции, поступают в «общак», ее часть «Красный» идет на подкуп

судей, прокуроров и полиции, на досрочное освобождение, амнистию или другие варианты избежание наказания. Другая часть «Черный общак» переправляется на снабжение заключенных, в т.ч. и запрещенными предметами, ну а «Белый общак» идет к лидерам, на поддержку их авторитета и влияния в других странах, а также на «отмывание», путем инвестирования в пенсионные дивиденды, в банковские вклады-депозиты, создаются микро-кредитные и строительные компании [22].

Как мы видим, если большинство юристов полагает, что международное законодательство по вопросам привлечения к уголовной ответственности за легализацию (отмывание) доходов добытых преступным путем ужесточается из года в год. То на протяжение 21 года уголовное законодательство Казахстан по данному вопросу изменялось более 10 раз, как в сторону гуманизации, так в сторону и отягчения положения подозреваемых лиц за данный вид уголовного правонарушения. При этом, законодатель в Казахстане пытается охватить весь спектр возможных форм совершения легализации (отмывания) преступных доходов как самими лицами совершивших преступления, так и способствующих им, постоянно расширяя и уточняя понятия «легализация» и «отмывания» преступных доходов.

Полагаем, что указанное обстоятельство связано с тем, что правовая политика в Казахстане в первую очередь пытается охватить социальную сторону общественной жизни, в частности возможность привлечения инвестиции из-за рубежа, послабления бизнесу, при этом, выдержать мировые стандарты по вопросам уголовной политики в рассматриваемом вопросе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Дмитриев О.В. Экономическая преступность и противодействие ей. М., 2005.
2. Международное уголовное право / под ред. В.Н. Кудрявцева. М., 1999. С.4.
3. Робинсон Дж. Всемирная прачечная: Террор, преступления и грязные деньги в оффшорном мире: Пер. с англ. — М.: Альпина Бизнес Букс, 2004;
4. Кусаинова Л.К. Уклонение от уплаты налогов и легализация денежных средств полученных незаконным путем: понятие, причины возникновения и способы их предотвращения // Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана. №2 (29) 2015. С.60-64;
5. Р36 Рекомендации ФАТФ. Международные стандарты по противодействию отмыванию денег, финансированию терроризма и финансированию распространения оружия массового уничтожения / Пер. с англ.- М.: Вече, 2012.-176 с.;
6. Сорок рекомендации ФАТФ. 20.06.2003, включая изменения от 22.10.2004.;
7. Евразийская группа по противодействию легализации преступных доходов и финансирования терроризма. История, цели и задачи. //http://www.eurasiangroup/org/ru/eag/history.php//Дата обращения 09.12.2018 г.;
8. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам усиления борьбы с организованной преступностью» от 16.03.2001 № 163.;
9. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам борьбы с коррупцией» от 25.09.2003 №484.;
10. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в Уголовный, Уголовно-процессуальный, Уголовно-исполнительный кодексы РК и Кодекс РК об административных правонарушениях по вопросам упрощения процедур расследования уголовных дел, декриминализации некоторых составов преступлений и совершенствования законодательства об административных правонарушениях» от 09.12.2004 №10.;
11. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам дальнейшего усиления борьбы с коррупцией» от 7.12.2009 №222-IV.;
12. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшей гуманизации уголовного законодательства и усиления гарантий законности в уголовном процессе» от 18.01.2011 №393-IV.;
13. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам дальнейшей декриминализации преступлений в сфере экономической деятельности» от 13.06.2013 № 104-V.;
14. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» от 10.06.2014 № 206-V ЗРК.;
15. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам противодействия легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма» от 2.08.2015 № 343-V ЗРК.;
16. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам арбитража» от 8.04.2016 № 489-V ЗРК.;

17. ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты РК по вопросам совершенствования уголовного, уголовно-процессуального законодательства и деятельности правоохранительных и специальных государственных органов» от 12.06.2018 № 180-VI ЗРК.;
18. Уголовный кодекс РК от 3.07.2014 № 226-V ЗРК.;
19. Savona E.EuropeanMoneyTrails. 1999.
20. Организованная преступность - 4. С. 212.;
21. Приказ и.о. Министра финансов РК от 10.02.2010 № 52. Зарегистрирован в Министерстве юстиции РК 18.02.2010 № 6058 «Об утверждении Перечня оффшорных зон для целей ЗРК «О противодействии легализации (отмыванию) доходов, полученных преступным путем, и финансированию терроризма»;
22. Что известно о задержанном депутате КР: друг «братков» и олигархов. 19.02.2018, 19:58. https://www.zakon.kz/4904696-chto-izvestno-o-zaderzhannom-v.html

ДЯЧУК М.И.
к.ю.н. доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса,
Факультет экономики и права,
ВКГУ им. С.Аманжолова,
г. Усть-Каменогорск, marianna_turani@mail.ru

САМОБЫТНОСТЬ КАЗАХСТАНСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ФУНКЦИЯ МЕДИАЦИИ В ПОЛИЭТНИЧНОМ ОБЩЕСТВЕ

Аңдатна. *Мақала Қазақстандағы толеранттылықтың өзіндік ерекшелігі туралы толеранттылық мәдениетін қалыптастыру мен дамытуға тікелей байланысты көп ұлтты қоғамдарда медиация функциясы ретінде зерттеуге арналған.*

Түйінді сөздер. *Келісім, тұрақтылық, тарих, қоғам, мәдениет, саясат, теңдік, ұлт, даулар, медиация.*

Аннотация. *Статья посвящена исследованиям самобытности казахстанской толерантности как функция медиации в полиэтничном обществ, напрямую связанных с истоками и развитием культуры толерантности.*

Ключевые слова. *Согласие, стабильность, история, общество, культура, политика, равенство, нация, спор, медиация.*

Summary. *The article is devoted to research on the identity of Kazakhstan's tolerance as a function of mediation in multiethnic societies directly related to the origins and development of a culture of tolerance.*

Keywords. *Consent, stability, history, society, culture, politics, equality, nation, dispute, mediation.*

На XXVII сессии Ассамблеи народа Казахстана, Председатель Ассамблеи народа Казахстана Нурсултан Абишевич Назарбаев отметил, что согласие, стабильность, дружба народа, уважение между различными этническими группами, религиозными конфессиями являются основой нашего государства, фундаментом всего развития[1].

Политическая воля Первого Президента Казахстана – Елбасы Нурсултана Назарбаева была нацелена на обеспечение единства народа. Практическое воплощение этой политики нашло отражение в казахстанской модели общественного согласия и общенационального единства, которая получила международное признание.

Следует выделить ряд ее отличительных особенностей:

Во-первых, Конституция РК содержит исчерпывающие нормы, регулирующие сферу межэтнических и межконфессиональных отношений. Она начинается со слов «Мы, народ Казахстана», что изначально заложило идею общности всех граждан страны. При этом у нас не применяется понятие «национальные меньшинства». Мы едины и не делимся на больших и меньших.

Во-вторых, государство последовательно выступает гарантом стабильности в сфере межэтнических отношений, реализуя продуманную стратегию национальной политики.

В-третьих, благодаря политической воле Елбасы созданы и последовательно совершенствуются реальные институциональные механизмы гражданского равноправия, независимо от этнической и религиозной принадлежности.

В-четвертых, с момента своего создания АНК под своим крылом сформировала и объединила серьезную общественную инфраструктуру. Сегодня под эгидой ассамблеи действуют 1 025 этнокультурных объединений (ЭКО), в том числе 28 республиканских. Актив ЭКО – 348 тыс. человек.

В-пятых, созданы условия для развития культуры, языков и традиций этносов.

Ассамблея народа была, есть и остается уникальным институтом консолидации и интеграции, созданным по личной инициативе Нурсултана Назарбаева. Она изначально была вплетена в живую ткань общественной жизни и заняла в ней узловую позицию[2].

В соответствии с четвертой Реформой «Нация единого будущего» целью государственной национальной политики современного Казахстана является сплочение многонационального казахстанского общества в единую политическую нацию на основе патриотических ценностей и социальной солидарности. Одним их механизмов реализации данной реформы является развитие и более глубокое внедрение института медиации в культурно-правовое пространство нашего государства. В современных условиях, когда ни одно государство не остается за занавесом глобализации, институт медиации приобретает все большую актуальность. Медиация – это особая форма посредничества, в которой роль

медиатора, как беспристрастной третьей стороны, заключается в содействии сторонам конфликта выработки взаимоприемлемого и жизнеспособного решения. Практика медиации – междисциплинарная область, находящаяся на стыке юриспруденции, дипломатии, психологии, менеджмента.

Введение института медиации в Казахстане стало возможным после принятия Парламентом Республики Казахстан законов Республики Казахстан от 28 января 2011 года «О медиации»[3] и «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам медиации»[4]. Принятие Парламентом названных законов является реализацией поручения Нурсултана Абишевича Назарбаева, данного на V съезде судей Республики Казахстан 18 ноября 2009 года[5].

Согласно Закону Республики Казахстан «О медиации» процедура медиации проводится на основе следующих принципах:

– добровольности;

– равноправия сторон;

– независимости и беспристрастности медиатора;

– недопустимости вмешательства в процедуру медиации;

Медиация в настоящее время получила широкое распространение во многих странах мира в виде профессионального урегулирования конфликтов с помощью третьей, нейтральной стороны. Медиация применяется в разных сферах жизнедеятельности человека. Медиация рассматривает споры, возникшие из гражданских, трудовых, семейных и иных правоотношений. Данная процедура нашла широкое применение при урегулировании вышеизложенных конфликтов. Однако наименее разработанной и применяемой на практике является медиация в сфере межэтнический и межнациональных конфликтах.

Многие ученые и практики считают, что медиация кросс-культурных конфликтов дает возможность перевести конфликтное взаимодействие сторон в форму диалога с участием независимого посредника. Именно медиатор-посредник обеспечивает соблюдение процедурного подхода при разрешении конфликтов и поддерживает конструктивную установку, ориентируя стороны на поиск взаимоприемлемых решений. Посредничество является наиболее мягкой формой участия третьей стороны в урегулировании конфликта.

При этом необходимо всегда помнить, что суть медиации – разрушать навязанные человеку взгляды и стереотипы, открывать его истинные интересы, понять другого участника спора, посмотреть на себя со стороны.

В исследовательских работах Российских ученых нередко применяется понятие «этномедиация».

Этномедиация – это способ урегулирования конфликтов, вызванных межнациональными противоречиями, участниками которых могут быть отдельные лица или группы людей[6].

Конфликты по поводу национальных ценностей, важнейших жизненных установок в сфере межнациональных отношений входят в число наиболее сложно разрешаемых.

В сфере межэтнических отношений существует ряд проблем, которые способствуют развитию конфликтов в обществе. Среди них можно выделить следующие:

– социально-экономические (безработица, задержки и невыплаты зарплаты, социальных пособий, не позволяющие большинству граждан удовлетворять необходимые потребности, монополия представителей одного из этносов в какой-либо сфере услуг или отраслей народного хозяйства и т. д.);

– культурно-языковые (связанные с защитой, возрождением и развитием родного языка, национальной культуры и гарантированных прав национальных меньшинств);

– этнодемографические (сравнительно быстрое изменение соотношения численности населения, т.е. увеличения доли пришлого, иноэтнического населения в связи с миграцией вынужденных переселенцев, беженцев);

– исторические (взаимоотношения в прошлом – войны, былые отношения политики «господство – подчинение», депортации и связанные с ними негативные аспекты исторической памяти и т. д.);

– межрелигиозные и межконфессиональные (включая различия в уровне современного религиозного населения).

Так же, факторами, препятствующими гармонизации межнациональных отношений, являются низкий уровень доверия граждан органам власти и управления, коррупция, неверие граждан в равенство перед законом и судом, предвзятость отдельных представителей власти к культуре и обычаям некоторых народов, их неспособность обеспечить справедливость, защитить законные интересы людей.

В медиативном процессе стороны становятся равны и их ценности равно значимы. Тем более, для большинства различных национальностей есть такие вечные ценности, как жизнь, дружба, семья, доверие, вера, здоровье и другие. К ним может быть различное отношение, но даже если ценности полностью различны, можно окунуться глубже и найти общие точки соприкосновения. Задача медиатора в межэтническом конфликте, где были затронуты ценности, помочь сторонам увидеть в представителе иного этноса – человека, а также не только урегулирование конкретной текущей ситуации, но и проблема сохранения дальнейших отношений между всеми участниками.

В Казахстане проживают представители 125 национальностей и народностей. Учесть все интересы такого многочисленного количества этнокультур в полной мере невозможно. Но держать баланс равновесия интересов – вполне выполнимая задача.

Огромную роль в регулировании межэтнических спорах играет Ассамблея народа Казахстана – общественного органа консолидации граждан всех национальностей.

В соответствии с подпунктом 11 статьи 6 Закона «Об Ассамблее народа Казахстана»[7] одним из основных направлений деятельности Ассамблеи является выработка рекомендаций и реализация практических мер по урегулированию разногласий и споров, недопущению конфликтных ситуаций в сфере межэтнических отношений и участие в их разрешении.

Говоря о несомненной медиативной роли Ассамблеи и ее рабочих органов, хотелось бы выделить важный аспект: этнические группы в Казахстане в силу грамотно выстроенной национальной политики имеют чрезвычайно высокий гражданско-правовой и общественный статус. Эта уникальная особенность сложилась благодаря вековой традиции толерантности.

Медиация в полиэтничном обществе, напрямую связана с истоками и развитием культуры толерантности. Медиатор должен задать порядок толерантности как институциональный аспект дальнейшего существования сторон – как принцип решения споров, воплощенный в мирных соглашениях и договорах.

Самобытность казахстанской толерантности можно применять как функцию медиации в полиэтничном обществе. Выделим ее некоторые особенности:

*Во-первых***,** это черта национального характера, элемент менталитета, выражающий уважение к образу жизни других этносов, их поведению, традициям, обычаям, чувствам, мнениям, идеям, верованиям.

Во-вторых, это понимание того, что в обществе имеется другое этническое начало, отличное от вашего, и оно имеет такие же права, как и ваше.

*В-третьих***,** это индикатор уровня культуры межэтнических отношений, показатель степени межэтнического согласия, показатель общей социальной зрелости людей, их готовности к общению, сотрудничеству.

*В-четвертых***,** это принцип государственной национальной политики, характеризующийся согласием, единством этносов.

*В-пятых***,** это инструмент урегулирования межэтнических противоречий, снятия межэтнической напряженности, важнейший элемент укрепления межэтнических отношений.

*В-шестых***,** в качестве итога, толерантность является показателем демократической этнонациональной политики, цель которой – равенство, взаимное уважение этносов и сотрудничество, согласие и национальное единство.

Ассамблея народа Казахстана, на наш взгляд, является уникальным медиатором в сфере межэтнических отношений, есть особый институт общественного согласия и национального единства.

Следует отметить, что для Ассамблеи народа Казахстана – это тема не нова, но данная профессиональная площадка, уверена, позволит нашу совместную работу и ученых, и практиков перевести в плоскость конкретных дел, поиску дополнительных объединительных факторов, способствующих разрешению проблем и споров цивилизованными механизмами.

Рассмотрев различные вопросы, связанные с общественным участием в развитии медиации в Казахстане, деятельности Ассамблеи народа Казахстана и ее общественных структур, целесообразно:

– развивать обучение техникам и механизмам использования медиации, способствующих развитию превентивной политики, межэтническому взаимообогащению, поиску новых форм в деятельности общественных организаций, и прежде всего, АНК, связанных с укреплением общественного согласия, толерантности и национального единства;

– изучать международный опыт процессов развития медиации, нормативно-правовое регулирование общественных отношений в сфере организации медиации и статуса медиатора;

– считать объективным и обоснованным мнением, что уникальный институт АНК сегодня выступает главным модератором в сфере общественных и межэтнических отношений, как реально обладающая основными принципами и функциями медиаторства.

Таким образом, можно сказать, что этномедиация – это необходимая отрасль медиации, так как наше современное государство активно развивается во всех существую, а данная отрасль, в свою очередь, как современный способ урегулирования межэтнических конфликтов поможет гражданами повысить свое качество жизни. И нет сомнения в том, что Ассамблея народа Казахстана, являясь главной диалоговой площадкой для неполитических институтов гражданского общества, продолжит оставаться уникальным медиатором в области совершенствования межэтнических отношений, обеспечения общественно-политической стабильности в нашей стране.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выступления Елбасы Нурсултана Назарбаева на XXVII сессии Ассамблеи народа Казахстана, прошедшей в Нур-Султане, 29 апреля 2019 г., Kazpravda.kz.
2. Елбасы и АНК: путь мира и согласия Жансеит Туймебаев, Казахстанская правда, 29 апреля 2019г.
3. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV «О медиации» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 31.10.2015 г.).
4. Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам медиации» от 28 января 2011 года № 402-IV.
5. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на V съезде судей (Астана, 18 ноября 2009 года), «zakon.kz».
6. Г.П. Рогочая «Кросс-культурный диалог и медиация кросс-культурных конфликтов», Ассамблея народов России, Сборник методических материалов, выпуск 11, Москва. 2016 год, С.444.
7. Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана», от 20 октября 2008 года N 70-IV.

ДЯЧУК М.И.
к.ю.н. доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса,
Факультет экономики и права,
ВКГУ им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск,
marianna_turani@mail.ru

СУДЕБНЫЙ ПРЕЦЕДЕНТ ПРИ РАЗРЕШЕНИИ СПОРОВ В ГРАЖДАНСКОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аңдатна. *Мақала заңның қалыптасуы мен дамуында соттың ерекше рөлі мен ерекше рөліне арналған, қазақ сот жүйесі қазақ даласында билік институтында жиі қолданылатын сот прецедентімен жақсы таныс.*

Түйінді сөздер. *Мәселе, әділеттілік, сот, заң, бий соты, талдау, шетелдік тәжірибе, құқықтық нормалар, ережелерді түсіндіру.*

Аннотация. *Статья посвящена проблемам и особой роли суда в формировании и развитии права, казахстанская судебная система хорошо знакома с судебным прецедентом, который зачастую применялся во время господства в казахской степи института суда биев.*

Ключевые слова. *Проблема, правосудие, суд, право, суд биев, анализ, зарубежная практика, правовые нормы, интерпретация правил.*

Summary. *The article is devoted to the problems and the special role of the court in the formation and development of law, the Kazakh judicial system is well acquainted with the judicial precedent, which was often used during the rule of the biy court institute in the Kazakh steppe.*

Keywords. *Problem, justice, court, law, biy court, analysis, foreign practice, legal norms, interpretation of rules.*

Правосудие является одним из важных условий нормального функционирования государства и общества. В современных условиях глобализации, когда идет взаимовлияние мировых правовых систем, существенно возрастает взаимопроникновение правовых принципов, включая и вопросы признания определенных источников права.

Англо-американская правовая система возникла и развивалась в рамках общего права Англии, где основным источником права считалась судебная практика. Эта правовая система включает в себя право Англии и стран, последовавших образцу английского права, так как она получила широкое распространение в мире в силу причин колонизации или добровольной рецепции. В результате проводимой в течение нескольких веков экспансионистской политики Англии удалось путем колонизации, установления и развития торговых связей, военных столкновений с местными вождями или другими колониальными державами утвердиться на всех континентах, постепенно подчинить британской короне огромные заморские территории, создать колоссальную колониальную империю и сохранить там свое присутствие. Естественно, что этот колониальный процесс сопровождался распространением общего права Англии, которое поселенцы, купцы и чиновники колониальной администрации принесли с собой в Северную Америку, Индию, Австралию, Новую Зеландию, в отдельные области Африканского континента и Юго-Восточной Азии.

В Англии понятие законодательства в широком смысле слова включало в себя и судебную практику, так как закон как нормативный правовой акт и подзаконные акты, принятые во исполнение закона, объединяются английской научной доктриной под наименованием вспомогательного законодательства и воспринимаются юридической общественностью только в том случае, когда они истолкованы судебной практикой.

Следует заметить, что казахстанская судебная система хорошо знакома с судебным прецедентом, который зачастую применялся во время господства в казахской степи института суда биев. Академик С.З. Зиманов, подчеркивая роль прецедентного права, отмечал, что «судопроизводство в казахском праве в «древней форме» было похоже на искусство, особой его формы. Состязательность в судебном процессе нередко превращалось в состязание сторон в доказательном красноречии и остроумии, основанном на исторических параллелях и прецедентах со ссылкой на авторитеты прошлых веков» [1].

Казахский суд биев сыграл важную роль не только как институт правосудия в казахской степи, но и внес значительную роль в совершенствование норм обычного права. Т.М. Культелеев по этому поводу писал, что «практика суда биев или так называемый прецедент, а также положения съезда биев,

или так называемое «ереже», постоянно дополняли, изменяли существующие правовые обычаи»[2]. Такое дополнение и совершенствование норм обычного права осуществлялось в процессе интерпретации, судейского усмотрения, восполнения пробелов в праве. В юридической литературе отмечалось, что обычное право постоянно черпало регулятивное содержание и обогащалось за счет норм обычаев, происходило как бы непрерывное переливание обычаев в обычно-правовое нормы. По этому факту академик С.З. Зиманов подчеркивал, что «казахское обычное право – это неписаное право. Оно построено на ряде основных нормативных институтов и на множестве кратких, легко запоминающихся и в то же время выразительных изречений, содержащих основополагающие материальные и процессуальные нормативы. Последние, как правило, являются отправными началами для выведения конкретных норм путем логического вычисления, толкования, адекватных конкретным жизненным случаям»[3] .

Можно сделать вывод, что внедрение судебного прецедента как источника права требует исследования не только зарубежной практики, но и глубокого изучения казахского наследия, представленного институтом суда биев. Так, к примеру, изучая юридическую природу Ереже, результат деятельности съезда биев, можно смело проводить параллель с нормативными постановлениями Верховного Суда РК, которые разъясняют нормы законодательства по вопросам их применения, одновременно являясь действующим правом на территории Республики.

Нормы английского «основного» законодательства, т.е. прецедентов – это положения, которые берутся из основной части решений, вынесенных высшими судебными инстанциями Англии. Все то, что в этом решении не является строго необходимым для разрешения данного спора, английский судья называет «попутно сказанным» и опускает. Обязательную для нижестоящих судов часть решения, которую принято рассматривать в качестве нормы англосаксонского права, английский юрист Р. Уолкер определяет как «применяемое к правовым вопросам, возникающим в связи с установленными судом фактами, правоположение, на котором основано решение [4].

Характеризуя английскую норму права, Р. Давид писал, что она «тесно связана с обстоятельствами конкретного дела и применяется для решения дел, аналогичных тому, по которому данное решение было принято. Такую норму права нельзя сделать более общей и абстрактной, так как это глубоко изменит сам характер английского права, превратит его в право доктринальное» [5]. Следовательно, исходя из специфики норм англосаксонского права, можно сделать вывод о том, что особенность права в странах рассматриваемой системы состоит отнюдь не в прецеденте как таковом, когда ранее вынесенные решения принимаются во внимание при рассмотрении сходных вопросов. Такого рода прецеденты сыграли важную роль в развитии практически всех правовых систем, не утратив значения сегодня и в континентальной системе права. Речь идет о действии доктрины прецедента, суть которой состоит в обязанности судов следовать решениям судов более высокого уровня, а также в связанности апелляционных судов своими прежними решениями [6].

Условием действия системы прецедентов является наличие источников информации о прецедентах, т.е. судебных отчетов. Об их важности свидетельствует тот факт, что доктрина обязательности прецедента сложилась в современном виде лишь в середине девятнадцатого столетия, когда запись судебных отчетов стала цельной системой.

Доктрина прецедента обуславливает особую роль суда в формировании и развитии права. Если на европейском континенте судьи лишь применяют правовые нормы, то в условиях общего права, вынося решение или приговор, судьи одновременно объявляют или создают право, т.е. выступают в роли законодателей. Альтернатива – «объявляют или создают» – объясняется неодинаковой природой судебных прецедентов. Одни из них (деклараторные) повторяют уже существующие нормы права или дают их толкование. Другие (креативные) – восполняют пробелы законодательства и создают таким образом новую норму [7]. Естественно, что при наличии пробелов в законодательстве судья «преодолевает пробел правового регулирования с помощью применения пограничных правовых норм, регулирующих сходные общественные отношения, или общего смысла и духа законов. Последнее возможно только при использовании приемов и средств теории толкования» [8]. В любом случае решение или приговор суда становятся обязательными для нижестоящих судов и, как правило, для судов того же уровня. В данном случае мы можем говорить о принципе жесткого следования прецедентам, однако если учитывать, что общее право представляет собой сложный и противоречивый комплекс правил, оговорок, фикций и т.д., которые, с одной стороны, жестко связывают свободу усмотрения судьи, с другой – позволяют отступать судьям от принципа доктрины прецедента при внешней видимости его соблюде-

ния, то возрастает роль толкования норм прецедентного права в странах англо-американской системы. Так, действительность судейского усмотрения в методах толкования прослеживается на возможности «ссылки не на сам прецедент, а на лежащий в его основе некий рациональный смысл». Излагая последний способ правовой «стерилизации», известный американский юрист Леон Грин писал: «Одно и то же дело может быть прецедентом для стольких мнений, сколько имеется судей, которые отличаются друг от друга тем, что используют разные, связанные с решением, принципы» [9], т.е. судья связан с доктриной прецедента лишь постольку, поскольку установит аналогию между этим решением и рассматриваемым делом. При установлении аналогии судья использует методы и приемы интерпретации. Однако может быть и противоположный случай, когда следование прецеденту может противоречить личному убеждению судьи, но судья не может отступиться от доктрины прецедента. Так, английский судья лорд Бакли признался как-то при разрешении одного дела: «Я не в состоянии ничем обосновать правильность решения, которое я собираюсь объявить. Но я связан с прецедентом, которому я обязан последовать» [6].

Возможность не обосновывать принятое решение исходит из противоречивости общего права. С одной стороны, английское судебное решение может сводиться к простому изложению принятого по спору решения: X должен уплатить такую-то сумму Y, договор, заключенный между X и Y, расторгнут, наследство X следует передать такому-то. В таком случае английские судьи не мотивируют свои решения: они приказывают и не должны обосновывать своих приказов. Такое, видимо, происходит от того, что во многих случаях прецеденты могут противоречить внутреннему убеждению судей, но не бывает их заинтересованности доказывать данный факт. С другой стороны, английские судьи могут достаточно пространно излагать мотивы своих решений, по сути обеспечивая интерпретацию правовых норм. Обоснование часто дается в свободной, рассуждающей манере, далекой от краткости и строгости изложения мотивов решения судов континентальной системы. При этом судья нередко формулирует общие положения, выходящие за рамки данного дела [5]. Объяснить такое положение можно тем, что во втором случае судья не только «объявляет», но и «создает» право через правоустанавливающую интерпретацию, исходя из реалий общественной жизни.

Своеобразие интерпретации норм «основного» законодательства в странах общего права заключается также в том, что, если судья в континентальной системе уясняет первоначально для себя нормы права, изложенные в законе и других нормативных правовых актах, судья в англо-американской правовой системе тщательно анализирует нормы права, содержащиеся в ранее вынесенных судебных решениях. В объяснениях судей, данных в обоснование решений, последующий судья должен различать, с одной стороны, то, что является необходимой основой решения, а с другой стороны, «попутно сказанное», то есть то, что необходимо для решения. Норма права заключена в основе решения (Ratio decidendi), а сказанное попутно (obiter dictum) фактически является толкованием и подтверждением тех или иных принципов, анализом правовых норм, зависящих от престижа самого судьи, вынесшего предыдущее решение по аналогичному делу.

Обязательное следование ранее принятому решению, выработанное судебной практикой, характеризуется порой в юридической литературе таким образом, что англо-американская судебная практика сама себе выковала цепи. Однако судьи в рассматриваемой системе находят различные средства и пути, чтобы обходить прошлые решения, не соответствующие новым условиям. Данный результат достигается через различные методы и способы интерпретации правовых положений. Так, ранее принятое решение сохраняет свой связывающий характер лишь в тех случаях, если лежащие в его основе мотивы подходят и для рассматриваемого спора. Но что понимать под основой решения, а что – под простым мнением, содержащимся в «попутно сказанном», может быть спорным.

Если следовать положению, что толкование – диалектический процесс познания, выражающийся в мышлении субъекта, то судья общего права через еще большую конкретизацию правил, выраженных в судебных решениях, должен разрешить следующие задачи, которые были выделены зарубежными авторами: во-первых, определить основу решения, если судья предыдущего решения использовал два равнозначных, но не одинаковых основания или если предшествующее решение поступило от Апелляционного суда, судьи которого единогласно или большинством голосов пришли к определенному выводу, но обосновали его по-разному. Во-вторых, судья должен разрешить вопрос, можно ли не обращать внимания на предыдущее решение, если это решение противоречит другому решению того же суда? В-третьих, можно ли игнорировать решение суда, если в нем не учтена важная норма закона?

В-четвертых, можно ли не следовать прецеденту, если предыдущий судья прошел мимо существенного с правовой точки зрения момента и др.? Эти трудные вопросы должен решить судья англосаксонской системы права, хотя на помощь к нему может прийти разработанная учеными и профессионалами утонченная доктрина по применению прецедента. Данная доктрина в целом допускает, что слишком строгое следование прецеденту может привести к несправедливости в отдельном конкретном случае, а также чрезмерно ограничить должное развитие права. Такому подходу способствовала и деятельность самой палаты лордов, которая в конечном итоге привела к тому факту, что палата сбросила с себя обязанность строго следовать собственным предыдущим решениям. Через интерпретацию правил, содержащихся в прецеденте, палата лордов начала изменять существующую практику, отступая от прежнего решения и обосновывая необходимость принятия нового прецедента, соответствующего интересам и потребностям современности. Этот факт был закреплен официальным заявлением лорда-канцлера в открытом заседании суда, что формально закрепило повторяющуюся тенденцию отхода от предыдущих решений.

Нижестоящие суды не получили формально права на отступление от прецедента, однако сам процесс выявления определенных норм в принятых ранее решениях, который предполагает анализ того, как эти нормы в ходе развития в других прецедентах получали ограничительное или расширительное толкование и улучшались, уже предопределяет, что судья постепенно сам формулирует на основе обобщения и интерпретации предыдущих правил принципы и нормы, с помощью которых принимает фактически новое решение.

Внедрение судебного прецедента как источника в казахстанском праве требуют анализа и исследования не только зарубежной практики, но и глубокого изучения казахского наследия, представленного институтом суда биев, который возвращается в практику примирительных процедур на территории Республики. Так, к примеру, изучая юридическую природу Ереже, результат деятельности съезда биев, можно смело проводить параллель с нормативными постановлениями Верховного Суда РК, которые разъясняют нормы законодательства по вопросам их применения, одновременно являясь действующим правом на территории Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зиманов С.З. Полное собрание сочинений. – Алматы, 2009. – Т.10. – 496 с.
2. Древний мир права казахов. Т.2./ Ред. кол. С.З. Зиманов, Х.А. Абишев и др. – А.: Жети жаргы, 2003. С. 230.
3. Зиманов С.З. Состояние и задачи разработки проблем обычного права. Проблемы казахского обычного права. Алма-Ата, 1989. С.16.
4. Уолкер Р. Английская судебная система / Пер. с англ. Т.В. Апарова. Отв. ред. и предисл. Ф.М. Решетников. – М., 1980. – 631 с.
5. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В.А. Туманова. – М., 1998. – 398 с.
6. Кросс Р. Прецедент в английском праве. – М., 1985. – 238 с.
7. Апарова Т.В. Основные тенденции английского прецедентного права // Ученые записки ВЮЗИ. – М., 1968. – Вып.17. – Ч.3. – С.130.
8. Вопленко Н.Н. Официальное толкование норм права. – М., 1976. – 118 с.
9. Старченко А. Философия права и принципы правосудия в США. – М., 1969. – 212 с.

ЕЛУБАЕВ А.Б.
2 курс докторанты
Алматы полиция академиясы

АДАМНЫҢ АҒЗАЛАРЫ МЕН ТІНДЕРІН ЗАҢСЫЗ АЛУ ҚЫЛМЫС ҚҰРАМЫНЫҢ ОБЪЕКТИВТІК ЖАҒЫ

Аннотация: *Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағы тұлғаның қылмыстық сыртқы мінез-құлқынынан көрініс табады және олар негізгі үш белгіні құрайды: іс-әрекет, туындаған зардап және іс-әрекет пен салдардың арасындағы себепті байланыс. Объективтік жаққа факультативті белгілер: уақыт, орын, қылмысты жасау тәсілі, жағдайы және құралы жатады. Іс-әрекет қылмыстық мінез-құлықтың екі негізгі нысанын: әрекетті немесе әрекетсіздікті қамтиды.*

Түйін сөздер: *Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағы, трансплантология, тін, ағза, әдіс, әрекет, әрекетсіздік.*

Аннотация: *Объективная сторона уголовных правонарушений это преступное поведение личности состоящий из трех признаков: деяние, преступное последствие и причинная связь между деянием и последствием. Дополнительные признаки объективной стороны включает: время, место, способ совершения преступления, обстоятельство и орудия преступления. Деяние включает в себя две основные формы преступного поведения: действие и бездействие.*

Ключевые слова: *Объективная сторона уголовного правонарушения, трансплантология, ткань, организм, способ, действие, бездействие.*

Annotation: *The objective side criminal offenses is the criminal behavior of a individual consisting of three signs: an act, a criminal consequence, and a causal relationship between an act consequence. Additional signs of the objective side include: time, place, cod of committing a crime, circumstance and instruments of crime. The conduct includes two main forms of criminal behavior: action and inaction.*

Keywords: *Objective side of criminal offense, transplantology, tissue, organism, method, action, inaction.*

Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағы қылмыстық құқықбұзушылық жасайтын адамның сыртқы нысаны болып табылады. Нақтырақ айтқанда, әрекет немесе әрекетсіздікпен басталатын, қоғамға қауіпті зардаптың туындауымен аяқталатын қылмыстық қолсұғушылық дамуының тысқары процессі. Қолданыстағы қылмыстық заңға сәйкес (10-бап) теріс мінез-құлықтан туындаған әрекет (әрекетсіздік) біріншіден қоғамға қауіпті, екіншіден қылмыстық заңға қайшы болуы қажет. Қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағы тұлғаның қылмыстық сыртқы мінез-құлқынынан көрініс табады және олар негізгі үш белгіні құрайды: іс-әрекет, туындаған зардап және іс-әрекет пен салдардың арасындағы себепті байланыс. Объективтік жаққа факультативті белгілер: уақыт, орын, қылмысты жасау тәсілі, жағдайы және құралы жатады. Іс-әрекет қылмыстық мінез-құлықтың екі негізгі нысанын: әрекетті немесе әрекетсіздікті қамтиды. Әрекет деп қылмысты жасау сәтіндегі белсенді мінез-құлықты айтамыз. Әрекетсіздік деп қылмыстық мінез-құлықтың енжар нысанында жүзеге асырылатын мінез-құлықты түсінеміз. Қылмыстылықтың әрекетсіздігін анықтау үшін тұлғаның әрекет ету міндеті болуы шарт. Бұл міндет ведомстволық нормативтік актіден емес, заңның талаптарынан туындауы шарт, және оны орындау тұлғаға жүктелуі қажет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабында көзделген қылмыс құрамы әрекет арқылы жүзеге асырылады. Трансплантация екі жақты операцияны түсінеміз, науқастың (реципиенттің) өмірі мен денсаулығын құтқару, басқа адамның (донордың) денсаулығына зиян келтіру арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасы «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Заңға сәйкес мұндай қызмет ізгі және әділ болып танылады. Өзгедей пайдалану үшін тірі адамның ағзалары мен тіндер алып қоюға мәжбүрлеу немесе заңсыз алып қою, сол сияқты тірі адамның ағзалары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасу. Кінәлі трансплантациялау үшін ғана ағзадан органдар мен оның бір бөлігін пайдалану үшін алады. Г.Н. Борзенковтың пікірінше, «жәбірленушінің органдары мен тіндерін пайдалану деп реципиентке адам тәнінің сегменттерін ауыстырып салу үшін алуды ғана түсінбеу қажет, сондай-ақ өлген адамның органдары мен тіндерін қайта өңдеудің басқа да нысаны, каннибализм, діни секталармен жүзеге асырылатын әртүрлі діни жоралғылар және т.б [1; 131 б].С.С. Тихонованың пікірінше, алудың мақсаты кінәлінің қылмыстық қолсұғушылық аяқталғаннан кейін донорлық материалды алуға іштей ұмтылу. Қолсұғушылықтың өзі адам ағзасының компоненттерін тікелей алу арқылы жүзеге асырылғандықтан,

мұндай алуды жүзеге асыру мүмкіндігі қылмысты туындатады және бағыттайды.[2; 37 б]. Мәжбүрлеудің тәсілдері ретінде зорлық немесе зорлықты қолданамын деп қорқыту – жәбірленушінің ерікті келісімінсіз донорлық мақсат үшін жеке адамға қысым көрсету және әсер ету. Тәндік зорлық – қасақана жеңіл зиян келтіру (ҚК 108-бап), қасақана орташа зиян келтіру (ҚК 107-бап) сараланады.

Денсаулыққа ауыр зиян келтіру немесе донорға өлім келтірілген жағдайда әрекет Қылмыстық кодекстің 106-бабы немесе ҚК 99-бабының 2 бөлігі 12 тармағымен сараланады. Психикалық мәжбүрлеу өлім келтіру қаупінен немесе денсаулыққа кез келген ауыр зиян келтіру. Әдебиетте алдау да мәжбүрлеудің құралы болып танылады деп айтылған. Мұндай ұстаным дұрыс болуы мүмкін, егер де алдау өзінің мазмұны бойынша қорқытуды білдірсе, мысалы, адамға оның қатты ауру екендігін айтып, тек қана трансплантацияға келісім беру арқылы ғана емдеуге болатындығы айтылса. Қылмыс мәжбүрлеу басталған сәттен бастап, донордың келісімін алған немесе алмағанын, қылмыстық нәтиженің туындағанына, жәбірленушінің органы мен тінін алу келісіміне көндіргеніне немесе көндірмегендігіне қарамастан қылмыс аяқталған деп танылады. Эксперименттер жүргізу үшін адамның органдары мен тіндерін алу үшін адамды мәжбүрлеуі де мүмкін. Мұндай әрекеттер адам үшін өте қауіпті. Бірақта, біздің Қылмыстық кодексіміздің 116-бабында мұндай әрекет көзделмеген. Біздің ойымызша Қылмыстық кодекстің аталған бабының

редакциясына осындай мазмұндағы норманы енгізу қажет сияқты. Мұндай норманы енгізу адамның құқығына кепілдік беретін еді. Заңсыз мәмілелер жасасу дегеніміз адамның органдары мен тіндеріне қатысты заңсыз сату немесе сатып алу әрекеттерін жүргізу. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 2 бөлігінде қылмыс құрамының ауырлататын бөлігі көзделген.

1) кінәлі адамға дәрменсіз күйде екені көрінеу белгілі адамға қатысты.Дәрменсіз күй дегеніміз, жәбірленуші белгілі бір физиологиялық немесе басқа да себептерге (жасөспірім жасына, қарттығына, науқастығына, тәндік кемшілігіне, соқырлығына, саңыраулығына, қолы мен аяғының болмауы және т.б) байланысты қылмыскерге лайықты қарсылық көрсете алмайтын мүмкіндігі. Дәрменсіз жағдайға ұйқы жағдайын немесе қатты мас болу, сонымен қатар басқа да себептерге байланысты санасын жоғалтқан жағдайды жатқызуға болады. Бұл жерде жәбірленушінің дәрменсіз жағдайы кінәліге мәлім болуы шарт.

2) көрінеу кәмелетке толмаған адамға қатысты. Егер де кінәлі жәбірленушінің он сегіз жасқа толмағанын білетін жағдайда қылмыстық жауаптылық туындайды.

3) екі және одан да көп адамға қатысты. Егер де кінәлінің қасақаналық әрекетімен бір мезетте екі немесе одан да көп адамға қатысты трансплантация немесе өзге де пайдалану үшін адамның органдары мен тіндерін алуға немесе заңсыз алуға мәжбүрлеу және адамның органдары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасуды түсінеміз.

4) адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған. Егер де адамдар тобы трансплантациялау немесе өзге де пайдалану үшін адамның органдары мен тіндерін алуға мәжбүрлеу немесе заңсыз алу, сондай-ақ адамдардың органдары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасу, бір немесе бірнеше осындай қылмыстар жасау үшін біріккен тұрақты топтың жасаған әрекеттері жатқызылады.

5) бірнеше рет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 бөлігінде көзделген әрекеттерді бір адамға немесе бірнеше адамға қатысты екі немесе одан да көп адамға қатысты жасалуы шарт. ҚР ҚК 116-бабы 1 бөлігінде көзделген қылмыстық әрекеттерді жасауға кінәлінің қасақаналық пиғылы жаңадан туындауы шарт.

6) қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасау. Қолдану деп адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтіру үшін арнайы мақсатта қару ретінде қарулар мен заттарды нақты қолдануды түсінеміз. Аталған тармақта қару жарақ ретінде атыс қаруын, суық қаруды және қару ретінде адамның денсаулығына зиян келтіруі мүмкін кез келген заттарды түсіну қажет.

7) кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйел адамға қатысты. Аталған тармақ бойынша міндетті шарт ретінде – кінәлінің жәбірленушінің жүкті екендігін білуі. Кінәлінің жүкті екендігін жәбірленушінің сыртқы бейнесі немесе оның хабарлауы бойынша, әлде медициналық құжаттармен танысу негізінде білуі.

Қандай жағдай болмасын жүктілік туралы мәлімет ақиқат болуы керек. Егер тұлға жәбірленушінің жүкті екендігін білмеген жағдайда, аталған тармақ бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Қарастырылып жатқан тармақ бойынша әйелдің ішіндегі ұрықтың өлуі немесе аман қалуы өмірге қолсұғу нәтижесінде болған немесе болмағандығына қарамастан саралау үшін құқықтық маңызы болмайды.

8) алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен. Аталған тармақ бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартудың қажетті шарты болып алдау немесе сенімді теріс пайдалану фактісін анықтау қажет.

9) адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып. Лауазымды тұлға қызмет бабын пайдалана отырып трансплантациялау не өзегедей пайдалану үшін адамның органдары мен тіндерін алып қоюға мәжбүрлеу немесе заңсыз алып қою, сол сияқты тірі адамның ағзалары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасаған жағдайларды жатқызамыз. Лауазымды тұлға деп билік өкілінің құзыретін жүзеге асыратын тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша немесе мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, сондай-ақ ҚР Қарулы күштерінде, ҚР басқа да әскерлерінде және әскери құрамаларында ұйымдастырушылық-бөлу немесе әкімшілік-шаруашылық құзыреттерді жүзеге асыратын тұлғалар танылады.

10) жәбірленушінің материалдық немесе өзгедей тәуелділігін пайдаланып жасаған дәл сол іс-әрекеттер. Жәбірленушінің кінәліден материалдық тәуелділігі толық немесе ішінара асырауында болуы, кінәлінің тұрғын жай алаңында өмір сүруі немесе жәбірленушінің материалдық жағдайының жақсаруы немесе нашарлауы кінәліге тәуелді болатын жағдайларды жатқызамыз. Материалдық тәуелділік жағдайы борышкер мен несие берушінің, мұрагер мен мұра қалдырушының арасындағы қатынастар құрауы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 3 бөлігінде: Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, абайсызда жәбірленушінің өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан не қылмыстық топ жасаған іс-әрекеттер үшін жауаптылық көзделген.

Кез келген қылмыс жағымсыз қоғамға қауіпті зардаптарға алып келеді. Қылмыстық заңда оны зиян, зардап деп айтады. Қылмыстық құқықта қылмыстық зардап деп қылмыстық-құқықтық қорғау объектісіне келітірлген нақты өзгерістер, зиян жатқызылады немесе субъектінің қылмыстық іс-әрекетінің нәтижесінде осындай зиян келтірудің нақты қаупін тудыруы. Бірқатар ғалымдар қылмыстық зардап дегеніміз – іс-әрекетпен бұзылған, қылмыстық заң тарапынан қорғалатын қоғамдық қатынастың нысаны деген көзқарасты ұстанады. [3; 13 б].Көпшілік заң әдебиеттерінде қылмыстық зардап – бұл адамның іс-әрекетімен келтірілетін қолсұғушылық объектісіне зиян келтіру деген түсінікті берді.[4; 19 б]. Қылмыстық зардап материалды және формалды болып бөлінеді. Материалды зардап, материалды немесе тәндік зиян келтіріледі. Формалды қылмыс құрамы деп қоғамдық қатынасқа қатысушылардың мүддесін бұзу арқылы, аталған мүдделер саяси, ұйымдық, моральдік және т.б. салаларға зиян келтіреді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 және 2 бөлігіндегі әрекеттер формалды қылмыс құрамын құрайды. Аталған құрамның үшінші бөлігі материалды қылмыс құрамын құрайды. Іс-әрекет пен зардаптың арасы өзара байланысты және өзара тәуелді. Бұл байланыс қылмыстық құқықта себепті-салдарлы байланыс деп аталады. Іс-әрекет себебі зиян туындаудың қажетті шарты болып танылады. Ол уақыт өте келе зардапты туындатады, себепсіз салдар туындамайды. Аталған байланыс бірнеше түрге бөлінеді: Тікелей себепті байланыс. Мысалы, басқа адамның органдары мен тіндерін алып қою тікелей адамға ауыр зардаптар әкелуі мүмкін. Жанама себепті байланыста басқа адамдардың, жануарлардың, тетіктердің әрекетімен қылмыстық зардап туындайды. [5;].Қылмыстық құқықбұзушылық құрамының объективтік жағының факультативті, яғни қосымша белгілеріне қылмыстық құқықбұзушылық жасаудың уақыты, орыны, тәсілі, қаруы және құралы мен жағдайы жатқызылады. Бұл белгілер қылмыстық құқықбұзушылық жасаудың барлық ерекшеліктерін толық ашуға көмектеседі, бірақта қылмыстарды саралау барысында ерекше маңызды иеленбейді. Егер де аталған белгілер заңда тікелей көрсетілсе, онда олар міндетті болып танылады және жасалынған әрекетті саралауға саралауға әсер етеді, міндетті түрде нақты қылмыстық іс бойынша анықталуға және дәлелденуге жатады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 6 тармағында қаруды және қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасалған әрекет деп көрсетілген. Көрсетілген тармақта қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағының факультативті белгісі заңның өзінде тікелей көрсетіліп отырғандықтан қылмысты саралауға тікелей әсер етеді.

Жоғарыда айтылған көзқарастар мен ұсыныстарды негізге ала отырып келесідей тұжырымдарға келеміз:

Кейбір жағдайларда эксперимент жасау үшін адамның органдары мен тіндерін алу мақсатында адамды мәжбүрлеуге алып келуі мүмкін. Аталған әрекеттер адам үшін аса қауіпті. Бірақта, біздің Қылмыстық кодексіміздің 116-бабында мұндай әрекет көзделмегендіктен жауаптылық мәселесі қалай

шешімін табады? Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 бөлігі келесідей редакцияда жазылуы қажет. **Трансплантациялау не өзгедей пайдалану немесе заңсыз эксперимент үшін тірі адамның ағзалары мен тіндерін алып қоюға мәжбүрлеу немесе заңсыз алып қою, сол сияқты тірі адамның ағзалары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасу**

4) адамдар тобы, алдын ала сөз байласу арқылы адамдар тобы жасаған. Егер де адамдар тобы трансплантациялау немесе өзге де пайдалану үшін адамның органдары мен тіндерін алуға мәжбүрлеу немесе заңсыз алу, сондай-ақ адамдардың органдары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасу, бір немесе бірнеше осындай қылмыстар жасау үшін біріккен тұрақты топтың жасаған әрекеттері жатқызылады.

5) бірнеше рет. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 бөлігінде көзделген әрекеттерді бір адамға немесе бірнеше адамға қатысты екі немесе одан да көп адамға қатысты жасалуы шарт. ҚР ҚК 116-бабы 1 бөлігінде көзделген қылмыстық әрекеттерді жасауға кінәлінің қасақаналық пиғылы жаңадан туындауы шарт.

6) қаруды немесе қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасау. Қолдану деп адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтіру үшін арнайы мақсатта қару ретінде қарулар мен заттарды нақты қолдануды түсінеміз. Аталған тармақта қару жарақ ретінде атыс қаруын, суық қаруды және қару ретінде адамның денсаулығына зиян келтіруі мүмкін кез келген заттарды түсіну қажет.

7) кінәлі адамға жүктілік жағдайда екені көрінеу белгілі әйел адамға қатысты. Аталған тармақ бойынша міндетті шарт ретінде – кінәлінің жәбірленушінің жүкті екендігін білуі. Кінәлінің жүкті екендігін жәбірленушінің сыртқы бейнесі немесе оның хабарлауы бойынша, әлде медициналық құжаттармен танысу негізінде білуі.

Қандай жағдай болмасын жүктілік туралы мәлімет ақиқат болуы керек. Егер тұлға жәбірленушінің жүкті екендігін білмеген жағдайда, аталған тармақ бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды. Қарастырылып жатқан тармақ бойынша әйелдің ішіндегі ұрықтың өлуі немесе аман қалуы өмірге қолсұғу нәтижесінде болған немесе болмағандығына қарамастан саралау үшін құқықтық маңызы болмайды.

8) алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен. Аталған тармақ бойынша қылмыстық жауапкершілікке тартудың қажетті шарты болып алдау немесе сенімді теріс пайдалану фактісін анықтау қажет.

9) адам өзінің қызмет бабын пайдалана отырып. Лауазымды тұлға қызмет бабын пайдалана отырып трансплантациялау не өзегедей пайдалану үшін адамның органдары мен тіндерін алып қоюға мәжбүрлеу немесе заңсыз алып қою, сол сияқты тірі адамның ағзалары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасаған жағдайларды жатқызамыз. Лауазымды тұлға деп билік өкілінің құзыретін жүзеге асыратын тұрақты, уақытша немесе арнайы өкілеттік бойынша немесе мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, сондай-ақ ҚР Қарулы күштерінде, ҚР басқа да әскерлерінде және әскери құрамаларында ұйымдастырушылық-бөлу немесе әкімшілік-шаруашылық құзыреттерді жүзеге асыратын тұлғалар танылады.

10) жәбірленушінің материалдық немесе өзгедей тәуелділігін пайдаланып жасаған дәл сол іс-әрекеттер. Жәбірленушінің кінәліден материалдық тәуелділігі толық немесе ішінара асырауында болуы, кінәлінің тұрғын жай алаңында өмір сүруі немесе жәбірленушінің материалдық жағдайының жақсаруы немесе нашарлауы кінәліге тәуелді болатын жағдайларды жатқызамыз. Материалдық тәуелділік жағдайы борышкер мен несие берушінің, мұрагер мен мұра қалдырушының арасындағы қатынастар құрауы мүмкін.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 3 бөлігінде: Осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, абайсызда жәбірленушінің өліміне немесе өзге де ауыр зардаптарға әкеп соққан не қылмыстық топ жасаған іс-әрекеттер үшін жауаптылық көзделген.

Кез келген қылмыс жағымсыз қоғамға қауіпті зардаптарға алып келеді. Қылмыстық заңда оны зиян, зардап деп айтады. Қылмыстық құқықта қылмыстық зардап деп қылмыстық-құқықтық қорғау объектісіне келітірлген нақты өзгерістер, зиян жатқызылады немесе субъектінің қылмыстық іс-әрекетінің нәтижесінде осындай зиян келтірудің нақты қаупін тудыруы. Бірқатар ғалымдар қылмыстық зардап дегеніміз – іс-әрекетпен бұзылған, қылмыстық заң тарапынан қорғалатын қоғамдық қатынастың нысаны деген көзқарасты ұстанады. [3; 13 б].Көпшілік заң әдебиеттерінде қылмыстық зардап – бұл

адамның іс-әрекетімен келтірілетін қолсұғушылық объектісіне зиян келтіру деген түсінікті берді.[4; 19 б]. Қылмыстық зардап материалды және формалды болып бөлінеді. Материалды зардап, материалды немесе тәндік зиян келтіріледі. Формалды қылмыс құрамы деп қоғамдық қатынасқа қатысушылардың мүддесін бұзу арқылы, аталған мүдделер саяси, ұйымдық, моральдік және т.б. салаларға зиян келтіреді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 және 2 бөлігіндегі әрекеттер формалды қылмыс құрамын құрайды. Аталған құрамның үшінші бөлігі материалды қылмыс құрамын құрайды. Іс-әрекет пен зардаптың арасы өзара байланысты және өзара тәуелді. Бұл байланыс қылмыстық құқықта себепті-салдарлы байланыс деп аталады. Іс-әрекет себебі зиян туындаудың қажетті шарты болып танылады. Ол уақыт өте келе зардапты туындатады, себепсіз салдар туындамайды. Аталған байланыс бірнеше түрге бөлінеді: Тікелей себепті байланыс. Мысалы, басқа адамның органдары мен тіндерін алып қою тікелей адамға ауыр зардаптар әкелуі мүмкін. Жанама себепті байланыста басқа адамдардың, жануарлардың, тетіктердің әрекетімен қылмыстық зардап туындайды. [5;].Қылмыстық құқықбұзушылық құрамының объективтік жағының факультативті, яғни қосымша белгілеріне қылмыстық құқықбұзушылық жасаудың уақыты, орыны, тәсілі, қаруы және құралы мен жағдайы жатқызылады. Бұл белгілер қылмыстық құқықбұзушылық жасаудың барлық ерекшеліктерін толық ашуға көмектеседі, бірақта қылмыстарды саралау барысында ерекше маңызды иеленбейді. Егер де аталған белгілер заңда тікелей көрсетілсе, онда олар міндетті болып танылады және жасалынған әрекетті саралауға саралауға әсер етеді, міндетті түрде нақты қылмыстық іс бойынша анықталуға және дәлелденуге жатады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 6 тармағында қаруды және қару ретінде пайдаланылатын заттарды қолданып жасалған әрекет деп көрсетілген. Көрсетілген тармақта қылмыстық құқықбұзушылықтың объективтік жағының факультативті белгісі заңның өзінде тікелей көрсетіліп отырғандықтан қылмысты саралауға тікелей әсер етеді.

Жоғарыда айтылған қөзқарастар мен ұсыныстарды негізге ала отырып келесідей тұжырымдарға келеміз:

Кейбір жағдайларда эксперимент жасау үшін адамның органдары мен тіндерін алу мақсатында адамды мәжбүрлеуге алып келуі мүмкін. Аталған әрекеттер адам үшін аса қауіпті. Бірақта, біздің Қылмыстық кодексіміздің 116-бабында мұндай әрекет көзделмегенгендіктен жауаптылық мәселесі қалай шешімін табады? Біздің пікірімізше, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 116-бабының 1 бөлігі келесідей редакцияда жазылуы қажет. **Трансплантациялау не өзгедей пайдалану немесе заңсыз эксперимент үшін тірі адамның ағзалары мен тіндерін алып қоюға мәжбүрлеу немесе заңсыз алып қою, сол сияқты тірі адамның ағзалары мен тіндеріне қатысты заңсыз мәмілелер жасасу**

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Преступления против жизни/курс уголовного права. Особенная часть Т.3 Учебник для вузов под, ред Г.Н.Борзенкова и В.С. Комиссарова -2002 с.-325.
2. Мальцев В.В. Проблема уголовно-правовой оценки общественно опасных последствий. – Саратов: Издательство Университета, 1989.– 191 с.
3. Дагель П.С. Котов Д.Е. Субъективная сторона преступления и ее установление.– Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1974.-241 с.
4. Злобин Г.А. Никифоров Г.А. Умысел и его формы – М.: Изд-во юрид лит,1972.-241 с.
5. ҚР Жоғарғы Сот. Нормативтік Қаулы. Адамның өмірі мен денсаулығына қарсы кейбір қылмыстарды саралау туралы. 2007, 11 мамыр.

УДК 343.93

ЖАНДЫКЕЕВА Г.Е.
докторант
Казахский национальный университет имени аль-Фараби

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИИ КАК ЭЛЕМЕНТА ОРГАНИЗОВАННОЙ ПРЕСТУПНОСТИ

Аннотация. *Осы мақалада автор сыбайлас жемқорлықтың дамуын және оның ұйымдасқан қылмысқа қатысы барын қарастырады. Сыбайлас жемқорлық – бұл қоғамдық және мемлекеттік институттарға зиянды әсер ететін әлеуметтік-құқықтық құбылыс. Өз кезегінде ұйымдасқан қылмыс – келтірілген зиянның маңыздылығына байланысты ең қауіпті әлеуметтік қауіпті қылмыс түрі. Ұйымдасқан қылмыстың құрылымында сыбайлас жемқорлықтың болуы ұйымдасқан қылмыстық топ мүшелерінің заңсыз әрекеттерін жүзеге асыруға айтарлықтай ықпал етеді, бұл осы құбылыстарды зерттеуді қажет етеді.*

Түйінді сөздер: *сыбайлас жемқорлық, ұйымдасқан қылмыс, мемлекеттік институттар, зиян.*

Аннотация. *В настоящей статье автор рассматривает вопросы развития коррупции и ее взаимосвязи с организованной преступностью. Коррупция является социально-правовым феноменом, оказывающим разрушительное влияние на общественные и государственные институты. В свою очередь, организованная преступность является наиболее общественно опасным видом преступности в силу значительности причиняемого ущерба. Наличие коррупции в структуре организованной преступности существенно облегчает осуществление противоправной деятельности членами организованных преступных формирований, что обусловливает необходимость исследования данных явлений.*

Ключевые слова: *коррупция, организованная преступность, государственные институты, ущерб.*

Annotation. *In this article the author examines the development of corruption and its relationship with organized crime. Corruption is a socio-legal phenomenon that has a devastating impact on public and state institutions. In turn, organized crime is the most socially dangerous type of crime due to the significance of the damage caused. The presence of corruption in the structure of organized crime greatly facilitates the implementation of illegal activities by members of organized criminal groups, which makes it necessary to research these phenomena.*

Keywords: *corruption, organized crime, state institutions, damage.*

Введение

Бесспорным является тот факт, что коррупция является общественно опасным социально-правовым феноменом. При этом, вопрос соотношения коррупции и организованной преступности не был предметом отдельного обширного исследования казахстанских ученых.

Настоящая статья представляет собой попытку автора по установлению взаимосвязи коррупции и организованной преступности с выделением коррупции в качестве одного из элементов организованной преступности.

Организованная преступность представляет собой наиболее опасный вид преступности ввиду значительности общественно опасных последствий, нанесения крупного ущерба охраняемым правам и интересам не только личности, но и государства.

Особая общественная опасность коррупции как элемента организованной преступности заключается в том, что она выступает необходимым звеном для включения в состав организованных групп государственных служащих, в том числе, – представителей правоохранительных органов, что значительно «облегчает» преступную деятельность, и способствует выходу организованной преступности на транснациональный уровень.

Основная часть

Прежде всего, необходимо определиться с дефиницией коррупции, так как слово «коррупция» (от лат. «corumper») имеет множество значений: порча, упадок, подкуп, обольщение, совращение, притон, превратность, расстраивать дела, подвергать разрушению, искажать, фальсифицировать, осквернять, позорить достоинство; приставка «со», употребляемая вместе с многозначным глаголом «rumpere» (разрушать, ломать, преступать закон, расторгать договор), указывает, что коррупция – это действие с участием нескольких субъектов.

Помимо того, латинское «corruptio» означает «подкуп», «разложение»; глагол «коррумпировать» означает «подкупать кого-либо деньгами или иными материальными благами». В римском праве слово «corrumpire» имеет значение «разламывать, портить, разрушать, повреждать, фальсифицировать, подкупать», а также «совращение, упадок, извращенность, плохое состояние, превратность (мнения или взгляда)» [1, с. 43].

Анализ древних источников показывает, что коррупция появилась практически одновременно с возникновением государственного аппарата и была в той или иной степени присуща всем странам в различные исторические периоды развития. Одним из первых свидетельств существования коррупции являются архивы Древнего Вавилона (вторая половина XXIV в. до н. э.), а позднее и знаменитые Законы вавилонского царя Хаммурапи (XIX в. до н. э.).

Законы Ману, составленные в Древней Индии одной из брахманских школ между II в. до н. э. и II в. н. э., представляют собой памятник древнеиндийского права, сборник предписаний и правил, регламентировавших поведение индийца в частной и общественной жизни в соответствии с религиозными и этическими догматами брахманизма, также содержат наставления об управлении государством и по судопроизводству. Законы призывали судейских чиновников «руководствоваться правилами судопроизводства» и помнить, что «несправедливым решением можно лишить себя вечного блаженства, заключающегося в достижении неба».

Достаточно обширные сведения о коррупции содержатся в античном наследии. Древнегреческие мыслители Платон и Аристотель в своих работах неоднократно упоминали о разлагающем и разрушающем воздействии злоупотребления властью и взяточничества на экономическую, политическую и духовную жизнь общества, называли корысть причиной коррупции, недопустимой в государственном управлении.

Так, Аристотель в работе «Политика» выделял коррупцию как важнейший фактор, способный привести государство если не к гибели, то к вырождению. Борьбу с коррупцией Аристотель считал основой обеспечения государственной стабильности: «Самое главное при всяком государственном строе – это посредством законов и остального распорядка устроить дело так, чтобы должностным лицам невозможно было наживаться» [2, с. 30].

Гораздо позже Гегелем было отмечено: «В Афинах существовал закон, предписывающий каждому гражданину отчитываться, на какие средства он живет; теперь же полагают, что это никого не касается» [2, с. 35].

Необходимо отметить, что впервые римскими юристами было дано юридическое закрепление слова «коррупция».

Примером этому служит один из древнейших сводов римского права – Законы XII таблиц (V в. до н. э., лат. leges duodecim tabularum), где термин «corrumpere» используется в значении обмена за деньги показаний в суде и подкупа судьи: «Неужели ты будешь считать суровым постановление закона, карающее смертною казнью того судью или посредника, которые были назначены при судоговорении (для разбирательства дела) и были уличены в том, что приняли денежную мзду по этому делу?» [3, с. 12].

Первые упоминания о борьбе с коррупцией государственными средствами историки относят к XXIV в. до н. э. – временам шумерского правителя Урукагина, организовавшего реформу государственного аппарата с целью пресечения злоупотреблений со стороны чиновников и установившего ответственность за коррупционные деяния. Таким образом, на наличие ответственности за взяточничество около четырех тысячелетий назад в Древнем Вавилоне указывали законы царя Хаммурапи, а также законы египетских фараонов. Четкое определение коррупции имелось и во времена Римской империи, что нашло отражение в Законах XII таблиц. Можно отметить, что одной из причин упадка Римской империи являлась коррупция. Взяточничество в тот период процветало и при государственных поставках, и при назначении на государственные посты [3, с. 24].

Упоминания о коррупции имеются и в восточных цивилизациях. Еще аль-Фараби считал, что чиновники должны занимать свои должности в зависимости от способностей. Политический деятель Китая XII века Ванг Анши указывал в числе основных причин коррупции плохое законодательство и плохих чиновников [4]. Это лишь малая часть свидетельства того, что выдающиеся мыслители еще в далекие времена призывали к прозрачным и честным отношениям, позволяющим построить здоровое развивающееся общество, пытались найти четкие и емкие определения коррупции как социального феномена жизни общества и создали первую из известных науке моделей коррумпированного общества.

Это была «моральная модель», объяснявшая пороки человеческие как препятствия на пути легитимного общества.

В Законе Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 г. №410-V коррупция определяется как «незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ» [5].

Организованная преступность представляет собой сложные уголовные виды деятельности, осуществляемые в широких масштабах организациями и другими группами, имеющими внутреннюю структуру, которые получают финансовую прибыль и приобретают власть путем создания и эксплуатации рынков незаконных товаров и услуг. Эти преступления часто выходят за пределы государственных границ.

В последнее время наблюдается рост организованной преступности в мире. Эта угрожающая тенденция обусловлена значительными достижениями в развитии технологий и средств связи и беспрецедентным расширением международной коммерческой деятельности, перевозок, туризма. В результате преступность не только расширяется, но и становится доходной.

На международном семинаре ООН по вопросам борьбы с организованной преступностью в г. Суздале (1991) организованная преступность была определена как «относительно массовая совокупность устойчивых и управляемых сообществ преступников, занимающихся преступлениями как промыслом и создающих систему защиты от социального контроля с использованием таких противозаконных средств, как насилие, запугивание, коррупция и крупномасштабные хищения» [6, с. 125].

Организованная преступность и коррупция представляют собой сложные антисоциальные явления, не имеющие государственных границ.

Анализируя взаимосвязь организованной преступности с коррупцией, А.И. Долгова отмечает, что «коррупция для организованных преступников – средство обеспечения не только их корыстного, но и политического интереса, поскольку у них отмечается двойная мотивация: обеспечить сверхдоходы и власть ради их сохранения и приумножения. В случае коррумпированности государственных служащих, а тем более масштабной, граждане государства фактически утрачивают свой государственный аппарат, он служит в этом случае не налогоплательщикам, а интересам тех, кто его «перекупил» [7, с. 236] .

Необходимо отметить, что организованные преступные формирования выступают наиболее значимым субъектом подкупа должностных и иных лиц, обладающих теми или иными полномочиями в общественной и государственной деятельности. Впоследствии государственные служащие, на постоянной основе сотрудничающие с организованными преступными формированиями, становятся участниками таких организаций.

На современном этапе развития общества организованная преступность трансформируется, и захватывает экономическую и политическую конкуренцию на основе распределения экономических рычагов давления.

Коррупция выступает одним из важнейших элементов механизма существования и развития организованной преступности. Ее можно рассматривать и как метод, с помощью которого субъекты организованной преступности проникают в государственные и общественные институты в целях их трансформации и нейтрализации действий, направленных на ликвидацию условий их функционирования.

По отношению к организованной преступности коррупция выполняет следующие основные функции:

– формирует защитный механизм организованной преступности;

– выступает одним из главных средств достижения основных целей преступной деятельности организованных преступных формирований;

– является формой легализации организованной преступности.

Усиление транснациональной коррупции и организованной преступности обусловлено значительным количеством разноплановых факторов, в частности, расширением международной

экономической деятельности, совершенствованием средств связи, увеличением масштаба международных перевозок, растущими миграционными потоками, существенными различиями в национальных законодательствах, формированием свободных экономических зон.

Интернационализация коррупции и организованной преступности отражается на расширении рынков сбыта наркотических средств, похищенных предметов, оружия, других незаконных товаров и услуг, на легализации преступных доходов, организации нелегальной миграции, на международных финансовых аферах и др.

Заключение

Таким образом, проведя анализ соотношения и влияния коррупции на организованную преступность, можно сделать следующие выводы:

1. Коррупция представляет собой общественно опасное противоправное социальное явление, ведущее свою историю параллельно развитию человечества;
2. Коррупция тесно связана с организованной преступностью, является одним из ее элементов, выполняющим ряд функций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гараев Р.Ф. Понятие коррупции // Следователь. – 2001. – №2 – С.43-50.
2. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы. – М.: Логос, 2003. – 430 с.
3. Мауленов Г.С. Коррупция как социальное явление и меры её предупреждения: Учеб. пособие. – Астана, 2005. – 96 с.
4. Страхов С.В. Мировой опыт борьбы с коррупцией // Власть. – 2006. – №12 – С.93-99.
5. Закон Республики Казахстан «О противодействии коррупции» от 18 ноября 2015 г. №410-V // Справочная правовая система «ПАРАГРАФ».
6. Белоусов И.В., Покаместов А.В. Международное сотрудничество в области борьбы с организованной преступностью // Территория науки. – 2014. – № 1. – С.124-127.
7. Долгова А.И. Криминологические оценки организованной преступности и коррупции, правовые баталии и национальная безопасность. – М., 2011. – 668 с.

КАН А.Г.
к.ю.н., подполковник полиции
Начальник отдела организации научно-исследовательской и редакционно-издательской работы Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова
E-mail: kan_torsan@mail.ru

ЦОЙ А.Н.,
к.ю.н., доцент, полковник полиции в отставке
E-mail: anzhelika-coi@mail.ru

БЕКИШЕВ А.К.
Ph.D., майор полиции
Старший преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики
Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова,
старший научный сотрудник кафедры уголовного процесса, криминалистики, судебной экспертизы
Юридического института Южно-Уральского государственного университета,
E-mail: askhatello@mail.ru

К ВОПРОСУ ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ «ПОЛИГРАФА» В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *Бұл мақала қылмыстық процесте полиграфты пайдалану мәселесіне арналған. Қылмыстық сот ісін жүргізуде, соның ішінде ғылыми-техникалық құрал ретінде полиграфты пайдалану мүмкіндігі мен оның нәтижелеріне қатысты ғалымдардың түрлі көзқарастары қаралды. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы талданды және қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу және тергеу үшін полиграфты қолдану бойынша ұсынымдар ұсынылды.*

Түйінді сөздер: *қылмыстық сот ісін жүргізу, қылмыстық іс, полиграф, жалған детектор, жауап алу, сот сараптамасы.*

Аннотация. *Настоящая статья посвящена вопросу использования полиграфа в уголовном процессе. Рассмотрены различные точки зрения ученых относительно возможности использования полиграфа и его результатов в уголовном судопроизводстве, в том числе и в качестве научно-технического средства. Проанализировано уголовно-процессуальное законодательство и предложены рекомендации по применению полиграфа для раскрытия и расследования уголовных правонарушений.*

Ключевые слова: *уголовное судопроизводство, уголовное дело, полиграф, детектор лжи, получение показаний, допрос, судебная экспертиза.*

Annotation. *This article is devoted to the use of polygraph in criminal proceedings. Various points of view of scientists regarding the possibility of using the polygraph and its results in criminal proceedings, including as a scientific and technical means. The criminal procedural legislation is analyzed and recommendations on the use of polygraph for the disclosure and investigation of criminal offenses are proposed.*

Keywords: *criminal proceedings, criminal case, polygraph, lie detector, testimony, interrogation, forensic examination.*

Инновационные достижения в науке и технике обеспечивают определенный прорыв в тактике получения и оценки показаний и необходимости введения новелл в уголовный процесс. В этом плане исследование проблем, связанных с использованием полиграфа в уголовном судопроизводстве в целях оптимизации предварительного следствия, представляет научный и практический интерес.

Проблема использования технических средств «полиграфа» или «детектора лжи» в уголовном судопроизводстве Казахстана, все еще находится в стадии дискуссии.

Указанная проблема давняя и уходит корнями в непременную (идеологически обязательную) критику в советской литературе «реакционной сущности буржуазной криминалистики». Именно этой теме посвящена книга С.П. Митричева опубликованная в 1955 году [1].

Следуя велению времени, видный советский криминалист С.П. Митричев, писал тогда: «Коренной противоположностью советской криминалистики является реакционная буржуазная криминалистика – послушный придаток террористической юстиции капиталистического государства» [1, с. 3].

Далее, в таком идеологическом плане излагается материал «разоблачающий буржуазную криминалистику как полицейскую науку, направленную, прежде всего, для борьбы с революционным движением и расправы с прогрессивными людьми буржуазного общества».

Один из разделов вышеуказанной книги посвящен «псевдонаучной технике буржуазной криминалистики». Здесь в первую очередь автор «разоблачает» юстицию США. «В течении последних десятилетий, пишет С.П. Митричев, в США получили широкое распространение «механические следователи» – специальные аппараты, якобы имеющие возможность регистрировать ложь в показаниях допрашиваемых людей. В американской литературе такие аппараты известны под названием «лай-детекторов»». Приводя критический обзор американских литературных источников, С.П. Митричев скептически отмечает: «В США считается, что техника использования лай-детектора уже достигла таких больших успехов, что не только полицейские и другие государственные учреждения, но и владельцы промышленных предприятий должны иметь эту аппаратуру и использовать ее в необходимых случаях» [1, с. 55].

Подводя итог в указанном разделе, С.П. Митричев приходит к следующим выводам:

а) о псевдонаучности прибора «лай-детектора» и возможности для полиции США использовать его как орудие пытки;

б) недопустимости использования «детектора лжи» в советском судопроизводстве.

Об эффективности и целесообразности использования полиграфа США в советские годы может служить следующий пример. Разоблачению знаменитого советского разведчика Рудольфа Абеля в 60-е годы способствовало использование необычной, мало кому известной аппаратуры. Характерно, что при этом Абель не произнес ни одного слова. (Он отказался от дачи показаний и американская контрразведка, арестовав его, даже не знала, в интересах какой страны он шпионил). Впрочем, вопросов ему не задавали. Разведчика оставили в одиночестве в комнате с несколькими прикрепленными к телу датчиками и демонстрировали ему на экране цветные слайды. Скорее всего Абель даже не понял, зачем устроена эта комедия. Вначале ему показывали географические изображения Японии, Нигерии, СССР… В тот момент, когда разведчик увидел контуры Советского Союза, у него повысилось кровяное давление и участилось дыхание. Затем на экране замелькали картинки американских штатов. Сам того не подозревая, он реагировал, а датчики успешно фиксировали изменения только на те географические точки, в которых у него были тайники и явки. Тем самым физиологическим образом Абель «выдал» врагам улицу, дом, квартиру и сам тайник. После провала Абеля КГБ спешно приняло полиграф на вооружение [2, с. 247].

Со временем, в России теория и практика применения научно-технических средств в ходе расследования преступлений опровергли позиции С.П. Митричева, навеянные идеологическими догмами. Об этом свидетельствуют инструкция «О порядке применения полиграфа при опросе граждан», утвержденная Генеральной прокуратурой, ФСБ и МВД, зарегистрированной в Министерстве юстиции 28 декабря 1994 года и приказ МВД за № 353 от 12 сентября 1995 года «Об обеспечении внедрения полиграфа в деятельность органов внутренних дел».

Целесообразность использования полиграфа отмечается в работах: А.А. Аубакировой, В. Бахина, Р.С. Белкина, С.Н. Богомоловой, И.Е. Быховского, А.Я. Гинзбурга, М.Ч. Когамова, В.И. Комиссарова, В.А. Образцова и др.

Есть и противники применения полиграфа – А.М. Ларин, С.П. Митричев, И.Ф. Пантелеев, Н.И. Порубов, М.С. Строгович, П.С. Элькинд и др. В работах указанных авторов отмечается, что использование детектора лжи противоречит нравственным нормам и унижает человеческое достоинство.

Исследуя возможность применения полиграфа в уголовном судопроизводстве, Н.Н. Апостолова отмечает, что «проведение экспертизы с применением полиграфа – неправомерно, а заключение эксперта-полиграфолога по поводу правдивости или ложности показаний опрошенного с применением детектора лжи лица не может считаться допустимым и достоверным доказательством по уголовному делу» [3, с. 65].

Отмечая научную состоятельность полиграфа, Д.В. Зотов пишет: «Научно-техническая обоснованность полиграфа не вызывает сомнений, так как он представляет собой многофункциональный осциллограф». Вместе с тем, как отмечает автор: «Проблема полиграфа состоит не в его технических характеристиках, а в интерпретации результатов, полученных с использованием этого прибора. На сегодняшний день нет ни научно обоснованных и общепризнанных методик работы с этим оборудова-

нием, ни гарантированных результатов применения полиграфа. Соответственно, в связи с отсутствием научного метода в целом полиграф и способ его применения нельзя признать научно-техническим средством» [4, с. 84].

«Полиграф» в переводе с греческого языка означает «множество записей». Данное устройство представляет собой многоцелевой прибор, предназначенный для одновременной регистрации нескольких физиологических процессов, связанных с возникновением эмоций: дыхания, кровяного давления, биотоков, пульса и т.п.

Наиболее распространенной методикой применения полиграфа состоит из двух стадий:

1) контрольного испытания, выясняющего физиологические реакции испытуемого на высказанную им очевидную ложь;

2) основного испытания, результаты которого оцениваются с учетом показателей контрольного испытания.

В настоящее время в круг стран, использующих полиграф входит 57 государств, включая США, Японию, Южную Корею, Израиль, Турцию, Францию, Италию, Испанию и др.

В.А. Образцов, С.Н. Богомолова отмечают, что в ходе испытаний на полиграфе в ответ на задаваемые вопросы у испытуемого возникают различные реакции, которые проявляются в виде изменений ритмики, амплитуды дыхания, урежения или учащения пульса, колебания артериального давления и т.п. появление ярко выраженных, интенсивных реакций на те или иные вопросы свидетельствует о том, что эти вопросы (в силу каких-то субъективных для опрашиваемого причин) являются для него значимыми, чем остальные. Применяя в процессе строгого формализованного общения с опрашиваемым лицом специально отработанные, сформулированные и сгруппированные вопросы и контролируя при этом с помощью полиграфа возникающие в ответ на них реакции, оператор способен достаточно успешно обнаружить устойчивую ситуационную значимость для опрашиваемого отдельных вопросов. Пользуясь выработанными практикологическими правилами, оператор приходит к выводу о возможности утаивания опрашиваемым той или иной информации [2, с. 248-249].

Авторы комментария к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан отмечают, что полиграф не может быть использован при допросе даже при согласии на то допрашивамого лица [5, с. 90].

По нашему мнению, указанная позиция является спорной.

В соответствии с уголовно-процессуальным законом Республики Казахстан статья 126, регламентирующая использование научно-технических средств в процессе доказывания, не дает исчерпывающего перечня, а устанавливает только признаки допустимости применения научно-технических средств. Согласно указанной статьи, научно-технические средства признаются допустимыми, если они:

1) прямо предусмотрены законом или не противоречат его нормам и принципам;

2) научно состоятельны;

3) обеспечивают эффективность производства по уголовному делу;

4) безопасны [6].

Представляется необходимость проанализировать вышеуказанные требования допустимости, с целью выяснения возможности или невозможности применения полиграфа в уголовном процессе.

Во-первых, хотя применение полиграфа прямо не предусмотрено законом, однако, его использование не противоречит его нормам и принципам.

Во-вторых, научная состоятельность использование полиграфа уже давно не оспаривается и применяется при профессиональном отборе летчиков, альпинистов, корабельных операторов, лиц для полета в специальных условиях, а также в практике судебно-психиатрической экспертизы и других экспертиз.

В-третьих, эффективность применения полиграфа подтверждена многолетней мировой судебной и следственной практикой.

В-четвертых, использование полиграфа безопасно для лиц, участвующих в уголовном процессе.

Таким образом, применение полиграфа как научно-технического средства не противоречит требованиям статьи 126 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан, и, по нашему мнению, будет способствовать повышению эффективности получения показаний.

Критикуя возможность использования полиграфа в уголовном процессе, Н.Н. Апостолова признает, что «применение детектора лжи выглядит более цивилизованным и гуманным, чем применение грубой физической силы, электрошокера и других варварских способов выбивания признательных показаний» [3, с. 66].

В настоящее время в работах казахстанских ученых отмечается целесообразность использования полиграфа в уголовном судопроизводстве (Аубакировой А.А. «Фиксация доказательств в криминалистике и судопроизводстве». Алматы, 2000 г., Когамова М.Ч. (в соавторстве с В. Бахиным и Н. Карповым) «Допрос на предварительном следствии: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы». Алматы, 2004 г., Гинзбурга А.Я. «Допрос и проверка показаний». Алматы, 2008 г., Кан А.Г. Теория и практика допроса на предварительном следствии: уголовно-процессуальные аспекты. Алматы, 2013 г. и др.).

В различных источниках авторы едины во мнении о допустимости применения полиграфа в уголовном судопроизводстве.

Между тем, стоит отметить, что ряд авторов (Р.С. Белкин, А.А. Аубакирова и др.) считает, что полиграф может быть использован как при допросе, так и при производстве экспертизы.

По нашему мнению, в уголовном судопроизводстве полиграф может быть использован применительно к предмету как следственный эксперимент для выявления возможности допрошенного лица к адекватному восприятию и воспроизведению тестовых ситуаций. Не исключено, естественно, что и в производстве психолого-криминалистических и других экспертиз также возможно применение полиграфа.

Однако, мы солидарны с мнением М.Ч. Когамова в том, что испытание на полиграфе представляет собой тестирование, а не допрос, и использование которого возможно не во время непосредственного допроса, а после его проведения.

Кроме того, эффективность применения полиграфа достаточно очевидна в оперативно-розыскной деятельности в части получения ориентирующей, вспомогательной информации, необходимой для выдвижения и отработки различных версий, а также подготовки проведения следственных и процессуальных действий.

По мнению В. Бахина, М. Когамова, Н. Карпова регламентация проведения тестирования на полиграфе должна включать:

а) добровольность участия в испытании;

б) полную осведомленность лица о целях, приемах и результатах испытания;

в) конкретизацию целей применения полиграфа как средства установления информационной осведомленности, а не виновности лица;

г) конкретность процедуры проведения испытания и оценки полученных данных [7, с. 29].

По мнению А.А. Аубакировой применение полиграфа возможно лишь при законодательном закреплении следующих положений:

а) использования полиграфа должно быть гласным для допрашиваемого;

б) его применение допускается только по добровольному согласию допрашиваемого;

в) заключение специалиста должно доводиться не только до сведения инициатора проведения полиграфных испытаний, но и самого испытуемого, его защитника;

г) результаты применения полиграфа не имеют доказательственного значения и используются лишь как ориентирующая информация. Материальные свидетельства применения полиграфа к уголовному делу не приобщаются;

д) полиграфные испытания могут проводиться только специально подготовленными лицами, имеющими соответствующий допуск [8, с. 190-200].

Учитывая вышеизложенное, нам представляется, что для применения «полиграфа» должны быть учтены основные следующие условия:

1) добровольное согласие испытуемого или его ходатайство об испытании;

2) гласность проведения испытаний, его методов и приемов;

3) проведение испытаний специально подготовленными лицами;

4) результаты испытания на «полиграфе» не должны содержать вывод о виновности лица.

Использование в дальнейшем инновационных технологий, сопутствующих допросу и соответствующих требованиям применения научно-технических средств в уголовном процессе будет способствовать более точной оценке показаний и целенаправленному использованию тактических приемов допроса.

Настороженное отношение к правовому решению применения полиграфа в уголовном судопроизводстве Казахстана, сохраняется до сих пор. Это обстоятельство отрицательно сказывается на дальнейшей разработке тактических приемов и процедурах оценки доказательств.

В уголовном судопроизводстве полиграф может быть использован применительно к предмету как следственный эксперимент для выявления возможности допрошенного лица к адекватному восприятию и воспроизведению тестовых ситуаций. Не исключено, естественно, что и в производстве психолого-криминалистических и других экспертиз также возможно применение полиграфа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Митричев С.П. Реакционная сущность буржуазной криминалистики. Москва – 1955. – 98 с.
2. Образцов В.А., Богомолова С.Н. Криминалистическая психология: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 447 с.
3. Апостолова Н.Н. Применение полиграфа в уголовном судопроизводстве // Российская юстиция. – 2012. – №6. – С. 64-66.
4. Зотов Д.В. Уголовно-процессуальное доказывание и научно-технические достижения. Воронеж, 2005.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. (Особенная часть). Комментарий. – Алматы: Жеты жаргы, 2003. – 688 с.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. – Алматы: Юрист, 2019. – 356 с.
7. Бахин В., Когамов М., Карпов Н. Допрос на предварительном следствии: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы. Изд. второе. – Алматы: Жеты Жаргы, 2004. – 192 с.
8. Аубакирова А.А. Фиксация доказательств в криминалистике и судопроизводстве: учеб. пособие / под. ред. А.Ф. Аубакирова – Алматы: ВШП «Адылет», 2000. – 198 с.

КАРАТАЕВ Т.Ж.
к.ю.н., докторант
институт исследований при Генеральной Прокуратуре Республики Беларусь

ПОНЯТИЕ И СИСТЕМА ПРОЦЕССУАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ГАРАНТИИ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ УЧАСТНИКОВ УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация. *Бұл мақалада қылмыстық процестің қатысушыларының құқықтарының, бостандықтары мен заңды мүдделерінің процедуралық кепілдіктерінің тұжырымдамасы мен жүйелері туралы әр түрлі көзқарастар қарастырылады.Мақалада адамның құқықтық мәртебесінің құқықтық кепілдіктерінің әртүрлі жіктелуі, олардың кейбіреулеріне авторлық пікірі білдірілген, жекелеген жіктеулерге нақты мысалдар келтірілген.*

Кіріспе бөлімінде зерттеу объектісі анықталды – қылмыстық процеске жәбірленуші мен айыпталушының құқықтары мен мүдделері арасындағы қатынастың тұжырымдамалық моделін жасаудың өзектілігі анықталды. Бұл жұмыстың мақсаты кінәсіздік презумпциясы мен тараптардың теңдігі қағидаттарының негізінде жәбірленушінің және күдіктінің, айыпталушының, айыпталушының құқықтары мен мүдделері арасындағы тепе-теңдік қарым-қатынастың тұжырымдамалық үлгісінің қажеттілігін негіздеу болып табылады.

Прокурордың, соттың және алдын ала тергеу органдарының қылмыстық сот ісін жүргізудегі мәртебесі мен қызметінің негізгі бөлігін анықтайды. Сонымен қатар, жәбірленушінің құқықтары ашылып, олардың айыпталушылардың құқықтарымен қарым-қатынасы анықталады.

Қылмыстық үдерістегі жұмыстың практикалық маңызы анықталды.

Қорытындылай келе, құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету мен қорғаудың кепілдіктері мен тетіктері әрбір тарап үшін әмбебап болуы керек. Бұл міндетті орындау үшін қылмыстық іс жүргізу заңнамасы айыпталушының (сезіктінің, айыпталушының) және жәбірленушінің мүдделерін қамтамасыз ететін тиісті талаптарды ескере отырып, қайта құрылымдалуы тиіс, сондай-ақ қылмыстық іс бойынша осы және басқа да қатысушылар арасындағы қатынас мәдениетін қалыптастыруға жәрдемдеседі.

Түйінді сөздер: *қылмыстық іс, күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, тараптардың құқықтары мен мүдделері, прокурор.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрены различные точки зрения на понятие и систему процессуальных гарантий прав, свобод и законных интересов участников уголовного процесса В статье освещаются различные классификации юридических гарантий правового статуса личности, высказывается мнение автора по некоторым из них, приводятся конкретные примеры по отдельным классификациям.*

Во введении определен объект исследования – раскрывается актуальность о создании концептуальной модели соотношения прав и интересов потерпевшего и обвиняемого в уголовном процессе. Целью данной работы является обоснование о необходимости концептуальной моделиравновесного соотношения прав и интересов потерпевшего и подозреваемого, обвиняемого в уголовном процессе на основе принципов презумпции невиновности и равноправия сторон.

В основной части раскрывается статус и деятельности прокурора, суда и органов предварительного расследования в уголовном процессе. Кроме того, раскрывается права потерпевшего и определяется их соотношения с правами обвиняемого.

Определена практическая значимость работы в уголовном процессе.

В заключение отмечено, что Гарантии и механизмы обеспечения и защиты прав и интересов должны быть универсальными для каждой из сторон. Для решения этой задачи следует перестроить уголовно-процессуальное законодательство таким образом, чтобы оно справедливо учитывало права интересы и обвиняемого (подозреваемого, подсудимого) и потерпевшего, а также способствовало формированию культуры взаимоотношений между этими и другими участниками уголовного производства.

Ключевые слова*: уголовный процесс, подозреваемый, обвиняемый, потерпевший, права и интересы сторон, прокурор.*

Annotation. *This article discusses various points of view on the concept and system of procedural guarantees of the rights, freedoms and legitimate interests of participants in criminal proceedings. The article highlights the various classifications of legal guarantees of the legal status of an individual, expressed the author's opinion on some of them, provides specific examples on individual classifications.*

In the introduction, the object of research is defined – the relevance of creating a conceptual model of the relationship between the rights and interests of the victim and the accused in the criminal process is revealed. The purpose of this work is to substantiate the need for a conceptual model of an equilibrium relationship between the rights and interests

of the victim and the suspect, accused of criminal proceedings on the basis of the principles of presumption of innocence and equality of the parties.

The main part reveals the status and activities of the prosecutor, the court and the preliminary investigation bodies in criminal proceedings. In addition, the rights of the victim are disclosed and their relationship with the rights of the accused is determined.

The practical significance of the work in the criminal process has been determined.

In conclusion, it is noted that Guarantees and mechanisms for ensuring and protecting rights and interests should be universal for each of the parties. In order to accomplish this task, criminal procedural legislation should be restructured so that it fairly takes into account the rights of the interests of both the accused (suspect, defendant) and the victim, and also contributes to the formation of a culture of relations between these and other participants in criminal proceedings.

Keywords: *criminal proceedings, suspect, accused, victim, rights and interests of the parties, prosecutor.*

Введение. В правовом государстве должно быть обеспечено всестороннее развитие личности, ее творческой, политической активности, что требует дальнейшего развития политических, социальных и личных прав граждан, так-как основное содержание правового положения личности в любом государстве составляют ее права и обязанности. Однако государство не ограничивается только закреплением прав и свобод граждан, а гарантирует соблюдение и реализацию этих прав, что является одним из важнейших признаков правового государства.

Основная часть. Термин «гарантия» происходит от французского слова «garantie», которое означает ручательство, условие, что-либо обеспечивающее [1, 125 с.]. Гарантировать – значит обеспечивать, поручаться, устанавливать гарантии. Кроме того, что термин «гарантия» применяется для обозначения способов и средств, при помощи которых осуществляется обеспечение. В правовой литературе обычно не проводится различия между способами и средствами обеспечения. В словаре Ожегова С.И. определено два значения слова «средство»: прием или способ действия; предмет, приспособление, орудие для осуществления какой-нибудь деятельности. Слово «способ», имеет только одно значение: прием, метод, порядок, образ действия [2, с.700-703]. Таким образом, «средство» является и предметом и приемом, «способ» – только приемом. Значит, в соответствии со смысловым значением этих слов всякий способ можно расматривать как средство, но не всякое средство является способом.

Кроме того, с термином «гарантия» тесно связано понятие «обеспечение» и имеют схожесть в смысловом значении, но тем не менее они несут самостоятельное значение в каждой конкретной правовой ситуации. При том под обеспечением следует понимать совокупность каких-либо мер, направленных на реализацию или достижении определенной цели, *а гарантию рассматривать как средств или способ, обеспечивающий достижение данной цели* [3, с.6].

В литературе имеются следующие виды гарантий: экономические, политические, правовые (юридические) и идеологические. Большинство юристов считают, что «классификация видов гарантий прав граждан на экономические, политические, юридические и идеологические является наиболее полной и правильной. Указанные виды гарантий тесно связаны между собой и взаимно дополняют друг друга. Следует также отметить, что гарантии прав и свобод граждан тесно связаны, и, по существу, совпадают с гарантиями законности. Там, где гарантируется законность, гарантируются тем самым и субъективные права граждан.

В научной литературе высказываются различные соображения в отношении понятия *юридических гарантий*.

Мицкевич А.В. считает, что «под юридическими гарантиями следует понимать средства охраны прав граждан от каких бы то ни было посягательств» [4, с.14]. Однако он не даёт четкого определения, что представляют «средства охраны прав граждан», каково их происхождение. Поэтому такое понимание юридических гарантий – слишком общее, и не дает возможности раскрыть их содержание как особой категории гарантий.

Строгович М.С. полагает, что юридические гарантии – «это те *установленные законом, нормами права средств и способы*, которыми охраняются и защищаются права граждан, пресекаются и устраняются нарушенные права» [5, с.45].

По нашему мнению, следует согласиться с мнением Строговича М.С., так-как в данной формулировке содержится ответ на поставленный вопрос о понятии юридических гарантий. В формулировке

понятия юридических гарантий следовало бы сказать, что этими средствами не только «охраняются и защищаются права граждан», но и обеспечиваются ими.

А, по проблему классификации юридических гарантий, среди ученых – юристов нет единого мнения по этому вопросу.

Так, Матузов Н.И. ограничивается только перечислением наиболее основных, на его взгляд, видов юридических гарантий: прокурорский надзор, судебная защита, правоохранительная деятельность органов власти и управления, институт жалоб и заявлений [6, с.129].. Васьков П.Т полагает, что «юридические гарантии можно классифицировать, выделив в особые группы юридические гарантии, относящиеся к различным отраслям права» [7, с.37]. Строгович М.С. считает, что «правовые (юридические) гарантии можно классифицировать и по объектам действия, то есть по тем важнейшим экономическим, политическим и иным отношениям, которые охраняются при помощи норм права – законность, основные права граждан и т.д.».

На мой взгляд, все приведенные выше классификации являются до некоторой степени условными и эта условность заключается в том, что между юридическим гарантиями нет резко очерченных границ. Они тесно связаны между собой, переплетаются, дополняя друг друга. А, классификация гарантий полезна и необходима. Она позволяет лучше и глубже проследить и раскрыть эти гарантии, указать на эффективность и неэффективность, достоинства или недостатки, сделать соответствующие рекомендации, способствует научному анализу и т.д..

В данной работе будут рассмотрены уголовно-процессуальные гарантии как один из видов юридических гарантий. Раскрытие сущности гарантий позволяет познать не только их самих так таковые, но и способствует дальнейшему совершенствованию системы процессуально-принудительных средств и определению перспектив развития института гарантий прав личности [8, с.3].

По мнению Карева Д.С., «процессуальные гарантии – это нормы уголовно– процессуального права, обеспечивающие осуществление задач правосудия, охрану прав и законных интересов всех участвующих в уголовном процессе лиц, организаций, учреждений и предприятий» [9, с.67]. Карев Д.С. видит две задачи, стоящие перед процессуальными гарантиями, а именно: создание надлежащих условий для осуществления задач правосудия и охрану прав и законных интересов всех участвующих в уголовном процессе лиц, предприятий, учреждений и организаций.

Наиболее точное и обоснованное понятие процессуальных гарантий дает Строгович М.С., который считает, что «процессуальные гарантии – это установленные процессуальным законом средства, которые обеспечивают правильное осуществление по каждому уголовному делу задач правосудия» [5, с.64].

Толеубекова Б.Х. понимает под процессуальными гарантиями специфические правовое условия, соблюдение которых обеспечивает охрану установленных законом прав и интересов участвующих в деле лиц [10, с.64].

Ахпанов А.Н., соглашаясь с мнением отдельных ученых о том, что «сущность процессуальных гарантий прав личности не сводима к какому-либо однозначному определению, к попытке выявить основное средство в качестве гарантий прав личности», и считает, что «гарантии личности допустимо разделить на две большие группы, классифицируя их по предметному содержанию: определяющие содержание прав личности и составляющие механизм право обеспечения»[11, с. 10].

По мнению Капсалямова К.Ж. «в современной науке понятие и сущность уголовно-процессуальных гарантий достаточно раскрыты и не требуют дополнительных исследований»[12, с.39].

Как правило, уголовно-процессуальные гарантии определяются как установленные законом средства и способы, содействующие успешному осуществлению правосудия, защите прав и законных интересов личности. Такое определение, будучи недостаточно полным, в то же время правильно ориентирует на неразрывную связь процессуальных гарантий надлежащего осуществления правосудия и гарантий интересов личности. Иначе говоря, значение уголовно-процессуальных гарантий нельзя связывать только с охраной интересов правосудия или только с охраной интересов личности и нельзя противопоставлять их друг другу.

Большинство авторов исследовавших правовые, в том числе и процессуальные, гарантии, пишут об их *системности.*

Система (от греческого слова – целое, составление из частей; соединение) это понятие, прежде всего философские, совокупность элементов, находящихся в отношениях и связях друг с другом, которое образует определенную целостность, единство [2, с. 610].

Так, Кокорев Л.Д. отмечает, что процессуальные гарантии не могут быть сведены к единственному процессуальному средству и выступают в виде целостной системы [13, с.240]. Что, система процессуальных прав и гарантий личности в уголовном процессе имеет целью обеспечить только законный интерес участника уголовного процесса, то есть такой интерес, который соответствует задаче познания компетентными органами государства объективной истины, изобличению и справедливому наказанию виновных и только в меру их действительной вины.

Капинус Н.И. пишет, что система процессуальных гарантий – это органическая целостность процессуальных средств и способов, взаимодействующих между собой при обеспечении прав и законных интересов участников уголовного процесса в целях установления истины по уголовному делу. В системе процессуальных гарантий выделяются гарантии субъективных прав личности и гарантии публичного интереса (т.е. гарантии правосудия), направленные на обеспечение правопорядка. Это гарантии тесно взаимодействуют, часто переплетаются, однако их отождествление недопустимо, ибо ведет к размыванию целей уголовного судопроизводства, снижению эффективности борьбы с преступностью [14, с.10].

Система процессуальных норм и процессуальных отношений в уголовном процессе построена так, что для органов дознания, прокуратуры и суда создаются все условия, обеспечивающие правильное расследование и разрешение уголовных дел, выяснение по ним всех существенных обстоятельств, установление истины.

В этом смысле любой институт уголовного процесса, любой процессуальный принцип выступает как процессуальная гарантия полного, всестороннего и объективного расследования уголовного дела и справедливого его разрешения. Уголовно-процессуальные институты служат защите как прав граждан, участвующих в уголовном процессе, так и их законных интересов.

Право личности и законный интерес личности – категории нетождественные. Но права гражданина выражают его законные интересы, служат их защите. Поэтому вполне правомерно постановка вопроса о процессуальных гарантиях прав и законных интересов граждан, участвующих в процессе, как особого вида процессуальных гарантий правосудия. По своим целям и существу уголовно-процессуальные гарантии прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе, являются демократическими гарантиями и служат задачам правосудия.

Важное значение в системе процессуальных средств охраны прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе, имеют:

– обязанности должностных лиц – дознавателя, прокурора, судей – по обеспечению прав и законных интересов указанных лиц;

– совокупность прав, предоставленная каждому лицу, участвующему в уголовном процессе.

Содержание процессуальных гарантий не исчерпывается вышеперечисленными элементами, но важно отметить, что все элементы взаимосвязаны и обеспечивают друг друга. Например, обязанность следователя привлечь лицо в качестве подозреваемого, служит одной из гарантий его права знать, в чем он подозревается. Кроме того, гарантии обеспечения прав участников уголовного процесса, возникает вопрос об их соотношении с принципами уголовного процесса. Например, презумпция невиновности закреплена в УПК как принцип, но в тоже время является гарантией обвиняемого от привлечения его к ответственности до вступления в законную силу приговора суда и т.п.

По нашему мнению, установленные уголовно-процессуальным законом правила производства по уголовным делам направлены на охрану прав и законных интересов граждан, государства, общественных организаций, предприятий и учреждений, участвующих в уголовном процессе, и таким образом, являются процессуальными. Поэтому необходимо различать гарантии от других норм уголовного процесса и целесообразно внести в действующий законодательства изменения: дать понятие гарантиям обеспечения прав и законных интересов участников уголовного процесса и привести перечень этих гарантий.

Уголовно-процессуальный закон устанавливает целую систему гарантий, которые призваны оградить личность от необоснованного принудительного воздействия, существенно ограничивающего права и законные интересы граждан. В связи с этим возникает вопрос, что же представляет собой действующая в Республики Казахстан система гарантий прав и свобод граждан в уголовном процессе, каковы конкретные виды этих гарантий и как они обеспечивают охрану прав и свобод граждан. По, этому остановимся теперь на юридических гарантиях, существующих в уголовно-процессуальном законодательстве и законодательстве в Республики Казахстан.

Анализ действующего уголовного законодательства Республики Казахстан позволяет определить следующие уголовно-процессуальные гарантии:

– четкое соблюдение формы производства по уголовным делам. Существенное нарушение уголовно-процессуальной формы признается безусловным основанием к отмене любых решений по уголовному делу.

– каждому гарантируется судебная защита его прав и свобод (ч. 2 ст. 13 Конституции). В соответствии с данным правилом в сфере уголовного процесса все лица наделены равным правом на судебную защиту их прав и свобод со стороны государства. Обязанность признавать, соблюдать и защищать права и свободы участников уголовного процесса возложена на суд, судью, прокурора, следователя и орган дознания.

– право на обжалование действий и решений суда, судьи, прокурора, следователя, дознавателя, и органа дознания. Данному праву соответствует обязанность этих лиц при поступлении жалобы принимать соответствующие меры реагирования.

– гарантией объективности и беспристрастности уголовного процесса является установление требования обязательности отвода лиц, перечисленных в УПК Республики Казахстан.

– существенной гарантией должного исполнения дознавателем, судом их обязанностей по охране прав и законных интересов лиц является надзорная деятельность прокурора. В соответствии со ст. 58 УПК Республики Казахстан прокурор обязан на всех стадиях уголовного процесса своевременно принимать предусмотренные законом меры по устранению нарушений закона, от кого бы эти нарушения ни исходили.

– процессуальное равенство сторон защиты и обвинения в судебном заседании. Данная гарантия предполагает предоставление равных прав обеим сторонам уголовного процесса, например, в получении необходимой информации, предоставлении доказательств, ходатайств, отводов и т.д. Однако в этом отношении в уголовно-процесссуальном законодательстве есть некоторое отступление – в соответствии с ст. 452 УПК Республики Казахстан [15] в необходимых случаях на заседание суда, рассматривающего уголовное дело в порядке кассации, для дачи объяснений могут быть приглашены осужденный, оправданный, их защитники, законные представители, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик, представители и только здесь им обеспечивается возможность ознакомления с протестом. В тоже время участие прокуроров либо их заместителей является обязательным. Тем самым суд ограничивает сторону защиты в своих правах.

В соответствии с Международным пактом о гражданских и политических правах [16] осужденный, если изъявит желание участвовать в судебном заседании, не может быть лишен возможности заявлять ходатайства и отводы, знакомиться с позициями выступающих участников судебного заседания и т.д. Таким образом, в действующем УПК следует внести изменения.

– важной гарантией обеспечения прав участников уголовного процесса и, прежде всего, подозреваемого и обвиняемого является право на защиту. Под правом на защиту следует понимать совокупность процессуальных прав, обеспечивающих обвиняемому реальную возможность защищать свои законные интересы. Это право складывается из права на личную защиту и права на помощь защитника. В соответствии со ст. 64 УПК Республики Казахстан орган уголовного преследования обязан обеспечить подозреваемому и обвиняемому возможность осуществлять принадлежащее ему право на защиту всеми законными средствами и способами.

– одной из важнейших процессуальных гарантий прав обвиняемого считается презумпция невиновности, закрепленная в Конституции и ст.19 УПК Республики Казахстан [17], которая гласит, что лицо, обвиняемое в совершении преступления, считается невиновным, пока его вина не будет доказана и установлена вступившим в законную силу приговором суда; обвиняемый не обязан доказывать свою невиновность; сомнения в обоснованности предъявленного обвинения толкуются в пользу обвиняемого; приговор не может быть основан на предположениях. Презумпция невиновности действует на всех стадиях уголовного процесса, предшествующих официальному признанию лица виновным в совершении преступления путем вынесения приговора суда. В случае нарушения этой гарантии лицо подлежит реабилитации, может потребовать возмещение вреда и восстановление своих прав.

– другие гарантии.

В качестве уголовно-процессуальных гарантий следует рассматривать не только обязанности органов и должностных лиц, осуществляющих уголовно-процессуальную деятельность, но и их права. Так, право прокурора отменять незаконные и необоснованные постановления следователя и органа дознания, право суда возвращать органу дознания материалы протокольного производства и т.д. Права,

предоставленные следователю, прокурору, суду, служат исполнению возложенных на них обязанностей по обеспечению прав и законных интересов личности.

Таким образом, уголовно-процессуальные гарантии – это установленные уголовным законом средства и способы, которые обеспечивают права участников уголовного процесса и служат справедливому разрешению уголовного дела.

Регламентация правового статуса участников уголовного процесса не решает вопросов обеспечения прав личности. Записанные на бумаге, но не обеспеченные системой гарантий, они являются декларацией. Возрастание гарантий прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе соответствует как интересам личности, так и интересам общества в целом. Только при условии гарантированности прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе возможно выполнение задач

Важной чертой развития уголовно-процессуального законодательства Республики Казахстан является возрастание процессуальных гарантий прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе.

В заключении данного раздела, на мой взгляд необходимо определить некоторые направления укрепления и развития процессуальных гарантий:

1. Реальное возрастание процессуальных гарантий обеспечивается как наличием соответствующего законодательства, так и существенным возрастанием социально-экономических и политических гарантий законности.

2. Совершенствование уголовно-правовых норм и институтов, находящихся в тесной связи с уголовным процессом и, естественно, оказывающих влияние на процессуальные гарантии.

3. Усиление правовой регламентации деятельности дознавателя, прокурора, судей по расследованию уголовных дел и их разрешению.

4. Возрастание обязанностей дознавателя, прокурора и суда по обеспечению прав и законных интересов лиц, участвующих в уголовном процессе, а также гарантий их исполнения. Чем шире процессуальные гарантии предусмотрены в законе, тем с большей тщательностью и полнотой они применяются на практике, тем в большей степени обеспечиваются и государственные публичные интересы и законные личные права граждан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Арсеньев Б.Я. Гарантии прав личности в социалистическом уголовном процессе. Тезисы диссертации представленной на соискание ученой степени доктора юридических наук /Б. Я. Арсеньев ; Московский юридический институт. -М.,1947. -24 с.
2. Ожегов С.И., Шведова Н.И. Толковый словарь русского языка.
3. Нгуен Ван Зунг Медународно-правовые гарантии обеспечения прав и основных свобод человека: … кан. юрид. наук: 12.00.10 / Нгуен Ван Зунг. – Алматы, 2002. – 145 с.
4. Флейшиц Е. А., Мицкевич А. В.. Субъекты советского права М., Госюриздат, 1962, 211 стр.
5. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса. Т. 1 / Строгович М.С. – М.: Наука, 1968. – 470 с.
6. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Тип: Издание Автор: Матузов Н.И. Издательство: Изд-во Сарат. ун-та Место издания: Саратов Количество страниц: 294 Год издания: 1987 г.
7. Васьков П.Т. Основы теории государства и права. М., 2006. 312 с.
8. Ахпанов А.Н. Система гарантий прав личности в сфере процессуального принуждения. Проблемы предварительного следствия и дознания: Сборник научных трудов. – М. ВНИИ МВД СССР, 1987. – 128 с.
9. Карев Д.С. Советское судоустройство. Учебник 2-е изд., перераб. и доп., М. Госюризд, 1951. – 312 с.
10. Толеубекова Б.Х. Уголовно-процессуальное право Республики Казахстан. Общая часть. Алматы: Баспа, 1998. – 200 с.
11. Ахпанов А.Н. Проблемы уголовно-процессуального принуждения в стадии предварительного расследования. Алматы: Жеті-Жарғы, 1997. – 129 с.
12. Капсалямов К.Ж. Уголовно-процессуальное принуждение: гарантии, принципы, реализация. Астана: Фолиант, 2001.
13. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам. Воронеж, 1971.
14. Бойков А.Д., Капинус Н.И. Адвокатура России: Учебное пособие. – М.: Институт международного права и экономики имени А.С. Грибоедова. – 2000. 376 с.
15. УПК Республики Казахстан.
16. Международным пактом о гражданских и политических правах.
17. Конституция Республики Казахстан.

KUNDAKOVA M.ZH.,
Doctoral student of Law faculty,
Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
al-Farabi Kazakh National University
caya_004@mail.ru

DZHANSARAEVA R.E.,
Doctor of Law Sciences,
Head of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
al-Farabi Kazakh National University

BAYSALOV A.D.
Candidate of jurisprudence,
associate professor of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics,
al-Farabi Kazakh National University

SOME PROBLEMS OF LEGISLATIVE REGULATION ON COUNTERACTION ILLEGAL MIGRATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND POSSIBLE WAYS OF THEIR SOLUTION

Түйін. *Бұл мақала авторлардың заңсыз көші-қонға қарсы іс-қимыл саласындағы заңнамалық реттеу проблемаларын зерттеу нәтижесі болып табылады. Заңсыз көші-қон теріс әлеуметтік құбылыс болып табылады, оның салдары қоғамның мемлекеттік және қоғамдық өмірінің барлық салаларын қозғайды. Тәуелсіздік алған сәттен бастап Қазақстан Республикасының көші-қон заңнамасы өзінің дамуының маңызды жолынан өткенін атап кеткен жөн. Елдегі демографиялық жағдай да бірқатар өзгерістерге ұшырады. Көші-қон процестері нақты мемлекеттің экономикалық даму деңгейіне, еңбек нарығының жай-күйіне, жұмыссыздық деңгейіне және басқа да бірқатар факторларға айтарлықтай әсер етеді. Қазіргі кезде заң шығарушы көші-қон процестерін реттеу саласындағы бірқатар қиындықтарға тап болды. Сонымен қатар, заңнаманы реформалау кезінде Қазақстан Республикасы ратификациялаған бірқатар халықаралық конвенциялардың, шарттардың ережелерін ескеру қажет. Заңсыз көші-қон трансұлттық қылмыспен тығыз байланысты, бұл да осы құбылысқа қарсы іс-қимылдың тиімді тетігін әзірлеуді талап етеді. Бұл тетіктің негізі, өз кезегінде, заңсыз көші-қонның қазіргі заманғы жағдайына, сондай-ақ оның дамуына ықпал ететін себептер мен шарттарға сәйкес келетін заңнама болуы тиіс.*

Түйінді сөздер: *қылмыстық заңнама, көші-қон, мигрант, заңсыз көші-қон, заңнама.*

Резюме. *Данная статья является результатом исследования авторами проблем законодательного регулирования в сфере противодействия незаконной миграции. Нелегальная миграция является негативным социальным явлением, последствия которого затрагивают все сферы государственной и общественной жизни общества.*

Следует отметить, что с момента обретения независимости, миграционное законодательство Республики Казахстан прошел значительный путь своего развития. Демографическая ситуация в стране также претерпела ряд изменений. Миграционные процессы существенно влияют на уровень экономического развития конкретного государства, состояние рынка труда, уровень безработицы и ряд других факторов. Современный законодатель столкнулся с рядом трудностей в сфере регулирования миграционных процессов. Вместе с тем, при реформировании законодательства необходимо учитывать положения ряда международных конвенций, договоров, ратифицированных Республикой Казахстан. Незаконная миграция тесно связана с транснациональной преступностью, что также требует разработки эффективного механизма противодействия этому явлению. Основой этого механизма, в свою очередь, должно стать законодательство, соответствующее современному состоянию нелегальной миграции, а также причинам и условиям, способствующим ее развитию.

Ключевые слова: *уголовное законодательство, миграция, мигрант, нелегальная миграция, законодательство.*

Summary. *This article is the result of a study by the authors of problems of legislative regulation in the field of combating illegal migration. Illegal migration is a negative social phenomenon, the consequences of which affect all spheres of state and social life of society. It should be noted that from the moment of gaining independence, the migration legislation of the Republic of Kazakhstan has passed a significant path of its development. The demographic situation in the country has also undergone a number of changes. Migration processes are significantly influenced by the level of*

economic development in a particular state, the state of the labor market, the level of unemployment and a number of other factors. The modern legislator has faced a number of difficulties in the sphere of regulating migration processes. At the same time, when reforming legislation, it is necessary to bear in mind the provisions of a number of international conventions, treaties ratified by the Republic of Kazakhstan. Illegal migration is closely linked to transnational criminal acts, which also necessitates the development of an effective mechanism to counteract this phenomenon. The basis of this mechanism, in turn, should be legislation that corresponds to the current state of illegal migration, as well as the reasons and conditions conducive to its development.

Keywords: *criminal legislation, migration, migrant, illegal migration, legislation.*

Introduction

As a result of the reforms carried out in the past century, the demographic situation in Kazakhstan has had a significant impact on the economic, as well as the social, life of our society. The migration policy of our state has also changed qualitatively. The current integration of Kazakhstan into the international community, the entry of our country into the world market of goods, finance and services is accompanied by a number of negative factors, including the strengthening of the influence of international crime on the domestic criminal situation. The availability of minerals, the richest (so far) raw stock, the considerably lower living standards of the population in neighboring countries than in Kazakhstan, the ineffective state policy in the socioeconomic sphere, and the inadequate legislative elaboration of this problem cause the enhancement of the role of illegal migrants in the territory of Kazakhstan.

After the collapse of the Soviet Union, flows of labor migrants from the CIS countries rushed to Kazakhstan in search of work and earnings. During this period, the migration situation in Kazakhstan is undergoing the stage of its formation under the influence of negative criteria that have a tendency to further increase, and have a significant impact on the life of the whole society due to the global world economic crisis. The uncontrolled stay of foreign citizens and stateless persons in the territory of Kazakhstan, as well as the absence of the necessary migration control at the entry and exit from the Republic of Kazakhstan, led to a significant increase in the influx of migrants and, correspondingly, to an increase in the number of crimes committed by them. It should be noted that due to the specifity of illegal migration, no state in the world has objective information about the actual extent of illegal migration. The pre-existing legal mechanism for influencing migration did not produce the desired effect, despite the fact that Administrative Offenses Code of the Republic of Kazakhstan (AOC RK) had already predetermined a liability measure for actions related to non-fulfillment of the existing migration legislation. Increasing public danger posed by acts of that nature led to the addition of Article 330 to the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, the Article provided for criminal liability for the attempt to organize and for the direct organization of illegal entry into Kazakhstan of foreign citizens or stateless persons, their illegal transit passage via the territory of Kazakhstan or illegal stay in it. At the same time, it should be noted that the overall situation in combating this kind of crimes committed in the sphere of illegal migration still remains untenable. In the Address of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the nation of N.A. Nazarbayev to the People of Kazakhstan "Strategy Kazakhstan-2050" dated December 14, 2012 it is noted that the growing demographic imbalance forms new migration waves and increases social tension around the world. In Kazakhstan, we face migratory pressure in certain regions of the country where illegal migrant workers destabilize local labor markets [1].

Illegal migration has always served as an object of heightened interest of not only forensic scientist, but also philosophers, psychologists, sociologists: E.Kubishin, E.Tyuryukanova, O.Zabello, A.Sumin, A.Abashidze, I.Barannik, Y.Golik, T.Balashova, A.Greshnykh, T.Kutsenko, V.Nomokonov, S.Metelev, F.Gaynullin, G.Balashova, B.Baranov, A.Topilin, A.Kurakin.

As we see, the problem in question is the object of many studies, which confirms the need for its further study.

Methodology

In the course of work on this article, a dialectical approach was applied, which allowed to consider the problem of legislative regulation of illegal migration in various aspects.

Comparative legal, historical, logical methods, method of system analysis, criminological methods: sampling, generalization and others were used as the main scientific methods.

A separate area of the research conducted was a comprehensive study of the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan on combating illegal migration.

Main part

The task of combating illegal migration is one of the most important in the activities of the departments for migration services of the Republic of Kazakhstan. In order to fulfill this task, the bodies of the departments for migration services continuously monitor and supervise the improvement of the provisions of the migration legislation of Kazakhstan, the observance by foreign citizens and stateless persons of established laws and the mandatory observance by employers and hirers of rules for attracting foreign workers to Kazakhstan, using their labor, and preventing the illegal migration [2].

The organization and taking measures to counteract illegal migration are carried out in close cooperation with the bodies of internal affairs, state security bodies and other concerned executive authorities. In order to ensure the national security of Kazakhstan, as well as the vital interests of the population, various measures are being taken to counter illegal migration, in particular, the strengthening of immigration control in conducting labour activities by citizens of foreign countries and stateless persons, observance of the residence regulations in the territory of our Republic Kazakhstan, strengthening of information and explanatory work with citizens and employers to prevent violations of migration regulations, provided for by law, especially in accountability for the violations of migration legislation.

Law enforcement agencies of Kazakhstan carry out their activities in this sphere in accordance with the current legislation. Thus, the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 2337 "On the legal status of foreign citizens in the Republic of Kazakhstan" dated June 19, 1995 makes explanations and determines the legal correct position of citizens of foreign countries in the Republic of Kazakhstan, as well as determines the relations of foreign citizens with local government bodies and officials of public authorities, appeared as a result of stay (residence) of foreign citizens in the Republic of Kazakhstan, and entrepreneurial, labor, and other activities planned and carried out by them in the territory of Kazakhstan. To stay in the territory of our country in accordance with the procedure established by law, a foreign citizen must be placed on the migration registry or, as they say, get migration registration [3].

Migration registration is a procedure that is prescribed by law and which a foreign citizen arriving in Kazakhstan must go through. In order to get migration registration, it is necessary to have a host party (which may be an acquaintance, a friend, an employer or even an ordinary hotel). The procedure itself is of a notification nature. Therefore, it is quite simple. The host party fills in the form on arrival of the foreign citizen, in which all information about him and about itself is indicated, as the host party.

According to the regulations, a foreign citizen must be placed on the migration registry within 5 working days after arrival and stay in the country for no longer than 60 days. It is this term that establishes a state for a foreign citizen to decide on a job or study. It is possible to extend the validity period of registration provided there are certain grounds, in particular, a work permit, an employment contract, documents confirming the fact of attendance at Russian educational institutions. In recent cases, a friend or relative of a foreigner cannot register him (her), but only an employer or a higher educational establishment.

With the adoption of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Introduction of Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Problems of Illegal Migration," dated 2002, legislative amendments have entered into force concerning the procedures for exit from the country and entry into the country and the legal status of foreigners in Kazakhstan. According to these changes, the term of temporary stay in the territory of the country of foreign citizens who arrived in the Republic of Kazakhstan in an order that does not require a visa cannot exceed 60 days. It follows that whereas in the past foreigners arrived in Kazakhstan, they had the right to stay here for a maximum of 3 months, and after this period they should return to their homeland, or leave the country, and a day after enter the Republic of Kazakhstan again and continue their legal stay. If the migrant violates the term of temporary stay, he will face a fine and deportation or a ban on the entry in future. It should be noted that immigration violation, intentional or accidental, remains the most common.

In accordance with the current legislation, a foreign citizen who violated the existing rules established by the legislation of the Republic of Kazakhstan must incur criminal liability in accordance with the law. In conformity with the requirements of the law, a foreign citizen who is staying in Kazakhstan illegally is subject to mandatory for all state fingerprinting, registration, photographing and subsequent entering the information obtained into the central data repository. In case of violation of the rules of staying in our country established by law, a foreign citizen may incur administrative liability, and in certain cases he may be deported or administratively expelled [4].

In addition to administrative, for violation of legislation in this area, criminal liability is provided. The common object of crime, the crimes which a person confesses to as "what the criminal act itself claims, that is, what direction it has, what it actually violates and what harm it causes or can cause" and the definition of the content of the motive for organizing illegal migration are based on listed criteria.

Based on the statement of L.V. Serdyuk, the management procedure acts as the main motive in the organization of illegal migration, and the optional (additional) objects of the crime are public safety, freedoms and rights of citizens of states and the defense power of the country, which are primarily threatened by their violation [5].

Yu.Yu. Byshevskiy strongly disagrees with this approach to the main object of the investigated components of the illegal crime, he believes that the organization of illegal migration acts as a violation in the sphere of relations of society as a whole, which legislatively reflect the activities of the public sector governing bodies in the field of the direction of migration interactions [6].

Many people share the opinion of Yu.Yu. Bezhenskiy that the components of the crime, in organizing illegal migration, in its danger to the public, and also in connection with the likely negative (including criminal) consequences, the mass character of illegal migration processes, its deep significance and visibility, would be more rational to attribute to violations against public safety, which, for their purposes, appear to be illegal migration, closely related to such crimes as traffic in human beings, traffic in arms, terrorism, extremism, illegal distribution and trade in psychotropic substances and narcotic drugs, and many other types of criminal activity [7]. The organization of illegal migration includes three types of actions: illegal entry into Kazakhstan and the actions of foreign citizens and stateless persons for its organization; illegal stay in Kazakhstan and arrangements for the organization of their stay; and illegal transit passage via the territory of Kazakhstan and its organization. Speaking about the public danger posed by the elements of this act, it seems to us that the most dangerous are the illegal entry of the above-mentioned persons into Kazakhstan and the actions for its organization, since this type of activity is obviously directly related to the organization of illegal crossing of the State border of the Republic of Kazakhstan by these persons. The other two actions are to some extent derived from the first (the organization of entry) and are interrelated with it. The law stipulates that criminal responsibility should be imposed for the commission of any activity listed in the disposition of the article, which eventually manifests itself simultaneously and as a sign of the composition of this crime of the objective side.

The organization of illegal entry into Kazakhstan may include the commission of actions directly aimed at assisting foreign citizens and stateless persons in crossing the State border of the Republic of Kazakhstan for the purpose of their residence or temporary stay in Kazakhstan or their transit passage via the territory of Kazakhstan, as well as various actions, aimed at providing foreign citizens and stateless persons with forged documents conferring the right to enter Kazakhstan and travel through its territory. The creation of various false companies must also be defined as the organization of illegal migration, since under their cover there are persons who organize illegal entry

To qualify these actions as illegal, one should be well aware of the specific features that characterize them as legal. The entry of a foreign citizen or stateless person into Kazakhstan will be legal if he has a visa issued in accordance with the procedure established by law on the availability of valid documents certifying the identity of the recipient, and also if there is legal basis for issuing it. In addition to the visa, foreign citizens or stateless persons who enter Kazakhstan must obtain and fill in correctly the migration card that they give in at the passport control point through the State border of the Republic of Kazakhstan upon the exit. Accordingly, if the established rules for the entry and processing of the above documents are violated, entry into Kazakhstan will be considered illegal. A similar attitude exists to the entry into the Republic of Kazakhstan using someone else's or forged documents. Thus, it can be defined as the illegal entry of citizens of foreign countries or stateless persons into Kazakhstan with violation of the procedure for issuing the relevant documents established by the legislation of the Republic of Kazakhstan [8]. If a foreign citizen or stateless persons observe the established procedure for movement, choice of residence, registration, do not avoid leaving the country after the expiry of the stay, their stay in Kazakhstan is legal. In such a specific case, it's safe to say about the existence of a legal regime for foreign citizens or stateless persons staying in the country or carrying out transit passage via its territory, as well as properly entering Kazakhstan. Any actions directly related to assisting in provision of residence of another person in the territory of Kazakhstan without an identity document (passport), residence permit, migration card with registration in the manner prescribed by law, a visa, or a temporary residence permit in Kazakhstan are subject to article with the definition of the concept of the organization of illegal stay in Kazakhstan [9].

According to the Law of the Republic of Kazakhstan No. 204-I "On Migration of Population" dated 13.12.1997, a person who arrived in the country and received a migration card or arrived on the basis of a visa or in an order not requiring a visa, or on the basis of a temporary residence permit, but not having residence permit, is recognized and is considered temporarily residing in Kazakhstan as a foreign citizen. A person who has received a permit for such residence on legal grounds is considered a foreign citizen temporarily residing in Kazakhstan. A person who has obtained a residence permit in fact is recognized as a foreign citizen permanently residing in Kazakhstan. The period of temporary stay of a foreign citizen in Kazakhstan is determined on the basis of the regulation of the above mentioned law, the validity of the visa granted to him, which in fact corresponds to such a categorical concept as the temporary residence of foreign citizens in Kazakhstan [10].

Passage, which is conducted with gross violations of the rules established by laws and other relevant regulations, is called and considered illegal transit passage. Any actions of the person aimed at provision of crossing the State border of the Republic of Kazakhstan by another person without a passport (personal identity document), without the existence of a migration card with legal registration in accordance with the established procedure, without an identification document, residence permit, or temporary permit to reside in the territory of the Republic of Kazakhstan, without visa, or assisting transit migrants in expedient mode of transport, providing with forged documents hidden from customs authorities when a person passes through the territory of the country and repeated crossing the border of the Republic of Kazakhstan by the same person, constitute organization of illegal transit [11]. The fulfilment of any actions aimed at the unimpeded provision of passage through the territory of the Republic of Kazakhstan by citizens of foreign states and stateless persons who do not have the right to such a passage can be expressed as an organization of illegal transit passage [12].

The Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 136 "Rules for the Entry and Stay of Foreign Citizens in the Republic of Kazakhstan, as well as their Departure from the Republic of Kazakhstan" dated January 28, 2000, sets out in detail and gives a clear definition of the category and regulate the peculiarities of transit passage of foreign citizens and stateless persons through the territory of Kazakhstan. Thus, the said Resolution details: "Transit passage is allowed when traveling through Kazakhstan to stateless persons, as well as to citizens of foreign countries by all modes of transportation upon presentation of a visa to enter Kazakhstan, transit visa, entry visa to the country of destination, visa to a neighboring state with Kazakhstan along the route, or visas of the final destination country and travel tickets valid for leaving Kazakhstan or the confirmed guarantee for their acquisition at the transfer point in the territory of Kazakhstan" [13].

Such a passage through the territory of Kazakhstan can be conducted, as a rule, without the possibility of a transfer in transport or stop. The extension of the period of stay in the territory of Kazakhstan or the prolongation of the transit visa for increasing the duration of the delay period be conducted at the request of foreign citizens or stateless persons along the route by the local executive body authorized to carry out monitoring and supervision functions in the field of migration, and in the place of forced stop [14].

A provision of a category such as "fictitious registration" was made in the Law of the Republic of Kazakhstan "On Introduction of Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Problems of Illegal Migration," dated 2002, as well as in the Law of the Republic of Kazakhstan "On the Right of Citizens of Kazakhstan to Freedom of Movement, freedom to choose their place of residence within the boundaries of the Kazakhstan" [15].

Registration at the place of stay and at the place of residence is a legal way of registering citizens within Kazakhstan. Recently, thousands of cases were recorded throughout the country, when dozens, hundreds of citizens ("rubber" houses) were registered in residential premises, while their real residence was not known. In fact, the absence of such tenants at the place of registration makes it difficult for them to fulfill their obligations to other citizens, the state and society.

In accordance with the said law, registration is deemed fictitious, if it is carried out:

– on the basis of submitting knowingly unreliable information or documents for such registration;

– without the intention to stay (reside) in this room;

– without the intention of the tenant (owner) of the residential premises to provide this accommodation for the stay (residence) of the said person.

For example, during the inspection of the received message it was established that the owner of a private residential house registered more than 15 citizens without the intention to provide this accommodation for their stay. There are also more unique cases, as, for example, in Kostanay Region. A very enterprising resident of a town, in a way known only to him, managed to make a document, more precisely it was a certificate of owner-

ship of a house, which in fact did not exist. The "ghost" building existed only on paper at the address of one of the gardening and non-commercial partnerships located within the boundaries of the regional center. Having the professional skills of a lawyer, the citizen divided his "cloud-castle" into 500 equal parts, each of which he used for its intended purpose, namely for the registration of persons who needed it. The owner of non-existent real estate did not encounter any special difficulties in search of such people, because the Internet is literally flooded with advertisements of those who wish to receive a permanent or temporary registration. At the same time, he set the price so that it does not exceed the average for the region.

In accordance with the current legislation, apart from the "author" of the scam, persons who have bought a fictitious registration may also be prosecuted.

The analysis shows that the changes introduced by the Law of the Republic of Kazakhstan "On Introduction of Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Problems of Illegal Migration," dated 2002 are primarily aimed at improving legal relations in the field of citizens' registration on the basis of registration in the Republic of Kazakhstan at the place of residence and at the place of stay in the territory of the Republic of Kazakhstan, elimination of the prerequisites for fictitious registration of citizens in residential premises, various speculations in this area of legal relations and abuse of mala fide possessors of residential premises by their rights [16].

The central subject in the system to combat the organization of illegal migration is the bodies of the migration services of Kazakhstan. The goals, tasks, functions of these bodies in this area of activity are determined by the current state legislation, in which mechanisms for their implementation are provided. The task of combating illegal migration is one of the most important in the activities of the departments for migration services of Kazakhstan. In order to fulfill this task, the bodies of the departments for migration services monitor and supervise non-compliance with the migration legislation of Kazakhstan by stateless persons and foreign citizens, violating the provisions for the attraction of foreign workers to Kazakhstan by employers, owners of works (services), using their labor, and the prevention of illegal migration. Illegal and especially criminal migration pose a real danger to the interests of the individual, society and the state, since unlawfulness is added to other negative factors, and, as a consequence, the need for additional costs of public resources to restore the violated law and order. The implementation of measures to counter illegal migration is built on close cooperation between the bodies of the migration services with the bodies of internal affairs, state security bodies and other concerned executive authorities.

Not being able to exercise the rights granted, illegal migrants cannot be brought to perform their direct duties established by the state. In this regard, the predominant of the main legal priorities of the state's migration policy is bringing out illegal migrants of the shadows, legalizing and socializing, which, among other things, contributes to reducing the level of offenses and crimes committed by migrants, both legal and illegal.

The analysis of the situation indicates that further improvement of the legislation in the field of migration is necessary, which makes it possible to systematically solve the entire list of issues related to migration policy. Effective solution of problems related to illegal migration is possible only if there is qualitative migration legislation both at the republican and regional levels, and an optimal mechanism for its implementation.

Separately, it should be noted the problem of legal regulation of the transit of persons without citizenship and foreign citizens through the territory of Kazakhstan, which has been updated at the present time in connection with the active development of international relations. In this regard, one of the main directions of the statutory regulation of the stateless persons and foreign citizens in the territory of Kazakhstan should, first of all, be the creation of real conditions for foreign citizens to meet their obligations for performance of their duties and observe the prohibitions established by the Kazakh legal legislation and compatible with international human rights standards.

The problem of illegal migration, especially in recent years, is very acute. Much is being done to solve it, but, unfortunately, this does not lead to victorious outcome so far, experience has proven that.

One should agree with S.Kh. Zhadbaev that the process of migration, as inevitably objective and large-scale widespread reality of modern times, possessing a comprehensive character, compels us to address the existing contradictions between various international treaties and national legislation that can be implemented by adopting a modified regulatory benchmark – the Kazakhstan Migration Code, capable of modifying the system of migration legislation of Kazakhstan, bringing it in line with the Constitution of Kazakhstan and international law [17].

That it is necessary to toughen responsibility for the damage caused to the environment by foreign citizens [18,84].

Undoubtedly, the modification of the legislation on migration will require changes through improvement and government control of the organizational structure of migration activity. Over the past two decades, the system of government control has undergone constant reform, including the creation and development of a special purpose government body, the Migration Service of Kazakhstan, but unfortunately the measures carried out did not lead to a reduction in the main emerging problems directly related to migration, for example, the uncontrollability of migration processes and overcoming offenses in the sphere of migration reality. As a result of the reforms that have been carried out in Kazakhstan, at the moment several executive bodies are engaged in migration activities simultaneously, performing the functions of the Migration Service of the Republic of Kazakhstan, not assigned to their main tasks. In order to optimize the process of regulating migration activity, in our opinion, all responsibilities for organizing migration activities should be assigned to the Migration Service of the Republic of Kazakhstan, in addition to those cases with the rare exception where special knowledge is required (for example, in medicine, education, etc.), but in such cases, the activities of the said executive authorities relating to migration issues should be coordinated with the Migration Service of the Republic of Kazakhstan.

The border authorities of the National Security Committee have duties to fulfill the function of protecting the Kazakh State Border, but also exercise supervisory powers in the migration field, more precisely, carry out immigration control. In connection with the creation of a joint order of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan and the National Security Committee on the approval of the Instruction on the procedure for interaction between the internal affairs bodies, the Border Guard Service of the National Security Committee and the Customs Control Committee of the Ministry of Finance of the Republic to counter illegal migration by foreign citizens at check-points across the state border of the Republic of Kazakhstan dated April 29, 2002 the possibility of identifying among the mass of citizens passing through organized checkpoints and screening points of foreign citizens trying to take refuge in Kazakhstan and traveling in transit to other countries is entrusted to the border control authorities. In order to improve the effectiveness of state control in the sphere of migration, it is possible to delegate responsibilities for overseeing the strict observance of the rules established by law when crossing the State border of the Republic of Kazakhstan at special check-points (checking documents necessary for entry into the Republic of Kazakhstan and exit outside it, putting in them appropriate marks on deportation, if it happened to be, passport stamps, and also issuing and collecting migration cards, etc.) of the Migration Service of Kazakhstan. This will allow concentrating all the activities for the organization of migration screening (immigration and emigration) for all categories of citizens in Kazakhstan in a single set of hands. In other words, one agency will be responsible for the organization and quality of this activity, and not a few, as it is now, according to the well-known saying “many commanders sink the ship” [19].

The most important condition contributing to the reduction of the level of illegal migration is the active resistance to the illegal performance of work by foreign citizens and stateless persons. In this direction, the Department of Labor and Employment can significantly contribute to the change in the situation, which shows assistance to the state sphere in providing services in support of labor migration. It is this service that should carry out information impact on the population, informing the consumer about the prospects for further employment, among other reasons, also in connection with resettlement in another locality. In addition, the Labor and Employment Service, together with the organizations concerned, should take an active part in creating an interregional redistribution of labor resources. Another area of activity of this agency is participation within its competence in international cooperation to resolve employment issues, including issues of labor activity of citizens of the Republic of Kazakhstan abroad and foreign citizens in Kazakhstan in accordance with the provision on international treaties within the boundaries of international programs. In order to optimize the migration management process, these functions can be performed through the Migration Service of Kazakhstan [20].

All the functions of managing migration activities, in order to exclude inconsistencies in the actions of various state authorities, as well as duplication, should be transferred to the Migration Service of Kazakhstan, the special state executive authority, as the only public service providing organization and monitoring of migration activities in the country. Such a proposal is due to the fact that often the territorial bodies of the Migration Service of Kazakhstan do not always have information that is the basis for making a decision on the undesirability of staying of a foreign citizen in Kazakhstan, whereas this information is often available to the

territorial bodies of other services, for example, drug control, on the foreign citizen's having an unexpunged or unspent conviction for the commission of an especially grave or serious crime in the territory of Kazakhstan or outside the country, recognized similar in accordance with the existing law, in connection with which entry to Kazakhstan is not allowed to him, and therefore, in relation to him, a decision on undesirability of stay can be made. In order to change this situation, it is advisable to pay special attention to organizing interaction between the CKH of Kazakhstan and the Migration Service of Kazakhstan at the level of their territorial bodies, by fixing the normative provision when the organ of drug control, on an initiative basis, sends a decision to the relevant territorial body of the Migration Service of Kazakhstan about the undesirability of staying of a foreign citizen in the territory of the Republic of Kazakhstan [21].

The adoption of the Concept of the Migration Policy of the State of Kazakhstan has put before the Migration Service new important tasks for the period up to 2030.

Conclusion

To reduce the level of illegal migration, it is necessary:

– to carry out constant monitoring of migration to Kazakhstan, taking into account as much as possible illegal migrants;

– to establish regional adaptation centers and services, primarily on the social adaptation of foreigners and stateless persons, to provide temporary accommodation for unemployed migrants, such as refugee and resettlement camps in Europe, to ensure their professional training and reorientation;

– to provide the migrants with full information by publishing newsletters about their rights and obligations, preferably in the national languages of migrants;

– to simplify the bureaucratic procedure in obtaining temporary registration and work permits, creating benefits and social privileges for migrants who work legally, and stimulate the lawful behavior of illegal migrants. It will be logical to provide incentive measures for entrepreneurs if they formally employ foreign migrants working for them. Special attention should be paid to the organization of interaction with national-cultural autonomies, diasporas and fellow-countrymen, aimed at enhancing their work on interethnic cultural exchange.

For the rational use of labor in regional labor markets, for social and ethno-cultural balance in society, for the absolute adaptation of migrants to the receiving social environment, it is necessary to have a clear, scientifically validated not only state but also regional migration policy of the state that has not yet fully formed.

The process of migration partially compensates for the natural loss of population, but has certain negative consequences of a social nature, in particular, the increase in the number of crimes committed by foreigners, etc.in this regard, the state should strictly regulate migration processes, preventing the growth of illegal migration, taking measures aimed at implementing migration policy [22].

Such measures include economic, administrative, criminal-legal measures. Among economic measures it is possible to provide such as collecting (removal from collecting) of various charges and duties (for possibility of attraction of foreign labor force, for registration in the place of stay of nonresident experts, etc.), their decrease (or increase) depending on their circumstances forming after time; collection of collateral amounts from them (for example, for the purchase of return tickets for foreign labor at the end of the license for labor); sanctions for fines for violation of the order established by the migration legislation.

Among the administrative measures, it is necessary to provide for measures aimed, first of all, at strict observance of the registration regime, as well as the passport regime, the procedure for using and attracting foreign labor, other established rules and norms, including the administrative responsibility for ignoring existing regulations. In addition to those listed, it is advisable to take measures to strengthen the supportive measures of operational accounting and control over the provision of migration procedures established by law, including measures to review the immigration masses, toughen the registration regime of residence, expand the practice of deportation of migrant offenders, conduct inspections, etc. Among the measures administratively legal and criminally-legal character it is possible to name an establishment of an interdiction to proprietors of premises of registration of citizens on place of stay in cases of exceeding per one person sanitary norms established by law. We can also assume a certain effect in the form of reducing the level of illegal violations by the owners of housing, which by their actions to some extent contribute to the development of illegal migration.

Due to the fact that migration processes take place in society itself, the role of civil society in migration activities cannot be overestimated. The local government has encouraged various initiatives for the creation

and activities of various centers, societies and other associations for the purpose of optimization of migration processes. At the same time, they should use not only civil and legal methods to improve migration activities, but also others. In particular, at the regional level, the housing market (including the unfinished market) and the system of lending for its purchase should be more actively developed. In addition, attention should be paid to the expansion of the labour market in small towns and rural settlements. Especially, in our opinion, it makes sense to pay attention to the qualitative parameters of migration, i.e. quotas for highly skilled workers. In addition, the regional authorities should establish and develop a single database on job vacancies in the region. You should pay attention to regional authorities and the training of specialists in the field of organization of the migration activities. A separate fragment of the activities of the regional authorities should be the implementation of large-scale information and awareness-raising activities to educate the local population, along with the implementation of the program of social and cultural adaptation of migrants.

REFERENCES:

1. Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the People of Kazakhstan 'Through Crisis to Renewal and Development' // www.adilet.zan.kz, 2018.
2. Gaevskaya, E.Yu. Criminal liability for illegal migration. // Criminological and criminall-legal issues on struggle against criminality: scientific article – Ekaterinburg, 2004. – P.97-118. [In Russ.: Гаевская, Е.Ю. Уголовная ответственность за незаконную миграцию. // Криминологические и уголовно-правовые вопросы борьбы с преступностью: сб. науч. ст. – Екатеринбург, 2004. – С.97-118]
3. Obraztsov V.A., Tanasevich V.G. On the criminalistic characteristics of crimes. // Issues of combating crime. Issue 25. – M., 1976. – P.94-104 [In Russ.: Образцов В.А., Танасевич В.Г. О криминалистической характеристике преступлений. // Вопросы борьбы с преступностью. Выпуск 25. – М., 1976. – С.94-104]
4. Rild A. Measures to combat migration. – M: Nauka, 2007. – 253 p. [In Russ.:Рильд А. Меры борьбы с миграцией. -М.:Наука, -2007. – 253 с]
5. B.Rernar. Migration as it is. – Brussels. 1953. – p 565 [In Russ.: Рернар Б.И. Миграция как она есть. – Брюссель. 1953. – 565 с.]
6. Baeron R., Richardson D. Migration. – Moscow: Mysl, 1998. – 552 p. [In Russ.: Бээрон Р., Ричардсон Д. Миграция. – М.: Мысль, 1998. – 552 с.]
7. Leolotov R.A. Fundamentals of illegal migration. – M .: Juridical Literature, 2001. – 481 p. [In Russ.: Леолотов Р.А. Основы незаконной миграции. – М.: Юрид.лит., 2001. – 481 с.]
8. Lopashenko N.A. Issues of qualification of crimes in the sphere of illegal migration. – Saratov, 1997. – 184 p [In Russ.: Лопашенко Н.А. Вопросы квалификации преступлений в сфере незаконной миграции. – Саратов, 1997. – 184 с]
9. Lisnichenko V.S. Criminology of migration processes. – Moscow: Mysl, 2014. – 347 p. [In Russ.: Лисниченко В.С. Криминология миграционных процессов. – М.: Мысль, 2014. – 347 с.]
10. Shesler A.V. World experience of combating crime. // Actual issues of criminal law: annex to the «Vestnik of KrasGau.» – Krasnoyarsk: Krasnoyarsk State Agrarian University (KrasGau), 2003. – P.155-157. [In Russ.: Шеслер А.В. Мировой опыт противодействия преступности. // Актуальные проблемы уголовного права: прил. к «Вестнику КрасГАУ». – Красноярск: КрасГАУ, 2003. – С.155-157.]
11. Lianovoro D.A. Economical factors of the current migration situation. // Collection of articles "Olen". – M., 1993. – P.36-41 [In Russ.: Лиановоро Д.А. Экономические факторы современной миграционной ситуации. // Сборник статей «Олень». – М., 1993. – С.36-41.]
12. Svensson B. Migratory crime. – M., 1987. – 467 p. [In Russ.: Свенссон Б. Миграционная преступность. – М.,1987. – 467 с.]
13. Ivanova I.A. System of illegal migration. // Collection of articles «Nauka». – M., 1993. – P.36-41.] [In Russ.: Иванова И.А. Система незаконной миграции. // Сборник статей «Наука». – М., 1993. – С.36-41.]
14. Migration statistics. // Statistical collection of the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan. – Almaty, 2003. – 56 p. [In Russ.: Миграционная статистика. // Статистический сборник Агентства РК по статистике. – Алматы, 2003. – 56 с.]
15. State policy for combating illegal migration. – M: Nauka, 2001. – 430p. [In Russ.: Виронов Ф.Н. Политика государства в сфере противодействия незаконной миграции. – М.: Наука, 2001. – 430 с.]
16. Malcolm V.D. Statistical data on migrants for 2010: textbook for universities. – M: Publishing House: Jurisprudencia, 2011. – 544 p. [In Russ.: Малкольм В.Д. Статистические данные по мигрантам за 2010 год: учебник для вузов. – М.: Изд-во: Юриспруденция, 2011. – 544 с.]
17. Illyorov V. Prevention of illegal migration on an international scale. "Zakon i Pravo". – M., 2008., №3 – P.118-227 [In Russ.: Иллиоров В. Предупреждение незаконной миграции в международных масштабах // Закон и право. – М., 2008., №3 – С.118-227.]

18. Bekezhanov, D., Nurmukhankyzy, D., Tinistanova, S., Kopbassarova, G., Zhangushukova, A. «Legal and Environmental Policy on Solid Waste Pollution and Protection». Environmental Policy and Law 48(1), c. 83-88 2018.
19. Malkov V.D. Criminology: A Textbook for High Schools. – M: Publishing House: Jurisprudencia, 2011. – 544 p. [In Russ.: Малков В.Д. Криминология: Учебник для вузов. – М.: Изд-во: Юриспруденция, 2011. – 544 с.]
20. Spiridonov L.I. Sociology of criminal law. – M .: Yurist, 1986. – 187 p. [In Russ.: Спиридонов Л. И. Социология уголовного права. – М.: Юрист, 1986. – 187 с.]
21. Dolgova A.I. Criminology: a textbook for universities. – M: Publishing House: Norma Infra, 2010. – 384 p. [In Russ.: Долгова А.И. Криминология: учебник для вузов. – М.: Изд-во Норма Инфра, 2010. – 384 с.]
22. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan dated July 3, 2014 No. 226-V – SPS “Paragraph” [In Russ.: Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03.07.2014 г. № 226-V – СПС «Параграф»].

ӘОЖ (УДК). 349.9.01

ҚАНАТБЕКҰЛЫ Ж.
докторант, полиция аға лейтенанты
Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының
Жоғары оқу орнынан кейін білім беру институты

ҚЫЛМЫСТЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҢ КЕҢІСТІКТІК СИПАТТАМАЛАРЫ АРҚЫЛЫ СЕКСУАЛДЫҚ ҚЫЛМЫСКЕРЛЕРДІҢ БЕЙІНІН ЗЕРДЕЛЕУ

Аннотация. *Ұсынылып отырған мақаладағы ғылыми зерттеу нәтижелерінде зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысты қылмыс түрлерін ашу кезінде аталған қылмысқа қатысты адамдардың психологиялық-криминалистік бағдарын жасау әдісі арқылы қылмыстық мінез-құлықтың кеңістіктік сипаттамаларын зерделеу мүмкіндігі өз дәлелін тапқан.*

Аналитикалық материал мұндай бағдардың негізгі бағыттары мен жүйелілігін айқындайды, тергеу практикасында қылмыскердің психологиялық портретін жасау әдісін іске асыру үшін қажетті зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру және оған қатысты адамдар туралы негізгі криминалистикалық мәліметтерді мазмұндайды.

Кілт сөздер*: қылмыскердің психологиялық портретін жасау әдісі, тергеп-тексеру алгоритмі, адам өлтіру, зорлау, сексуалдық сипаттағы әрекеттер, қылмыстық мінез-құлықтың кеңістіктік сипаттамалары.*

ИЗУЧЕНИЕ ПРОФИЛЯ СЕКСУАЛЬНЫХ ПРЕСТУПНИКОВ ПОСРЕДСТВОМ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ХАРАКТЕРИСТИК КРИМИНАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Аннотация. *Представленные в статье результаты научного исследования обосновывают возможность изучения пространственных характеристики криминального поведения посредством составления метода психолого-криминалистического профиля лиц, причастных к совершению убийств, сопряженных с изнасилованием или насильственными действиями сексуального характера, в практике раскрытия данного вида преступления.*

Аналитический материал очерчивает основные направления и последовательность такого профиля, содержит основные криминалистические сведения об убийствах, сопряженных с изнасилованием или насильственными действиями сексуального характера, и причастных к этому лицах, необходимые для реализации метода психологического портрета преступника в следственной практике.

Ключевые слова*: метод психологического портрета преступника, алгоритм расследования, убийство, изнасилование, действия сексуального характера, пространственная характеристика криминального поведения.*

STUDY OF THE PROFILE OF SEX OFFENDERS THROUGH THE SPATIAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL BEHAVIOR

Abstract. *The results of a scientific study presented in the article substantiate the possibility of studying the spatial characteristics of criminal behavior by drawing up a psychological and forensic profile of people involved in the commission of murders involving rape or sexual assault in the practice of solving this type of crime.*

Analytical material outlines the main directions and sequence of such a profile, contains basic forensic information about murders involving rape or sexual assault, and the persons involved, necessary to implement the method of psychological portrait of a criminal in investigative practice.

Keywords: *method of psychological portrait of the criminal, the algorithm of investigation, murder, rape, actions of a sexual nature, the spatial characteristics of criminal behavior.*

Соңғы жылдары Қазақстан Республикасының аумағында адам өлтірумен байланысты қылмыстар санының өсуіне, сонымен қатар қылмыстылық құрылымы мен динамикасында айтарлықтай өзгерістердің болуына қатысты күрделі жағдай орын алуда. Ішкі істер органдарында ағымдағы жылдың І тоқсанында 220 адам өлтіру тіркелді. Адам өлтірудің басым көпшілігі қалаларда – 64% (140), қалғандары ауылдық жерлерде, оның ішінде ауылдарда, шаруа қожалықтарында – 23% (51), аудан орталықтарында – 10%

(23), өзге де жерлерде – 3% (6) жасалған. Тарқатып айтатын болсақ, аталмыш қылмыстардың тұрғын үйлерде, оның ішінде пәтерлерде, үйлерде жасалғаны – 118 (54%), қоғамдық орындарда жасалғаны – 46 (21%). Отбасылық-тұрмыстық қатынас салдарынан жасалғаны – 60, оның ішінде жұбайлары – 16, ашыналары – 15, аға-інілері – 9, әкелері – 6, шешелері мен жиендері – 4-тен, ұлдары мен күйеу балалары – 3-тен. Қылмыстық істер өндірісінде жатқан істерге келетін болсақ, достарымен, таныстарымен, көршілерімен спирттік ішімдіктер ішу барысында 256 адам өлтіру (былтырғы жылы осы кезеңде 143 болған) орын алып, былтырғыға қарағанда 44% өскен. Өндірісі аяқталған қылмыстық істерге жүргізілген талдау көрсеткендей, адам өлтірудің басым көпшілігі кешкі және түнгі уақыттарда болған және бұл жағдайда 125 күдікті адам (57%) алкогольдік мас күйінде болған [1].

Бұл тергеу бөліністеріндегі басшылар тарапынан ведомстволық процестік бақылаудың нашар екендігін және жұмысты ұйымдастырудағы елеулі олқылықтарды аңғартады, нәтижесінде қылмыстық істерді тергеп-тексеруде қылмыстық заңнама талаптарын мүлтіксіз сақтау қамтамасыз етілмейді.

Адам өмірі мен денсаулығына қарсы ауыр қылмыстардың жалпы құрылымында зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру нысаны жағынан ең өрескел және зардаптары жағынан тұрақсыз сипатты иеленеді, жұртшылықтың теріс көзқарасын туындатады, бұқаралық ақпарат құралдарының жіті назарын аудартады.

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтірудің мұншалықты қоғамға қауіптілігін, жұртшылықты дүр сілкіндірген аталған қылмыс түрінің өсу үрдісін, оны ашу қиындығын ескеретін болсақ, осы санаттағы қылмыстарды ашу және тергеп-тексеру сапасын жақсарту бойынша, оның ішінде психология мен криминалистика ғылымында дайындалып қолданылатын құралдар мен әдістерді құқық қорғау қызметінде де қолдану арқылы қосымша шаралар қолдану қажет-ақ.

Сонымен, тергеу органдарының мамандары аталған қылмыс түрімен күрестің тиімділігін арттырудың пәрменді бағыттарының бірі ретінде осы санаттағы қылмыскерлердің қылмыстық мінез-құлықтарының кеңістіктіктік сипаттамаларын және осы негізде жасалған қылмыс жасауға қатысқан адамдардың психологиялық-криминалистикалық портреттерін зерделеуді ескере отырып, аталмыш қылмыстарды ашу бойынша жедел-іздестіру әрекеттерінің типтік кешендерін дайындауды атайды.

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру өзіндік тәсілдерімен және қылмыс жасаудағы өзіндік ниеттерімен ерекшеленеді.

Адам өлтіру механизмінің негізгі мазмұны қылмыстың заттық-мазмұндық ниетін алмастыру болып табылады. Осыдан-ақ зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтірудің қоғамға аса қауіптілігін, әрі оларды ашудың соншалықты қиындығын түсінуге болады. Қылмыскерді әшкерелеудің өзінде қылмыстың заттық-мазмұндық ниетін анықтай алмау зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтірудің түпкі себептерін анықтау мүмкіндігін де жоққо шығарады. Сексуалдық адам өлтірушінің шынайы уәждемесі мен кеңістіктіктік сипаттамаларын анықтау міндеттерін шешу, оның нақты тасымалдаушыларын айқындау аталған қылмысты ашудың негізгі мазмұны болып табылады.

Сондықтан аталмыш санаттағы қылмысты жасауға қатысқан адамдардың психологилық-криминалистикалық сипаттамаларына талдау жасауда қылмыстың ниетін құрайтын негіздерді ескерген жөн (психологиялық-криминалистикалық портретті жасауда ақпараттарды; сексуалдық ниетпен жасалған қылмыстық құқық бұзушылық белгілері болса, жедел-іздестіру және тергеу шараларын жүргізу бойынша типтік болжамдар мен ұсынымдарды шығару үшін іздеу белгілерінің топтарын; тергеу практикасында психологиялық-криминалистикалық портретерді қолдану тәжірибелерін жинау, жинақтау және өңдеу).

Қылмыскерлің жеке басы мен қылмыстық мінез-құлқына ретроспективтік талдау жасау үшін қажетті ашылған қылмыстық істер материалдарын зерделеуде қылмыс жасаған адамдардың, яғни үкімі заңды күшіне енген сотталғандардың психологиялық қасиеттері туралы криминалистикалық маңызы бар ақпараттарды жинау ұйғарылады.

Ашылған қылмыстық істер практикасына талдау жасауда қылмыскерлердің жеке басы мен олардың әлеуметтік-психологиялық және уәждемелік ерекшеліктерінен құралған қасиеттерін сипаттаушы кешенді анықтау, сонымен қатар қылмыстық оқиға белгілері мен оны жасаған адамның (оның ішінде психологиялық та) белгілері арасындағы қайсібір тәуелділікті де айқындау мүмкіндігіне қол жеткізуге болады.

Мұндай адам өлтірушілердің криминологиялық портреті көрсеткендей, олардың басым көпшілігін жұмыссыздар құрайды, яғни 216-ның 198-і (86%). Бұл ретте жұмыскерлер 13 адам өлтіру (6%), оқитындар – 2 (1%), жеке кәсіпкерлер мен мемлекеттік қызметшілер – 1-ден (0,4%), өзге тұлғалар – 15 (6,5%) жасаған. Жас ерекшеліктері жағынан олар төмендегідей түрде бөлінеді: 14 пен 17 жас аралығы – 1, 18 бен 20 жас аралығы – 11, 21 мен 29 жас аралығы – 74, 30 бен 39 жас аралығы – 67, 40 пен 49 жас аралығы – 54, 50 мен 59 аралығы – 16, 60 және одан асқандар – 7 [2].

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысқан қылмыскердің қылмыстық мінез-құлқы мен құрбандардың мінез-құлқының кеңістіктіктік сипаттамаларының психологиялық ерекшеліктерін зерделеу Қазақстан Республикасының түрлі аймақтарының аумағындағы 2010-2019 жж. аралығында ашылған аталмыш қылмыстарға қатысты қылмыстық істер материалдары бойынша толтырылған сауалнама ақпараттарын жүйелеп талдау барысында жүзеге асырылды.

Сауалнама сұрақтары зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтірудің криминалистикалық сипаттамаларының төмендегідей элементтерін баяндаудан тұрады:

– қылмыс құрбанының жеке басының ерекшеліктері;
– қылмысқа дайындалу, оны орындау және жасыру тәсілдері;
– құрбан мен қылмыскер арасындағы байланыстың құрамы және сипаттамасы;
– қылмыскердің жеке басының ерекшеліктері;
– қылмыс жасау жағдайы (орны, уақыты, іздері, өзге де заттай дәлелдемелері);
– қолданылған қылмыс құралдары;
– құрбанның дене жарақаттарының сипаттамалары.

Қылмыскердің жеке басын зерделеуде әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары (жынысы, жасы, білімі, соттылығының болуы, әлеуметтік және мтареиалдық мәртебесі, кәсіби жұмыспен қамтылуы), медициналық көрсеткіштері (созылмалы соматикалық аурулардың, психикалық аномалияның, тәуелділіктің болуы), психологиялық ерекшеліктері (қылмыс жасауға түрткі болатын ниет, эмоциялық, ерікжігерлік, қарым-қатынас өрісінің көрініс табуы, интелектуалдық деңгей) талқыға салынды[3, 18-20].

Негізінде, алынған мәліметтер жалпы теориялық болып табылады да, оларды мейлінше толымды деп санауға және алынған заңдылықтарды шындығында маңызды деп қарастыруға, әрі оларды зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруді ашуда психологиялық бейін әдісін дайындауда қолдануға болады деп санауға мүмкіндік береді.

Болжамды қылмыскердің іздеудегі белгілерін құрай отырып, психологиялық портретін дайындау қылмыстық мінез-құлықтың кеңістіктіктік сипаттамаларын зерделеу ерекшеліктері болып табылады. Мұндай портретті жасау қылмысқа қатысты адамның қылмыстық мінез-құлықтарынан орын алған және түрлі сипаттағы жағдайларда ізін қалдырған барлық психологиялық қасиеттердің жиынтығын ретроспективтік қалпына келтірумен сипатталады [4, 94-102-бб.].

Қылмыстың осы санатын ашу кезінде психологиялық бейін әдісін қолдану мүмкіндігінің теориялық негіздемесі жалпы және заң психологиясы саласындағы ғылыми түсінік болып табылады, осыған сәйкес қылмыстық мінез-құлық белгілері мен қылмыскердің жеке басының қылмыстық оқиға мән-жайларымен байланысы туралы ереже тұжырымдалады.

Қылмыстық мінез-құлықтың кеңістіктіктік сипаттамаларының барлық элементтері қылмыскердің ерекше іс-әрекетінің көрінісі ретінде қарастырылады және оның жеке ерекшеліктерін әлеуетті түрде бейнелейді.

Аса ауыр және сериялық қылмыстарды тергеу кезінде қылмыскердің криминалдық мінез-құлқының кеңістіктіктік сипаттамаларын қолдану тәжірибесі криминалистикалық ғылымда оң бағаланады[5, 58-59], алайда қазіргі уақытта бұл әдіс қалыптасу сатысында екенін атап өткен жөн және оны пайдалану жеке тұлға туралы нақты қандай ақпарат анықталып, оның портретке енгізілуі тиіс екенін бір мағынада түсінудің болмаымен, сондай-ақ қылмыскердің жеке басының типтік психологиялық портретінің әдіснамалық сипатына қатысты теориялық зерттемелердің жеткіліксіздігімен байланысты бірқатар проблемаларды туындатады.

Осы мәселені шешу бойынша отандық ғалымдардың ғылыми зерттеулеріндегі жалпы оң үрдісті атап өте отырып, Н.И. Малыхина осы мәселе бойынша орын алған ережелерді қолданудың тиімсіздігі бірінші кезекте осы бағыттың теориялық тұрғыда жеткіліксіз зерттелуіне байланысты деп ойлайды.

Қылмыстарды тергеп-тексерудің отандық тәжірибесі үшін аталған әдістеменің жаңалығын сөз ететін болсақ, бүгінгі таңда оның ережелері жүйесінің қалыптасуы туралы айту ертелеу сияқты [6, 179-б.].

Мәселен, бүгінгі күні белгісіз қылмыскердің психологиялық портретінде болуы тиіс мәліметтердің құрылымы туралы бірыңғай түсінік жоқ[7]. Сериялық қылмыстарды ашу және тергеу кезінде осы әдісті пайдалану практикасын зерттеген құқық қорғау органдары мамандарының пікірінше, белгісіз қылмыскердің портреті кешенді болуы және оның әлеуметтік-демографиялық, психологиялық, психиатриялық, антропологиялық, биологиялық және басқа да белгілерін сипаттайтын деректер жиынтығына негізделуі тиіс [8, 247-253-бб.].

Анықталмаған қылмыскердің психологиялық портретін құрастыру көбінесе жедел-іздестіру міндеттерін шешуге бағытталған, бұл қылмыскердің анықталған белгілерінің мазмұнына қойылатын талаптардың ерекшелігін алдын ала анықтайды.

Алынған ақпараттың сипатына байланысты болжамды қылмыскердің психологиялық-криминалистикалық іздестіру портретінде төмендегідей белгілер болуы мүмкін:

– жеке адамның жалпы сипаттамасы және қылмыстың басым уәждемесі;

– жеке тұлғаның белгілері (әдеттері, бейімділігі және т.б.);

– жасы;

– тұрғылықты жерінің ауданы; жұмыс істейтін, қызмет ететін, оқу оқитын жерлерінің ауданы;

– ықтимал мекендейтін жердің жеке сипаттамалары;

– білім беру және кәсіби біліктілік деңгейі;

– жұмысының түрі;

– шығу тегінің (ата-ана, отбасының) және жеке өмір тарихының ерекшеліктері;

– отбасылық жағдайы;

– балаларының болуы;

– жекелеген қызмет түрлеріне (әскердегі қызметке, спортқа, медицинаға, адамдармен жұмыс істеу және т.б.) қатынасы;

– өткен соттылығының болуы;

– психикалық, сондай-ақ өзге де патологияның болуы;

– адамның антропологиялық және динамикалық сипаттамалары (сыртқы түрі, дене бітімі, мимикасы және т.б.) [9].

Қылмыскерді оның іздестіру белгілерін қалыптастыра отырып, психологиялық бейіндеу бойынша іс-әрекеттің табыстылығы көбінесе құқық бұзушының қылмыстық мінез-құлқындағы психологиялық ерекшеліктерінің пайда болу заңдылықтарын білумен анықталады.

Кейбір авторлар кісі өлтірушінің жеке басының ерекшеліктерін зерттеу кезінде құрбанның біртектілігін, қылмыс жасалған жерлердің қайталануын, шабуыл жасау тәсілдерінің біртектілігін, стереотиптілігін, агрессивті мінез-құлықтың салт-дәстүрлігін таңдаумен байланысты қылмыстық жазбаның талдауына сүйенуді ұсынады [10, с.19].

Мұндай бейінді әзірлеу үшін тұлғаның психологиялық бірліктеріне және жұмыс істеуіне сүйену қажет. Сондықтан сипаттамалардың негізгі тізбесінің аталған элементтерін анықтау үшін тұлғаның төмендегідей параметрлерін зерделеу қажет:

– бағыттылығы (қажеттіліктері, уәждері, мақсаттары, өмірлік тұжырымдамалары, құндылық бағдарлары, бейімділігі, талғамдары, хоббиі);

– мінез-құлықтың әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктері (оның ішінде демографиялық, мәдени, әлеуметтік және тұлғааралық мәртебесі, рөлі, өмір сүру және қарым-қатынас стилі);

– психологиялық-сипаттамалық қасиеттері (тұлғаның сипаты, ерекше қасиеттері);

– психикалық қасиеттері мен процестері (интеллектуалдық, эмоциялық-ерік өрісінің, қабылдау, зейін, сөйлеу ерекшеліктері);

– операциялық сипаттамалар (әдеттер, білімі, дағды-біліктері);

– биопсихиялық қасиеттері (темпераменті, жыныстық, жастық, патологиялық қасиеттері, денсаулық жағдайы);

– жыныстық өрісінің ерекшеліктері (жыныстық бағдары, тұлғалық проблеманың биологиялық және әлеуметтік детерминанттары).

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруді ашу кезінде психологиялық бейін әдісін практикада қолданғанда алгоритмді (ойлы модельді) ұстанған

жөн [11, 173-174-бб.], нәтижесінде белгілі (объективтік бегіленген) фактілерден заңды байланыстарға, кейіннен сол ықтимал байланыстарға негізделген болжамдарға апаратын қорытындыларға қол жеткізіледі.

Мұндай нәтижелер айтарлықтай дәрежеде қылмыскерді анықтау және қылмыстық іс-әрекеттің дәлелдемелері үшін дәлелдемелер түріндегі объективті қолда бар ақпараттың кеңінен ашылуымен және пайдаланылуымен анықталады.

Заңмен рұқсат етілген барлық дәлелдемелердің теңдігі жасалған криминалистикаға тактикалық-әдістемелік талаптарға және дәлелдемелерді ұсыну туралы қылмыстық іс жүргізу ережесіне, яғни қылмыс портретін құрудан, қылмысты психологиялық-криминалистикалық талдау және қылмыскердің болжамды портретінің бейіні арқылы нақты сәйкестікте өзінің практикалық қолданылуын табады.

Заңмен рұқсат етілген барлық дәлелдемелердің теңдігі криминалистикада зерттелген тактикалық-әдістемелік талаптарға және дәлелдемелерді ұсыну туралы қылмыстық-процестік ережелерге тура сәйкестенгенде, яғни қылмысқа психологиялық-криминалистикалық талдау жасау және қылмыскердің болжамды портретін бағдарлау арқылы қылмыс портретін жасағанда ғана практикада қолданыс табады.

Құрбанның портреті жәбірленушінің жеке басы мен өмір сүру салтының сипаттамасын талдауға сүйене отырып жасалады, соның нәтижесінде құрбанның қылмыскермен байланысының ықтимал көрсеткіштері анықталуы мүмкін.

Қылмыс жасауға қатысы бар адамдар туралы ақпаратты анықтау бойынша талдау жұмысының нәтижелілігі қылмыс құрбандарының жеке ерекшеліктерін жан-жақты және объективті зерделеуге байланысты. Қылмыстық ниет қылмыскерден «бастау алады», сондықтан жәбірленуші туралы мәліметтер оның әлеуметтік-демографиялық, психологиялық, медициналық сипаттамаларының кешенін, сондай-ақ оның тіршілік ету саласын, танысу шеңберін, оның белгілі бір адамдармен байланысқан немесе даулы қарым-қатынасының ерекшелігін ескеретіндей, неғұрлым дәл және толық болуы тиіс.

Іс-әрекет жасаған адамның ықтимал портретін құрбанның жеке басы және қылмыстық ой нәтижесінде болған даулы қарым-қатынастарда, өмірдің өзге де түрлі салаларында көрініс ерген болжамды адамның мінез-құлқы туралы алынған мәліметтерді, жасалған адам өлтірудің криминалистикалық белгілерін және орындаушының жеке басының болжамды сипаттамаларын; сондай-ақ қылмыстық оқиға белгілері мен оны жасауға қатысы бар адамдардың ерекшеліктері арасындағы байланыстарды, ашылған қылмыстарды талдау барысында жасалады.

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру сияқты қылмысты ашу аясында болжамды қылмыскердің бағдарын жасау, тек адам өлтіру сипаты туралы нұсқа негізгі болған кезде және қылмыстың материалдық іздерін талдау нәтижесінде анықталған мән-жайлардың (белгілердің) қатары расталғанда ғана басталуы тиіс. Яғни, іздер қандай түрде пайда болады, оларда не көрініс табуы мүмкін және іздердің пайда болуына қандай мән беріледі деген мәселе. Іздерді іздеу және тіркеу кезінде, сондай-ақ оларды бағалау кезіндегі сияқты, іздердің пайда болу ерекшеліктері мен басқа да деректердің (маңызды бастапқы деректер және олардың өзара қарым-қатынасы) арасындағы өзара байланысқа назар аудару қажет.

Осылайша, болжамды адамның психологиялық-криминалистикалық портреті жалпы криминалистикалық көрініс пен қылмыстың іздерін зерттеу негізінде жасалады. Осыған байланысты қылмыс іздерінің мәні және қылмыс іздерін іздестіру мен бекітуге қатысты қорытындылар жасау туралы мәселе өзекті болып тұр. Іздерді сапалы іздеу және белгілеу тергеушіден, криминалист-маманнан қылмыс іздері деген нені білдіретіні туралы нақты түсінікті талап етеді. Дәлелдеу субъектісінің осы материалдық жағдайларда іздерді қандай шамада табуға, оларды сапалық және сандық жағынан дұрыс бағалауға және қылмыстық іс бойынша заттай дәлелдемелер ретінде пайдалануға қаншалықты қабілеттілігі де осыған байланысты.

С.Б. Россинскидің пікірінше, «объективті шындықтың барлық материалдық фрагменттерін зерттеу хаттамада кодталған зияткерлік сигналдар арқылы шартты-таңбалы түрде емес, қоршаған ортаның физикалық қасиеттерімен негізделген материалдық тіркелген бейнелерді көрнекі-бейнелі қабылдау арқылы жүзеге асырылады» [12, 130-б.].

Із, із қалдыру себебі мен із тасушының арасындағы байланыс сипатталады, одан бірқатар маңызды қорытындылар жасауға болады.

Іздер мен қылмыстық мінез-құлықтың кеңістіктіктік сипаттамалары, іздің себебі мен ізді тасымалдаушы арасындағы өзара байланыстың мәні төмендегідей фактілердің қатынасынан құралады:

1. Іздің әрбір көрінісі біз «(біреудің, бірдеңенің) із қалдырудың себебі» немесе кең мағынада «іздің себебі» деп атаған қандай да бір факторлардың болуына міндетті»

2. Іздің әрбір көрінісі «ізді тасымалдаушы» болып табылатын оқиғаның материалдық жағдайына байланысты болады.

3. Іздің әрбір көрінісінде артық немесе кем дегенде біреудің ізін немесе ізінің себебін көрсететіндей белгілі бір сипаттар болады.

Ізді (біреудің, бірдеңенің) қалдыру себебі немесе іздің себебі заттай дәлелдемелер түріндегі криминалистикалық мәні бар ақпаратты беретін зерделеу объектісі болып табылады.

Көптеген жағдайларда, ізді тасушыға белсенді әсер ете отырып, із (біреудің, бірдеңенің) қалдыру себебіне немесе іздің себебіне тән қандай да бір өзгерістер тудырған заттық объектілер немесе денелер не жеке адамдар туралы сөз болмақ. Оларды саралайтын болсақ:

– осы іске қатысы бар жеке тұлғаны көбірек немесе аз дәрежеде сипаттайтындай қан, ішкі секреция іздерін, дене іздерін немесе түк жамылғысы іздерін және басқаларын, өзінің дене субстанциясының іздерін қалдырған қылмыскер, зардап шегуші және басқа да адамдар;

– қалдырған ізді сипаттайтындай тоқыма талшықтары, аяқ киім іздері және т.б. түріндегі із қадыру себебін құрайтын жеке адамның киімдік заттары;

– қандай да бір жолмен өздеріне тән іздерді қалдырған қылмыс қаруы немесе қылмысты жүзеге асырудың басқа да құралдары, мысалы, із қалдырып, ұшып түскен металл қалдықтары – қылмыс қаруы, жүру жолында іздерін қалдырған автомобиль, денеден із ретінде алынған у және т.б.;

– әрекет ету немесе қарсы әрекет нәтижесінде із ретінде бөлшектер түрінде көшірілген әртүрлі субстанциялардың түрлері, мысалы, май немесе май іздері түріндегі жағылған май, жер ізінің себебі ретіндегі топырақ, өрттен болған қалдық түріндегі өртеу құралдары, ағаш бөлшектері түріндегі іздердің себебі ретіндегі өсімдік материалдары, өсімдіктен тұқым іздері және т.б.

Ізді тасымалдаушы мен із қалдырушы арасындағы өзара байланысты ескере отырып, кез келген әрекет, әдетте, қарсы әрекет туындататынын ескеру қажет.

Әрекет теуші ғана емес, ізді тасымалдайтын зардап шегуші де іздің қалуына себеп болады, ол қандай да бір себеппен ізді материалдық тасымалдаушыға тән болатын қалдырған ізінде өгерістердің болуына түрткі болады.

Аталмыш қылмысты дайындау, жасау және жасыру тәсілдері, сондай-ақ қылмыскер мен құрбанның жеке басының ерекшеліктері, олардың арасындағы заңды байланыстарды көрсететін криминалдық жағдай туралы мәліметтер жүйесін құрайтын зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтірудің криминалистикалық сипаттамасы бірқатар ғылыми зерттеулерде зерттелді [13].

Қылмысқа даярлықтың, оны іске асыру мен жасырудың анықталған ерекшеліктері зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысы бар адамдар жеке басының белгілі бір типтерінің қатысуын көрсетуі мүмкін және оларды белгілі бір жеке және психологиялық ұстанымдар тұрғысынан сипаттайды.

Сондықтан, зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысы бар адамның психологиялық-криминалистикалық портретін жасау барысында, бірінші кезекте төмендегідей негізгі криминалистикалық сипаттамаларға талдау жүргізу ұсынылады:

– жәбірленушілер;

– қылмыс жасау уақыты,

– қылмыс жасау тәсілі (зақымдау сипаты, өлтіру себебі);

– табылған кездегі жәбірленушілердің жағдайы, оқиға болған жердегі нысандық мән-жай ерекшеліктері;

– қылмыс жасау механизмі;

– қылмыскердің қылмыстық мінез-құлқының динамикасы;

– қылмыскердің психологиялық-криминалистикалық портреті.

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіру фактісі туралы бұндай дәл қорытынды одан әрі өзара байланысты барлық жағдайлардың кешенді талдауын ескере отырып жасалуы мүмкін.

Қылмыс жасауға қатысы бар болжамды қылмыскерлердің психологиялық портреттерін жасау жөніндегі жұмыс жәбірленуші туралы жеткілікті ақпарат және қылмыс механизмінің объективті сипаттамасы болған кезде басталуы мүмкін [14, 35-55-бб.].

Арнайы және заң әдебиеттерінде қылмыскерлердің қаралып отырған санатының жеке басы жеткілікті дәрежеде толық зерттелмеген, себебі бұл қылмыстардың көпшілігі ашылмаған.

Бұл жағдай осы түрдегі қылмыстарды ашу кезінде психологиялық портрет жасау процесін қиындатады, өйткені белгісіз қылмыскердің психологиялық портретін жасау бойынша іс-әрекеттің табысты болуы оның іздестіру белгілерін қалыптастырумен, көбінесе құқық бұзушының қылмыстық мінез-құлқындағы психологиялық ерекшеліктерінің пайда болу заңдылықтарын білумен анықталады.

Зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысты қылмыскерлердің типтік психологиялық портретін дайындау қызметі төмендегідей мәселелерге негізделеді:

– ұқсас құқық бұзушылықтарды тергеп-тексеру процесінде жинақталған, қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы және қылмыскердің жеке басының ерекшеліктері туралы жинақталған ғылыми деректер кешеніне;

– қылмыскердің жеке басы параметрлері мен оның криминалдық іс-әрекетінің көріністері арасындағы тәуелділікке талдау барысында анықталған нақты қылмыстық істердің материалдарын талдауға.

Осылайша, зорлаумен немесе сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттерімен ұштасқан адам өлтіруге қатысы бар белгісіз қылмыскердің психологиялық портретін жасау маманның осы қылмыс түрін жасаған құқық бұзушының жеке басының типтік психологиялық портреті туралы ұсынысына негізделуі тиіс. Типтік психологиялық (психологиялық-криминалистикалық) портрет дегеніміз – қылмыскердің қылмыстық іс-әрекетінде көрініс тапқан жеке басы мен мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп бойынша комитетінің ақпараттық сервисі // http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/analiticheskiy-centr
2. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есеп бойынша комитетінің ақпараттық сервисі // http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/analiticheskiy-centr
3. Бродченко О. И., Логунова О. А. Использование метода психологического портретирования при раскрытии убийств по найму // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2008.— № 3 (34). – 18-20-бб.
4. Образцов В.А. Основы криминалистики. – М., 1996. 94-102-бб.
5. Бродченко О. И., Логунова О. А. Разработка психологического портрета преступников, совершивших разбойные нападения // Психопедагогика в правоохранительных органах. – 2007. – № 4 (31). – 58-59-бб.
6. Малыхина Н.И. Криминалистическое изучение лица, совершившего преступление: теоретико-прикладные проблемы: Монография. – М., 2016. 179-б.
7. Кельменбетов Т. Т. Организация и тактика раскрытия убийств, совершенных по найму: по материалам Республики Казахстан: Дис. … канд. юрид. наук. – М., 2006.
8. Образцов В.А. Выявление и изобличение преступника. – М., 1997. 247-253-бб.
9. Анфиногенов А. И. Психологический портрет преступника, его разработка в процессе расследования преступления: Дис. … канд. психол. наук. – М., 1997.
10. Ерохин А.А., Жузбаев Б.Т., Падчина З.В., Минжанова А.Б. Раскрытие серийных убийств. – Қарағанды, 2014. 19-б.
11. Кондратьев И.В. Моделирование как общенаучный методов познания и его специфика в расследовании уголовных правонарушений. – Қарағанды, 2018. 173-174-бб.
12. Россинский С.Б. Следственные действия. – М., 2018. 130-б.
13. Бегунова Л.А. Проблемы разработки и использования психолого-криминалистического портрета подозреваемого при раскрытии изнасилований и убийств, сопряженных с действиями сексуального характера: Заң ғылымд. канд. ... дис. – М., 2002; Усанов И.В. Проблемы раскрытия и расследования серийных убийств на сексуальной почве: Заң ғылымд. канд. ... дис. – Саратов, 2003: Корма В.Д., Образцов В.А. Криминалистическое распознавание по делам о серийных убийствах. – М., 2015.
14. Кондратьев И.В., Шульгин Е.П. Организационно-тактические особенности деятельности следователя – руководителя следственно-оперативной группы на месте происшествия. – Қарағанды, 2018. 35-55-бб.

УДК 347.9

МУХАМЕДЖАНОВ Э.Б.,
д.ю.н., профессор,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы
ebm-58@mail.ru

БАЙЖОМАРТОВА К.А.,
к.ю.н., ассоц.профессор,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы
kba-73@mail.ru

АБДРАХМАНОВ А.Н.
магистр права,
КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
г.Алматы
a_abdrahmanov@mail.ru

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация: *Бұл мақала авторлардың Қазақстан Республикасында өсу мен даму үдерісіндегі сот приставтарының даму тарихын талдауға талпынысы. Ұзақ мерзімді тәжірибе осы мекеменің маңыздылығын дәлелдейді, бірақ бұл тәжірибе оның жетіспеушілігін де көрсетеді. Бүгінгі күні бұл мекеме үнемі жетілдірілуде.*

Түйінді сөздер: *атқарушылық іс, шариат, erezhe, ayip, сот приставтары.*

Аннотация: *Данная статья является попыткой авторов проанализировать историю развития института судебных исполнителей, который находится в процессе роста и развития в Республике Казахстан. Многолетняя практика доказывает важность этого института, но эта же практика выявляет и его недостатки. На сегодняшний день данный институт находится в стадии перманентного совершенствования*

Ключевые слова: *исполнительное производство, шариат, ереже, айып, судебные исполнители.*

Abstract: *This article is an attempt by the authors to analyze the history of the development of the institute of bailiffs, which is in the process of growth and development in the Republic of Kazakhstan. Long-term practice proves the importance of this institution, but this practice also reveals its shortcomings. Today this institute is in the process of permanent improvement.*

Keywords: *enforcement proceedings, sharia, erezhe, ayip, bailiffs.*

Исполнительное производство в Казахстане на современном этапе находится на стадии активного формирования и базируется на предшествующем историческом опыте.

Следует отметить, что данный опыт, в силу исторических, экономических, социальных, демографических и иных обстоятельств, в большей части заимствуется у зарубежных стран, но это не означает, что институт исполнения судебных решений был чужд кочевому казахскому обществу.

Известно, что до начала процесса присоединения Казахстана к России, который начался в 30-х годах XVIII века и завершился в 60-х годах XIX века [Темиргалиев Р. ,2013,с.352], в казахском кочевом обществе действовала судебная система, основанная на суде биев и суде казиев. При этом суды биев при решении споров руководствовались нормами адата (обычного права) и шариата, а суд казиев только правилами шариата (мусульманского права).

Казахам того времени не были известны тюрьмы и иные места отбытия наказания. До присоединения Казахстана к России применялись такие основные виды наказания, как: смертная казнь; телесные наказания; позорящие наказания; «кун» (выкуп за убийство); «айып» (штраф); отдача в рабство; выдача обидчика в услужение потерпевшему; выдача обидчика на произвол потерпевшего или его родственников; конфискация у обидчика всего имущества; изгнание обидчика из общины.

Наиболее распространенным и детально разработанным наказанием за проступки и преступления был «айып» – штраф, который выплачивался обидчиком потерпевшему за материальный и моральный ущерб.

При этом, следует иметь в виду, что ответственность за различные правонарушения в те времена наступала с 13 лет, о чем говорит поговорка тех лет: «В 13 лет человек – хозяин своего очага».

Отличительной особенностью системы исполнения раннего периода в Казахстане являлось то, что у суда почти не было проблем с исполнением судебных решений, поскольку виновность ответчика была позором не только для него, но и для всего его рода. Поэтому ответчик и его сородичи стремились в кратчайшие сроки исполнить судебное решение [«Киргизская степная газета», Галым, 1994. С.763-771.].

Судебное устройство Казахстана после его присоединения к России и вплоть до Октябрьской революции было представлено двумя судебными системами, во-первых, общеимперскими судебными учреждениями. Во-вторых, судами биев и судами казиев [Сапаргалиев М, 1971с.416].

Общеимперские судебные учреждения являлись государственными судами, рассматривали дела на основе законов Российской империи. В круг их юрисдикции входили особо важные дела казахов и все дела, возникшие между различными народностями.

Суды биев и суды казиев были местными национальными судами, которые рассматривали, все остальные уголовные и гражданские дела, возникшие между казахами.

В этот период в Казахстане исполнение решение судов по гражданским делам осуществлялось, прежде всего, на основе миролюбивого разрешения спора между истцом и ответчиком. Если стороны приходили к такому решению, то они прикладывали тамги (тамга – знак для пометки скота) и соответствующую подписку сельскому старшине или волостному управителю об отсутствии претензии друг к другу.

Если же стороны не приходили к мирному разрешению спора, то вводился механизм принудительного исполнения решения суда биев.

Решения суда биев исполнялись волостными управителями. При этом о приведении решения суда в исполнение делалась отметка в соответствующей Книге, где приводились конкретные акты суда.

Кроме того, стороны должны были выплатить бийлык – сумма, которая взыскивалась за вынесения решения как вознаграждение бию и составляла десять процентов от стоимости иска.

Нормативную основу правоприменительной практики судов биев составляло обычное право казахов (адат) и нормы шариата – мусульманского права.

Главным источником казахского права является веками, создававшийся и совершенствовавшийся устный обычный «адат». Можно выделить три его источника:

1. обычай («адат» или «зан»).
2. практику судов биев («бийдын билиги»).
3. положение съезда биев («ереже»).

Ереже– положения, принимаемые судами биев о том, какими именно нормами обычного права они будут руководствоваться при рассмотрении определенных судебных дел. Эти руководящие постановления сами затем становились источником права. «Ереже», как правило, содержали и новые формы материального права) [Тургараев Б.Т.,2008, с.43-45].

Учитывая, что Казахстан на протяжении многих лет входил в состав Российской империи, а затем в состав Советского Союза, то на его правовую систему, значительное влияние оказали правовые традиции, сложившиеся в этих государствах.

Наибольшую роль в становлении и развитии законодательства об исполнительном производстве в Казахстане играет закон об исполнительном производстве советского времени, так как именно с этого периода начинается отсчет этапов становления и развития данного правового института.

Так, исследователь вопросов развития органов исполнительного производства в Казахстане Тургараев Б.Т. выделяет следующие этапы:

1) советский с 1917 – 1973 г.г., для этого этапа характерно отсутствие централизованных государственных органов принудительного исполнения и подчинением судебных исполнителей судам;

2) 1973-1993 г.г. – этап формирования органов принудительного исполнения и подчинения судебных исполнителей органам юстиции.

3) 1993-2000 г.г. – этап становления исполнительного производства в независимом Казахстане, который характеризуется провозглашением и реализацией положений Государственной программы

правовой реформы, этот период ознаменовался принятием Закона РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей»

4) с 2000 г.– по настоящее время – современный этап, который характеризуется усилением независимой судебной власти и формированием органов принудительного исполнения, подконтрольных судам [Тургараев Б.Т.,2008, с.61].

Проводя историко-правовой анализ законодательства, регулирующего вопросы исполнения судебных постановлений, нужно отметить, что первый этап в правовом регулировании вопросов исполнительного производства начался еще в довоенное время. Одним из примечательных актов в этой сфере стала Инструкция о порядке исполнения судебных решений, утвержденная НКЮ СССР 28 сентября 1939 года. Инструкция гласила, что судебные исполнители состоят при судах и действуют на территории деятельности этого суда. Наряду с исполнением решений судов, судебные исполнители также исполняли решений некоторых общественных организации [Инструкция о порядке исполнения судебных решений,1952,с.112].

Достаточно подробно закрепил порядок деятельности и полномочия судебных исполнителей по принудительному решений судов и государственных органов ГПК Казахской ССР от 28 декабря 1963 г. В Кодексе также нашли отражение порядок отвода, полномочия и условия действия судебных исполнителей, порядок розыска должника, меры принудительного исполнения, процедуры и сроки приостановления и прекращения исполнительного производства, расходы по совершению исполнительных действий и другие вопросы, связанные с совершением исполнительных действий [Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР,1964,№2].

По Инструкции о порядке исполнения судебных решений, утвержденной постановлением Президиума Верховного Суда Казахской ССР от 23 февраля 1967 г. судебный исполнитель приобрел новые полномочия, часть его отношений с судом приобрела не административный, а процессуальный характер [Инструкция о порядке исполнения судебных решений,1967, с.54].

Расширения полномочий судебного исполнителя нашли продолжение в Инструкции о порядке исполнения судебных решений, утвержденной приказом Министра юстиции СССР от 24 апреля 1973 г. № 7 [Инструкция о порядке исполнения судебных решений,1973,№7].

Переход судебных исполнителей от судов в подчинение органов юстиции получило свое отражение и закрепление в Инструкции об исполнительном производстве, утвержденной приказом Министра юстиции СССР от 15 ноября 1985 года [Инструкция об исполнительном производстве,1985, с.86].

Независимая судебная система является незаменимым атрибутом любого цивилизованного демократического государства. За последние годы независимости в судебной системе Республики в ходе проводимых реформ произошли существенные изменения. В основном они коснулись статуса судей, материально-технического, кадрового обеспечения судов. Начало указанных реформ связано с принятием в 1993 г. первой Конституции нашего независимого государства, провозгласившего принципы организации судебной системы. Согласно Конституции в систему органов государственной власти вошли Конституционный суд, Верховный суд и нижестоящие суды. Конституция 1993 г. внесла значимый вклад в становление правовой системы государства и начало демократических процессов. С принятием Закона РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» от 30.06.98 г. № 253-1 служба судебных исполнителей была переведена в ведение органов исполнительной власти. Так, постановлением Правительства РК от 05.07.99 г. № 931 функции по исполнению судебных актов были возложены на вновь образованный Комитет по исполнению судебных постановлений Министерства юстиции РК, который осуществлял специальные исполнительные и контрольно-надзорные функции, а также руководство в сфере обеспечения исполнительного производств [Сборник нормативных, правовых актов и др. актов по вопросам исполнительного производства в Республике Казахстан, 2006. - С. 144].

Опыт проведенных на стадии становления судебной власти реформ показал необходимость совершенствования правовых институтов государства. В целях усиления независимости судебной системы, ускорения темпов судебной правовой реформы издан Указ Президента Республики Казахстан за № 440 от 01.09.2000 г. «О мерах по усилению независимости судебной системы РК» [Сборник нормативных, правовых актов и др. актов по вопросам исполнительного производства в Республике Казахстан, Астана,2006, с.49]. Настоящим Указом в качестве уполномоченного органа в сфере материально-технического и иного обеспечения деятельности судов определен вновь образованный Комитет по судебному

администрированию при Верховном суде РК. Издание данного Указа явилось началом новой эпохи в истории судебной системы и сыграло прогрессивную роль в целом для общества.

2 апреля 2010 года принят новый Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей», которым был введен в действие институт частных судебных исполнителей. Идея внедрения в Казахстане института частных судебных исполнителей была озвучена Главой государства Н. Назарбаевым в 2005 году на 4 съезде судей республики.

В августе 2011 года проведен первый конкурс на занятие должности частных судебных исполнителей. В августе – сентябре 2011 года в регионах образованы первые региональные коллегии частных судебных исполнителей, в ноябре того же года создана Республиканская коллегия.

Согласно внесенным изменениям и дополнениям от 29 декабря 2014г. в Закон «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» от 2 апреля 2010 года, в статью 174, Республиканская коллегия частных судебных исполнителей до 1 марта 2015 года подлежала реорганизации путем преобразования в Республиканскую палату [Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» [Электронный ресурс].

Анализируя историю развития института судебных исполнителей, можно прийти к выводу, что институт судебных исполнителей находится у нас в процессе роста и развития. Многолетняя практика доказала важность этого института, но эта же практика выявила и его недостатки. На сегодняшний день данный институт находится в стадии перманентного совершенствования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. О присоединении Казахстана к России подробнее см.: Темиргалиев Р. Казахи и русские. М.: Международные отношения, 2013. – 352 с.
2. Обычное право киргизов //«Киргизская степная газета». Алматы: Галым, 1994. С.763-771. Киргизская степная газета издавалась с 1888 по 1902 годы в г. Омске на казахском и русском языках.
3. Сапаргалиев М. Возникновение и развитие судебной системы Советского Казахстана. Алма-Ата: «Казахстан», 1971. – 416 с.
4. Тургараев Б.Т. Право исполнительного производства Республики Казахстан: Учебное пособие. – Алматы: Университет им. Д.А. Кунаева, 2008. – 172с.
5. Инструкция о порядке исполнения судебных решений. Утв. НКЮ СССР 28 сентября 1939 г . – М.: Госюриздат, 1952. – 112 с.
6. Ведомости Верховного Совета и Правительства Казахской ССР – М.: Госюриздат, 1964. – №2.
7. Президиум Верховного Суда Казахской ССР. Инструкция о порядке исполнения судебных решений: Постановление от 23 февраля 1967 г. – Алма –Ата: Верховный Суд КазССР, 1967. – 54 с.
8. Инструкция о порядке исполнения судебных решений: Приказ Министра юстиции СССР №7 от 24 апреля 1973 г. – М.: Министерство юстиции,1973. – 73 с.
9. Инструкция об исполнительном производстве: Приказ Министра юстиции СССР № 22 от 15 ноября 1985 г. – М: Министерство юстиции, 1985. – 86 с.
10. Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» № 253 от 30.06.98 года // Сборник нормативных, правовых актов и др. актов по вопросам исполнительного производства в Республике Казахстан. – Астана: Изд-во Комитета по судебному администрированию при Верховном суде РК. АО «Би-Логистикс», 2006. – 144 с.
11. Указ Президента РК от 01.09.2000 года за № 440 «О мерах по усилению независимости судебной системы» // Сборник нормативных, правовых актов и др. актов по вопросам исполнительного производства в Республике Казахстан. – Астана: Изд-во Комитета по судебному администрированию при Верховном суде РК. АО «Би-Логистикс», 2006. – 49 с.
12. Закон РК «Об исполнительном производстве и статусе судебных исполнителей» (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс] // www.online.zakon.kz

SAKENOVA A.B.
Professor of the Department of Technical and Forensic ensuring the detection
and investigation of crimes,
Doctor (PhD), police lieutenant colonel
assemgul_s@mail.ru

INTERROGATION OF A MINOR INVOLVED IN THE COMMISSION OF CRIMINAL OFFENSE

Аннотация. *Мақалада кәмелетке толмаған кәмелетке толмаған адамды жауапқа тарту кезінде кейбір тактикалар талқыланады. Кәмелетке толмаған адамды қылмыстық іс-әрекетке тартуға қатысты істерде кәмелетке толмаған күдікті жауап алу сәтінде жасалған қылмыстың сипаты анықталады.*

Түйінді сөздер: *тергеу, кәмелетке толмаған, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық әрекетке қатысу.*

Аннотация. *В статье рассматриваются некоторые тактические приемы при допросе несовершеннолетнего, вовлеченного в совершение уголовного правонарушения. Момент допроса несовершеннолетнего подозреваемого по делам о вовлечении несовершеннолетних в преступную деятельность определяется характером совершенного преступления.*

Ключевые слова: *допрос, несовершеннолетний, уголовное правонарушение, вовлечение в преступную деятельность.*

Abstract. *The article discusses some tactics when interrogating a minor involved in the commission of a criminal offense. The moment of interrogation of a minor suspect in cases of the involvement of minors in criminal activity is determined by the nature of the committed crime.*

Keywords: *interrogation, minor, criminal offense, involvement in criminal activity.*

Knowledge of the age characteristics of the adolescents psyche enables a person conducting a pre-trial investigation with less effort to fully investigate a criminal offense, identifying all adult accomplices in a criminal offense and determining the role of each of them, correctly deciding on the measures to be taken in accordance with law regarding juvenile delinquents. In the process of preparing for the interrogation, it is advisable to establish the personality characteristics of the adolescent, his inclinations and interests, “get acquainted with the most important aspects of his life”. The collection of this kind of information is also necessary because the mental characteristics of the person being questioned can have a significant impact on the perception and memorization by him of the circumstances of interest to the investigation, as well as on their subsequent reproduction during interrogation. In addition, information should be collected on the adolescent's behavior in the family and in the educational institution (at the place of work), on the relationships in the family and the team. It is important to pay attention to the presence of adults or older persons with whom he communicates the nature of their relationship.

The moment of interrogation of a minor suspect in cases of the involvement of minors in criminal activity is determined by the nature of the committed crime. The recommendations of some scholars on the unconditional necessity of postponing the interrogation of a minor for 1-2 days in order to eliminate the state of arousal that a minor has as a result of the crime committed are hardly ever applicable. Mostly they relate to cases of murder, grievous bodily harm and other serious crimes, while in investigating cases of involving minors in criminal activity, we most often deal with crimes such as theft, vandalism, and more rarely robbery and plundering. [1, p. 82]

Some scholars consider the need for the immediate interrogation of a minor suspect after establishing his involvement in the case. “Being under the impression of a crime event and not experiencing the influence of other accomplices in a crime, minors usually give the most complete and truthful testimony about the nature of the crime”, its organizers, the whereabouts of material evidence, etc. In addition, it deprives the adolescent of "the possibility of more or less thoroughly elaborating the false versions." [2, p.92] When deciding on the interrogation of a minor, it is necessary to determine the circle of participants of this investigative action. The level of efficiency of interrogation production largely depends on the correct solution of this task. First of all, the person conducting the pre-trial investigation should decide on the advisability of the participation of a teacher and a psychologist. Often, persons conducting a pre-trial investigation formally approach this issue. It

is important to note that not every teacher can help the person conducting the pre-trial investigation in establishing contact with a minor of a particular age. Because of this, depending on the specific circumstances, it becomes necessary to invite not only teachers by profession and education, but also people who work directly with teenagers (heads of teen clubs, sports clubs, etc.) to participate in the interrogation of a minor.

In accordance with Part 1 of Art. 535 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, the interrogation of a minor suspect, accused, defendant is carried out in the manner prescribed by Articles 216 and 367 of this Code, in the presence of a lawyer, a legal representative, and if necessary a psychologist and teacher. The defender has the right to ask questions to the interrogated person, and at the end of the interrogation, get acquainted with the protocol and make comments on the correctness and completeness of the record of the testimony.

The psychologist is called upon to help a minor to overcome his sense of shame and fear, to set him up to give true and full testimony. As for the individual properties of a teenager, then a teacher teaching a minor is more aware of them. Especially when a minor has certain defects in speech, hearing, etc. However, this question cannot be resolved so categorically, since, for a number of reasons, for example, the teacher's involvement in the crime committed, his participation in the interrogation can be inappropriate and even harmful.

In accordance with the requirements of Part 2 of Art. 535 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan, interrogation of a minor suspect, accused, defendant is carried out in the daytime and cannot continue without a break for more than two hours, and in total – more than four hours a day. In cases of obvious fatigue of a minor, interrogation must be interrupted before the expiration of this time.

It is necessary to think over the questions that it would be advisable to ask from a minor. Emphasis should be placed on establishing the role of an adult, since when juveniles are involved in criminal activities, the criminal liability of an adolescent may even be excluded by physical or mental violence.

It is necessary to find out the purpose for which the minor took part in a criminal act, why did he need the goods obtained by criminal means, things, other values. You can also raise other questions aimed at detailing the testimony: about how the crime was prepared, about the method and circumstances of its commission, about the location and possession of the instruments of crime, about ways to implement the abducted person. Obtaining detailed answers to the questions will inevitably lead to clarifying the actual role of the adult in the crime committed.

Conducting a perfunctory inquiry may not reveal facts that are important for the investigation. It is very difficult to correct the mistake at a later stage, since the juvenile "becomes accustomed to his initial testimony and during repeated interrogations it is difficult to deviate from them, even if they are completely or partially not true." The person conducting the pre-trial investigation must remember that during the first interrogation, the minor can tell about himself and his friends willingly, since these questions, from his point of view, are not related to the crime committed. Thus, if a minor doesn't call an adult instigator and organizer, then due to thorough interrogation, as a result of which rather extensive information about the teenager and his entourage will be obtained, the investigator will be able to clarify this issue during the preliminary investigation, as the circle of acquaintances and friends, as well as the life and interests of the adolescent will be adequately investigated. During the interrogation of a minor suspect, the investigator does not need to "ignore the possibility of narrative." The free story of a minor must be carefully listened to without interrupting and asking no questions. Even if a teenager speaks about circumstances that at first glance have nothing to do with the case, one should not interrupt him, since their connection with the event under investigation may be more complex. It is not necessary to interrupt the teenager and return immediately to the lost. This may subsequently prevent him from remembering what he wanted to say earlier. In such cases, the testimony must be recorded in the form in which they are presented, without losing a single detail of the free story. This is precisely the value of a narrative; to which investigators do not always pay due attention, but immediately proceed to a detailed interrogation. Such actions lead to omissions and gaps in the testimony. This is especially evident in cases of silence or isolation of the child. For a more detailed consideration of the tactics of interrogation of minors, we consider tactics depending on the current investigative situation and the functions that these techniques are designed to play during interrogation. Investigative practice shows three most typical investigative situations during interrogation of a minor suspect in cases of the involvement of minors in the commission of criminal offenses. They are: the minor sincerely repents of the crime, gives truthful and reliable testimony, actively contributing to solving the crime; the minor gives obviously false testimony and does not recognize the participation of an adult in the crime, and there are gaps in the evidence system; the minor gives obviously false testimony and

does not recognize the participation of an adult in the crime, but there is some evidence of an adult involvement in the crime. When interrogating a juvenile suspect giving truthful testimony, the person conducting the pre-trial investigation should not mechanically fix it, he should be critical of these testimonies, since the possibility of self-incrimination and conscientious delusion regarding certain circumstances of the case is not excluded. The questioning of this category of suspects must be approached creatively, using detailed, clarifying, control questions, the formulation of which contributes to a comprehensive, complete and objective clarification of all the material circumstances of the case. It is worth keeping in mind that the purpose of interrogating a minor in a conflict-free situation is to ascertain the presence of adult instigators and other accomplices, and to identify the circumstances in which the crime was committed. Particular attention should be paid to the period of time immediately preceding the commission of a crime, when, under what circumstances, at what point and who exactly had the idea to commit it. In his dissertation research, D.F. Florya, says that when a minor answers to a question about the organizers of a crime, one cannot confine himself to receiving a response: "We decided together" or "I do not remember", continuing to ask concretizing questions. After fixing these testimonies, one can proceed to a more detailed clarification of the circumstances in which an agreement was reached on the commission of a crime, and the role of each of the accomplices. [1, p.92]. The most effective tactical techniques in the considered situation, according to the scientist, with whom we agree, are: a) clarification – a tactical technique, consisting in the fact that the investigator with appropriate questions clarifies the testimony relating to particular points, helping to clarify certain circumstances of the case. Questions should be unambiguous and not suggestive, concise and clear concerning the relationship between an adult and a teenager, the circumstances of preparation and the method of committing a crime; b) detalization (specification) – a tactical option consisting in posing questions that allow to divide the general and insufficiently specific testimony into separate episodes, facts and more deeply clarify them. If a minor timidly agrees that they were drinking alcohol together with an adult, the following facts should be detailed: who offered to drink, who paid for the purchase of alcoholic beverages, how frequent were such cases, etc .; c) visibility as a tactical technique is the use of various illustrations, layouts, diagrams, albums, photographs that help the interviewee to recall certain events in the memory. For example, photographs in which a minor is in the company of an adult long before the commission of a crime may be attached as material evidence to the case. By showing them to a teenager and asking clarifying questions, the investigator can get information about the duration of the meeting and the duration of the influence of the adult instigator, the nature of their meetings; d) reminding is a tactical technique consisting in posing questions; helping the interviewee to remember certain events, facts, to fill gaps in the testimony. The reminding should not consist in posing leading questions, contain elements of suggestion. It is necessary to include such reproduction of sound recordings of testimony of adult accomplices, demonstration of video shooting (when the scene was filmed) or any investigative action). To determine the interrogation tactics of a minor in the second and third situations (the most difficult) it is necessary to understand the true reasons for the adolescent's behavior. If there is evidence that the juvenile was intimidated, threatened with reprisals, measures must be taken to eliminate the possible negative impact of an adult on the adolescent, to clarify and actually show the inconsistency of these threats and intimidation. When an adolescent, trying to show his independence, takes all the blame on himself and hides the adult organizers and instigators, the investigator should explain to him what true autonomy is without hurting the adolescent's pride. [1, p. 93]

In cases where there are gaps in the evidence system, in the process of interrogating a minor, the investigator must skillfully use even the minimum evidence that he has. The impact of evidence on the suspect is enhanced by presenting them in certain sets, combinations. At the same time, the analysis of evidence and the selection of the most significant and meaningful, designed to have a decisive psychological impact on the adolescent are of the increasing importance. The investigator exposes the existing agreement between the accomplices or shows the minor the injustice of the plans being carried out by the adult accomplice in relation to him; e) in some cases it is advisable to use in relation to: a minor tactical reception based on the use of the positive properties of his personality: courage, directness, positive actions in the past, ability to value opinions and relationships with respected (authoritative) people. The investigator must explain that a true story is his awareness of the erroneousness of his behavior and means the intention to correct.

In some cases, only by focusing on the positive traits of a minor, you can establish a trusting relationship with him. In the case where the investigator has evidence sufficient to incriminate a teenager in a crime with an adult, it is advisable to focus on incriminating evidence, since "among the most diverse recognition motives," writes A.B. Solovyev, the most common is admission under the influence of incriminating

evidence " [3, p. 6] There are various options for the presentation of evidence in relation to this category of interrogated persons. At the same time, the effectiveness of interrogation is largely determined by the correct use by the investigator of all the evidence contrary to the testimony of a minor who denies the adult's involvement in the commission of a crime. The evidence used in the interrogation, in our opinion, should not constitute a complex system of evidence, because a minor may not understand them. The link between evidence presented during interrogation and adult inflammatory actions should be obvious. It is also not worthwhile, due to the increased suggestibility of minors, to present simultaneously the whole body of evidence, since this can put him in a state close to stress, that is, lead "either to over-excitement and disruption of the activity, or to significant passivity." Such a state of an adolescent may cause self-incrimination or refusal to give evidence in general and deprive the investigator of any possibility of establishing and maintaining psychological contact with the person being questioned. Another effective way to overcome a conflict situation, based on a logical impact, is to use the contradictions between the information contained in the testimony of a minor and other materials of the case. Using this technique, in the first place, it is necessary to provide an opportunity for a minor suspect to express everything that he is ready to inform the investigator on the circumstances of the case, "to listen to the legend." [4, c. 76] Then it is advisable to offer the teenager to explain the contradictions in his testimony and, if necessary, ask him to explain the contradictions between his testimony and other materials of the case. Fixing the false testimony of a minor, in our opinion, should be carried out after clarifying the existing contradictions. In some situations, in order to create the desire to conduct logical reasoning, it is useful for the investigator to raise objections deliberately from the interrogated person, which may lead him to take an active defensive position, and for this he will have to testify. To increase the effectiveness of the method used, one should use contradictions in a single logical system with presentation of evidence. The analysis of the interrogation protocols of minors involved in the crimes and the interview of the investigators allowed us to conclude that the following tactical techniques are most appropriate: a) asking questions in a certain sequence. In this case, the investigator in the growing system, consistently raises questions, forcing the respondent to feel the power of questions that inevitably require a truthful answer; b) unexpectedness, as a tactical device, means that the investigator in the process of interrogating a juvenile suspect unexpectedly raises a question that is not related to previous questions and answers, to which the interrogated must give an immediate answer. Since there is no logical connection between the unexpectedly posed and the previous questions, the interviewee is unable to quickly orient himself, as a result of which he reports information about which he wanted to keep silent; c) distraction, as a tactical device, is that the investigator deliberately distracts attention with questions to minor details and paralyzes the vigilance of the interrogated person. On this ground, it is easier to conduct interrogation and for the main circumstances of interest to the investigator; d) suppression of lies – a tactical device – is opposite to the assumption of a legend. When the investigator (inquirer) has sufficient evidence to substantiate certain circumstances of the event, he is at the very beginning of the interrogation when he tries to give false testimony when he is interrogated by questions that show that the interrogator seeks truthful information and has data that refute the testimony of a teenager. During such interrogations, it is important to determine their pace. The latter should be elected by the investigator in accordance with the psychological characteristics of the person being questioned. Taking into account the psyche of adolescents, the rapid change of mood, the interrogation of such suspects must be conducted purposefully, actively, but in no way irritable tone or threats are inadmissible. Interrogation the minor must be calm. Summarizing the above, it can be said that in relation to any of the interrogation situations listed above, the main task of the investigator is to induce the minor suspect to realize the situation, assess the significance of the factual data that makes him suspicious of the crime. In the event that there are gaps in the body of evidence, the main focus should be on the application of methods based on emotional impact. If there is a sufficiently substantiated and exposing the minor and adult instigator of the totality of evidence, it is more expedient and more efficient to use tactical methods based on logical influence. Moreover, tactics more often must be applied not in isolation, but in combination, forming tactical combinations, i.e. a combination of several tactical techniques aimed at achieving a common goal, the exposure of an adult of a crime against a minor. Thus, the correctly chosen tactics of interrogation of minors involved in crimes plays almost the primary role in the effective investigation of this category of crimes. In our opinion, only it can ensure the completeness of information about the events of interest to the investigators, and therefore the interrogation of minors should be focused on the investigator. A detailed elucidation of the circumstances of preparing and committing a crime, a deep analysis

of the psychological characteristics of the person being questioned, a study of his past will make it possible to draw the correct conclusion about his actual role in the crime, about the reliability of these testimonies.

REFERENCES:

1. Florea D.F. Investigation of the involvement of minors in the commission of crimes. Thesis for the degree of Ph.D. in Law, Moscow, 2002. 186 p.
2. Sidorin N.M. Investigation and prevention of crimes of involvement juveniles in criminal and other antisocial activities. Dis ... Cand. legal sciences. Saratov, 1972. 178 p.
3. Solovyov A.B. The use of evidence during interrogation at the preliminary consequence M .: Izd. Yurlitinform, 2001. 134 p.
4. Kustavletov Kh.M. Features of the investigation of thefts of theft committed by minors. Thesis for the degree of Ph.D. in Law, Karaganda, 2009 159 p.

ТАУЖАНОВА Р.Ж.
к.ю.н., профессор, ст. преподаватель кафедры публичного права, ак. доцент кафедры, м.ю.н.

АБДУАЛИПОВА К,Ж.,
ДАРХАМБАЕВА А.Д.
ак. профессор кафедры, ст. преподаватель кафедры публичного права

ОМИРАЛИ А.О.
доцент кафедры, ст. преподаватель кафедры публичного права,
Академия экономики и права им. У.А. Джолдасбекова,
г. Талдыкорган, taujanova54@mail.ru

ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ КОНТРОЛЯ ЗА РЕАЛИЗАЦИЕЙ ПРИНЯТЫХ ПО ОБРАЩЕНИЮ ГРАЖДАН РЕШЕНИЯМ

Аннотация. *Демократияның қол жеткен деңгейімен диалектикалық байланыста болған өтініштерді қарауды бақылау азаматтардың өтініштері институтының әлеуметтік функцияларын жүзеге асыруға бағытталған. Осы мақсатта бақылаудың өзі тиісті функциялармен қамтамасыз етіледі.*

Түйінді сөздер. *бақылау, азаматтар, демократия.*

Аннотация. *Контроль за рассмотрением обращений, находясь в диалектической связи с достигнутым уровнем демократии, направлен на реализацию социальных функций института обращений граждан. В этих целях соответствующими функциями наделяется и сам контроль.*

Ключевые слова. *контроль, граждане, демократия.*

Annotation. *Control over consideration of appeals, being in a dialectical connection with the achieved level of democracy, is aimed at implementing the social functions of the institution of appeals of citizens. To this end, the control itself is provided with the appropriate functions.*

Keywords. *control, citizens, democracy.*

Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 года №221-III «О порядке рассмотрения обращений физических и юридических лиц» регулирует общественные отношения, связанные с подачей и рассмотрением обращений физических и юридических лиц в целях реализации и защиты их прав, свобод и законных интересов [1].

Ч.2 п.3 статьи 15 данного Закона гласит, что должностные лица обязаны обеспечить контроль за исполнением принятых решений.

В этой связи особое значение приобретает контроль – важнейшее средство выявления, устранения и предупреждения нарушений законодательных предписаний, устанавливающих порядок рассмотрения обращений граждан и правовой статус государственных органов и компетентных лиц в работе с предложениями, заявлениями, жалобами, откликами, запросами людей.

В этой связи считаем уместным и некоторое уточнение: контроль – есть проверка, а также наблюдение с целью проверки. Поэтому представляется логичным утверждение, что контроль – это неразрывное единство исполнения и проверки. Такая интерпретация аргументируется тем, что контроль представляет собой проверку организации исполнения, например, решения государственного органа. При этом, разумеется, будут выявлены положительные результаты, установлены имеющиеся просчеты, упущения в организаторско-исполнительной деятельности, определены соответствующие меры. Иначе говоря, нельзя отрывать организацию контроля от организаторской деятельности по достижению намеченных целей либо иного характера исполнительской работы. Ведь, в конечном счете и проверяющим, и исполнителям нужны прежде всего конкретные дела, их положительные результаты. Только в этом случае не будет формального отношения к делу, бюрократизма, безответственности. Только при таком подходе контроль, проверка станут созидательными и, следовательно, будут отвечать их предназначению в современной социальной практике.

Мобильный, правомерный, действенный контроль создает надежные гарантии, обеспечивающие, с одной стороны, такую атмосферу в обществе, когда само наличие реального контроля «стихийно» дисциплинирует исполнителей, побуждая их к осознанным действиям по своевременному и

компетентному, правомерному рассмотрению максимально полному удовлетворению обращений людей, чтобы образно говоря, не иметь лишний раз дело с проверяющими, а с другой – заинтересованное выявление причин и условий недобросовестной работы с обращениями граждан и выработке необходимых мер по их профилактике [2,с.261-267].

Прежде всего отметим, что понятие, виды, основные функциональные свойства, принципы организации и деятельности, формы и методы контроля были детально раскрыты в научной литературе.

Ученые-юристы, исходя из общепринятых трактовок определения контроля, рассматривали последнее как систематическую конструктивную деятельность государственных органов и общественных организаций состоящую в изучении соответствия деятельности контролируемых объектов установленным образцам и нормам, в целях обеспечения единства решения и исполнения.

В механизме функционирования государства выделяются, как правило, два наиболее общих вида контроля – государственный и общественный [3,с.121].

Под *государственным* понимается контроль, вытекающий из исполнительно-распорядительных функций государственных органов и направлений на обеспечение социалистической законности, правопорядка, дисциплины и организованности во всех сферах жизнедеятельности общества. В зависимости от назначения субъекта контроля государственный контроль подразделяется на вневедомственный, ведомственный и внутрихозяйственный.

Под *общественным понимается контроль* за работой аппарата управления, осуществляемый широкими народными массами, общественными и иными самодеятельными организациями. Он детерминирует необходимость участия граждан в контрольной деятельности как одного из важнейших средств всестороннего развития народа.

Четко организованная контрольная деятельность позволяет своевременно совершенствовать механизм управления общественными процессами, компетентно корректировать ту или иную сферу общественных отношений в целях гармоничного развития личности. Обратная связь, реализуемая посредством контроля, представляет собой форму проявления целенаправленного воздействия субъекта на объект, предусматривающая систематическое позитивное выявление отклонений от установленных правил и требований и в случае необходимости выработку корректирующих мероприятий. Когда такая обратная связь носит нерегулярный характер, основывается на неточных и неполных измерениях управленческая информация проходит многочисленные инстанции, в результате чего она запаздывает, искажается, не дает объективных и точных оценок – контроль становится формальным.

Такой контроль «нужен» только для видимости, соблюдения установленной формы. При формальном контроле связь субъекта с объектом управления не утрачивается, но каких-либо корректирующих мер не вырабатывается и не проводится. В результате субъект управления теряет контроль над реальной ситуацией, так как обратная связь отсутствует, и субъект не может оказывать необходимого воздействия на ход развития объекта, что в конечном счете нередко становится причиной возникновения дисгармонии в общественной жизни.

Исходя из вышеизложенного, считаем, что контроль за рассмотрением обращений, находясь в диалектической связи с достигнутым уровнем демократии, направлен на реализацию социальных функций института обращений граждан. В этих целях соответствующими функциями наделяется и сам контроль.

Выделяем следующие его основные и взаимообусловленные функции:

– выявление информации о фактическом положении дел в государственных и общественных органах по рассмотрению обращений;

– на основании полученной информации побуждение государственных и общественных органов к созданию необходимых условий для беспрепятственного осуществления законодательно закрепленных форм волеизъявления граждан, то есть обеспечивать своевременное и компетентное разрешение каждого обоснованного обращения. Тем самым контроль призван был стать важнейшим звеном механизма управления всеми сторонами общественных отношений, складывающихся в процессе подачи и рассмотрения обращений граждан, на основе выявления, обобщения и результативного использования информации для совершенствования деятельности государственных и общественных органов в целях удовлетворения интересов и потребностей людей. Осуществление на практике прогнозируемой роли контроля за рассмотрением обращений возможно при комплексной и последовательной реализации его

функций, что на наш взгляд, и является главным критерием оценки действенности и непрерывности контрольной деятельности.

Поэтому, надо особо подчеркнуть: решение задач развития и повышения эффективности контроля в современных условиях должно базироваться на научной основе. Однако, при этом мы должны констатировать: сегодня в Казахстане отсутствуют фундаментальные научные исследования по проблеме организации и деятельности контроля. В контексте тематики данной работы весьма было бы полезной подготовка монографий и иных трудов ученых (и не только юристов) по вопросам теории и практики контроля за рассмотрением обращений граждан и принимаемых по ним решений.

Заметим, что в мы работу с обращениями граждан рассматриваем, если можно так сказать, в углубленно детализированной плоскости. Иначе, говоря, этот процесс мы подразделяем на три органически взаимосвязанные стороны:

1. Рассмотрение обращений.

2. Принятие решения.

3. Контроль, проверка исполнения принятого, решения по обращению.

Конечно, это абстрагированное, условное деление. Вся триада взаимосвязана, органически едина, ни одна из ее элементов не может быть искусственно изъята, игнорирована, так как только такая совокупность и определяет как суть института обращений так и его жизнеспособность. Поэтому, когда мы говорим, например, «рассмотрение обращений», «работа с обращениями» и т.д., то во всех этих случаях речь идет о наличии всех трех элементов.

Хотя, исходя из новизны постановки проблемы, отметим, что в исследованиях, публикациях, обыденной практике редко идет речь о принятии решения по результатам рассмотрения обращений и контроля за его исполнением. Возможно, это в определенной мере сужало задачи функции института обращений, сводя все к «рассмотрению обращений, не говоря тем самым ничего о том, что оно подразумевает принятие по его результатам какого-либо решения и это решение должно быть исполнено».

Считаем важным рассмотреть и предпосылки, условия принятия решения соответствующего содержанию (точнее, существу вопросов, излагаемых в обращении) предложения, заявления, жалобы, отклика, запроса. Хотя, конечно, не во всех случаях принятое решение будет представлять собой официальный документ. В нашем понимании речь идет о том, что намечено, предусмотрено сделать для разрешения обращений по существу поднятого вопроса, а также кем, как, когда намеченное будет осуществлено.

По результатам рассмотрения обращения принимается одно из следующих решений:

1) о полном или частичном удовлетворении обращения и принятия мер органом внутренних дел по вопросам, отнесенным к его компетенции;

2) об отказе в удовлетворении изложенного в письме обращения или о подтверждении решения, принятого по ранее рассмотренному письму;

3) о разъяснении порядка разрешения поставленных заявителем вопросов, которые не относятся к компетенции органов, организаций внутренних дел;

4) о прекращении рассмотрения обращения [4].

Решение по обращению гражданина вправе принимать только компетентный орган и должностное лицо, а также по их уполномочию нижестоящие инстанции, если это может входить в компетенцию последних. Формы и характер участия государственных органов и учреждений в осуществлении функций государства определяют установлением их компетенции.

Здесь особо подчеркнем: компетенцией тот или иной орган (учреждение, должностное лицо) наделяется для осуществления управления, которое, как правило, производится путем принятия соответствующих решений.

В процессе моделирования современной концепции теории контроля за построением обращений граждан исходной позицией является, и это подчеркнем еще раз, анализ и обобщение складывающейся практики. Именно это, с одной стороны, если так можно сказать, определяет методологию нашего научного исследования, а с другой – имеет непосредственное «прикладное» значение для восприятия обращений граждан как концентрированного отражения самой жизни во всех ее многообразиях и сложностях. Поэтому, при выявлении механизма торможения контроля мы не ограничивались изучением только «чисто» контрольной деятельности государственных органов, а дополнительно по мере возможностей использовали аналитические и статистические материалы, результаты социологических

исследований, проведенных автором, либо с его участием, дифференцировано, целенаправленно знакомились с содержанием самих письменных обращений, поступивших в различные организации и учреждения. В результате получена определенная информация как о недостатках контрольной деятельности, их причинах и следствиях, так и о многих аспектах общественного мнения по вопросам развития контроля – как в целом, так и за рассмотрением обращений граждан.

Следовательно, многообразие контролирующих органов определяется в том смысле, что каждый из них должен выполнять только ему присущие функции и только ему присущими методами, что несомненно, в свою очередь обогатило бы практику государственного управления общественным развитием.

Следует подчеркнуть, что разобщенность контролирующих органов как результат в общем-то изначально правильного представления о необходимости четкого разграничения функций между органами и их глубокой специализации имеет и свои минусы. Существенная разобщенность контролирующих органов как раз и является отражением глубокой дифференциации и жесткой структуры в самой системе контроля. Каждый орган, действуя изолировано, не испытывает объективной потребности в каких бы то ни было согласованных между собой действиях.

Реальный контроль – это контроль практический, исходящий из понимания и учета подлинных условий действительности, основанный на фактах и соответствующий им, оказывающий нужное действие, имеющий силу. Такой контроль воспринимается как положительная, позитивная, конструктивная деятельность, способствует достижению запланированных целей, помогает делу, направлен не на наказание ответственных лиц, а на оказание им помощи. Он никогда не расходится с действительным ходом событий, приспосабливается к нему, подстраивает свои контролирующие формы и методы к изменившимся ситуациям. В процессе контроля оценка хода событий происходит в большей мере своевременно и нередко содержит элемент предвидения, что позволяет оперативно произвести корректирующие мероприятия, то есть реальный контроль всегда динамичен, действенен, что, несомненно, особенно важно для обеспечения законности и порядка.

Необходимость и возможность повсеместного перехода от формального контроля к реальному – фундаментальная идея современного общественного развития. Она имеет не только научно-теоретическую, но и практическую ценность.

В рассматриваемом в данной работе аспекте общей целью государственного и общественного контроля является обеспечение четкого, беспрепятственного функционирования института обращений граждан на основе неукоснительного соблюдения каждым органом, каждым должностным и иными наделенными государственными и общественными полномочиями лицами установленного законодательством порядка рассмотрения и разрешения обращений. С нашей точки зрения, на достижение конечного результата контроля совокупности объективных последствий контрольной деятельности – решающее воздействие оказывают два фактора. Первый – это наиболее полная реализация функций и полномочий контролирующих органов; второй – отношение кадров контролируемого органа к критическим замечаниям и конструктивным предложениям со стороны контролирующего органа или лица.

Для компетентного учета вышеназванных факторов в первую очередь требуется знание содержания деятельности контролирующего органа или лица, реакции на их действия проверяемого, изменений происходящих под влиянием контроля. Последнее имеет особое значение, так как невозможно судить о результатах контроля без выявления практических последствий, которое он оказал на содержание деятельности проверяемого органа или должностного лица. Тщательный учет последствий контроля тем более необходим, поскольку под эффективностью контроля подразумевается достижение не всякого положительного результата, а только того, который является «материализованным» итогом конкретной проверки.

Практике известно немало случаев формальных, поверхностных проверок, когда в погоне за их количеством иные государственные органы не доводят до конца начатое дело, не добиваются устранения выявленных недостатков, не выясняют, насколько своевременно и полно использованы их предложения и рекомендации.

Последнее особенно негативно отражается на такой важнейшей и наиболее чувствительной сфере общественной жизни, как рассмотрение обращений граждан. Ведь люди, и это подчеркнем еще раз, о гуманности и справедливости государственного строя, реальности своих конституционно гарантированных прав и законных интересов, чаще всего судят по отношению к их заявлениям, жалобам, другим

видам обращений со стороны должностных и иных наделенных государственными и общественными полномочиями лиц.

При организации контроля не всегда учитывается то обстоятельство, что работа с обращениями граждан – это сложный многогранный процесс, состоящий из ряда взаимосвязанных последовательных стадий, каждая из которых предполагает «адекватную» ее содержанию контрольную деятельность.

Для выявления насколько «синхронны» задачи субъектов контроля и стадий работы с обращениями, считаем целесообразным провести их абстрагированное сопоставление через раскрытие в целом процесса рассмотрения обращений.

Перейдем к характеристике каждой из стадий работы с обращениями граждан.

*Первая стадия – о*бработка поступающих в государственные органы обращений граждан.

В соответствии с действующим положением, делопроизводство по обращениям граждан ведется отдельно от других видов делопроизводства и возлагается на специально назначенных для этого должностных лиц. Личную ответственность за состояние делопроизводства по обращениям граждан несут руководители государственных органов, предприятий, учреждений и организаций. Они обязаны систематически проверять порядок ведения делопроизводства и принимать меры к его совершенствованию.

Все поступающие в государственные органы обращения, в том числе на личном приеме граждан, должны быть зарегистрированы в день их поступления в специальных журналах или на регистрационно-контрольных карточках. В особом порядке регистрируются повторные обращения поступившие от одного и того же лица по одному и тому же вопросу, если со времени подачи первоначального истек установленный законодательством срок рассмотрения или автор обращения не удовлетворен данным ему ответом. Таким обращениям присваивается очередной регистрационный индекс.

После того как поступившее в государственный орган обращение – зарегистрировано, руководитель учреждения или другое компетентное лицо должны ознакомиться с содержанием обращения и определить дальнейший порядок работы по его рассмотрению.

Вторая стадия работы с обращениями – их изучение и проверка. Она является одной из самых ответственных, так как предопределяет обоснованность, законность и компетентность всех последующих выводов.

В целях обеспечения правомерного и своевременного рассмотрения обращений граждан действующим законодательством на государственные органы и должностных лиц возложены определенные обязанности. Они должны внимательно разбираться в существе обращения, истребовать, если это необходимо, нужные документы, направлять работников на места для проверки, принимать другие меры для установления объективности и достоверности изложенных автором обращения фактов.

Третья стадия работы с предложениями, заявлениями, жалобами выражается в принятии по конкретному обращению решения и его исполнении. Принимать решение прерогатива компетентного должностного лица или коллегиального органа. В настоящее время на практике сложились три варианта решения изложенных в обращениях граждан требований, пожеланий, рекомендаций: полное удовлетворение, частичное удовлетворение, отказ. Каждое решение должно быть не только целесообразным, но и законным и обоснованным, конкретно, всесторонне и аргументировано охватывать все аспекты проблемы: отражать обстоятельства дела, ссылки на фактические данные, мотивы отказа, а при удовлетворении – четко устанавливать кто, что и когда обязан осуществить; обеспечивать контроль за исполнением намеченного.

Решения сообщаются гражданам в письменной или устной форме. Если поставленный в обращении вопрос имеет не только личное, но и общественное значение или вызвал определенный резонанс общественности, то принятое по обращению решение доводится до широких масс доступными средствами информирования.

Четвертую стадию процесса рассмотрения обращений образуют их анализ и обобщение государственными органами в целях использования полученной систематизированной информации в социальной практике. Обобщение не есть механическое сложение информации, содержащейся в разрозненных обращениях. Знания, получаемые при исследовании всей совокупности письменных и устных обращений граждан, отличаются глубиной отражения реальной действительности, чего невозможно добыть в результате изучения отдельных предложений, заявлений, жалоб.

Разумеется, сказанное не означает, что контроль не нужен. Контроль необходим, но не формальный, а реальный. Для этого он должен стать объективным, точно и своевременно отражая как позитив-

ные, так и негативные явления и тенденции, складывающиеся в сфере разрешения обращений; постоянно и всесторонне совершенствоваться с учетом закономерных изменений в политической, социально-экономической и иных областях жизни общества; быть неуклонным, целенаправленным, действуя как сверху вниз, так снизу верх.

Решение проблем, накопившихся в сфере функционирования контроля за рассмотрение обращений граждан, по нашему мнению, могло быть достигнуто в результате осуществления следующего комплекса мер.

Во-первых, необходимо предусмотреть новые специальные подразделения, осуществляющие централизованный, сквозной и независимый контроль за рассмотрением обращений граждан во всех государственных и общественных органах.

Во-вторых, требуется радикальное пересмотрение механизма участия общественности, граждан в контроле за разрешением обращений, ибо здесь возникали качественно новые аспекты.

В рамках наших исследований можно сделать и такой обобщающий вывод. Контроль является одной из разновидностей деятельности органов и учреждении государства. В тоже время существуют особенности контрольной деятельности, характерные лишь для нее. Специфика «индивидуализации» контрольной деятельности проявляется прежде всего в методах и принципах. К основным принципам контрольной деятельности относятся законность, демократизм, самостоятельность, гласность, невмешательство в сферу прав частной собственности и гражданского общества. Принципы контрольной деятельности представляют собой совокупность руководящих начал, конкретизирующих общенормативную ориентацию субъектов контроля.

Особый интерес в исследованиях приобретают выводы в отношении практики обеспечения принципа законности в деятельности местных исполнительных органов, что должно выражаться прежде всего в неукоснительном соблюдении предписаний права. Принцип законности в деятельности указанных органов (в том числе контрольный) включает в себя следующие основные требования:

• функционирование этих органов осуществляется на основе и во исполнения закона;

• аппарат акима формируется на основе закона о местных органов государственной власти РК, а также других нормативных правовых актов;

• принятие решений по вопросам, отнесенным к компетенции акима, должно осуществляться в установленном порядке и в определенной форме;

• взаимоотношения местных исполнительных органов с гражданами, общественными объединениями, предпринимательской структурой, а также с другими государственными органами и учреждениями в сфере управления, должно осуществляться строго в пределах установленных законодательством полномочии [5].

Говоря о вопросах контроля нельзя не подчеркнуть, что в настоящее время особую актуальность приобретает «судьба» общественного контроля. Заметим, что его организация и функционирование не только крайне необходимы в формирующемся демократическом гражданском обществе, но и для этого имеются широкие возможности.

Развитие демократических процессов в стране органически «детерминирует» повышение социальной активности людей, расширение числа политических партий, различных общественных объединений и движений, ставящих задачи по содействию в укреплении законности и порядка, защите прав и свобод личности, ускорении и углублении перемен в социально– экономических сферах, развития творчества и инициативы людей. В Республике Казахстан созданы, зарегистрированы в установленном законом порядке и действуют свыше трех тысяч общественных объединений, девять политических партий, более полутора тысяч религиозных организаций и общин (По материалам Информационного паспорта Республики Казахстан, 1998г.). Постоянно растет количество предпринимательских структур, стабильно функционируют многочисленные учреждения средств массовой информации.

Таким образом, в стране создана довольно развитая социальная база для развития общественного контроля, утверждения эффективных форм и методов его осуществления.

Особенно актуальной видится совершенствование форм и методов общественного контроля за рассмотрением обращений граждан и реализацией принятых по ним решений.

В качестве немаловажного фактора развития общественного контроля могло быть привлечение к осуществлению контрольной деятельности студентов многочисленных юридических учебных заведений. Особенно много полезного им могло дать изучение практики работы с обращениями граждан

в государственных учреждениях и иных структурах. Кстати, это было бы своего рода и действенным средством выявления уровня профессиональной подготовленности будущих юристов, а с другой стороны – познания на основе «живой», реальной практики потребностей и забот людей, причин и условий многих современных негативных явлений в сфере реализации государством конституционного права граждан на обращение.

Как видим путей, и резервов для улучшения работы с обращениями граждан предостаточно. Кстати, мы такой вывод делаем лишь на основе отдельных аспектов, анализа только некоторых сторон государственного и общественного контроля, тогда как их реальный потенциал значительно шире, богаче, многограннее. Мы не исключаем целесообразность специальных научных исследований в рамках интерпретируемой проблемы, причем не только юристами, но и специалистами других отраслей гуманитарных наук. Ибо динамичное, поступательное всестороннее развитие страны требует кардинального совершенствования государственного и общественного контроля – важнейшего механизма выявления и преодоления негативных явлений и тенденций в современном нашем обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закон Республики Казахстан от 12 января 2007 года №221-III «О порядке рассмотрения обращений физических и юридических лиц» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.05.2018 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30086115
2. Фиалковская И.Д. Теоретические вопросы взаимодействия форм и методов государственного управления // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2010. – №6. 400 с. https://elibrary.ru/contents.asp?issueid=1013571&selid=17674573
3. Какимжанов М.Т., Балгимбеков Д.У., Нурпеисова А.К., Камаш А.С. Административное право Республики Казахстан (Общая часть). КЭУ Казпотребсоюза, 2017. – 420 с.
4. Обутверждении Инструкции рассмотрения, разрешения обращений физических и юридических лиц, приема граждан в органах внутренних дел Республики Казахстан от 30 августа 2007 года № 353. https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premer_ministr_rk/natsionalnaya_bezopasnost/id-V070004959_/
5. Закона о местном государственном управлении и самоуправлении в Республике Казахстан от 23 января 2001 года № 148-II (с изменениями и дополнениями по состоянию на 03.04.2019 г.) https://online.zakon.kz/Document/

УДК: 343.985.2

ТЕМИРГАЗИН Р.Х.
магистр юридических наук, докторант
Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет
г. Семей, temirgazin@gmail.com

АНУФРИЕВА Е.А.
ученый-криминалист, кандидат юридических наук,
Российский государственный университет правосудия,
katerina-anufrieva@yandex.ru

ОБСТОЯТЕЛЬСТВА, ПОДЛЕЖАЩИЕ ДОКАЗЫВАНИЮ В ХОДЕ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ТЕХНОГЕННЫМИ ИСТОЧНИКАМИ ПОВЫШЕННОЙ ОПАСНОСТИ

Аңдатпа. *Мақалада қауіптілігі жоғары техногенді қайнар көздермен байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды сотқа дейінгі тергеуде дәлелдеуге жататын мән-жайлардың өзекті мәселелеріне талдау жасалған. Сотқа дейінгі тергеу мәселелерін сипаттауға және оның бағыттарын анықтауға әрекеттер жасалған: қылмыстық істер бойынша дәлелдеу әдістері мен тәсілдерін таңдау.*

Түйінді сөздер: *техногенді апат, техногенді қылмыстық құқықбұзушылық, сотқа дейінгі тергеу, ауыр зардап, қауіптілігі жоғары техноегнді қайнар көз.*

Аннотация. *В данной статье анализируются проблемные вопросы обстоятельств, подлежащих доказыванию в ходе досудебного расследования уголовных правонарушений, связанных с техногенными источниками повышенной опасности. Предпринимается попытка охарактеризовать вопросы хода досудебного расследования и определить его направление: выбор средств и методов доказывания по уголовному делу.*

Ключевые слова: *техногенная катастрофа, техногенное уголовное правонарушение, досубедное расследование, тяжкие последствия, техногенный источник повышенной опасности.*

Abstract. *This article analyzes the problematic issues of the circumstances to be proved during the pre-trial investigation of criminal offenses related to technogenic sources of increased danger. An attempt is made to characterize the course of the pre-trial investigation and determine its direction: the choice of means and methods of proof in a criminal case.*

Keywords: *technogenic disaster, man-made criminal offense, prejudicial investigation, grave consequences, technogenic source of increased danger.*

Говоря о предмете доказывания в уголовном процессе, на наш взгляд необходимо в первую очередь отметить, что его образуют далеко не все обстоятельства, установление которых имеет какое-либо значение. В него входят те обстоятельства, именно от которых зависит разрешение уголовного дела по существу, фактически, это те обстоятельства, которые имеют уголовно-правовой или уголовно процессуальный смысл.

Так, например, в предмет доказывания не входит значительное число обстоятельств, исследуемых по уголовному делу. Среди таковых можно назвать факты и события, имеющие отношение к проверке и оценке конкретных доказательств, родственные связи, неприязненные и иные взаимоотношения участников процесса, иные факторы, которые имеют лишь вспомогательное значение. Бесспорно, что данные факты также должны подлежать исследованию в контексте выполнения различных процессуальных действий, однако, сами по себе основаниями принятия итоговых решений они не являются.

Независимо от того, каковы перспективы расследования уголовного дела– направление его в суд с обвинительным актом, постановлением о применении принудительных мер медицинского характера или постановлением о прекращении досудебного расследования – предмет доказывания в уголовном процессе всегда общий. При этом предмет доказывания всегда один, множества предметов доказывания по уголовному делу.

Предмет доказывания образует совокупность обстоятельств, имеющих уголовно-правовой и уголовно-процессуальный смысл, подлежащие обязательному установлению по каждому уголовному

делу независимо от их специфики. Законодатель из всех возможных обстоятельств конкретных уголовных правонарушений выделил объективно существующие общие признаки единичных явлений и предметов, сформулировав их как обстоятельства, подлежащие установлению по любому уголовному делу. Данные обстоятельства содержатся в ст. 133 УПК РК, образовывая общее понятие предмета доказывания. Рассматриваемое понятие не предусматривает и не может предусмотреть всего многообразия признаков конкретного уголовного правонарушения, именно поэтому предмет доказывания, как и любое общее понятие охватывает наиболее существенные, родовые признаки отдельного понятия. Если абстрагироваться от конкретных форм преступных проявлений, то возможно отметить, что общее понятие предмета доказывания включает в себя наиболее существенные признаки, которые дают возможность не только восстановить происшедшее в прошлом событие, но и установить уголовно-правовые признаки, характеризующие событие как уголовное правонарушение.

Установление фактических обстоятельств конкретного уголовного дела происходит применительно к выяснению обстоятельств, которые перечислены в ст. 113 УПК РК. Расследование отдельного уголовного дела связано с установлением конкретных только ему присущих обстоятельств. Предмет доказывания по каждому делу единичен по своему существу и неповторим, но следует отметить, что данное обстоятельство не отрицает связи конкретного предмета исследования с общим предметом доказывания, поскольку в конкретном уголовном деле находят отражения обстоятельства, характеризующее конкретное уголовное дело. [1] Здесь следует обращать внимание на тот факт, что для каждого предмета доказывания характерны определенные особенности.

При расследовании уголовных правонарушений техногенного характера, как и при расследовании любых других преступлений, доказыванию подлежат обстоятельства, указанные в ст. 113 УПК Республики Казахстан. Таковыми являются:

При производстве по уголовному делу подлежат доказыванию:

1) событие и признаки уголовного наказуемого правонарушения (время, место, способ и другие обстоятельства совершения преступления);

2) лицо, совершившее преступление, и его виновность в совершении преступления, форма его вины и мотивы, юридическая и фактическая ошибки;

3) характер и размер вреда, причиненного преступлением;

4) обстоятельства: характеризующие личность обвиняемого; исключающие преступность и наказуемость деяния; смягчающие и отягчающие наказание; способные повлечь за собой освобождение от уголовной ответственности и наказания; способствующие совершению преступления [2].

По мнению, Когамова М.Ч. данные нормы, «… формируют программу уголовно-процессуальной деятельности дознавателя, следователя, прокурора, судьи и суда по уголовным делам. То есть указывают на то, на что должна быть направлена деятельность этих должностных лиц при производстве по делу» [3, с.170].

Сравнение с нормами уголовно – процессуального законодательства Российской Федерации свидетельствует о том, что круг обстоятельств, подлежащих установлению, закрепленных в качестве таковых в УПК РК гораздо ширем [4].

Интересным видится наличие в УПК РК нормы, посвященной обстоятельствам, устанавливаемым без доказательств, к которым законодатель отнес общеизвестные факты; правильность общепринятых в современных науке, технике, искусстве, ремесле методов исследования; обстоятельства, установленные вступившим в законную силу судебным актом; знание лицом закона; знание лицом своих служебных и профессиональных обязанностей; отсутствие специальных подготовки или образования у лица, не представившего в подтверждение их наличия документа и не указавшего учебного заведения или другого учреждения, где оно получило специальную подготовку или образование. Таким образом, применительно к исследуемым нами уголовных правонарушений техногенного характера, обстоятельством, не требующим доказательства, будет являться знание лицом, нарушившим меры безопасности, требований к их соблюдению в силу профессиональных обязанностей. Представляется, что и российскому законодателю было бы целесообразно предусмотреть аналогичную норму в УПК РФ в таком же лаконичном изложении.

С нашей точки зрения, обстоятельства, подлежащие установлению, законодателем перечислены в порядке их важности и очередности, в которой они должны быть установлены, ведь в случае, если не было установлено событие уголовного правонарушения, то нет смысла устанавливать виновность лица.

Проанализируем рассматриваемые обстоятельства применительно к преступлениям техногенного характера. Так, в первую очередь, следует установить событие уголовного правонарушения, то есть, установить, имело ли вообще место уголовного правонарушения рассматриваемого вида. В связи с этим, надлежит установить причину чрезвычайного происшествия техногенного характера– явилось ли оно природным явлением либо результатом действия человека.

Таким образом, в целях установления события уголовного правонарушения техногенного характера необходимо:

– осуществить сбор данных, характеризующих пространственно – временные параметры, механизм развития и общественно опасные материальные последствия, иные обстоятельства уголовно – релевантного события;

– установить непосредственную (ближайшую) причину исследуемого события;

– выявить основную, с правовой точки зрения, причину события –действия либо бездействие конкретного лица или лиц, которые обусловили возможность реализации непосредственной причины;

– установить личность виновного, мотив и другие исследуемые обстоятельства.

Как мы уже отмечали выше, уголовные правонарушения, связанные с техногенными источниками повышенной опасности, могут иметь место и в силу совершения различных по мотивационной сути преступлений, и в силу причин некриминального характера. Данные обстоятельства в целях исключения ошибок при распознавании природы анализируемого происшествия должны быть установлены на самом первом этапе расследования.

Соответственно, если происшествие – результат причин некриминального характера, то в этом случае, так как данное дело занесено в единый реестр досудебного расследования, прекращается за отсутствием состава уголовного правонарушения.

Иная ситуация возникает в случае, когда полученные на первоначальном этапе данные свидетельствуют о том, что произошедшее событие является уголовно-релевантным. В этом случае необходимо определить класс преступных деяний, к которому относится расследуемое событие, поскольку, только таким образом может быть осуществлена верная уголовно – правовая квалификация содеянного и определено необходимое направление доссудебного расследования, выбор средств и методов доказывания по уголовному делу.

Поскольку при установлении события уголовного правонарушения в рассматриваемом нами случае требуется, в первую очередь, определить возможную связь происшествия техногенного характера с нарушением правил безопасности, представляется необходимым осуществлять в такой ситуации доказательственное познание по следующей схеме:

– установить нормативную модель проверяемой деятельности о том, какими нормативными документами (законами и подзаконными актами) должно осуществляться регулирование исследуемой по делу деятельности;

– определить фактическую модель расследуемой деятельности на основании;

а) данных, которые получены от ее участников, а также от иных лиц, посвященных в такую деятельность;

б) данных, содержащихся в документах объекта, на котором произошла техногенная катастрофа;

в) данных, содержащихся в иных материально фиксированных источниках информации;

– осуществить сравнительный анализ признаков обоих моделей с целью выявления сходств либо различий.

В том случае, когда фактическая и нормативная модели обладают различающимися признаками, данные признаки следует рассматривать в качестве тех или иных нарушений соответствующих положений нормативного характера, которые при определенных условиях влекут наступление уголовной ответственности.

Аналогичным образом, с помощью подобной схемы производится и установление лиц, виновных в допущенных нарушениях. В этом случае осуществляется сравнение фактических моделей исполнения служебных обязанностей должностного лица и нормативных моделей их функций [5].

Далее производится установление причин допущенных нарушений и установление причинной связи между установленными действиями (бездействием) и наступившими общественно опасными последствиями, а также иные обстоятельства дела.

Таким образом, среди обстоятельств, подлежащих доказыванию по уголовным делам о уголовных правонарушениях техногенного характера, в первую очередь следует выделить событие уголовного правонарушения, то есть, определение наличия факта техногенной катастрофы. Далее, требуется установить, какова причина данной катастрофы; имели ли место нарушения определенных правил и кем именно; повлекли ли данные нарушения, имевшие место в силу действия либо бездействия конкретных лиц, общественно опасные последствия; каков характер и размер вреда, причиненного преступлением; имеется ли причинная связь между указанными нарушениями и наступившими последствиями.

После того, как установлено событие преступления, а также признаки состава конкретного уголовного правонарушения, установлению подлежит вина лица в совершении уголовного правонарушения.

Далее необходимо установить, не имеется ли обстоятельств, исключающих уголовную противоправность деяния; влекущие освобождение от уголовной ответственности либо наказания.

Немаловажным является установление обстоятельств, способствующих совершению рассматриваемого уголовного правонарушения, что приобретает особую значимость в предупреждении техногенных уголовных правонарушений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Закаляпин Д.В., Алсултанов М.Р. Некоторые аспекты доказательства и доказывания в процессе расследования и раскрытия преступлений// Вестник Краснодарского университета МВД России. 2012. № 4 (18). С. 64.
2. Уголовно – процессуальный кодекс Республики Казахстан от 04 июля 2014 года № 231– V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.07.2018 г.) [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: https://online.zakon.kz/m/document/?doc_id=31575852#sub_id=1330000 (дата обращения: 06.02.2019).
3. Когамов М.Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и особенная части (извлечения). – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 352 с.
4. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации/ науч.ред. В.Т. Томин, М.П. Поляков. 8-е изд. – М.: Издательство Юрайт, 2015. С. 84.
5. Елинский И.В. Основание для возбуждения уголовного дела: толкование понятия// Расследование преступлений: проблемы и пути их решения. 2015. № 2 (8). С. 88.

ТОГАЙБАЕВА Ш.С.,
к.ю.н., доцент, профессор кафедры «Юриспруденция»
Кокшетауского университета имени Аблая Мырзахметова
togaibaeva@mail.ru

ЕЛЮБАЕВ М.С.
д.ю.н, ректор Кокшетауского университета имени Аблая Мырзахметова

КЛАССИФИКАЦИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ СОБСТВЕННОСТИ В НЕКОТОРЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ И РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. *Бұл мақалада авторлар Қазақстан Республикасында және кейбір шет елдерде меншікке қарсы қылмыстардың жіктелуін салыстырады.*

Осылайша, көптеген шет мемлекеттерде қылмыстардың құрылымында жыл сайын мүлікке қарсы тіркелген қылмыстар саны арта түседі. Мүлікке қарсы қылмыстық құқықтың құрамы әртүрлі. Осыған байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды меншікке қарсы талдау жасау, қылмыстық элементтердің қандай да бір мүліктің меншікке қарсы қылмыс тарауына жатқызылуын түсіндіру қажет. Сондықтан меншікке қарсы қылмыстардың жіктелуін зерттеу қажет.

Түйінді сөздер: *меншікке қарсы қылмыстар, сатып алынған қылмыстар, ұрлық, тонау, опасыздық, тонау, автокөлікті заңсыз тартып алу немесе ұрлау мақсатында басқа көлік құралы.*

Аннотация. *В данной статье авторы сравнивают классификацию преступлений против собственности в Республике Казахстан и некоторых зарубежных стран.*

Так, в структуре преступлений во многих зарубежных странах количество зарегистрированных преступлений против собственности ежегодно имеет тенденцию к росту. Составы уголовных правонарушений против собственности различны. В связи с этим, необходимо провести анализ уголовных правонарушений против собственности, уточнить какие составы преступлений относятся к главе преступления против собственности. Поэтому изучение классификации преступлений против собственности весьма актуально.

Ключевые слова: *преступления против собственности, корыстные преступления, кража, грабеж, вымогательство, разбой, неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения*

Annotation. *This article is called «The Classification of Crime against Property» in some Foreign Countries and the Republic of Kazakhstan.*

The number of property crimes is constantly dependent on everyone. The composition of criminal offenses against property is different. In this regard, it is necessary to analyze the criminal offenses against property, to clarify which elements of crimes belong to the chapter of the crime against property. Therefore, it is necessary to study the classification of crimes against property.

Keywords: *crimes against property, theft, robbery, extortion, robbery, unlawful seizure of a car or other vehicle without the purpose of stealing.*

Уголовные правонарушения против собственности составляют довольно значительную долю в общей структуре уголовных правонарушений почти во всех странах мира.

Так, Примерный УК Америки предлагает посягательства на имущество сгруппировать следующим образом:

поджог, преступное причинение ущерба и иные виды уничтожения имущества (раздел 220); берглэри и иные виды преступного вторжения (раздел 221); ограбление (раздел 222); хищение и близкие к нему посягательства (раздел 223); подлог документа и обманные приемы – forgery and fraudulent practices (раздел 224).

Однако далеко не все штаты восприняли рекомендации Примерного УК. В их Уголовных кодексах можно обнаружить различные классификации преступлений против собственности [1, с.372-373].

Ф.М. Решетников, со ссылкой на Ф. Аллена, пишет, что в уголовном законодательстве большинства штатов рассматриваемые преступления подразделяются на собственно имущественные (кража, повреждение имущества и др.) и преступления против личности и собственности (ограбление, вымогательство и др.), т.е. представляющие угрозу не только для собственности и возможности свободного распоряжения имуществом, но и для безопасности жизни и телесной неприкосновенности [2, с.373].

В УК штата Нью-Йорк преступления против собственности подразделяются на: посягательства, включающие в себя причинение вреда имуществу и проникновение в чужое помещение (берглэри, уголовно наказуемое причинение ущерба и близкие к нему преступления, поджог), посягательства, включающие в себя хищение (различные виды краж, компьютерные преступления, мошенничество, связанное с соцобеспечением, ограбление, другие преступления, связанные с хищением, в том числе хищение услуг, уголовно наказуемое владение похищенным имуществом) и посягательства, включающие в себя обман (подлог, фальсификация бизнес-документов, страховое мошенничество и другие преступления). Из вышеизложенного видно, что УК штата Нью-Йорк, хотя и не копирует классификацию имущественных преступлений, предложенную Примерным УК, тем не менее, и в этом вопросе испытал его определенное влияние [1, с.373].

В УК штата Миннесота преступления против собственности подразделяются на: хищение и родственные посягательства; причинение вреда и нарушение права собственности; подлог и родственные посягательства. Ограбление рассматривается в разделе «Преступления против личности», так же как в УК штата Калифорния. В разделе 13 «Преступления против собственности» предусматривается ответственность за отдельные посягательства: поджог, берглэри, подлог и подделку, кражу, присвоение (растрату) имущества, вымогательство и другие преступления. В УК штата Висконсин (гл. 943) преступления против собственности подразделяются на те, которые причиняют вред (путем поджога, использования «коктейля Молотова» и другими способами), нарушают право владения (берглэри и прочие), представляют собой «неправомерное присвоение» (кража, ограбление, подлог, компьютерные преступления и др.) [1, с.374].

А.У. Лафейв группирует и рассматривает их в следующем порядке: хищение (кража) – гл.19, другие преступления против движимого имущества (ограбление, вымогательство, укрывательство похищенного и др.) – гл. 20 и преступления против недвижимого имущества (берглэри, поджог и др.) – гл.21. [3, с.374].

Вопрос о классификации преступлений против собственности в Казахстане и в РФ является остается достаточно дискуссионным.

Так, в зависимости от формы вины, выделяют умышленные и неосторожные посягательства на собственность. К умышленным относят, вслед за уголовным законом, подавляющее большинство составов (ст.158 -167 УК); к неосторожным – только преступление, предусмотренное ст.168 УК РФ [4, с.12].

А.Г. Безверховым предложена классификация имущественных преступлений по характеру и степени общественной опасности посягательства: преступления небольшой тяжести, средней тяжести, тяжкие и особо тяжкие [5, с.12]. Кроме того, им же предложена классификация, отличающаяся от имеющихся в науке. В ее основе лежит сразу два критерия: 1) принадлежность имущества (в виде вещей) субъектам права собственности или иным владельцам; и 2) переход имущества (в широком смысле) от одних участников указанных отношений к другим.

Руководствуясь названными критериями, автор выделяет:

I) посягательства, которые выражаются в противоправном изъятии и ином неправомерном завладении чужим имуществом либо уничтожении и повреждении чужого имущества (кража, грабеж, разбой, угон, умышленные и неосторожные уничтожение и повреждение имущества);

и 2) посягательства, состоящие в противоправном уклонении виновного от исполнения обязанностей по передаче имущества (от уплаты должного) или в неправомерном склонении потерпевшего к передаче имущества или совершению иного действия имущественного характера (присвоение, растрата, мошенничество и иное причинение ущерба путем обмана или с использованием доверия, вымогательство).

Отсутствие в системе хищения предметов, имеющих особую ценность, на мой взгляд, объясняется тем, что это преступление может быть признано излишним в связи с реальной возможностью обеспечения противодействия указанному посягательству такими средствами уголовного права, как запреты хищения чужого имущества [5, с.12].

Классификация преступлений против собственности делится также на группы, в зависимости от их мотивационной направленности. Различают корыстные и некорыстные посягательства. Так, А.И. Рарог считает, что корыстные преступления подразделяются на две группы: хищения и иные корыстные преступления. Некорыстные посягательства, по его мнению, включаются в ст.ст. 167 и 168 УК [6, с.12].

Практически такой же позиции придерживаются авторы учебника уголовного права РК, которые называют группу иных корыстных преступлений преступлениями, не связанными с хищениями, а также некорыстные преступления [7, с.129].

С.А. Елисеев, не употребляя термины «корыстные» и «некорыстные» посягательства, выделяет 1) преступления, влекущие уменьшение сферы имущественного обладания потерпевшего, но не сопровождающиеся соответствующим увеличением обладания виновного (умышленное и неосторожное уничтожение имущества); 2) преступления, влекущие уменьшение сферы имущественного обладания потерпевшего, сопровождающиеся соответствующим увеличением обладания виновного (все остальные преступления) [8, с.12].

А.И. Бойцов, в зависимости от предмета посягательства, выделяет: 1) преступления, предметом которых являются объекты вещного права, включая деньги и ценные бумаги (кража, мошенничество, присвоение, растрата, грабеж, разбой, хищение предметов, имеющих особую ценность, умышленное и неосторожное уничтожение или повреждение имущества); и 2) преступления, предметом которых может быть любое (в широком смысле этого слова) имущество, в том числе имущественные права, а также другие объекты гражданских прав, включая работы и услуги, информацию, результаты интеллектуальной деятельности, в том числе исключительные права на них (вымогательство, причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием, угон) [9, с.12].

Л.Д. Гаухман говорит о: 1) хищениях; 2) иных видах неправомерного завладения или пользования чужим имуществом; 3) уничтожении или повреждении имущества [10, с.12].

Ю.И. Ляпунов называет вторую группу преступлений преступлениями, причиняющими (или могущими причинить) имущественный вред отношениям собственности [11,с.12].

Э.С. Тенчов полагает, что существует три субинститута преступлений против собственности: 1) хищения, посягающие на всю совокупность отношений собственности в производственной или потребительской и одновременно в распределительной сфере; 2) не являющиеся хищениями преступления, направленные к извлечению имущественных выгод, и посягающие на собственность в распределительной сфере; 3) лишенные подобной направленности преступные деяния, посягающие на собственность в производственной или потребительской сфере[12, с.12].

В.К. Дуюнов подразделяет *преступления против собственности на* две группы:

1) корыстные, включающие в себя *хищения* (кража, мошенничество, присвоение или растрата, грабеж, разбой, хищение предметов, имеющих особую ценность), и корыстные посягательства, не связанные с *хищением* (вымогательство и причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием);

2) некорыстные (неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения, уничтожение или повреждение имущества, уничтожение или повреждение имущества умышленно или по неосторожности) [13, с.12].

Е.О. Алауханов [14], а также Ш.С. Тогайбаева, А.И. Тогайбаев [15,с.12] к корыстно – насильственным преступлениям против собственности относят: грабеж, соединенный с насилием, разбои, убийства из корыстных мотивов, вымогательства с применением насилия.

Научный интерес представляет классификация преступлений против собственности, предложенная С.М. Кочои [16, с.12]. Он выделяет:

Корыстные преступления против собственности: хищение (кража, мошенничество, присвоение или растрата, грабеж, хищение предметов, имеющих особую ценность); корыстные преступления против собственности, не содержащие признаков хищения (разбой, вымогательство и причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием).

Некорыстные преступления против собственности: угон и уничтожение или повреждение чужого имущества.

Обращает на себя внимание тот факт, что разбой С.М. Кочои относит к преступлениям, не содержащим признаков хищения [16, с.12].

Некоторые ученые предлагают все преступления против собственности можно классифицировать на три группы:

1) хищения чужого имущества (ст. 158 – 162, 164 УК РФ);

2) преступления, способные причинить либо причиняющие имущественный вред отношениям собственности (ст. 163, 165, 166 УК РФ);

3) преступления, посягающие на уничтожение либо повреждение имущества как умышленно (ст. 167 УК РФ), так и по неосторожности (ст. 168 УК РФ) [16, с.12].

В современной юридической литературе, однако, преобладает другая классификация преступлений против собственности. Принято различать:

1. хищения (в формах кражи, грабежа, разбоя, мошенничества, присвоения и растраты);

2.иные корыстные преступления против собственности (вымогательство, причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием, угон);

3. некорыстные преступления против собственности (умышленное и неосторожное уничтожение или повреждение имущества).

На сегодняшний день данная классификация является практически общепризнанной. [17, с.469].

Следует заметить, что в Республике Казахстан с 1 января 2015 года был введен в действие новый Уголовный кодекс [18].

К уголовным правонарушениям против собственности (глава 6 УК РК 2014 г.) относятся: мелкое хищение (ст.187 УК РК) кража (ст. 188 УК РК); присвоение или растрата вверенного чужого имущества (ст. 189 УК РК); мошенничество (ст. 190 УК РК); грабеж (ст. 191 УК РК); разбой (ст. 192 УК РК); хищение предметов, имеющих особую ценность (ст. 193 УК РК); вымогательство (ст. 194 УК РК); причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием (ст.195 УК РК); приобретение или сбыт имущества, заведомо добытого преступным путем (ст. 196 УК РК); транспортировка, приобретение, реализация, хранение нефти и нефтепродуктов, а также переработка нефти без документов, подтверждающих законность их происхождения (ст. 197 УК РК); нарушение авторских и смежных прав (ст.198 УК РК); нарушение прав на изобретения, полезные модели, промышленные образцы, селекционные достижения или топологии интегральных микросхем (ст.199 УК РК); неправомерное завладение автомобилем или иным транспортным средством без цели хищения (ст. 200 УК РК); нарушение вещных прав на землю (ст. 201 УК РК); умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества (ст. 202 УК РК); умышленное уничтожение или повреждение чужого имущества (ст. 202 УК РК); неосторожное уничтожение или повреждение чужого имущества (ст. 204).

Какие составы преступлений против собственности имеются в КНР?

Рассмотрим составы преступлений против собственности в КНР.

Глава 5 Особенной части Уголовного кодекса Китайской Народной Республики в редакции от 14 марта 1997 г. (пришел на смену УК КНР 1979 г.) (далее – УК КНР) и называется «Преступления против собственности». Данная глава состоит из 14 статей.

В части 1 ст. 263 УК КНР устанавливается ответственность за разбой в отношении общественной или частной собственности, совершенный с применением насилия, угроз и иных способов.

Наказание по ч.1 ст. 263 УК КНР – лишение свободы на срок от 3 до 10 лет и дополнительно – штраф.

Отягчает наказание (вплоть до назначения смертной казни) совершение разбоя: с проникновением в жилище; на общественном транспорте; в банке или другой финансовой структуре; неоднократный или на крупную сумму; с причинением тяжкого телесного повреждения, смерти человеку; под видом военного, полицейского; с применением оружия; в отношении военных материалов или материалов, используемых при авариях, стихийных бедствиях, оказании материальной помощи.

Часть вторая ст. 263 КНР устанавливает ответственность за разбой с проникновением в жилище; разбой на общественном транспорте; разбой в банке или иной финансовой структуре; неоднократный разбой или разбой в крупном размере; разбой с причинением тяжкого телесного повреждения или смерти человеку; разбой под видом сотрудника милиции или военнослужащего; вооруженный разбой; разбой в отношении военных материалов или материалов, используемых при авариях, стихийных бедствиях, оказании материальной помощи.

Наказание – лишение свободы на срок 10 и более лет, пожизненное лишение свободы или смертная казнь и дополнительно – штраф или конфискация имущества.

Следует заметить, что само определение разбоя в УК КНР отсутствует.

Статья 267 УК КНР. Часть 1 указанной статьи предусматривает ответственность за грабеж общественной или частной собственности в значительном размере [19].

В санкции ч. 1 ст. 267 КНР предусмотрено наказание – лишение свободы на срок до 3 лет, арест или надзор и дополнительно или в качестве самостоятельного наказания – штраф.

Следует отметить, что по ч.1 ст. 267 УК КНР квалифицируются то же деяние, совершенное в крупном размере или при иных отягчающих обстоятельствах и то же деяние, совершенное в особо крупном размере или при иных особо отягчающих обстоятельствах.

Грабеж, совершенный с применением оружия, наказывается в соответствии со статьей 263 настоящего Кодекса.

Статья 267 УК КНР не раскрывает понятие грабежа. Грабеж с использованием «орудия убийства» квалифицируется как разбой (ст. 263 УК КНР). Под грабежом в китайской юридической литературе понимается «открытый захват ценностей»[19].

Кража, мошенничество, грабеж «с применением насилия для сокрытия краденого, оказания сопротивления задержанию или уничтожения улик» квалифицируются по ст. 263 УК КНР.

«Статья 268 УК КНР. Руководители и активные участники массового грабежа общественной или частной собственности, совершенного в значительном размере или при иных отягчающих обстоятельствах, – наказываются лишением свободы на срок до 3 лет, арестом или надзором и дополнительно – штрафом;

то же деяние, совершенное в крупном размере или при иных особо отягчающих обстоятельствах, – наказывается лишением свободы на срок от 3 до 10 лет со штрафом».

«Статья 269 УК КНР. Лица, совершившие кражу, мошенничество или грабеж и на месте совершения преступления применившие насилие или угрозу применения насилия, с целью сокрытия преступно добытого имущества, сопротивления задержанию или для уничтожения доказательств преступления, – наказываются в соответствии со статьей 263 настоящего Кодекса» [19].

Следует отметить, что в статье о краже, в диспозиции не раскрывается понятие кражи. «Статья 264. Кража общественной или частной собственности, совершенная в значительном размере, неоднократно, с проникновением в помещение, с орудием или непосредственно с человека. По той же части указанной выше статьи привлекаются к уголовной ответственности лица, совершившие то же деяние, совершенное в крупном размере или при иных отягчающих обстоятельствах; то же деяние, совершенное в особо крупном размере или при иных особо отягчающих обстоятельствах; то же деяние, совершенное при наличии любого из нижеперечисленных обстоятельств (в ред. Постановления ПК ВСНП одиннадцатого созыва от 25 февраля 2011 г.) [19].

«Статья 265 УК КНР. Незаконное подсоединение к каналам связи других лиц, дублирование чужого номера электронной почты или использование заведомо незаконно подсоединенного, дублированного электронного оборудования и устройства с целью извлечения прибыли – наказываются в соответствии со статьей 264 настоящего Кодекса».

Статья 266 УК КНР предусматривает уголовную ответственность за завладение путем мошенничества общественной или частной собственностью в сравнительно крупном. Следует заметить, что как в УК РК в статье о мошенничестве имеются квалифицирующие признаки мошенничества, то в статье о мошенничестве (ст. 266 УК КНР) отсутствует деление данной статьи на часть 2 и часть 3. Часть 1 ст. 266 УК КНР предусматривает ответственность за то же деяние, совершенное в крупном размере или при иных отягчающих обстоятельствах и за то же деяние, совершенное в особо крупном размере или при иных особо отягчающих обстоятельствах. Внизу указанной статьи оговорено, что в случаях, предусмотренных отдельными положениями настоящего Кодекса, действуют данные положения.

Статья 270 УК КНР устанавливает ответственность за незаконное присвоение оставленного на сохранение чужого имущества на значительную сумму и отказ возвратить указанное имущество, а также за те же деяния, совершенные в крупном размере или при иных отягчающих обстоятельствах.

Незаконное присвоение забытого другим лицом имущества или незаконное присвоение клада на значительную сумму и отказ от его выдачи влечет наказание в соответствии с частью первой настоящей статьи (ст. 270 УК КНР). Причем в статье делается оговорка о том, что указанные в данной статье преступления влекут за собой наказание только в случае подачи частной жалобы [19].

По ст.271 УК КНР привлекают к уголовной ответственности сотрудников компании, предприятий или иной организации, воспользовавшиеся преимуществами своего служебного положения и незаконно присвоившие принадлежащее организации имущество в значительном размере, а также за то же деяние, совершенное в крупном размере.

Работники государственных компаний, предприятий или иных государственных организаций, несущие государственную службу непосредственно в указанных организациях, и работники государ-

ственных компаний, предприятий или иных государственных организаций, направленные для несения государственной службы в негосударственные компании, предприятия и иные организации, совершившие деяния, упомянутые в части первой настоящей статьи, несут ответственность в соответствии со статьями 382 и 383 настоящего Кодекса [5].

За использование преимуществами своего служебного положения и потратившие средства компании не по назначению сотрудники компании, предприятия или иной организации, привлекаются к уголовной ответственности по ст.272 УК КНР. Согласно ч.1 ст.272 УК КНР, сотрудники компании, предприятия или иной организации, воспользовавшиеся преимуществами своего служебного положения и потратившие средства компании не по назначению, а в личных целях, или ссудившие их другому лицу на значительную сумму и не вернувшие их по истечении трех месяцев либо не вернувшие их до истечения трех месяцев в случае, когда сумма значительна и осуществляется деятельность, связанная с получением прибыли или противозаконная деятельность вышеуказанные лица будут привлечены к ответственности. В связи с отсутствием в УК КНР части второй указанной выше статьи, в части первой предусмотрены наказания за те же деяния, повлекшие за собой использование не по назначению средств организации в крупном размере или в значительной сумме невозвращенного капитала [19].

Работники государственных компаний, предприятий или иных государственных организаций, несущие государственную службу непосредственно в указанных организациях, и работники государственных компаний, предприятий или иных государственных организаций, направленные для несения государственной службы в негосударственные компании, предприятия и иные организации, совершившие деяния, упомянутые в части первой настоящей статьи, несут ответственность в соответствии со статьей 384 настоящего Кодекса.

Статья 273 УК КНР. По данной статье привлекают непосредственно ответственных лиц за использование не по назначению средств, предназначенных для помощи во время стихийных бедствий, для служб оперативного реагирования, для принятия предупредительных мер против паводков, для оказания материальной помощи семьям павших героев, семьям военнослужащих, инвалидам войны, для поддержки малоимущих, переселенцев, для оказания иной помощи, при отягчающих обстоятельствах, если это причинило значительный ущерб государственным и общественным интересам. По части 1 ст. 273 данной статьи привлекаются к ответственности лица за непосредственно ответственные лица при особо отягчающих обстоятельствах.

Хочется отметить, что законодательного определения вымогательства в УК КНР отсутствует, в отличие от УК РК.

Вымогательство в УК КНР предусмотрено ст. 274. Статья 274 УК КНР объявляет наказуемым вымогательство путем шантажа общественной или частной собственности в значительном размере или неоднократно; а также за те же деяние, совершенное в крупном размере или при иных отягчающих обстоятельствах; в особо крупном размере или при иных особо отягчающих обстоятельствах (в ред). Постановления ПК ВСНП одиннадцатого созыва от 25 февраля 2011 г.) предусмотрена уголовная ответственность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Козочкин И.Д. Уголовное право США: успехи и проблемы реформирования. – Спб: Изд– во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2007.– 478 с.
2. Allen F. Offences against property // Annals of the American academy of political and social science. 1962. Vol. 339. P. 58.
3. La Fave W. Criminal law. St. Paul, MN. West, a Thomson business, 2003. P. 918 -1049.
4. Уголовное право Республики Казахстан: особенная часть. В 2-х томах. Том 1. – Астана, 2016. – 500с.; Богданчиков С.В. Уголовно – правовые и криминологические аспекты преступлений против собственности: монография / С.В. Богданчиков; под ред. Н.Д. Эриашвили. – М.: ЮНИТИ – ДАНА: Закон и право, 2014. – 239 с. и др.
5. Безверхов А.Г. Имущественные преступления (2475.5 kb.); Безверхов А.Г. «Хищение чужого имущества» как правовая категория: современное состояние и тенденции развития / Юридический вестник САМгу. 2015. Т.1. № 3. – С. 94-98.)
6. Рарог А.И. Уголовное право Российской Федерации. Особенная часть: практикум /2-е изд., перераб. и доп. – 2012. – 240 с.

7. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Ревина В.В. Уголовное право Республики Казахстан: особенная часть. Учебник: Издание 2-ое, исправленное и дополненное. – М., 2017 – 396 с.
8. Елисеев С.А. Преступления против собственности по уголовному законодательству России. Томск, 1999. С.31-32.
9. Бойцов А.И. Преступления против собственности. СПб, 2002. С. 78.
10. Гаухман Л.Д., Максимов С.В. Ответственность за преступления против собственности. М**.,** 2002. С.19-20; Уголовное право / Под ред. Л.Д. Гаухмана, Л.М. Колодкина и С.В. Максимова. С. 386.
11. Ляпунов Ю.И., Ветров Н.И. – М.: Новый Юрист. Право уголовное. Учебник для ст-тов вузов. 1997.
12. Тенчов Э.С. Институт собственности в современном уголовном праве России. – С. 43.
13. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2). – Алматы: Жеты Жаргы, 2015. – 1120с.
14. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: (постатейный) / К. Дуюнов и др., отв. ред. Л.Л. Кругликов. М.: Волтере Клувер, 2005**.**
15. Алауханов Е.О. Борьба с хищениями собственности путем подлога документов. – Алматы: Жеті жарғы, 1995. – 200 с.
16. Тогайбаева Ш.С., Тогайбаев А.И. Корыстно – насильственная преступность в РК. – Караганда. – Изд – во «КЭУ Казпотребсоюз», Учебное пособие, 2004. – 89 с.
17. Уголовное право России. Под общ. ред Бриллиантова А. – М.: 2015.– 1035 с.
18. Уголовный кодекс Республики Казахстан 2014 г. (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.01.2018 г.) // Источник: ИС Параграф WWW http:///online.zakon.kz
19. Уголовный кодекс Китайской Народной Республики (по состоянию на 1 сентября 2014 г.). Издание второе, переработанное и дополненное // Под. ред. д.ю.н, профессора А.И. Коробеева. – Санкт – Петербург. – Изд – во «Юридический центр», 2014. – 416 с.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 373.2

АБИТОВА Г.Т.
доктор PhD, доцент кафедры социально-культурных технологий
Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов,
г. Алматы, abitova.64@ mail.ru

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ КОМПОНЕНТ КАК МОЩНЫЙ ИМПУЛЬС ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ ДОШКОЛЬНИКА

Аннотация. *В данной статье эмоциональный компонент рассматривается как ядро становления личности ребенка, способствующее чувственному восприятию ребенком самой информации, что проявляется в эмоциональных состояниях и чувствах, речи, жестах, а выражается в двигательной активности и настроении. Автор описывает основные факторы эмоционального развития ребёнка, способствующие развитию креативного мышления и воображения дошкольника, прослеживается их взаимосвязь.*

Ключевые слова*: информационная культура, дошкольный возраст, эмоциональный компонент.*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ЭМОЦИОНАЛДЫ КОМПОНЕТТІҢ ҚУАТТЫ ИМПУЛЬС РЕТІНДЕ ЫҚПАЛЫ

Түйін*: Мақалада эмоционалды компоненттің баланың тұлға ретінде қалыптасуына тигізетін ықпалы қарастырылады. Яғни, автор ақпаратты тасымалдаушы және пайдаланушыны баланың сезімдік қабылдауына ықпал етуі жайында сөз етіп, оның баланың эмоционалдық жағдайында, сөзінде, қимылында, қылығында байқалып, әрекет белсенділігі мен көңіл күйіне көрініс табу тұстарын айқындайды. Айтылмыш мақалада баланың эмоционалды дамуының негізгі факторларын анықталып, олардың байланысы көрсетіледі.*

Тірек сөздер: *ақпараттық мәдениет, мектеп жасына дейінгі бала, эмоционалдық компонент.*

THE EMOTIONAL COMPONENT AS A POWERFUL IMPULSE EFFECT ON THE FORMING OF INFORMATION CULTURE OF THE PRESCHOOL CHILD

Annotation. *The article considers the emotional component as the core of the forming of the child's personality, contributing to the child's sensory perception of the information itself, its carrier and user, which manifests itself in emotional states and feelings, speech, gestures, and is expressed in motor activity and mood. The author describes the main factors of emotional development of the child and traces their interrelation.*

Keywords*: information culture, preschool age, emotional component.*

Введение

Дошкольный возраст сензитивен для формирования основ информационной культуры ребенка в связи с бурным развитием восприятия, памяти, мышления, речи и воображения дошкольника, стабилизацией его эмоционально-волевой сферы.

Значимость данного возраста состоит в том, что дошкольник начинает осознавать свое место среди других людей, у него формируется внутренняя социальная позиция и стремление к соответствующей его потребностям новой социальной роли. В старшем дошкольном возрасте появляется способность анализировать свою деятельность и соотносить свои мнения, переживания и действия с мнениями и оценками окружающих, формируется устойчивая самооценка и соответствующее ей отношение к успеху и неудаче в деятельности.

Проблема эмоционального развития детей старшего дошкольного возраста является актуальной, так как она тесно связана с личностным развитием ребенка, формирование его чувств и эмоций осуществляется в основном через эмоциональное восприятие окружающего мира. У него ярко прослеживается неотделимость эмоций от процессов восприятия, мышления, воображения, на этом возрастном этапе начинают складываться и укрепляться моральные установки личности ребенка, выражающие его отношение к сверстникам и взрослым.

Анализ психолого-педагогической литературы по исследуемой проблеме позволяет отметить, что эмоциональное развитие старшего дошкольника рассматривается как основа становления личности ребенка и одно из базовых предпосылок его общего психического развития. По мнению Л.С. Выготского, эмоции являются «центральным звеном» психической жизни человека, и, прежде всего ребенка [1, с.54]. Его теоретические исследования позволили российским психологам в дальнейшем развить идею о взаимосвязи всех компонентов человеческой психики: эмоционального и интеллектуального.

Так. В.А. Сухомлинский, изучая взаимосвязь эмоционального состояния и умственного развития, указывает на огромную возвратную силу влияния эмоционального состояния на ум, на всю интеллектуальную жизнь [2, с.87]. С.М. Бондаренко, О. Головко, Т. Репина, О.Е. Смирнова и ряд других авторов подчеркивают формирующую функцию эмоциональных психических состояний – влияние на ум, на становление личности, характера, поведенческих особенностей в будущем [3, с56]. В связи с этим можно говорить о том, что нарушение психо-эмоционального развития, запаздывание в формировании эмоций у детей приводит к отставанию в общем развитии, к устойчиво негативному поведению и искаженному развитию чувств.

По мнению Л.И. Божович, именно в дошкольном возрасте происходит активное познание окружающего мира, формирование личности ребенка, самостроительство мира чувств и эмоций, поиска собственного «лика». Безусловно, в этом поиске большое значение имеет роль педагога, могущего грамотно ознакомить детей с общечеловеческими нормами и нравственными идеалами, ценностями, которые станут в дальнейшем базовыми ориентирами в жизни [4, с.21].

Таким образом, эмоциональное познание окружающего мира ребенком является основополагающим в формировании основ информационной культуры детей старшего дошкольного возраста, направленной на создание безопасного пространства общения и условия для самовыражения, а также на формирование у них новых интересов, мотивов и потребностей.

На основе проведенного теоретического анализа научной и психолого-педагогической литературы по данной проблеме были определены основные факторы эмоционального развития детей старшего дошкольного возраста:

– социальность эмоций: приобретение их детьми в процессе взаимодействия со взрослыми и сверстниками, в результате чего приобретенные ребенком социальные ценности, требования, нормы и идеалы становятся органической частью его личности;

– развитие интеллектуальных чувств: любознательности, удивления, радости открытий, связанных со становлением познавательной деятельности детей;

– обогащение эстетических чувств: чувства прекрасного и безобразного, чувство гармонии, чувство ритма, чувство комического, которые неразрывно связаны с нравственным развитием ребенка.

Исходя из вышесказанного следует отметить, что для развития устойчивого эмоционально-положительного состояния ребенка в процессе формирования основ информационной культуры необходимо создание таких условий, которые наиболее благотворно влияют на развитие эмоциональной сферы дошкольника.

Основная часть

Данные факторы эмоционального развития позволяют детям старшего дошкольного возраста не только эффективно вписываться в мир людей, но и активно его осваивать, делать выбор в пользу собственного развития в социуме по отношению к пространству и событиям, значимым для взрослого и для определения социальной роли. В связи с этим возрастает значимость пространства сотворчества с родителями, педагогами, которое способствует становлению, реализации, раскрытию, самосовершенствованию личности ребенка.

Доказано, что восприятие малышом окружающего мира строится на тех критериях и оценках, которые преподносят ему взрослые. Следовательно, накопление ребенком ценного опыта познания, деятельности, творчества, постижение им своих возможностей, самопознание происходят непосредственно только в совместной деятельности со взрослым. При этом в идеале взрослый не навязывает ребенку какие-то свои понятия или ценности, а вместе с ним формирует его внутренний мир, открывая ему новые горизонты действительности, которые способствуют раскрытию возрастного потенциала дошкольника.

Опыт показывает, что в описанных выше процессах решающая роль должна быть отведена семье как уникальному первичному институту воспитания ребенка, где дошкольник получает возможность широкого эмоционально-практического контакта с наиболее близкими и значимыми для его развития людьми. Общеизвестно, что в условиях новых социально-экономических реалий заметно снизилась ценность детско-родительского общения, совместного времяпрепровождения, домашних традиций и обычаев, семейного единения. Все более мощным фактором воздействия современной информационной среды на детей старшего дошкольного возраста становятся телевидение, Интернет и компьютер. Перед вторжением СМИ в нашу жизнь наиболее беззащитной и зависимой категорией оказываются дети дошкольного возраста. Доказано, что в данном возрасте ребенок не готов адекватно воспринимать информацию с экрана, не умеет критично относиться к той или иной информации. Способность телевидения к созданию искусственной среды, богатой различными раздражителями, также приводит к тому, что ребенок привыкает к готовым ярким, образным впечатлениям, при этом он не умеет и не испытывает потребности создавать собственные образы, придумывать, рассуждать и творить. Зачастую телевидение подменяет общение с близкими взрослыми, и в этом случае оно, безусловно, оказывает деформирующее влияние на становление личности и психику ребенка. Соответственно, основная задача родителей – создать условия, позволяющие понять дошкольнику личностно значимый смысл, самостоятельно выработать знания, умения и смыслы жизни, выступающие ориентирами в критическом отношении к информации.

При этом очевидно, что телевидение, видео и компьютерные сети вытесняют из жизни дошкольника традиции домашнего чтения. Родители предпочитают дать в руки ребенка компьютер-планшет, чем книгу сказок Пушкина или Чуковского, хотя для детей важно то, чтобы родители читали им сказки, стихотворения, рассказы, вместе рассматривали картинки, иллюстрации в книгах, все это является определенным способом общения родителей с детьми, способствующим детскому развитию. Совместное чтение расширяет и обогащает мир ребенка, является источником ярких эмоций и впечатлений.

Опыт показывает, что важными условиями формирования информационной культуры дошкольников в семье являются:

– безопасность информации и информационных ресурсов, которые должны соответствовать возрастным, физиологическим и психическим особенностям ребенка;

– избирательность в совместном просмотре телевизионных передач с последующим их обсуждением;

– возможность выбора альтернативных телевидению и компьютеру видов деятельности, таких как совместное чтение любимых произведений, общее посещение спектакля по сюжету знакомой сказки в театре, выставки детской книги, организация экскурсии в библиотеку и т.д.;

– формирование семейных традиций, в частности, проведение семейных праздников, юбилеев и дней рождения в семье, сопровождаемых семейными презентациями;

– фильтрация влияний информационной среды, которая предусматривает тщательный анализ детских передач, компьютерных программ, книг.

Известно, что привлечение родителей в совместную деятельность с дошкольниками создает мотивацию к предстоящей деятельности. В результате ребенок совместно с родителями занимается поиском необходимой информации из разных источников, анализирует ее. Здесь педагог выступает в роли консультанта или непосредственного участника проекта семьи. Следует отметить, что участие родителей в педагогическом процессе дает ребенку ощущение эмоционального комфорта и безопасности, уверенности и успешности, которое способствует сохранению психологического здоровья ребенка. Примером такой совместной деятельности стал мини-проект «Парад солнечных смайликов», где были представлены: фотоколлаж улыбок членов семьи; шутливые стихотворения и песенки, исполненные детьми, родителями; смешные случаи из жизни детей; красочные рисунки детей, выполненные в теплых ярких тонах, в разных техниках с расшифровкой замысла; предметы, которые создают хорошее настроение.

Итак, именно в условиях семьи, семейного общения закладываются основы информационной культуры дошкольника, формируется модель окружающего мира и создаются благоприятные условия для осмысления значимости информации.

Другим условием успешного формирования основ информационной культуры дошкольников является эмоциональное взаимодействие педагога и дошкольника в процессе освоения основ информа-

ционной культуры, опирающееся на внутреннюю логику работы с информацией, которая предполагает наличие следующих основных этапов: определение информационной проблемы, выявление источника информации, поиск и получение информации, понимание и преобразование информации, практическое применение информации.

Не менее важным фактором, обеспечивающим педагогическую деятельность по формированию основ информационной культуры дошкольника, следует признать эмоциональное воздействие на формирование основ информационной культуры дошкольника.

Эмоциональный компонент как составляющий элемент информационной культуры дошкольника отражает чувственное восприятие ребенком как самой информации, так и ее носителя и пользователя, что проявляется в эмоциональных состояниях и чувствах, речи, жестах, а выражается в двигательной активности и настроении. Эмоциональный компонент проявляется в пассивных либо активных состояниях, возникающих при работе с компьютером, интерактивными досками, использовании различных бумажных информационных источников (книг, журналов, энциклопедий и т.п.).

Психологи считают, что поведение дошкольника, его эмоции – это значимый показатель в понимании мира маленького человека, свидетельствующий о его психическом состоянии, благополучии, возможных перспективах развития [6, с.50].

В ходе работы с информацией дошкольник начинает включать в процесс управления своими эмоциями слова, что ведёт к осмыслению и проявлению таких эмоций, как симпатия, сочувствие, при этом формируется чувство товарищества и чувство ответственности по отношению к окружающим его взрослым и сверстникам, вместе с этим возрастает способность к самооценке.

Таким образом, эмоции помогают воспринимать информацию и реагировать на нее, тем самым оказывая существенное влияние на активную деятельность дошкольника. Эмоциональный компонент – это мощный импульс для развития познавательной активности ребёнка.

Осваивая социальную роль, дети приобретают жизненный опыт, насыщенный новыми эмоциями и содержанием, закрепляют знание новых форм общения и взаимодействия, расширяют словарный запас, приобретают социальные навыки, достигают позитивного эмоционального состояния.

В ходе игровой деятельности для содержательного обогащения собственных мировоззренческих представлений ребенку необходимы: информация, способствующая составлению представлений о сущности предмета или явления; познавательный мотив, который предопределяет появление отношения к объекту интереса; потребность в практической реализации, которая проявляется в определенных действиях или поступках.

Постепенно в старшем дошкольном возрасте сюжетно-ролевая игра становится интегративной деятельностью, которая тесно связана с разными видами деятельности – творческой, речевой, познавательной, коммуникативной, художественно-продуктивной, конструктивной. Так как эмоции начинают окрашивать самые различные эстетические, нравственные, интеллектуальные переживания детей, то для них становится важен не только сам процесс игры, но и результат, придуманный игровой сюжет, созданная игровая обстановка, возможность самостоятельной презентации продуктов своей деятельности, приобретенных знаний, умений и навыков.

Достоинством сюжетно-ролевых игр на данном возрастном этапе является не только возможность использования ребенком своих знаний в игре, но и взаимодействие детей, в процессе которого они обмениваются определенной информацией, знаниями, а также своими игровыми идеями.

Таким образом, сюжетно-ролевая игра – это способ вхождения детей в мир взрослых людей, некая репетиция взрослой жизни для ребенка, которая закладывает прочный фундамент его дальнейшей успешности.

Одна из разновидностей таких игр – режиссерские игры. Источником режиссерской игры становятся детские впечатления, знания, сказочные образы. Ребенок не берет на себя никакой постоянной роли, а наделяет ролевым значением кукол, фигурки зверей, предметы-заместители; разыгрывает с их участием сюжет и регулирует эмоциональные отношения действующих лиц как режиссер [7, с.92]. В основе всех сюжетов индивидуальных режиссерских игр лежит то, что составляет непосредственный опыт ребенка, то, что он видит вокруг себя: обыденная жизнь и взаимоотношения людей. Вместе с тем, эмоции дают возможность ребенку предвидеть, прочувствовать последствия своей деятельности. Действуя в воображаемой ситуации за другого, ребенок присваивает черты другого и испытывает чувства другого. Чувства, мешающие в жизни, отодвигаются на второй план. Двойное самочувствие в игре

обогащает эмоциональную сферу, способствует пониманию скрытого смысла ситуации, приводит к раскрытию новых положительных качеств, новых побуждений и потребностей, поэтому в режиссерской игре ребенок свободно фантазирует, воображает, придумывает сюжеты, соединяет содержание мультфильмов, сказок и рассказов, причем в одной игре могут объединяться различные источники. События, происходящие в сказках и мультфильмах, имеют для детей особую эмоциональную значимость. Ребенок, мысленно включаясь в события мультфильмов и сказок, сопереживает героям, действует вместе с ними во внутреннем плане – плане воображения – и тем самым осознает себя активно действующим участником сюжета. Все это способствует развитию креативного мышления и воображения дошкольника, становлению целостного видения мира.

Другой вид игр, ведущих к ускорению процесса познания, а значит, и эмоционального развития, – это развивающие игры. Развивающие игры – это игры, моделирующие сам творческий процесс и создающие свой микроклимат, где появляются возможности для развития творческой стороны интеллекта [8, с.64]. Развивающие игры способствуют развитию интеллектуальных качеств: восприятия, внимания, памяти, творческого мышления, воображения.

В тех случаях, когда в развивающей игре четко определены дидактическая задача, игровые правила и действия, она может рассматриваться как один из методов обучения и принимать форму дидактической. В дидактической игре учебные, познавательные задачи взаимосвязаны с игровыми, поэтому при организации игры необходимо обращать особое внимание на присутствие в познавательной деятельности элементов занимательности, поиска и состязательности. Игровая деятельность дошкольника протекает более эффективно и дает качественные результаты, если при этом у личности имеются сильные, яркие, глубокие мотивы, вызывающие желание действовать активно, с полной отдачей сил, преодолевать неизбежные затруднения, неблагополучные условия и другие обстоятельства, настойчиво продвигаясь к намеченной цели [8, с.29]. В дошкольном возрасте мотивация деятельности теснейшим образом связана с соперничеством, стремлением к приоритету, первенству, самоутверждению. Вовлечение дошкольников в борьбу за достижение наилучших результатов в познавательной деятельности стимулирует развитие познавательного интереса, творческой активности, инициативы, ответственности. Эффективное использование педагогом данного метода в формировании основ информационной культуры дошкольников позволяет внести эмоциональный настрой в активную деятельность воспитанников, увлечь идеей соревнования, проявить свои скрытые способности и возможности. Соревнования помогают педагогу увидеть и оценить возможности каждого ребенка, воспитывать волю и характер, при этом они обеспечивают интерес и креативность. Доказано, что утверждение себя среди окружающих – врожденная потребность человека, и реализует он эту потребность, вступая в соревнования с другими людьми. Поэтому уже в дошкольном возрасте ребенку свойственно сравнивать свои достижения с результатами сверстников, чтобы самоутвердиться. Именно на состязательности и строится соревнование, которое обладает воспитательными ресурсами:

– они создают сильные эмоционально-ценностные стимулы, которые усиливают основные мотивы деятельности дошкольников в формировании основ информационной культуры;

– они могут выявить совершенно неожиданные индивидуальные способности ребенка, которые были не замечены в привычной обстановке.

Когда дети соревнуются друг с другом, реально оценивая свои возможности, они сравнивают себя со сверстниками, стремятся к личному успеху, признанию собственных достижений у значимого для них окружения. Это увеличивают силу их экспрессии до высокого уровня.

Итак, опыт показал, что совместная деятельность педагога, родителей и детей становится значимым средством гармонизации творческого пространства жизни ребенка, педагогически целесообразного влияния на семейную среду, интеграции деятельности дошкольного учреждения и семьи в развитии коммуникативной активности и становлении эмоционально-волевой сферы дошкольников.

Заключение

Таким образом, эмоциональный компонент предполагает, что с одной стороны, в процессе эмоционального взаимодействия с родителями, педагогами и сверстниками, приобретенные ребенком социальные ценности, нормы поведения, соединяясь с его эмоциональной сферой, становятся неотделимой частью личности ребенка. С другой стороны, являясь внутренним достоянием личности ребенка, эмоции, окрашивая самые различные эстетические, нравственные, интеллектуальные переживания де-

тей, становятся содержанием побудительных мотивов его поведения, что способствует развитию креативного мышления и воображения дошкольника, становлению целостного видения мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выготский Л.С. Проблемы эмоций. Вопросы психологии. М. Академия. 2011.–82 с.
2. Сухомлинский В.А. Проблемы воспитания всесторонне развитой личности / В.А Сухомлинский // История педагогики в России. – М., 1999. – 485 с.
3. Психология личности: Бапаева М.К. /Учебник. Издательство «Нұрлы Әлем». 2015. – 190 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л.И. Божович – М.,Просвещение, 2005 – 102 с.
5. Бочарова, Н.И.. Оздоровительный семейный досуг с детьми дошкольного возраста. Пособие для родителей и воспитателей. М.: АРКТИ, 2002. – 85 с.
6. Коломинский Я.Л., Панько Е.А. Психология детей шестилетнего возраста: Учебное пособие.– 2-е изд., перераб. и доп.– Мн.,Універсітэцкае, 1999. – 76 с.
7. Солнцева О.В. Дошкольник в мире игры. Сопровождение сюжетных игр детей. – СПб.: Речь; М.: Сфера, 2010. – 80 с.
8. Гриневский А.Н. Игры для детей. М.: Сфера, 1992. – 63 с.
9. Голованова Н.Ф. Педагогика: учебник для студ. учреждений высш. проф. образования. М.: Издательский центр «Академия», 2013.– 176 с.
10. Ермолаева М.В., Ерофеева И.Г. Эмоциональная сфера дошкольников. М. Педагогика. 2013. 90 с.

АСЫЛБЕКОВА М.П.
Педагогика ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

БОЛАШАҚ ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫ ЖЕТІМ БАЛАЛАРМЕН ЖҰМЫСҚА ДАЯРЛАУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Түйін: *Мақалада болашақ әлеуметтік педагогтерді жетім балалармен жұмысқа дайындау мақсатында білім беру бағдарламасына «Жетім балалармен әлеуметтік– педагогикалық жұмыс технологиясы» элективті пәндер енгізілуі қарастырылған. Сонымен қатар, әлеуметтік педагогтерді әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетке, инновациялық ғылыми зерттеу жұмыстарымен айналысуға бағыт-бағдар беретін инновациялық оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік кешенін әзірлеу, жетім балалармен кәсіби іс-әрекетке дайындықтың тренингтік бағдарламасы қарастырылған.*

Түйін сөздер: *әлеуметтік педагог, кәсіби даярлау, жетім балалар, әлеуметтік– педагогикалық іс-әрекет, педагогикалық қолдау.*

Резюме: *В статье рассматриваются некоторые вопросы подготовки будущих социальных педагогов к работе с детьми-сиротами, актуализируются проблемы внесения изменений в рабочие учебные планы подготовки специалистов данного направления путем внедрения новых элективных курсов «Социально-педагогические технологии с детьми-сиротами», предлагаются некоторые рекомендации по совершенствованию работы социальных педагогов с детьми-сиротами. А также, предусмотрена разработка инновационного учебно-методического, научно– методического комплекса, ориентированного на социально-педагогическую деятельность социальных педагогов, занятия инновационной научно– исследовательской деятельностью, тренинговая программа подготовки к профессиональной деятельности с детьми-сиротами.*

Ключевые слова: *социальный педагог, профессиональная подготовка, дети– сироты, социально-педагогическая деятельность, педагогическая поддержка.*

Summary: *In article some questions of training of future social teachers for work with orphan children are considered, problems of modification of working curricula of training of specialists of this direction by introduction of new elective courses "Social and pedagogical technologies with orphan children" are updated, some recommendations about improvement of work of social teachers with orphan children are offered. And also, development of the innovative educational and methodical, scientific and methodical complex focused on social and pedagogical activity of social teachers, occupations by innovative research activity, the training program of preparation for professional activity with orphan children is provided.*

Keywords: *social teacher, vocational training, orphan children, social and pedagogical activity, pedagogical support.*

Кіріспе

Қазақстан республикадағы саяси, экономикалық, әлеуметтік жаңарулар кезеңінде білім беру саласында қызмет атқаратын әлеуметтік педагогтерді кәсіби даярлау мәселесі өзекті болып табылады.

Ал, түрлі себептерге байланысты ата-ананың қарауынсыз, жетім қалған балаларды тәрбиелейтін, дамытып-жетілдіретін мамандардың кәсіби құзіретті болуы біздің қоғамымызға аса қажет. Бұл жағдайда жетім балалармен әлеуметтік– педагогикалық жұмыс жүргізетін мамандарды жоғары мектептегі кәсіби білім беру жүйесінде арнайы дайындау қажеттігі артады. Олай болса, болашақ әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізу үшін арнайы дайындауға ерекше назар аудару екі бағытта тиімді нәтиже алуға мүмкіндік бермек. Кәсіби білім беру жүйесінде жетім балалармен жұмыс жүргізу мәселелерін мақсат– бағдарлы түрде алға қоя алатын, әлеуметтік жағдайы, психологиялық мәселелері әр түрлі балаларды педагогикалық іс-әрекетке толымды қамтуға және осыған байланысты психологиялық сүйемелдеу, қолдау көрсетуге құзіретті маман ретінде, сондай-ақ, жетім балалармен жұмыс жүргізуге арнайы психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық дайындықтан өткен, кез-келген әлеуметтік-психологиялық мәселелерді өздерінің шешуге әлеуеті жеткілікті, мінез-құлық пен жүріс-тұрыстың дәлме-дәл копинг– стратегиялары мен мәнерлерін таңдай алатын тұлға ретінде дамуы орын алады.

Дегенмен, әлеуметтік педагогтардың психологиялық даярлығы іс-әрекеттің нәтижелі, игілікті орындалуына, маңызды мәселелерді мақсат-бағдарлы іздестіруге, «шұғыл» жағдайды алдын-ала аңғаруға, әлеуметтік ортада мәселелік жағдайдан тиімді де құнды тәсілмен шыға алуға, жаңа мәселелерді және олардың салдарын болжауға және түрлі моральдық-еріктік сипаттар, бағыттылық, қабылдау, зейінділік, еске сақтаудың жоғарылығы, ақыл-ой тереңдігі, зерделік, зияттылық, асқақ эмоциялық тұрақтылық, стреске төзімділік, бейімделуге икемділік, қарым-қатынастағы құзіреттілік, креативтілік және т.с.с көптеген тұлғалық қасиеттер мен қабілеттердің, танымдық процестерді дамытуға мүмкіндік берсе, педагогикалық даярлығы жетім балалармен ұйымдастырылатын оқу-тәрбие үдерістерінің ұстанымдары мен тиімді әдіс– тәсілдерін, құралдарын оңтайлы таңдап, оны жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Сонымен, болашақ әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмыс жүргізуге психологиялық, педагогикалық аспектіде дайындау іс-әрекеттің, қарым-қатынастың және өзіндік дамудың нәтижелі, игілікті орындалуын қамтамасыз етеді. Осы орайда жетім балалармен психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс жүргізетін мамандарды жоғары мектептегі кәсіби білім беру жүйесінде арнайы дайындаудың мақсат-бағдарлы болуы және нақты ғылыми-әдіснамалық негізбен жобаланып, жүзеге асырылып отырылуы қажетті шарт.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасының «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жобасының негізгі бағыттарын жүзеге асыру мақсатында балалар үйі жағдайында тәрбиеленген жетім балалардың адамгершілік, әлеуметтік, физиологиялық және психикалық дамуындағы дағдарысы байқалуда [1]. Оның сипаты: өзінің ұлттық тілін, тарихын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпын білмеу; жасөспірімдер арасында алуан түрлі діни көзқарастардың белең алуы; шылым шегу, нашақорлық, маскүнемдік, суицид, қатігездік пен ұрлық-зорлықтың көбеюі; әлеуметтік ортаға бейімделе алмауы және т.б. Ал жетім бала балалар үйінен түлек болып шыққаннан кейін күн сайын ересектердің көмегінсіз бастан кешіруіне тура келетін түрлі проблемаларды шешуге қауқары жоқ. Балалар үйлері түлектерінің ішінде олардың қатарластарына қарағанда, қылмысқа қатысушылар немесе қылмыс құрбандары неғұрлым жиі ұшырасады, жұмысынан немесе тұрғын үйінен неғұрлым жиі айрылады, ал өз отбасын әрең құрса, оның нашақорлық немесе маскүнемдік жолға түсуі тіпті оңай, сонымен қатар олардың арасында суицид құрбандары да жиі кездеседі. Бұл – олардың жеке-дара өмірге енуінің үлкен қиындықтармен ұштасып, әр уақытта табысты жүрмейтінінің белгісі болып саналады.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білім беру және оның шығармашылық, рухани және тәни күш қуатын жетілдіру, жеке тұлғаның жан-жақты дамуына жағдай жасау міндеті көзделгенін ескерсек, болашақ мамандарды жаңашылдыққа даярлауымыз керек [2].

Білім беру жүйесін белсенді, білікті маман дайындау өзектілігі мен маңыздылығы Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында [2], «Қазақстан – 2050 стратегиясында» [3], «Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған бағдарламаларында» көрсетілген [4]. Бұл құжаттар болашақ мамандар даярлаудың сапасын еліміздің білім беру жүйесін әлемдік білім беру аумағына кіріктіру міндеттерін шеше отырып, сатылап дамуды көздейді.

Осыған сәйкес, жоғарғы оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың теориялық, ғылыми, дидактикалық мәселелерін Ш.А. Абдраман, А.Р. Анасова, Р.И. Бурганова, Б.Т. Кенжебеков, Қ.М. Кертаева, Меңлібекова, Ы. А. Нәби, Ш.Т. Таубаева еңбектерінде зерттелген.

ТМД елдерінің ғалымдарының зерттеулерінде жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың әдіснамалық-теориялық негіздерінің түрлі аспектілері қарастырылған. Олардың ішінде заманауи жағдайға Кудрявцева Г.А. тұғыры қолайлы, өйткені, оның ұсынған құрылымдау заңдылықтары мен қағидалары білім беру мазмұның жаңа моделін құруға негіз бола алады [5]. В.Г. Бочарова бұл тұрғысында:

«Әлеуметтік жұмыс бұдан бұрынғы жылдар бойы тікелей дамыды, оның әртүрлі моделі, формасы және технологиясы жетілдірілді және қалыптасты осы салада ғылыми зерттеулер жүргізілді» [6, 65 б.].

Шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектерін саралау нәтижесінде әлемнің көптеген елдеріндегі жетім балалардың дамуының барлық аспектілері мен стандартты дамуды бағалау нәтижесіндегі

жетім балалардың физикалық, психологиялық, интеллектуалдық, мінез-құлықтық және әлеуметтік-эмоционалдық даму мәселелерін T. Abebe және M. Skovdal, N. Ansell және L. Blerk (2004), M.Ayieko (2000), T. Barnett және

A. Whiteside (2006), R.Bray (2003), W.C. Chirwa, (2002), J. Ennew (2005), M. L. Garcia және C. B.Fernandez (2009), M. Liu және K.Zhu (2009) ғалымдардың зерттеулерінде жан-жақты қарастырылғаны айқындалды.

Tatek Abebe ”Orphanhood, Poverty and the Care Dilemma: Review of Global Policy Trends”атты зерттеуінде Африка мен Азия елдерінде күн санап жетім балалардың санының өсіп отырғанын, оған себеп әлемдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың құлдырауынан аштық пен кедейшілік және AIDS жұқпалы ауруларының салдары болып табылады [7].

Chirwa W.C. Малави Республикасындағы әлеуметтік көмекке зәру жетім балаларға мемлекеттік тұрғыдан әлеуметтік қолдау көрсетудің жолдарын қарастырса [8], ал J. Ennew жетімдікті болдырмау және оларды ерте жастан отбасылық тәрбиеге орналастыру мәселесінің жетім баланың дамуы үшін ең қолайлы және тиімді жол деп көрсетеді [9].

Болашақ мамандарды кәсіби даярлау мәселелерінің әртүрлі аспектілерін көптеген қазақстандық ғалымдар да өз зерттеулерінде қарастырған [10]. Айталық, Жетім балаларды тәрбиелеудегі мәселені зерттеуде А.М.Прихожан, Н.Н.Толстых отбасында және отбасынан тыс тәрбиеленетін жасөспірімдердің психикалық дамуындағы ерекшеліктерді зерттеген [11].

Ал, Германиядағы жетімдер үйін және жетімханаларды алғашқы құрушылардың бірі Д Экенсбергер, олардың ұйымдарының негізгі мақсаты әлеуметтік педагогтарды дайындауды маңызды деп санайды [12].

Отандық ғалымдар арасында, Қазақстандағы балалар үйі мен интернаттарда тәрбиеленуші жетім балалардың дамуы мен тарихын Л.Г.Ақжаркенова зерттей келе ондағы оқыту мен тәрбиелеудің теориясы мен әдістемесін дамытуға өзіндік үлес қосты [13]. Ал, М.П. Асылбекова ғылыми еңбегінде «Халық педагогикасы негізінде балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің тұлғасын қалыптастыру» мәселесін зерттей отырып, «балалар үйінің тәрбиеленушісі» ұғымына анықтама берген және балалар үйіндегі оқу– тәрбие процесін ұйымдастырудың әдістемесін жасады [14], З. А. Зубайраева өз зерттеуінде жетім балалардың тұлғалық әлеуметтенуі мәселесін жан жақты қарастырып, оның педагогикалық шарттарын айқындаған [15]. Балалар үйіндегі еңбек тәрбиесі мәселесін Н.Н.Семеренко қарастырған [16]. Алайда, келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беру үшін инновациялық іс-әрекеттің ғылыми–педагогикалық негіздерін меңгеру маңызды мәселе болып табылады.

Болашақ әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмысын ұйымдастыруға дайындау мәселесін қарастыру үшін «жетімдіктің» мәнін қарастыру қажет. Жетімдіктің феноменін қарастыру біріншіден, осы санаттағы балалармен жұмыста маманның кәсіби дайындығын дәлелдеудің маңыздылығын, екіншіден осы дайындықтың ерекшелігін анықтаушы факторларды көрсетуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттің жүргізіп жатқан саясатының нәтижесінде, республикада жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың жалпы санының төмендеуі байқалады.

Бүгінгі таңдағы ресми ақпараттарға сүйенсек Қазақстан Республикасында 2017 жылғы 4-тоқсанның басында Қазақстанда ата-анасының қамқорлығынсыз қалған 29 216 бала тіркелді. Ал, 2012 жылдан бастап қазіргі кезге дейін, 5 жыл ішінде ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар саны 14,7%-ға, яғни 34 785-тен 29 216-ға дейін азайды. Жалпы республика бойынша институционалдандыруға қарсы тренд байқалады, егер 2012 жылы ұйымдарда жетім балалардың жалпы санының 31,3% болса, 2016 жылы 27,2%, 4,1%-ға санның кемуі орын алған [17]. Бұған қорғаншылықтың баламалы нысандарында балаларды орналастыру, балалар үйін жабу, отбасы типіндегі мекемелерді қайта ұйымдастыру жағдайларының артуы кейбір дәрежеде мамандар даярлауға ықпал етті.

Сол себепті соңғы жылдары жетім балалар мен ата-анасынан ажыратылған, яғни олардың қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтендіру мәселелері қолға алынып, заманға сай көмек көрсету, құқығын қорғау, өмір сүру мүмкіндігіне, әлеуметтік реабилитация мен бейімделуіне жағдай жасау кезек күттірмес мәселеге айналып отыр.

Жетім балалармен жұмысқа даярлау бойынша отандық және шетелдік практикада екі бағытта тәжірибе жинақталған:

- Жетім балалармен жұмыс жасайтын мекемелерде істейтін педагогтарды даярлау (қайта даярлау);

- Отбасы тәрбиесімен айналысатын асыранды әке-шешені (бала асырап алушылар, қамқоршылар, патронаттық тәрбиешілер, тәрбиеші аналар) тәрбиелеу [18].

Жалпы Қазақстан тарихында жетім балалармен жұмыс жасайтын педагогикалық кадрлар даярлауда жетім балалар мәселесі өзекті болған кезде, мемлекет олардың өмірлерін реттеу мақсатында мемлекеттік деңгейде маңызды шешім қабылдаса да жетім балалармен жұмыс жасайтын мамандар даярлау мәселесіне жеткілікті назар аударылмағанын байқаймыз.

Біздің зерттеу мәселемізге қатысты мамандар даярлауда шетелдік тәжірибелерге шолу жасасақ, мәселен Ресейдің Р. Валленберг атындағы отбасы және балалар жайындағы халықаралық университеттің арнайы педагогика және психология институтында «Әлеуметік педагог-реабилитолог» мамандығы бойынша мамандар даярлау жүзеге асырылуда. Мамандар даярлау бағдарламасының мазмұнында «Ата–анасынан айрылған балаларды әлеуметтік педагогикалық түзеу» атты курсы енгізілген. Сонымен қатар, Ресейде әлеуметтік педагогтарды қайта даярлау жүйесінің негізіне реабилитациялық технологияларды меңгеруге назар аударылған. Бір-ақ мамандарды қайта даярлау барысында осы категориямен жұмыс жасаудағы іскерлік пен дағдыны қалыптастыру тәжірибесі қолданылмайды.

Осы бағытта Карелия республикасы біраз тәжірибе жинақтаған. Мемлекетте педагогтар мен балалар үйінің жетекшілерін оқыту мақсатында келесідей бағдарлама құрылған: «Ата-анасынан айрылған балалардың қажеттіліктерін тізімге алу барысындағы мамандардың ісін жоспарлау және жобалау, анализ жасау».

Алайда, біздің елімізде білім мекемелерінде тәжірибеге үйрету барысында жеке проблема бойынша мамандар даярлаудың белгілі бір тәжірибесі жүзеге асырылуда, бірақ, жетім балалармен жұмыс жасайтын «Әлеуметтік педагогика» мамандығы бойынша студенттерді даярлаудың біртұтас жүйесі негізделмеген. Осы тұрғыда, жетім балалармен жұмыс жасайтын студенттерді дайындау моделін құру маңызды идея болып табылады.

Осы мәселелерді шешуде бүгінгі жоғары оқу орнында болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындаудағы негізгі мақсат – әлеуметтік көмекке мұқтаж балалармен жұмыс жасауға бейімделген, кәсіби қабілеті мен шеберлігі, тұлғалық сапасы мен қасиеттері қалыптасқан құзіретті маман дайындау.

Ал, бүгінде Қазақстан Республикасының бірнеше жоғары оқу орындарында аталған категориядағы балалармен жұмыс жасауға құқығы бар үш деңгейде 5В012300, 6М012300, 6D012300 «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» (бакалавриат, магистратура, докторантура) мамандықтары бойынша мамандар даярлануда.

Осы орайда, мәселен эксперимент базасы болып табылатын Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде даярланатын «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» бакалавриатқа арналған білім беру бағдарламасының міндетті компонентінде «Әлеуметтік педагогика» пәні болса, жетім балалармен әлеуметтік педагогикалық іс-әрекеттің жеке аспектілерін қарастыратын арнайы таңдау курсы «Жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы» қамтылған.

Болашақ мамандарды жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмысқа даярлау бағытындағы жұмыстың нәтижелері студент-түлектің қалыптасқан құзыреті (когнитивтік, операционалды-технологиялық, мотивациялық, этикалық, әлеуметтік және мінез-құлықтық бөліктерді қамтитын) болып табылады. Талдау нәтижесінде жетім балалармен жұмысқа мамандарды даярлаудың кезеңдері айқындалды (Кесте 1) [19].

Кесте 1

Жетім балалармен жұмысқа мамандарды даярлаудың басты кезеңдері

№	Кезең	курстар	Білім алушылардың іс-әрекетінің мазмұны мен негізгі формалары
1.	Кіріспе кезең	1 курс	Білім алушыларды Қазақстанда жетім-балаларға пана болу, қамқор болу тарихы мен дәстүрлерімен таныстыру Дәстүрлі әлеуметтік акциялар мен бастамаларды өткізуге шамаға қарай қатысу
2.	Даярлық кезең	1-2 курс	Қала және аймақтағы жетім балалармен жұмыстың тарихы мен дәстүрлерімен таныстыру Дәстүрлі әлеуметтік акциялар мен бастамаларды өткізуге қатысу Жетім балаларға көмек көрсету бойынша жеке іс-әрекет сферасын іздеу және анықтау Еріктілер тобындағы жұмысқа қатысу

4.	Негізгі кезең	3 курс	Қала, аймақ, елдегі әлеуметтік-педагогкалық іс-әрекеттің озық тәжірибесін зерттеу, қаладағы әлеуметтік акциялар мен бастамаларды жоспарлауға, даярлауға және ұйымдастыруға қатысу; әлеуметтік жоспарлар мен жобаларды әзірлеуге қатысу; жетімдік мәселесі бойынша әлеуметтанулық зерттеулерді ұйымдастыруға қатысу, әлеуметтік жетімдік мәселелері бойынша дөңгелек үстел, конфереренция өткізуге қатысу
5.	Соңғы кезең	4 курс	Жетімдік мәселесі бойынша әлеуметтік жоспарлар мен жобаларды әзірлеу, бастамалы қайырымдылық еріктілер тобын ұйымдастыру; жетім балаларға әлеуметтік– психологиялық қызмет көрсетуге көмек беру; әлеуметтік жетімдік мәселелері бойынша әлеуметтанулық зерттеуді ұйымдастыру Жетімдік бойынша жеке ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру; мәселесі бойынша дөңгелек үстел, конференция, пікір-талас өткізуге қатысу; жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыстың қорытындысын жасау және нәтижелерін мақала, хабарлама жасау, курстық және біліктілік жұмыс ретінде рәсімдеу

Әлеуметтік педагогтерді жетім балалармен жұмысқа кәсіптік дайындаудың әлеуметтік-экономикалық алғышарттарының бірі ретінде әлеуметтік серіктестің рөлі айқындалып келеді. Жоғары оқу орындарындағы әлеуметтік серіктестікті ЖОО әлеуметтік ресурсы; еңбек нарығын тұрақтандыру факторы; позитивті әлеуметтік– экономикалық өзгерулер мақсатында серіктестік қатысушыларының инновациялық және білімдік іс-әрекеттерін интеграциялау тәсілі; қабылданған шешімдерді оңтайландыру мақсатында кәсіптік мәселелер аймағындағы мамандардың өзара әрекеттестік технологиясы; әр түрлі әлеуметтік топтар мен мемлекеттің қызығуын тудыратын өзара қатынастардың белгілі бір типі; жоғары оқу орнының өзінде әлеуметтік-инновациялық үдерістердің дамытудың тетігі ретінде түсіну керек.

Демек, ЖОО жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетке болашақ әлеуметтік педагогтерді дайындау мәселесін теориялық талдау біздің зерттеу жұмысымызға негіз болатын басты қағидаларды анықтауды қамтамасыз етеді.

ӘДІСНАМА

Зерттеудің теориялық негізін нақтылау мақсатында қолданылған теориялық зерттеу әдістері – философиялық, тарихи, педагогикалық, психологиялық, кәсіби педагогикалық зерттеулерді игеру және талдау;

Әлеуметтік және педагогикалық қолдау шартын белгілеу мақсатында нормативті-құқықтық, оқу бағдарламалық құжаттарға және әдістемелік құралдарға талдау жасалады.

Зерттеудің ерекшелігіне орай, ақпарат көздеріне теориялық талдау, бақылау, кәсіби даярлығын диагностикалау әдістері (анкета, тестілеу, әңгімелесу, сауалнама жүргізу; әлеуметтік сауалнама, бағалау); эксперимент жүргізу (анықтау, қалыптастыру, бақылау) іс-әрекет нәтижесіне статистикалық талдау (мониторинг) жүргізу.

НӘТИЖЕЛЕРІ

Әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмысқа даярлау деңгейін анықтау мақсатында тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізілді. Эксперимент 3 кезеңнен тұрады (анықтау, қалыптастыру, бақылау). Экспериментке 5В012300–«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы бойынша 2-3 курстың 48 студенті, оның 20 эксперименттік топта, 18 – бақылау тобында қатысты.

Эксперименттің *анықтау кезеңінде:*

- Қазақстан Республикасында жетім балаларды қорғауға, көмек көрсетуге байланысты бекітілген нормативтік-құқықтық құжаттары талданды;
- «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» Жалпыға міндетті мемлекеттік стандартта (кәсіптік білім беру) берілген міндетті пәндер «Әлеуметтік педагогика»,

«Әлеуметтік педагогиканың тарихы», «Өзін-өзі тану» пәндерінің әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмысқа даярлаудағы мүмкіндіктері нақтыланды;

- «Мен жетім балалармен жұмысқа дайынмын ба?» тақырыбында эссе мазмұны талқыланды;
- «Инновациялық технологияларды пайдаланудың тиімділігі?» тақырыбында эссе мазмұны талқыланды;

- Мамандарды жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетте инновациялық технологияларды пайдалануға дайындаудың моделі құрылды.

Осыған сәйкес, *қалыптастыру* эксперименті үш кезеңнен тұрады:

1) Бірінші кезеңде – жетім балалармен жұмыс жасайтын әлеуметтік педагогтерді даярлауда инновациялық технологияларды пайдалануға кәсіби дайындау үдерісін ұйымдастыру мақсаттарын, әдістерін, мазмұны мен формаларын жасап шығару, сауалнама жүргізу, әңгімелесу, сияқты диагностикалық әдістерді анықтау, «Жетім балалармен кәсіби іс– әрекетке дайындық» тренингтік бағдарлама және «Жетім балалармен әлеуметтік– педагогикалық жұмыс технологиясы» курсы негізінде 6В012300-«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығындағы студенттермен эксперименттік байқау жүргізілді.

2) Екінші кезеңде – жетім балалармен жұмыс жасайтын әлеуметтік педагогтерге арналған «Жетім балалармен кәсіби іс-әрекетке дайындық» тренингтік бағдарлама және

«Жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы» арнайы курс бағдарламасы негізінде дәріс, семинар материалдарымен бірге студенттердің өзіндік жұмыстар орындау және тест тапсырмалары бойынша әдістемелік нұсқаулықтар кіретін бағдарламалық әдістемесімен қамтамасыз ету және оны практикалық байқаудан өткізілді.

3 кезеңде – «Жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы» курсы және «Жетім балалармен кәсіби іс-әрекетке дайындық» тренингтік бағдарлама бойынша оқу-әдістемелік жинақ түріндегі толық бағдарламалық-әдістемелік қамтамасыз етуді енгізудің нәтижелері мен анализі жасалды. Эксперименттік жұмыстың нәтижесі 1 – кестеде берілген.

Кесте 2

Болашақ әлеуметтік педагогтардың жетім балалармен жұмысқа дайындық деңгейлерінің көрсеткіштері (пайыз есебімен)

Деңгейлер	Эксперимент тобы		Бақылау тобы	
	Эксп.дейін	Эксп.кейін	Эксп. дейін	Эксп. кейін
Жоғары	25%	33,7%	22,5%	28,8 %
Орта	41,2%	42,5%	42,5%	45%
Төменгі	33,8%	18,8%	35%	26,2%

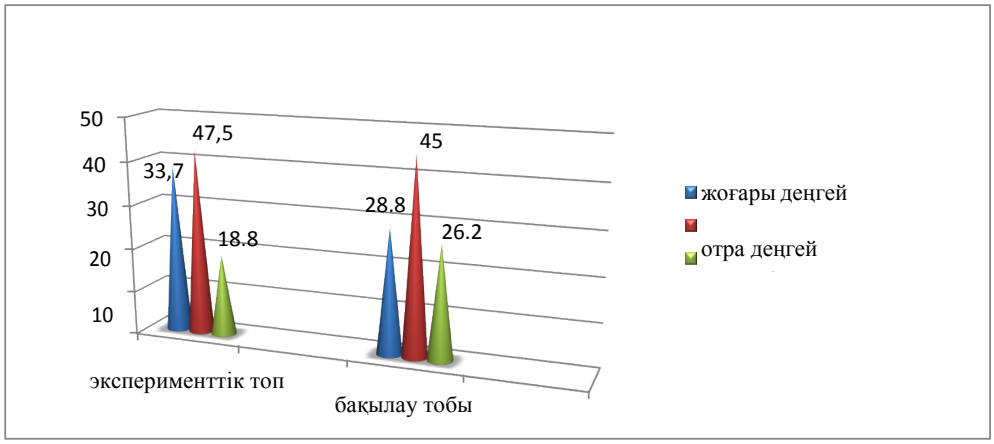

Диаграмма 1 – Болашақ әлеуметтік педагогтардың жетім балалармен жұмысқа дайындық деңгейлерінің қорытынды нәтижесі

Экспериментке дейін болашақ әлеуметтік педагогтардың жетім балалармен жұмысқа дайындық деңгейлері жоғары – 25% болса, эксперименттен кейін жоғары деңгей 33,7 % көтерілді, орта деңгей экспериментке дейін 41,2%, эксперименттен кейін 42,5% көтерілді, төменгі деңгей экспериментке дейін 33,8% болса, эксперименттен кейін 18,8% төмендеді.

Сонымен, тәжірибелік-эксперимент жұмысы болашақ әлеуметтік педагогты жетім балалармен жұмысқа дайындау моделінің өлшемдері мен көрсеткіштерінің, деңгейлерінің дұрыстығын, біз ұсынған бағдарлама мен әдістемелік нұсқаудың тиімділігін дәлелдейді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Болашақ әлеуметтік педагог әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекетке енуіне мүмкіндік беретін білім, іскерлік және дағдыны игеруі тиіс. Білімді игеру мен дағдыны қалыптасыру ЖОО оқу үдерісінде жүзеге асырылады.

Әлеуметтік педагог кәсіби қызметінің бағыты ретінде жетім балалармен жұмыс атқарады. Олай болса, жетім балалармен жұмыс жасайтын әлеуметтік педагог олардың психологиялық ерекшеліктерін, қарым-қатынас сипатын, әсер ету технологияларын меңгеруімен қатар, аталған категориядағы балалармен жұмысқа қажетті кәсіби– тұлғалық сапаларды да бойында қалыптастыруы тиіс.

Осы бағытта болашақ әлеуметтік педагогты жетім балалармен жұмысқа дайындау деңгейін айқындау мақсатындағы зерттеу жұмыстарының нәтижелері төмендегідей **тұжырымдар** жасауға мүмкіндік береді:

1. Зерттеліп отырған мәселе бойынша философиялық, педагогикалық, психологиялық, әдістемелік еңбектерге талдау жасау, зерттеу объектісі, мақсат, міндеттері болашақ әлеуметтік педагогты жетім балалармен жұмысқа даярлаудың теориялық негіздерін нақтылауға және әдістемелік жағынан қамтамасыз етуге мүмкіндік туындатады;

2. Ғылыми айналымда аталған мәселемен айналысушы ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, болашақ әлеуметтік педагогты жетім балалармен жұмысқа даярлаудың бағыт-бағдары айқындалды;

3. Әлеуметтік педагогтың жетім балалармен жұмысқа дайындығы социумдағы жеке тұлға мәселелерін шешуге септігін тигізеді;

4. «Жетім балалармен кәсіби іс-әрекетке дайындық» тренингтік бағдарлама жасалуы Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде болашақ әлеуметтік педагогтарды дайындауға көмекші құрал бола алады;

Сонымен, зерттеудің құндылығы болашақ әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмысқа даярлаудың теориялық-әдістемелік негізінің нақтылануында, даярлаудың мазмұндық-құрылымдық моделінің және дайындық деңгейлерінің анықталуында, арнайы курстардың оқу үдерісіне енгізілуінде сондай-ақ, тренингтік бағдарламаның жүргізілуінде болмақ.

Зерттеулер қарастырып отырған проблеманың барлық бағытын жан-жақты зерделеуді мақсат тұтпағандықтан, алдағы уақытта болашақ әлеуметтік педагогтарды жетім балалармен жұмысқа дайындау технологияларын және олардың кәсіби даярлығын жетілдіруге бағытталған шетелдік тәжірибелерді салыстырмалы тұрғыда зерттеу ұсынылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Интеллектуалды ұлт – 2020» ұлттық жоба. //Егемен Қазақстан, 30 қаңтар 2008 ж.
2. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы //Егемен Қазақстан, 15 тамыз 2007 ж. – 5-6 б.
3. ҚР Президентінің «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы. –Астана, 2012 ж.
4. ҚР Білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. 7 желтоқсан 2010 ж.
5. Кудрявцева Г.А. Развитие коммуникативной компетентности социального педагога в процессе его профессиональной подготовки: Дис. ...канд. пед. наук. Магнитогорск, 1998. -187 с.
6. Бочарова В.Г. Профессиональная социальная работа: личностно ориентированный подход: Монография. М.: Институт педагогики социальной работы РАО, 1999. 184 с.
7. Abebe, T. 2005: Geographical dimensions of AIDS orphanhood in sub-Saharan Africa, in: Norwegian Journal of Geography, 1, pp.37-47.
8. Chirwa, W.C. 2002: Social exclusion and inclusion: challenges to orphan care in Malawi, in: Nordic Journal of African Studies, 2, pp.93–103.
9. Ennew, J. 2005: Prisoners of childhood: orphans and economic dependency, in: Qvortrup, J. (ed.): Studies of modern childhood: society, agency and culture. London: Palgrave, pp.128–146.
10. Меңлібекова Г.Ж. Система подготовки будущих учителей к социально– педагогической работе: методология, теория, практика. –Алматы, Білім.2001. -268 с.
11. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Дети без семьи. –Москва: Педагогика, 1990. – 160 с.
12. Экенсбергер Д. Методическая практика в процессе подготовки социальных педагогов в Свободном университете Берлина //Магистр, 1994. № 6. С. 48 – 53.

13. Ақжаркенова Л.Г. История создания и развития школ интернатного типа в советском Казахстане (917-1971 гг.). –Алма–Ата, 1990.
14. Асылбекова М.П. Халық педагогикасы негізінде балалар үйіндегі тәрбиеленушілердің тұлғасын қалыптастыру. //Педагогика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферaты. – Қарағанды 2008, -26 б.
15. Зубайраева З.А. Жетім балалардың тұлғалық әлеуметтенуінің педагогикалық шарттары: автореф. дис кан.пед.наук 13.00.01. – Түркістан, 2008. -24 б.
16. Семеренко Н.Н. Воспитание и развитие детей в детском доме. – М., 1996. – 148 с.
17. ҚР БҒМ Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндама // Астана, 2017. -336 б.
18. Асылбекова М.П. Жетім балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы. Оқу құралы. 2016.-149 б.
19. Меңлібекова Г.Ж., Жуанышбекова С.С. Жетім және ата-ананың қамқорлығынсыз қалған балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс технологиясы.-Астана, 2017. – 124 б.

ӘОЖ: ҒТАХР 14.37.09

БАҒИЕВА Ш.
докторант
Сулейман Демирель атындағы университеті
shynar.bag@gmail.com

ИНТЕРАКТИВТІ ӘДІСТЕРДІ ҚОЛДАНУДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖАС ЕРЕКШЕЛІГІН ЕСКЕРУ

Түйін. *Мақалада 5-7 сынып оқушыларының жасына байланысты болатын психикалық өзгерістері жан-жақты қарастырылған. Қазақ тілін интерактивті оқытуда оқушылардың жас ерекшеліктерін қалай ұтымды пайдалануға болатыны сараланып, нені ескеру қажеттігі көрсетілген. Мақала қазақ тілін оқыту мәселелерін зерттеушілер мен қазақ тілі мұғалімдеріне арналған.*

Кілт сөздер: *қазақ тілін оқыту, 5-7 сыныптар, жеткіншек жасы, психикалық өзгерістер, интерактивті әдістер.*

Резюме. *В статье всесторонне рассмотрены возрастные психологические изменения учащихся 5-7 классов. Анализированы и представлены, как можно эффективно использовать психологические особенности учащихся в интерактивном обучении казахского языка и представлены некоторые моменты, которые нужно учесть. Статья предназначена исследователям и учителям в области преподавания казахского языка.*

Ключевые слова: *преподавание казахского языка, 5-7 классы, подростковый возраст, психологические изменения, интерактивные методы.*

Summary: *The paper analyzes the age-related psychological changes in the students of 5-7th grades. It considers the wayshow to use the psychological characteristics of students in the interactive learning of the Kazakh language effectively and presents points that need to be taken into account. The article is intended for researchers and teachers of Kazakh language.*

Keywords: *teaching of the Kazakh language, 5-7th grades, adolescence, psychological changes, interactive methods.*

Қазақ тілі сабағында интерактивті әдістерді қолдана отырып күтілетін нәтижеге қол жеткізу жалпы тіл теориясы, педагогика, әдістеме негіздерін білумен қатар психология ғылымына жүгінуді қажет етеді. Мағжан Жұмабаев өзінің белгілі «Педагогика» атты еңбегінде: «... бала өскен сайын тәрбияшы күшінің көбін баланың жан тәрбиясына жұмсай беруге міндетті. ... жанды дұрыс тәрбия қыла білу үшін жанның жайын баяндайтын ғылыммен таныс болу керек» – деп көрсеткеніндей [1, 23], интерактивті әдістерді тиімді қолдану үшін оқушылардың жас ерекшелігіне сәйкес психикалық үдерістерінің дамуын, мінезін, темпераментін жетік біліп қана қоймай, оларды жіті бақылап, оқу үрдісін ұйымдастыруда ескеріп отыру өте маңызды. Білім беру жүйесіндегі өзгерістер оқушыны дара тұлға ретінде дамытуды көздейтіндіктен, бүгінде мұғалімнің алдындағы әр оқушыны тұлға ретінде толық танып білуі талап етіледі. Ал, әр дара тұлғаны тану алдымен оның жас ерекшелігіне сәйкес психо-физиологиялық ерекшеліктерін білуді қажет етеді. Сонымен біз қарастырып отырған 5-7 сынып оқушылары кімдер, олардың психо-физиологиялық ерекшеліктері қандай? Осы сұрақтарға жауап іздеп көрелік.

5-7-сынып оқушысы – орта буынға жататын 10-13 жас аралығындағы жеткіншек. Бұл кезең – балалықтан ересектікке өтудің басталу шағы. Яғни, ересек сезіну сезімінің пайда болуының өзі жеткіншектік кезеңнің басталуының психологиялық симптомы [2, 242]. Д.Б. Эльконинның анықтамасы бойынша, ересек сезіну сезімі – бұл жеткіншектің өзін басқалармен (ересектермен және достарымен) салыстыра отырып, олардан үлгі алуы, басқа адамдармен қатынасқа түсуі, өз іс-әрекетін құруы, яғни, санадағы жаңа өзгеріс [3, 277]. 5-7-сынып оқушыларына тән осы «ересек сезіну сезімі» қазақ тілі сабағында олардың жазылым әрекетін дамытуда ескеріліп, тиімді әдістермен ұштастырылса, оң нәтижелер берері сөзсіз. Мәселен, жеткіншектерге тән осы қасиет интерактивті әдістерді қолдануда барынша қолдау табады. Интеракивті әдістерге тән мәселені шешудегі дербестік, еркіндік және мұғалім тарапынан (ересектер тарапынан) сынға ұшыраудың жоқтығы мен толық жауапкершілікте болу оқушылардың өздерін ересек сезінуіне мүмкіндік беріп, олардың қажетті білік, дағды қалыптастыруын дұрыс жолға қояры сөзсіз.

Жеткіншек кезеңіндегі өзгерістер оның өзара ажырамас (когнитивтік, эмоциялық, реттеушілік) бірліктегі өзіндік санасының өзгеруіне байланысты жүреді, соның нәтижесінде оның «мен» бейнесі қалыптасады. Жеткіншектің өзіндік санасының дамуы өзін-өзі бағалау, тұлғалақ рефлекция, өзіне және өзгелерге талап қою, іс-әрекеттер мотиві, идеал және тағы басқалардың көрініс беруімен анықталады [4, 166-167]. Жеткіншек жасындағы балалар (10-15 жас) өз құрбыларымен, ересектермен біршама басқа қатынасқа түседі. Олардың отбасындағы, құрбылары арасындағы, жалпы күнделікті өмірдегі орны да жаңа сипат алады. Яғни, осы жастағы білімгерлердің іс-әрекеті бұрынғыдан кеңейіп, оның сипаты өзгеріске түседі, түрі мен формалары да күрделенеді. Олар әр саладағы (оқу, спорт, мәдениет, еңбек, т.б.) сан алуан іс-шаралардың белді мүшесіне айналады [4, 90]. Бұл, әрине, білімгерлердің жазылым әрекетіне әсер етеді. Сондықтан да осы жастағы оқушылардың жазба жұмыстарынан ойды жеткізуде бірізділіктің жоқтығын, шашыраңқылықты аңғаруға болады. Мәселен, шығарма, эссе, мазмұндама секілді жұмыстарды жазу кезінде олар тақырыптан ауытқып, бірді айтып, бірге кетуі мүмкін. Бір жағынан бұл білімгердің әлі де пісіп, жетілмегенін, жазу дағдысының қалыптаса қоймағанын білдірсе, екінші жағынан бұл жеткіншектің өзіне тән ерекшелігінің бірі екенін есте сақтағанымыз жөн.

И.П. Шахованың зерттеулеріне қарағанда, жеткіншек жасының I сатысында (10-11 жас) балалардың белгілі бір іс-әрекетпен айналысуға деген қызығушылығы тым шашыраңқы, мәселен, осы жастағы 1273 оқушының 64%-ы үш не одан да көп үйірме, секцияларға және т.б. қатысады. Ал, II сатыда (12-13 жас) қызығушылық тұрақталады. Бұл жастағы оқушылардың 51%-ы үйірме, секция және т.б. қатысса, 43%-ы тек 1-2 іске ғана көңіл бөледі. III сатыдағы жеткіншектердің 38%-ы үш не одан да көп іспен айналысса, 53%-ы 1-2 іспен шектеледі [4, 172-173]. Сондықтан, әсіресе шығармашылыққа баулитын жазба жұмыстарын жүргізуде мұғалім алдымен білімгерлердің дәл сол кезде немен әуестеніп, қызығып жүргенін анықтап, тапсырманы сол жаққа бағыттап, сонымен байланыстырғаны жөн. Сосын біртіндеп, II, III сатыларда нысанадағы тақырыптар ауанын кеңейтіп, тереңдете беруге болады.

Бұл кезеңде де бала іс-әрекетінде ойын маңызды орын алады. Бірақ осы жаста баланы ойын үрдісінің өзі емес, оның құрбылары арасында бірінші болу үшін күреспен мәртебесін көтеруге мүмкіндік тудыратыны қызықтырады. Жеткіншектің қоғамдағы әлеуметтік мәртебесі оқушы ретінде анықталатындықтан, оқу оқушы өмірінің басым бөлігін құрайды. Алайда кіші мектеп жасындағы баламен салыстырғанда жеткіншектің оқу іс-әрекетінде айтарлықтай өзгерістер болады. Ондағы ақпарат көлемі ұлғаяды, оқыту әрекеті мен талап қою деңгейі әр түрлі мұғалімдер қатары көбейеді, жаңа оқыту формасы пайда болады, ең бастысы бұл кезеңде теориялық ойлау мен білімге деген жаңа танымдық қатынасты қажет ететін әр түрлі ғылымдар негізінің бастамасы болып табылатын пәндерді оқыту басталады [4, 91]. Бұл жеткіншек оқушылардан ақпараттар ағынын қабылдау, қорыту дағдыларын қажет етеді. Яғни дәл осы кезең Жүсіпбек Аймауытұлы айтқандай «... шәкірттің ойын қозғап, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыратын, сөйтіп жан қуаттарын жетілдіретін» кезең болып табылады. Ал бұл дағдыларды қалыптастырудың бірден-бір құралы – интерактивті әдістер. «Ойға шабуыл», «25-тен 5 сауалнамасы» секілді интерактивті әдістер – нағыз оқушының «ойын қозғайтын» әдістер. Аталған әдістер оқушылардың таным белсенділігін арттырып, бұл жас кезеңінде қалыптаса бастайтын ойлаудың анализ, синтез үдерістерін жетілдіреді.

Жеткіншек кезеңінде оқушылардың танымдық әрекетінің белсенділігі артады. Психолгтардың көрсетуінше, «білімге деген құштарлық шыңы» 11-12 жас шамасына сәйкес келеді. Жеткіншекдердің интеллектуалдық үдерістері белсенді жүреді. Батыс психологтары мұны формальды-логикалық операцияларға көшу деп қарастырады (Ж. Пиаже). Қабылдау таңдамалы, мақсатты бағытталған, аналитика-синтетикалық қызметке айналады. Бұл жаста зейіннің барлық параметрлері: көлемі, тұрақтылығы, жылдамдығы біршама жетіле түседі. Ол бақылауға болатын, еркін үдеріске айналады. Ес іштей логикалық операциялармен тікелей байланысты болады, есте сақтау мен жаңғырту мәнді сипат алады. Сонымен қатар естің көлемі, таңдамалылығы, мнемикалық әрекеті ұлғаяды. Біртіндеп ойлау үдерісі қалыптаса бастайды, нақты ұғымдарға сүйену теориялық ойлауға ойысады. Енді жеткіншектің дербес ойлауының дамуымен байланысты және оның танымының белсенді әрекет етуіне орай жеке тұлғалақ ерекшеліктері мен интеллектуалдық іс-әрекеті ерекшелене бастайды [2, 253].

Жеткіншектердің жоғарыдағы психикалық ерекшеліктері танымдық белсенділікті арттыратын интерактивті әдістерді орта буындағы оқушылар сыныбынан бастаған жөн деген тұжырым жасауға негіз болады. Өйткені жеткіншек жасындағы оқушылардың танымдық әрекеті белсенділігінің артуы білім алу үдерісінде ұтымды қолданылып, әрі қарай дамытылуы қажет. Дәстүрлі оқыту жағдайында

мұны іске асыру біршама қиындау болса, ал интерактивті оқыту бұл мәселені оңай шешеді. Сондай-ақ білімгерлердің формальды-логикалық операцияларға көшуі интерактивті әдістермен ұштастырылғанда, олардың емле ережелерін еркін қорытып, жазуда автоматты түрде қолдана алуын жеделдетеді. Тіпті, тіл салалары бойынша пікірталас тудырып жүрген кейбір мәселелерді оқушылар назарына ұсынып, оларды теориялық пайымдауға үйретуді де осы кезеңнен бастауға болады.

Жеткіншек кезеңінің биологиялық аспектісі де бар. Бұл кезең – даму қарқындылығы «гормондық дауыл» деген ұғыммен түсіндірілетін жыныстық жетілу кезеңі. Физикалық, физиологиялық, психологиялық өзгерістер мен сексуалдық елігудің көрінуі бұл кезеңді аса күрделендіріп, тіпті жеткіншектің өзі үшін де көптеген қиындықтар туындатады [2, 243]. Жыныстық жетілу кезеңінде бала өмірінде екі үлкен өзгеріс байқалады. Біріншісі, баланың өз «менінің» көрініс беруі болса, екіншісі, оның өз дүниетанымының қалыптасуы. 12 жастан бастап бала эгоцентристік логикадан арылып, өзінің ойлау процестерін басқаруға қабілетті болады [5, 546]. Бірқатар психолог ғалымдардың көрсетуінше (О. Штерцингер, О. Тумлирц, К. Рейнингер, П.Л. Загоровский), 11-13 және 14-15 жас аралығындағы балаларда оқу үлгерімінің күрт төмендеуі байқалған. Ғалымдар бұл жастағы оқу үлгерімі мен ақыл-ой жұмысына қабілеттің төмендеуін жыныстық жетілудің бірінші фазасының басталуымен байланысты балалардағы көрнекілік пен білім ұстанымы түсіну мен дедукция ұстанымына ауысады деп түсіндіреді. Сонымен қатар ғалымдар интеллектуалдық әрекеттің жаңа, жоғарғы формасына өтуде жұмыс қабілетінің уақытша төмендейтінін де ескертеді [6, 28]. К. Рейнингер зерттеулеріне қарағанда бұл фаза ұлдар мен қыздарда әрқалай өтеді. Мәселен, бұл фаза қыздарда 11-13 жас аралығында 8-9 ай бойы өтеді. Ғалымның пікірінше, бұл жағымсыз фаза кез келген жеткіншек өтуі тиіс, қалыпты жас кезеңі. Аталмыш фазаның болмауының өзі ауытқулардың болуынан хабар береді дейді ғалым [6, 29].

Ғалымдардың жеткіншек кезеңінің дағдарысын тек биологиялық даму тұрғысынан пайымдауын сынай келе, Л.С. Выготский бұл кезеңнің тағы бір өзіне тән ерекшелігі ретінде жыныстық жетілу дәуірінің басталуымен қатар, тұлғаның әлеуметтік жетілу дәуірінің басталуын көрсетеді [6, 33]. Жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін арнайы зерттеген Т.Күнсәмованың көрсетуінше, жеткіншек жасындағы дағдарыс олардың өзіндік қатынастары мен жеке басының агрессиясына үлкен ықпал етеді. Сондай-ақ ғалым осы жас кезеңін зерттеген зерттеушілер еңбегін саралай отырып, жеткіншектердегі агрессияның тағы да бірнеше себебін көрсеткен: «... баладағы агрессиялықтың себебі құрбыларымен қарым-қатынасқа қанағаттанбағандықтан, топтағы төменгі әлеуметтік статустан», «жеткіншектік агрессия тікелей тұрғыда ата-анасы жағынан эмоциялық жылылықтың жетіспеушілігінен» және «өзінің сыртқы пішініне қанағаттанбауынан» [7, 73].

Сондықтан мұғалім сабақты ұйымдастыру барысында 5-7-сынып оқушыларының жас кезеңіне сәйкес биологиялық аспектіні үнемі есте сақтап, оқу үрдісінде байқалатын келеңсіздіктерден, мәселен, оқушылардың агрессиялығы, оқу үлгерімінің нашарлауы, белсенділіктің төмендеуі т.с.с. шығудың жолдарын қарастырғаны жөн. Ал, керісінше оқушылардың жоғары белсенділігін қажет ететін интерактивті әдістерді қолдану кезінде жеткіншектердің тым қызбалыққа салынбауын, олардың арасында жанжал туындамауын қадағалап отыру да маңызды.

Дамудың қозғаушы күші – бұл бала дамуының психологиялық теориясы ұғымдарының бірі. Бала дамуының қозғаушы күші ретінде баланың өзінің қажеттілігі, яғни оның мотивациясы және сонымен қатар іс-әрекеттер мен қарым-қатынастың сыртқы стимулдары, яғни ересектердің оқыту мен тәрбиелеудегі мақсат, міндеттері түсіндіріледі. Р.С. Немовтің көрсетуінше, бала дамуына жайлы жағдай оқыту мен тәрбиелеудің мақсаты бала іс-әрекетінің мотивациясымен сәйкес келіп, оны арттырғанда ғана туындамақ. Кез келген баланың жеке даму процесі материалдық және рухани мәдениеттің нақты заттары мен сан түрлі қатынастағы адамдар қауымы қоршаған белгілі бір жағдайда өтеді. Бұлардың бәрі тұтастай баланың психологиялық даму жағдайын құрайды. Сондықтан баланың өзіндік ерекшеліктері мен түрлі әрекеттері осыларға тікелей байланысты болады [8, 20].

Бала дамуының заңдылығын түсінуде жетекші әрекет пен жетекші қарым-қатынас ұғымдарының рөлі ерекше. Р.С. Немовтің көрсетуінше, 5-6 сынып оқушыларының жетекші әрекеті – ***оқу әрекеті***, ал жетекші қарым-қатынас түрі – ***тұлғааралық қарым-қатынас*** болып табылса, 6-7 сыныптарда бұл жетекші әрекет те, қарым-қатынас та едәуір күрделене түседі. Бұл оларда болашақ кәсіби жұмысқа дайындық кезеңінің басталуымен түсіндіріледі.

Жетекші әрекет дегеніміз – баланың танымдық үдерістерінің дамуын үлкен жетістіктер деп көрсететін әрекеттер.

Жетекші қарым-қатынас дегеніміз – тұлғаның негізгі оң қасиеттерінің қалыптасуына оңтайлы әрі тез ықпал ететін қарым-қатынас [8, 21].

Жеткіншек кезеңіндегі өз құрбыларымен қарым-қатынас жасау мотивтерінің динамикасы мынадай: (10-11 жас) өз құрбыларымен бірге болуды, бірге әрекет етуді қалайды; (12-13 жас) құрбылар ұжымында белгілі бір орынды иемденгісі келеді [9, 246]. Бұл 5-сыныптарда интерактивті әдістерді қолдануды топтық қалыпта ұйымдастыруға болатынын және топ көсемдерін сайлауға әзірге қажеттілік жоқ екенін көрсетсе, 6-7-сыныптарда жүргізілетін жұмыстарда оқушылардың дербес жауапкершілікте болуын қамтамасыз ететін интерактивті әдістерді қолдану керектігін нұсқайды.

Д.И. Фельдштейннің пікірі бойынша, жеткіншектің психологиялық дамуының мәні оның қоғамдық пайдалы, әлеуметтік қолдау тапқан, алайда ешқандай ақы алуды көздемейтін іс-әрекетінде [9, 46]. Бұл іс-әрекеттер танымдық, өндірістік, қоғамдық жұмыстар, көркемөнерпаздар үйірмелерінде, спортта көрініс табады. Жеткіншектердің қоғамға пайдалы іс-әрекетінің уәжі – жеке жауапкершілікте болу, өз бетімен әрекет ету [9, 247]. Сондай-ақ ғалым жеткіншектердің топтық сипаттағы қатынастарын мақсатты түрде бағыттамаған жағдайда түрлі стихиялық топтық немесе жеке-интимдік қатынастарға әкеліп соғуы мүмкін екенін ескертеді. Көріп отырғанымыздай, бұдан жеткіншек жасындағы білімгерлердің ерекшелігінің өзі интерактивті оқытуға сұранып тұрғандай. Себебі интерактивті оқытуда олардың, біріншіден, топ болып жұмыс істеуіне жағдай жасалса, екіншіден, жеке жауапкершілікте болып, өз бетімен әрекет етіп, өз ойын, пікірін білдіруіне де мүмкіндік болады.

Жеткіншек жасының 1-сатысындағы балалардың өзін-өзін қабылдауы әркелкі. Оларда көбінесе жағымсыз эмоциялық реңк басым. Бұл жастағы балалар өзін-өзін бағалауға тым зәру, сонымен қатар өзін бағалай алмауы оларды қиналтады. Ал, 2-сатысында (12-13 жас) қалыптасқан жалпы жағымсыз қатынаспен қатар қоршаған орта, әсіресе құрбыларының ықпалымен ситуативті жағымсыз қатынас пайда болады. Алайда оны іле-шала баланың өзін жеке тұлға ретінде сыйлатуға, құрмет көрсетуге мұқтаждығы артады [5, 167-168]. Бұдан шығатын тұжырым – дәстүрлі оқытудағы мұғалім-оқушы қатынасы білімгердің өзін-өзі бағалауын қалыптастырып, оның жолдастары алдындағы беделін көтеруді толық қамтамасыз ете алмайды. Бұл тек жеткіншектің өз құрбылары тарапынан бағаланып, құрметке ие болғанда ғана іске асатыны белгілі. Олай болса, мұнда да интерактивті оқытуға жүгінген абзал.

Бала психологиясында оның психикалық дамуының екі түрлі күрт ауысуларға ұшырайтынына негіз болатын маңызды материалдар жинақталған. Біріншісі, бүлдіршін жасынан мектепке дейінгі жасқа өту, бұл кезең әдебиеттерде 3 жастағы дағдарыс ретінде белгілі, екіншісі кіші мектеп жасынан жеткіншектік кезеңге өту, яғни жыныстық жетілу кезеңіндегі дағдарыс. Бұл екі өткелді өзара салыстырып қарағанда біршама ұқсастықтар табылды. Бұл екі кезеңде де еркіндікке ұмтылу мен ересектермен қарым-қатынаста туындайтын бірқатар жағымсыз көріністер байқалады [10, 23]. Осы жастағы сондай келеңсіздіктердің бірі – оқу үлгерімінің төмендеуі. 11-13 жас аралығындағы жеткіншектердің оқу үлгерімінің төмендеп кетуі олардың осы жаста білім алуға деген уәждемесінің төмендеуімен түсіндіріледі. Осы келеңсіздікпен күресу мақсатында оқытушылар тарапынан жеткіншектерге білімнің болашақ үшін қаншалықты қажет екені, болашақта білімсіз өмір сүре алмайтыны жан-жақты айтылып түсіндіріліп жатады. Бұл жерде педагогтің жіберетін басты қателігі ол жеткіншектің өзін басты бағдар етіп алу сияқты негізгі психологиялық ерекшелігін ескермейді. «Болашақтағы менің орным» деген бағдар келесі кезеңге тән [5, 122]. Сондықтан жеткіншек кезеңіндегі балалармен жұмыста педагогтың басты нысанасы жеткіншектің ***қоршаған ортада өз ұстанымын қалыптастыру,*** оның басқалармен – ересектермен, ***жолдастарымен бірлесіп әрекет етуін*** қамтамасыз етуге ұмтылу болуы қажет. Бұл да интерактивті әдістерді қолдану барысында іске асырылады.

Д.И.Фельдштейнзерттеулеріненқарағанда,жеткіншектердіңоқуүлгерімінтанымдыққызушылығын ояту, жеке қызығушылығын туғызу негізінде емес, ***жеткіншектің жеке жауапкершілігін қажет ету, ортақ мәселені бірлесіп шешуде білімге мұқтаждық туғызу*** негізінде ғана көтеруге болады [5, 122]. Д.И. Фельдштейннің бұл тұжырымы да біздің тұжырымымызбен орайлас келеді.

Жеткіншек кезеңінің негізгі қарама-қайшылықтарының – бірі жеткіншектің ересектер қоғамында өзіндік рөлін мойындатуға ұмтылуы. Жеткіншектің бұл әлеуметтік ұстанымын бекітуге шынайы мүмкіндіктер жасалмаған, өйткені мектеп тек оқытуды басты бағыт етіп алатындықтан, оның тұлға ретінде дамуын қамтамасыз ете алмайды. Сол себепті жеткіншектің қоғамдағы жаңа әлеуметтік ұстанымын бекітуде мектептегі өз жолдастарымен «мен және сен» деңгейіндегі қарым-қатынасы

оны қанағаттандырмай, ересектер лемінен шеттетіліп қалғандай сезімде қалдырады [5, 188]. Л.С. Выготский бұл мәселені шешудің бірден-бір жолы ретінде ғалым жеткіншектерді қоғамға пайдалы жұмысқа тарту деп көрсетеді. Оның пікірінше, бұл, біріншіден, жеткіншекті ересектердің мойындауын қамтамасыз етеді, екіншіден, жеткіншектің өз жолдастарымен түрлі қатынасқа түсуіне мүмкіндік жасайды. Ал, біз жеткіншек оқушылардың осы ерекшелігін ескере келе, оларды жоғары сынып оқушыларымен бірлескен интерактивті сабақтарға қатыстыру қажет деп санаймыз. Бұл, бір жағынан, олардың психикалық қажеттілігін қамтамасыз етсе, екінші жағынан аға буыннан үйреніп, тәжірибе жинауына көмектеседі. Сондай-ақ жеткіншектердің бұл жағдайда өзінен үлкендер алдында абыройға ие болу үшін барын салып, іске құлшына кірісуіне де түрткі болары сөзсіз.

Мұны «баланың үлкен жетістіктерге қол жеткізуі оның өзінен білікті, құзіретті құрбыларымен немесе ересектермен серіктестігінің нәтижесінде білім жинағанын көрсетеді» деген И.В. Шаповаленконың пікірімен де дәйектей кетуге болады [2, 82].

Сөйтіп жеткіншек жасындағы 5-7 сынып оқушыларымен жұмыс жүргізуде дәстүрлі әдістер аясында шектелу олардың тіл үйренуін толық қамтамасыз етпейді. Сондықтан бұл жастағы оқушыларымен жас ерекшелігіне сай психикалық қажеттіліктерін қамтамасыз ететін интерактивті әдістердің бірі – «шағын топтағы жұмысты» жүргізудің берері мол. Мұғалім «шағын топтағы жұмысты» ұйымдастыруда оқушылардың

- жеке жауапкершілікте болуын;
- топ мүддесін қорғай алуын;
- топ ішінде белгілі мәртебеге ие болуын;
- жеке өз нәтижесін көрсете алу мүмкіндігіне ие болуын;
- топ нәтижесіне бірлесіп қол жеткізуге мүдделілігін

қамтамасыз ете алады.

Сонымен қатар интерактивті әдістерді, рөлдік ойындарды қолдану оқушыларды бірлесіп қызықты жұмыс жасауға жұмылдырады. Олардың өздерін бір сәтке болса да ересектер рөліне еніп, ересек сезінуіне, дербес шешім қабылдай алу мүмкіндігіне қол жеткізуге жағдай тудырады.

Қорыта келгенде, 5-7 сыныптарға қазақ тілін оқытуда интерактивті әдістерді қолдану білімгерлердің жас ерекшелігімен жақсы үйлесім табады деуге болады. Интерактивті әдістер жеткіншек жасындағы балалардың психикасына салмақ түсірмей, қайта олардың жан-жақты дамуына, шығармашылығын шыңдауға жол ашып, пәнге деген қызығушылығын арттырады, сөйтіп оңтайлы нәтижеге жетуге септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмабаев М. Педагогика (баланы тәрбие қылу жолдары). – Алматы: Рауан, 1992. -112 б.
2. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). М.: Гардарики, 2007. -349 с.
3. Эльконин Д.Б. Избранные психолгические труды. М., 1989.
4. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе. М.: Педагогика, 1989. -208 с.
5. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Смысл, 2005. -1134 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 4. Детская психология / Под ред. Д.Б. Эльконина. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.
7. Күнсләмова Т.К. Жеткіншектердегі өзіндік бағалау, өзіндік реттелу және его-күйдің белсендірілуі мен агрессиялықтың өзара байланысын психологиялық-педагогикалық тренинг негізінде зерттеу. Псих ғыл. канд. дисс. А., 2005. -183 б.
8. Немов Р.В. Психология. 3 кн. Кн. 2. Психология образования. М.: Просвещение. ВЛАДОС, 1995. -496 с.
9. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 2. Проблемы общей психологии / Под ред. В.В. Давыдова. М.: Педагоика, 1982. – 504 с.
10. Маркова А.К. Психология усвоения языка как средства общения. М.: Педагогика, 1974. -240.

3788+001.895
Б 17

БЕРДЕНОВА А.С.
«Жалпы педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз, Қазақстан
nasi_kz.00@list.ru

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация. *Қазіргі таңда әлемде жүйелі түрде болып жатқан сан алуан өзгерістер тұрақты үрдіс-әлеуметтік-экономикалық және білім беру жүйесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолданудың рөлі артып келеді. Студенттердің өзіндік дамуы мен қалыптасуының субъектісі ретінде инновациялық білім беру ортасында студенттердің белсенділігін арттыру, педагогикалық креативтігін меңгертуге негізделген.*

Инновациялық білім берудегі технологиялық қызметтің мақсаты – қажетті ақпаратты өз бетінше анықтау, өңдеу және талдай алатын оны қажетті сәтте тиімді пайдалану арқылы белсенді студенттерді қалыптастыру болып табылады.

Кілт сөздер: *инновация, интерактивті тақта, парадигма, мультимедия, экскурсия, дискуссия, технология.*

БЕРДЕНОВА А.С.
Старший преподаватель кафедры «Общей педагогики и психологии»
Таразский государственный педагогический университет,
Тараз, Казахстан
nasi_kz.00@list.ru

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРИМЕНЕНИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В настоящее время в мире систематически происходящие в мире многообразные изменения становятся устойчивой тенденцией-возрастает роль широкого использования информационно-коммуникационных технологий в социально-экономической и образовательной системе. Поэтому повышение активности студентов в инновационной образовательной среде, как субъекта становления и саморазвития студентов, основано на овладении педагогической креативностью.*

Цель технологической деятельности инновационного образования-формирование активных студентов путем его эффективного использования в нужный момент, способных самостоятельно определять, обрабатывать и анализировать необходимую информацию.

Ключевые слова: *инновации, интерактивная доска, парадигма, мультимедиа, экскурсия, дискуссия, технология.*

BERDENOVA A.S.
Senior Lecturer, Department of «General Pedagogy and Psychology»
Taraz state pedagogical University,
Taraz, Kazakhstan
nasi_kz.00@list.ru

WAYS TO INCREASE THE ACTIVITY OF STUDENTS IN THE APPLICATION OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

***Abstract**. Currently, in the world systematically occurring in the world of diverse changes are becoming a stable trend-increasing the role of the widespread use of information and communication technologies in the socio-economic and educational system. Therefore, increasing the activity of students in the innovative educational environment as a subject of formation and self-development of students is based on the mastery of pedagogical creativity.*

The purpose of technological activity of innovative education-the formation of active students through its effective use at the right time, able to independently identify, process and analyze the necessary information.

***Keywords:** innovations, interactive whiteboard, paradigm, multimedia, excursion, discussion, technology.*

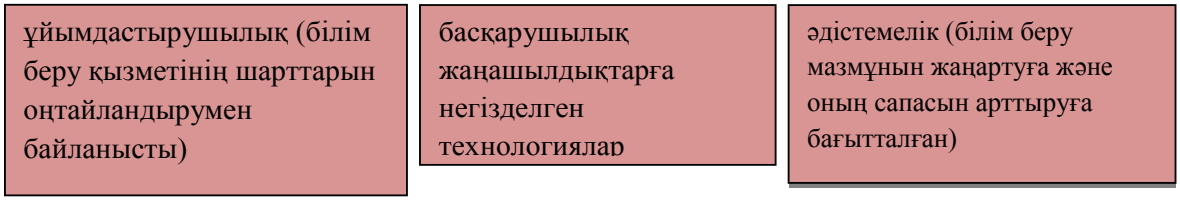
Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев инновация туралы өз сөзінде былай деп айтқан болатын «бәрінен бұрын, осы идеяны түсінетін, өзіндік ой-санасы қалыптасқан адамдарды-инноваторларды даярлау қажет. Оларды іздеп тауып, бір орталыққа жинау керек. Мамандар даярлау мәселесі, ондай адамдардың кәсіби және шығармашылық деңгейін арттыру – инновациядан басқа, біздің басты міндетімізге айналуы тиіс. Біз өз тарабымыздан осы жұмысты бастаймыз» деген болатын [1, 4]. XXI ғасырдағы адамзат бірлестігі бірыңғай өркениетті кеңістікті қалыптастыру мәселесін белсенді шешуде. Ғаламдық кеңістіктегі маңызды рөлі инновацияға жатады. Ғалымдар қазіргі заманғы құбылыстың – инновациялық әлем құру туралы куәландыратын жаңа түсініктерді қалыптастыуда. Сонымен қоғамның жедел дамуы жағдайында білімнің рөлі аса айқындала түсті.

Қазіргі заманғы зерттеушілердің еңбектерінде В.С.Леднев, Б.Т.Лихачев, В.Д.Шадриковтар білім беру индивидті ағартудың тәсілі ғана емес, мәдениетті дамытудың механизмі, оның құндылықтарын меңгеру, әлемнің бейнесін қалыптастыру механизмі ретінде көрсетіледі. Соған сәйкес, инновациялық білім беру үдерістері өзінің мазмұнына қазіргі және болашақ ұрпаққа адамзаттың өмір сүруін, прогресті қамтамасыз етуі, әлемдік дамудың перспективасымен арақатынас жасауға көмек беретін жаңа құндылық бағдарларды қамту керек [2, 53-54].

Инновациялық әдіс-тәсілдерді қолдануда мұғалім сабақты дайын күйінде бағалайды, студенттің өзі ізденіп, ғылыми зерттеуді көздейді, ал мұғалімнің негізгі міндеті студенттің іс-әрекетін бақылайды, сонымен қатар инновация білім деңгейінің көтерілуіне жағдай туғызады. Кейінгі кезеңде ғалымдар өз зерттеулерінде оқу– тәрбие ісіне жаңалықтарды енгізіп тарату мәселесін қарастырады. Мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқыту үрдісін ұйымдастыру педагогикалық технологияны ендіруді талап етеді. Педагогикалық процесте инновация оқыту мен тәрбиенің тәсілдері, түрлері мақсаты мен мазмұнына, мұғалім мен студенттің бірлескен қызметін ұйымдастыруға жаңалық енгізу деген ұғымды танытады. Жаңашылдық адамдардың кәсіптік қызметінің бәріне тән болғандықтан ол зерттеу мен талдаудың және тәжірибеге енгізудің нысанына айналған.

Бүгінгі таңда Қазақстанның білім беру жүйесі оқытудың дәстүрлі әдістерінен инновациялық және зерттеу парадигмаларына көшіп жатыр. Оны төмендегі 1– суреттен көруге болады.

Қазіргі заманғы ЖОО – ның инновациялық білім беру технологиялары-бұл:

сурет 1. Инновациялық білім беру технологиялары.

Оқытудың инновациялық әдістемелеріне интерактивті және компьютерлік технологиялар жатады:

—Интерактивті технологиялар лекцияларды (ғылыми, әлеуметтік, кәсіби, интегративті және т.б.)

—семинарларды (диспуттар, оқу дискуссиялары, ми шабуылдары және т. б.) қамтиды.

Оқытудың компьютерлік технологиялары білім алушыға ақпаратты жинауды, өңдеуді, сақтауды және беруді және керісінше болжайды.

Инновациялық технологиялар арқылы студенттердің белсенділігін артыруда:

— оқу-әдістемелік әдебиет пен материалдарды тиімді пайдалану

— кәсіби білімді меңгеру;

— проблемалық-іздестіру ойлауын дамыту;

— кәсіби пікірлерді қалыптастыру;

— ғылыми-зерттеу жұмыстарын жандандыру;

— алған білімдерін өзін-өзі бақылау мүмкіндігін кеңейту;

– оқу-әдістемелік әдебиетті жедел жаңарту;

– оқытудың модульдік технологияларын енгізу;

– оқытудың имитациялық технологияларын пайдалану;

Жалпы – мамандарды даярлаудың қазіргі технологияларының сапасын жетілдіру. Инновациялық технологиялар білім беру сапасын арттыруды қамтамасыз етеді, демек, ЖОО-ның білім беру қызметі нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етеді [3, 201 – 206].

Инновациялық әдістер дәстүрлі түрде де, электронды мультимедиялық оқулықтар мен оқу құралдарын қолдана отырып, қашықтықтан оқыту технологиясына байланысты да іске асырылуы мүмкін. Инновациялық әдістер мына төмендегі кестені көздейді:

Қазіргі уақытта ТарМПУ-де студенттердің танымдық қызметін және белсенділігін арттыру мақсатында оқу процесіне электрондық оқыту құралдарын пайдалана отырып, оқытудың инновациялық технологиялары мен интерактивті әдістері енгізілуде. Олардың ішінде:" іскерлік "және рөлдік ойындар," миға шабуыл", кейс-әдіс, онлайн-бағдарламалар, тренингтер," дөңгелек үстелдер", дискуссиялар және басқалар. Инновациялық оқыту негізінде келесі технологиялар жатыр:

– дамытушылық оқыту;

– проблемалық оқыту;

– сыни ойлауды дамыту;

– оқытуға сараланған көзқарас;

– сабақта табысқа жету жағдайын жасау .

Студенттерді оқытудың интерактивті әдісі интерактивті тақтаны қолдану ғана емес, сонымен қатар компьютерлер, ноутбуктер, планшеттер, мультимедиялық проекторлар және басқа да білім беру интернет-сайттарына шығуға мүмкіндік беретін электронды оқыту құралдарын қолдану, яғни онлайн режимінде оқыту болып табылады.

Бүгінгі күні көптеген оқытушылар оқытудың нәтижелілігіне қол жеткізу мақсатында білім беру ордаларында оқытудың заманауи технологиялары мен инновациялық әдістерін өз сабақтарында кеңінен қолданады. Бұл әдістер оқытуда қолданылатын белсенді және интерактивті формаларды қамтиды. Белсенді студенттер оқытушыға және онымен бірге білім алатындарға қатысты белсенді

ұстанымдарын қарастырады. Оларды қолдану кезінде оқулықтар, дәптерлер, компьютер, яғни оқыту үшін қолданылатын жеке құралдар қолданылады. Интерактивті әдістердің арқасында басқа студенттермен ынтымақтастықта білімді тиімді игеру жүргізіледі. Интерактивті әдістер жаңа материалды сапалы меңгеруге ықпал етеді. Сондықтан колледжде оқытудың инновациялық әдістері студенттердің танымдық қызығушылығын дамытуға ықпал етеді, оқитын материалды жүйелендіруге және жинақтауға, талқылауға және диспутациялауға үйретеді. Студенттер алған білімдерін түсініп, өңдеп, оларды тәжірибеде қолдану дағдыларын меңгеріп,қарым-қатынас тәжірибесін алады. Оқытудың инновациялық әдістері дәстүрлі әдіс-тәсілдердің алдында басымдыққа ие, өйткені олар студенттің дамуына ықпал етеді, шешім қабылдауда оның дербестігін үйретеді [4, 182-188].

Интерактивті қызмет түрлері имитациялық және рөлдік ойындарды, дискуссияларды, модельдеуші жағдайларды қамтиды. Интерактивті әдістер жаңа материалды сапалы меңгеруге ықпал етеді. Бұл әдістер оқытылып жатқан материалда студенттер тобы жұмыс істейтін оқытудың ұжымдық нысандарына жатады, бұл ретте олардың әрқайсысы атқарылған жұмысқа жауапты болады. Осы әдістерді қолдану арқылы студенттердің оқуға деген белсенділігін арттыруға болады. Оларға тиесілі:

– пәндік сипаттағы жаттығулар;
– топтық тапсырмалар;
– білім беру, рөлдік, іскерлік ойындар, имитация;
– экскурсия сабақтары;
– шығармашылық адамдармен және мамандармен кездесу-сабақтары;
– спектакль-сабақтар, фильмдер жасау, газет шығару;
– бейнематериалдарды, интернетті, көрнекілікті пайдалану;
– "шешім ағашы", "ми шабуылы" әдістерінің көмегімен күрделі сұрақтар мен мәселелерді шешу.

Білім берудің инновациялық технологияларының басты мақсаты-адамды тұрақты өзгермелі әлемдегі өмірге дайындау.

Қазіргі оқу орындарында жаңа технологияны меңгеру мұғалімнің интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі. Инновациялық-ақпараттық технологияларды қолдану мұғалімге не береді? Атап айтқанда: сабақта уақытты үнемдеу; оқыту барысында көрнекілік деңгейін көтереді; оқу үдерісін белсендіреді; материалдың мазмұнын тереңдетуге, оқытуды интеграциялауға, оқу мотивациясын арттыруға, бір мезгілде аудио, видео, мультимедиа-материалдарды қолдану арқылы сабақты жаңашаландыруға мүмкіндік береді.

Оқытудың инновациялық әдістері басымдылығы адамгершілік құндылықтар болып табылатын әдісті де көздейді. Ол кәсіби этикаға негізделген жеке адамгершілік ұстанымдарды қалыптастыруға, сыни ойлауды қалыптастыруға, өз пікірін білдіру және қорғай білуге ықпал етеді. Инновациялық әдістер тек білім иесі ғана емес, сонымен қатар студенттердің шығармашылық ізденістерін бастайтын тәлімгер болып табылатын оқытушының рөлін де өзгертуге мүмкіндік берді. Осыған байланысты білім беру жүйесі қажетті ақпаратты өз бетінше анықтай алатын, өңдей алатын, талдай алатын және оны қажетті сәтте тиімді пайдалана алатын маманның жаңа түрін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Бұған жоғары білікті мамандарды (бакалавр – магистр – доктор) көп деңгейлі даярлауға көшумен қол жеткізуге болады [5, 456].

3 кесте. Студенттердің белсенділігін арттыру жолдары.

Бүгін "сабақты қызықты, жарқын етіп қалай жасау керек?" деген сұрақтармен ойламаған мұғалім жоқ. Студенттерді өз пәндерімен қалай қызықтырады? Сабақта әр студент үшін табыс жағдайын қалай жасауға болады?" студенттердің сабақта өз еркімен, шығармашылықпен жұмыс жасауын, әрбір жетістіктің ең жоғарғы деңгейінде пәнді барынша тануды қандай заманауи оқытушы армандамайды. Қоғамның жаңа ұйымы, өмірге жаңа көзқарас білім ордаларына жаңа талаптар қояды. Инновациялық білім берудегі технологияларды қолдануда студенттердің белсенділігін арттыру жолдары 3 кестеде көрсетілген [6, 256].

Оқытудың негізгі мақсаты– студенттердің белгілі бір білім, білік, дағды жинақтауы ғана емес, сонымен қатар білім беру қызметінің дербес субъектісі ретінде даярлау. Қазіргі білім беру негізінде мұғалім де, студенттің де белсенділігі осы мақсатпен– шығармашылық, белсенді тұлғаны тәрбиелеу, өз бетімен жетілдіре білетін және заманауи білім берудің негізгі міндеттеріне бағынады. Оқытудың инновациялық тәсілі оқу процесін ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Инновациялық білім берудегі технологияларды қолдануда студенттердің белсенділігін арттыру жолдарында біз мына жетістіктерге жетеміз:

– интеллектуалдық, коммуникативтік;
– студенттердің шығармашылық қабілеттерін;
– студенттердің тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру;
– оқу-танымдық қабілетке әсер етуі;
– шығармашылық деңгейіне өсуі;
– ойлаудың әртүрлі түрлерін дамыту;
– сапалы білім, білік және дағдыларды қалыптастыру.

Студенттердің белсенділігін ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, сөйлеу шеберліктерін арттыру, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану ұстаз шеберлігінің белгісі.Студенттердің белсенділігін арттырудың негізі факторларына олардың өз мүмкіндігін сезінуі, студенттердің өз таңдауымен жұмыс істеуі,өз әрекетінен қанағаттануы,өзіндік жұмысты ұйымдастыра алуы және т.б. жатады.Танымдық әрекеттің негізінде студенттерде танымдық қызығу, танымдық ізденімпаздық қалыптасады.

Студенттердің белсенділігін ғылыми тұрғыда дамыту, өз бетімен жұмыс істеуге дағдыландыру, сөйлеу шеберліктерін арттыру, ақпараттық құралдарды іздестіру және оны пайдалана білу мақсатында жаңа технология әдістерін тиімді пайдалану ұстаз шеберлігінің белгісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Н.Ә.Назарбаев «Инновациялық Қазақстан-2020» форумы. 2011. – 2 б.
2. Оспанова Б.А. Инновационное образование в условиях глобазации. М., 2010. –С. 53-54.
3. Симоненко Н. Н. Управление образовательными услугами с применением инновационных методов обучения //Вестник Тихоокеанского государственного университета. 2012. № 2. – С. 201 – 206.
4. Осмоловская И. М. Инновации и педагогическая практика //Народное образование. 2010. № 6. – С. 182 – 188.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, – 2009. – С.456 .
6. Сластенин В.А. Педагогика: инновационная деятельность М.: «Издательство Магистр»,1999. – С. 256.

REFERENCES:

1. N.A.Nazarbayev "Innovately Kazakhstan-2020" forum. 2011. -2 з.
2. Ospanova B. A. Innovative education in the conditions of globalization. Mmm., 2010. –P. 53-54.
3. Simonenko N. N. Management of educational services using innovative teaching methods //Bulletin of the Pacific national University. 2012. No. 2. – P. 201 – 206.
4. Osmolovskaya I. M. Innovations and pedagogical practice. Folk education. 2010. No. 6. – P. 182 – 188.
5. Selevko G. K. Modern educational technologies: Textbook. – M.: National education, – 1998. – P. 456.
6. Slastenin, V. A. Pedagogics: innovation activity, Moscow: "publishing house of the Master",1997. – P. 256.

ИСАҚҰЛОВА Ш.Қ.,
ІЛИЯСОВА Д.С.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
shopi_81@mail.ru, d.ilyasova.enu@gmail.com

ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ КЕЙС-ӘДІСІН ҚОЛДАНУ

Аннотация: *Мақалада қазақ тілінің сабақтарында жаңа интерактивті әдістерді қолдану проблемалары қарастырылады. Жекелеген студенттермен жұмыс істеудің негізгі кезеңдері мен әдістерін қарастырамыз, жұптасып, топтық жұмыс жасайды. Оқушылар қажетті ақпаратты өз бетімен табатыны туралы мысалдар мен дәлелдер келтірілген. Жобаның әдісі студенттің әрекеттерінің зерттеу әдістерінің бірі болып табылады.*

Түйінді сөздер: *технология, мотивация, жоба әдісі, кейс-стади.*

Аннотация: *В статье исследуются проблемы использования новых интерактивных методов проекта на уроках казахского языка. Рассматриваются основные этапы и методы в работе с отдельными учащимися, работа в парах, групповая работа. Приводятся примеры и доказательства того, что студенты самостоятельно находят необходимую информацию. Метод проекта является одним из методов исследования действий студента.*

Ключевые слова: *технология, мотивация, проектный метод, кейс-стади.*

Abstract: *This article gives the problems of the using of the new interactive methods at Kazakh lessons. The author shows the main stages and methods with separate students, group work, work in pairs. There were given some samples that students find the information themselves. Method of project is one of the main method of students' research.*

Keywords: *technology, reason, method of project, case-study.*

Қазіргі уақытта елімізде білім беру жүйесін жаңғырту бойынша жүйелі жұмыстар жасалып жатқандығы белгілі. Елбасының «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты соңғы жолдауында білім беру жүйесін одан ары дамыту стратегиялық маңызды бағыттардың бірі болып белгіленгенімен, мұғалімдердің мәртебесі мен қоғамдағы ролін арттыруға ерекше көңіл бөлінгенімен де жақсы таныспыз[1]. Шындағында да сана-сезімі, рухани әлемі жоғары және физикалық және психикалық денсаулығы қалыптасқан адам ғана жас буынды әлеуметтендірумен айналыса алады. Еліміздің рухани жаңғыру үрдісінде ұстаздардың басты рөлін және мұғалімдердің ұлт келешегін тәрбиелеудегі орнын нақты түсінген ЖОО оқытушысы маман дайындау бағытындағы өз міндетіне жаңаша көзқараспен қарайды.

Сондықтан өзін-өзі дамыту, өзін-өзі жетілдіру, өзін-өзі іске асыру сияқты когнитивті технологиялар оқытуды аналитикалық тұрғыдан қарастыруға, оқу үдерісінде студенттердің зияткерлік күш-жігерлерін кеңіту үшін жаңа көзқарастар арқылы жаңа әдістерді дамытуға, студенттердің сыни және шығармашылық ойлауын ынталандыруға, студенттерді түсінуге, қиын мәселелерді жоспарлауға және шешуге үйретуге мүмкіндік береді. Оның үстіне Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауында «Өмір бойы білім алу» әрбір қазақстандықтың жеке кредосына айналуы тиіс. Біз кәсіптік және техникалық білім берудің мазмұнын толық жаңартпақ ниеттеміз» деп атап көрсеткені баршаға мәлім [2]. Сондықтан қазіргі кезде білім саласында еңбек етіп жүрген ұстаздар білім алушыларға сапалы білім беру мақсатында түрлі белсенді әдістер мен инновациялық оқыту технологияларын қолдануда. Өйткені ұстаздың мақсаты – әрбір болашақ маман иесіне сапалы білім беру, оның әр жақты дамуына мүмкіншілік жасау, білім алуға деген қызығушылығын арттыру. Бұл тек танымал оқыту теорияларын басшылыққа алғанда ғана жемісті нәтиже бере алады.

Қазір қоғамның, ғылыми-техникалық прогрестің, жаңа озық технологиялардың жедел дамуына байланысты, оқытудың басты идеясы өзгерді. Олар: оқуға үйрету немесе білімді өз бетімен іздену арқылы таба білу идеясы; білім беру ортасының ашық болу идеясы; шығармашылық идеясы; білім беру байланысының оң болуының басымдық идеясы; білім берудің интегративтігі идеясы, т.б. екені педагогикалық еңбектерде аталып жүр.

Бүгінгі күні ЖОО қолданылып жүрген кредиттік оқыту технологиясының басты қағидаттарының бірі – студенттердің оқуға деген қызығушылығын арттыру, яғни мотивация туғызу. Болашақта өмір

бойы білімін көтеруді дағдыға айналдыратын мұғалім болатын студенттерді оқытуды мақсат ету негізінде: өзіндік даму –ақыл мен білім негізінде адамның жалпы даму; өзіндік жетілу – жоғары оқу орны ұстазының бақылауымен студенттердің пән мазмұнын өздігінше оқып үйренуге дағдыландыру; өзіндік жүзеге асыру – студенттің пән мазмұнын өз ізденістері негізінде тереңдетіп, жаңалыққа тән тың тұжырымдар жасауға үйренуі сияқты міндеттерді шешу көзделеді. Осыған орай студенттің кредиттік білім беру жүйесі негізінде жетілуінің 3 деңгей кезеңінде студент өзінің табиғи қабілеті мен мектептегі үлгірімі негізінде жоғары оқу орнында өз білімін онан әрі жетілдіреді. Келешек мамандыққа сәйкес білім алудың өз траекториясын жасау студенттің өзіндік дамуын анықтайды. Өзі жазған әрбір шығармаға тән жұмысында студенттің өзінің ойлау қабілеті дамиды.

Бұл өз кезегінде оқытуды аналитикалық тұрғыдан қарастыруға, оқу үдерісінде студенттердің зияткерлік күш-жігерлерін кеңіту үшін жаңа көзқарастар арқылы жаңа әдістерді дамытуға, студенттердің сыни және шығармашылық ойлауын ынталандыру, студенттерді түсінуге, қиын мәселелерді жоспарлауға және шешуге, функционалды сауаттылыққа үйретуге мүмкіндік беретін әртүрлі құрылымдарды нақтылауға жетелейді.

Мамандық пәндерін меңгерту сабақтары оқытудың сапасын арттыратын заманауи әдістер мен амалдарды қолдана отырып құрылғаны маңызды. Әр сабақта оқу үдерісі мен студенттердің оқу жетістігінің жемісті болуын қамтамасыз ету мақсатында әсерлі стратегиялар мен әдістер, оқыту технологиялары ұсынылады.

Оқытуда «дайын білімнің ұсынылуы» концепциясынан «білім-орныгу» концепциясына өтуді шынайылыққа айналдыратын инновациялық амалдар қолдану үрдіске айналды. Солардың бірі – кейс әдісі.

Кейс-әдісі (case-study) – бұл әдіс шын өмірдегі кездесетін жағдайды талдауды қажет ететін, тек белгілі бір мәселені ғана шешіп қоймай, сипаттау барысында сонымен бірге осы мәселені шешуге қажетті білім кешенін қайта еске түсіруге, пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге жағдайды талдау студенттерге кәсіби қызығушылықты арттыруға, есеюге, оқуға деген позитивті мотивацияның қалыптасуына көмектеседі.

Іс жүзіндегі іс-әрекеттің моделі студенттің кәсіби сапаларын қалыптастыруда тиімді әдіс болып табылады [3]. Бұл әдісті оқу үрдісінде пайдалану студентке аналитикалық (қажетті және қажетсіз ақпаратты ажыратуға, жіктеуге, талдауға, баяндап беруге), тәжірбиелік (білімді іс жүзінде пайдалануға), шығармашылық (жағдайды шешуге творчестволық тұрғыдан қарауға), коммуникативтік (пікірталас жүргізуге, өз ойын жеткізуге және өз көзқарасын қорғауға және дәлелдеуге, топта бірлесіп жұмыс істеуге, қысқа, негізді есеп жасауға), әлеуметтік (басқалардың іс-әрекетін бағалауға, бірін – бірі тыңдап үйренуге, пікірталасқа белсенді қатысуға не қайшы келетін ойды негіздеуге), өзін – өзі басқару (пікірталас кезінде өз ойын және басқалардың ойына талдау жүргізуге, пайда болған этикалық және әлеуметтік мәселелерге көңіл бөліп, өзін дұрыс ұйымдастыруға) дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Кейс әдісіндегі негізгі мәселе оқу үрдісін демократизациялау және модеринизациялау оқытушының педагогикалық іс-әрекетінде ойлау стилінің, этика және мотивациясының прогрессивті дамуына, ашылуына мүмкіндік жасайды. Мәселені шешуде бұл кезеңде ұжымдық шешім қабылданады, студенттер шешімді қалай, қандай түрде жасау керектігін білу керек. Мұндағы ең бастысы – жағдай, мәселені дұрыс анықтап қоя білу.

Жағдай (кейс) деп – ұжымдағы, қоғамдағы қандай да бір нақты шынайы жағдайдың жазбаша түрде берілуін айтуға болады. Білім алушылар ұсынылған жағдайды талдап, мәселенің маңызын түсіндіріп, шешу жолдарын көрсетеді және олардың ішінен ең тиімдісін таңдап алулары тиіс. Ал оқытушының міндеті, осы кейс әдісін қолдану барысында, оқушылардың белсенділігін бақылап, барлығының қатысуын қадағалауы керек. Сонымен қатар, білім алушылардың талдауына берілетін кейстің түсінікті және пән тақырыптарына сай болуы өте маңызды. Кейс әдісі – оқытудың басқа технологияларына қарағанда күрделі жүйе. Кейс әдісін қолдану барысында оқытушының іс – әрекеті екі кезеңге бөлінеді.

Бірінші кезеңде оқытушы кейсті (жағдайды) таңдайды. Соған қажетті сұрақтар әзірлейді. Бұл іс шығармашылық жұмыс болып табылады. Таңдалған жағдаят дәріс тақырыбы мен мазмұнына сәйкес келуі керек. Осы тұрғыдан кейс мазмұнының мақсаты мен оған қол жеткізудің міндеттері анықталады.

Екінші кезеңді оқытушы дәрісханада жүзеге асырады. Бұл кезеңнің өзі кейске кіріспе; жағдайдың шағын топтарда талдануы; пікірталас және қорытынды шығару, ең бастысы, ауызша сөйлеу мен жазу

іс-әрекетінің міндетті түрде қатар жүретіні. Кез келген пән мазмұнын талдау барысында қаралатын мазмұнның қисындылығы ғана емес, оның психолгиялық ерекшеліктеріне де қараудың маңызы өте зор. Бұл әсіресе «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы және морфология» пәнін оқытуда, мысалы, тұлға жағынан ұқсас күрделі етістіктер мәселесін болашақ мұғалімдерге үйретуде ұтымды әдіс болып табылады. Сөздердің грамматикалық сыр – сипатын, сөз тұлғаларының модельдерін дұрыс танып, талдай алатын, яғни меңгерген білімін іс жүзінде орынды пайдаланатын студент тыңдаушыға өз ойын айқын, анық етіп жеткізе алады. Бұл студенттің қазақ тілінің күрделі морфологиялық құрылымын тілдік талдау жұмыстары негізінде кейс әдісімен меңгеруі арқылы жүзеге асыруға болады.

Бұл міндеттердің шешімі студеттерге мемлекеттік стандартқа, оқу бағдарламаларына сәйкес ғылым саласынан білім берумен ғана шектелмейді. Жоғары оқу орнында оқытылатын қазіргі қазақ тілінің салалары арқылы студенттерді өз ойларын жүйелі, түсінікті етіп, шебер сөйлеу үрдісіне дағдыландыру өзекті мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан келгенде, болашақ қазақ тілі маманы терең кәсіби білімімен бірге, шығармашылық ойлау қабілеті жоғары, пікірін жүйелі түрде жеткізе алатын, сөйлеу шеберлігі қалыптасқан тұлға болуы тиіс.

Мұнда тілдік қатысымдық іс – әрекет аса маңызды, өйткені «тілдік қатынас – сөйлеу тілі арқылы түсінісу дегенді нақтылай келіп, жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге жеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бір-бірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді» [4]. Олай болса, студенттің ғылым саласынан игерген білімін тілдік қатынаста тиімді, орынды пайдалана білуге дағдыландыру – қазіргі уақыт сұранысынан туындап отырған өзекті мәселе.

Кредиттік оқыту технологиясында студенттердің өздік жұмыстарын орындауға ерекше көңіл бөлінген.

Мұнда білім алушылардың мүддесі қарастырылады, сондықтан олардың білім қажеттілігін қамтамасыз ету, оқытушылар арасында бәсекелестік тудыру, оқытудың әртүрлі әдістерін жетілдіру және қолдану, соның ішінде оқу-әдістемелікпен қамтамасыз етілудің сапасын жақсартуға баса көңіл бөлінген. Өзіндік жұмысын ұйымдастыру – бұл тапсырманы уақытында және жетістікпен орындау үшін қажет шарттарды құруға бағытталған оқытушы мен студенттердің бірлескен жұмысы. Өзіндік жұмысын ұйымдастыру формалары әр түрлі болуы мүмкін, алайда, өзіндік жұмыстың кез келген формасы оқытудың компетентті-бағытталған шешіміне толық көлемде сәйкес келуі тиіс. Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру кезінде инновациялық оқытудың әдістерінің бірі ретінде – студенттерде анализдеу және өзіндік даму процесін бағалай білуді қалыптастыруды, зерттейтін тақырып бойынша теориялық және практикалық ақпаратты өз бетінше ізденуге қабілетін дамытуды, мәселелерді және оларды тиімді шешуді анықтай білуді дамытуға мүмкіндік беретін – жобалау әдісі (технологиясы) болып табылады. Проблемалық оқытуды жүзеге асыратын жобалау әдісінің негізгі сатылары: мәселені қою; болжам жасау; қажетті қосымша деректерді таңдай білу; деректердің керек екенін негіздеу; мәселені сұрақтарға айналдыру; сұрақтарға сәйкес зерттеу жүргізу; мәселенің әртүрлі шешімдерін табу; ортақ шешімге келу; нәтиже-есепті безендіру және ұсыну.

Осы әдісті пайдалану студентке алынған білімді болашақ кәсібінде практикалық іс жүзінде қолдану мақсатында кризистік анализдей білу қабілетін дамытуда, жұмыс істеудің пәнаралық дағдыларын қалыптастыруда, топта жұмыс істеу арқылы коммуникативті дағдыларды игеруде көмек болады. СӨЖ орындау үшін студенттерге жобалау әдісі арқылы кез келген тақырыптың ұсынылa бермейтінін де атап кету керек.

Жобалау әдісін пайдалану тек қана ақпаратты белсенді түрде жинау идеясын жүзеге асыру ғана емес, сондай– ақ, жұмыс процесінде ақпаратпен зерттеу икемділігін дамытуға мүмкіндік береді. Осыны қазіргі қазақ тілінің сөзжасамы және морфологиясы мәселелерін зерттеу кезінде оқу үрдісіне жобалар әдісін енгізудің нәтижелері дәлелдейді. Жекелеп айтқанда, жобалар әдісінің нәтижелері студенттерде тақырыпты зерттеуде өздігінен бағытты анықтай білу, мәліметтер ағынын анализдей білу, кілттік сөздерді бөліп алу, өз бетінше қорытынды жасай білу сияқты қасиеттерінің даму деңгейін бағалай алады. Жобалау әдісі студенттерді оқытушылармен бірдей деңгейде зерттелетін тақырыпты талдауды, мәселелік сұрақтарды талдау кезінде әр түрлі көзқараста өз пікірін айта білуін қамтамасыз етеді.

Әрине, оқытушы үшін жоба студенттің арнайы білім мен дағдыларды интегралдай білуін, белгілі бір икемділігімен прогресске жетуін көрнекті түрде көрсетеді, ал студент үшін жеке басынан өткен тәжірибесін түсіне білу процесіне мысал болады, өзінің қол жеткізген жетістіктерін объективті

түрде бағалауға мүмкіндік береді. Мысалы, жоба нәтижелері бойынша дайындалған баяндамалар, рефераттар және презентациялар студенттердің қатысуымен пресс-конференция түрінде өткізілген сабақта тыңдалынып, талданып және бағаланады, бақылаудың осындай формасы студенттердің қызығушылығын тудырады.

Оқытушы мен студенттің білімге деген көзқарасын Болон үдерісі туралы материалдар бойынша мына төмендегідей сипаттауға болады:

Оқытушының іс-әрекеті: Міндеттері – Оқыту белсенділігі – Бағалау;

Студенттің іс-әрекеті: Бағалау – Оқу белсенділігі – Нәтижелер.

Бағалау арқылы: 1. Студенттерді өздерінің оқу үдерісіне қызу араластыру;

2. Оқыту мен бағалау нәтижелері арасында байланыс орнату;

3. Оқу табыстылығының негізгі факторлары болып табылатын студенттердің ынтасы мен өз қадір-қасиеттерін сезінуді дамытудағы бағалаудың мәнін түсінуге жағдай жасау;

4. Өз жұмысын өзі бағалау және өзін-өзі жетілдіру жолдарын түсіне білуді дамыту;

5. Студенттермен тиімді кері байланыс орнату сияқты оқу үдерісін жақсартуға ықпал ететін бес факторды үнемі есте ұстаған жөн.

Бұрынғы оқыту әдістерімен салыстырғанда жаңаша оқыту барысындағы оқытушылардың студенттермен қарым-қатынастары қаншалықты өзгерді дегенге келсек, оқытушы мен студент жиі кездесетін болды, олардың арасында тығыз қарым-қатынас орнай бастады. Бұл оқыту процесінің екі жақтылы процесс екендігін, онда оқытушы-студент, студент-оқытушы, студент-студент қарым-қатынас жүйесінің нақты орнын аңғартады. Сабақ барысында студентердің белсенділігін жоғарылатудың бірден-бір жолы – олардың білімге деген құштарлығын ояту.

Қорыта айтқанда, жоғарыдағы тұжырымдар болашақта мектептің белді тұлғасы болатын бүгінгі студенттің ғылыми білімді сапалы меңгеруі мен сөйлеу шеберлігінің тығыз бірлікте қалыптасуының әдістемелік негіздерін анықтаудың өзекті екенін дәлелдей түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Жолдауы.
2. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Жолдауы.
3. Судиловская Н.Н., Никульникова М.В. Применение технологии кейс-метода в преподавании предмета БЖД // Фундаментальные исследования. – 2009. – № 5 – С. 114-115.
4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас. -Алматы: Сөздік – Словарь, 2005. -272 б.

ИСАҚҰЛОВА Ш.Қ.,
ІЛИЯСОВА Д.С.
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
shopi_81@mail.ru, d.ilyasova.enu@gmail.com

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ТАЛАПТАР ЖӘНЕ БАҚЫЛАП-БАҒАЛАУ

Аннотация: *Жоғары оқу орындарының орыс бөлімінде оқитын студенттерге арналған «Қазақ тілі» және «Кәсіби қазақ тілі» пәндерін оқытып, үйрету мақсатында оқытушылар олардың түрлі тәсілдерді меңгеруіне және сабақ уақытында (сабақтан тыс уақыттарда да) түрлі инновациялық қалыптар арқылы тілін жетілдіруге мүмкіндік жасауы тиіс.*

Қазіргі заманауи талап бойынша қазақ тілін оқыту дегеніміз – бұл нақты бір тақырып аясында өзара байланысты мәліметтерді меңгерту тәсілі, бұл үшін түрлі мәтіндік, графикалық, сандық, әуендік, мультимедиялық құралдар пайдалану. Осы арқылы студенттер өтілген тақырыпты бекіте отырып, оқу үдерісінде өзі оны бақылай алады.

Кілт сөздер: *жаңаша оқыту, білімді бағалау, білім көрсеткіші, тілге қойылар талаптар, ақпараттар алмасу.*

Аннотация: *Для того, чтобы преподавать и преподавать казахский язык и профессиональный казахский язык для студентов, обучающихся на российском факультете высшего образования, учителя должны уметь осваивать различные подходы и улучшать язык с помощью различных инновационных стилей во время и после уроков.*

Современное обучение казахскому языку – это способ изучения взаимосвязанных данных по определенной теме с использованием различных текстовых, графических, цифровых, мелодичных и мультимедийных инструментов. Делая это, студенты могут контролировать предмет в процессе обучения, фиксируя тему.

Ключевые слова: *новое обучение, оценка знаний, индекс знаний, языковые требования, обмен информацией.*

Annotation: *In order to teach and teach the Kazakh language and Professional Kazakh language for students studying in the Russian department of higher education, teachers should be able to master different approaches and improve the language through various innovation styles during and after the lessons.*

Modern teaching of Kazakh language is a way of learning interconnected data on a specific topic, using various text, graphic, digital, melody and multimedia tools. By doing this, students can control the subject in the learning process by fixing the topic.

Keywords: *new learning, knowledge assessment, knowledge index, language requirements, information sharing.*

Қазіргі кредиттік жүйе және білімді рейтингтік бағалап, бақылау жағдайында орыс тілді студенттердің қазақ тілінен білім сапасын арттыруға мүмкіндік жеткілікті. Себебі әрбір студент нақты біліміне сай бағаланады. Олардың мектептен келгендегі білімі мен ЖОО-да алған біліміне сай тиісті балл алуы нәтиженің қаншалықты деңгейде екендігін көрсетеді. СОӨЖ (студенттің оқытушымен өздік жұмысы), СӨЖ (студенттің өздік жұмысы) кездерінде де алған білімнін нақты көрсететін, өз бетінше дайындықтың дәрежесін бақылауға қолайлы мүмкіндік туады. Әрбір студенттің үнемі ізденіп, жаңа материалды меңгеру жолындағы күресі жыл бойы толастамауы тиіс. Жоғары оқу орындарына қабылданатын баланың мемлекеттік тілді еркін меңгеруі үшін қазақ тілінен орта мектеп деңгейіндегі лексикалық минимум мен грамматикалық құрылыс жөніндегі алғашқы білімі болуы керек. Қазақ тілін меңгертудің негізгі бағыттары ретінде ой-пікір білдіре алу, түсінісу құралын жетілдіру, коммуникативтік мақсатқа қол жеткізу үшін *мәтінмен* жұмыс, *трансформациялық* жаттығулар, *диалогтық* сөйлесу мен *монологтық* ой қорыту; кәсіби бағдар беру, мамандық тілін қалыптастыру мақсатында терминдер мен кәсіби сөздер, синтаксистік құрылымдарды меңгерту; ақпараттық-танымдық деңгейін көтеру мақсатында қосымша деректермен қамтамасыз етілу міндеттеледі.

Қазақ тілі пәнін оқытуда ***қатысымдық, танымдық, тәрбиелік мақсат*** бірлікте алынып [1], мына мәселелерге басты назар аударылу қажеттігі туындайды:

– қарым-қатынас құралы – тілді меңгеруді жетілдіре түсу;

– өз мамандығын игеруде қазақ тілі мүмкіндігін жете пайдалану;

– мамандыққа сәйкес белсенді лексика мен терминдерді меңгеру арқылы нақты тілдік ортада тілдік қызмет ситуацияларына бейімдеу;

– коммуникативті мақсатта берілген тапсырмалар, жаттығулар негізінде сөйлеу дағдыларын қалыптастыру.

Қазақ тіліне арналған оқулықтардың көбінде мәтін таңдау мәселесі шешіле қоймаған сала. Авторлардың көбі грамматиканы түсіндіріп, жеке сөздер мен сөз тіркестерін талдайды, артынан бір немесе екі-үш мәтін беріледі де, сол бойынша сұрақтарға жауап беру, сөйлемнен сөз таптарын (сөздердің байланысу тәсілдерін, жұрнақтар, тұрлаулы мүшелер, т.б.) табуды «бұйырады». Студент бұндай жағдайда мәтінді мазмұндап, берілген тапсырмаларды орындап береді. Сонымен, тиісті бағасын алып, орнына отырады. Қоңырау соғылып, студенттер үзіліске шыққанда, орыс тілінде сөйлесіп, қарапайым тілдесу үлгілерінің өзін қазақша айта алмайтынын байқатып жататындары болады. Сонда алдында ғана оқытушының сол балаға қойған бағасы (жоғары, жақсы, орташа) студенттің қазақ тілін білу деңгейіне қатысты қойылмағаны ма? Студенттің алған бағасы мәтінді судыратып айтып беруге (мағынасын орысша түсінеді, қазақша жаттап алған) байланысты ғана қойылуға тиіс пе? Неге көп студент мәтіннен тыс жағдаяттарда өз ойларын дұрыс жеткізе алмай, орысшаға «жүгіре береді?» Осы сұрақтардың жауабын бермес бұрын, ауызекі сөйлеу тілі деген қатысым үлгісіне назар аудару қажеттілігі сезіледі.

Ауызекі сөйлеу тілі қарым-қатынас жасауға ресми түрде жағдай жасауды, алдын-ала сөйлеп, дайындалуды, стильдік ерекшеліктерді сұрыптауды қажет етпейді. Мұнда қажеттіліктен туындаған емін-еркін сөйлеу тенденциясы өріс алады. Ауызекі сөйлеу тілі тұрмыстық деңгейдегі қарым-қатынастан басталады. Сөйлесімнің бұл түрінде тілдің құрылымдық, яғни фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік жүйесінің барлық деңгейі көрініс табады. Ауызекі сөйлеу тілі дер кезінде сөйлеу қажеттілігінен туындайтын болғандықтан, сөйлемдер мен лексикалық сөздік қор «қысқарып», тілдің құрылымдық жүйесі бөлшектеніп кетеді. «Ауызекі сөздің диалог түрінде жүруі оның синтаксистік құрылысына, лексикасына көп әсер етеді. Біріншіден, сөз айтуға, түсінуге ыңғайлы құрылуы тиіс. Осы коммуникативті талап ауызекі сөзде сөйлемдердің, үнемді болып құрылатын варианттарының күрделі ойды білдіретін сөйлемдердің мағыналық бунақтарға (сигменттерге) таратылып айтылуынан (кім келгенін сұрады – кім келді, соны сұрады), оны іске асыратын синтаксистік тәсілдерден, т.б. көрінеді. Екіншіден, диалог сөздер репликалар (диалогқа қатысушы екі жақтың сөзі) өзара ұштасып, сабақтасып жатады. Бұл да ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік құрылысына тән ерекшелік тудырады» [2, 6]. Ауызекі сөйлеу барысында сөйлеуші өз ойын жеткізу үшін сөздерді дұрыс іріктеп, оларды логикаға сай жинақтап, лексика-фразеологиялық және синтаксистік деңгейде дұрыс қолдануға тырысады. Бұл орайда сөйлемдер арасындағы паузаның қызметі байқалады. Орыс тілді студенттердің мәтінді тек түсінуі, не болмаса жаттап алуы, қойылған бірді-екілі сұраққа дұрыс жауап беруі оның тіл білу деңгейінің көрсеткіші бола алмайды. Біздің ойымызша, олардың мәтіннен тыс сұрақтаға, не жанама сұрақтарға жауап беруі бағалау рәсіміне ықпал етуі керек. Ол үшін «Осы мәселеге байланысты сенің көзқарасың қалай?», «Мәтін бойынша емес, өз ойыңды қалай жеткізер едің?», «Өмірде осы сияқты жағдайларға тап болған сәттеріңде сен қалай әрекет етер едің?», «Ал, балалар, сендер Асқарға (Берікке, Гүлнұрға, Баянға) сұрақ беріңдер, сұрақтарың біріңдікін бірі қайталамайтын болсын» деген сипатта тапсырмалар берген дұрыс. Студент өзіне қойылған сұрақтарға жауап бере отырып, сөйлесім үлгілерін де қоса меңгере бастайды.

Қазіргі оқулықтарда таңдап алынған мәтіндер көп жағдайда бірін-бірі қайталаудан аса алмай отыр. Атап айтар болсақ, «Ұлы адамдар», «Табиғат», «Астана», «Дені саудың – жаны сау», «Менің отбасым», «Бос уақытта», «Қазақстан», «Сіз білесіз бе?», «Экология», т.б. Бұларды керек емес деп айтудан аулақпыз. Дегенмен, алынған мәтінге қатысты тапсырмалар мен жаттығулар студенттің тілді жан-жақты меңгеруіне жұмыс істеу керек. Ол үшін жетектеуші сұрақтар ғана емес, ой талқы, пікірсайыс, мазмұндама, қарсы сұрақ, жоққа шығару, ары қарай өз беріңше аяқтау, экспресс жауап сияқты көптеген тәсілдер мен амалдарды пайдалана білу керек. Қазіргі ақпараттық технология заманының жетістіктерін қолдану өте қажет. Дегенмен, оқытушы барлық жағдайда да студенттің әр айтқан сөзіне зейін қойып, дұрыстап, орысшаға «жүгіріп» кеткен кездерінде оның қазақшасын айтуға «мәжбүрлеп», тілді дұрыс меңгеруіне бағыттап отыруға тиіс.

Орыс тілді аудиторияда жүргізілетін қазақ тілі сабағында алынатын мәтіндер өмірмен сабақтастықта болуға тиіс. Мәтін мазмұнына қойылар талап та ұдайы назарда болуы қажет. Ұлы ғалым А.Байтұрсынұлы айтқандай: «мазмұн дегеніміз бір нәрсе туралы ойға алған пікірін айтуға жұмсаған бүкіл сөзіміз» [3] болғандықтан, мәтін мазмұнын қазіргі жағдаятқа қарай бейімдеп отыру керек. Мысалы, «Ұлы адамдар» тақырыбында Абайды айналып өту мүмкін емес. Оның өлеңдері жаттап алуға берілетіні белгілі. «Талаптың мініп тұлпарын», «Сен де бір кірпіш дүниеге», «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы», «Жігіттер, ойын – арзан, күлкі – қымбат», т.б. Қай-қайсысын алсақ та, талдауға,

өзіндік пікірін айтуға «сұранып тұр». Студенттерді өзара пікір алмасуға тарту арқылы да олардың қазақ тілінде «тілі жетпей» жатқан тұстарында көмектесіп, айтып жіберумен тілді бірте-бірте терең түсінуге жетелейміз.

Әр мәтін студентті өмірдің сан алуан саласымен таныстырумен қатар, тәлім-тәрбие, білім береді, жаңа сөздер меңгеруге жетелейді. Мәтіндегі таныс емес сөздермен жұмыс жасатқызу – негізгі міндет екенін оқытушылар естен шығармауы керек. Әрине, сөздік жұмыс үнемі жүргізіліп, тексеріліп, пысықталып отырылса, қазақ тілін жете білуге жол ашады.

Мәтін құрылысы жағынан үш бөлімнен тұратыны белгілі: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Ғалымдар мәтіннің кіріспе бөлімінде сөз етілетін оқиғаның қашан болғандығы, мұны туғызған себептер айтылады, негізгі бөлімінде сөз етіліп отырған мәселе жөніндегі түсінігін, фактілерді, іс-әрекеттерді баяндайды, қорытынды бөлімінде сөз етіп отырған тақырыптан алған әсерін, тілек-мақсатын, өз пікірін білдіруі тиіс екендігін айтады [4]. Мұнда атап көрсетілгендей, әрбір студент алынған мәтінге байланысты өз пікірін, әсерін, көзқарасын, қажет болса, ары қарай жалғасын айта білуге талпыну керек. Қазақ тілінің міндетіне жататын талаптар орындалуы қажет. Ол талаптар:

– тілдік қызметтің барлық түрлерін өзара байланыста оқыту;

– тілдік құралдар арқылы негізгі сөйлеу әрекетінің міндеттерін шешуге; пікір білдіре алу, мақұлдау, қарсылық білдіру, мәлімет беру, салыстыру, хабарлай алу, оқиға, құбылысқа сипаттама, баға бере білуге қол жеткізу;

– коммуникативті міндеттерді жүзеге асыру үшін тілдің функционалдық жүйелерін меңгеруді басшылыққа ала білу, яғни функционалдық жүйелерді дұрыс қолдануды жетілдіре түсу;

– кәсіби мәтін мен қосымша танымдық материалдарды меңгеру арқылы тілдік, қоғамдық ортаға бейімдеу.

– бастапқы білім негізіне сүйене отырып, қазақ тілінің функционалдық грамматикасын барынша жете меңгеру;

– мамандыққа қатысты терминологияны, белсенді лексикалық бірліктерді қолдана білу;

– ұсынылып отырған мәтін мазмұны аясында айтылым, тыңдалым, сөйлесім, жазылым дағдысын қалыптастырып, бірте-бірте тілдік, қоғамдық ортаға бейімделу, әрі қарай жетілдіре, дамыта түсу, сөйлеу әрекетін жүзеге асыра білу.

Оқытушы өзі жүргізер сабақтың мақсат-міндетін нақты айқындап алуы керек. Ол үшін бірінші, қатысымдық мақсат (коммуникативтік) – яғни, ауызша-жазбаша дағдыларды қалыптастыру; екіншіден, танымдық мақсат – мамандыққа сәйкес білімді меңгеру, дүниетанымдық ой-өрісін дамытуды қазақша тілдік деңгейде меңгерту, үшінші, тәрбиелік мақсат – тіл үйренушінің кәсіби, мәдени деңгейін көтеруге ықпал ету; төртінші, өздік жұмыстары арқылы білім аясын кеңейту; бесіншіден, аталған мақсаттарға жету үшін тиімді әдіс-тәсілдерді таңдай білу.

Өзге ұлт өкілдеріне қазақ тілін жүргізгенде сабақты тым грамматикаға сала бермей, коммуникативтік негіздерге жиі сүйену керек. Трансформациялық жаттығуларды түрлендіру, диалогтың әр түрін қолдану, ситуациялық тапсырмалар мен проблемалық тапсырмалар тудыра отырып, қызығушылықты «оятуға» мүмкіндік жасау – әрбір оқытушының басты назарында болуы қажет. Осындай мақсатпен бағдарлама жасағанда, өтілер сабақтың мазмұны да тиянақты болады.

Сабақтың қызықты, мазмұнды, танымды әрі тартымды өтуіне интерактивті тақтамен жұмыс істеу, аудио және бейне жазбаларды қолдану, студенттердің өзіне рольдік ойындар беріп, бақылау, дәстүрлі емес сабақ түрлерін қолдану, газет-журналдардағы материалдарды оқып, мазмұндау және сараптау сияқты жұмыстар орасан ықпал етеді.

Қазақ тілі, кәсіби қазақ тілі пәнін оқыту барысында дәстүрлі әдіс-тәсілдермен қатар ғаламтор желілерін де дұрыс қолдануға болады:

—практикалық әдіс-тәсілдер: тапсырмаларды топпен орындау, тірек сөздермен жұмыс жүргізу, сызбаларды пайдалану;

—көрнекілік әдісі: слайдтарды көрсету, Сандық білім беру ресурстарының жұмыстарын көрсету;

—әңгімелесу әдісі: оқу материалдарын талдау (әңгімелесу, пікірталас және т.б.);

—бейнелік әдіс: практикалық сабақтарды Сандық білім беру ресурстарымен жұмыс жүргізу, сабақтарды қарау, студенттердің білімдерін бағалау (ағымдық, аралық бақылау түрлері);

—Лексикалық тақырыптар бойынша өз бетінше жұмыс жүргізу әдісі: оқылым, тыңдалым, жазылым, сұрақ-жауап тапсырмалары мен тест тапсырмаларын өз бетінше орындау.

Қазіргі әлемдегі жағдайлар, ел оқиғалары сияқты танымдық мазмұндағы пікір алмасу мен сұхбаттар да өздік жұмыстың қатарына енуі қажет. Әрине, аралық бақылаудағы оңтайлы тест тәсілдері, бақылау жұмыстары да студенттердің білімін нақты бағалауға қол жеткізеді. Осы орайда қазақша бірлі-жарым сөздер мен сөйлемдерді жаттап алып, судыратып айтып беретін студенттерді ары қарай тарту, өзіндік сөйлем құру дағдысын қалыптастыруға жағдай жасау керек. Бағалауда да кілең «100», «95» деген «Атымтай жомарт» бағаларды қоя бермей, шын мәнінде де студенттің өз біліміне тиісті бағалауды жүзеге асыру қажет. Қазіргі таңда білім алушылардың бағалау өлшемдерін біріздендіру жүйесі қолға алынды. Мысалы, «А» бағасы:

Оқытылған материал бойынша терең әрі толық білімді; қарастырылып жатқан ұғымдардың, құбылыстар мен заңдылықтардың, теориялардың, олардың өзара бйланысының мәнін толық түсінуді көрсете біледі. Оқытылған материал негізінде толық әрі дұрыс жауапты құрастыра біледі; негізгі ережелерді белгілеп, жауапты нақты мысалдармен және деректермен толықтыра алады; қорытындыны жалпылау, дәлелді талдау жасай алады. Пәнаралық және пән ішіндегі (бұрын алынған білім негізінде) байланыстарды орната біледі. Түсіндіруде шығармашылық қабілетін танытады.

«А-» бағасы:

Сұрақтың мазмұны бағдарламаның талаптарына сәйкес толық, жүйелі түрде баяндай алады. Бағдарламада ұсынылған негізгі және қосымша әдебиетті терең игерген, өз ойын жеңіл түрде мазмұндай біледі. Талқыланып жатқан мәселеге кең, әрі жан-жақты талдау жасай біледі. Елеулі нақты қателердің болмауы. Қорытындысы дәлелді және нақты материалға негізделген. Жауап беру кезінде білім алушының өздігінен түзетілген, сұраққа байланысты тақырыптан 1-2 жеңіл-желпі үйлеспеушілік пен қателердің бар болуы., т.б.

С+ бағасы:

Жауабы толық, бірақ жүйелі емес. Жауабында тақырыпқа байланысты елеулі ауытқулар бар. Негізгі ұғымдарды анықтауда жіберген қателерін түзетуге қиналған жағдайда қойылады., т.б.

Сабақ беретін оқытушы өз шәкірттерінің оқу үлгеріміне қарай отырып, оларды үнемі ізденіске жетелеуі керек екендігін ұмытпағаны жөн. Себебі, ізденімпаз білім алушы қазіргідей ақпараттар ағыны толассыз кеп тұрған уақытта өзіне қажетті мәліметтерді молынан таба алумен қатар, дұрыс не бұрысын ажыратар жеке тұлға бола түседі. Әрбір оқытушы бірінші кезекте студенттің жаттанды сөзі мен шолақ сөйлемдеріне қанағат жасамай, толыққанды ой айта алу мәнеріне көңіл аудару қажет. Асыра бағалау өзге студенттердің де қазақ тілінен бестікті қалпақпен қағып алар лықтай жеңіл көруіне апарып соқтырады. Қазақ тілін жақсы білетін бала мен шала жансар тіл меңгерген баланы бағалау әділетті жүзеге асырылу керек. Оқытушы өз білімін бағаға мырзалықпен емес, біліктілігімен көрсетуге талпынуы қажет. Осындай талаптардан кейін ғана қазақ тілі пән ғана емес, шын мәнінде өмірдегі қажеттіліктің біріне айналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кунанбаева С.С. Стратегические ориентиры высшего иноязычного образования. / С.С. Кунанбаева. – Алматы, 2015. – 208.
2. Жетписбаева Б.А. Педагогические индикаторы полиязычного образования. / Б.А. Жетписбаева – Караганда, 2011.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі,1992. – 448 б.
4. Сорокин Ю.А. Текст, цельность, связность, эмотивность// Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – Москва:Наука, 1982. – 321 стр.

МРНТИ 27.01.45

ҚОЖАБАЕВ Қ.Ғ.
п.ғ.д., профессор,
Жаратылыстану ғылымдары факультеті
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы
sim05z@mail.ru

ЗЫКРИНА С.Ж.
педагогика магистрі
Жаратылыстану ғылымдары факультеті
Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы
labdid_2008@mail.ru

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМІН КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа. *Берілген мақалада авторлар мектепте математика сабағын оқыту барысында жиі қолданылатын интернет-технологиялардың қолданылу көрсеткіштеріне сараптама жасайды. Интернет-технологиялардың қолданылу деңгейінің себептерін анықтау мақсатында әр ресурстың сипаттамасын береді. Сипаттау жұмыстарын қорытындылай келе, олардың қалыптастырушы бағалау барысында қолданылуна салыстырмалы талдау жасайды. Интернет-технологияларды критериалды бағалауда қолдануды тиімдендірудің ұсыныстарын жасайды.*

Кілтті сөздер: *математика пәнін оқыту, критериалды бағалау, интернет-технологиялар.*

КОЖАБАЕВ К.Г.
д.п.н., профессор,
Факультет естественных наук,
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
г.Кокшетау, Республика Казахстан
sim05z@mail.ru

ЗЫКРИНА С.Ж.
магистр педагогики,
Факультет естественных наук,
Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова
г.Кокшетау, Республика Казахстан
labdid_2008@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНТЕРНЕТ-ТЕХНОЛОГИЙ ПРИМЕНЯЕМЫХ ПРИ КРИТЕРИАЛЬНОМ ОЦЕНИВАНИИ ЗНАНИЙ УЧАЩИХСЯ

Аннотация. *В данной статье авторы исследуют использование интернет-технологий, которые часто используются при обучении математике в школе. Предоставляет описание каждого ресурса для определения причин использования интернет-технологий. Подводя итог описательно-описательным исследованиям, они проводят сравнительный анализ их применения в формальной оценке. Вносит предложения по применению критериальных технологий для интернет-технологий.*

Ключевые слова: *математика, оценка критериев, интернет-технологии.*

KOZHABAEV K.G.
Ph.D., professor,
Faculty of Natural Sciences,
Kokshetau State University named after S.Ualikhanov
Kokshetau, Republic of Kazakhstan
sim05z@mail.ru

ZYKRINA S.ZH.
Master of Pedagogy,
Faculty of Natural Sciences,
Kokshetau State University after S.Ualikhanov
Kokshetau, Republic of Kazakhstan
labdid_2008@mail.ru

COMPARATIVE ANALYSIS OF INTERNET TECHNOLOGIES APPLIED IN CRITERIA ESTIMATING KNOWLEDGE OF STUDENTS

Summary. *In the preceding article, the authors examine the use of Internet technologies that are often used in teaching mathematics in school. Provides a description of each resource to determine the reasons for the use of Internet technologies. Summing up the descriptive descriptive studies, they make comparative analysis of their application in the formal assessment. Makes proposals for the application of criteria-based technology for Internet technologies.*

Keywords: *Mathematics, Criteria Evaluation, Internet Technologies.*

КІРІСПЕ

1861 жылы алғаш рет мектептегі бағалау жүйесі сынға ұшыраған К.Д.Ушинскийдің мақаласы жарық көрді. Ол сол кездің өзінде цифр түріндегі баллдарды білім алушылардың мінез-құлық пен табысына қатысты жазбаша ескертулермен ауыстыруды ұсынған еді [1, 152б]. Бүгінде енгізіліп отырған критериалды бағалау және жазбаша кері байланыс беру сол мәселені қайта көтеріп отыр. Сонымен қатар, бағалау туралы В.А.Сухомлинскийдің де еңбектерінде жазылған болатын. Ол баға белгісі оқушыны жазалауға емес, марапаттау үшін керек: «егер мұғалім екілікті қамшы ретінде пайдаланса, ал бестікті – тоқашқа теңесе, онда жақын арада оқушылар екеуін де жек көріп кетеді», – деген [2, 67б]. Бұған дейін бағалау жазалау мен марапаттаудың құралына айналып, оның білім қалыптастырудағы маңызы екінші орынға қойылып келген болса, критериалды бағалау осы кемшілікті жоюға бағытталып отыр.

Қазіргі уақытта мектеп мұғалімдеріне оқушылардың білімін жетілдіруге жағдай жасауда үлкен жауапкершілік артылып отыр. Отандық және шетелдік ғалымдардың бұл саладағы зерттеулеріне шолу жасау мұғалімнің есепті шығару кезеңдеріне үлкен мән беру қажеттігін айқындайды. Мұғалім тиімді кері байланыс беру арқылы оқушының қателіктеріне дер кезінде баға беріп, оны түзетуге дұрыс бағдар көрсетуі тиіс. Бұл бағдар сабақ барысында уақытылы берілуі үшін интернет-технологиялардың беретін мүмкіндігі мол.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мұғалімдердің интернет-технологияларды қолдану деңгейін анықтау үшін бетпе-бет және surveymonkey.com сауалнамалар жүйесінің көмегімен анонимді сауалнама жасалды. Сауалнамаға 100 мұғалім қатысты, оның 75-і қазақ тілінде, 25-сы орыс тілінде білім беретін математика мұғалімдері.

Бетпе-бет сауалнама жүргізу барысында мұғалімдердің қалыптастырушы бағалау жүргізу барысында қиындықтарға тап болатыны анықталды. Бұл қиындықтар кері байланысты әр оқушыға уақытылы жеткізумен және уақыт тапшылығымен тығыз байланысты.

Өз зерттеуіміз бойынша өзекті сұрақтарға жауап іздеу үшін, сауалнамаға келесі сұрақтарды енгіздік:

1. Жазбаша кері байланыс түрін қолданасыз ба?
2. Оқушылардың барлығына жазбаша кері байланыс беруге уақытыңыз жеткілікті бола ма?
3. Bilimland порталындағы материалдарды сабақта пайдаланасыз ба?

4. NIS Play порталындағы материалдарды сабақта пайдаланасыз ба?
5. Якласс сайтының мүмкіндіктерін пайдаланасыз ба?
6. Kahoot онлайн тестілеу жүйесін сабақта пайдаланасыз ба?
7. kundelik.kz сайтының мүмкіндіктерін кері байланыс беруге пайдаланасыз ба?
8. Басқа интернет-технологияларын пайдаланып көрдіңіз бе?

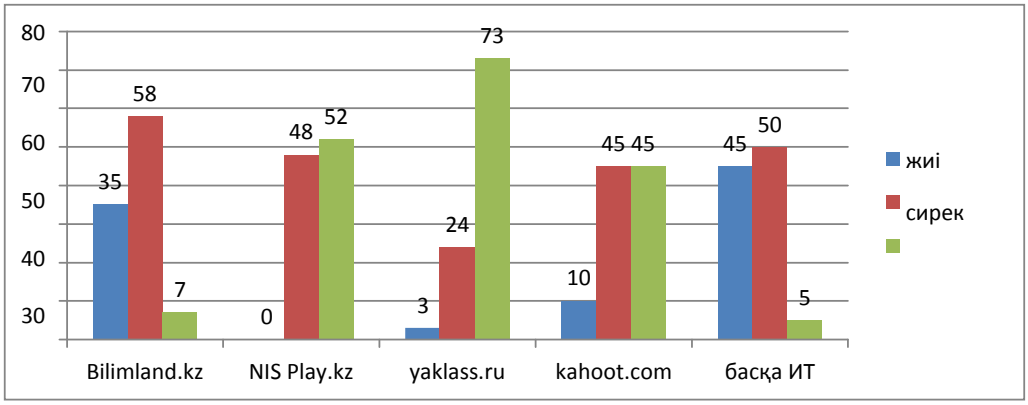
Сауалнама нәтижелерін талдау нәтижесінде келесідей қорытындыларды жасауға болады:

· Сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің барлығы дерлік жазбаша кері байланыс беруді жүзеге асырады.

· Жазбаша кері байланыс беру мұғалімнің көп уақытын қажет ететіндіктен, барлық мұғалімдер уақыт тапшылығын сезінетіндігін көрсеткен.

Интернет-технологияларды қолдану динамикасын келесі диаграммада пайыздық көрсеткішпен көрсетілді.

Диаграмма 1. Мұғалімдердің интернет-технологияларды қолдану көрсеткіштері (%)

Байқағанымыздай, мұғалімдер өз сабақтарында өте танымал болып табылатын Bilimland.kz, басқа да білім беру платформаларының материалдарын жақсы қолданғанымен, ойын технологиялары негізінде дайындалған NIS Play порталындағы материалдарды, Ресейде ең танымал болып табылатын Ya-klass.ru сандық білім беру ресурстарын және мобильдік құрылғылармен тестілеуге ыңғайлы болып танылатын Kahoot.com онлайн тестілеу платформасын көп қолданбайтынын көреміз.

Сонымен қатар сауалнама нәтижелері мұғалімдердің 73%-ы kundelik.kz сайты бойынша оқушыларға кері байланыс беретінін көрсетті.

Интернет-технологияларды қолданудың артықшылықтары:

1. Мұғалімнің уақытын үнемдеуге жол ашады;
2. Бір мезгілде көп оқушылар санын қамтуға мүмкіндік береді;
3. Оқушының күнделікті сабақтағы нәтижесін бағдарлап, тиімді кері байланыс беріп отыруға мүмкіндік береді;
4. Оқушының өз қызметін бағалай білу дағдыларын дамытады;

Оқушының өз білім нәжижесіне жауапкершілігін арттырады [3, 198б]. Дегенмен, интернет-технологияларды қолдану барысында келесі шарттар ескерілуі тиіс:

1. Берілген платформада оқушының әр есепке қанша уақыт бөлгенін көрсететін талдау нәтижесі берілмейтіндіктен және жаттығулар тек бір нұсқада берілетіндіктен, платформаның тек сабақ үстінде, мұғалім қадағалауымен қолданылғаны жөн болады
2. Платформаны қолдану үшін сабақты арнайы жабдықталған кабинетте өткізу жоспарлануы керек;
3. Оқушының қандай нәтижеге қол жеткізгеніне тәуелсіз, әрбір оқушыға тиімді кері байланыс берілуі өте маңызды [4, 134б].

Осы шарттарды толық қанағаттандыратын жағдайлар ұйымдастырылған болса, математика сабағында қалыптастырушы бағалауды ұйымдастыру барысында интернет-технологияларды қолдану өз тиімділігін көрсетері сөзсіз.

Аталған интернет-технологияларға жекелей талдау жасайық.

Bilimland.kz мұғалімдерге, студенттер мен оқушыларға арналған онлайн білім беру платформасы. Құрастырушы Bilim Media Group. Сайт 2014 жылдан бері жұмыс жасап келеді. Bilim Media Group – Қазақстандағы электронды оқыту нарығын дамытушы инновациялық компания. Компания білім беруге қажетті контентті жасаумен және соған қатысты технологиялар мен қызметтерді таратумен айналысады. Сайт ресурстарын Қазақстанның барлық мемлекеттік мектептері, барлық Назарбаев Зияткерлік мектептері және бірнеше жеке мектеп, колледж, балабақша пайдаланады.

Көптілді білім беруді дамыту бағдарламасына сәйкес біздің кешен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жасалған. Контенттің қазақша және орысша нұсқалары бірдей [4].

Курс 4 бөлімнен тұрады: Арифметика, Алгебра, Анализ бастамалары және Геометрия.

Әр бөлімде белгілі бір тараулар бойынша сабақтар жинақталған. Сабақтар конспекттен, видеотүсіндіруден, бекіту тапсырмалары мен тест тапсырмаларынан тұрады.

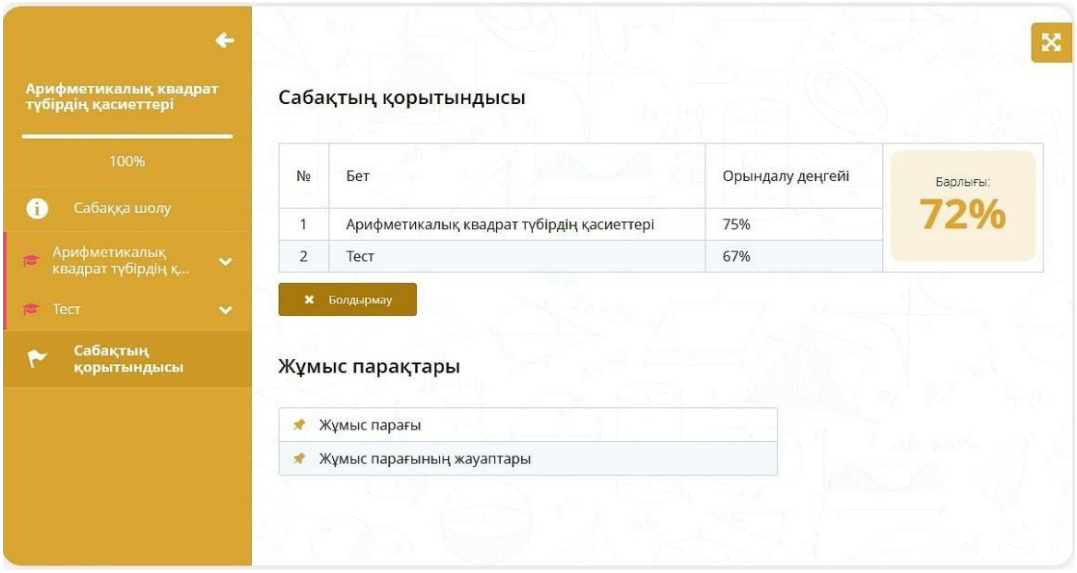
Мысал ретінде, «Арифметикалық квадраттүбірдің қасиеттері» https://bilimland.kz/kk/subject/algebra/8-synyp/arifmetikalyq-kvadrat-tubirding-qasietteri бөлімінде берілген. Бұл бөлімде тақырыпты түсіндіруге арналған 3 видеотүсіндіру, бекітуге арналған 4 тапсырма және білімді тексеруге арналған тест ұсынылған.

Алғашқы тапсырма «көбейтіндінің квадрат түбірі қасиеттерін қолданады» дискрипторын тексеруге берілген. Екінші жаттығу «бөліндінің квадрат түбірі қасиеттерін қолданады» дискрипторын тексеруге берілген. Үшінші жаттығу «дәреженің квадрат түбірі қасиеттерін қолданады» дискрипторын тексеруге арналған. Төртінші жаттығу «квадрат түбір қасиеттерін біледі» дискрипторын тексеруге арналған.

Тапсырмаларды орындау барысында оқушы өзін-өзі тексере алады және қате жауап берген жағдайда, есепті қайта шығарып жауапты енгізе алады.

Тапсырмаларды орындап болғаннан кейін алты сұрақтан тұратын тест жұмысын орындауға болады. Тест сұрақтары жазбаша жұмыста берілген төртінші «өрнектің мәнін табады» дискрипторын тексереді (1-4 сұрақтар). Ал соңғы екі есеп «дәреженің квадрат түбірі қасиеттерін қолданады» дискрипторын тексеруге арналған.

Тестті орындап болғаннан кейін «Сабақтың қорытындысы» бөлімінде оқушының нәтижелерін көруге болады. Видеосабақтар бойынша жаттығулардың нәтижесі мен тест нәтижесінің арифметикалық ортасы жалпы қорытынды ұпайды көрсетеді (1 сурет).

1-сурет. Bilimland.kz сайтындағы сабақтың қорытындысы

Осы қорытынды бойынша мұғалім оқушының сабақтағы оқу мақсатын қаншалықты меңгергенін бақылауға мүмкіндік алады. Жұмыс парақтарын үйге тапсырма ретінде беріп, жұмыс парағының жауаптары арқылы өзін-өзі тексеруге тапсырма беруге болады.

Сауалнама нәтижесі бойынша Bilimland.kz платформасы ең жиі қолданылатын интернет-технология екендігі анықталды. Бұған әсер ететін сыртқы фактор: сайттың ҚР Білім және ғылым министрлігінің ұсынуыен барлық мектептерге енуімен және әр мұғалім мен оқушы сайтта тіркеліп, тегін пайдалануға мүмкіндігінің болуымен де түсіндіріледі. Дегенмен сұралған респонденттердің тек 35%-ы сайтты жиі пайдаланатынын ескерсек, сайттың толыққанды пайдалануына бағалау форматының сәйкес келмеуін себеп ретінде қарастыруға болады.

NIS play сандық білім беру платформасы http://play.nis.edu.kz/ электрондық адресі бойынша орналасқан. Платформада мектеп пәндері бойынша және олармен шектелмеген, сандық білім беру ресурстарын, электрондық кітаптар, аудио-бейне материалдар жинақталған. Ресурсқа тіркелу мүмкіндігі тегін. NIS Play оқушыларға өзара онлайн талқылау жүргізуге мүмкіндік береді. 2019 жылдың 1 мамырындағы мәлімет бойынша платформада 1252 сандық білім беру ресурсы жинақталған Сайттағы ресурстар 2016-2017 жылдары жасалып, жүктелген [6].

Мысал ретінде «7.3.2.5 түзулердің параллельдік белгілерін есептер шығаруда қолдану» оқу мақсатын меңгеруге мүмкіндік беретін http://der.nis.edu.kz/Math/KAZ/Geometry/%D0%A6%D0%9E%D0%A0-9 - KZ/index.html сілтемесі бойынша орналасқан ресурсты қарастырып көрелік.

Бұл ресурста 3 түрлі тапсырмалар бар:

1-ші тапсырмада 9 сұрақ «екі түзуді қиюшымен қиғанда пайда болған бұрыштардың түрлерін көрсетеді» дескрипторы бойынша білімдерді тексереді;

2-ші тапсырмада 3 сұрақ «түзулер және қиюшымен жасалған бұрыштарды қолданады» дескрипторы бойынша меңгерілген білімдерді тексереді;

3-ші тапсырма 17 сұрақ бойынша «түзулердің параллельдік белгілерін қолданады» дескрипторы бойынша меңгерілген білімдерді тексереді.

Ресурс қызықты ойын түрінде жасалады, мұнда барлық тапсырмалар көңілді әуенмен сүйемелденген. Тапсырмалар орындау барысында уақыт белгіленеді және нәтижесі бойынша студенттің нәтижесі тапсырмаларды орындау әрекеттерінің санын көрсететін кестеде көрсетіледі. Дегенмен, тапсырмалар басына оралу қамтамасыз етілмеген. Мұны істеу үшін, басты бетке қайта оралып және тапсырманы орындауды қайта бастау керек, бірақ әрекеттер саны үнемі артып отырады.

Сауалнама нәтижесіне сүйенсек, респонденттердің 48%-ы сайтты сирек пайдаланатынын көрсетті. Жиі пайдаланатын мұғалімдердің болмауы, сайттың бағалауға бейімделмеуінен және тапсырмалардың ойынға көбірек ұқсайтынынан деп болжауға болады.

YaClass – мектеп оқушыларына, мұғалімдерге және ата-аналарға арналған білім берудің онлайн-ресурсы. 2013 жылдан бастап жұмыс жасайды. Бүгінгі күні Ресейде, Латвияда, Арменияда, Австрияда, Финляндияда, Германияда, Қазақстанда және Беларусь Республикасында 40 000 мектептен 2 миллион оқушы онлайн-платформаны пайдаланады [7].

Порталда мектеп бағдарламалары мен автоматтандырылған үй тапсырмаларын тексеру үшін онлайн тренажерлер бар. Якласс – Интернет инициативаларды дамыту қорының түлегі, Сколково және Microsoft бағдарламасының резиденті. Yaklass компаниясының веб-сайтында мектеп бағдарламасының 13 пәні, мемлекеттік емтихандарға дайындық үшін құрастырылған 1,6 трлн тапсырмалар мен бейнесабақтар бар. Оқушылардың 60%-ы сервиспен мобильді құрылғылардан пайдаланады.

Дегенмен Якласс интернет порталының тілі тек орыс тілінде болғандықтан, Қазақстан мектептерінде кеңінен таралмаған.

Бұл ресурстың басқа ресурстардан ерекшелігі тапсырмаларды мұғалім өзі құрастыра алады. Алдымен мұғалім порталға өзі тіркеліп, кейін оқушыларын тіркейді. Порталда өз тақырыбы бойынша бар есептермен танысқаннан кейін өз тапсырмасын құрастырып, және бар есептерді тіркеп, оқушыларына жолдайды. Оқушылар порталға өз парақшаларынан еніп тапсырмаларды орындағаннан кейін мұғалім парақшасына олардың нәтижелері туралы есеп келіп түседі.

Порталда автоматты тексерілетін есептің үш түрін енгізуге болады: мәтіндік есеп, сандық есеп, тесттік есеп. Бұл есептер порталда автоматты түрде тексеріліп, мұғалім парақшасына нәтижесі кесте түрінде ұсынылады. Сонымен қатар мұғалімнің өзі қолмен тексеруге болатын шығармашылық есеп пен жауабын файл түрінде ұсынуға болатын тапсырма да құрастыруға болады. Оның нәтижесін мұғалім өзі тексергеннен кейін порталға енгізіп, оқушы өз парақшасынан көре алады.

Мысал ретінде 7.3.2.5 түзулердің параллельдік белгілерін есептер шығаруда қолдану» оқу мақсатын меңгеруге мүмкіндік беретін тапсырмаларды қарастырайық.

Берілген оқу мақсаты бойынша меңгерілген білімдерді тексеру үшін сайттың өзіндегі бір тапсырмаға қоса 4 тапсырма тест түрінде құрастырылды және үш оқушыға орындауға берілді.

Сурет 2. Якласс порталындағы оқушылардың нәтижелерінің кестесі.

Тапсырмалардың 5-сі 4 дұрыс жауапты табуға құрастырылған болатын.

Сайт ерекшелігі, егер жауаптардың біреуі қате болса, 0 ұпай беріледі.

Проценттік көрсеткіштер мұғалім парақшасында көрсетіледі.

Мұғалімдер арасында жүргізілген сауалнама бойынша 27% мұғалім сайтты қолданатынын көрсеткен. Оның ішінде 3%-ы жиі қолданатынын көрсетті. Мұндай аз қолданыс сайттың тіліне және критериалды бағалауға бейімделмеуіне байланысты деп болжауға болады.

Kahoot – тегін білімді тексеруді ыңғайлы қызықты ресурс болып саналады. Kahoot — көптеген тест тапсырмаларын сурет, видео қойып жасауға мүмкіндік беретін онлайн тест құрастыру сервисі. Бұл порталдың ыңғайлылығы арнайы компьютер кабинеті талап етілмейді. Бұл сервис арқылы мұғалім компьютері арқылы бір мезетте бір тестті әртүрлі гаджеттермен қатыстыра алады [8].

Бәсекелестік әсерді қосу үшін сұрақтарға таймер қосылады. Сыныпта ойынды бастау үшін мұғалім оқушылар тобын жүйе жасаған кодпен қамтамасыз етуі керек, олар өз құрылғыларына (планшетке, смартфонға, үстелге) кіреді және сұрақтарға жауап беруді бастайды. Жүйе орыс тілін қолдайды, кез-келген құрылғыда қол жетімді (ол браузерде жұмыс істейді, бейімделген мобильді нұсқасы бар, сондықтан қосымшаларды орнату қажет емес).

Kahoot-та оқушыларды ынталандыруға және қызықтыруға көмектесетін бірқатар қызықты ерекшеліктер бар. Біріншіден, музыка. Экранда сұрақ пайда болғанда, музыка ойнатыла бастайды, әр сұрақ әртүрлі болады және жауап беру уақыты шектеулі екенін еске салады. Оқушылар тезірек сұрақтарға жауап береді, олар қанша балл жинайды. Ең көп ұпай жинағандарды көрсететін лидер тақтасы бар.

Қызметті пайдалана отырып құрылған викториналар 30 адамға қатысуға арналған.

Қызмет аудиторияда және қашықтықтан оқыту барысында түрлі тесттер мен сауалнамаларды жүргізу үшін пайдаланылуы мүмкін. Викторина ұсынылғандардың ішінен дұрыс жауапты таңдауды және кез-келген тақырыптағы студенттердің білімін тез тексеруге көмектеседі [9].

Сауалнама нәтижелері бойынша мұғалімдердің 55%-ы платформаны қолданатынын байқадық. Оның 10%-ы жиі қолданады. Дегенмен, қалған 45%-дың қолданбауының себебі бағалаудың бейімделмеуінде деп болжай аламыз.

ҚОРЫТЫНДЫ:

Мақалада қаралған интернет-технологиялардың салыстырмалы талдауын жасайтын болсақ, келесі қортындылар жасауға болады:

Bilimland.kz сайты бойынша:

Артықшылықтары: теориялық материалмен танысуға мүмкіндік алатын бейнетүсіндірме және конспект бар. Сабақ қорытындысы пайыздық көрсеткіш түрінде беріледі. Бұл мұғалімнің кері байланыс беруіне көмегін береді.

Кемшіліктері: Тапсырмалардың орындалу уақыты және мүмкіндіктер саны ескерілмейді.

Жақсарту ұсыныстары: Уақытты белгілеу таблосын және мүмкіндіктер санын ескеруді қосу.

NIS play платформасы бойынша:

Артықшылықтары: Есептерді орындау уақыты және есептерді орындау кезінде әрекеттердің саны есепке алынады, бұл мұғалімге тапсырманың нәтижелерін объективті бағалауға көмектеседі.

Кемшіліктері: Оқушыларға көмектесу үшін теориялық материалдар жоқ. Нәтиже кесте түрінде көрсетіледі, сұрақтардың жалпы саны көрсетілмейді, нәтижені пайызға айналдыру қиынға соғады. Тапсырманы басынан қайта орындау жолы қаралмаған

Жақсарту ұсыныстары: Нәтижелерді пайыз ретінде басып шығару немесе тапсырмадағы сұрақтардың жалпы санын көрсету. Теориялық материалдарды қайталау үшін кеңесші батырмаларын қосу. Тапсырманың басына оралу батырмасын қосу.

YaClass интернет порталы бойынша:

Артықшылықтары: Кейбір тақырыптар бойынша теоретикалық материалмен танысуға мүмкіндік алатын бейнетүсіндірме және конспект бар. Тапсырмаларды орындаған кезде есептерді орындау уақыты ескеріледі. Сабақ қорытындысы пайыздық көрсеткіш түрінде беріледі.

Кемшіліктері: Сайт материалдары тек орыс тілінде қамтылған. Тапсырмаларды мұғалім өзі құрастыру керек, бұл мұғалімнің қосымша уақытын бөлуді қажет етеді.

Жақсарту ұсыныстары: Қазақ тілінде оқытатын мектептер үшін тілдік контентті қарастыру. Тапсырмалар базасын үлкейту. Қазақ тілінде оқытатын мектептер үшін тілдік контентті қарастыру. Тапсырмалар базасын үлкейту.

Kahoot тест платформасы бойынша:

Артықшылықтары: Тапсырмаларды орындаған кезде есептерді орындау уақыты және және ең алғашқы орындаған жеңімпаз анықтлады. Оқушылардың арасында ойын түріндегі бәсекелестікті оқыту мақсатында пайдалануға жол ашады.

Кемшіліктері: Тапсырмаларды мұғалім өзі құрастыру керек бұл мұғалімнің қосымша уақытын бөлуді қажет етеді. Тапсырмаларды критериалды бағалауға бейімдеп құрастыру мүмкіндігі аз.

Барлық ресурстарға ортақ кемшілік – критериалды бағалауға бейімделмеген, сондықтан мұғалім сабақ жоспарына қосу алдында тапсырмаларға критерийлер құрап, тапсырмаларды орындағаннан кейін кері байланыс беру нұсқаларын дайындауы қажет.

Интернет-технологияларды оқытуда пайдалану артықшылықтары:

1. Сабаққа қажетті ресурстар интернет арқылы алынады, сондықтан әр оқушының оқу үдерісіне дербес компьютерден де қатынасуға мүмкіндігі бар. Ата-аналар да баланың сабақ үлгерімін бақылауына болады.

2. Біріктірілген курстар жабық модульдер түрінде емес, әртүрлі форматтағы материалдардың жиынтығы түрінде беріледі: мәтін, бейнематериалдар, интерактивті модельдер.

3. Оқу процесін жоспарлау және бақылау құралдары, көрсеткіштерді талдау құралдары бір мектепте ғана емес, аудандағы, қаладағы оқу үдерістерін де ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

5. Мұғалімдер оқу материалдары арқылы мәліметтер қорын толықтыра алады.

Критериалды бағалауға бейімдеу үшін тапсырмаларға критерийлер құрастырып, кері байланыс беруге жеңіл болу үшін рубрикалар құрастыру қажеттігі туындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ушинский, К. Д. Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпед-гиз, 1945. – 337 с.
2. Сухомлинский, В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – Киев: Радяньска школа, 1974. – 160 с.
3. Исмаилова З.Н. Использование компьютерных технологий как средство повышения активности школьников на уроках математики. // Сибирский Педагогический журнал. Новосибирск – № 9. – 2009. – С. 197-201.
4. Воронина, И.В. Методика обучения интернет-технологиям / И.В. Воронина. // Актуальные вопросы современной информатики: материалы Междунар. науч.-метод. конф. 1–15 апреля 2011 г. – Коломна: Моск. гос. обл. соц.– гуманит. ин-т, 2011. – С. 132–136.

https://bilimland.kz/kk сайтының материалдары
http://play.nis.edu.kz/ сайтының материалдары
https://www.yaklass.ru/ сайтының материалдары
https://kahoot.it/ сайтының материалдар
http://didaktor.ru/kahoot-programma-dlya-sozdaniya-viktorin-didakticheskix- igr-i-testov/

УДК378 (574)

КУНАНБАЕВА М.Ш.
Павлодарский государственный педагогический университет

МЕХАНИЗМЫ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ПО РЕАЛИЗАЦИИ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК ОСНОВА ДЛЯ ИХ АДАПТАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. *Мақала шет елдерде үздіксіз білім беруді жүзеге асыруға арналған. Бұл мақалада автор Финляндия, Португалия, Испания, Норвегия, Словения, Греция, Франция, Польша, Швеция, Германия, Біріккен Корольдік сияқты елдерде үздіксіз білім берудің тетіктерін, құрылымы мен формаларын талдады. Мақалада ересек студенттердің әр ел үшін жеке көрсеткіштерін салыстыру қарастырылған. Ересектерді зерттеудің жалпы жасы көптеген елдер үшін – жиырма бесден алпыс төрт жасқа дейін анықталады. Зерттеу тақырыбы бойынша өте көп ғылыми әдебиеттерді талдағаннан кейін, автордың мақаласында Қазақстанның білім беру жүйесіндегі өзгерістер туралы айтылып, жаңартуға арналған идеялары бар.*

Түйінді сөздер: *үздіксіз білім, қашықтықтан оқыту университеті, жазғы университеттер, ұзақ мерзімді курстар.*

Аннотация. *Статья посвящена вопросам реализации непрерывного образования в зарубежных странах. В данной статье автор проанализировал механизмы, структуру и формы непрерывного образования в таких странах, как Финляндия, Португалия, Испания, Норвегия, Словения, Греция, Франция, Польша, Швеция, Германия, Великобритания. В статье даются для сравнения цифры обучающихся взрослых по каждой стране отдельно. Определен общий для многих стран возраст обучающихся взрослых – от двадцати пяти до шестидесяти четырех лет. Проанализировав довольно большой объем научной литературы по теме исследования, автор в своей статье останавливается на изменениях в системе образования Казахстана и предлагает свои идеи обновления.*

Ключевые слова: *непрерывное образование, университет дистанционного обучения, летние университеты, долгосрочные курсы.*

Annotation. *The article is devoted to the implementation of continuing education in foreign countries. In this article, the author analyzed the mechanisms, structure and forms of continuing education in countries such as Finland, Portugal, Spain, Norway, Slovenia, Greece, France, Poland, Sweden, Germany, the United Kingdom. The article provides for comparison the figures of adult students for each country separately. The total age of studying adults is determined for many countries – from twenty-five to sixty-four years. After analyzing a fairly large amount of scientific literature on the research topic, the author in his article dwells on changes in the educational system of Kazakhstan and offers his ideas for updating.*

Keywords: *continuing education, distance learning university, summer universities, long-term courses.*

Введение.

В современных условиях социально-экономического развития Казахстана, когда идет обновление содержания образования и педагогам приходится переобучаться, в частности изучать английский язык без отрыва от школьных занятий, важное значение приобретает изучение механизмов использования финансовых, материальных и кадровых ресурсов системы непрерывного образования в других странах. Система непрерывного образования существует и в Казахстане. В данной статье мы проанализируем и сравним структуру и механизм реализации непрерывного образования в различных странах.

Основная часть.

Рассмотрим особенности реализации системы непрерывного образования разных стран, в том числе Финляндии, Португалии, Испании, Норвегии, Словении, Греции, Франции, Польши, Швеции, Германии, Великобритании и других. В Финляндии на государственном уровне принципы непрерывного образования воплощены в Национальной стратегии непрерывного образования.[1] Около 25% взрослого населения Финляндии в возрасте от 17 лет ежегодно принимают участие в различных формах образования.[2] Распространена работа негосударственных образовательных ассоциаций, которая поддерживается профсоюзами, политическими партиями, общественными организациями. Задачи непрерывного образования решаются летними университетами, народными высшими школами, центрами образования для взрослых, которые не являются звеном системы высшего образования. Финанси-

рование таких центров на 53% обеспечивается из государственного бюджета, на 28% – из областного и 15% составляют средства, уплачиваемые студентами. Эти центры объединены в Ассоциацию, которая сотрудничает с различными органами управления для улучшения образования взрослых.

В сфере непрерывного образования Финляндии функционирует более 1000 организаций, значительная часть которых финансируется за счет общественных средств, в том числе более 10 спортивных учебных центров, 20 университетов непрерывного образования, 30 политехнических институтов, реализующих программы профессионального высшего образования, более 50 центров профессионального образования для взрослых, более 50 специальных институтов профессионального образования, принадлежащих бизнес-корпорациям, более 50 школ постсреднего образования для взрослых и вечерних школ, более 300 профессиональных институтов.[3] Если сравнивать показатель распределения стран-членов ЕС по количеству лет обучения лиц после 15-летнего возраста, можно увидеть существенное привлечение граждан Финляндии к системе непрерывного образования – на уровне 10 лет. [4] Для сравнения в Казахстане этот показатель составляет 9,5 лет.

В Португалии с 1999 года функционирует Национальное Агентство образования для взрослых (ANEFA), которому присвоен статус Общественного Института. Свидетельством интеграции и целостности системы непрерывного образования Португалии является двойное подчинение этого учебного заведения – Департаменту образования и Департаменту труда и солидарности Португалии.

Финансирование непрерывного образования в Испании осуществляется через сеть университетов, которые в большей степени переданы в подчинение региональных органов управления. Исключением является Национальный университет дистанционного обучения (National Distance Univerity, UNED), подчиненный федеральному правительству Испании. С 1995 года на основе виртуального университета функционирует Открытый университет Каталонии (Open University of Catalonia, UOC), который подчиняется региональным органам управления провинции Каталония. Совет Университетов Испании осуществляет координацию и аккредитацию учебных программ.[5] Большинство университетов Испании реализуют программы образования для взрослых в форме специализированных курсов, обучающих семинаров. Деятельность Университета Барселоны в сфере организации непрерывного образования ежегодно приносит более 21 млн. долларов США прибыли, что свидетельствует об усилении значимости этого источника в финансировании системы образования этой страны в целом. Исследования показывают, что университеты Испании предлагают более 2,5 тысяч таких курсов, продолжительностью от 20 до 500 аудиторных часов. Более длительными являются курсы под названиями «мастер» (39%), «специалист» (35%) или «эксперт» (26%).[6]

В Испании создана система признания и оценки формального и неформального образования. Классификацию формального и неформального образования мы давали в предыдущих статьях. [7] В 2004 году правительство Испании внедрило новую модель профессионального обучения. Ее целью было повышение эффективности и качества образования на основе децентрализации управления путем передачи части функций в региональное правительство, а также совершенствование институциональных основ управления.

Государственная позиция по реализации принципов непрерывного образования определена в Норвегии и задекларирована с 1965 года в «Белой книге об образовании для взрослых» (White Paper on Adult Education). В дальнейшем в структуре Министерства образования Норвегии создан Департамент образования для взрослых. Развитие непрерывного образования отражается в дальнейшем изменении нормативно-правового регулирования этой сферы. Принципиальным является нормативно-правовое регулирование обязательной практики, организация курсов повышения квалификации ведущими учебными заведениями в рамках дисциплин.[8]

В Словении правительством в систему непрерывного образования введены следующие инновации:

– создана дуальная образовательная система, для которой характерно чередование обучения в школе и практического обучения на производстве;

– созданы условия для получения уровня мастера и необходимого профессионального продвижения по окончанию профессиональной школы, средней технической и профессиональной школы или средней общеобразовательной школы;

– созданы колледжи, в которых после окончания средней школы ученики могут два года продолжать профессионально-ориентированное обучение.

С принятием Акта о национальной классификации профессий в 2000 году Словения ввела систему сертификации непрерывного образования в соответствии с потребностями рынка труда. Законодательство предоставило налоговые льготы на инвестиции в образование, введены субсидии для стимулирования частных инвестиций в образование.

В Греции реализация системы непрерывного образования получила свое распространение только в конце 90-х годов. Законодательные акты 1997 года нацелены на решение задач по реформированию и модернизации образовательной сферы, в том числе и непрерывного образования. Результаты проведенных реформ показали, что за институтами высшего образования и технологическими институтами закреплено право реализации программ элективных курсов, программ профессионального обучения в рамках создания центров непрерывного образования.[9] Внедрение принципов непрерывного образования в Греции осуществляет Греческий открытый университет (Hellenic Open University, HOU), организованный в 1992 году на основе модели Открытого университета Великобритании. Этот университет предлагает взрослому населению получение первого высшего образования, доступ в аспирантуру и программы получения сертификатов на основе дистанционных форм обучения. Сегодня в Университете учатся более 7000 студентов в возрасте от 23 до 50 лет.[10]

Во Франции принципы непрерывного образования внедрены с 1794 года, когда была создана Национальная Консерватория Искусств и ремесел (Conservatoire National des Arts et Metiers – CNAM) как научный, технологический музей и институт высшего образования для взрослых. Именно в этом институте до сих пор учатся более 30% от числа зарегистрированных студентов Франции.

Специальный закон о непрерывном образовании Франции направлен на стимулирование спроса на образование, а именно на индивидуальном уровне поддерживаются инициативы граждан получить следующий образовательный уровень во время традиционного отпуска, а на корпоративном уровне предусматривается формирование плана обучения персонала в рамках социальной политики развития человеческих ресурсов компании. Особенностью опыта финансирования системы непрерывного образования во Франции является то, что обучение работников компании должно финансироваться по схеме – сначала в объеме 0,8% от суммы фонда оплаты труда на предприятии и постепенного наращивания ее до 1,5%. Компаниям, которые формируют подтверждающие документы об использовании таких средств на образование работников предоставляются налоговые льготы.[11] Непрерывное образование реализуют и университеты Франции, на базе которых действуют специальные факультеты непрерывного образования. Общее количество студентов, обучающихся на таких курсах в 2012 г. составляла 370 000 человек при средней продолжительности одного курса в 127 учебных часов. При этом более 80% этих студентов работают, а около 10% находятся в поисках работы, или вернулись в процесс университетского обучения после нескольких лет перерыва. В рамках французской системы непрерывного образования практики выделяют три категории учебных программ: краткосрочные курсы без выдачи официального диплома, но обеспечивая обязательную сертификацию по заказу компаний; долгосрочные курсы с последующим получением диплома университета, направленные на профессиональное развитие; курсы с последующим присвоением национальных образовательных уровней.

Изучение опыта Польши по организации непрерывного образования показало тесное взаимодействие университетов и частных корпоративных структур. Варшавская школа экономики финансируется государством, получает 20% своего годового дохода за счет организации программ непрерывного образования в сфере бизнеса и управления. В большинстве случаев крупные фирмы оплачивают обучение своих работников по этим программам, а преподаватели университета имеют возможность ознакомиться с новейшими тенденциями частного бизнеса.[12]

В Швеции развитие образования для взрослых получило государственное признание с 1923 года. В конце 60-70-хх гг. XX века акцент в непрерывном образовании смещается от образования для взрослых к «периодическому образованию». Одним из важнейших положений реформы становится нивелирование распределения студентов на группы – традиционную, в состав которой входят молодые люди, поступающие в вузы сразу после завершения среднего образования, и нетрадиционную, включающую лиц старшего возраста. Такие шаги дают положительные результаты, в частности в период с 1995-1999 гг. количество зарегистрированных студентов старше 30 лет в Швеции увеличилось более чем на 50%. [13] Особое внимание уделяется дистанционному обучению, в частности в 1995 году создан Комитет по дистанционному образованию Швеции (Distance Edication Committee, DUCOM). Программами дистанционного образования за период 1996-2000 гг. воспользовались более 9% от общего количества

зарегистрированных студентов Швеции.[14] Аналитические данные свидетельствуют, что каждый второй взрослый гражданин этой страны проходит обучение. [14]

Образование для взрослых в Швеции представлено муниципальными структурами и так называемыми инициативами – The Adult Educational Initiative. Правительством поддерживаются такие инициативы, как коммерческие тренинги компаний, проводимые на их базе и за их счет, как народные высшие школы. Распространена практика участия европейских неправительственных организаций в обеспечении образования взрослых[15].

В Германии непрерывное образование играет ключевую роль в реализации социально-экономических преобразований и успешного профессионального развития каждого индивидуума.[16] К практической реализации непрерывного образования относят краткосрочные курсы, мультимедийное обучение, академическое непрерывное образование в вузах. Принципиальным является включение в систему непрерывного образования Германии работодателей, которые поддерживают профессиональное образование граждан через заказы, совместной разработке с учебными заведениями программ профессиональных курсов, финансирование их проведения. Продолжительность таких курсов отличается от нескольких дней до двух лет. Краткосрочные курсы, связанные с профессиональной деятельностью реализуют 77% высших учебных заведений Германии, и 30% вузов предлагают курсы дистанционного обучения. В Великобритании государственное регламентирование непрерывного образования, как образования на более поздних этапах жизни после завершения традиционной школьной и внешкольной образования независимо от возрастной категории граждан, произошло в конце 1990-х гг. В частности, в 1996 году правительство страны приняло Закон, согласно которому непрерывное образование – это «не государственная программа или интерес одного института, а комплексная задача, имеющая отношение к поведению и взаимодействию работодателей, частных лиц и организаций». Систему профессионального образования Англии, Уэльса и Северной Ирландии контролирует Национальный Совет профессиональной квалификаций NCVQ. Основным его заданием является повышение квалификации работающих с учетом требований конкретных рабочих мест, создание простой и эффективной системы квалификаций, гарантия качества и унификация системы контроля качества, сближение и взаимопроникновение общеобразовательных и профессиональных квалификаций.[17] В Великобритании действует около 150 организаций, которые являются независимыми негосударственными структурами. Система непрерывного образования Великобритании реализуется:

– частными предприятиями и государственными организациями за их средства;

– методами внутрикорпоративного обучения и путем привлечения образовательных учреждений;

– предприятиями за государственные средства в колледжах непрерывного образования, в которых работники предприятий зачисляются в качестве студентов, которым 25% стоимости обучения оплачивает предприятие, а 75% – Совет по финансированию непрерывного образования;

– по личной инициативе работников, которые самостоятельно оплачивают обучение и при этом могут получить государственную финансовую поддержку.

В настоящее время действуют несколько государственных программ поддержки непрерывного профессионального образования на предприятиях, в частности: «Навыки ведения малого предпринимательства» для предприятий со штатом менее 50 работников; в рамках программы предусмотрено обучение 1-2 работников предприятия, которые в дальнейшем передают навыки и знания всему персоналу; «Кредиты на обучение малому бизнесу» для предприятий со штатом не более 50 человек, при этом проценты за предоставленный кредит уплачиваются Министерством образования и занятости Великобритании, возврат кредита откладывается от 6 до 12 месяцев в зависимости от его объема; «Бюджет поддержки региональной конкурентоспособности» для повышения уровня профессиональной компетенции работников малых предприятий.

Получила надлежащее развитие такая форма организации обучения, как франчайзинг (субподряд на обучение), в которую через механизмы обучения на рабочем месте привлечены работодатели. Государственное финансирование непрерывного профессионального образования для частных лиц осуществляется такими методами.[18]

– предоставление «кредитов на развитие карьеры» (банковский кредит с отсрочкой возврата, используется на покрытие 80% расходов на обучение и оплаты полной стоимости учебно-методических материалов);

– предоставление «кредитов на профессиональное образование» (покрытие расходов на обучение по объему налогов частных лиц, если обучение предполагает получение государственной профессиональной квалификации, стоимость курса рассчитывается из базовой ставки налогообложения, что составляет около 23%, а при большей ставке налогообложения, например 40% , разница покрывается из суммы налога, подлежащей уплате;

– введение «индивидуальных счетов на обучение», по которым государство переводит на расчетный счет лица определенную сумму средств на обучение, к которым частное лицо добавляет 20% собственных средств для оплаты целевого профессионального курса;

– создание «Университета промышленности», который является новой инициативой предоставления информационных и маркетинговых услуг в сфере профессионального обучения с использованием современных информационных технологий, финансируется государством, а дальше – личными средствами граждан.

Таким образом, в системе непрерывного профессионального образования Великобритании около 90% финансирования обеспечивается предприятиями-работодателями и только 10% – государством. Специальная государственная программа действует для профессионального обучения безработных «Обучение взрослого населения на рабочем месте», которая охватывает лиц возрастной категории 25-63 лет, которые являются безработными в течение 6 месяцев.[19]

Интересен опыт работы Открытого Университета (The Open University), который предлагает дистанционные образовательные услуги для преподавателей, базовое образование и второе высшее образование для специалистов других сфер, основанный в 1969 году королевой Великобритании. Цель его создания – предоставить возможность получить образование людям, желающим учиться в удобном для них месте и в удобное время. Открытый Университет – крупнейший университет в Великобритании, в котором обучается около 200000 студентов (по состоянию на 2003г.). С момента основания более трёх миллионов студентов прошли обучение по программам Открытого Университета. 70% контингента Открытого университета составляют граждане в возрасте от 30 до 49 лет[20]. При Оксфордском Университете имеется факультет непрерывного образования. Каждый год более 15 000 человек проходят обучение по различным программам.[21] Отделение непрерывного образования взрослых эффективно функционирует в Университете Бата, созданного для координации учебных курсов и программ по бизнес-планированию. В Великобритании обеспечивается эффективное взаимодействие государства, частных лиц, образовательных учреждений и предприятий-работодателей в реализации непрерывного образования.

Исследование аналитических показателей участия взрослого населения в системе непрерывного образования зарубежных стран показывают значительный разрыв в количестве граждан разного социального статуса, привлеченных к образовательному процессу. Так, в Великобритании более 74% взрослого населения с первичным университетским образованием принимают участие в учебных курсах, программах, тренингах. В то же время этот показатель у тех лиц, которые имеют диплом об окончании начального уровня образования составляет около 23%.

В результате анализа определенного объема литературы мы выявили, что почти 42% населения Европейского Союза в возрасте от 25 до 64 лет в той или иной форме вовлечены в систему непрерывного образования. [22]

Такие тенденции являются ответом на задачи, определенные Европейской стратегией занятости, согласно которым к 2010 году в Европе необходимо было обеспечить показатели участия взрослых в системе непрерывного образования среди возрастной группы от 25 до 64 лет на уровне 12,5%. Но только 9 из 31 страны достигли лиссабонских целей.

Значительные различия участия взрослых в системе непрерывного образования наблюдаются между странами и в зависимости от возраста, занятости, трудового стажа и квалификации населения. [23] Взрослое население в возрасте 55-64 лет меньше вовлечено в такое образование (4,2%), чем возрастная категория 25-54 лет (9,1%). Еще большие различия наблюдаются между высоко и низко квалифицированными кадрами: в среднем 15,9% против 6,8%. Европейская комиссия, которая оценивает выполнение Лиссабонской стратегии также отмечает, что высокообразованные люди в 6 раз больше вовлечены в систему непрерывного образования, чем люди с низким уровнем образования.

К примеру, в Дании 24,8% взрослого населения вовлечены в неформальное образование, и только 5,4% – в формальное.

Зато в Великобритании доля взрослых, вовлеченных в неформальное образование превышает долю привлеченных лиц к формальному образованию на 12,1%.

Таким образом, исследование системы непрерывного образования европейских стран свидетельствует о том, что идеи непрерывного образования распространены во многих странах, большинство из которых применяют собственные механизмы ее реализации. Вместе с тем необходимо отметить, что внедрение разработанных механизмов во многих странах нуждаются в совершенствовании.

В Казахстане за последние несколько лет также проведен ряд реформ в сфере образовательной политики, включающий в себя применение как передового опыта развитых стран, так и отечественных разработок отдельных элементов политики в сфере образования.

Созданы центры передового опыта на базе сети Назарбаев интеллектуальные школы, которые стали родником инноваций, направленных на предоставление учащимся стимулов для обучения, учителям – новой системы повышения квалификации, а школам – возможности обеспечить индивидуализированную среду образования, являющуюся более чувствительной к потребностям каждого ученика. Параллельно с этим, органы государственного управления работают над усовершенствованием системы оценки за счет внедрения стандартизированных национальных оценок в конце каждого цикла образования и стандартов оценки для оценивания успеваемости учеников в классе.

Предоставление вузам академической свободы означает увеличение в образовательных программах компонента по выбору: в бакалавриате до 70%, в магистратуре до 80%, в докторантуре до 90–95%. Автономия вузов расширит самостоятельность в осуществлении образовательной, научной, финансовой, международной и иной деятельности. По данному пути уже идет Назарбаев Университет, в дальнейшем отработанные в нем механизмы будут распространяться на другие вузы. Государственные вузы станут автономными некоммерческими организациями – такой подход широко используется в мировой практике. Это позволит каждому вузу повысить собственный имидж и быть узнаваемым на мировой арене.

Выводы. Таким образом, непрерывное образование Казахстана, интегрируясь в международное образовательное пространство, безусловно, испытывает на себе влияние развития мирового высшего образования, что проявляется в следующем:

– высшая школа должна стать действенным социальным институтом межгосударственного, межнационального и межконфессионального диалога во имя прогресса и процветания народа и цивилизации в целом;

– необходимо постоянное совершенствование учебного процесса и обеспечение качества образования в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта. Поэтому все ступени образования от дошкольного до повышения квалификации и переподготовки как части непрерывного образования должны стать важнейшими факторами, обеспечивающими социокультурную модернизацию казахстанского общества.

С учетом проведенного анализа международного опыта развитых стран можно предложить следующее:

– профессиональное развитие педагогов должно быть организовано системно и адресно;

– предусмотреть в критериях отбора к преподаванию в школах обязательное наличие магистерской степени.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Common Actions For Growth and Employment: The Community Lisbon Programme, Communication to the council and the European Parliament, COM (2005) 24 of 2.2.2005.
2. Толкачев Г.П. К проблемам модернизации проффесионального образования / Г.П. Толкачев//Инновации в образовании. – 2006. – № 2. – С.78-85.
3. The Role of Libraries of Lifelong Learning Strategies in Europe / Contact Person: Mr. Roger O'Keeffe, Mrs. Luce Pepin / Brussels, December 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www. ec. europa. eu/education /policies/2010/111_report/111_sw.en.pdf
4. The Financing of Adult Learning in Civil Society: A European Exploratory Study/Paul Bйlanger and Bettina Bochynek in collaboration with Kai-Oliver Farr/Hamburg, Germany [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http: // unesdoc. Unesco. Org / images /0012 /001279/ 127994 e. pdf
5. Reuling J. OECD Project «The role of qualifications systems in promoting lifelong learning» / J. Reuling, G. Hanf // Country Report: Germany / 12 May 2003 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www. oecd. org/ dataoecd /22/0/33774198. pdf

6. Стратегии адаптации высших учебных заведений: экономический и социологический аспекты; под ред. Т.Л. Клячко. – Изд-во ГУ ВШЭ, 2002. – 324 с.
7 Кунанбаева М.Ш. Функциональное назначение системы непрерывного образования. Материалы международной научно-практической конференции «Приоритеты современной науки: от теории к практике», Талдыкорган, 27-28 октября 2017 года, II том, стр.68-74.
8. Lifelong learning: implications for institutions / Paper for the 14th CHER Annual Conference. September 2-4. 2001 Dijon (France) / Ben.Jongbloed [Электрон. ресурс]. – Режим доступа:
9. Innovations in lifelong learning. Capitalising on ADAPT/Jos Janssens /Cedefop Panorama, series; 25. Luxembourg, 2002 [Электрон. ресурс]. – Режим доступу://http://www2.trainingvillage.gr/download/publication/panorama/5128_en. pdf
10. Research Note for the Enterprise and Lifelong Learning Committee / RN 01/78/30 August 2001 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www. scottish. parliament. uk/business/
11. Druker P. A New Discipline / P. Druker // Success January-February, 1987. – P.18.
12. Мониторинг непрерывного образования: инструмент управления и социологические аспекты; науч. рук. А.Н. Карпухина. Серия «Мониторинг. Образование. Кадры ». – М.: МАКС Пресс, 2006. – 340 с.
13. International Policy Seminar Coorganised by ТЭР & UNESCO and KRIVET on Making Lifelong Learning a Reality / Seoul, 24-26 June 2003 / Financing lifelong learning: Discussion paper by David Atchoarena / UNESCO / HEP [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: // http://www. unesco. org/ iiep/ eng/ research/ highered/ lifelrn/discussionpaper.pdf;
14. Vocational education and training in Spain / Carlos Otero Hidalgo, Andres Munoz Machado, Carlos J. Fernandez Rodriguez / Cedefop Reference series; 38 / Luxembourg, 2002 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: // http: //www. trainingvillage. gr/etv/publication/download/Jionograf
15. Bostrom A.K. Emmanuel Boudard, Petroula Siminou. Lifelong learning in Sweden [Электрон. ресурс] / AK Bostrom // Cedefop Panorama series. Luxembourg, 2001 – Режим доступа: http://www2. trainingvillage. gr/download/ publication/ panorama/5112en. pdf
16. Vovkanych S. The essence of lifelong education: theoretical and applied aspect / S. Vovkanych, O. Kashuba // The collection of scientific works is printed by the recolution of Academic Council of Odessa State Economic University, [Sosio-economic Research Bulletin].– №. 41 – P. 98-10.
17. Des Monk and Songhao Li. Lifelong learning: Rhetoric or reality? / University of Central Lancashire, Lancashire Business School Working Papers No. 3. ISSN No. 1742-0628. December 2004 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа // http://www. uclan.ac.uk/facs/lbs/research/working_papers/no3.doc
18. Кремень В.Г. Качественное образование: современные требования / В.Г. Кремень // Педагогика и психология. – 2006. -№ 4 (53). – С.5-17.
19. Анисимов П.Ф. Финансирование профессионального образования за рубежом / П.Ф. Анисимов, В.М. Демин, О.Н. Олейникова. – М.: Мастерство, 2001. – 88 с.
20. Statistical Bulletin in Lifelong Learning. (Vol. 2) / Edited by Andrea Priestley, Susan Whittaker, Bryony Duncan / Centre for Research in Lifelong Learning, 2003 [Электрон.ресурс]. – Режим доступа:
21. List of courses provided by The Oxford University Department for Continuing Education [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: /http://www. conted. ox. ac. uk/courses/ listcourses. asp
22. Социально-экономическое развитие Алматинской области. Динамика основных социально-экономических показателей. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.almatyobl.stat.kz/ru/dinamika/
23. Мищенко В.И. Зарубежный опыт на отечественные актуалитеты организации непрерывного образования / В.И. Мищенко // Начальная школа. – № 11. – 2010. – С.9-15.

REFERENCES:

1. Common Actions For Growth and Employment: The Community Lisbon Programme, Communication to the council and the European Parliament, COM (2005) 24 of 2.2.2005.
2. Tolkachev G.P. To the problems of modernization of vocational education / G.P. Tolkachev // Innovations in education. – 2006. – № 2. – P.78-85.
3. The Role of Libraries of Lifelong Learning Strategies in Europe / Contact Person: Mr. Roger O'Keeffe, Mrs. Luce Pepin / Brussels, December 2003 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www. ec. europa. eu/education /policies/2010/111_report/111_sw.en.pdf
4. The Financing of Adult Learning in Civil Society: A European Exploratory Study/Paul Bйlanger and Bettina Bochynek in collaboration with Kai-Oliver Farr/Hamburg, Germany [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http: // unesdoc. Unesco. Org / images /0012 /001279/ 127994 e. pdf
5. Reuling J. OECD Project «The role of qualifications systems in promoting lifelong learning» / J. Reuling, G. Hanf // Country Report: Germany / 12 May 2003 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www. oecd. org/ dataoecd /22/0/33774198. pdf

6. Adaptation strategies of higher educational institutions: economic and sociological aspects; by ed. T.L. Klyachko. – Publishing house, 2002. – 324 p.
7. Kunanbayeva M.Sh. The functional purpose of the system of continuous education. Proceedings of the international scientific-practical conference "Priorities of modern science: from theory to practice", Taldykorgan, October 27-28, 2017, volume II, pp.68-74.
8. Lifelong learning: implications for institutions / Paper for the 14th CHER Annual Conference. September 2-4. 2001 Dijon (France) / Ben.Jongbloed [Электрон. ресурс]. – Режим доступу:
9. Innovations in lifelong learning. Capitalising on ADAPT/Jos Janssens /Cedefop Panorama, series; 25. Luxembourg, 2002 [Электрон. ресурс]. – Режим доступу://http://www2.trainingvillage.gr/download/publication/panorama/5128_en. pdf
10. Research Note for the Enterprise and Lifelong Learning Committee / RN 01/78/30 August 2001 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www. scottish. parliament. uk/business/
11. Druker P. A New Discipline / P. Druker // Success January-February, 1987. – P.18.
12. Monitoring of continuing education: management tool and sociological aspects; scientific hands A.N. Karpukhin. Series “Monitoring. Education. Frames. – M .: MAKS Press, 2006. – 340 p.
13. International Policy Seminar Coorganised by ТЭР & UNESCO and KRIVET on Making Lifelong Learning a Reality / Seoul, 24-26 June 2003 / Financing lifelong learning: Discussion paper by David Atchoarena / UNESCO / HEP [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: // http://www. unesco. org/ iiep/ eng/ research/ highered/ lifelrn/discussionpaper.pdf;
14. Vocational education and training in Spain / Carlos Otero Hidalgo, Andres Munoz Machado, Carlos J. Fernandez Rodriguez / Cedefop Reference series; 38 / Luxembourg, 2002 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: // http: //www. trainingvillage. gr/etv/publication/download/Jionograf
15. Bostrom A.K. Emmanuel Boudard, Petroula Siminou. Lifelong learning in Sweden [Электрон. ресурс] / AK Bostrom // Cedefop Panorama series. Luxembourg, 2001 – Режим доступа: http://www2. trainingvillage. gr/ download/ publication/ panorama/5112en. pdf
16. Vovkanych S. The essence of lifelong education: theoretical and applied aspect / S. Vovkanych, O. Kashuba // The collection of scientific works is printed by the recolution of Academic Council of Odessa State Economic University, [Sosio-economic Research Bulletin].– №. 41 – P. 98-10.
17. Des Monk and Songhao Li. Lifelong learning: Rhetoric or reality? / University of Central Lancashire, Lancashire Business School Working Papers No. 3. ISSN No. 1742-0628. December 2004 [Электрон. ресурс]. – Режим доступа // http://www. uclan.ac.uk/facs/lbs/research/working_papers/no3.doc
18. Kremen V.G. Quality education: modern requirements / V.G. Flint // Pedagogy and Psychology. – 2006. -№ 4 (53). – p.5-17.
19. Anisimov P.F. Financing professional education abroad / PF. Anisimov, V.M. Demin, O.N. Oleynikov. – M .: Mastery, 2001. – 88 p.
20. Statistical Bulletin in Lifelong Learning. (Vol. 2) / Edited by Andrea Priestley, Susan Whittaker, Bryony Duncan / Centre for Research in Lifelong Learning, 2003 [Электрон.ресурс]. – Режим доступа:
21. List of courses provided by The Oxford University Department for Continuing Education [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: /http://www. conted. ox. ac. uk/courses/ listcourses. asp
22. Socio-economic development of the Almaty region. The dynamics of the main socio-economic indicators. [Electron. resource]. – Access mode:
23. Mishchenko V.I. Foreign experience on domestic actualities of the organization of continuous education / V.I. Mishchenko // Primary School. – № 11. – 2010. – P.9-15.

УДК 37.014

КУНАНБАЕВА М.Ш.
к.п.н., доцент кафедры дошкольного образования
Павлодарский государственный педагогический университет

САМООБРАЗОВАНИЕ КАК ФОРМА НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Дерексөз: *Бұл мақалада үздіксіз білім берудің кейбір мәселелері қарастырылған, нақтыланғанда – үздіксіз білім берудің формалары. Үздіксіз білім берудің формаларына автор тек формалды білім берудің: мектеп, колледж, жоғары оқу орны сияқты түрлерінен басқа білім алушылардың өздігінен білімдерінен жетілдіруді қосып отыр. Автор өздігімен білім алуға ерекше назар аударады.Автордың пікірі бойынша өзбетімен білім алу үздіксіз білім беру жүйесіне дамушы сипат береді. Жеке тұлға өзін-өзі дамытып, және жоғарыға жеке траекториямен кәсіби жағынан өседі. Мақалада әр түрлі авторлардың «өзбетімен білім алу» түсінігіне анықтамалары беріліп, талданған.*

Кілтті сөздер: *үздіксіз білім беру, өз бетімен білім алу, қызмет, белсенді шығармашылық оқыту.*

Аннотация: *В данной статье раскрыты отдельные проблемы непрерывного образования. В частности формы непрерывного образования. К формам непрерывного образования автор относит не только обучение на отдельных ступенях формального образования, такие как школа, колледж, вуз, но и самостоятельное пополнение обучаемым своих знаний и совершенствование умений, полученных в результате обучения в учебных заведениях. Автор перечисляет формы непрерывного образования, но особое внимание уделяет такой форме, как самообразование. По мнению автора, самообразование придает системе поступательно-развивающий характер, при котором личность сама себя развивает и двигается вперед и вверх по индивидуальной траектории. В статье приводятся и анализируются трактовки разных авторов понятия «самообразование».*

Ключевые слова: *непрерывное образование, самообразование, функции, активно-творческое обучение.*

Annotation: *Some of the problems of continuing education have been revealed in this article. In particular, forms of continuing education. The author considers not only education at particular levels of formal education, such as a school, college, university, but also self-replenishment of knowledge and improvement of skills gained as a result of training in educational institutions to the forms of continuing education. The author lists the forms of continuing education but pays special attention to such a form as self-education. According to the author, self-education gives the system a progressive-developing character, in which the personality develops him– or herself and moves forward and upward along an individual trajectory. The interpretations of different authors of the concept of "self-education" are presented and analyzed in the article.*

Keywords: *continuing education, self-education, functions, active-creative learning.*

Введение. К. Адам считает, что "непрерывное образование – это процесс личностного, социального и профессионального развития индивида в течение его жизни, осуществляемый с целью совершенствования качества жизни, как индивидов, так и их сообществ. Эта всеобъемлющая и объединяющая идея, содержащая формальное и неформальное обучение, осуществляемое с целью приобретения и совершенствования просвещения, а также достижения как можно более полного развития различных сторон жизни на разных ее стадиях. Она связана как с развитием личности, так и социальным прогрессом. Поэтому такие идеи, как "учиться быть" и "общество учится" ассоциируются с этой концепцией "[1]

Гуманистический характер непрерывного образования проявляется в создании эффективных условий получения общего и профессионального образования всеми членами общества и определяется ее направленностью на человека; реализуется через создание максимально благоприятных возможностей для развития творческой индивидуальности каждого[2] .

Демократизм образования определяется ее доступностью, многообразием форм предоставления человеку в любом возрасте условий для получения образования и углубление знаний в соответствии с общественными и собственными интересами, потребностей и возможностей. Демократизация означает расширение прав обучающихся, относительно выбора различных институтов, форм и средств удовлетворения образовательных услуги обеспечивается свободой перехода из одного учебного заведения в другое, с более низкого образовательного уровня на более высокий. [3]

Основная часть. Непрерывность образования становится в Казахстане необходимостью, от полноты осознания и степени реализации ее зависит дальнейший прогресс общества. Образование,

построенное на принципе непрерывности, наиболее полно соответствует природе высокоразвитой социально-экономической формации. Она является совершенной системой, основанной на анализе прогрессивной тенденции своего развития и ориентирована на будущие запросы общества в подготовке высококвалифицированных кадров.

В условиях непрерывного образования обучение является необходимым видом деятельности личности во все периоды жизни. Поэтому система непрерывности должна создавать условия для всех людей в любом возрасте пополнять знания и умения, получать специальность и совершенствоваться в ней.

Непрерывное образование как педагогическая система – это целостная совокупность средств, способов и форм приобретения, углубления и распространения общего образования, профессиональной компетентности, культуры, воспитания гражданской и нравственной зрелости, эстетического отношения к действительности.

Высшее образование как степень непрерывного образования, направленная на общее и профессиональное развитие специалистов, способных творчески решать задачи и проблемы научно-технического и социально-экономического прогресса. Она выступает как базовое образование специалистов, поскольку выпускник высшего учебного заведения не останавливается ни в своем профессиональном развитии, ни в общем образовании. Получив средства познания и преобразования действительности, специалист способен не только использовать фундаментальные знания основ наук, но и просматривать эти основы, разрабатывать новые технологии педагогической деятельности, развивать педагогическую действительность, обогащать материальную и духовную культуру артефактами своего творчества.

Важно передать будущему педагогу средства обучения, методологические знания, воспитать диалогическую позицию, активно преобразовательное отношение к действительности. Наряду с расширением доступа к обучению в высшем учебном заведении стоит повысить требования к качеству подготовки специалистов и профессиональной деятельности выпускников.

Переход к непрерывному образованию допускает изменение типа обучения информационно-репродуктивного на активно-творческое, продуктивное – от дидактических к деловым играм, поисковой и продуктивной деятельности. К таким методам и формам обучения, которые воплощают в себе содержательную педагогическую интеграцию образования, науки и производства, компьютерную технологию обучения.

В основе обучения нового типа предусматривается выработка потребностей и умений самостоятельного приобретения знаний, методов их пополнения и применения с использованием передовых информационных технологий и аудиовизуальных средств.

Принципиально новые требования ставятся перед педагогическими кадрами любого звена непрерывного образования. Тип преподавателя-информатора, – транслятора учебной информации уходит в прошлое. Педагог должен быть развитой, творческой личностью, глубоко владеть достижениями наук о человеке и закономерностями ее развития, новыми педагогическими технологиями, искусством компьютерного обучения. Педагогическая деятельность становится сферой практического человековедения, одной из ведущих условий развития личности[2].

Последипломное образование осуществляется учреждениями последипломного образования на договорных началах с предприятиями, учреждениями, организациями на основе государственного контракта (заказ).

В рамках нашей статьи предлагаем рассмотреть основные функции, которые выполняет непрерывное профессиональное образование:

– социально-культурную, развивающую (удовлетворение и развитие духовных запросов личности, создание условий для ее постоянного творческого роста);

– общеобразовательную, компенсирующую (устранение пробелов в базовом образовании, ее дополнения новыми знаниями, которые появляются в условиях информационно-технологической революции);

– адаптивную (гибкая профессиональная подготовка, переподготовка и повышение квалификации с целью обновления профессионального опыта, получение другой профессии в условиях постоянных изменений на производстве, развития теле– и радиосвязи, компьютерного доступа к информационным базам данных и т.д.);

– экономическую (удовлетворение потребностей государства, регионов, различных отраслей промышленности, сельского хозяйства и сферы услуг в конкурентоспособных специалистах, подготовленных к внедрению новейших технологий, техники и т.п.) [4]

Основные функции: компенсаторную, адаптивную, развивающую исследовали Б. С. Гершунский, В. В. Олейник [5, 6]. Компенсаторная – компенсирует недостатки теоретической и практической подготовки в вузах, способствует адаптации молодого учителя к новым условиям жизни и деятельности, развивает творческий потенциал личности.

А. М. Зубко определяет следующие основные функции процесса обучения в системе повышения квалификации образовательно-информативная – обеспечивает направление обучения на разностороннее обогащения, расширения и обновления той системы знаний, умений и навыков специалистов, которую в них уже сформирован во время предварительного обучения и практической педагогической деятельности; аналитико-рефлексивная – обеспечивает максимальное приближение процесса обучения к реальным нуждам и проблемам практики, формирования и осознания слушателем своего реального «Я» как личности и профессионала; воспитательная – обеспечивает целенаправленный и планомерный влияние на личность педагога-слушателя, что способствует самовоспитанию, самосовершенствованию ее; развивающие-стимулирующая – обеспечивает развитие, увеличение образовательных потребностей слушателей во время и в результате обучения. [7]

Переподготовка, повышение квалификации, самообразование, предусматривают решение триединой задачи: усвоение новых и актуализация старых знаний, формирование и дальнейшее развитие умений и навыков, развитие личности.

Непрерывное профессиональное образование – личностно самостоятельную систему, функцией которой является активная и самостоятельная деятельность по собственному желанию человека, направлено на расширение профессиональных знаний, на удовлетворение своих профессиональных потребностей и интересов, повышение профессионального мастерства.

Вместе с тем необходимо отметить, что несмотря на активную разработку учеными вопросов, связанных с формированием готовности будущего учителя к совершенствованию профессионального уровня, в условиях непрерывного образования, в различных видах деятельности, заявленная проблема не потеряла своей актуальности и сегодня. Некоторые формы непрерывного образования (самообразование, дистанционное образование) остаются недостаточно изученными. Так, не получили освещения вопроса относительно основных форм непрерывного образования для будущего учителя.

Рассмотрим некоторые формы непрерывного образования.

Самообразование личности – одна из неотъемлемых составляющих непрерывного образования – является звеном, которая связывает и придает системе непрерывного педагогического образования непрерывный, поступательно-развивающий характер. Принцип самообразования предполагает сформированность у выпускников педагогических университетов потребности в систематическом пополнении теоретических знаний, развития способностей и духовного богатства. Задача вуза – формировать у студентов стремление к самообразованию, самовоспитание, умение пополнять свои знания, свободно ориентироваться в потоке информации. Выпускник должен вынести из стен вуза кроме соответствующей суммы знаний, умений и навыков, желание и умение постоянно работать над развитием своей личности, повышения профессиональной компетентности, непрерывное совершенствование моральных и других социально важных качеств личности. Исследованием проблемы самообразования личности занимались В. К. Буряк, Н. В. Герман, А. К. Громцева, Т. А. Ильина, Ю. Е. Калугин, Н. Г. Протасова и др. [8,9,10,11,12,13] Вопрос организации самообразовательной деятельности будущих педагогов рассматривались исследователями в разных аспектах.

В частности, эти вопросы поднимались в работах А. В. Малыхина, Г. В. Марковец, А.С. Прокоповой, В.К. Скнарь, Н. Г. Сидорчук [14,15,16,17,18].

Н. В. Герман считает, что только те знания, которые студент получил самостоятельно, благодаря собственному опыту, мыслям и действиям, будут на самом деле крепкие. Именно поэтому высшее учебное заведение постепенно переходит от передачи информации к руководству учебно-познавательной деятельностью [9].

Энциклопедия образования дает такое определение самообразованию – «... самостоятельная познавательная деятельность человека, направленная на достижение определенных личностно значимых образовательных целей: удовлетворение общекультурных запросов, познавательных интересов в лю-

бой сфере деятельности, повышение профессиональной квалификации и тому подобное. Самообразование является условием развития, самоутверждения и самореализации студента и составляющей обучения его в течение жизни "[19] .

По педагогическим словарям, самообразование – «... образование, приобретается в процессе самостоятельной работе без прохождения систематического курса обучения в стационарном учебном заведении. Самообразование учителя – основная форма повышения педагогической квалификации, которая заключается в совершенствовании знаний и обобщении опыта путем целенаправленной самостоятельной работы. В этой работе учителю помогают предметные комиссии, методические объединения, кабинеты и институты повышения квалификации учителей. "[20].

Вместе с тем, самообразование является неотъемлемой составляющей систематического обучения в стационарных учебных заведениях, которая способствует углублению, расширению и более прочному усвоению знаний.

Процесс самообразования, акцентируют свое внимание Н. Г. Протасова и В.И. Пуцов, должен быть направлен на развитие духовных, общекультурных и профессиональных качеств личности. [21] Специфическим признаком самообразования является то, что она тесно связана с мотивационной сферой личности, способностями и развитием рефлексии. Содержание самообразования не может определяться только потребностями профессионального самосовершенствования, но и естественным, внутренним стремлением личности к постоянному духовному, общекультурному и профессиональному развитию.

Основным средством самообразования является самостоятельная проработка научной, научно-популярной, учебно-методической и другой литературы. Источниками самообразования служат газеты, радио, телевидение, посещение лекций, музеев, выставок, кино, театров, использование видеоматериалов, общение с образованными в конкретной профессиональной сфере людьми, со специалистами из разных областей знаний и практической деятельности.

Формированию навыков самообразовательной деятельности способствует подготовка докладов, сообщений, рефератов и т. В процессе экскурсионной, лабораторной и практической работы будущие учителя получают необходимые для самообразования умение наблюдать, сравнивать и обобщать, систематизировать, конкретизировать жизненные явления.

Новые информационные и коммуникативные средства меняют принципы организации и функционирования самообразования. Компьютерные технологии обеспечивают не только доступность и разнообразие информации, но и активизируют самообразовательные процессы в научной, управленческой, образовательной и других сферах жизни.

По мнению Н. М. Терещенко самообразование включает следующие компоненты: ценностно-ориентационной, мотивационный, деятельностный, рефлексивный. [22]

В. В. Сериков отмечает несколько иные элементы самообразования:

– эмоционально-личностный, учитывающий значимость единства разных сторон личности человека для реализации процесса самообразования;

– знания и умения личности, отражающих уровень его интеллектуального развития;

– умение личности работать с основными источниками информации;

– организационно-управленческие умения, выраженные осмысленной субъектом системой действий, приемов, методов, направленных на достижение поставленных целей самообразования[23].

Ю. Е. Калугин считает, что самообразование зависит как от внешних (среда, социальная потребность), так и от внутренних факторов (уровень актуального развития, мотивация, умение самостоятельно работать, умение самоуправления и т.п.) [12].

Стадии перестройки личности, предусматривающие и самообразование, и совершенствование ее развития предлагает М. Г. Чобитько[24]:

– самовоспитание – осознанная практическая деятельность, которая направлена на более полную реализацию себя как личности, субъективное управления этой деятельностью, предполагает наличие устойчивой установки на самосовершенствование; правильность самооценки; эффективность самоконтроля;

– самообразование – направленная систематическая образовательная деятельность, которой руководит сама личность, сосредотачиваясь преимущественно на работе с источниками информации;

– саморазвитие – осознанная деятельность, направленная на совершенствование личности в соответствии с требованиями профессии, основывается на таких позициях: предметной и методической

(основание – компетентность), личностные (особенности и черты личности, направленность, ответственность, творчество), профессионально-психологические (высокий профессионализм, направленность в общении и поведении, содержательная рефлексия, психическая зрелость, эмоционально-волевые качества и т.п.);

– самоактуализация – стремление к возможно более полного выявления и развития своих личностных потенций при наличии благоприятных социальных условий.

Мы считаем целесообразным использовать идею М. Цикжентмихая, который в своей теории «психологического потока" разработал общие характеристики самодостаточного человека – носителя изменений:

а) умение определять цели;

б) постоянное погружение в деятельность (в нашем случае – это самообразование и учебная деятельность вообще)

в) внимание ко всему, что происходит;

г) умение получать удовольствие от неожиданного опыта. [25]

А. К. Громцева, исследуя вопрос самообразования, предлагает четыре группы мотивов, побуждающих личность. Первая группа – социально-значимые мотивы, связанные с реализацией идеалов и жизненных планов. Именно они придают самообразованию необходимую устойчивость, целеустремленность, систематичность. Вторая группа включает мотивы, связанные с побудительной силой собственно познавательного интереса, без ориентации личности на жизненные планы. В этом случае самообразовательную деятельность движет желание непосредственного познания, стремление быстрого овладения все новым и новым потоком информации. Третья группа мотивов самообразования связана с потребностью личности в самосовершенствовании, развития своих способностей, призвании. К этой группе относятся и мотивы самообразовательной деятельности, задачей которых является совершенствование характера личности, развитие познавательных способностей и мышления. Четвертую группу мотивов сочетают различные формы увлечений личности, ее хобби [10].

Еще одной из современных форм непрерывного образования является дистанционное образование. Но ее мы рассмотрим в другой работе

М. В. Кочетков предлагает формы организации обучения будущих учителей, направленные как на теоретическую (лекция, семинар, экскурсия, самостоятельная внеаудиторная работа, конференция, консультация), так на практическую подготовку (практические (лабораторные) занятия, курсовое проектирование, дипломное проектирование, все виды практик, деловая игра и др.). [26]

Г. М. Семенов предлагает такие активные формы повышения квалификации для учителей: методический фестиваль, педагогический КВН, дискуссия, методический ринг, решение педагогических задач, деловые игры, семинары и научно-практические конференции – это формы работы, целью которых является обмен идеями, опытом, активизация самостоятельной познавательной деятельности обучаемых. [27]

Сегодня важное значение для будущих учителей имеет не столько овладение суммой конкретных знаний и навыков, сколько выработка способности к самостоятельному мышлению, поэтому акцент переносится с информативного обучения на методологическое и исследовательское.

Выводы. Современные мировые тенденции развития побуждают к дальнейшему творческому поиску путей совершенствования образовательных систем и внедрения соответствующих технологий, направленных на обеспечение возможности непрерывного профессионального обучения в течение всей жизни.

Формы непрерывного образования должны быть вариативными, динамичными, гибкими, зависит от условий, социальной ситуации, потребности или отсутствия потребности в тех или иных кадрах, той или иной специальности; сохранение основного методологического ядра, ориентированного на требования к профессии, профессиограммы; интересов личности; потребности общества; уровня социального развития.

Таким образом, успешность непрерывного образования может быть достигнута благодаря преемственности и взаимосвязи всех звеньев системы; самостоятельном поиске в получении знаний, умений и навыков, развития умений самоанализа, самоконтроля, саморегуляции, самокоррекции; обеспечению эффективной самообразования на всех этапах жизненного пути человека; интереса к научному знанию, его систематизации; повышению престижа образования, профессиональной компетентности и т. Что-

бы соблюдались всех вышеперечисленные требования, необходимо у будущего учителя сформировать готовность самостоятельно повышать свой профессиональный уровень. Именно поэтому, формирование готовности к совершенствованию профессионального уровня будущих учителей возможно лишь в условиях непрерывного образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Adam K. An der Leine: Die Massenuniversitat als Dienstleistung – unternehmen // Merker. – B., 2012. – Jg. 48, №3. – S. 211–223.
2. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование: к разработке дидактической концепции / В. Сериков // Педагогика. – 2012. – № 5. – С. 16-21.
3. Горностай П. П. Жизненная компетентность в условиях ограниченности жизненного мира. Шаги к компетентности и интеграции в общество: метод. сб. / П. П. Горностай. – М.: Контекст, 2000. – С. 44-47.
4. Непрерывное профессиональное образование: теория и практика: Научно-методический журнал. – 2004. – Приложение к выпуску 2. – 131 с.
5. Гершунский Б. С. Педагогические аспекты непрерывного образования / Б. С. Гершунский // Вестник высшей школы. – 1987. – № 8. – С. 22-29.
6. Олейник В.В. Общетеоретические подходы к управлению и их влияние на развитие системы повышения квалификации педагогических работников / В. Олейник // Путь образования, 2003. – № 2. – С.14.
7. Зубко А.Н. Организационно-педагогические условия совершенствования учебного процесса в системе повышения квалификации педагогических кадров: Автореф. дис. на получение наук. степени канд. пед. наук / А. Н. Зубко. – М.: 2014. – 22 с.
8. Буряк В. К. Условия и средства самообразования студентов / В. К. Буряк // Высшая школа. – 2014. – № 6. – С. 18-29.
9. Герман Н. Адаптация форм организации самостоятельной работы студентов к современным технологиям обучения / Н. Герман, Н. Тягунова // Высшая школа. – 2001. – № 4-5. – С. 53-61.
10. Громцева А. К. Формирование у школьников готовности к самообразованию: учеб. пособ. по спецкурсу для студентов пед. ин-тов / А. К. Громцева. – М.: Просвещение, 1983. – 144 с.
11. Ильина Т. А. Научно-технический прогресс и актуальные проблемы педагогики / Т.А. Ильина. – М.: Знание, 1972. – 61 с.
12. Калугин Ю. Е. Готовность личности к профессиональному самообразованию / Ю. Е. Калугин // Дополнительное образование. – 2003. – № 9. – С. 11-15.
13. Протасова Н. Г. Теоретико-методические основы функционирования системы последипломного образования педагогов: автореф. дис. доктора пед. наук. 13.00.01. – М., 1999. – 32 с.
14. Малыхина А. В. Инновационные технологии как педагогическая проблема / В. Малыхина // Творческая личность учителя: проблемы теории и практики. – Сб. наук. работ. – М.: НПУ им. М. П. Драгоманова, 2014. – Вып. 7. – С. 161-169.
15. Марковец Г.В. Особенности изучения курса "Психология творчества" в педагогическом вузе / Г. В. Марковец // Вестник МГПУ. Серия: Педагогика. – Мелитополь, 2006. – Вып. 5. – С. 46-49.
16. Прокопова А.С. Организация самообразования учителя химии средней школы // Непрерывное образование: теория и практика: Научно-методический журнал. – М., 2001. – Вып. 4. – С. 154-159.
17. Скнарь В.К. Пути совершенствования форм и методов самообразования учителей / В. К Скнарь. – М., 1982. – 48 с.
18. Сидорчук Н. Г. Организация самообразовательной деятельности будущих учителей в процессе изучения предметов педагогического цикла: Дис. ... Канд. пед. наук: 13.00.04. – М., 2001. – 221 с.
19. Энциклопедия образования / [гл. ред. В. Г. Кремень]. – М.: Одиссей, 2008. – 1040 с.
20. Каиров И. А. Педагогический словарь: в 2-х т. / Сост. И. А. Каиров. – М.: АПН РСФСР, 1960. – Т. 2. – 766 с.
21. Протасова Н., Пуцов В. Последипломное педагогическое образование: сущность, современное понимание / Н. Протасова, В. Пуцов // Непрерывное профессиональное образование: теория и практика: научно-методический журнал. – 2014. – № 2 (6). – 240 с.
22. Терещенко Н. М. Формирование у подростков готовности к самообразованию в условиях модульного обучения: дис. ... Канд. пед. наук: 13.00.09 / Н. М. Терещенко. – Херсон., 2000. – 247с.
23. Сериков Г. Н. Обучение как условие самоподготовки к профессиональной деятельности / Г. Н. Сериков. – Иркутск: Издательство Иркутске университета, 1985. – 137 с.
24. Чобитько М. Г. Самосовершенствование студентов – будущих учителей – в процессе личностно ориентированной профессиональной подготовки / Н. Г. Чобитько // Педагогика и психология 2004. – № 1 (42). – С. 59-60.
25. Csikszentmihalyi M., 1990, Flow: The Psychology of Optimal Experience, New York, Harper Collins Publisher

26. Кочетков М. В. Теоретико-методологические основания и организационно-педагогические условия развития творческой личности преподавателя и студента / В. Кочетков. – М.: РАО, 2004. – 264 с.
27. Семенов Г. Активные формы повышения квалификации педагогов / Г. Семенов // Воспитание школьников. – 2001. – № 8. – 78 с.

REFERENCES:

1. Adam K. An der Leine: Die Massenuniversitat als Dienstleistung – unternehmen // Merker. – B., 2012. – Jg. 48, No. 3. – S. 211–223.
2. Serikov V. V. Personal-oriented education: on the development of didactic concepts / V. Serikov // Pedagogy. – 2012. – № 5. – p. 16-21.
3. Gornostay P. P. Vital competence in conditions of limited life world. Steps to competence and integration into society: method. Sat / P. P. Ermine. – M .: Context, 2000. – p. 44-47.
4. Continuing professional education: theory and practice: Scientific and methodical journal. – 2004. – Appendix to release 2. – 131 p.
5. Gershunsky B.S. Pedagogical Aspects of Continuing Education / B.S. Gershunsky // Higher School Bulletin. – 1987. – № 8. – p. 22-29.
6. Oleinik V.V. General theoretical approaches to management and their impact on the development of the system of advanced training of pedagogical workers / V. Oleinik // Path of Education, 2003. – № 2. – C.14.
7. Zubko A.N. Organizational and pedagogical conditions for improving the educational process in the system of professional development of teaching staff: Author's abstract. dis. to receive sciences. degree of candidate ped. Sciences / A. N. Zubko. – M .: 2014. – 22 p.
8. Buryak V. K. Conditions and means of self-education of students / V. K. Buryak // Higher School. – 2014. – № 6. – p. 18-29.
9. German N. Adaptation of the forms of organizing independent work of students to modern learning technologies / N. German, N. Tyagunova // Higher School. – 2001. – № 4-5. – pp. 53-61.
10. Gromtseva, A.K. The formation of schoolchildren readiness for self-education: studies. benefit on special course for students ped. in-t / A. K. Gromtseva. – M .: Enlightenment, 1983. – 144 p.
11. Ilyina, TA, Scientific and Technical Progress and Actual Problems of Pedagogics / TA Ilyin. – M .: Knowledge, 1972. – 61 p.
12. Kalugin Yu. E. The readiness of the individual for professional self-education / Yu. E. Kalugin // Additional education. – 2003. – № 9. – p. 11-15.
13. Protasova N. G. Theoretical and methodological foundations of the functioning of the system of postgraduate education of teachers: dissertation. dis. doctor ped sciences. 13.00.01. – M., 1999. – 32 c.
14. Malikhina A. V. Innovative technologies as a pedagogical problem / V. Malykhina // Creative personality of a teacher: problems of theory and practice. – Sat. sciences. works – M .: NPU them. M.P. Dragomanova, 2014. – Vol. 7. – p. 161-169.
15. Markovets G.V. Features of studying the course "Psychology of creativity" in a pedagogical university / G.V. Markovets // Vestnik MGPU. Series: Pedagogy. – Melitopol, 2006. – Vol. 5. – p. 46-49.
16. Prokopova A.S. Organization of self-education of secondary school chemistry teachers // Continuing Education: Theory and Practice: Scientific Methodological Journal. – M., 2001. – Vol. 4. – p. 154-159.
17. Sknar V.K. Ways to improve the forms and methods of self-education of teachers / V. K Sknar. – M., 1982. – 48 p.
18. Sidorchuk NG. The organization of self-education activities of future teachers in the process of studying the subjects of the teaching cycle: Dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.04. – M., 2001. – 221 p.
19. Encyclopedia of Education / [Ch. ed. W. G. Flint]. – M .: Odyssey, 2008. – 1040 c.
20. Kairov I. A. Pedagogical dictionary: in 2 tons. / Comp. I.A. Kairov. – M .: APS RSFSR, 1960. – T. 2. – 766 p.
21. Protasova N., Putsov V. Postgraduate pedagogical education: essence, modern understanding / N. Protasova, V. Putsov // Continuing professional education: theory and practice: scientific and methodical journal. – 2014. – № 2 (6). – 240 s.
22. Tereshchenko N. M. Formation of readiness for self-education in adolescents in modular training: dis. ... Cand. ped. Sciences: 13.00.09 / N.M. Tereshchenko. – Kherson., 2000. – 247s.
23. Serikov G. N. Training as a condition for self-preparation for professional activity / G. N. Serikov. – Irkutsk: Irkutsk University Press, 1985. – 137 p.
24. Chobitko M. G. Self-improvement of students – future teachers – in the process of personally oriented vocational training / N. G. Chobitko // Pedagogy and Psychology 2004. – № 1 (42). – p. 59-60.
25. Csikszentmihalyi M., 1990, Flow: The Psychology of Optimal Experience, New York, Harper Collins Publisher
26. Kochetkov M. V. Theoretical and methodological foundations and organizational and pedagogical conditions for the development of the creative personality of the teacher and student / V. Kochetkov. – M .: RAO, 2004. – 264 p.
27. Semenov G. Active forms of professional development of teachers / G. Semenov // Education of schoolchildren. – 2001. – № 8. – 78 p.

NARENOVA S.
Candidate of technical sciences, associate professor
Korkyt Ata Kyzylorda State University,
e-mail: snarenova@mail.ru

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCIES IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION

Түйін: *Мақалада Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Орталық азия жоғары білім беру кеңістігін құру: Тюнинг құрылым және сапа мәдениетін қалыптастыру» жобасының шеңберінде «Білім беру» бағытында жасалынған жұмысы нәтижелері келтірілген.*

Негізгі және кәсіби құзыреттіліктерді анықтау үшін педагогикалық мамандықтардың бакалавриат, магистратура, докторантура білімалушыларымен, оқытушылармен, түлектермен және жұмыс берушілермен интервью жүргізілді. Пилоттық нұсқалар ұсынылды. Негізінде жалпы және пәндік құзыреттерді әзірленді дескрипторлар деңгейлері бойынша оқыту үшін білім беру бағдарламалары «Білім беру» бағыты бойынша, олар мүмкіндік береді, сапасын арттыру және әзірленетін оқу бағдарламаларын жетілдіру аймақтық жоғары білім беру жүйесі құрылды, платформа құралдарын жасалынды және білім алмасу ар0ылы сапасы жақсарды.

Кілт сөздер*: қалыптастыру, білім беру бағдарламасы, педагогика, жалпы және кәсіби құзыреттері, дескрипторлар.*

Резюме: *В данной статье речь идет о работе Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата в рамках проекта «К созданию Центрально-Азиатского пространства высшего образования: Тюнинг структура и формирование культуры качества» по направлению «Образование».*

Для определения компетентностно-базовых инструментов был сформулирован пилотный вариант предметных компетенций для педагогических специальностей бакалавриата, проведены консультации с преподавателями, студентами, выпускниками и работодателями, на основе анализа которых выбраны наиболее важные общие и предметные компетенции.

На основе общих и предметных компетенций, разработаны дескрипторы по уровням обучения для образовательных программ по направлению «Образование», которые позволят повысить качество разрабатываемых учебных программ, усовершенствовать региональные системы высшего образования, создать платформу обмена знаниями и разработки инструментов улучшения качества в Центрально-Азиатском регионе в целом и в каждой отдельной стране.

Ключевые слова*: формирование, образовательная программа, педагогика, общие и профессиональные компетенции, дескрипторы.*

Summary: *The article outlines the rationale for the special methodological approach in training teachears. The authors describe the experience of the teaching staff in identification and development of general and specific competencies for implementation of educational programs for pedagogical specialities. Based on analysis of classifiers in the sphere of "Education" in Central Asia and Kazakhstan and discussion of competencies Central Asian university academic community representatives, participating in the Tuning project, formulated the system of generic and professional competencies.*

The proposed system of competences and appropriate descriptors for three levels of pedagogical education was designed due to the offers of the teaching staff representatives of secondary and special schools, the academic community, learners and graduates of pedagogical specialities.

Keywords: *rationale, educational program, pedagogical education, generic and professional competencies, descriptors.*

1. Introduction

Pedagogical profession is one of the most popular at present. We can say, that it defines other professions, since all other types of work being mastered in the course of specially organized purposeful pedagogical activity.

The level of modern competitive training, mobile, being able to work in a team, successful specialist depends on the degree of developed professional competences. This is especially true in training of future teachers who are the guarantors of creating of an educated, intelligent, communicative, reflective, self-organized individual.

One of the priority tasks of higher pedagogical education is the formation of professionally competent specialists with not only deep theoretical knowledge, but also competent in the field of information and com-

munication technologies. These specialists can creatively solve traditional and innovative pedagogical tasks, being able to find quickly the optimal solutions, and actively use innovative technologies for these purposes. The solution to this problem requires modernization of the education content; improvement the quality of education, the development of a new model for educational process organization [1].

The current situation imposes certain requirements as to the professional and personal qualities of a future teacher. First, you must determine that graduates of pedagogical specialties should know and be able to do, which eventually form the basis of effective teaching activities and further professional self-improvement. This goal is particularly relevant in the transition to a variable education, presupposing pedagogical creativity freedom [2].

The relevance of this issue is exacerbated by the fact that universities are transferred to educational activities based on the standard of new generation, which implements the principles of the European system of education quality assessment.

– Competent approach to defining the content and results of training.

2. Materials and methods

The Korkyt Ata Kyzylorda State University, as a participant of the project "Towards a Central Asian Higher Education Area: Tuning Structures and Building Quality Culture", is developing a competence-based model in the direction of "Education".

This project is actual and timely for higher education system of the Republic of Kazakhstan. The relevance of this project originates from the goals and objectives set forth in the State Program for Development of Education in Kazakhstan for 2011-2020 [3-4]:

– Ensuring equal access for all participants of the educational process to the best of the educational resources and technologies;

– Achieving high level of quality in higher education that meets the needs of the labor market, tasks of industrial and innovative development of the country, the individual and the best international practices in the field of education.

Objectives:

– Infrastructure development for training of staff for different branches of industry;

– Providing with staff having higher and postgraduate education that meet the needs of industrial and innovative development of the country;

– Ensuring the integration into the European Higher Education Area.

At this stage, there exist the following problems:

– Majority of employers are not satisfied with the quality of training specialists issued by universities;

– Educational programs do not always meet the expectations of employers and do not meet the needs of the economy;

– Insufficient quality of training of pedagogical staff;

– Deficit of highly qualified teachers.

The anticipated result of the project is to achieve a high level of quality in higher education that meets the needs of the labor market, tasks of industrial and innovative development of the country, the individual and the best international practices in the field of education through the transformation of higher education system based on a teacher to the system based on the result with a focus on the needs of a learner.

Pedagogical specialties are combined into a professional group "Education". The basis of differentiation for pedagogical specialties is the specificity of the object and purposes of the experts in the group. The generalized object of the professional work of teachers is a man, his/her personality. The relationship of the teacher and the object of the activity is formed as subject-subject ("man-man"). Therefore, the bases for differentiation of specialties in this group are different subject areas of knowledge, science, culture, art, which act as means of interactions (e.g., mathematics, chemistry, economics, biology, etc.).

The content of legal acts in the field of education in Central Asia and Kazakhstan showed that the "Education" subject area refers to all levels of the educational system, including pre-school, primary, secondary, higher education and adult education [3-5].

The integrity of the "Education" subject area content is manifested in the unity of goals and outcomes of professional pedagogical activities of all members of this domain: a school teacher, university teacher, educator, social teacher, speech pathologist, masters of industrial training.

The analysis of classifiers in the direction of "Education" in Central Asia and Kazakhstan has shown that despite some differences in the wording, this subject area has four areas:

– Pedagogical education,

– Psycho-pedagogical education,

– Special (defectological) education,

– Vocational training (due to branches of industry). [3-9]

The aims of education in terms of competence-based approach are as follows:

1. Learning to learn, that is, learn to identify the goals of cognitive activity, choose sources of information to find the best ways to achieve the goal, evaluate the results and independently organize their activities.

2. Learning to explain the phenomena of reality, their essence and reasons using the appropriate scientific apparatus.

3. Learn how to navigate the key issues of pedagogy.

4. Learn how to navigate the world of spiritual values.

5. Learning to solve problems related to professional activities.

6. Learn to solve problems common to different types of professional activities.

For successful implementation of competence approach to the teacher professional education it is necessary to satisfy the following conditions:

1. Availability of graduate competence model (functional specialist cards), which reflects its core functions and competencies.

2. Identification of specific learning objectives.

3. Identification of specific ways to achieve the goal.

4. Formulation of specific learning outcomes in the form of specific competencies.

5. Having the appropriate school learning environment and qualified teachers in modular competency training.

The advantages of the competent approach:

1. The goals and objectives of the training programs are formulated due to the requirements of employers.

2. The flexibility training programs are being increased.

3. The motivation for getting profession grows.

4. The efficiency and quality of training improves, the level of professional competence increases.

5. They create a standard, objective and independent assessment of the quality of teaching conditions.

6. The level of interaction and mutual responsibility of students and teachers increases..

7. The preparation of students for professional work is carried out taking into account the real production conditions, due to which the adaptation of young professionals in the workplace is accelerated.

8. There forms the industrial culture and respect for the chosen profession.

The role of the teacher is to teach students to learn; facilitate the transition to activity-education system; form the core competencies; form the core competencies, so that each teacher must possess modern teaching technologies.[8-11]

Taking into account above mentioned, the representatives of universities of Central Asia and Kazakhstan formulated learning outcomes due to the level of education for this subject area.

Undergraduate program (Baccalaureate)

Graduates of the first level (bachelors) in the "Education" subject area should be to:

– Demonstrate knowledge of basic concepts and categories of pedagogy and psychology;

-Demonstrate knowledge of individual psychological qualities and personality traits, motivation and methods of regulation of behavior and activity;

– Use of psycho-pedagogical knowledge to solve personal, social, professional tasks;

– Take into account the socio-cultural trends, laws and principles of training and education in the analysis of social and educational practices;

– To organize productive interpersonal and professional interaction and communication, including in a multicultural and international environment;

– Identify and take into account the interaction and communication in the social and professional spheres of individual psychological and personality traits of people based on age and gender differences;

– Use of psycho-pedagogical knowledge, methods and technologies of training and education to address the socio-educational, professional, managerial tasks, conducting training sessions with staff;

– Conduct an adequate self-estimation, develop and implement projects of self-education, self-fostering and professional self-improvement.

Magistracy (master program)

Graduates of the second level (masters) in the "Education" subject area should:

-Demonstrate domain knowledge at an advanced level, the principles and structure of the organization of scientific activities, methodology of scientific knowledge;

– Obtain the latest methods and technology research;

– Use gained knowledge to the original development and application of ideas in the context of scientific research;

– Analyze critically existing concepts, theories and approaches to the analysis of processes and phenomena;

– Integrate the knowledge gained within different disciplines to solve research problems in new unfamiliar surroundings;

– Be able to carry out information-analytical and information-bibliographical work using modern information technologies;

– Think creatively and approach creatively to solving new problems and situations.

PhD Doctorate (doctorate programs)

Graduates of the third level (PhD) in the "Education" subject area should:

– Demonstrate knowledge of current trends, trends and patterns of development of science in the context of globalization and internationalization;

– Possess a perfect command of foreign languages for scientific communication and international cooperation;

– Evaluate critically and design educational programs;

– Develop and implement innovative technologies in the research;

– Introduce the results of research into the educational process;

– Plan, design, implement and adjust complex process of research;

– Generate own new scientific ideas, communicate their knowledge and ideas to the scientific community, expanding boundaries of scientific knowledge;

– Choose and use effectively modern research methodology;

– Plan and predict further professional development.

Thus, the training takes an entirely new form. The principles laid down in the competence approach should eventually form the independent, self-confident individuals. Individuals who are competent for further educational activities for self-realization and disclosure of their educational abilities.

REFERENCES:

1. Zhuk, O.L. Pedagogical preparation of students: competent approach. Minsk: RIVSH, 2009
2. Key targets for the development and implementation of educational programs in the "Education" subject area. University of Deusto, Bilbao, 2013.
3. The State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 № 1118;
4. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan "On approval of the state educational standards of appropriate levels of education" from August 23, 2012 № 1080;
5. Classifier of higher and postgraduate education of the Republic of Kazakhstan. Approved and put into effect by the Order of the Committee for Technical Regulation and Metrology of the Ministry of Industry and Trade of the Republic of Kazakhstan on March 20, 2009 № 131-OD;
6. The qualifier of directions and specialties of higher education of the Republic of Uzbekistan. Approved and introduced by a Resolution of the Cabinet of Ministers dated August 16, 2010 № 343;
7. State qualifier of directions and specialties in the Republic of Tajikistan, approved by the Government of the Republic of Tajikistan on June 30, 2017 №349;
8. On the establishment of a two-tier structure of higher education in the Kyrgyz Republic.
9. Government Resolution dated by August 23, 2011 № 496.
10. Наренова С.М., Жумадильда Н.Б.Формирование профессиональных компетенций будущих учителей химии в условиях полиязычного образования. Сборник: ЛУЧШАЯ НАУЧНАЯ СТАТЬЯ 2017 сборник статей IX Международного научно-практического конкурса. 2017. С. 237-239
11. Наренова С.М., Болаткызы А. Формирование исследовательской компетенции обучающихся в ходе внеурочной работы по химии. Научная дискуссия: инновации в современном мире. 2015. № 11-2 (42). С. 77-81.

УДК 74.5
МРНТИ 14.01.07

РАМАЗАНОВ С.Ж.
1 курс PhD доктаранты
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорған қаласы Қазақстан
kzsanaksal@mail.ru

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ШАРТТАРЫ

Андатпа. *Бүгінгі таңда көтеріліп отырған мәселенің күрделігіне орай, зерттеу жұмысы толығымен шешім тапты дей алмаймыз. Жоғары оқу орындарының тұтас педагогикалық үдерісінде ұлттық және жалпы адамзаттық игіліктерді студент жастардың рухани танымын қалыптастыруда пайдалану, озық этнопедагогикалық тәжірибелерді саралай отырып, оқу-тәрбие үдерісіне ендіру мәселесі әлі де зерттеп, зерделей түсуді қажет ететін күрделі үдеріс.*

Сондықтан бұл мақалада рухани адамгершілігі қалыптасқан ұрпақты тәрбиелеуде ғасырлар бойы жинақталған өмідің мәні туралы халықтың мәдени мұраларын, даналық ұлағаттарды пайдаланудағы маңыздылығы қарастырылады

Мақалада рухани құндылықтардың орнығуы және құндылық әлемінің нағыз бейнесі, жоғары оқу орынындағы студенттердің жеке тұлғалық, руханилық адамгершілік жағдаяттарының нобаялары қарастырылған.

Түйін сөздер: *мораль, рухани-адамгершілік, гносеологиялық, әлеуметтік-адамгершілік, аксиологиялық, рухани жаңғыру», «рухани құндылық» жастардың әлеуметтауы.*

РАМАЗАНОВ С.Ж.
докторант PhD 1 курса
Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова
г. Талдыкорган, Казахстан
kzsanaksal@mail.ru

УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Аннотация. *На сегодняшний день из-за сложности поднимаемой проблемы, мы не можем сказать, что исследовательская работа полностью решена. Сложный процесс, требующий дальнейшего изучения и изучения проблем использования национального и общечеловеческого достояния в формировании духовного познания студенческой молодежи, внедрения в учебно-воспитательный процесс с анализом передового этнопедагогического опыта.*

В данной статье рассматривается важность использования культурного наследия и мудрости народа о сущности жизни, накопленной за столетия, в воспитании духовности поколений.

В статье рассмотрены вопросы установления духовных ценностей и истинного образа ценностного мира, эскизы личностных, духовно– нравственных ситуаций студентов вуза.

Ключевые слова: *мораль, духовно-нравственная, гносеологическая, социально-нравственная, аксиологическая, духовная модернизация», «духовная ценность» социология молодежи.*

RAMAZANOV S.ZH.
PhD student of the 1st course
Zhetysu state University after I. Zhansugurov
Taldykorgan, Kazakhstan
kzsanaksal@mail.ru

THE CONDITIONS OF FORMATION OF SPIRITUAL VALUES IN THE PROCESS OF PEDAGOGICAL EDUCATION OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. *This article is about to date, due to the complexity of the problem raised; we can not say that the research work is completely solved. A complex process that requires further study and study of the problems of the use of national and universal heritage in the formation of spiritual knowledge of students, implementation in the educational process with the analysis of advanced ethno pedagogic experience. his article discusses the importance of using the cultural heritage and the wisdom of the people about the essence of life accumulated over the centuries in the education of the spirituality of generations.*

The article deals with the establishment of spiritual values and the true image of the value world, sketches of personal, spiritual moral situations of University students.

Keywords: *Morality, spiritual and moral, epistemological, social and moral, axiological, spiritual modernization", "spiritual value" youth sociology.*

Қоғам дамуының күрделі кезеңдерінде білім беру мәселелері де шиеленісе түсуде. Олар барлық әлеуметтік өзгерістерді көрсетеді. Сондықтан жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби дайындау саласындағы құндылықтар, олардың мақсаттары, басымдықтарын ұғыну жеке тұлғаның, мемлекет пен қоғамның өзара дамуын анықтауда.

Қазақстанның халықаралық білім беру кеңістігіне кіруіне байланысты мамандарды дайындауға қойылатын жаңа талаптар қажет болды. Сондықтан маманның кәсіби даярлығын анықтауда, рухани-адамгершілік қасиеттер, рухани құндылықтарға қойылатын талаптарды педагогика, тарих факультеттерінің бітіруші білім алушыларына жаңаша айқындау болып табылады және осы мақсатта басымдықтарды ұғыну қажет болады.

Осындай білім берудегі студенттердің рухани құндылықтарының педагогикалық даму шарттарын жасауда және әлеуметтік тапсырыс талаптарына жауап беретін және мемлекеттік және кәсіби маңызы бар рухани қасиеттерге ие маманның моделін анықтау керек деп ойлаймыз.

Кәсіби-педагогикалық білім беру Қазақстанның білімінің басым бағыты болып табылады, ол кәсіби міндеттерді өз бетінше және шығармашылықпен шеше алатын, педагогикалық қызметтің жеке және қоғамдық маңыздылығын сезінуге, оның нәтижелері үшін жауапты болуға қабілетті, әлеуметтік тұрақтылық пен қоғамның дамуына ықпал етеді, қоғам мен мемлекеттің барлық қызмет ету салалары үшін кадрларды даярлау сапасын анықтайды.

Кез келген кәсіби қызметті нәтижелі орындау жеке тұлғаның белгілі бір қасиеттерін, сапасын және қабілетін дамытуды талап етеді, олар оқытудың бұрынғы, дәстүрлі мазмұнында айқын тұжырымдалады. Ал тұлғааралық қарым-қатынас пен өзара әрекеттестікке байланысты кәсіби-педагогикалық қызмет үшін тұлғалық қасиеттер бірінші дәрежелі мәнге ие болады.

Жоғары оқу орынындағы мамандарды дайындау және болашақ педагогтардың кәсіби мәдениеті, руханилығы, адамгершілік, қарым-қатынас және эмоционалды байлығы сияқты қасиеттері педагогикалық практикада қажет болып табылады. Демек, педагогикалық білім беру мазмұнын жобалауда тұлғаның әлеуметтік және кәсіби рухани қасиеттерін (адамгершілік, жеке тұлға мәдениеті, эстетика және т.б.) қалыптастыру мүмкіндігін қарастыру қажет.

Қазақстан тарихын оқыту педагогтың рухани құндылықтарының ерекшелігі, кәсіби педагогикалық қызметтегі тәрбие үрдісін жүзеге асырумен байланысты. Сонымен қатар, жаһандануға байланысты тарих саласындағы педагогтың қызметі кеңейтілу қажет, сондықтан ол кәсіби-тұлғалық даму деңгейіне қойылатын талаптарды талап етеді. Осылайша, тарих пәнінің оқытушысының тұлғалық және кәсіби қалыптасуы үшін білім, білік және дағды қалыптасуының жоғары деңгейіне ие болу, кәсіби қасиеттерді дамыту маңызды. Ең бастысы мамандықты дайындау және оларды тәрбиелеу кезінде маманның білімі және жеке қасиеттеріне мән беріп байқаған жөн. Рухани-адамгершілік

қасиеттерді зерттеу мәселесі бойынша төмендегі ғалымдар Г.Т. Ермуханова[1], Н.С. Шынтаева[2], К.А.Исмаилова[3], А.А.Таутенбаева[4] мән беріп айналысқан болатын. Осындай бағытта жоғары оқу орындарда мамандардың модельін дайындауда Ресей ғалымдары Батышев, Э.Ф. Зеер, Е.А. Климов, Н.В. Кузьмина, Н.Ф. Талызина айналысуда. Қазақстан ғалымдарының ішінде рухани құндылықтарды қалыптасытруда Серік Есентайұлы жалпы руханилық құбылысы бірнеше іргелі салалардың бір-бірімен тығыз байланысынан өрбейдідей келе руханилыққа негіз болатын салалар білім, имандылық мораль, эстетика,философия,шығармашылық деп тұжырымдайды[14].

Қазіргі таңда ЖОО түлектерінің рухани құндылықтарға бағытталған тұлғалық қасиеттерінің үлгісін жасауда елбасының Рухани жаңғырудағы мақаласы негіз болаалады Жеке тұлға құрылымының өзегі оның бағыттылығын анықтау түсінгі бойынша, рухани құндылықтар моделін құру адамның бүкіл өмірін бағалау критерийі болып табылады. Тұлғаның құндылықтарының бірігу иерархиясы "өмірлік философиясының" оның ішкі мінез-құлқы мен қызметін алдын ала анықтайды.

А. Асташовтың пікірімен санасатын болсақ құндылық бағдарлар жеке тұлғаның бағытталуына бағытталады және жеке қасиеттер мәртебесіне көшетіні туралы [7], автор педагогтің жеке қасиеттері белгілі бір рухани құндылықтар жүйесінен туынды болып табылады деген үлгіде ұсынылған қорытындыға келді. ЖОО-дағы педагогикалық процесс ең алдымен студенттердің болашақ кәсіби қызметінің уәжіне айналған рухани құндылықтарын қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Бұл үдерісті педагогтың кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерін дамытуға қандай құндылықтар бастамашылдығын анықтаудан бастап, одан кейін олардың ерекшелігі мен құрылымын анықтау қажет.

Болашақ педагогиканың рухани-адамгершілік тәрбиесінде "іргетас" болып табылатын отандық педагогиканың дәстүрлерін назарға ала отырып, болашақ тарихшы педагогтарды тәрбиелеуде жоғары оқу орны түлектерінің кәсіби дайындығына қойылатын біліктілік талаптарына, қазақстан тарихы, педагогикалық білім беру, мемлекеттік білім беру стандартына, гуманитарлық, педагогикалық факультеттер түлектерінің жеке қасиеттерінің моделіне сүйене отырып, келесі түрде ұсынуға болады (сурет. 1).

Сур. 1. ЖОО түлектерінің жеке қасиеттерінің моделі

Осылайша педагогтардың рухани құндылықтары гносеологиялық, әлеуметтік-адамгершілік, аксиологиялық және іс жүргізу компоненттерінің үйлесімінде көрінетін элементтердің тұтас жүйесін білдіреді деген қорытынды жасауға болады және кәсіби міндеттерді өз бетінше және шығармашылықпен шеше алатын, педагогтың кәсіби-құзыретті тұлғасының қалыптасуын қамтамасыз етеді. Педагогикалық

тұлға педагогикалық қызметте кәсіби міндеттерді өз бетінше шығармашылық тұрғыда шеше отырып оның маңыздылығын шеше алатындай жауапты болу қажет. Жоғары оқу орнында шынайы кәсіпқойлық рухани құндылықтарсыз мүмкінемес, сондықтан бір-біріне қайшы келетін рухани құндылықтар жүйелі түрде қалыптасады.

Л. С. Зорилова «Духовные идеалы личности: теория, история и современные проблемы формирования» атты еңбегінде Жоғары мектептегі болашақ маманның кәсіби руханилығын қалыптастырудағы міндеті ЖОО-дағы оқу-тәрбие процесінің мазмұны жалпыадамзаттық қасиеттермен толықытырылып тұрады дей келе және бұл дниетанымды "Руханилықтын кәсіби синтезі", – деп жазады[8], және оның кәсіби қалыптасуын жеке тұлғалық дамуымен тығыз байланыста болғандығын қадағалаған жөн [9].

Қалыптастыру педагогикада "адамның әлеуметтік маңызды қасиеттерін, оның нанымдарын, көзқарастарын, қабілеттерін, мінез-құлқымен" түсіндірледі [10]. Қалыптастыру "адам тұлғасының белгілі бір аяқталуын, жетілу деңгейіне жетуді, орнықтылықты" білдіреді [11] және "белгілі бір шектерге қол жеткізе отырып, мақсатты түрде жүріп келе жатқан адамдағы осындай өзгерістермен байланысты" [12].

Адам дайын білімі мен іскерлігімен туылмайды, ол оларды тәрбиелеу, білім беру және оқыту процесі кезінде алады. В. С. Безруковтың айтуынша, " әрбір жас кезеңінде даму өзін толық қамтымай, өзінің қалыптасу дәрежесін алады. [12] Адамның қарым-қатынасы оның ой ұшқырының мотиві, жасаған іс-әрекеттері кезең-кезеңмен қалыптасып оның рухани құндылықтарын қалыптастырады[12].

Рухани құндылықтарды қалыптастыру – бұл жеке тұлғаның рухани дамуына, оның рухани құндылықтарының қалыптасуына бағытталған нақты құралдар мен әдістердің өзара байланысы арқылы жүзеге асырылатын оқыту мен тәрбиелеу барысындағы педагогтың арнайы ұйымдастырылған қызметі.

(2-ші сурет) Тарихшы педагогтардың рухани құндылықтарының моделі

Қазақстан тарихы пәнінің педагогының рухани құндылықтарын қалыптастыру процесінің мәні, құрылымы және мазмұны туралы нақты түсініктің болуы зерттелетін құбылысты моделдеуге, педагогикалық эксперимент әдісін қолдануға қарауды талап етеді. Рухани құндылықтарды қалыптастыру

моделі кәсіби, тарихи педагогикалық білім беру кезеңінде тұлғаның рухани құндылықтарын дамытуды тұтас қолдаудың педагогикалық жағдайларын жасауға бағытталған. Модельдің теориялық негіздері және оның өзара байланысты құрамдас бөліктерінің ерекшеліктері оған қатысты келесі ережелерді қалыптастыруға мүмкіндік берді: Болашақ Қазақстан тарихы мұғалімінің рухани құндылықтарын қалыптастыру моделі, рухани құндылықтарды дамыту үдерісінің компоненттік модель құрылымы, ішкі байланыстарының сипаттамасы арқылы теориялық тәсілі ретінде қаралды.

Болашақ Қазақстан тарихын оқытудағы педагогтың рухани құндылықтарын қалыптастыру моделы педагогикалық эксперименттің ғылыми ізденісі мен стратегияларының теориялық нәтижесі болып табылады және даму үрдісін көрсетеді

Н.Н. Косоухова болашақ педагогтарда рухани құндылықтардың қалыптасуын анықтайтын критерийлердің мазмұндық құрамын қарастырады және критерийлердің әрқайсысына белгілі бір көрсеткіштер сәйкес келедідейді, олардың болуы бойынша рухани құндылықтардың қалыптасуының жоғары, орташа немесе төмен деңгейі болады деп көрсетеді[13].

Осылайша, рухани құндылықтардың психологиялық құрылымындағы когнитивті компонент себеп ретінде (қоршаған болмысты тану) болып табылады және тұлғаның интеллект, есте сақтау, шығармашылық ойлау деңгейіне байланысты, болашақ маманның өзекті етуге және қызметтің әртүрлі жағдайларында алған білімдерді барабар қолдануға қабілеттілігін негіздейді.

Осы тұрғыдан алғанда жоғарыда айтылған когнитивті саланың қызметі, тұлғаның белсенді ойлау қызметі – танымның аналитикалық, синтетикалық және диалектикалық дағдыларында, келіп түскен ақпаратты рефлексивті бейнелеуде жүреді.

Рухани құндылықтарды қалыптастырудағы когнитивті саланың мазмұнында жеке тұлғаның позитивті және белсенді дамуы, құндылық-мағыналы көзқарастар мен нанымдарды қалыптастырудағы студенттердің танымдық дербестігі ерекше маңызды. Бұл студенттерде жинақталатын теориялық білімдердің ұғынуын қалыптастырады, құндылықты пайымдауларды, жинақтауды және оларды жеке практикаға конструктивтік кірістіру қабілетін дамытады және бұл болашақ маманның рухани құндылықтарды саналы және дербес меңгеруге және оларды әлеуметтік-мәдени саладағы қызмет жағдайында икемді қолдануға ғылыми-теориялық дайындығын қалыптастырады.

Рухани құндылықтар құрамындағы эмоциялық-құндылық компонент – бұл адамның өзіне деген қатынасы, өз іс-әрекеттерімен қанағаттану шарасы, болашақ мамандардың тұлғалық рухани-адамгершілік жетілу дәрежесін анықтайды. Оның мазмұны рухани құндылықтардың рухани-құндылықты негізін құрайды және тұлғаның рухани толған өмірі мен адамгершілік жетілуінің тәсілдерін айқындайды.

Эмоционалдық-құндылықтық саланың рухани толымдылығы жеке маңызды құндылықтар мен жетекші дүниетанымдық бағдарларда нақтыланатын оның құндылықтық ядросының терең мәнін көрсетеді. Осылайша, болашақ маманның рухани құндылықтарын қалыптастыру тұлғаның рухани бағыттылығының мазмұндық жағынан өзара байланысты.

Рухани құндылықтардың іс-әрекеттік-практикалық компоненті қоғамдағы кәсіби оқыту педагогының кәсіби-құзыретті қызметінде көрініс беретін икемді, жауапты, шығармашылық әлем білімінің деңгейін анықтайды. Бұл компоненттің мазмұны маманның мамандыққа тұлғалық-құндылық қатынасын, олардың таңдаған кәсіби саланы дамытудың болашағы мен міндеттерін түсінуін, сондай-ақ онда шығармашылық қабілеттерінің өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылысын қамтиды.

Рухани құндылықтардың іс-әрекеттік-практикалық компонентінің ажырамас құрамдас бөлігі маманның кәсіби білімі мен іскерлігін жүйелі меңгеруі, міндеттерді шешуде шығармашылық тәсіл негізінде кәсіби салада өз қызметін жобалау және жоспарлау қабілетін дамыту болып табылады. Осылайша, студенттердің рухани құндылықтарының критерийлері оның когнитивті, эмоциялық-құндылық және іс-әрекет-практикалық компоненттерінің мазмұнын толық, сапалық сипаттамалары мен жеке қалыптасу деңгейін анықтайды.

Педагогикалық шарттар негізінде педагогикалық үдерістің сыртқы жағдайына мұғалімнің интениционалдық болжауы оның саналы түрде бір нәтижеге жетуіне әсер ететін фактор болуы мүмкін. Бірақта бұл жағдаяттарда толығымен кепілдік береді деп есептемейміз. Сондықтан рухани құндылықтарды қалыптастыру процесі педагогтың рухани құндылықтарын қалыптастыруды қамтамасыз ететін педагогикалық шарттар кешенін жүзеге асырады, өйткені тұлға руханилығының қалыптасатын компоненттерін қолдауға бағытталған және болашақ мамандардың дамуын басқаруды ұйымдастырады.

Осы қарастырып отырған зерттеулеріміз бойынша келесі шарттарды анықтауға мүмкіндік берді:

- рухани құндылықтарды қалыптастыру мақсаттары мен міндеттерін жүйелі құрылымдау;
- білім беру мазмұнының рухани құндылықтарын қалыптастыратын компоненттерді іріктеу;
- әлеуметтендіру мәселелерін қарастыратын "жастар әлеуметтануы" факультативтік курсын оқу процесіне әзірлеу және енгізу;
- бағдарламалық және оқу-әдістемелік қамтамасыз етуді құру;
- рухани құндылықтарды қалыптастыру мақсаттарына қол жеткізуге ықпал ететін технологияны әзірлеу;
- рухани құндылықтарды қалыптастыру процесін педагогикалық бақылау және түзету;
- рухани құндылықтардың қалыптасуын кешенді диагностикалау және бағалау.

ЖОО-да студенттердің рухани құндылықтарын қалыптастыру моделін жобалап, біз "жастардың әлеуметтануы"сауалнамасын жүргіздік. Бұл сауаланама тек тарихшылар емес бүкіл педагогикалық факультет студенттеріне арналған таңдау бойынша курсының бағдарламасын жасауда бірінші мақсатымыз болып табылады, оны күндізгі оқитын 4 курс студенттерінде жүргіздік.

Сондықтан біз "Жастар әлеуметтану" пәнің ұсынып отырмыз. Осы пән мазмұны жастардың әлеуметтанулық жағдайын зерттеуді ұсынады. Ұсынылып отырған элективті пән студенттердің қоғамдық және гуманитарлық пәндерді оқу кезінде алған теориялық білімдеріне сүйенеді.

Педагогикалық эвристиканы қолдану рухани құндылықтарды меңгеруге, өздерінің рухани және кәсіби идеалдарын түсінуге, педагогикалық қызметтің құндылықтарын қалыптастыруға, әдістемелік құралдарды (жоба әдісі, шығармашылық тапсырмалар, педагогикалық жағдайларды модельдеу) шығармашылық жинақтау бойынша интеграцияланған сабақтарға бағытталған. Оларды пайдалану нәтижесінде кәсіби өзін-өзі жетілдіру мен рухани дамудың қажеттілігі дамиды.

Осылайша, педагогикалық білім беру үдерісінде рухани құндылықтарды қалыптастыру адамның рухани дамуына, оның рухани құндылықтарын қалыптастыруға бағытталған нақты құралдар мен әдістердің өзара байланысы арқылы жүзеге асырылатын білім беру мен тәрбиелеу барысында оқытушының арнайы ұйымдастырылған қызметі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ермуханова Г.Т. Формирование духовного нравственных качеств учащихся страших класссов.– Туркестан, 2008.
2. Шынтаева Н.С. Қорқыт Ата мұралары арқылы оқушылардың рухани адамгешілігін қалыптастыру. Автореферат-Алматы,2009-25 б.
3. Исмайлова К.А. Педагогические условия формирования нравственных ценностей у старшикласников в современной школе. Автореферат-Шымкент, 2006-25 б.
4. Таутенбаева А.А. Жоғары оқу орындарының оқу-тәрбие үдерісінде студенттердің ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастыру. Автореферат-Алматы, 2009-25 б.
5. Чернова, Ю.К. Профессиограмма как целезадачник подготовки специалиста: монография / Ю.К. Чернова, О.П. Кислякова, В.И. Мылахин. – Тольятти–Сызрань, 2002. – 234 с.
6. Александрин, Г.Н. Проблемы формирования модели личности специалиста: в кн.: Г.И. Хозяинов. Формирование дидактической теории / Г.Н. Александрин, Ф.В. Шариков. – М.: Педагогика, 1984. – 151 с.
7. Асташов, Н.А. Концептуальные основы педагогической аксиологии / Н.А.Асташов // Педагогика. — 2002.— №8.
8. Зорилова, Л.С. Духовные идеалы личности: теория, история и современные проблемы формирования: дис. … д-ра культуролог. наук. – М., 1999. – 559 с. – С. 338–339.
9. Горбачева, А.В. Анализ динамики смысложизненных ориентаций студентов технического вуза / А.В. Горбачева, В.Н. Полищук // Вестник Самарского гос. техн. ун-та. – Вып. 18. Серия «Психолого-педагогические науки».
10. Подласый, И.П. Педагогика / И.П. Подласый. – М.: Просвещение, 1996. – 631 с.
11. Вишнякова, С.М. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины. Актуальная лексика / С.М. Вишнякова. – М., 1999. – С. 366.
12. Безрукова, В.С. Педагогика. Проективная педагогика / В.С. Безрукова. – Екатеринбург: Деловая книга, 1996. – С. 10–11.
13. Косоухова Н.Н. Формирование духовных ценностей в процессе профессионально-педагогического образования ВЕСТНИК МГАУ.,2008-6 с.
14. Нұрмұратов С.Е. «Рухани құндылықтардың қалыптасуы мен дамуы».-Алматы, 2000-300 б.

UDC 372.881.111

RAKHMETOVA SH.S.
PhD student
Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov
Petropavl city, Rakhmetova_Shnar@mail.ru

COMPETENCY-BASED APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary: *The article is devoted to competency-based approach in teaching a foreign language. The orientation of the domestic educational system to a competency-based approach to the content of education finds expression in the field of foreign language teaching in the formation of intercultural competency as an indicator of the formation of a person's ability to effectively participate in foreign language communication at the intercultural level. Competency-based approach in the system of professional training of a foreign language teacher is basic for the formation of professional competency of the subject of intercultural communication*

Keywords: *competency, competency-based approach, educational system, a foreign language teacher, professional competency.*

РАХМЕТОВА Ш.С.
докторант
Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
Петропавл қ, Rakhmetova_Shnar@mail.ru

ШЕТЕЛ ТІЛІН УЙРЕНУ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛДЕМЕ

Түйін: *Бұл мақала шет тілін оқытудың құзыреттілікке арналған. Отандық білім беру жүйесінің білім мазмұнына құзыретті көзқарасқа бағдарлануы мәдениетаралық құзыреттілікті қалыптастыруда шет тілін оқыту саласында біліктілігін тұлғаның мәдениетаралық деңгейде шет тілінде қарым-қатынасқа тиімді қатысу қабілетінің қалыптасуының көрсеткіші ретінде табады. Шет тілі мұғалімін кәсіби даярлау жүйесінде біліктілікке негізделген тәсіл мәдениетаралық қарым-қатынас пәнінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру үшін негіз болып табылады.*

Түйінді сөздер: *құзыреттілік, құзыреттілік көзқарасы, білім беру жүйесі, шет тілі мұғалімі, кәсіби құзыреттілік.*

РАХМЕТОВА Ш.С.
докторант
Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова,
г.Петропавловск, Rakhmetova_Shnar@mail.ru

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Резюме: *Данная статья посвящена компетентностному подходу в обучении иностранному языку. Ориентация отечественной образовательной системы на компетентностный подход в содержании образования находит свое выражение в области обучения иностранным языкам в формировании межкультурной компетенции как показателя сформированности способности человека эффективно участвовать в иноязычном общении на межкультурном уровне. Компетентностный подход в системе профессиональной подготовки учителя иностранного языка является базовым для формирования профессиональной компетентности субъекта межкультурной коммуникации.*

Ключевые слова: *компетенция, компетентностный подход, образовательная система, учитель иностранного языка, профессиональная компетенция.*

Introduction

Improving the quality of education is one of the current problems not only for the Republic of Kazakhstan, but also for the entire world community. The solution of this problem is connected with the modernization of the content of education, the optimization of the methods and technologies of organizing the educational process.

The modern stage of development of society is characterized by increased attention to improving the process of education in higher schools. A person's competitiveness in the modern labor market, according to experts' points of view, depends mainly on his/her ability to acquire and develop skills, abilities, and competencies that can be used in a variety of situations. In this regard, the aims of education are fundamentally changing. Theoretical, in fact, encyclopedic in the breadth of knowledge, which for a long time were the main aims of the educational process, now become its means. Thus, in domestic education there is a shift of emphasis from "knowledgeable" to a competency-based approach to education. It leads to a change in the educational paradigm and involves the search for such approaches and methods of teaching students when they acquire the ability to use this knowledge in various life situations.

Interest in the problems of higher education, due to the accession of the Republic of Kazakhstan to the Bologna Agreement, predetermined the understanding of the domestic pedagogical community of the need to adopt a competency-based approach as one of the strategies of vocational education. It is due to the fact that in the last decade of the past century, the domestic system of higher vocational education began to take clear outlines, focused on the requirements of post-industrial society: a high level of professionalism, academic and social mobility, readiness for self-education and self-improvement, orientation to the requirements of the labor market.

Competency-based approach, which embodies today the innovation in education, corresponds to that adopted in the most developed countries general concept of educational standards and is directly related to the transition to a system of competencies in the design of educational content and quality control systems. The topicality of the competency-based approach, regardless of specific representations and interpretations, is immersed in a special cultural and educational context [*Kunanbayeva S.S., 2014, 10-15 pp*].

This approach can also preserve cultural, historical, ethno social values, if the underlying competencies are considered as complex personal formations that include both intellectual, and emotional, and moral components.

Modern global development trends of the world community, expansion of international integration and intercultural interaction, international cooperation of sovereign Kazakhstan, status enhancement of the language to the level of a global human culture translator, made it possible to highlight the teaching of foreign languages to the priority of a state policy in education. Foreign language education is the status of an obligatory competence part of the professional qualifications of a modern specialist and an effective basis for preparing the young generation for life in the new conditions of international interaction and cooperation [*Kunanbayeva S.S., 2005, 64-67 pp*].

The wide spreading of a foreign language in professional communication today creates an increasing need for specialists' training with effective verbal communication and, accordingly, one of the trends in the development of higher education that now manifest itself is the promotion of communicative educational disciplines, primarily a foreign language course, to the category of priority. The process of learning a foreign language by students turns out to be steadily motivated. It appears to be one of the most important favorable factors in future specialists' professional foreign language communicative competence formation by means of language.

Main part

The orientation of the domestic educational system to a competency-based approach to the content of education finds expression in the field of foreign language teaching in the formation of intercultural competency as an indicator of the formation of a person's ability to effectively participate in foreign language communication at the intercultural level. The specificity of the target and substantive aspects of foreign language education in the context of the intercultural paradigm is due to the fact that the learner acts as a central element of the level model as a subject of the educational process and as a subject of intercultural communication.

Competency-based approach in the system of professional training of a foreign language teacher is basic for the formation of professional competency of the subject of intercultural communication, since it focuses on a special aim-setting in teaching – the result, namely, the formation of competences and competencies.

In the general understanding, the main idea of the competency-based approach can be considered the specialist's professional competence formation, that is, the creation of problem situations during training that will provide students with the skills necessary to achieve aims in real life conditions. The introduction of a competency-based approach to the normative and practical component of modern education will solve the problem when graduates, having mastered a set of theoretical knowledge, experience difficulties, and sometimes are simply not able to use acquired knowledge in problems.

Speaking about the competency-based approach in relation to a foreign language, it is necessary to refer to the term competence and competency.

Competency is understood as a set of professional powers and functions that create the necessary conditions for an effective activity. The Council of Europe has developed a document "The Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment", which reflects the modernization of the content of foreign language teaching. According to this document in a foreign language, two types of competencies are considered: general competencies and communicative language competencies.

Competence is an ability to solve specific problems arising in various areas of life. General competence determines cognitive activity, the ability to communicate with another linguoculture. General competence consists of declarative knowledge (knowledge of the world, knowledge from various fields, knowledge inherent in a particular culture and having a universal character, etc.), a person's individual psychological characteristics, allowing him/her to perform speech activities with a varying degree of success (character, temperament, willingness, and desire to communicate with the native speaker of the target language, attention to the communication partner and to the subject of communication, etc.), skills and abilities that ensure economical, effective mastery of non-native language and culture for a student (learning ability: to work with the dictionary, reference books, use of computer and audio-visual training aids, etc.). Thus, the main aim of teaching a foreign language at the university in the framework of the competency-based approach is to teach a foreign language as a real means of communication between specialists from different countries and at the same time between representatives of different linguistic and cultural communities [*Kuznetsov V.V., 2018, 79-84 pp*].

Competency-based approach demands of students and their proficiency in a foreign language. In this regard, there are basic and advanced competencies among students. Basically, language proficiency is assumed as a mean of communication (a certain vocabulary, mastery of basic grammatical structures, knowledge of the rules of language functioning, knowing the cultural environment, etc.). The advanced level assumes that students will use a foreign language to solve practical problems, for example, to search for the needed information on the profile of their speciality. This level has an interdisciplinary character and is evaluated by the achieved result, not only by the correctness of the use of certain grammatical structures and active vocabulary. The main means of forming key competencies in learning a foreign language are various technologies, forms, and methods of teaching. Such forms and methods include: the teacher's monologue; quiz and whole group work; informing conversations; individual work with a textbook on the teacher's instructions; film demonstration; test.

The priorities for improving teachers' training in foreign language teaching are targeted teachers' training for foreign languages teaching in school, university, and postgraduate education system based on mastering modern methods and technologies of training and control, including situational modeling technologies in the formation of the intercultural-communicative professional-orienting competency of the future foreign language teacher.

In the teaching foreign languages, there has been a tendency to overestimate the role of professional foreign language competency. Thus, students must master not only knowledge of a foreign language, but also understand the culture and linguistic characteristics of countries and peoples belonging to the corresponding linguistic community. In this regard, it would be appropriate to talk about the role of the personality factor in the formation of general cultural and professional competencies. N.D. Galskova defines common cultural competency as the ability and readiness to interact in situations of intercultural communication. In her opinion, skills and abilities, knowledge and development are the conditions for the formation of personality. And therefore, the aim of teaching foreign languages in modern conditions is the impact on the student's personality formation, on his/her abilities and personal qualities, allowing him/her to carry out various types of verbal and cognitive activity in the course of social interaction with representatives of other linguo-ethnic societies and their culture, a different language image of the world. Students' competencies formation is a systematic process aimed at organizing the educational and professional activities of students with the purpose of developing and shaping the personal qualities of future professionals [*Galskova N. D., Gez N. I., 2006, 16-26 pp*].

Speaking about the formation of competencies, it is impossible not to say about the psychological aspect of the development of students' personal qualities in the implementation of the pedagogical process. Training and development are not two parallel processes, they are realized in continuous unity. Outside learning there can be no full personal development. Learning stimulates, leads a personality's development and it is not built mechanically.

L. S. Vygotskiy's works are devoted to the learning process from the point of view of mental development. He has repeatedly said that learning is the impulsive force of mental development. Development is a process of emergence at each level of new, specific to human qualities, prepared by the entire previous course of development, but absent at earlier stages. Among the most important psychophysiological properties of future graduates, attention, intuition, activity, extraversion, visual-motor coordination, and emotional stability can be distinguished [*Vygotskiy L.S., Moscow, 2011, 137-145 pp*].

Importance is the formation of common cultural competencies of a communicative orientation. These competencies assume based on of knowledge of a foreign language to master the skills and ways of interacting with people around you, skills of working in a group, and possession of various social roles in a team. It is possible to carry out this task by applying various teaching methods.

The teacher should organize the lesson so that foreign language speech activity was the future specialist's professional and objective solving problem mean. It is important to ensure the formation of general cultural competencies with social, labor and professional orientation, which form the ability to master various social roles in society during the process of learning a foreign language.

Within the competency-based approach, assessment of students' achievements stimulates cognitive activity and feedback in the educational process. Control in teaching foreign languages is very multifaceted and relevant. The importance and significance of this problem especially increases when it comes to students' general cultural competencies formation.

Competency-based approach is the very component that is designed to help modernize the educational process, which in turn should be aimed at providing students with knowledge, developing their personalities, their cognitive abilities, and the ability to successfully socialize in society and actively adapt to the labor market through a foreign language [*Slastenin V.A., 2013, 56-46 pp*].

Conclusion

Thus, today the problem of improving the training and retraining of foreign language teachers is the focus of attention of many scientists in various fields of knowledge. Scientists are unanimous in the fact that, first of all, it is necessary to improve the system of university training for a future teacher of foreign languages, basing the educational process on a competency-based approach that integrating with cognitive-communicative, personality-oriented, system-activity, correlates with the conceptual provisions of the new scientific paradigm.

Competency-based approach has pedagogical prerequisites, both in educational practice and in theory. Competency-based approach enhances the practical orientation of education, its pragmatic, subject-professional aspect. In a pragmatic sense, this approach emphasizes experience, the ability to practically realize knowledge and solve problems on this basis. Subordination of knowledge to skills is fixed and established, with an emphasis on the practical side of the issue.

Students' training on the basis of a competency-based approach to the use of knowledge of a foreign language is effective provided that the following pedagogical conditions are observed: pedagogical diagnostics; the development of intrinsic motivation to study a foreign language; differentiated learning; vocational education; the intensification of extracurricular work in a foreign language; control and self-control; interdisciplinary communication [*Zimnyaya, I. A., 2000, 84-90 pp*].

To proper use the competency-based approach requires considerable training, the creation of a strong language base for students, which is carried out in the education system. In turn, the high quality of learning a foreign language contributes to competitiveness and professional mobility in professional activity and communication of the future specialist. The acquisition of foreign language competency by students consists in mastering a foreign language at a level that will which allow it to be used to meet professional needs, make business contacts and further professional self-education and self-improvement.

Modern education requires significant improvements in the system of training and education. Competency-based approach to learning is one of the priority areas for the modernization of education. Competency-based approach focuses on a system for ensuring students' training quality that would meet the needs of the modern global labor market.

The main thing with the competency-based approach is to set such educational aims, which are not only focused on raising the level of students' education, but also correspond to modern social expectations.

Competency-based approach objectively meets both social expectations in the field of education and the interests of participants in the educational process. At the same time, this approach conflicts with many stereotypes prevailing in the educational system, existing criteria for evaluating students' educational activities, and teachers' pedagogical activities.

Competency-based approach presupposes the integration into a single whole of the educational process and its comprehension, in the course of which the student's personal position and his/her attitude to the subject of his/her activity are becoming. In this regard, within the framework of the competency-based approach, the idea is not just about "increasing the volume" of knowledge, but about acquiring diverse activities.

REFERENCES:

1. Kunanbayeva S.S. Competency modeling of professional foreign language education. Monograph. Almaty, 2014. – 208 p.
2. Kunanbayeva S.S. Modern foreign language education: methodology and theories. – Almaty, 2005.-264 p.
3. Kuznetsov V.V. Introduction to pedagogical activity. – Moscow, – 2018. – 222 p.
4. Galskova N. D., Gez N. I. The Theory of Teaching Foreign Languages. – Moscow, 2006. – 336 p.
5. Vygotskiy L.S. Intellection and speech. – Moscow, 2011. – 637 p.
6. Slastenin V.A. Pedagogy. – Moscow, – 2013. – 576 p.
7. Zimnyaya, I. A. Pedagogical Psychology. Moscow, 2000. – 384 p.

ҒТАХР 14.43.43

САНАЙ Г.Е.[1]
УТЕГЕНОВА Э.Ж. [2]
[1] п.ғ.к., доцент,
[2] ассистент
[1,2] Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Қазақстан, Тараз
email: g.sanai1975@mail.ru

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРМЕН ӘЛЕУМЕТТІК-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ

Аннотация. *Мақалада балаларға және олардың отбасыларына кешенді көмек көрсетудің ажырамас компоненті ретінде әлеуметтік-педагогикалық қызметтің, әлеуметтік педагогтың кәсіби функцияларының мазмұны, көрсетілетін көмектің түрлері, өз жұмысында орындайтын міндеттері, қолданатын жұмыс формалары анықталған. Әлеуметтік педагогтың мүмкіндігі шектеулі балаларда кездесетін қиындықтарды алдын-алу, жеңуге көмектесу, бойындағы белсенділікті, дербестікті өзін-өзі бағалауды дамыту, оның мүдделері мен намысын қорғау міндеттері айқындалған.*

Кілтті сөздер: *отбасы, қызмет, әлеуметтік-педагог, интеграция, реабилитация, алдын-алу, феномен.*

САНАЙ Г.Е.[1]
УТЕГЕНОВА Э.Ж. [2]
[1]к.п.н., доцент,
[2] ассистент
[1,2] Таразский государственный педагогический университет
г. Тараз, Казахстан,
email: g.sanai1975@mail.ru

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ С ДЕТЬМИ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ

Аннотация. *В статье в качестве неотъемлемого компонента комплексной помощи детям и их семьям определены содержание социально-педагогической деятельности, профессиональных функций социального педагога, виды оказываемой помощи, задачи, выполняемые в своей работе, формы работы. Определены задачи социального педагога по профилактике преодолению трудностей, встречающихся у детей с ограниченными возможностями, развитию активности, самостоятельности, самооценки, защите его интересов и чести.*

Ключевые слова*: семья, деятельность, социальный-педагог, интеграция, реабилитация, профилактика, феномен.*

SANAI G.E.,[1]
UTEGENOVA E.ZH.[2]
[1] Cand. Sci. (Pedagogy),
[2] assistant
[1,2]Taraz State Pedagogical University, Taraz, Kazakhstan
email: g.sanai1975@mail.ru

SOCIAL-PEDAGOGICAL WORK WITH CHILDREN WITH DISABILITIES

Annotation. *The article defines the content of socio-pedagogical activity, professional functions of social pedagogue, types of assistance, tasks performed in their work, forms of work as an integral component of comprehensive assistance to children and their families. The tasks of a social pedagogue on prevention of overcoming difficulties encountered in children with disabilities, development of activity, independence, self-esteem, protection of his interests and honor are defined.*

Keywords: *family, activity, social-teacher, integration, rehabilitation, prevention, phenomenon.*

Педагогика ғылымындағы әлеуметтік педагогика саласы, тәрбиелеу және білім беру саласы процесстеріндегі адамның қоғамдық өмірге, қоғамдық қатынастар жүйесіне араласу құбылыстарын зерттейді, яғни әлеуметтік педагогика тұлғаның, әлеуметтік топтардың және қоғамның бір-бірімен әрекеттесу процесімен байланысты тәрбиелік аспектілер мен құбылыстарды қарастырады. Қазақстанда бұл мамандық 90-шы жылдардан бастап, жоғарғы кәсіби білімдер қатарына кіргізілді және осы мамандыққа арнайы кадрлар даярлана бастады. Бірақ, әрине, педагогика ғылымының бұл саласының, әлемнің басқа мемлекеттеріндегідей терең және ертеден келе жатқан дәстүрлері бар. Тек, бұл даму мемлекетіміздің тарихы сияқты, сан қилы қиындықтар мен жетістіктерге толы болды. Әлеуметтік педагогиканың жаңа кәсіби сфера болып қалыптасуы, дәл осы қиындықтармен шартталып отыр, өйткені бұл сфера өзіне тек әлеуметтік-педагогикалық мекемелер мен қызмет орталықтарын кіргізіп қана қоймай, оларды басқару органдарын, мамандарды даярлау жүйесін, сонымен қатар әлеуметтік-педагогикалық қызметтің ғылыми зерттеу базасын кіргізеді.

Әлеуметтік-педагогикалық қызметті барлық адамдар қажет етеді, дегенмен олардың ішінде адамға отбасында және мектепте алынған көмек көбірек әсерін тигізеді. Өсе келе адам бір мезгілде әлеуметтік-педагогикалық қызметтің объектісі де субъектісі ретінде бола отырып, өзіне деген сол көмекті жүзеге асыра бастайды. Алайда әлеуметтену процесінде туындаған қиыншылықтарға адамның өзінің шамасы жетпейтін жағдайлар пйда болады, осы кезде әлеуметтік-педагогикалық көмекті мемелекеттік және қоғамдық ұйымдар жүзеге асыра бастайды.

Әлеуметтену процесінің анықтаушы факторы – қоғамдық қатынастар жүйесі болып табылады: адам қалыптасқан, оған ықпал ететін құндылықтар және жүріс-тұрыс нормалар жүйесінде туылады, бұл жүйеде, оның өмір сүру әрекетінің қызметін, нақты бір қоғамдағы қалыптасып дамуын– тәрбие және білімге деген талаптар анықтайды. Сонымен адамның тұлға ретіндегі мәні, оның тұлғалық дамуына бағыт беретін және анықтайтын, қоғамдық қатынастар жүйесінен тұрады.

Мүмкіндігі шектеулі адамдарды әлеуметтік педагогикалық оңалту (реабилитация) қазіргі әлеуметтік көмек пен әлеуметтік қызмет көрсету жүйелері үшін ең маңызды және қиын міндеттердің бірі. Қазіргі таңда Қазақстандағы әлеуметтік педагогика саласының ең бір кенже қалған, баяу дамушы саласының бірі – ол мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс. Ресейде бұл тақырыпты А.В.Мудрик, Ю.В.Василькова, Р.В.Овчарова, В.А.Никитин, М.А.Галагузова, Т.Р.Певзнер, Я.К.Бородулина сияқты ғалымдар педагогиканың осы саласында бірқатар еңбектер жазып, бұл қазіргі таңда өте үлкен мәселе екенін атап көрсеткен. Отандық ғалымдардың ішінен Сулейменова Р.А., Халықова Б.С., Колумбаева Ш. т.б. ғалымдар осы мәселе төңірегінде еңбектер жазған. Педагогика ғылымының бұл дамушы саласының зерттеу объектісі мен пәнінің нақты анықталмағандығын, негізгі ұғымдарының әлі де болса дискуссиялық екенін, болашақта шешімін табуды қажет ететін сұрақтарының өте көптігін айта кеткен жөн деп білеміз.

Қазақстанда халыққа әлеуметтік-педагогикалық шаралары үкімет тарапынан соңғы кездері ғана қолға алынуда. Коррекциялық көмек көрсететін реабилитациялық мекемелердің аздығы, онда мамандардың жетіспеушілігі, барлық мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуметтік-педагогикалық көмекпен қамтылмағандығы бүгінгі күндері шешімін таппай жүрген мәселелердің бірі болып табылады. Қазақстанда мүмкіндіктері шектеулі балалармен әлеуметтік-педагогикалық жұмыс бағыттарын анықтап, шешімін табу жолдарын іздестіру және нәтижелерді тәжірибеде іске асыру көкейкесті мәселе.

Балалар отбасында, асырап алған отбасында, балалар үйінде болса да, әлеуметтік педагогқа мүмкіндігі шектеулі (МШ) балалармен кездесуге тура келеді. Әлеуметтік-педагогикалық қызмет (МШ) балаларға және олардың отбасыларына кешендік көмек көрсетудің ажырамас компоненті болып табылады, сондықтан әлеуметтік педагогтың кәсіби функцияларының мазмұнын, көмектің қандай түрлерін көрсететінін, өз жұмысында қандай міндеттерін орындайтынын, қандай жұмыс формаларын қолданатынын анықтаудың маңызы зор.

Қазіргі таңда мүмкіндігі шектеулі балалардың проблемалары қайта қарастырылып, мамандандырылған интернаттық ұйымдардың саны қысқарып, инклюзиялық білім беру жүйесі дамуда. Балалардың физикалық ахуалынан қоғам ахуалына және ең алдымен білім беру жүйесіне назар аудару дамуында ерекшеліктері бар балаларды әлеуметтендіруге қатысатын әртүрлі қызметтер мен ұйымдар мамандарының жұмысында елеулі өзгерістерді талап етеді. Мүмкіндіктің шектеулілігі туа біткен немесе жүре пайда болған шектеулер нәтижесінде туындаған жеке феномен, ауыр жеке жағдай ретінде қарастырылған кезде осы жағдаятқа бейімделу психологиялық қайта құруды және сәйкес өмір салтын қалыптастыруды көздеген болатын.

Мүмкіндікті шектеулі әлеуметтік-мәдени феномен ретінде түсіну әлеуметтік саланың мамандарының (әлеуметтік педагогтар, қосымша білім беру мамандары, психологтар, әлеуметтік қызметкерлер) бейімделу қиындықтарына қатысты кеңес беруге ғана емес, қоғамды, оның мәдени таптаурындары мен жалған сенімдерін өзгертуге тартылуы тиіс. Мүмкіндігі шектеулі балалардың проблемаларын шешуге бағытталған әлеуметтік бағдарламалар табыстылығының кепілі – оларға деген қарым-қатынасты өзгерту, қоғамда тәуелсіз өмір идеяларын және мәдени плюрализмді тәрбиелеу болып табылады.

Мәдени плюрализм – дүниетаным, оған сәйкес шектеулі мүмкіндіктер мәдени айырмашылықтар қатарына (мысалы, терінің түсі) жатқызылған.

Тәуелсіз өмір – бұл «барлығынан және баршадан» еркіндік емес, ол мүмкіндіктері шектеулі адам тұрмыс, бос уақыт, оқу, еңбекті ұйымдастыру бойынша дамыған қызмет көрсету индустриясының көмегімен жасай алатын балама мен таңдаудың болуы; бұл ретте тәуелсіздік критерийі – көмек болмаған жағдайда іс-әрекетке қабілеттілік және физикалық дербестік дәрежесі емес, ұсынылатын көмек жағдайында өмірдің сапасы болып табылады [1].

Мүмкіндігі шектеулі балалар және олардың отбасылары – қосымша әлеуметтік-педагогикалық қызмет көрсетулердің тұтас кешенін әлеуетті тұтынушылары.

Балаларды тәрбиелеп отырған ата-аналар бала өмірінің бірінші жылдарындағы қиындықтарды төмендегілермен байланыстырады:

• тамақтандыру және күту;

• физикалық, зияткерлік және сөйлеу дамуының қалып кетуі;

• қырсықтық, агрессивтілік, долылық көріністерсияқты мінез-құлықтық ауытқулар.

Мінез-құлықтық ауытқулар бір жағынан, деструктивтік балалар-ата-аналар қарым-қатынастарының (гиперқамқорлық, эмоциялық қабылдамау, тиянақсыздық және т.б.) салдары болса, екінші жағынан шектеулі мүмкіндіктердің психоневрологиялық салдарымен байланысты биологиялық негіздері бар.

Мектепке дейінгі кезеңде бала өзінің басқа балалардан айырмашылықтарын түсінуі драмалықсәт бола алады. Осы айырмашылықтарды түсіндіру және балада өзіне және өзінің ерекшеліктеріне оң көзқарас қалыптастыру – өте қиын педагогикалық міндет.

Баланың мектепке баруы ауыр сынақ. Жоғары шаршағыштық, жады және зейіннің төмендетілген функциялары шектеулі мүмкіндіктердің және жүргізіліп жатқан емнің салдары ретінде мектеп жүктемелеріне табысты бейімделуіне объективті кедергі болады.

Келесі қиындық – жаңа ортамен қарым-қатынас жасау. Егер алдыңғы тәжірибе кедей немесе сәтсіз болса және қиындықтан қашқан ата-аналар дос болуға, жанжалдардан қорықпауға үйретуге талпынбаса, онда дағдарыстық құбылыстардан арылу мүмкін емес.

Балаға ықтимал қиындықтарды жеңуге көмектесу үшін отбасы баланың бойында белсенділікті, дербестікті, адекватты өзін-өзі бағалауды дамыта отырып, мектепке мақсатты түрде даярлау жұмысынан басқа, баланың адвокаты, оның мүдделері мен намысын қорғаушысы болуы тиіс.

Жеткіншектік жаста сырттай қатты көрінетін кемшіліктер үшін уайымдаудың ушығуы отбасыдан психотерапиялық функцияны күшейтуді қажет етеді. Қарым-қатынас проблемаларын шешу, мамандық таңдауда ықтимал мүмкіндіктерді ескере отырып, кәсіби бағдарлау және болашақта ерлі-зайыптылар, ата-аналар болуға дайындау – отбасылық тәрбиенің осы типтік міндеттерін орындау ата-аналардан қосымша күш-жігерді талап ететін объективті қиындықтармен күрделенеді. Ата-аналарға төмендегілер үшін ауқымды білімдер мен іскерліктер керек:

• баланың бойында позитивті Мен-тұжырымдамасын қалыптастыру;

• шектеулі мүмкіндіктерге негізделген мінез-құлықтық ауытқулардан арылу;

• мектепте оқуға дайындық (физикалық, психологиялық, білім беру) міндеттерін орындап, баланың алдағы оқу жүктемелеріне және жаңа ұжымға табысты бейімделуіне мүмкіндік жасау;

• кәсіптік өзін-өзі анықтауға көмектесу

• тума аномалиялар генетикалық тұрғыдан негізделген болса және олардың қайталану қатері болса, адекваттық репродуктивтік стратегияны қалыптастыру [2].

Мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналарына сау балалардың ата-аналарына қарағанда көбірек жауапкершілік жүктеледі. Оларға кәдімгі балалардың ата-аналарына қажет емес отбасылық тәрбие мен оқыту дағдыларын иелену керек.

Қажетті білімдердің және оларды қолдану дағдыларының болмауы баламен өзара әрекеттесуде, оны тәрбиелеу мен оқытуда әртүрлі созылмалы проблемаларға алып келуі және отбасының әлеуметтік бейімсізденуінің әртүрлі себептеріне айналуы мүмкін.

Интеграциялау деп мүмкіндігі шектеулі жеке тұлғаларға өздерінің бостандықтары мен құқықтарын жүзеге асыруда ҚР басқа азаматтарымен тең мүмкіндіктерді қамтамасыз ету, тіршілік әрекетіндегі шектеулерді жою, толыққанды өмір сүруге, қоғамның экономикалық, саяси және мәдени өміріне белсенді қатысуға, сонымен қатар өз азаматтық міндеттерін орындауға мүмкіндік беретін жағымды жағдай жасау деп түсініледі [3].

Мүмкіндігі шектеулі балаларды интеграциялау барысында әлеуметтік педагогтар баланы және оның отбасын *реабилитация, бейімдеу және алдын алу* функцияларын орындайды.

Реабилитация функциясы болған бұзылу (ауру, жарақат) кейбір әлеуметтік «асқынуларға» (қарым-қатынастар аясының тарлығы; білім беру, рекреациялық және басқа қызметтердің қолжетімсіздігі) алып келген жағдайларда жүзеге асырылады, мүмкіндігі шектеулі баланы тәрбиелеп отырған отбасы орын алған жағымсыз оқиғаның осындай көптегенсалдарынан арылуы тиіс.

Әлеуметтік бейімделу функциясы – бұл бейімсіздену дағдарысын төндіретін жағымсыз оқиғаның басталуымен сәйкес келетін «жедел жәрдем»; бейімдеуші қызмет қалыптасқан жағдайға бейімделуге немесе оның себебін жоюға бағытталған.

Алдын алу функциясы ықтимал, болжамды негативтік факторларға немесе жағымсыз жағдаяттың салдарына қарсы тұруға бағытталған шараларды білдіреді.

Реабилитация, әлеуметтік бейімдеу және бейімсізденулердің алдын алу – бұл «нормамен» сәйкессіздігі бар дара тұлғаның емес, қоғамның міндеттері болып табылады.

Іс жүзінде әлеуметтік педагогтың қызметінің бір мезгілде бейімдеу, алдын алу және реабилитация мағынасы болуы мүмкін.

«Реабилитация» ұғымына егжей-тегжейлі тоқталайық, себебі ол мүгмкіндігі шектеулі жандарға қатысты нормативтік-құқықтық құжаттарда жиі кездеседі.

«*Реабилитация*» ұғымын тар және кең мағынада түсінуге болады. Әдетте реабилитация деп «бұзылған функцияларды қалпына келтіру», «ажыраған мүмкіндіктердің орнын толтыру», «белсенді өмірге қайта оралу» деп түсініледі. Бұл анықтамалар аталған сөздің этимологиясына негізделеді.

Реабилитация (латын т. –rehabilitatio), «қалпына келтіру» деп аударылып, реабилитация мәнінің медициналық аспектіде түсінілуіне сәйкес келеді. Бірақ қазіргі тенденцияда ол анағұрлым кең мағынаны иеленді, бастапқы қалыпқа түсуге жақындау көзделеді, ол бірқатар жағдайларда, мысалы мүмкіндігі шектеулі балаларға қатысты орынсыз немесе қолжетімсіз [4].

Мүмкіндігі шектеулі балалар өз үйлерінде немесе коррекциялық қызмет көрсететін реабилитациялық мекемеде оқытылады және тәрбиеленеді. Реабилитациялық мекемелердегі балалармен психологтар, психоневрологтар, педиатрлар, психиатрлар, логопедтер, мұғалімдер жұмыс жасайды. Бұл реабилитациялық мекемелердің негізгі міндеттері:

– кешенді тұрғыдан диагнотика жасау, әрбір балаға жеке тұрғыдан келіп оқыту, тәрбиелеуде олардың потенцияалдық мүмкіншіліктерін жүзеге асыру;

– әрбір баланың диагнозына байланысты оқыту-тәрбиелеу жұмыстарын ұйымдастырып, жүргізу;

– балалардың бұзылған психофизиологиялық функцияларын коррекциялау;

– балалардың танымдық қызығушылығын дамыту;

– оқыту, тәрбие беру процестерінде түрлі әдіс-тәсілдерді ендіру жұмыстары кіреді;

Реабилитациялық мекемелер диагностикалық, психокоррекциялық, сауықтыру, оқыту-тәрбиелеу, консультациялық, ғылыми-әдістемелік бағыттар бойынша қызмет етуі тиіс. Коррекциялық қызмет көрсететін реабилитациялық мекемелерде мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмысты тәрбиеші, педиатр, психолог, психиатр, невропогтармен қатар әлеуметтік педагог мамандары да қызмет етеді.

Реабилитациялық орталық – бұл мақсаты, мүмкіндігі шектеулі балаларға әртүрлі көмек көрсету болып табылатын арнайы (түзету) мекемесі. Реабилитациялық мекемелердегі қызмет жүйесінің басқа мекемелерден бірнеше ерекшеліктері бар.

Ең алдымен ол:

– реабилитациялық орталық беретін коррекциялық көмек, оның кешенді мінездемесі бар. Бұл реабилитациялық қызметінің негізгі ерекшелігі. Дамуда проблемалары бар балаларға көмек көрсетудегі ең тиімді жұмыс ол – тиімді коррекциялық іс-шаралар өткізу, бірақ іс жүзінде бұл идея бірде бір мекемеде атқарылмайды.

– реабилитациялық орталықтағы коррекциялық процестің екінші бір ерекшелігі ол – дамуында проблемалары бар баланың отбасын коррекциялық жұмысқа қатысуға шақыру(коррекциялық жұмысты ұйымдастыруға отбасылық-орталықтанған тұғыр). Отбасының коррекциялық процесске қатысуы баланың дамуында маңызды рөл атқарады.

– реабилитациялық орталық, түрлі ауытқулары бар балаларға көмек көрсетіп арнайы білім беретін арнайы мекеме.

Реабилитациялық орталықтардың негізгі міндеттері:

– жаңа педагогикалық технологияларды пайдалана отырып баланың психофизикалық даму деңгейін анықтау (ата-аналарға арналған сауалнама, топтық бағалау);

– баланың әлеуметтік даму ситуациясы мен психофизикалық даму ерекшеліктерін еске ала отырып, жеке даму бағдарламасын даярлау және жасау;

– отбасын орталық мамандарымен біріккен жұмысқа даярлауды, отбасы ішілік қатынастарды оптималдандыруды және баланың дамуына ықпал ететін әдіс-тәсілдерді ата-аналарға үйрету жұмыстарын кіргізетін, отбасылық-орталықтанған тұғырды ұйымдастыру;

– орталықтың коррекциялық топтарындағы балаларды әлеуметтік интеграциялау бойынша жұмыстар жүргізу; балалар мен ата-аналар қарым-қатынасын түзеу, отбасылық кеңес;

– медициналық емдік, қайта қалпына келтіру және реабилитация көмектерін көрсету;

– ғылыми-методикалық әдебиеттер және коррекциялық сабақтар жүргізетін арнайы құралдар қорын қалыптастыру;

– педагогикалық және психологиялық іс-тәжірибені жинау және өрістету;

– дамуында ауытқулары бар балалардың психофизикалық жағдайының ерекшеліктері туралы, коррекциялық көмектің қажеттігі жөнінде халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу.

Орталықтың педагогикалық коррекция қызметіндегі білім беру процесі оқу жоспарының негізінде, баланың психофизикалық дамуын еске ала отырып, мемлекеттік базистік білім беру жоспарына сәйкес құрылады, және сабақ кестесімен белгілі бір ережелерге бағынады. Реабилитациялық мекеменің білім беру мазмұны, орталықтың өзі жүзеге асрытын және өзі істейтін жеке даму бағдарламасымен анықталады. Балалармен коррекциялық жұмыс, қолданылатын коррекциялық амалдар мен баланың мүмкіншіліктер деңгейіне байланысты топтық және жеке түрде жүзеге асады.

Педагогикалық коррекция қызметі өз жұмысында келесі бағыттарды біріктіреді: диагностикалық, коррекциялық-дамытушы, білім беру және тәрбиелік бағыттары.

Диагностикалық міндеттерді шешу, жеке даму бағдарламасын жасау мақсатындағы баланы кешенді медико-психолого-педагогикалық зерттеуді ұйымдастыруды болжайды. Берілген бұл бағыт қызмет жүйесі баланың психофизикалық күйін мультидисциплинарлы топтық бағалаумен қамтамассыздандырылады. Мұнда баланың денсаулық күйін зерттеу, іс-әрекетінің даму деңгейін айқындау, танымдық және эмоционалдық-тұлғалық сферасын , бала дамуының әлеуметтік жағдайын зерттеу және де білім қорын зерттеу т.б. жұмыстары кіреді. Топтық бағалаудың әрбір мүшесі, баланы бақылауы бойынша, өз профиліне сай ақпарат даярлайды. Балаға жеке даму бағдарламасын құрастыру, топтық бағалау жүргізудің нәтижесі болып табылады: приоритетті бағыттарды анықтау, коррекциялық дамыта оқытудың мақсаттарын, оған қол жеткізудің жолдары мен мезгілін айқындау, коррекциялық жұмыс барысында сүйенуге болатын баланың күшті жақтарын айқындау.

Педагогикалық коррекция қызметінің келесі бағыты – коррекциялық жұмысты ұйымдастыруболып табылады, дамуында ауытқулары бар баланың психикасы мен іс-әрекетінің қалыптасуының компенсаторлы механизмдерін дамытуға, олардың танымдық сферасы мен мінез-құлқының дамуында екінші ретті ауытқуларды болдырмау және олардың алдын алуға бағытталған. Коррекциялық дамыта оқыту орталықтың педагог-дефектологтарының, тәрбиешілерінің, логопедтерінің, психологтарының бірігіп жасаған іс-әрекеттерімен жүзеге асады.

Білім берубағытына, әрбір жас ерекшелік кезеңіне тән, қоғамдық тәжірибелерді меңгеру амалдарына оқыту, олардың танымдық белсенділігін дамыту, балалық іс-әрекеттің барлық түрлерін қалыптастыру кіреді. Сонымен қатар,балаларды мектепте оқуға дайындау негізгі міндеттердің бірі болып табылады.

Кешенді тәрбие берубағыты әлеуметтену, өз бетімен болу деңгейін көтеру, өнегелілік бағыттарының қалыптасу мәселелерін қамтиды. Берілген жұмыс бағытында негізгі рөлді топтардың

педагог-дефектологтары мен тәрбиешілері атқарады: олардың балалармен қарым-қатынас жасау стиліне, балаларда қарым-қатынас дағдыларын және дұрыс жүріс-тұрыс нормалары жөнінде тәрбие беруі.

Мүмкіндігі шектеулі балалардың проблемасын шешуді реттейтін халықаралық және отандық нормативтік-құқықтық құжаттарға сәйкес мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасаудың басты мақсаты – оларды қоғамға интеграциялау деп жарияланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – 2-е изд., стереотип. – М.: «Академия», 2004. – 272 с.
2. Естемесова Ж. Т. Социально-педагогическая работа с семьями детей с ограниченными возможностями здоровья // Проблемы и перспективы развития образования: материалы III Междунар. науч. конф. (г. Пермь, январь 2013 г.). – Пермь: Меркурий, 2013. – С. 147-149.
3. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Педагогика және психология. – Алматы: Мектеп, – 2002. 66 б.
4. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений под ред. В.А. Сластенина. – 2-е изд., стер. – М.: «Академия», 2007. – 208 с.

Сарсекеева Ж.Е.
д.п.н, профессор
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, sarsekeeva.04@mail.ru

Джабаева Г.Н.
докторант 1 года обучения
Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, guldena_77@mail.ru

ЗНАЧИМОСТЬ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Түйін. *Мақалада «құзыреттілік», «мәдениаралық құзыреттілік» түсініктеріне талдау жасалған. Мәдениаралық құзыреттілік болашақ мамандардың мансаптық әлеуетінің бөлігі ретінде қарастырылады. Автор жалпы мәдениаралық құзыреттілік компоненттерін зерттеді. Сондай-ақ, тұлғаның қарқынды әлеуметтенуи мен кәсіби дайындық орны болып табылатын студенттердің мәдениаралық құзыреттіліктерін қалыптастыру бойынша жұмыс көлемі анықталған.*

Кілт сөздер: *құзыреттілік, мәдениаралық құзыреттілік, полимәдени білім беру, полимәдени тәрбие.*

Резюме. *В статье анализируются понятия «компетентность», «межкультурная компетентность». Межкультурная компетентность в системе подготовки будущих педагогов опирается на общую культуру обучающихся как совокупность устойчивых форм человеческой деятельности. Авторами изучены компоненты межкультурной компетентности. В то же время определены направления работы по формированию межкультурной компетентности студентов в условиях высшей школы, в условиях которой осуществляются профессиональная подготовка и интенсивная социализация личности.*

Ключевые слова: *компетентность, межкультурная компетентность, поликультурное образование, поликультурное воспитание.*

Summary. *It is analyzed that the concepts of «competence», «intercultural competence». Intercultural competence is considered as part of the career potential of future professionals. The author has studied the components of intercultural competence in general. Also determined the amount of work on the formation of intercultural competence of students in high school, which is a place of professional training and intensive socialization of the individual.*

Key words: *competence, intercultural competence, polycultural education, polycultural upbringing.*

Масштаб процесса взаимопроникновения культур в Республике Казахстан выдвигает новые требования современного общества, обращенные к системе высшего образования. Формирование межкультурной компетентности будущих педагогов является одним из актуальных вопросов современности, потребностью и характеристикой современного общества.

Пристальное наблюдение за данным вопросом обусловлено существованием поликультурного коммуникативного и образовательного пространства, так как современная молодежь является активным участником всех общественных изменений, в том числе и в национальной сфере. В данном вопросе немаловажную роль играет отношение молодежи к данным изменениям.

Средой интенсивной социализации личности и профессиональной подготовки является высшая школа. Изменения в обществе закономерно влекут за собой повышение требований к современным специалистам, а особенно к выпускникам педагогических специальностей.

Специфика профессиональной деятельности выпускников педагогических специальностей связана с системой «человек-человек», что предполагает ответственность за эффективность и результаты своей деятельности, работу и в нестандартных ситуациях, предполагает личностный рост и развитие профессиональных качеств.

Педагогическая деятельность относится к преобразующим профессиям, то есть целью ее является становление и преобразование личности. Педагог управляет процессом интеллектуального, эмоционального и физического развития личности, формирования ее духовного мира.

Несмотря на отсутствие сильных межнациональных конфликтов в нашей стране, существуют проблемы, связанные с решением языкового вопроса, оптимизацией межкультурных отношений в поликультурном образовательном пространстве.

В связи с этим, перед всеми высшими учебными заведениями стоит задача поликультурного образования и воспитания, подразумевающего процесс подготовки будущего педагога, способного к активной и эффективной жизнедеятельности в поликультурной среде, обладающего развитым чувством толерантности и эмпатии по отношению к представителям других национальностей, рас, верований.

С учетом вышесказанного, система высшего образования должна в первую очередь укреплять межнациональное сотрудничество в обществе. Этим обусловлено появление и активное развитие поликультурного образования.

Поликультурное образование – это педагогический процесс, в котором представлены две или более культуры, отличающиеся по языковому, этническому, национальному или расовому признаку [1].

Вопрос поликультурности отмечен в Государственном общеобязательном стандарте высшего образования, согласно которому содержание образовательной программы высшего образования состоит из дисциплин трех циклов: цикл общеобразовательных, базовых и профилирующих дисциплин.

Содержание общеобразовательных дисциплин обязательного компонента должны быть направлены на формирование системы общих компетенций, обеспечивающих социально-культурное развитие личности будущего педагога на основе сформированности его мировоззренческой, гражданской и нравственной позиций, а также развивать способности к межличностному и профессиональному общению на государственном, русском и иностранном языках [2].

Вышеуказанные требования Государственного общеобязательного стандарта высшего образования подчеркивают необходимость формирования межкультурной компетентности будущих педагогов, которая является предметом многочисленных исследований, но изучена недостаточно, что свидетельствует об актуальности данной проблемы.

Анализируя понятие «межкультурная компетентность», необходимо рассмотреть понятие «компетентность». В современных исследованиях существуют различные точки зрения по определению данного понятия.

Так, по мнению И.А. Зимней, компетентность выступает как интеллектуально и личностно детерминированный опыт общественной и профессиональной жизнедеятельности, то есть как сочетание знаний и практических навыков. Компетентность рассматривается И.А. Зимней как резерв «скрытого потенциала», который еще не «использован» человеком [3].

Однако А.В. Хуторской, сравнивая два понятия «компетенция» и «компетентность», считает, что компетенция представляет собой совокупность взаимосвязанных способностей человека применительно к определенному кругу предметов и процессов, которые необходимы для качественной продуктивной деятельности, а компетентность - это экспертиза в конкретной области [4].

Рассмотрим понятие «межкультурной компетентности» Г. Трейгера и Э. Холла, которые под межкультурной компетентностью понимают идеальную цель, к которой должен стремиться человек, чтобы как можно лучше и эффективнее адаптироваться к окружающему миру [5].

Н.В. Янкина, в свою очередь, считает, что межкультурная компетентность будущего специалиста представляет собой «образовательный результат процесса личностной интеграции знаний, умений и ценностных ориентаций, обеспечивающий готовность студента продуктивно решать задачи межкультурного взаимодействия» [6].

Подводя итоги анализа подходов к содержанию понятия «межкультурная компетентность», можно сделать вывод, что она подразумевает способность (знания и навыки) будущего педагога понимать культуру другого народа, вести продуктивный межкультурный диалог, быть терпимым к другим.

Студенты высших учебных заведений открывают для себя сходства и различия с другими людьми в практике реального общения. У студентов существуют определенные образы различных народов, представления об их культуре, частично отражающие их психологические черты и специфику образа жизни, традиций.

К сожалению, некоторые из этих представлений являются негативными предубеждениями или стереотипами, сложившимися в представлениях людей в результате общения и взаимоотношений с ними в тех или иных обстоятельствах и не соответствуют действительности. Как правило, они отражают чувства и отношения тех людей, которые воспринимают представителей других народов.

Для определения компонентов и направлений работы по формированию межкультурной компетентности в системе профессиональной подготовки будущих педагогов необходимо изучить актуаль-

ную поликультурную позицию студентов. Нами был проведен опрос среди студентов педагогических специальностей КарГУ им. академика Е.А. Букетова.

По результатам опроса, мы выяснили, что все 96% участников анкетирования знают и ценят культуру своего народа. Вместе с тем они считают, что нужно сохранять национальную культуру других народов. Несмотря на это около 30% респондентов не знают или знают недостаточно о культуре других народов. Большинство положительно относятся к представителям других национальностей и учитывают их национальные особенности в общении. Тем не менее, несмотря на положительное отношение к другим этносам, межнациональные браки не одобряют около 20% студентов.

95% студентов положительно оценивают межнациональное общение на факультете и университете. Также интересуются культурой других народов, хотели бы знать больше о корейском, японском, осетинском и европейских народах.

В качестве эффективных мер формирования межкультурной компетентности студенты предлагают: творческие мероприятия – 30%, клубы общения – 25%, изучение языков народов республики – 20%, изучение обычаев других народов – 10%, посещение национальных культурных центров – 15%.

Анализ научных мнений по проблеме исследования, результаты анкетирования, а также специфика учебной деятельности студентов позволяют выделить компоненты межкультурной компетентности в системе профессиональной подготовки будущих педагогов.

Для предстоящей профессиональной деятельности студентам необходимо овладеть определенным объемом культурологических, психологических, языковых знаний, что входит в теоретический компонент.

Навыки эффективного общения, поведения и сотрудничества составляют практический компонент межкультурной компетентности будущего педагога. Формированию данных навыков будут способствовать тренинги, воспитательные мероприятия по взаимообогащению культур, изучение элективных курсов, включающих в себя рассмотрение вопросов этики межнационального общения, толерантности, межкультурной компетентности и т.п.

Таким образом, межкультурная компетентность в системе подготовки будущих педагогов опирается, прежде всего, на общую культуру студентов как совокупность устойчивых форм человеческой деятельности, частью которой является толерантность к образу жизни, чувствам, мнениям и идеям, выражаемым представителями других культур.

Мы считаем очень важным моментом тот факт, что студенческий учебный коллектив обладает большим коммуникативным и воспитательным потенциалом. Именно данное понятие является основой для формирования межкультурной компетентности будущих педагогов.

Коммуникативный потенциал отражает возможности будущего педагога в реализации эффективного общения. Включает в себя коммуникативные свойства личности, которые характеризуют потребность в общении, отношение к способам общения, коммуникативные способности проявления активности, эмпатии в общении, реализации собственных стратегий общения.

Кроме того, следует отметить, что карьера является важной частью жизни современной личности, которая дает чувство собственного достоинства, стабильности, психологический комфорт. Высокий уровень межкультурной компетентности выступает как часть успешной карьеры, что служит фактором самообучения и самовоспитания.

Работа по формированию межкультурной компетентности в системе подготовки будущих педагогов, должна строиться с учетом всех участников и компонентов поликультурного образовательного пространства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Литвинова Г.Г. Поликультурное образование в системе подготовки студентов к будущей профессиональной деятельности // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 4. // http://www.science-education.ru/ru/article/view. (дата обращения: 20.05.2019).
2. Государственный общеобязательный стандарт высшего образования, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года №1080. Приложение 7 к Приказу Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604. – http://online.zakon.kz/.
3. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. – 2013. – № 5. – С. 34 – 42.

4. Хуторской А.В. Практикум по дидактике и современным методикам обучения. – СПб.: Питер, 2014. – 541 с.
5. Лапшина И.К. Поликультурность современного мира и задачи гуманитарного образования. // Проблемы современного языкового образования: материалы межд. науч. конф. – Владимир: ВГПУ, 2013. – Том 1. – С. 201 – 210.
6. Янкина Н.В. Формирование межкультурной компетентности студента университета: автореф. дис. д-ра пед. наук. - Оренбург, 2016. -40 с.

SEITENOV A.
doctoral student majoring in “Pedagogy and Psychology”,
S. Toraigyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
sapakova86@mail.ru

BEXOLTANOVA A.
master student majoring in Informatics,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
aabex09@gmail.com

AUBAKIROVA R.
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor of the Department of Psychology and Pedagogy,
S. Toraigyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
kama_0168@mail.ru

DIAGNOSTICS OF MENTAL DEVELOPMENT AND THE EFFECTIVENESS OF INTELLECTUAL GAMES IN PRIMARY SCHOOL AGE

Annotation. *This article discusses the policy of teaching children in school age through intellectual games. The influence of intellectual games on the development of school children aged 9-13 years was analysed in the center of additional education "Oyna" in Pavlodar, the Republic of Kazakhstan. Control tasks were performed at the ascertaining and formative stage. Intellectual games which expected to influence on the level of thinking skills, visual perception, fine motor skills, speech formation and attention were engaged at the formative stage. The use of intellectual games in school education should be carried out in the classroom, including search elements of cognitive activity, creating an emotionally significant situation as conditions for independent practical activities, recognizing the child's right to own assessment, opinion, initiative statement, creating a developing subject environment.*
Keywords*: school age, diagnostics, mental processes, teaching.*

СЕЙТЕНОВ А.
“Педагогика және психология” мамандығының докторанты,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
sapakova86@mail.ru

БЕКСОЛТАНОВА Ә.
“Информатика” мамандығының магистранты,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
aabex09@gmail.com

АУБАКИРОВА Р.
Педагогикалық ғылымдар докторы,
Психология және Педагогика факультетінің профессоры,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
kama_0168@mail.ru

ОРТА МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОҚЫТУДА ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ЖӘНЕ ОЙЛАУ ҚАБІЛЕТІНІҢ ДАМУЫН ДИАГНОСТИКАЛАУ

Аннотация. *Бұл мақалада орта мектеп жасындағы балаларды интеллектуалды ойындар арқылы оқыту саясаты қарастырылады. Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласында орналасқан «Оупа» қосымша білім беру орталығында 9-13 жастағы балалардың дамуына интеллектуалды ойындардың әсері зерттелді. Бақылау тапсырмалары анықтау және қалыптасу кезеңдерінде берілді. Қалыптасу кезеңінде ойлау қабілетін, көзбен қабылдау деңгейін, қолдың ұсақ моторикасын, сөйлеу, назар аудару қабілеттерін қалыптастыруға көмектесетін интеллектуалды ойындар ұсынылды. Мектепке дейінгі білім беруде интеллектуалды ойындарды пайдалану сыныпта, балаға бағалауды, өз пікірін білдіруді, бастамашылықты үйретететін, дамитын пәндік ортаны қалыптастырудың шарты ретінде когнитивті белсенділіктің іздеу элементтерін ескеру, эмоциялық жағынан маңызды жағдайларды құру арқылы жүзеге асырылады.*

Түйінді сөздер: *мектеп жасындағы, диагностика, психикалық үрдістер, оқыту.*

СЕЙТЕНОВ А.
докторант специальности “Педагогика и психология”,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан,
sapakova86@mail.ru

БЕКСОЛТАНОВА А.
магистрант специальности “Информатика”,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан
aabex09@gmail.com

АУБАКИРОВА Р.
доктор педагогических наук,
профессор факультета Психологии и Педагогики,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
Павлодар, Республика Казахстан,
kama_0168@mail.ru

ДИАГНОСТИКА УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ И ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР В МЛАДШЕМ ШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. *В данной статье рассматривается политика обучения детей посредством интеллектуальных игр в школьном возрасте. Раскрывается влияние интеллектуальных игр на развитие школьников в возрасте 9-13 лет в центре дополнительного образования «Ойна» г. Павлодар Республики Казахстан. Срезы выполнялись на констатирующем и формирующем этапе. На формирующем этапе были предложены интеллектуальные игры, которые должны были повлиять на уровень сформированности мыслительных навыков, визуального восприятия, мелкой моторики рук, речи, внимания. Использование интеллектуальных игр в условиях начального образования нужно осуществлять на занятиях, включая поисковые элементы познавательной деятельности, создания эмоционально значимой ситуации как условия для самостоятельной практической деятельности, признания права ребенка на собственную оценку, мнение, инициативное высказывание, создания развивающей предметной среды.*

Ключевые слова: *школьный возраст, диагностика, психические процессы, обучение.*

A huge role in the child development and education belongs to the game – the most significant type of children's activity. It is an effective approach of shaping the personality of pupil, his moral and volitional qualities as game induces demand to influence the world. Game is an activity in which contradiction is resolved between the rapid growth of child needs, determining the motivation of his activity, and the limitations of his operational capabilities. The game is a way of realizing the needs and demands of the child within his capabilities.

In our study, we tried to address the problems of using intellectual games for children of primary school age.

The main objective is to identify the impact of intellectual games on the development of schoolchildren in the center of additional education "Oyna" in Pavlodar, the Republic of Kazakhstan [1]. Schoolchildren aged 9-13 took part in the experimental work. They were proposed the GIT Technique (group intellectual test) developed by the Slovak psychologist J. Vana [2]. Translation and adaptation of the test in a sample of Rus-

sian schoolchildren carried out by candidates of psychological sciences M.K. Akimova, E.M. Borisova, V.T. Kozlova, G.P. Loginova [3]. Control tasks were performed 2 times: at the ascertaining and formative stage.

Test is intended for group examination of mental development of children aged 9-13 years old and can be used in the school psychological service to evaluate the effectiveness of school education, different teaching systems and methods, select students with a high level of mental development in special classes and schools, study reasons of academic failure, etc.

The test reveals how, at the time of the study, child mastered the words and concepts offered to him in the test tasks, as well as the ability to perform certain logical actions with them.

Given test can be applied in the following major objectives:

α) monitoring the effectiveness of school education;

β) identification of students who are failed in terms of mental development, who requires correction of mental development;

χ) determining causes of school failure;

δ) comparison of the effectiveness of different systems and teaching methods;

ε) comparison of the performance of different teachers and teaching staff;

ϕ) selection of students with a high level of mental development in special classes and schools, as well as those who are able to study according to an in-depth individual program.

Application area. To monitor teaching process, development of general and individual recommendations for the correction of mental development of students.

Description of the method. The test contains 7 subtests:

1 – execution of instructions;

2 – arithmetic problems;

3 – complete the sentences;

4 – finding similarities and differences of concepts;

5 – numerical series;

6 – discovering analogies;

7 – symbols.

In the test notebooks, subtests are called tests, children's names are encrypted.

The test was developed in two forms, which are checked for interchangeability. A limited time is allowed for each subtest (from 1.5 to 6 minutes).

There are 7 subtests in the test:

1.execution of instructions (aimed at identifying the speed of understanding simple instructions and their implementation);

2.arithmetic problems (diagnoses the formation of mathematical knowledge and actions that students learn in the learning process);

3.sentence completion (evaluates comprehension of the meaning of individual sentences, development of language skills, ability to work on grammatical structures);

4.finding similarities and differences of concepts (checks the ability to analyze concepts, compare them on the basis of highlighting essential features);

5.numerical series (reveals the ability to find logical patterns in the construction of mathematical information);

6.discovering analogies (diagnoses the ability to think by analogy);

7.symbols (checks the speed of simple mental work and attention).

Results of study on seven subtests (Table 1):

Table 1

Results of study on seven subtests

№	Name	Instructions		Arithmetic		Sentences		Difference		Numerical series		Analogies		Symbols	
1	M.R.	6	38	6	30	10	50	29	73	12	60	26	65	29	73
2	A.N.	2	12	5	25	3	15	17	43	7	35	15	38	18	45
3	A.R.	5	31	6	30	6	30	26	65	10	50	15	38	22	55
4	A.D.	5	31	7	35	10	50	32	80	10	50	19	48	23	58

5	A.A.	11	68	8	40	10	50	33	83	14	70	35	88	36	90
6	A.Z.	4	25	3	15	7	35	25	63	6	30	18	45	25	63
7	A.I.	3	19	2	10	7	35	23	58	10	50	22	55	17	43
8	D.R.	8	50	14	70	7	35	35	88	17	85	28	70	31	78
9	D.I.	4	25	9	45	9	45	35	87	9	45	34	85	23	58
10	E.A.	7	43	5	25	5	25	29	73	7	35	19	48	12	30
11	S.K.	1	6	3	15	2	10	18	45	7	35	4	10	20	50

Following table illustrates quantitative and qualitative characteristics of the study results on seven subtests (Table 2):

Table 2

Quantitative and qualitative characteristics of the study results on seven subtests

Name	Total points in percent		Study results
M.R.	118	47%	Total score for the test is 118 points / 47% of test is done, that points at high level of mental development for M.R.'s age norm. Number of mistakes in the test is 28 – above average.
A.N.	67	30%	Total score for the test is 67 points / 30% of test is done, that points at average level of mental development for A.N.'s age norm. Number of mistakes in the test is 27 – above average. In 1st and 3rd subtests, number of errors is greater than the number of correctly performed tasks; in such cases, results of the subtest are not counted. Then the total score for the test would be below the age norm.
A.R.	80	43%	Total score for the test is 80 points / 43% of test is done, that points at above average level of mental development for A.R.'s age norm. Number of mistakes in the test is 20 – average level.
A.D.	106	50%	Total score for the test is 106 points / 50% of test is done, that points at high level of mental development for A.D.'s age norm. Number of mistakes in the test is 10 – average level.
A.A.	147	69%	Total score for the test is 147 points / 67% of test is done, that points at high level of mental development for A.A.'s age norm. Number of mistakes in the test is 16 – average level.
A.Z.	88	36%	Total score for the test is 88 points / 36% of test is done, that points at above average level of mental development for A.Z.'s age norm. Number of mistakes in the test is 18 – average level.
A.I.	55	39%	Total score for the test is 55 points / 39% of test is done, that points at average level of mental development for A.I.'s age norm. Number of mistakes in the test is 12 – average level.
D.R.	140	68%	Total score for the test is 140 points / 68% of test is done, that points at high level of mental development for D.R.'s age norm. Number of mistakes in the test is 9 – low level.
D.I.	123	56%	Total score for the test is 123 points / 56% of test is done, that points at high level of mental development for D.I.'s age norm. Number of mistakes in the test is 22 – average level.
E.A.	84	40%	Total score for the test is 84 points / 40% of test is done, that points at above average level of mental development for E.A.'s age norm. Number of mistakes in the test is 15 – average level.
S.K.	55	24%	Total score for the test is 55 points / 24% of test is done, that points at average level of mental development for S.K.'s age norm. Number of mistakes in the test is 22 – average level.

In order to correct results of the ascertaining experiment, we proposed intellectual games to children [4]. Each game is aimed at the development of particular skill. There are no logically identical two games in the teaching system. All games are carefully selected. Games such as "Mangala", "Kulami", "Reversi", "Pentago", "Mastar", "Mind", etc. contribute to the development of active thinking. In this new teaching technology, abilities of children are on the first place. They plan independently, execute and verify by themselves. At the first time children play simple games, further games get more complicated and induce students to develop together. The main goal of personal development is to maximize the use of emotional skills. Particularly, games

aimed at visual perception and selective attention require awareness at the highest level. Another important aspect is providing diversified development and self-knowledge. Thus, major characteristics as fighting spirit and self-confidence is formed.

Summarizing the results of the study, we can draw some conclusions. Games, each in its own field, develop different skills and also require individual and team participation. Games which based on the project work, give a positive sense of unity. During classes, we observed more relaxed and positive attitude in children. In the case of destruction of the project they are working on, we noticed that they warn friends and try to protect their projects. The game had a positive effect on their development and instilled team spirit and performing skills. Selected games are an excellent material for the development of children who are considered to be lagging behind, as well as the development of skills required in the educational process. This is a great opportunity to eliminate shortcomings and develop the abilities of children without breaking their character.

REFERENCES:

1. OYNA Center. [Online]: Retrieved on 12-January-2019, at URL: https://www.buzzsta.com/oyna_pvl
2. Borisova E.M., Loginova G.P. "Diagnostica umstvennogo razvitiya na osnove kachestvennogo analiza testa"// Voprosy psihologii, №2, 1986. Rukovodstvo k primeneniyu gruppovogo intellektualnogo testa (GIT) dlya mladshih podrostkov. M.1993.
3. Borisova E.M., Akimova M.K., Loginova G.P., Kozlova V.T. Gruppovoi intellektualnyi test (GIT) http://childpsy.ru/lib/metodics/15326/
4. Osman Metin. Intellectum. Teacher Manual. 1-5 grade. – 143 p.

SEITENOV A.
doctoral student majoring in “Pedagogy and Psychology”,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
sapakova86@mail.ru

BEXOLTANOVA A.
master student majoring in Informatics,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
aabex09@gmail.com

AUBAKIROVA R.
Doctor of Pedagogical Sciences,
Professor of the Department of Psychology and Pedagogy,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
kama_0168@mail.ru

TEACHING POLICY THROUGH INTELLECTUAL GAMES AT PRESCHOOL AGE: DIAGNOSTICS OF MENTAL PROCESSES

Annotation. *This article discusses the policy of teaching children in preschool age through intellectual games. The influence of intellectual games on the development of preschool children aged 5-6 years was analysed in the center of additional education "Oyna" in Pavlodar, the Republic of Kazakhstan. Control tasks were performed at the ascertaining and formative stage. Intellectual games which expected to influence on the level of thinking skills, visual perception, fine motor skills, speech formation and attention were engaged at the formative stage. The use of intellectual games in preschool education should be carried out in the classroom, including search elements of cognitive activity, creating an emotionally significant situation as conditions for independent practical activities, recognizing the child’s right to own assessment, opinion, initiative statement, creating a developing subject environment.*

Keywords: *preschool age, diagnostics, mental processes, teaching.*

СЕЙТЕНОВ А.
“Педагогика және психология” мамандығының докторанты,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
sapakova86@mail.ru

БЕКСОЛТАНОВА Ә.
“Информатика” мамандығының магистранты,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
aabex09@gmail.com

АУБАКИРОВА Р.
Педагогикалық ғылымдар докторы,
Психология және Педагогика факультетінің профессоры,
С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан Республикасы,
kama_0168@mail.ru

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ САЯСАТЫ: ПСИХИКАЛЫҚ ҮРДІСТЕРДІ ДИАГНОСТИКАЛАУ

Аннотация. *Бұл мақалада мектепке дейінгі жастағы балаларды интеллектуалды ойындар арқылы оқыту саясаты қарастырылады. Қазақстан Республикасы, Павлодар қаласында орналасқан «Оупа» қосымша*

білім беру орталығында 5-6 жастағы балаларға интеллектуалды ойындардың әсері зерттелді. Бақылау тапсырмалары анықтау және қалыптасу кезеңдерінде берілді. Қалыптасу кезеңінде ойлау қабілетін, көзбен қабылдау деңгейін, қолдың ұсақ моторикасын, сөйлеу, назар аудару қабілеттерін қалыптастыруға көмектесетін интеллектуалды ойындар ұсынылды. Мектепке дейінгі білім беруде интеллектуалды ойындарды пайдалану сынып та, балаға бағалауды, өз пікірін білдіруді, бастамашылықты үйрететін, дамитын пәндік ортаны қалыптастырудың шарты ретінде когнитивті белсенділіктің іздеу элементтерін ескеру, эмоциялық жағынан маңызды жағдайларды құру арқылы жүзеге асырылады.

***Түйінді сөздер**: мектепке дейінгі жас, диагностика, психикалық үрдістер, оқыту.*

СЕЙТЕНОВ А.
докторант специальности “Педагогика и психология”,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан,
sapakova86@mail.ru

БЕКСОЛТАНОВА А.
магистрант специальности “Информатика”,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
г. Павлодар, Республика Казахстан
aabex09@gmail.com

АУБАКИРОВА Р.
доктор педагогических наук,
профессор факультета Психологии и Педагогики,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова,
Павлодар, Республика Казахстан,
kama_0168@mail.ru

ПОЛИТИКА ОБУЧЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ: ДИАГНОСТИКА ПСИХИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

***Аннотация.** В данной статье рассматривается политика обучения детей в дошкольном возрасте посредством интеллектуальных игр. Раскрывается влияние интеллектуальных игр на развитие дошкольников в возрасте 5-6 лет в центре дополнительного образования «Ойна» г. Павлодар Республики Казахстан. Срезы выполнялись на констатирующем и формирующем этапе. На формирующем этапе были предложены интеллектуальные игры, которые должны были повлиять на уровень сформированности мыслительных навыков, визуального восприятия, мелкой моторики рук, речи, внимания. Использование интеллектуальных игр в условиях дошкольного образования нужно осуществлять на занятиях, включая поисковые элементы познавательной деятельности, создания эмоционально значимой ситуации как условия для самостоятельной практической деятельности, признания права ребенка на собственную оценку, мнение, инициативное высказывание, создания развивающей предметной среды.*

***Ключевые слова:** дошкольный возраст, диагностика, психические процессы, обучение.*

Games in preschool childhood has a high developmental value. During teaching and educational process, intellectual games gain a great interest from preschoolers. Games that make children think, provide an opportunity for them to test and develop their abilities, allowing them compete with other peers. Participation of preschool children in such games contributes to their self-affirmation, develops perseverance, desire for success and various motivational qualities.

As study of children development showed, it is clear that all mental processes develop more effectively playing games than other activities. There are widely known approaches about use of games for personal development, based on the theoretical traditions of psychoanalysis (M. Klein, A. Freud [1;2]), cultural-historical theories of L.S. Vygotsky [3], the concept of the mental development of child by A.N. Leontyev, Elkonin D.B., Zaporozhets A.V., Halperin P.Ya. [4-7]. Changes in the child’s psyche caused by the games are extremely significant that’s why in psychology (L.S. Vygotsky, A.N. Leontyev, D. Zaporozhets, and others) game is considered as a leading activity in the preschool period and also not disappearing activity in the primary school period. Vygotsky L.S. saw in the game an inexhaustible source of personal development, the sphere defining the “zone of proximal development”. The game, as an object of learning, has always attracted the

attention of scientists. A great contribution to the game theory was made by S.L. Novoselova [8], Karabanova O.A. [9] and many others.

In our study, we tried to address the problems of using intellectual games for preschool children in additional education centers, particularly with the use of intellectual games from different countries [10].

The main objective is to identify the impact of intellectual games on the development of preschool children in the center of additional education "Oyna" in Pavlodar, the Republic of Kazakhstan [11]. Preschoolers aged 5-6 years participated in the experiment. The control task was taken 2 times: at the ascertaining and formative stage. Intellectual games that expected to influence the level of mental skills, visual perception, fine motor skills, speech formation and attention were engaged at the formative stage. They were offered tasks to study the following parameters:

1) THINKING SKILLS: General awareness, outlook, recognition of objects and phenomena. The ability to combine items into groups according to a common attribute (color, size, shape, purpose). Logic, the discovery of cause-effect relationships, identification of patterns.

2) VISUAL PERCEPTION: perception of color, shape, size, direction, comparison of small-large, near-distant, few-many, detection of similar elements, distinguishing various three-dimensional shapes, being able to name and distinguish all colors and shades.

3) FINE MOTOR SKILLS: The ability to draw lines related to the desired shape. Wrapping around the specified contour. Coloring carefully. Drawing given forms and shapes.

4) SPEECH FORMATION: Pronouncing words correctly. Using the accurate version of words with a similar meaning, with a generalizing meaning of speech part. Using adjectives denoting features of objects. While making out the phrase, child uses major parts of speech such as: nouns, adjectives and verbs, he can coordinate nouns with numbers, adjectives in the sentence. Child's speech is structured, he is able to tell a short story on a given topic.

5) ATTENTION: focus and concentration on a particular object. Children can do not only what they want and like, on the contrary they have already formed voluntary attention, which requires volitional efforts and he can do not what they want, but what is necessary. Results of study on six subtests (Table 1):

Table 1

Results of study on six subtests

№	Name	Age	Finding difference	Finding components	Odd picture	Matching	Making a story about picture
1	A.N.	6	9	7	8	6	8
2	A.D.	6	8	7	9	7	9
3	D.R.	5	4	4	5	3	5
4	Edige	5	5	6	5	4	7
5	Anes	6	7	8	9	6	6
6	Kaisar	5	7	8	9	6	6
7	Pavel	6	9	8	9	7	7

Diagnostics of children's mental processes has revealed that it is necessary to pay attention to how children hold the pen. It is important to fix the hand and put a pencil or pen properly, in case it will not be fixed on time, then it will further affect the handwriting, posture and rapid hand fatigue in children.

Furthermore, it is crucial to develop fine motor skills by working with children on any applied developmental exercises, fine motor skills are directly related to the development of speech. Drawing different shapes and figures by model, outlining given contours have a positive effect as well. While choosing coloring book, it's preferable to buy the one with small details, and not rush kid during working process, but rather to encourage a neat and detailed sketching. It is necessary to develop a skill to cut with scissors; cut not only in a straight line, but also in a circle and broken lines. Fine motor skills develop very well while modeling from plasticine. In everyday life to give various simple tasks, for example, sorting out the cereal, tie and untie laces, collect small objects, string buttons, beads. All this will also help strengthen the muscles of the arm.

At this age, the child should be able to single out the main feature of things and be able to combine objects and phenomena by categories, classes and main features; be able to compare, find causal relationships in the surrounding phenomena, make own conclusions and generalizations from what he sees and hears, recognize emotions and be able to explain its reason. Therefore, children should be asked to tell what they

think about certain situations or discuss the plot of fairy tale or cartoon as often as possible. Why did the heroes do this? And how could they do differently? What could happen next? This is the way of forming comprehension of cause-effect relationships.

In addition, it is significant to connect the emotional sphere, teach the recognition of different emotions and under what circumstances people demonstrates them, tell children what you feel and why more often. Child's emotions, like any other skills, must also be taught in order to help kids to be able to capture the mood of another person and empathize with others, understand their reaction and at the same time better understand what they feel and how to react correctly to his own condition.

Another important skill to work on is voluntary attention. Particularly, to give tasks, where child must concentrate and not do what he wants, but to direct attention to a specific object or activity given by an adult, to give specific tasks and clear instructions. These can be simple tasks, for instance, counting how many steps we have passed; how many times we turned until we reached the place and so on. These tasks have a positive effect on development of stability and concentration.

One of the fundamental skill, children should be taught, is to act according to the instructions and follow generally accepted rules, without this ability, socialization and successful educational process of the child is impossible.

After the diagnostic work, we offered children the intellectual games "Six", "Son Tas", "Dama Reversi" [10]. Every child must learn to organize their own game, plan and perform moves. These games are preferred because the rules are simple, and they also provide an opportunity to develop own strategies.

After applying last-mentioned games, we conducted a secondary diagnostic, and came to the conclusion about the effectiveness of the use of intellectual games. We used the mathematical method G – criterion of signs. We formulated following hypotheses:

H_0 – predominance of the typical shift direction is random.

H_1 – predominance of the typical shift direction is not random.

Results of calculations by the method G – criterion of signs. (Table 2, 3):

Table 2

Results of calculations on six subtests based on the G method – criterion of signs

N	Finding difference			Finding components			Odd picture			Matching			Making a story about picture		
1	7	7	0	5	6	+1	6	8	+2	6	8	+2	6	7	+1
2	3	6	+3	5	5	0	5	6	+1	5	7	+2	4	5	+1
3	8	9	+1	6	7	+1	8	9	+1	8	8	0	7	9	+2
4	5	6	+1	6	6	0	4	6	+2	4	5	+1	4	5	+1
5	7	8	+1	7	7	0	5	7	+2	6	8	+2	4	9	+5
6	4	8	+4	3	6	+3	5	7	+2	5	7	+2	4	5	+1
7	8	8	0	7	7	0	7	8	+1	6	7	+1	6	7	+1

Table 3

Results of calculations by the method G – criterion of signs

Finding difference		Finding components	Odd picture	Matching	Making a story about picture
positive	5	3	7	6	7
negative	0	0	0	0	0
null	2	4	0	1	0
n = 5		n = 3	n = 7	n = 6	n = 7

$$\sum = 5 + 3 + 7 + 6 + 7 = 28$$

1. Finding difference: n = 5
Typical shift is positive,
negative shift – no.

$G_{crit} = \begin{cases} 0\ (p = 0{,}05) \\ -\ (p = 0{,}01) \end{cases}$
$G_{empir} = 0$
Answer: H_1

2. Finding components: n = 3
$n < 5$, character criteria not applicable.

3. Odd picture: n = 7
Typical shift is positive,
negative shift – no.

$G_{crit} = \begin{cases} 0\ (p = 0.05) \\ 0\ (p = 0.01) \end{cases}$
$G_{empir} = 0$
Answer: H_1

4. Matching: n = 6
Typical shift is positive,
negative shift – no.

$G_{crit} = \begin{cases} 0\ (p \leqslant 0.05) \\ 0\ (p \leqslant 0.01) \end{cases}$
$G_{empir} = 0$
Answer: H_1
5. Making a story about picture: n = 7
Typical shift is positive,
negative shift – no.

$G_{crit} = \begin{cases} 0\ (p \leqslant 0.05) \\ 0\ (p \leqslant 0.01) \end{cases}$
$G_{empir} = 0$
Answer: H_1
6. Sum of 5 tasks: n = 28

$G_{crit} = \begin{cases} 8\ (p \leqslant 0.05) \\ 7\ (p \leqslant 0.01) \end{cases}$
$G_{empir} = 0$
Answer: H_1 – predominance of the typical shift direction is not random.

In order to recheck the results obtained by the mathematical method G – criterion of signs, we used the mathematical method T – Wilcoxon test. We formulated following hypotheses:

H_0 – intensity of shifts in the typical direction does not exceed intensity of shifts in the atypical direction.

H_1 – intensity of shifts in the typical direction exceeds intensity of shifts in the atypical direction.

Results of calculations by the method T – Wilcoxon test (Table 4):

Table 4

Results of calculations by the method T – Wilcoxon test

№	Finding difference		Difference	Absolute value of the difference	Rank
	before	after			
1	7	7	0	0	1,5
2	3	6	+3	3	6
3	8	9	+1	1	4
4	5	6	+1	1	4
5	7	8	+1	1	4
6	4	8	+4	4	7
7	8	8	0	0	1,5
Total					28

T=SRr
where Rr – rank shift values with a rarer sign.
Temp=1,5+1,5=3
n=7
Temp $=\begin{cases}3(p \leq 0{,}05\\0(p \leq 0{,}01\end{cases}$

Temp $\leq T_{crit}$

Answer**:** H_0: Intensity of shifts in the typical direction does not exceed intensity of shifts in the atypical direction.

Consequently, the results obtained by the methods of G – the criterion of signs and T – Wilcoxon test prove effectiveness of the experimental work. The use of modern intellectual games in preschool age helps the development of mental processes and conditions.

The use of intellectual games in preschool education should be carried out in the classroom, including search elements of cognitive activity, creating an emotionally significant situation as conditions for independent practical activities, recognizing the child's right to own assessment, opinion, initiative statement, creating a developing subject environment.

REFERENCES:

1. Klein M. Envy and gratitude. The study of unconscious sources. SPb., 1997.
2. Freud A. Introduction to child psychoanalysis. M., 1991. Erikson, E.G. Childhood and Society / Trans. [with English] and scientific. ed. A.A. Alekseev. – SPb.: Summer Garden, 2000.
3. The problem of the cultural development of the child from the book: (Vygotsky, L.S., Psychology of Human Development. – M.: Smysl; Eksmo, 2005.
4. A.N. Leontyev, Psychological development of a child in preschool age // Questions of the psychology of a child of preschool age. – M.-L., 1948.
5. Zaporozhets, A.V. Selected psychological works: In 2 volumes. M., 1986.
6. Elkonin D.B., Zaporozhets A.V., Halperin P.Ya. Problems of formation of knowledge and skills among schoolchildren and new methods of teaching in school // Questions of psychology. – 1963. – № 5.
7. Elkonin D.B. Psihologiya igry – M., 1987.
8. Igra doshkolnika / ed. S.L. Novoselova. -M., 1989.
9. Karabanova O.A. Igra v korrekcii psihicheskogo razvitiya rebenka – M., 1997.
10. Osman Metin. Intellectum. Teacher Manual. 1-5 grade. – 143 p.
11. OYNA Center. [Online]: Retrieved on 12-January-2019, at URL: https://www.buzzsta.com/oyna_pvl

ӘОЖ 378

СМАГУЛОВ [1]Е.Ж., ЕСЕНҒАБЫЛОВ [2]І.Ж.,
АЛДАБЕРГЕНОВА [3]А.О., НҰРҒОЖАЕВ [4]Ш.Б.
[1]Педагогика ғылымдарының докторы, профессор.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
smagulovezh@mail.ru
[2]Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
Ilias_E@mail.ru
[3]Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент.
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
aigul_ao@mail.ru
[4]Докторант
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті
Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
shingo_nur@mail.ru
Алматы облысы, Талдықорған қ.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫ ҚОЛДАНЫП БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН МАТЕМАТИКА ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУҒА ҮЙРЕТУ

Аннотация. *Бұл ғылыми жұмыста педагогикалық бағдарламалық құралдарды бастауыш сынып оқушыларын математика есептерін шығаруға үйретуде қолданудың психологиялық-дидактикалық негіздері, компьютерлік технологияны қолданып математика есептерін шығару, математиканы оқыту барысында есептерді құрастыру мен оларды педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып шығару жолдары және есептерді шығаруға үйретуге арналған есептер жүйесіне қойылатын талаптар қарастырылған. Сонымен қатар, бұл статьяда бастауыш мектепте компьютерлік технологияны қолданудың қазіргі жағдайына талдау жасалып, толықтай сипаттама берілген.*

Кілт сөздер. *Ақпараттандыру, педагогикалық бағдарламалық құрал, бастауыш сынып, оқу үрдісі, компьютерлік технология.*

Аннотация. *В данной статье обсуждаются требования к системе проблем психолого-дидактических основ использования педагогического программного обеспечения для обучения математическим проблемам учащихся при обучении математическим проблемам, разработке математических задач с использованием компьютерных технологий, составлению отчетов по преподаванию математики и использованию ими педагогического программного обеспечения и задачам отчетности. Кроме того, в этой статье анализируется современное состояние компьютерных технологий в начальной школе и дается полное описание.*

Ключевые слова. *Информатика, педагогическое программное обеспечение, начальная школа, учебный процесс, компьютерные технологии.*

Abstract*. In this paper the requirements to the system of the problems of psychological and didactic bases of the use of pedagogical software for teaching mathematical problems of pupils in the teaching of mathematical problems, the development of mathematical problems using computer technology, compilation of reports in mathematics teaching and their use of pedagogical software and reporting problems are discussed. In addition, this article analyzes the current state of computer technology in elementary school and provides a complete description.*

Keywords. *Informatics, pedagogical software, elementary school, educational process, computer technology.*

Кіріспе. Әлемдік қауымдастықта өтіп жатқан индустриалды ғасырдан ақпараттық ғасырға көшу үрдісі – қоғамға тереңдей енумен бірге, адамдардың табиғи өмір сүру ортасына айналып отырған ақпараттық технологияның дүркірей өсіп дамуымен қатар жүруде. Бүгінгі таңда жаңа ғасыр ұрпағына бұрынғыға қарағанда едәуір ауқымды талап– тілектер қойылып отыр. Осыған орай, бүгінгі маманға озық технология құралдарын өндіріс пен тұрмыста пайдалана білу аздық етеді. Ол өзінің іс-әрекетін

күнделікті ақпараттық ағымдарға сәйкестендіре жоспарлай білуі, күрделі ақпараттық ортадағы өзгерістерді тез меңгеріп, жедел шешім қабылдай алу, теориялық тұрғыдан дамып жетілген ойлау қабілетіне ие болуы тиіс.

Әрбір қоғамға белгілі бір білім беру жүйесі сәйкес келуі тиіс, олай болса ақпараттық қоғамға көшу білім беру мазмұнында, оқытудың формасы мен әдістерінде және оқыту құралдарында белгілі бір өзгерістермен қатар жүріп отырады. Мектептерде қолданылып жүрген – классикалық сынып – сабақ жүйесі білім берудің бұрынғыша дәстүрлі оқыту формасы болып қала тұрып, оқушылардың қабілеттеріндегі айырмашылықтарына, оларды қолдау мен дамыту қажеттілігіне аз көңіл бөледі. Қазіргі кездегі компьютер – кітаптың, дәптердің, калькулятордың, теледидардың, бейнемагнитофонның, байланыс құралдарының қызметін бір өзінде жинақтай отырып, оқушылардың іс-әрекеті мен сұранысына мұқият жауап беретін (балаға көбінесе жетісе бермейтін) тең құқылы серіктес болып табылады.

Оқыту үрдісін ақпараттандыру мен компьютерлендіру мәселесіне ресейлік ғалымдар: С.А.Бешенков, Б.С.Гершунский, А.П.Ершов, М.П.Лапчик, Е.А.Машбиц, В.М.Монахов, И.В.Роберт және басқалардың еңбектері арналған.

Білім беруді ақпараттандыру мәселесі бойынша Қазақстанда да бірқатар ғалымдар жан-жақты еңбек етіп, осы ғылымның дамуына үлестерін қосты. Олар: Г.Қ.Нұрғалиева [1], Б.Б.Баймұханов [2], І.Ж.Есенғабылов [3], Кадырова А.С. [4], Ж.А.Қараев [5], А.І.Тәжіғұлова [6], Ш.Х.Құрманалина [7], Б.К.Төлбасова [8], А.О.Алдабергенова [9] және т.б..

Атап айтқанда, Ш.Х.Құрманалина өзінің докторлық диссертациясында білімді ақпараттандыру жағдайында электронды-әдістемелік жүйені құрудың әдіснамасы мен технологиясын қарастырған.

Ж.Қ.Нұрбекова докторлық диссертациясында «Информатика» мамандығының студенттерін программалауға іргелі және оза оқытудың әдістемелік жүйесін дамытып және теориялық негізін жасаған [10].

Ж.Т.Билялованың кандидаттық диссертациясы бастауыш мектепте оқу есептерін, теориялық материалдарды оқып үйренудің, математикалық ұғымдар мен түсініктерді қалыптастырудың құралы ретінде пайдаланудың әдістемелік негіздерін анықтауға, оны оқу жүйесіне енгізудің жолдарын тағайындауға арналған [11].

Бастауыш сыныптарда компьютерді математиканы оқытудың құралы ретінде қарастыру жайлы мәселе жеткілікті зерттелмеген.

Соңғы кездері Ресейде төменгі сынып оқушыларын математикаға үйретуде компьютерлерді пайдалану табысты жүргізілуде. Ю.А. Иванованың зерттеу жұмысында төменгі сынып оқушыларын компьютер көмегімен оқыту барысында оқу іс-әрекеті қалыптасуының кейбір ерекшеліктері анықталған. Осыған орай, ол тек математикалық білімді игеру ғана емес, сонымен бірге оқу іс-әрекетінің қалыптасуын қамтамасыз ететін әдіскерлік шарттарды анықтаған.

Қазір көптеген жетекші кәсіби мамандардан математикалық білімді, біліктілікті талап етеді. Сонымен қатар математиканы оқытудың маңызы басқа ғылымдарға қарағанда күннен-күнге артып келеді. Мектептерде математиканы өте мұқият оқытуға аса мән беріліп отырғаны да осы жағдайлармен түсіндірілсе керек. Оқушыларды математика пәні бойынша терең де берік біліммен қамтамасыз етудің басты шарттарының бірі – есептерді шығару барысында олардың іс-әрекетін дұрыс ұйымдастыру. Қазіргі кезде ғалымдардың, әдіскерлердің және математика пәнінің мұғалімдерінің күш-жігері осы мәселеге жұмылдырылған.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысы мынадай болжам негізінде құрылған; егер бастауыш мектепте оқытудың дидактикалық жүйесіндегі дербес компьютердің рөлі, орны мен атқаратын қызметі анықталса, оны нәтижелі пайдаланудың шарттары айқындалып және есепке алынып отырылса, сонымен қатар педагогикалық бағдарламалық құралдарға оқушының оқу тапсырмаларын жеңіл ұғынуына жаттығулар енгізілсе, онда оқыту үрдісінің әсерлілігін жетілдіру төмендегі параметрлер бойынша қамтамасыз етіледі:

– білім сапасы артады;
– білімді игеру жеделдетіледі;
– оқушылардың оқуға деген қызығуы артады;

зерделілігі, жадында сақтауы сияқты психикалық үрдістері дамиды.

Ақпараттандыру бағдарламасын жүзеге асырып, білім сапасын көтеруде бастауыш сатының алатын орны ерекше екендігі белгілі. Дегенмен, бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігін

қалыптастыру мәселесі әлі де болса жеткілікті дәрежеде ғылыми-педагогикалық тұрғыдан зерттелмегені айқындалып, біріншіден, бастауыш сатыдағы білім беру үрдісі дәстүрлі әдіс арқылы ұйымдастырумен шектеліп қалуда, ал дәстүрлі білім беру ұсынылып отырған білім мазмұнын толық меңгеруге кепілдік бермейтінін және оған сәйкес бастауыш сынып оқушыларының оқу икемділігі нашар дамитынын қазіргі бастауыш мектеп тәжірибиесі көрсетіп отыр. Екіншіден, оқушылардың оқу икемділігін дамыту олардың оқу іс-әрекетінің ұйымдастырылуына, ол білім мазмұнының берілуіне тәуелді.Үшіншіден, бастауыш сынып оқушыларының компьютермен жұмыс жасауға қызығушылықтары байқалады, бұған бастауыш білім мазмұнында көңіл бөлінбегендіктен икемділіктің қалыптасуы төмен деңгейде қалып отыр. Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының сапалы білім алуы үшін ақпараттық технологияны қолдану әдістемесін жасау талап етіледі және мұны бүгіннің өзінде жасау қажет екендігі анық.

Бастауыш мектептерге арналған компьютерлік технологиялардың қарастырылған талдауынан көргеніміздей, қалыптасқан оқу мазмұнының екі жетекші компоненттін бөліп қарастыруға болады. Біріншісі – оқушылардың ойлау әрекеттерінің құрылымын қалыптастыратын, адам өмірі мен қоғамдағы ақпараттық үрдістің маңызын ұғындыратын, ақпараттық технологияны қолдануда машықтық біліктіліктерді дамытушы ғылым ретінде информатиканы оқып-үйрену қажет. Екіншісі – мектеп пәндерін, мысалы, математикадан есептер шығаруға үйретуде, орыс тілінің сауаттылығын арттыруда және т.б. пәндерді оқытқанда оқушылардың оқу қызметінде компьютерлік технологияларды пайдалану қажет. Осы екі компоненттің екеуі де қоғамның қазіргі талабына және информатика бойынша білім стандартының талабына жауап береді [12].

Оқыту үрдісінде компьютерлік технологияны қолдануда оқу мазмұнының жетекші компоненттерін бөлу басқа да шетел мектептерінде пайдаланылуда. Францияда 1986 жылы қабылданған бастауыш мектепте білімді компьютерлендіру бойынша дерективалық құжатта былай делінген: “Мұғалім компьютерге қандай мақсатпен баратынын анық білуі тиіс: информатика ұғымын меңгеру үшін бе немесе басқа пәндерге қатысты білімді меңгеру үшін бе?” [13]. Осыған байланысты оқушылардың меңгерген білімдерін бағалауға болады.

Зерттеу нәтижелері. Бізідің жұмыстағы негізгі мәселелердің бірі оқушылардың педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс істеу мотивациясын арттыру мәселесі болды. Педагогикалық тәжірибеміз бойынша мынадай қорытындылар жасауға болады:

1. Педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс жасаудың оқушылардағы бастапқы мотивациясы мектепте олардың әртүрлі интерактивтік мүмкіншіліктеріне байланысты дамып отырады.

2. Педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолданып оқытқанда мұғалімнің іс-әрекеті арқылы қолдау таппаса, онда оның беретін жаңалық әсері мардымсыз болады. Кейбір жағдайларда, егер де мұғалімнің әсері мардымсыз болса, онда оқушылардың педагогикалық бағдарламалық құралдарға деген қызығушылығы біртіндеп төмендей береді.

3. Нақты ғылымдарды, соның ішінде математиканы ынталанып оқитын оқушылар педагогикалық бағдарламалық құралдарды қолдануға қызыға қарайды.

Оқушыларды педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс істеуді үйрету бастауыш сыныпта математика пәнінің мазмұнында қарастырылған мәтінді есептерді шығаруға байланысты қолданылды. Бірінші сабақтың өзінде дербес компьютерді қолданып есеп шығару барысында оқушылар өте қызығушылықпен қабылдады. Педагогикалық бағдарламалық құралдардың құрылысына және оның жұмыс істеу принциптеріне оқушылар үлкен қызығушылық білдіріп, жұмысқа белсене кірісті.

Осыған орай, біз өзіміздің зерттеу барысымызда оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарап ақпараттық біліктілігінің кезеңдерін анықтауға тура келді.

Бұл кезеңдерге бөлу психологияда қолданыс тапқан үш кезеңге байланысты:

1.*Бастауыш сынып оқушылары*. Бұл жастағы оқушылар компьютерлік құралдарды тұтынушы болып табылады. Бұл кезеңде оқушылардың дербес компьютермен жұмыс жасау іскерлігі даму деңгейінде болады.

2.*Жеткіншек жастағы оқушылар*. Бұл жастағы оқушылар тұтынушы ғана болып қоймай сонымен қатар, дербес компьютерді қолданушы болып табылады.

Бұл кезеңдегі оқушыларға мыналарды үйрету қажет:

– есептерді шығаруға үйретуде дербес компьютерді қолданудың пайдалылығын түсіндіру;

– дайын қолданбалы бағдарламалармен жұмыс жасау (берілгендер базасы, мәтіндік редактор, графикалық редактор).

3. *Жоғары сынып оқушылары*. Екі мәселе туындайды: қолданушы ретінде өзінің іс-әрекетін одан әрі жетілдіруге және бағдарламаларды өңдеуге үйрету. Бұл жастағы оқушылар мыналарды білулері керек:

– бағдарламалық тілді меңгеру немесе оны одан әрі жетілдіру;

– математика, физика, химия және т.б. сабақтарда қолданылатын бағдарламалық пакеттермен жұмыс жасуға үйрену. Сондай-ақ, математикалық, физикалық, химиялық және т.б. есептерді автоматты түрде шығаратын бағдарламалық пакеттермен жұмыс жасай білу.

Ал біздің зерттуімізде 3-4-ші сынып оқушылары педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс жасағанда жоғарыда айтылғандардың 2-ші кезеңіне сәйкес келді, яғни олар дайын педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдаланып өз беттерімен жұмыс жасап, қарастырылып отырған есептің шығарылу тәсілдерін меңгерді.

Ал, 1-2-ші сынып оқушыларының педагогикалық бағдарламалық құралдармен жұмыс жасауы 1-ші кезеңге сәйкес келеді деуге болады. Мұғалім оқушыға педагогикалық бағдарламалық құралдарды қалай қолданатынын сабақ барысында көрсетіп, олар ол іскерлікті біртіндеп меңгере бастады.

Нәтижені талдау. Біздің зерттеуімізде тәжірибелік-эксперимент жұмыстары жүргізілген мектептердің іс-тәжірибесіне қарағанда біздің байқағанымыз сабақтарда компьютерлік құралдарды қолдану барысында олардың мынадай пайдалы қасиеттерін байқадық:

–қолайлығы;

–түсінуге оңайлығы;

–өнімділігі;

–универсалдылығы (жан-жақтылығы);

–ақпараттарды программалауға болатындылығы;

–бейімділігі (адаптациялығы);

–дамытушылығы және т.б.

Бұл айтылған қасиеттерді мектептегі оқыту барысында қолдануға байланысты тұжырымдайтын болсақ. Онда:

1. Компьютер – оқыту үрдісінде іс-әрекетті ұйымдастырудың құралы ретіндегі пара-парлығы.
2. Компьютер – белсенді серіктес ретінде оқушылардың іс-әрекетін белсендіруге жағдай жасайды.
3. Компьютер – оқушылардың білімдерін бақылауды ұйымдастыру үшін қажетті (таптырмас) оқу құралы болып табылады.
4. Компьютердің бағдарламалығы оқыту үрдісінде оқушылардың мүмкіндіктерін жеке даралауды ұйымдастыруға жағдай жасайды.
5. Компьютермен жұмыс істеу оқу үрдісіндегі оқушылардың интеллектуалдық және логикалық деңгейін жоғарылатады.
6. Компьютердің күрделі бейнелеулерді жүзеге асыруы оқытудың көрнектілігін арттырады, соның салдарынан оқушылардың оқу материалдарын меңгеруі жақсара түседі.
7. Компьютер оқыту үрдісінде жаңа танымдық құрал болып табылады. Мысалы, есептеу эксперименті, әртүрлі эксперименттік схемалардың көмегімен есептер шығару, алгоритмдер құру, берілген және білім базаларымен жұмыс жасау және т.б.
8. Компьютер ғылыми-техникалық прогрестің жетекші және жалпы көпшілік құралы болғандықтан оны оқу процесіне енгізу білім беру аумағын қоршаған ортамен байланыстыруға жағдай жасайды.
9. Компьютерді көптеген әртүрлі мақсатқа қолдану мүмкіншілігі, көпшілік жағдайда, оқытудың басқа техникалық құралдарды қолдануға шығатын шығындарды азайтады. Мысалы, табиғи және лаборотиялық жұмыстарға шығатын шығындарды азайтады, себебі, ол эксперименттерді компьютерді қолданып жүргізуге болады.

Компьютерлік оқыту бағдарламаларын қолданудың отандық және шетелдік іс-тәжірибелеріне жасалған талдау педагогикалық бағдарламалық құралдар оқытудың жаңа сапалы құралы екендігін айқындады. Педагогикалық бағдарламалық құралдар дәстүрлі оқыту және білімді тексеру құралдарына қарағанда оқушылардың танымдық-өзіндік іс-әрекеттерін белсендіруде үлкен рөл атқаратыны анықталды. Компьютерді қарапайым бақылау құралдарымен салыстырғанда оның мынадай артықшылықтары байқалады:

– оқушылардың кез келген формадағы жауаптарын қолданудағы артықшылығы;

– қарапайым қазақ тілін диалог түрінде қолдану мүмкіншілігі;

– оқушылардың жеке-дара ерекшеліктеріне байланысты педагогикалық бағдарламалық құралдарды пайдалану мүмкіншілігі;

– есептерді шығаруға жаттықтыру арқылы оқушылардың есеп шығару іскерлігін дамыту мүмкіншілігі.

Мектептегі оқу үрдісіне компьютерлік технологияны ендіру, қиындықтармен бірге, басқа да жаңа мәселелерді туғызады. Жұмысқа жоғарыда аталып өткен шектеулерден өзге, санитарлық –гигиеналық нормаларға сәйкес, тағы да талап етілетіндері:

– техниканың әртиптілігі;

– компьютер және шығын материалдарының жоғары құны, сонымен қатар компьютерлік әдістемелік-бағдарламамен, қамтамасыз ету;

– сервистік қызметтің сапасының төмендігі;

– оқулықтар мен көмекші құралдардың тапшылығы;

– тәжірибе алмасу жүйесінің жоқтығы;

– информатика пәні мұғалімінің тұрақтамауы;

– бастауыш сынып мұғалімдерінің арнайы ақпараттық сауаттылығының төмендігі.

Қорытынды. Қорыта келгенде, бастауыш мектепте компьютерлік технологияны қолдану барысына жасалған талдау төмендегідей тұжырым жасауға мәжбүрлейді:

1. Қазіргі заманғы компьютерлердің техникалық мүмкіндіктері, балалардың мектепке дейінгі жастан бастап компьютерге ойын құралы ретінде үлкен қызығушылықпен қарауы, олардың сапалы оқуы мен дамуына толық мүмкіндік береді.
2. Қазіргі уақытта шетел және отандық мектептерде компьютерлік технологияны бастауыш мектептерде пайдалану ауқымының кеңейе түсу үрдісі байқалады. Жаңа педагогикалық-бағдарламалық жүйелер жасалуда, компьютермен жұмыс істеудің санитарлық-гигиеналық нормалары анықталып, үй және қашықтан оқыту жүйесінде жаңа мүмкіндіктер ашылуда.
3. Оқу мазмұнының қоданбалы компонентінің рөлі артып келеді. Негізінен пәнаралық белсенді байланыстарға орныққан оны теориялық біліммен салыстырғанда информатиканы ғылым ретінде оқытуға бағытталған.
4. Компьютерлік технологияны бастауыш мектепте қолданудың өзіне тән ерекшелігі – сабақты ойын үлгісінде жүргізу.
5. Компьютерлік технологияны оқу үрдісіне пайдалануды жетілдіруде бірқатар кедергілер кездеседі, олардың негізгісі – мектептердің экономикалық базасының және мұғалімдердің ақпараттық сауаттылығының төмендігі.

Сонымен, бастауыш мектептерде компьютерлік технологияны пайдалану үрдісін одан әрі дамыту үшін аса көңіл бөліп қарайтын мәселе,осыған сәйкесті педагогикалық бағдарламалық құралдар жасалынып оқу үрдісінде қолданылса, онда бұл құралдарды оқушыларды оқыту мен дамыту ісіне тиімді пайдалануға жағдай жасалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нургалиева Г.К. и др. Педагогические технологии информатизации образования. – Алматы: РЦИО, 2006.
2. Баймуханов Б., Баймаханова Л.А. Создание и использование обучающих программ в преподавании математики // Ұлт тағылымы. – 2004. – №5. – 55 – 60 бб.
3. Есенгабылов И.Ж., Алдабергеноа А.О., Исаева Г.Б., Смагулова Л.А., Contemporary Period of Civilized Society Development is Characterized the Process of Informatization, International Journal of Applied Engineering Research ISSN 0973-4562 Volume 11, Number 2 (2016) pp 955-957© Research India Publications. http:www.ripublication.com
4. Кадырова А.С. Особенности моделирования электронного учебника в системе профессионально – педагогического образования: автореф. ... канд. пед. наук. – Усть – Каменогорск, 2000. – 25 с.
5. Караев Ж.А. Активизация познавательной деятельности учащихся в условиях применения компьютерный технологии обучения: автореф. ... док. пед. наук. – Алматы, 1994 – 45 с.
6. Тажигулова А.И. Педагогические принципы конструирования электронных учебников в условиях информатизации профессионального образования: автореф. канд. пед. наук. – Алматы, 2000. -23 с.

7. Курманалина Ш.Х. Методология и технология создания электронной методической системы в условиях информатизации образования: автореф. ... докт. пед. наук. – Алматы, 2002. – 47 с.
8. Тульбасова Б.К. Дидактические условия подготовки учителей в институте повышения квалификации к использованию информационных технологий обучения: автореф. ... канд. пед. наук. – Алматы, 2000. – 24 с.
9. Алдабергенова А.О., Есенғабылов І.Ж., Жүніспаева А.Б., Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытуда цифрлық технологияларды қолданудың ерекшеліктері. // «Ізденіс» Қазақстан Республикасы халықаралық ғылыми журнал-қосымшасы, Алматы, 2019.– Б.305-309.
10. Нурбекова Ж.К. Фундаментальное и опережающее обучение программированию студентов по специальности «Информатика»: автореф. ... докт. пед. наук. – Алматы, 2000. – 20 с.
11. Билялова Ж.Т. Бастауыш сыныптарда математиканы оқытуды оқу есептерін пайдалану әдістемесі: пед. ғылым. канд. ... автореферат. – Алматы, 2000. – 26 б.
12. Проект федерального компонента государственного образовательного стандарта начального общего, основного общего и среднего (полного) образования// Образовательная область информатики // Информатика и образование. – 1997. – №1. – С. 3-9.
13. Пармантье К. Информатика во французской школе // Информатика и образование. – 1997, №2. – С. 51-57.

УДК 378.147
МРНТИ 14.35.07

СЫДЫК Л.С.
магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры языков
ЗКМУ им.Марата Оспанова,
sydyk-leniana@mail.ru

МИРМАНОВА Г.К.
старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им.Марата Оспанова,
galina.mirmanova@gmail.com

КНИСАРИНА М.М.
старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им. Марата Оспанова,
uku_malika@mail.ru

ЕГИЗБАЕВА Л.Е.
магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры языков
ЗКМУ им. Марата Оспанова,
III_86@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОВЫШЕНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ПО ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОМУ ИНТЕГРИРОВАННОМУ ОБУЧЕНИЮ (CLIL)

Аннотация. *В статье представлены данные исследования, проведенного среди участников проекта «Развитие предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в ЗКГМУ им.Марата Оспанова», направленного на повышение компетенций преподавателей неязыковых дисциплин, реализующих в вузе предметно-языковое интегрированное обучение. При интегрированном обучении языку и предмету меняются роль и функции преподавателей-предметников, так как обучение неязыковому предмету на иностранном языке требует все новых компетенций от преподавателя. Авторы выделяют ключевые компетенции, необходимые для CLIL-преподавателей, и подчеркивают важность организации специальных обучающих курсов для преподавателей неязыковых дисциплин для совершенствования знаний и навыков по применению предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL).*

Ключевые слова: *предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), английский язык как средство обучения (EMI), компетенции CLIL преподавателя.*

Аннотация. *Мақалада «Марат Оспанов атындағы ЗҚММУ-да пәндік-тілдік интеграцияланған оқытуды (CLIL) дамыту» жобасының қатысушылары арасында жүргізілген зерттеу туралы мәліметтер келтірілген, ол университетте пәндік-тілдік интеграциялық оқытуды жүзеге асыратын тілдік емес пәндердің мұғалімдерінің құзыреттілігін арттыруға бағытталған. Тіл және пәндерді кешенді оқыту арқылы пәндік мұғалімдердің рөлі мен функциялары өзгереді, өйткені шет тілінде тілдік емес пәндерді оқыту мұғалімнен жаңа құзыреттілікті талап етеді. Авторлар CLIL-мұғалімдер үшін қажетті негізгі құзыреттерін айқындайды және пәндік-тілдік интеграцияланған оқытуды (CLIL) қолдануда өздерінің білімдері мен дағдыларын жетілдіру үшін тілдік емес пәндердің оқытушылары үшін арнайы тренингтер ұйымдастыру маңыздылығын атап көрсетеді.*

Түйінді сөздер: *пәндік тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL), ағылшын тілі оқу құралы (EMI), CLIL мұғалімі құзыреті.*

Annotation. *The article presents the data of a study conducted among the participants of the project "Development of subject-language integrated learning (CLIL) at ZKGMU named after Marat Ospanov", aimed at improving the competence of teachers of non-language disciplines who implement subject-language integrated learning in the university. With the integrated teaching of language and subject, the role and functions of subject teachers change, since teaching a non-language subject in a foreign language requires new competences from the teacher. The authors highlight the key competencies required for CLIL-teachers, and emphasize the importance of organizing special training courses for teachers of non-language disciplines to improve their knowledge and skills in the application of subject-language integrated learning (CLIL).*

Keywords: *Content and Language Integrated Learning (CLIL), teacher training, competency, subject teacher, English as a Medium of Instruction (EMI).*

Введение.

В 2014 году в ЗКМУ имени Марата Оспанова, как и во всех казахстанских вузах, в учебный процесс было внедерено предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL), широко применяемое в мире в качестве

альтернативного подхода к обучению языкам. Данный образовательный подход известен благодаря своей междисциплинарной форме, позволяющей изучать одновременно иностранный язык и неязыковой предмет.

По определению Европейского сообщества, предметно-языковое интегрированное обучение – это дидактической метод, основанный на факт, что приобретение языка происходит не только на занятиях английского языка, изучаемого как отдельный предмет, оно также может формироваться на занятиях по неязыковым предметам. Изучая неязыковые предметы на иностранном языке, студенты работают не только над словарным запасом, но и развивают коммуникативные навыки [Untiedt A.,2013, с.7].

Очевидно, что предметно-языковое интегрированное обучение стало популярным благодаря возрастающей потребности на рынке труда в специалистах со знанием иностранного языка сначала в Европе, затем и по всему миру.

Анализ большого количества педагогических исследований в области интегрированного обучения показал, что предметно-языковое интегрированное обучение (CLIL) имеет ряд преимуществ:

1. при данном подходе иностранный язык не является предметом обучения, как считалось ранее, а выступает инструментом обучения неязыковым предметам. Когда язык является средством познания, изучения чего-то нового или средством обучения чему-то новому, он приобретает естественный характер;

2. когда целевой иностранный язык интегрируется с неязыковым предметом, у обучающихся появляется возможность улучшить компетенции по иностранному языку, так как они постоянно находятся под влиянием целевого языка, используя его на занятиях по неязыковым предметам;

3. междисциплинарная форма данного подхода, при котором обучение языку и предмету происходит одновременно, способствует развитию метапредметных стратегий у обучающихся, которые являются ключевыми двигателями обучения.

Однако, переход преподавания предметов с родного языка на преподавание на иностранном языке является сложным и продолжительным процессом, [Lasagabaster D.,2017. 688-712] успешность которого зависит от множества факторов, начиная с управления процесса внедрения CLIL, до отношения обучающихся к данному типу обучения.

Для успешной реализации интегрированного обучения языку и предмету, один из известных CLIL-экспертов, Kelly Keith, называет четыре ключевых фактора:

а) управление и поддержка внедрения CLIL(управленческий фактор); б) роль и компетенции преподавателя (фактор преподавателя);

в) фактор ресурсов;

г) фактор обучающихся [Kelly K.,2013].

В предыдущих работах, проводимых в рамках внутривузовского научного проекта «Развитие предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в ЗКГМУ им.Марата Оспанова», начатого в 2018 году, на первом этапе исследования нами уже были проанализированы некоторые проблемы, касающиеся управления внедрением CLIL, и были предложены механизмы, способствующие эффективному решению проблем при преподавании медицинских дисциплин на иностранном языке. [Сыдык Л.С, 2018. с.48]. В данной статье рассматриваются фактор преподавателя, который является одной из ключевых фигур в процессе интегрированного обучения, и подготовка по предметно-языковому интегрированному обучению. Преподаватель должен хорошо знать свой предмет, и владеть методикой преподавания своего предмета. Однако, от преподавателя, интегрирующего свой предмет с иностранным языком, требуются дополнительные компетенции, так как меняется не только язык обучения, но и способ преподавания. [Kewara P.,2016. 28-40]. Для того, чтобы ответить на вопрос: какими компетенциями должен владеть преподаватель– врач при преподавании медицинских дисциплин на английском языке, мы проанализировали компетенции, требуемые от CLIL– преподавателя (The CLIL Teacher's competencies grid), разработанные Европейскими экспертами в области предметно-языкового интегрированного обучения.

Pavesi и другие исследователи (2001) классифицируют компетенции CLIL– преподавателя следующим образом:

- знание языка 1 (L1) для понимания трудностей обучающихся и хорошее владение целевым языком, выбранным инструментом обучения (target language);

- хорошее знание предметной тематики;

- умение планировать и организовать занятия в соответствии с когнитивными потребностями обучающихся;

- умение использовать ИКТ на занятиях;

- умение способствовать постепенному развитию целевого языка (target language), а также знаний по изучаемому предмету у обучающихся [Paveci M.,Bertocchi D.,2001. 32].

- По мнению Дэвида Марша, одного из разработчиков CLIL-подхода, преподаватель должен уметь использовать соответствующие коммуникативные методы, чтобы облегчить понимание смысла предметного материала; использовать стратегии (например, повторение) для моделирования правильного использования целевого языка; использовать двойную направленность деятельности, которая одновременно учитывает языковые и предметные аспекты; умение работать со студентами с разными языковыми и культурными традициями [Marsh D., 2002].

- Таким образом, при интегрированном обучении преподаватель– предметник в определенной степени выполняет функции преподавателя иностранного языка. Тем не менее, как подчеркивает Д.Койле, учитель– предметник не обязан знать иностранный язык на уровне носителя языка [Coyle D., 2010. 22-39]. Преподавателям, владеющим иностранным языком на уровне В2 в соответствии с Общеевропейскими компетенциями (CEFR), разрешено вести занятия на иностранном языке. Однако, как показывает практика, в настоящий момент большее значение все еще придается совершенствованию языковых компетенций преподавателей,(наличие сертификатов IELTS), чем разработке специальных обучающих курсов для ППС по применению предметно-языкового интегрированного обучения.

Анализируя вышеуказанные компетенции, необходимые CLIL– преподавателям, можно заметить, что даже специалист при хорошем уровне владения иностранным языком может сталкиваться с серьезными трудностями при преподавании неязыковых дисциплин на английском языке, так как оно требует подход, методы и стратегии преподавания и обучения значительно отличающегося от традиционного преподавания [Coyle D.,1999.17-38]. Кроме того, преподавание неязыковых дисциплин на английском языке в медицинских вузах осложнено тем, что речь идет о медицинских специалистах с недостаточной иноязычной компетенцией. В связи с этим развитие потенциала ППС вуза в вопросе повышения методологии предметно-языкового интегрированного обучения становится очевидным и актуальным так как «понимание методологии CLIL может компенсировать недостаточные языковые навыки учителя на CLIL –занятиях [Ball P., 2013. 44-64].

Таким образом, в рамках проекта, после обобщения предыдущего опыта ЗКМУ им.Марата Оспанова, на втором этапе исследования был организован обучающий курс для действующих и потенциальных CLIL -преподавателей по методологии предметно-языкового интегрированного обучения.

Курс, рассчитанный на 30 часов был направлен на повышение теоретических знаний и практических навыков преподавателей неязыковых дисциплин по методологии CLIL. Во время обучения преподаватели были ознакомлены с концепцией CLIL, с ключевыми принципами, целями и задачами, с типами языков (BICS/CALP), применяемых на CLIL– занятиях. Преподаватели впервые имели возможность обсуждать и ознакомиться со стратегией развития базовых навыков межличностной коммуникации(BICS) и развития знаний академического языка (CALP) у обучающихся, приемами разработки заданий, работы с текстами в контексте CLIL, приемами языковой поддержки (Scaffolding) для освоения предметного материала и критериями оценивания предметных и языковых знаний и навыков обучающихся. Конечными результатами курса являлись:

- улучшение уровня английского языка;

- углубленное понимание целей и задач CLIL, принципов и методов, на которых базируется предметно-языковое интегрированное обучение;

- осознание преподавателем лингвистических проблем с которыми сталкиваются обучающиеся при изучении медицинских дисциплин на английском языке;

- совершенствование умений и навыков преподавателей оказать языковую поддержку;

- совершенствование умений и навыков преподавателей разрабатывать инструменты и критерии оценивания предметных и языковых знаний и навыков обучающихся;

- знание стратегии развития познавательных навыков обучающихся (Bloom's Taxonomy).

Материалы и методы исследования: В обучающем курсе приняли участие 26 (n=26) действующих и потенциальных преподавателей различных кафедр ЗКМУ имени Марата Оспанова с разным педагогическим стажем и уровнем владения английского языка (Elementary, Pre-Intermediate). Все они являются участниками научного проекта. 11 участников в течение 3 лет ведут занятия на английском языке по следующим дисциплинам: химия, внутренние болезни, микробиология и иммунология, молекулярная биология, общественное здравоохранение и этика в здравоохранении, ИКТ, биостатистика, анатомия, физическая культура.

В качестве основного исследовательского метода использовался метод анкетирования до прохождения и после завершения курса по методологии CLIL. Полученные в ходе исследования данные подвергались как количественному, так и качественному анализу.

Обучающий курс по методике для преподавателей вуза (участники проекта) был разработан в соответствии с Европейским Положением по обучению CLIL – преподавателя (The European Framework for CLIL Teacher Education). Данное Положение состоит из двух компонентов: целевые профессиональные компетенции и модули для профессионального развития.

В программу курса по методологии CLIL были включены следующие аспекты целевых профессиональных компетенций:

– Основные понятия концепции предметно-языкового интегрированного обучения, включающие способность определить контекст подхода, цели и задачи, модели и варианты;

– Осознание языка и предмета, включающее умение определить необходимые предметные знания и навыки, которыми нужно овладеть, и препятствия, затрудняющие освоение предметного знания;

– Методология и оценка, охватывающие большой набор компетенций, в частности, умение определить ключевые понятия предметного содержания и модифицировать методы преподавания, учитывая языковой уровень и потребности обучающихся, чтобы сделать учебный материал доступным;

– Учебные ресурсы и учебная среда, заключающиеся в умении разрабатывать, составлять и оценивать учебный материал»;

– Управление группой, то есть умение использовать язык для взаимодействия в аудитории для управления учебной деятельностью во время занятий.

Вопросы анкетирования были сформулированы с учетом задач проекта, и ориентировались на то, чтобы преподаватели сделали выводы о своих профессиональных компетенциях, приобретенных во время курса и оценили свои способности – как применить знания и навыки в разных областях CLIL–компетенций.

Анкетирование для определения уровня теоретических знаний ППС о предметно-языковом интегрированном обучении (CLIL) проводилось до начала и после завершения курса. Анкетирование состояло из двух частей. Первая часть состояла из 10 утверждений, предполагавших ответ по 5– бальной шкале (Lickert-scale):

1. Я согласен;
2. Я скорее согласен;
3. Я не знаю;
4. Я скорее не согласен;
5. Я не согласен).

Все 10 утверждений побудили участника проекта задуматься о профессиональных компетенциях, приобретенных в ходе курса и оценить свою способность применять знания и навыки из различных областей компетенций CLIL. Первые два утверждений были связаны с личной рефлексией о знания языка, например, «Я могу использовать стратегии для поддержки изучения языка на занятиях». Утверждений с № 3 по № 8 касались методологии и оценки, например, «Я могу планировать уроки, учитывая и содержание дисциплины, и язык в рамках учебной программы». Вопрос № 9 сфокусирован на компетенциях, определенных в «Учебные ресурсы и учебная среда»: «Я могу разрабатывать учебно-методические материалы, необходимые для развития когнитивных и языковых навыков обучающихся». Последний вопрос № 10 «Я могу использовать язык соответствующей сложности, чтобы убедиться, что мое интегрированное занятие проходит гладко», включает в себя ряд компетенций, связанных со способностью учителя определять, адаптировать и использовать целевой язык (язык обучения) на CLIL-занятиях, например, сформулировать ключевые концепции предметных тем доступно для обучающихся, изменив методы преподавания, используя соответствующий язык для взаимодействия в группе для управления работой в аудитории.

Вторая часть анкеты включала три открытых вопроса, в которых предлагалось представить личное отношение респондентов к привлекательности и пригодности подхода в профессиональном контексте и обосновать свой выбор. Варианты ответов: 1) Подход CLIL мне нравится, потому что ...; 2) У меня есть сомнения по поводу методов CLIL, потому что ...; 3) Подход CLIL меня не устраивает, потому что ...

Респонденты писали свои комментарии в одном из разделов, наиболее близких к их точке зрения, либо заполняли два или три раздела. Все вопросы сформулированы на русском языке для более точного понимания. Респонденты не указывали свои имена, что обеспечивало конфиденциальность. До анкетирования пробный вариант был отправлен пяти преподавателям, затем после получения ответов некоторые вопросы были изменены.

Результаты исследования.

В предложенных диаграммах наглядно продемонстрированы полученные количественные результаты нашего исследования до и после проведения курса по методологии предметно-языкового интегрированного обучения.

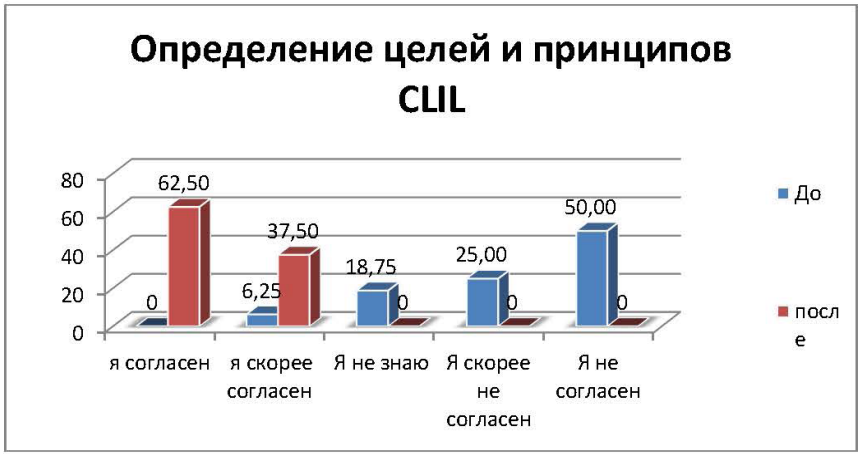

Рисунок 1 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Определение целей и принципов CLIL»

До проведения эксперимента в определении целей и принципов CLIL

«Я скорее не согласен» и «Я не согласен» дали положительный ответ 25,00 и 50,00 респондентов после проведения эксперимента в определении целей и принципов CLIL соответственно согласились с предложенными утверждениями 62,50 % и 37,50 %.

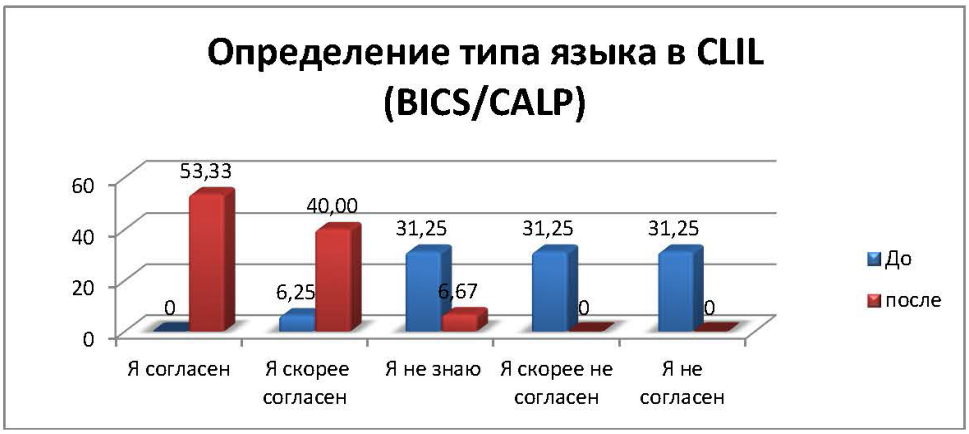

Рисунок 2 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Определение типа языка в CLIL (BICS/CALP)»

Аналогично первому вопросу и на данный вопрос большинство респондентов после завершения курса согласились с утверждениями(53,33% и 40,00 соответственно).

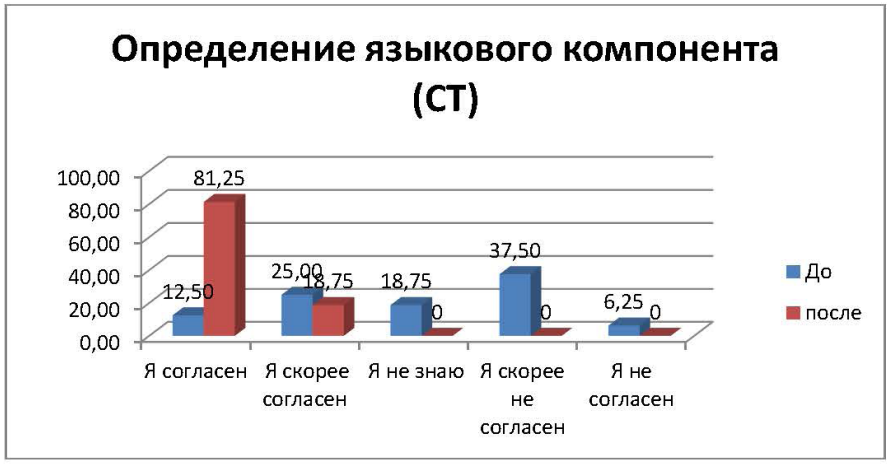

Рисунок 3 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Определение языкового компонента (CT)»

На третьем рисунке представлена диаграмма с ответами на вопрос определения языкового компонента (CT). Здесь преподаватели также дали положительный ответ – из 100% опрошенных 81,25%.

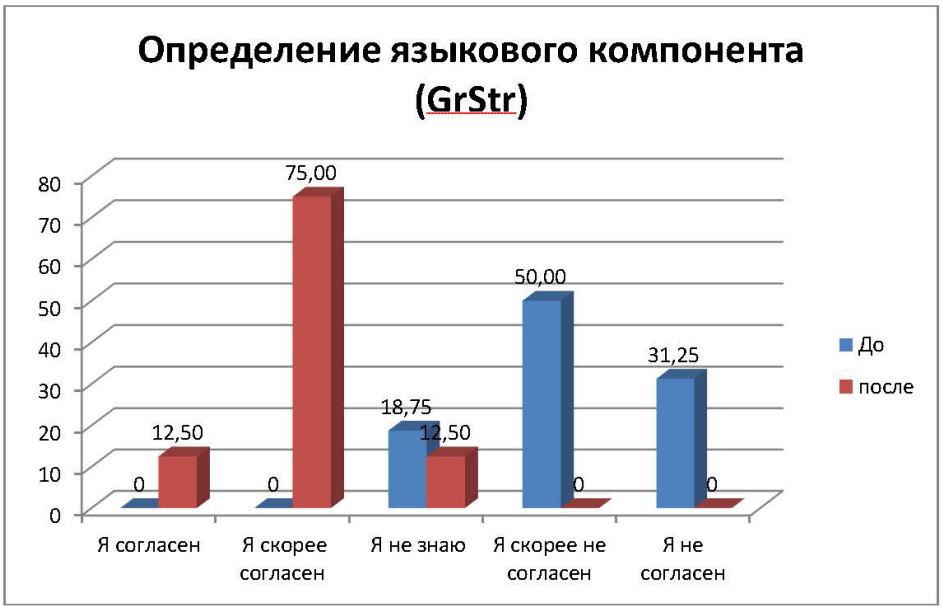

Рисунок 4 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Определение языкового компонента (GrStr)»

После проведения эксперимента слушатели на вопрос определения языкового компонента (GrStr) ответили «Я скорее согласен» – 75,00 % и «Я согласен» – 12,50 %, хотя ранее сомневались и не согласились.

По результатам ответов на вопрос «Применение стратегий языковой поддержки» уже после проведения эксперимента: «Я согласен» и «Я скорее согласен» данные повысились с 6,25 % и 12,50 % до 43,75 % и 43,75 % соответственно.

Рисунок 5 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Применение стратегий языковой поддержки»

Рисунок 6 – Диаграмма соотношений результатов ответов на вопрос «Разработка когнитивных заданий (Т.Блума)»

По разработке когнитивных заданий (Т.Блума) до и после эксперимента многие слушатели воздержались от ответа (31,255 и 37,50%.) Если до эксперимента многие (31,25%) не соглашались с утверждениями, то уже после эксперимента они согласились 18,75% и 31,25%, изменив тем самым свое мнение.

Обсуждение.

Для эффективной реализации предметно-языкового интегрированного обучения, с точки зрения профессиональных навыков, преподаватель, в первую очередь, должен быть способен определять цели и задачи CLIL. Это помогает преподавателям осознать свои собственные функции в интегрированном обучении и адаптировать CLIL к соответствующим условиям. К сожалению, результаты исследования показывают, что до прохождение курса преподаватели вуза, занимающиеся предметно– языковым интегрированным обучением(CLIL), слабо ориентировались в целях и задачах и ,соответственно, своих функциях в качестве преподавателя английского языка при интегрированном обучении. У преподавателей– предметников наблюдались недостаточная языковая поддержка и недостаточно четкое понимание типов языка (базовые межличностные коммуникативные умений (BICS) и знания когнитивного академического языка (CALP)), которые необходимо развивать.

Поскольку CLIL является сложным подходом и значительно отличается от традиционных методов обучения иностранного языка, один из важных моментов, которым любой преподаватель должен владеть при интегрированном обучении – это техника создания поддержки знаний (Scaffolding), то есть «временная помощь», с помощью которой преподаватель помогает обучающимся, как что-то сделать,

чтобы впоследствии обучающийся смог выполнить аналогичное задание в одиночку самостоятельно. К сожалению, до прохождения курса многие преподаватели затруднялись назвать стратегии поддержки (Scaffolding) для снятия лингвистических трудностей (лексические и грамматические) при работе с учебными материалами. Однако, в качестве одной из стратегий, способствующих пониманию учебного материала на иностранном языке, было отмечено использование наглядных материалов при недостаточной языковой компетенции преподавателя.

Другой немаловажный фактор в интегрированном обучении – применения таксономии Блума (Bloom's Taxonomy), то есть обучение мыслительным навыкам наряду с развитием языковой компетенции и знаний по предмету, а также развитие когнитивных навыков, навыков критического мышления (HOTs). Вопросы, касающиеся навыков применения таксономии Блума (Bloom's Taxonomy) в разработке учебных заданий в контексте интегрированного обучения до курса показали достаточно хороший уровень по сравнении с другими навыками. Это обусловлена тем, что большинство преподавателей были обучены применению таксономии Блума на курсах повышения квалификации.

Заключение.

Интегрированное обучение предполагает тщательную разработку программ по подготовке преподавателей с учетом методологии CLIL и создание условий для повышения профессиональных компетенций в целях успешной реализации предметно-языкового интегрированного обучения. Поскольку интегрированный характер данного подхода меняет роль преподавателя, то он требует от преподавателя приобретения новых компетенций и пересмотра представлений о преподавании и обучении, которые приводят в результате к изменениям в преподавательской деятельности. К сожалению, в настоящее время, внимание зачастую уделяется преимущественно изучению языка, а не методическим аспектам преподавания на иностранном языке. Поэтому для улучшения качества преподавания на иностранном языке необходимо уделять больше внимания обучению преподавателей по методологии CLIL, а также профессиональным компетенциям. Преподаватели должны быть обучены планированию урока в контексте CLIL согласно с его принципами, когнитивным и метакогнитивным стратегиям обучения, овладению вторым языком, применению критериев и инструментов оценивания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ball, P., Lindsay, D.(2013) Language demands and support for English-medium instruction in tertiary education. Bristol UK: Multilingual Matters, pp.44-64.
2. Coyle, D.(1999). Students in content and language integrated contexts: Planning for effective classrooms. London: Center for Information on Language Teaching and Research (CILT).
3. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D.(2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
4. Сыдык Л.С. Егизбаева, Л.Е., Книсарина М.М., Таушанова М.К., Турдалина К.Б. Реализация предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в ЗКГМУ имени Марата Оспанова: вызовы и возможности // Актуальные вопросы фундаментальной и прикладной морфологии человека и животных», посвященной 80-летию академика АМН РК, доктора медицинских наук, профессора Умбетова Туракбая Жетеновича / Сборник статей. Ответственные редакторы: Р.Е.Егембердиева, Л.И.Иванова. – А.: ЗКГМУ,2018. – С.48-49.
5. Kelly, K., 2014. Ingredients for Successful CLIL // Approaches to Teaching Content through English: Content and Language Integrated learning.http://teachingenglish.britishcouncil.org.cn/article/keith-kelly-ingredients-successful-clil-0
6. Kewara, P. (2016). Learning English through CLIL type approach: Concept and perspective for Thai teachers. Journal of Education, 27(1), 28-40.
7. Lasagabaster, D., Doiz, A. (2017). A Longitudinal Study on the Impact of CLIL on Affective Factors. Applied Linguistics, 38 (5), 688-712.
8. Marsh, D. (2002). CLIL/EMILE – The European dimension.Action,trends and foresight potential. University of Jyvaskyla, Finland.
9. Pavesi, M., Bertocchi, D., Hofmanova, M. & Kasianka, M. (2001) Teaching through a foreign language: a guide for teachers and schools to using Foreign Language in Content Teaching, (32 p.).
10. Retrieved from http://www.ub.es/filoan/CLIL/teachers.pdf
11. Untiedt A., Selton B., Decovsky M. CLIL at a Dutch secondary school 2013. p.7.

ӘОЖ 373.3:316.728

ХРАПЧЕНКОВА Н.И. [1], ЖАПАНОВА Р.Н.[2]
[1] «Bolashaq» академиясы» жекеменшік мекемесі, Қарағанды, Қазақстан
[2]Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды, Қазақстан
E-mail:[1]gulchi09@mail.ru, [2]riza_70@bk.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аннотация: *Мақала сабақта бастауыш сынып оқушыларының денсаулығын сақтаудың өзекті мәселесіне, оқу процесін оңтайландыруға, оқытудың Денсаулық сақтау технологияларын әзірлеу мен енгізуге, денсаулық пен салауатты өмір салты құндылығын қалыптастыруға арналған. Сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларының салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелері қарастырылды. Оқу-тәрбие үрдісінде салауатты өмір салтының аспектілері ашылды, бастауыш сынып оқушыларының көптеген ауруларын бақылау және алдын алу үшін денсаулық сақтау технологияларын қолдану қажеттілігі атап өтілді.*

Кілт сөздер: *денсаулық, салауатты өмір салты, бастауыш сынып оқушылары, денсаулық технологисы, денсаулық мәдениетін қалыптастыру, оқу-тәрбие үрдісі.*

ХРАПЧЕНКОВА Н.И.[1], ЖАПАНОВА Р.Н.[2]
[1] Частное учреждение «Академия «Bolashaq», Караганда, Казахстан
[2]Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан
E-mail:[1]gulchi09@mail.ru, [2]riza_70@bk.ru

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЗДОРОВЬЕСБЕРЕГАЮЩЕЙ ТЕХНОЛОГИИ В ФОРМИРОВАНИИ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация: *Статья посвящена актуальной проблеме сохранения здоровья учеников начальных классов на уроках, оптимизации учебного процесса, разработка и внедрение здоровьесберегающих технологий обучения и формирования ценности здоровья и здорового образа жизни. Так же рассмотрены проблемы формирования здорового образа жизни младших школьников. Раскрыты аспекты здорового образа жизни в учебно-воспитательном процессе, отмечена необходимость применения здоровьесберегающих технологий для контроля и предупреждения многих заболеваний у учеников начальных классов.*

Ключевые слова: *здоровье, здоровый образ жизни, учащиеся начальных классов, технологии здоровья, формирование культуры здоровья, учебно-воспитательный процесс.*

KHRAPCHENKOVA N.I.[1], ZHAPANOVA R.N.[2]
[1]Academy «Bolashaq» private institution, Karaganda, Kazakhstan
[2]Academician E.A. Buketov Karaganda State University
E.A.Букетова, Караганда, Казахстан
E-mail:[1]gulchi09@mail.ru, [2]riza_70@bk.ru

THE EFFECTIVENESS OF HEALTH-SAVING TECHNOLOGY IN THE FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE OF YOUNGER STUDENTS

Abstract: *The article is devoted to the actual problem of preserving the health of primary school students in the classroom, optimizing the educational process, the development and implementation of health-saving learning technologies and the formation of the value of health and healthy lifestyle. The problems of formation of a healthy lifestyle of younger students are also considered. The aspects of a healthy lifestyle in the educational process are revealed, the need for the use of health-saving technologies for the control and prevention of many diseases in primary school students is noted.*

Keywords: *health, healthy lifestyle, primary school students, health technologies, health culture formation, educational process.*

Қазіргі уақытта әлеуметтік экономикалық даму кезеңінде денсаулық сақтаудағы жеке тұлғаның рөлі көтерілуде. Н.Ә.Назарбаев өзінің Қазақстан халқына жолдаған «Қазақстан – 2030» жолдауында халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартуда денсаулықты сақтаудың маңызы туралы және салауатты өмір сүру салтын дамытудың қоғам үшін аса қажеттігі туралы айтып өткен болатын [1].

Қазақстан Республикасының мемлекеттік құжаттарында: Қазақстан Республикасының Ата заңында, «Білім туралы» заңында, «Білім» атты Мемлекеттік бағдарламада жас ұрпақтың денсаулығын сақтау мен нығайту бойынша белсенді іс-шаралардың қажеттігі мен мемлекеттік маңызды басымдылық ретінде көрсетілетіндігі жайдан жай емес.

Қазіргі кездегі елімізде жүргізіліп жатқан білім саясаты әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасуға бағдарланған. Әлемдік білім кеңістігінен жалпы білім берудің басымдылық мақсаты – өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін, өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлға даярлау. Қай кезеңде болмасын білім мен тәрбие егіз ұғым екендігін ескерсек, отбасынан бастау алған бала тәрбиесі бастауыш сыныпқа келгенде жалғасын тауып, болашаққа қадам басары анық. Олай болса, бастауыш сынып оқушыларының тәрбиесін жан-жақты жетілдірудің жолдарын айқындап, бала денсаулығын сақтаудың жолдарын қарастыру заман талабынан туындап отырған жағдайлардың бірі.

Көптеген ғалымдар денсаулық тұлғаның барлық мүмкіндіктерінің ашылуының шарты болып табылады, ол баланың жас кезінен бастап қаншалықты денсаулығын сақтауға бейімделген және салауатты өмір салтының дағдыларын қалыптастырғанына байланысты деп қарастырады. Ал Ж.О:Жилбаев, Г.С.Акиева, Г.Д.Алимжанова, А.В.Ахаев, Е.Д.Даленов, А.С.Иманғалиев, т.б. бұл мәселені тұлғаның физикалық, психикалық және әлеуметтік сәттілігіне байланысты қарастырады [2].

БҰҰ-ның Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымның анықтамасы бойынша денсаулық дегеніміз - адамның дене бітімінің кемістігінің жоқтығы мен аурулардың болмауы ғана емес, оның дене, рухани және әлеуметтік жағдайының сәтті болуы.

Денсаулықты сақтау мектептің оқу үрдісінің бір нышаны болып келеді. Ол денсаулық сақтау технологияларында, денсаулық сақтау ортасын құруда, мұғалімдердің оқушының денсаулық мәдениетін қалыптастыру мақсатында медицина қызметкерлерімен, әлеуметтік педагог, психологтармен бірлескен әрекеттерде көрініс беруде.

Соңғы кезде денсаулықты қалыптастыру факторының ең негізгісі салауатты өмір салты екендігін көптеген педагогикалық, психофизиологиялық, медециналық зерттеулерде атап айтсақ Р.ИАйзман, В.Ф.Базарный, И:И:Брехман, Э:Н:Вайнер, Э:М:Казин, В:В:Колбанов, А.Г.Комков, Г.А.Кураев, Ю.П.Лисицын, Н.К.Смирнов, т.б. ғалымдардың еңбектерінде атап көрсетіледі.

Денсаулық мәселелері ғылыми әдебиеттерде кең қарастырылған. Адам денсаулығына байланысты фундаменталды мәселелер Н:М.Амосов, П.К.Анохин, Г.А.Апанасенко, К.И.Адамбеков, Р.М.Баевский, И.И.Брехман, В.П:Казначеев, Э.М:Казин, Г.А.Кураев, Ю.П.Шорин, А.Г.Шурина, т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Денсаулықтың жоқтығы адамның өмір сүру әдебіне байланысты денсаулықтың құнын санат түрде қабылдамайды, сондықтан да сәтсіздікке ұшырайды. Денсаулықты бұл тұрғыда талқылау ашық ақпараттық-профилактикалық мәселеден санитарлық-гигиеналық, әлеуметтік-медециналық, психофизиологиялық факторлары ескерілген оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыруды қарастыратын педагогикалық мәселеге айналады.

Денсаулық мәселелерін білім беру жүйесінде қарастырған ғалымдар Р.И.Айзман, Е.А.Бабенкова, М.М.Безруких, Г.К.Зайцев, Н.А.Заруба, В.Д.Сонькин, Л.Г.Татарникова, В.И.Ярославцева.

Денсаулық ұғымының мұғалімдер мен оқушылардың денсаулығына байланысты қатынасының маңызы зор, себебі білім беру мекемелері баланы әлеуметтендіру бойынша маңызды буын, ол жерде өзге де құндылықтармен бірге денсаулықтың құндылығын игереді, өз денсаулығы мен өзге қоршаған адамдар денсаулығын сақтау мотивин қалыптастырады [3].

Оқушының оқу мен тәрбиесін денсаулық сақтау тұрғысынан ұйымдастыру дегеніміз – оқушының рухани және физикалық сәтті жағдайын қорғауға бағытталған психо-педагогикалық және санитарлық-гигиеналық негіздеріне сүйенген салауатты өмір салтының принциптерін жүзеге асыру.

Қазақстан Республикасының бүгінгі күнгі білім беру тұжырымдамасы мен білім беру жүйесін реформалаудың негізгі бағыттарында мектептерде денсаулықты сақтауды ұйымдастырудағы жаңалығы ретінде оқу-тәрбие процесіне денсаулық сақтау технологиялары енгізілуде. Оқыту мазмұнына жаңалық ендіру оқу-тәрбие процесіне қатысушылардан үлкен күш пен еңбекті талап етеді. Ол өз кезегінде

физиологиялық шаршау мен психоэмоциялық артық жүктеме түріндегі ағзаның функционалдық ахуалының әр түрлі ауытқуларын тудырады. Сол себепті де бастауыш сынып оқушыларында психиканың бұзылуы және стресстік жағдайлар көп болады.

Соңғы кезде дәстүрлі жүйеде оқу процесін ұйымдастырудың кейбір жақтарының кемшіл тұстары ашылуда. Сол себепті де оқытудың тиімділігін арттыратын қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды тиімді пайдалану аса маңызды міндеттердің бірі.

Технология дегеніміз – білім беру процесіне қажетті әдіс-тәсілдер жүйесімен техникалық және адами ресурстарды пайдалана отырып оқытуды жетілдіре отырып білімді меңгерту.

Білім беру технологияларының жіктелуінде «Денсаулық сақтау технологиялары» деген ұғым жоқ. Себебі, ол нақты бір технология түрінде болмайды. Десек те, «Денсаулық сақтау технологиясы» ұғымы бала денсаулығын қалыптастыру, сақтау және нығайту бағытындағы барлық жұмыстарын біріктіреді.

Бұл ұғымға Н.К. Смирнов: «Денсаулық сақтау технологиялары - бұл бала мен педагог денсаулығына зиян келтірмей оқу үдерісін ұйымдастырудың формалары мен тәсілдерінің жиынтығы», деп анықтама берген [4].

Бүгінгі бастауыш білім берудің мақсаты – түйінді және пәндік құзыреттерді қалыптастыру арқылы өзін-өзі дамыту мен өзіндік басқаруды қамтамасыз етуге, қоршаған шынайылықты түйсінуге, өзінің даралығын сезінуге, негізгі оқу және айналасындағы адамдармен өзара әрекеттесу дағдыларын игеруге, өзінің оқу іс-әрекетін ой елегінен өткізуге жағдай жасау арқылы көрінеді. Бұл мақсатқа бастауыш сынып оқушысы мен мұғалім денсаулығын көздейтін оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың әдіс-тәсілдерін жинақтаған денсаулық сақтау педагогикалық технологиясы арқылы жете алады.

Ол тек білім беру процесінің міндеттерінің бірі ретінде көрінуі мүмкін. Сонымен қатар оқу процесінің медицина-гигиеналық бағыты (мұғалім-медицина қызметкері), дене шынықтыру – сауықтыру бағыты (дене шынықтыру сабақтарына ерекше назар аударатын), экологиялық (табиғатпен үйлесімді қарым-қатынас жасау) және тағы басқа да болуы мүмкін. Тек оқытуды кешенді түрде қарастырғанда ғана оқушы денсаулығын қалыптастыру мен нығайту міндеттері шешілуі мүмкін.

Денсаулық сақтау технологиялары көптеген педагогтарға белгілі. Психологиялық–педагогикалық әдіс-тәсілдерді, технологияларды жинақтайды және соған қоса мұғалімнің өзін-өзі үнемі жетілдіруге ұмтылысын қажет етеді.

Денсаулық сақтау педагогикалық технологиясының негізгі артықшылықтары:

- дені сау бала – тәжірибе жүзінде қол жеткізуге болатын бала дамуы;

- сауықтыру дегеніміз емдеу-профилактикалық шаралардың жиынтығы емес, баланың психофизиологиялық мүмкіндігін дамыту формасы;

- жеке-дара саралап оқыту дегеніміз – оқушыны сауықтыра дамыту жұмыстарының негізгі құралы.

Денсаулық сақтау технологиясының мақсаты баланың денсаулық сақтау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, оған салауатты өмір-салты туралы қажетті білім, қабілет пен дағдылардың қалыптасуы болып табылады.

Барлық денсаулық сақтау технологияларының негізгі ерекшеліктері –оқушы денсаулығын үнемі экспресс – диагностикадан өткізіп, бақылап отыру және және ағзаның қалыпты дамуын бақылап, оқушы денсаулығы туралы қажетті қорытындыларды оқу жылының басы мен аяғында жасап отырады [5].

Кез-келген білім мекемелерінің негізгі қызметі денсаулық сақтау технологиялары негізінде оқушыны салауатты өмір сүруге дайындау.

Денсаулық сақтау технологияларының жалпы құрылымы мен жүргізілу барысын біле отырып, денсаулық сақтаудың негізгі мәселелерін шешуді жүзеге асыруымыз қажет. Бұл денсаулық сақтау технологияларының маңызды бірінші қадамы деп санауға болады. Екінші қадам бала мен мұғалім арасында сенімді қарым-қатынас орнату деп түсіну қажет, яғни баланы технологияның субъектісі деп қарау керек.

Бұл жерде мұғалім мен бала қарым-қатынасы тек мәлімет алмасу ғана деп түсінбеу керек. Баланы «Мен» тұрғысында дамыту сапалы даму деңгейін береді, осы тұрғыда дамыту оны нағыз субъект ретінде дамуын көздейді.

Мұғалімнің алдында жеке-тұлғалық ерекшеліктері бойынша әр түрлі құрамды балалар болады. Олардың әрқайсысының деңгейне сәйкес оқу-тәрбие процесін ұйымдастыру мұғалімнен үлкен психологиялық–педагогикалық, кәсіби біліктілікті қажет етеді.

Денсаулық сақтау технологияларының мақсатына жету үшін оқытудың мынадай құралдары қолданылады:

- қозғалысқа бағытталған құралдар;
- табиғаттың сауықтыру күштері;
- гигиеналық факторлар.

Бұл құралдарды кешенді пайдаланғанда ғана сауықтыру міндеттерін шеше алады. Қозғалысқа бағытталған құралдарда сауықтыру технологияларының міндетін шешеді және оларға мыналар жатады:

- стретчинг;
- ырғақ пластикасы;
- динамикалық үзілістер;
- қозғалмалы және спорт ойындары;
- релаксация;
- саусақ гимнастикасы;
- көз гимнастикасы;
- дем алу гимнастикасы;
- сергіту гимнастикасы т.б.

Жоғарыда келтірілген құралдарды пайдалануға қойылатын бірден-бір талап оларды жүйелі түрде пайдалану қажет.

Олар:

- алдын алу әдістері қолданылатын сабақ түрінде;
- ырғақты музыкаларды қолдану;
- сабақты аудио сүйемелдеу;
- жоғары мен төмен белсенділікті қажет ететін сабақтарды кезек қою арқылы;
- денсаулық мерекесі;
- табиғатқа серуендеу;
- экскурсия;
- оқушының ата-анасымен жұмыс бағыттарында салауатты өмір салтын насихаттау мақсатында ата-аналар жиналысында денсаулық сақтау технологиялары арқылы ұйымдастыру т.б.

Денсаулық сақтау технологияларын құрайтын әртүрлі сауықтыру іс-шараларының оқушы денсаулығына позитивті әсерінің тиімділігі әдіс-тәсілдердің сапасымен емес, оның қаншалықты сауатты жалпы жүйеге кіріктірілгені, бала денсаулығына бағытталғандығы, тиімділігімен анықталады [6].

Денсаулық технологиясы жеке дара болуы мүмкін емес. Керісінше, «Денсаулық сақтау технологиясы» ұғымы оқушы денсаулығын сақтау, қалыптастыру мен шынықтыруға бағытталған барлық жұмыстарын кіріктіреді.

Денсаулық сақтау технологияларын ғылым өнер ретінде және оқушыларды келешекте өз балаларын дені сау, бақытты етіп өсіре алуда үлгі болуы үшін оқытып, тәрбиелеу міндеті ретінде көрсетуге болады.

Мектеп пен мұғалімді денсаулық сақтау технологияларына жүйелі кезегімен қатыстыру төмендегідей жүргізіледі:

- мектептің оқушы денсаулығына кері әсер ететін мәселелерін анықтап, оларды жылдам шешу керектігін түсінуі;
- оқушының денсаулық жағдайының сәтсіз болуына бүкіл ұстаз қауымы жауапты екендіктерін мойындауы;
- қажетті денсаулық сақтау технологияларын игерулері;
- игерілген дайындықты тәжірибе жүзінде бір-бірімен, медицина қызметкерлерімен, оқушылармен, олардың ата-аналарымен бірлесе отырып іске асыру.

Оқушының сабақты жақсы оқуы оның 1-сыныпқа келгендегі денсаулық жағдайымен тығыз байланысты. Сондықтан оның денсаулығын анықтай отырып, одан кейінгі мектептегі оқу кезінде олардың оқу-тәрбие үрдісін дұрыс ұйымдастыру өте маңызды.

Қазіргі уақытта қолданыстағы бала денсаулығын сақтауға әртүрлі әдістер мен оқыту формаларын ұсталатын денсаулық сақтау технологияларын бірнеше топқа бөлуге болады. Оларды өзара жинақтай отырып 2 типін бөліп көрсетуге болады: ұйымдастырушылық және педагогикалық.

Бірінші типке оқыту барысында денсаулық сақтау жағдайы жасалған технологиялар жатады, ал педагогикалық технологияларға балаға ақпараттық, психологиялық және биоэнергетикалық деңгейде ықпалы бар технологиялар жатқызылады.

«Салауатты өмір салты» ұғымы адамның қызметін өз деңгейінде жүргүзуге қажетті өмір, еңбек, демалыс, тұрмыс жағдайларын сауықтыру үшін жасалатын әрекеттері екендігін көрсетеді. Денсаулық сақтау технологиялары барлық оқу сатыларында оқу-тәрбие үрдісінің сапасын көтереді, әрі тұлғаны дамытады, оның әртүрлі бағыттағы талабын жүзеге асырады.

Қорыта келгенде, денсаулық сақтау технологияларын ендірудегі мақсат – денсаулық сақтау жөніндегі мұғалімнің білімін жетілдіру, оқушының дене шынықтыру жаттығуларын және сауықтыру әдістемесін жетілдіру. Денсаулық сақтау мұғалімнен үлкен кәсіби біліктілікті (оның білімі, білігі, мәдениеті, балаға деген ізгілікті қарым-қатынасы, оқытудың жеке тұлғалыққа бағытталған жүйесінде жұмыс істей білуі) қажет етеді. Мақсатқа жету мен оң нәтиже алу үшін технологиялық амалдар мен денсаулық сақтаушы әрекеттер үнемі жасалуы кажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2030». - Алматы: Білім, 1997.

2. Акиева Г.С. Оқушылардың денсаулығын сақтау жүйесін дамыту мен жетілдірудің педагогикалық негіздері. - Алматы, 1997.

3. Алимжанова Г.Д. Оқушылардың салауатты өмір салтын қалыптастыру тұжырымдамасы.- Алматы, 2001.

4. Смирнов Н.К. Мектеп жұмысын бағалау критериясы ретінде оқушылардың денсаулығы туралы қамқорлық // Әдіскер. -2005, №4.

5. Адамбеков К.И. Оқушылардың дене тәрбиесінің педагогикалық негіздері. - Алматы, 1995.

6. Абылкасымова А.Е., Даниярова К.А., Тулеубаева Х.Т. Оқу-тәрбие үрдісіндегі денсаулық сақтау технологиялары.- Астана, 2005.

CHEKMAREVA N.V.,
YAKHINA S.B.,
TLEUMETOV B.T.,
GIZATULINA A.F.
Teachers of the Department of Foreign Languages,
Karaganda State University
Karaganda

FROM READING TO SPEAKING: INTEGRATING ORAL COMMUNICATION SKILLS

Аннотация. *Мақалада тілдік мәселелердің жалпы аспектілері, атап айтқанда ағылшын тілінде сөйлесу проблемалары қарастырылады, оқушылар сыныпта кездеседі, осы мәселелерді шешудің тәсілдерін ұсынады, интерактивті оқытудың негізгі түрлерін талқылайды.*

Түйінді сөздер: *интеграция, ауызша қарым-қатынас, дағдылар, рефлексия, еркін сөйлеу.*

Аннотация. *В статье исследуются общие аспекты языковых проблем, а именно проблемы говорения на английском языке, с которыми сталкиваются студенты на занятиях, представлены подходы к решению этих проблем, рассмотрены основные виды интерактивногообучения.*

Ключевые слова: *интеграция, речевая коммуникация, навыки, рефлексия, свободное владение.*

Annotation. *The article examines the general aspects of language problems, namely the problems of speaking in English, which students face in class, presents approaches to solving these problems, discusses the main types of interactive learning.*

Keywords: *integrating, oral communication, skills, reflect phase, fluency.*

According to Ur [Ur.P., 1996, c. 120], “of all the four skills (listening, speaking, reading and writing), speaking, seems intuitively the most important.” Indeed, whether for business or pleasure, a primary motivation to learn a second language is to be able to converse with speakers of that language. This explains why so many language learners are very interested in the speaking skill.

However, in addition to being an important skill, speaking is also agreat challenge for foreign languagelearners, and students must masterseveral difficult micro skills, including the pronunciation of unfamiliar phonemes, the correct placement of stress and intonation, and the appropriate use of formal and informal expressions. To complicate matters, students in English as a foreign language (EFL) environment have few opportunities to speak English outside of the classroom. There is little wonder then, that after more than ten years of study, college graduates in Kazakhstan are often incapable of effectively communicating with foreigners in English, a phenomenon known as *mute English*.

The Status quo of teaching spoken English in Kazakhstan is plenty of time and money spent with unsatisfactory outcomes, a problem that has attracted the attention of the government.

As a Chinese proverb says, "poverty gives rise to a desire for change," and researches and teachers now agree that there is no solution but reform. Opinions are divided on how to go about making a change in the way English is thought, although many see a problem with the traditional overemphasis on grammar and vocabulary in English classes where students receive intensive but separate practice in reading, writing and listening with no speaking involved.Even speaking classes do not provide chances for oral interaction, as most of the teachers talk on and on throughout the lesson without giving students any opportunity to speak, thus turning the class into a listening exercise.

Integrating oral communication skills

A reasonable solution is to support a more integrated approach, where speaking is added to reading and writing lessons to ensure that students receive essential practice in oral communication.Since the listening skill is already a natural complement to any true speaking activity, adding speaking opportunities to a reading or writing lesson automatically allows students to integrate at least three skills. This integration has many advantages, as it adds variety, encompasses students’ different strengths, and creates interactive possibilities by focusing on both productive and receptive skills. In addition interesting topics associated with reading and writing lessons lend themselves well to speaking tasks. This facilitates students’ acquisition of English by providing them with topics to discuss and opportunities to test their language hypothesis.

In many cases, integrating skills will require teachers to shatter their boundaries, between the traditional courses where the four skills are taught separately. To institute such a change, we introduced an oral language component into our intensive reading classes for the intermediate level English majors.

Reading to speak

The following three activities provide students with the opportunity to practice their spoken English. According to Swain [Swain, 1955, c.125], when students produced English they may notice a gap between what they want to say and what they can say, leading them to recognize those language structures or elements that they do not know, or know only partially. But to us, a more important point is that the activities that appear in this article can help students notice the gap between what they said and what they wanted to mean, thus making them move from focusing their attention on meaning to focusing their attention on form. That is why these three activities stick to one basic principle-focusing students' attention first on meaning and secondly on form.

The integration of speaking and reading activities can be used in both intensive and extensive reading classes. Each activity is designed around a different reading text. The time allocated for each activity may be varied according to the difficulty of the task and the time limits of the class as a whole. If necessary, time may be allocated to revive the materials involved before organizing these activities.

Activity 1: Read to act

This activity is designed to let students act out a story they read from a textbook or other source. The text selected for this activity should contain a plot involving more than one person. The plot should be represented through dialogues, so abstract stories may not be suitable. To make the activity more interesting, students are encouraged to use their imaginations and make any changes to the plot and dialogues in their performance. The activity is organized according to the steps outlined below.

Step 1: The whole class is divided into groups, and each group selects a director. The job of the director is to assign different roles to students and organize the rehearsal of their performances.

Step 2: Students scan the story while focusing on the plot, which will be expressed through their acting. Students do not take any notes at this point.

Step 3: The directors lead their respective groups in planning and rehearsing their performances. Students do not refer to the text; they rely on their memories for the performance of the story.

Step 4: After the first rehearsal, students scan the story again to see if they can make any variations to their performance, especially to their lines of dialogue. Students take notes about key words they will need to deliver their lines.

Step 5: Students rehearse their performances a second time. If necessary, they may refer to their notes.

Step 6: Finally, a competition is held to see which group offers the best performance of the story. Lots may be drawn to decide the order in which groups will perform in the competition.

A drama component makes a reading assignment much more interesting to students. It is also easy to achieve four-skill integration with an acting project, as students must read and write down their lines and then deliver them in an interactive setting.

Activity 2: Read to debate

This activity requires students to engage in a debate from an article that they find in a textbook or other source. The text selected for this activity should (1) discuss a controversial issue, and (2) be within students` ability to discuss. The activity is organized according to the steps outlined below.

Step 1: Students scan the text while focusing on the controversial topic. Students do not take any notes at this point.

Step 2: Students form pairs and debate the issue with their partner. One student will argue in favor of the issue and one will argue against it. Students are required to quote ideas from the text to support their arguments.

Step 3: Students scan the article again to discover useful expressions and additional ideas to support their point of view. Students take notes of key words they will need.

Step 4: Students participate in a whole class or a group debate. Besides quoting ideas from the text, students are encouraged to personalize the topic with information about themselves.

A debate can deepen students` understanding of the issue discussed in the text. In addition, they learn how to view and orally defend a topic from a different perspective.

Activity 3: Read to interview

This activity is more flexible than the previous two. It is organized around texts from different genres, including persuasive, argumentative, or narrative texts. This activity is organized according to the steps outlined below.

Step 1: Students scan the text to get as many ideas as possible. They do not take any notes at this point.

Step 2: Students form pairs, and one member acts as the interviewer and the other the interviewee. The interviewer asks questions related to the content of the text. The interviewee is required to use the ideas or facts in the text to answer those questions.

Step 3: Students scan the text again to see if there are any other questions to ask. This time they take notes and write down some key words.

Step 4: Student pairs conduct the interview again, but this time they switch roles. They can find new partners, but they must play a different role than they did in Step 2.

Step 5: A competition is organized to see which pair can best represent the text through their interview.

This activity provides students with opportunities to orally represent ideas from the text they have read. It also helps them learn to ask questions about different issues.

Phases students go through in developing speaking skills

When reading students can develop their speaking skills, which include the research, demonstration, review and reflect phases.

During the research phase students are asked to develop an argument and search for information to support their position. Note-taking is made more meaningful as it is used for individual research goals. During this phase students must anticipate and research various perspectives to prepare for questions and opposition to their arguments. Students also gain conceptual knowledge rather than simply memorizing facts. Conceptual knowledge refers to an integrated network of knowledge, where students understand how pieces of information relate to one another.

Demonstration phase allows students to share their knowledge and hard work. There is a natural focus on language because students want their arguments to be understood.

Review and reflect phase is an important and sometimes overlooked stage in speaking practice. One way students can reflect and focus on their language use is by recording their speeches and using these recordings for self-assessment. Each activity can be added to the same tape throughout the term. In this way, students would have an opportunity to view their progress notice gaps in their language development. Students sometimes do not realize just how far they have come. Providing an audio or video record of students` speeches allows them to recognize the progress they have made. It is useful to ask students to reflect on what they have learned and how their opinions and knowledge may have changed as a result of the information presented. This is a powerful lesson in critical thinking and provides closure to the activity and topic area. Reflecting on what was learned can encourage metacognitive awareness and may lead to increased motivation and satisfaction in learning.

Conclusion

Breaking the boundaries between traditional courses by integrating speaking skills improves students` communicative competence. In the activities described here, integrating speaking and reading skills deepens students` understanding of the reading material, reveals any problem they have understanding a text, and, most importantly, lets them apply the information they have read into authentic speaking practice that improves their fluency.

REFERENCES:

1. Swain, M.1995. Three functions of output in second language learning. In Principles and practice in applied linguistics: Studies in honour of H.G. Widdowson, ed. G. Cook and B. Seidlhofer. 125-44. Oxford University Press.
2. Ur.P. 1996.A course in language teaching: Practice and theory. Cambridge: Cambridge University Press.
3. 3rd World Conference on Learning, Teaching and Educational Leadership (WCLTA-2012) Speaking anxiety in a foreign language classroom in Kazakhstan Ziash Suleimenova KIMEP University, 2 Abay avenue, Almaty, 050010, Kazakhstan.
4. CY-ICER 2014 Language Choice among the Youth of Kazakhstan: English as a Self-Representation of Prestige Damira Akynova, Sholpan Zharkynbekova, Atirkul Agmanova, Aliya Aimoldina, Lyazzat Dalbergenova.

ӘОЖ 371.132

ШАВАЛИЕВА З.Ш.
Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
e-mail: Zulyas580plm@mail.ru

КУДАЙБЕРГЕНОВ А.Е.
Педагогика ғылымдарының кандидаты, филология кафедрасының доценті м.а,
Мардан Сапарбаев институты,
Шымкент қаласы

ЖУМАҒУЛОВ Г.Н.
магистр, аға оқытушы
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Орал қаласы.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОО-ның СТУДЕНТТЕРІНІҢ КӘСІБИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫНЫҢ САПАСЫН БАҒАЛАУДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ, ӨЛШЕМДЕРІ МЕН МАЗМҰНЫ

Түйін: *Мақалада педагогикалық жоғары оқу орны студенттерінің кәсіби-педагогикалық даярлығының сапасын бағалаудағы негізгі үрдістер қарастырылды. Жұмыс берушілер, оқытушылар және студенттер түлектердің кәсіптік-педагогикалық даярлығын бағалауды жүзеге асырды, педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіптік-педагогикалық даярлық деңгейін бағалаудың принциптері негізделген, өлшемдері, деңгейлері мен әдістері әзірленді, жұмыс берушілер тарапынын олардың сараптамалық бағалауы жүргізілді.*

Кілт сөздер: *педагогикалық үдеріс, жұмыс берушілер, оқытушылар, студенттер, түлектер, бағалау, қағидалар, өлшемдер,деңгейлер, сараптама.*

Резюме: *В статье рассмотрены основные тенденции в оценке профессионально-педагогической подготовки педагогических кадров. Осуществлена оценка работодателями, преподавателями и студентами профессионально-педагогическая подготовка выпускников, обоснованы принципы, разработаны критерии, уровни и методы оценки уровня профессионально-педагогической подготовки студентов педагогических вузов, проведена их экспертная оценка работодателями.*

Ключевые слова: *педагогический процесс, работодатели, преподаватели, студенты, выпускники, оценка, принципы, критерии, уровни, экспертиза.*

Summary: *The article describes the main trends in the evaluation of professional and pedagogical training of teachers. The evaluation of employers, teachers and students of professional and pedagogical training of graduates, justified principles, developed criteria, levels and methods for assessing the level of professional and pedagogical training of students of pedagogical universities, conducted their expert evaluation by employers.*

Keywords: *pedagogical process, employers, teachers, students, graduates, evaluation, principles, criteria, levels, expertise.*

Педагогикалық ғылымда және практикада, педагогикалық шындықтың жекелеген жақтарын бағалау және өлшеу бойынша жинақталған үлкен тәжірибе, мүдделері педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелерін бағалау әдіснамасын әзірлеу саласында жатқан тұтас ғылыми мектептердің болуы қазіргі уақытта дербес жалпыға танылған ғылыми бағыт ретінде қалыптаспаған, дербес зерттеу әдістері мен әдістеріне негізделген жеке әдістемелік зерттеу аппараты бар. Нақты ғылымның ерекшелігін көрсететін ғылыми-теориялық деңгейде күрделі, көп аспектілі, жалпыға бірдей философиялық сапа категориясын талдауды оның жүйелерінің жұмыс істеу сапасын болжайтын, қалыптастыратын және бағалайтын өлшемдерді негіздеуді оның құрылымының ерекшелігін, мазмұнын, даму логикасын белгілемей жүзеге асыру мүмкін емес.

Кәсіби білімге қатысты, Э. А. Тихонов атап өткендей, бағалау-критериалды сапа жүйесін өзінің дамуының ішкі және сыртқы, объективті және субъективті факторларын есепке ала отырып, оның барлық кіші жүйелерін қамтитын күрделі педагогикалық объектінің төрт аспектілі (болжамдық,

қалыптастырушы, бағалау, нәтижелі) үлгісінен тұратын интеграцияланған пәнаралық санат ретінде қарастыру қажет [1, 6 бет].

Бұдан басқа, кәсіби даярлықтың талап етілетін сапасына қол жеткізуді қамтамасыз ететін өлшемдер мен көрсеткіштерді негіздеу, әзірлеу және пайдалану проблемасының негізгі аспектілері бойынша педагогикалық ғылымдағы жетістіктеріне қарамастан, оның қазіргі жай-күйінің деңгейі білім беру процесіне қатысушыларға нақты шешімдер ұсынбайды.

Н.В. Абрамовтың пікірінше бұл жағдай келесі себептерге байланысты:

1. Білім беру парадигмаларын ауыстыру кәсіби білім берудің мақсатын және жаңа факторларды ескеретін өлшемдер жүйесін өзгертеді.

2. Квалиметриялық қоғамдастыққа қатысушылардың жетістіктері, егер олар зерттелетін объектінің сапалық сипаттамасын (кәсіптік-педагогикалық даярлықты), оған әсер ететін ішкі және сыртқы байланыстарды, оның сыртқы ортамен қарым-қатынасы мен байланысын көрсететін жағдайда ғана кәсіби педагогикаға ауыстырылуы мүмкін.

3. Нарықтық экономиканың білім алушылардың жеке және шығармашылық қабілеттерін, саналы кәсіби өзін-өзі айқындауды, кәсіптік ұтқырлықты, жағдайларға бейімделуді дамыту үшін оқыту процесінде кәсіби шеберлік пен дағдыларды қалыптастырудан акцентті ығыстыруда көрінетін білікті кадрларды даярлауға қойылатын талаптары.

4. Кәсіптік білім беру сапасы проблемасының дамымауы, білім беру процесінен шығуда талап етілетін сапаға қол жеткізу дәрежесінің тұтас бағалау-критериалды жүйесінің болмауы [2].

Білім алушылардың дайындық деңгейін анықтау білім беру процесінің міндетті нәтижелері қатарына әрдайым күш салды, ал даярлық көрсеткіші соңғы уақытқа дейін қорытынды аттестаттауда білім алушыға қойылатын белгі болды. Ең дұрысы білім беру стандарттарының талаптарына сәйкес білім алушылардың біліміне, ақыл-ойына және құзыреттеріне қарай оқу пәні мазмұнының элементтерін меңгеру деңгейі айқындалуы тиіс. Тәжірибеде, белгілі болғандай, бұл талаптар тек түрлі білім беру мекемелерінде ғана емес, сонымен қатар бір жоғары оқу орнының оқытушылары арасында да ерекшеленеді. Бұл түсінікті жағдай, өйткені дәстүрлі бағалау әдістері кезінде субъективті фактор елеулі әсер етеді.

Білім беру жүйесінің жай-күйі және оның құрамдас бөліктері туралы объективті және тұтас түсініктерді қамтамасыз ететін білім алушылардың дайындық сапасы мен білім беру процесінің сапасы көрсеткіштерінің кешенін таңдау оқыту нәтижелерін талдау кезінде өте маңызды болып табылады. Ғалымдар мен практиктердің оны бағалау кезінде қандай көрсеткіштер мен өлшемдерге бағдарлану керектігі туралы сұрақтарға жауап табу әрекеттері осы ұғымдарды түсіндіруде әртүрлі тәсілдердің бір мағыналы еместігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Білім беру сапасының көрсеткіштері мен өлшемдері әлі толық әзірленбеген, көбінесе олар білім беру жүйесінің жұмыс істеу тиімділігінің критерийімен байланыстырылады.

Білім сапасын бағалау үшін көрсеткіштерді іріктеудің негізгі принциптеріне Г. Буркова келесі міндеттерді жатқызады:

– сыртқы пайдаланушылардың талаптарына бағдарлау;

– білім беру жүйесінің қажеттіліктерін есепке алу;

– білім беру жүйесін басқарудың әртүрлі деңгейлерінің қажеттіліктерін ескере отырып, көрсеткіштер жүйесін азайту;

– пайдаланылатын көрсеткіштердің инструментальдылығы және технологиялылығы (деректерді жинау мүмкіндіктерін, өлшеу әдістемелерін, деректерді талдау мен интерпретациялауды, тұтынушылардың оларды қабылдауға дайындығын ескере отыру);

– білім беру сапасы мен тиімділігінің көрсеткіштерін анықтау үшін бастапқы деректер көздерін пайдаланудың оңтайлылығы (оларды бірнеше рет пайдалану мүмкіндігін және экономикалық негізділігін ескере отыру);

– көрсеткіштер жүйесінің иерархиялығы;

– көрсеткіштер жүйесінің халықаралық аналогтармен салыстырмалылығы;

– көрсеткіштерді іріктеуде моральдық-этикалық нормаларды сақтау [3,4].

Барлық білім беру үдерісіндегі тиімділік сияқты көрсеткіш маңызды болып табылады. Ол білім берудегі, оның ішінде оны бақылау сапасының интеграцияланған шарасы болып табылады. Жүйенің тиімділігін бағалау үшін Н.Ф. Ефремова барлық көрсеткіштерді өзара тығыз байланысты үш топқа бөлуге болатыны атап кеткен [5, 263 бет].

Бірінші топқа білім беруді қаржыландыру, оның кадрлық, ақпараттық, материалдық-техникалық (оқу бөлмелері, зертханалар, жабдықтар, шығыс материалдары), әдістемелік (оқу әдебиеті, көрнекі құралдар, макеттер, тренажерлер және т.б.) және басқа да қамтамасыз ету туралы ақпаратты көрсететін көрсеткіштер жатады.

Бұған білім беру бағдарламаларының құрылымы мен мазмұны, оқу процесін ұйымдастыру нысандары, оқыту және тәрбиелеу мақсаттарын іске асыру әдістері, сыртқы ортамен өзара іс-әрекет кезінде тұрақтылық пен бейімделу, педагогикалық технологиялар, педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау кіреді. Бұл көрсеткіштер ең алдымен бір деңгейдегі білім беру жүйелерінде ерекшеленеді және уақыт өте жылдам өзгереді және стандарттауды талап етеді.

Екінші топтың көрсеткіштері оқытудың қолжетімділігі мен сараланuын, білім беру үдерісін ұйымдастыруды (мақсаты, принциптері, әдістері, жоспарлау), гуманистік және мәдени–танымдық бағыттылығын, бағдарламалардың стандартталуын және вариативтілігін, оқыту мен бақылаудың дәстүрлі және ақпараттық технологияларын пайдалануды, құрылымы мен мазмұнының білім беру теориясы мен тәжірибесінің өзекті үрдістеріне сәйкестігін, білім беру мекемесінің негізгі (сабақ) және негізгі емес (сабақтан тыс) уақытта қызметін, оқытудың инновациялық әдістерін енгізуді көрсетеді, оқыту процесі мен нәтижелерін бақылаудың заманауи құралдары мен әдістерін пайдалану, бақылау нысандары мен әдістерін модификациялау қабілеті.

Үшінші топты бақылау–бағалау қызметінің нәтижелерін және оқыту сапасын басқару үдерісіндегі күтілетін оң өзгерістерді сипаттайтын көрсеткіштер құрайды. Бұл топқа білім алушылардың сапалық құрамын, оқыту жағдайы мен атмосферасын, алған білім, білік, дағды мен құзыреттілік сапасын, оқу жетістіктерінің нәтижелерін, білім алушылардың алдағы қоғамдық тағдыры туралы ақпаратты анықтайтын көрсеткіштер енгізілген. Бұған білім алушылардың білім сапасының өсу динамикасын, білім алушылар мен мұғалімдердің жеке жетістіктерінің артуы, оқу процесінің ұйымдастырушылық құрылымының ұтымдылығы және бақылау–бағалау жүйесін пайдаланудың икемділігі, бақылау және өзін-өзі бақылау пропорцияларының теңгерімділігі, білім беру жүйесінің пайдаланушылардың сұраныстарына және білім алушыларды даярлау сапасына сәйкес бейімделуі жатады.

Объектінің жай-күйін талдау және бағалау нәтижесінде жасалған пайымдаулар, қорытындылар, дәлелдер мен бағалар оны жетілдіруге ықпал етуі тиіс. Сонымен қатар, оқу орнының қызметі туралы ақпаратты жинау мен талдаудың қандай деңгейі қарастырылса да, *тәжірибеде білім алушылардың оқу жетістіктерінің немесе даярлығының нәтижелері туралы деректер әрдайым назарға түседі.*

Білім алушылардың даярлығын қарау үшін білім беру сапасының көрсеткіштерін екі негізгі топқа бөлуге болады: білім беруді басқару органдары тарапынан қамтамасыз етілетін білім беру процесін жүзеге асыруға жасалған жағдайдың сапасы (стандарттар, оқу бағдарламалары, кадрлар, материалдық–техникалық және ақпараттық–технологиялық қамтамасыз ету және т.б.) және *білім алушылардың белгілі бір білім, білік, дағды мен құзыреттілік жиынтығын меңгеру нәтижесі ретінде оқу жетістіктерінің деңгейі.* Білім беру сапасын бағалауда, оның алуан түрлі және кешенді көрсеткіш екеніне қарамастан, ең бастысы білім алушылардың жетістіктерін жүзеге асырған оқу үдерісінің нәтижесі ретінде бағалау болып табылады.

Білім беру, кадрлық қамтамасыз ету, оқытудың әдістемелік жүйесі, отбасының әлеуметтік–экономикалық мәртебесі және т.б. салым мөлшері туралы қалған ақпарат оқыту нәтижелеріне және білімді меңгеру деңгейіне әсер ететін және білім берудің кешенді сапасын бағалауға мүмкіндік беретін жағдайлар болып табылады. Алайда, тестілеудің дамуына байланысты пайда болған «дайындық», «оқу жетістіктері», «оқу жетістіктерінің деңгейі» және «оқу жетістіктерінің сапасы» терминдері кейде синонимдер ретінде пайдаланылады, бұл статистикалық білім беру ақпаратының көптеген пайдаланушыларын жаңылыстыруға әкеледі. Бірыңғай тәсілдің болмауы біз не өлшейтінімізді түсінуді едәуір қиындатады, сондай-ақ жеке тұлғаның сипаттамалары мен оқу еңбегінің нәтижелерін түсіндіруді біркелкі етпейді.

Оқу пәндерінің жиынтығы бойынша оқу жетістіктерінің деңгейі білім алушының даму деңгейін интеграцияланған көрсеткіш ретінде анықтайды, онда барлық кезеңдер жетістіктерінің шоғырлануы және оқу процесін құрайтын, оның барлық субъектілерінің оқу қызметінің сапасы мен білім беру жүйесінің сапасы күрделі түрде жинақталған. Объективті педагогикалық бағалауда білім алушының оқу жетістіктерінің деңгейі мен даму деңгейі ғана емес, сонымен қатар педагогтың кәсіпқойлығының деңгейі, оқыту әдістері мен технологияларының сенімділігі, тәуелсіз бақылаудың интегралдық

көрсеткіштері білім беру процесі мен білім беру жүйесінің сапасы туралы қорытынды жасауға, олардың одан әрі дамуын болжауды жүзеге асыруға, білім беру сапасын басқарудың жаңа құралдары мен әдістерін жасауға мүмкіндік береді. Алайда, кез келген өлшеу үрдісіндегі сияқты, педагогикалық өлшемде білім алушының шынайы дайындығы мен оның оқу жетістіктерінің деңгейі арасындағы айырмашылық әрдайым орын алады. Бұл бақылау субъектілеріне және оның нәтижелеріне әртүрлі сыртқы және ішкі факторлардың әсер етуі мүмкін.

Болашақ педагогтардың даярлығын бағалау олардың кәсіби қызметіне еңбек қызметінің бір түрі – педагогикалық болып табылады. «Педагогикалық» термині жеке тұлғаның педагогикалық қызметке қызмет көрсететін педагогикалық мамандыққа қатыстылығын ашады. Осылайша, «педагогтың кәсіби қызметі» және «педагогикалық қызмет» терминдері өзіне бірдей мағынада екенін көрсетеді. «Кәсіби құзіреттілік» және «педагогикалық құзыреттілік» терминдері синонимдер ретінде қолданылуы мүмкін. Кәсіби құзыреттілік – педагогикалық қызметтің сипаттамасы үшін негізгі ұғым.

Отандық ғалымдардың жұмыстарында ұсынылған педагогикалық қызмет саласындағы зерттеулердің негізгі бағыттарын атап көрсетуге болады:

– педагогикалық қызметтің психологиялық мәселелері және психологиялық құрылымы (Б.Г. Ананьев, Л. С. Выготский, Н. В. Кузьмина, Ю. Н. Кулюткин, А К. Маркова, Г. С. Сухобская, А. И. Щербаков және т.б.);

– педагогикалық құзыреттілік, педагогикалық шеберлік, шығармашылық мәселелері (В. А. Адольф, И. Загвязинский, В. А. Козырев, И. А. Колесникова, И. А. Маврина, Н. Д. Никацдров, С. А. Писарева, Н. Ф. Радионова, В. А. Сластенин, Н. Н. Тарасович және т. б.);

Г.А. Бокарева, Ф.Н. Гоноболин, И.И. Ильясов, Н.В. Кузьмина, А.Н. Пис-кунов, Н.Д. Хмель өз жұмыстарында мұғалімнің жеке тұлғасы мен қызмет құрылымын анықтап, зерттеген.

Қазақстандық ғалымдар А. Қ. Құсайынов, М. Н. Сарыбеков жаңа формациядағы мұғалімнің параметрлерін, біліктілік сипаттамаларын әзірлеуге әрекет жасауда.

Қазіргі уақытта ғылымда «педагогикалық кәсіби құзыреттілік» ұғымын анықтаудың бірыңғай тәсілі жоқ. Педагогикалық құзыреттілік – педагогикалық қызметті тиімді жүзеге асыруға, педагогикалық қарым-қатынас процесін мақсатты ұйымдастыруға мүмкіндік беретін және педагогтың жеке дамуы мен жетілдіруін болжайтын педагогикалық білімнің, тәжірибенің, қасиеттерінің және сапаларының жүйелі бірлігінен тұратын жүйелі құбылыс. Осы мәселе бойынша зерттеулердің талдауы көрсеткендей, ғалымдар сабақ беретін пәннен тыс мұғалімнің құзыреттілігін қалыптастыру ерекшелігіне сүйене отырып, кәсіби құзыреттіліктің жекелеген жақтарын және оның жеке түрлерін зерттейді.

Осылайша, Н. В. Кузьмина арнайы-педагогикалық, әдістемелік, ғылыми-педагогикалық құзыреттілікті қарастырады; Н.Ю. Клименко – әлеуметтік-педагогикалық; Э.А. Максимова – әлеуметтік-психологиялық; М.И. Лукьянова – психологиялық-педагогикалық; Т.С. Полякова – тарихи-әдістемелік; А.А. Реан және Е.С. Алешина – дифференциалдық-психологиялық; Г.И. Метельский – аутопсихологиялық; Т.Б. Руденко – дидактикалық-әдістемелік құзыреттілік қарастырды.

Педагогикалық құзыреттілік құрылымын зерттеумен М. И. Лукьянова, А. К. Маркова, Е. В. Попова айналысты.

Толығырақ В.Н. Введенский «Кәсіби құзыреттілік» ұғымын енгізудің мақсаттылығы оның мазмұнының кеңдігіне, «кәсібилік», «біліктілік», «кәсіби қабілеттер» және т. б. сияқты кең қолданылатын ұғымдарды біріктіретін интегративті сипаттамаға негізделген деп есептейді [6, 51 бет].

Толығырақ В.Н. Введенский психологиялық-педагогикалық ғылымда кәсіби құзыреттіліктің мазмұны мен құрылымын зерттеуге үш негізгі тәсіл бар деп атаған: профессиографиялық, деңгейлік және есепік. Олардың әрқайсысының өз ерекшеліктері бар. Мысалы, маманға қойылатын талаптар жиынтығы ретінде профессиограмма қолдануға ыңғайлы, бірақ тек операциялық құзыреттіліктерді сипаттағанда мақсатқа сай. Негізгі құзыреттілік жүйесі, маманның көппараметрлік сипаттамасы ретінде, бар жеке қасиеттері мен қабілеттерінің қарапайым сомасымен анықтала алмайды. Ол үшін өзара байланысты параметрлер кешенін қолдану қажет. Сондықтан кәсіби құзыреттілік моделін толық сипаттау кезінде деңгейлік тәсілді қолдану қажет. Осы тәсілді пайдалана отырып, автор коммуникативтік, ақпараттық, реттеушілік және зияткерлік-педагогикалық құзыреттілікті бөліп көрсетеді, ал соңғысы қалғандары үшін негіз болып табылады.

«Кәсіби құзыреттілік» ұғымының мәнін анықтау бойынша А. В. Хуторский, С. Е. Шишов, В. А. Кальней, В. Г. Суходольский сияқты зерттеушілері ұсынған әр түрлі пікірлерді зерттеу оны білім,

тәжірибе және кәсіби маңызды тұлғалық қасиеттерді интеграциялау ретінде ұсынуға мүмкіндік береді, олар педагогтың кәсіби қызметін тиімді орындау қабілетін көрсетеді және мұғалімнің кәсіби шеберлігі мен педагогикалық шеберлігін қамтиды.

В. Г. Суходольский педагогтың кәсіби құзыреттілігі – бұл іргелі ғылыми білім беруге және педагогикалық қызметке эмоциялық-құндылық қатынасына негізделген лауазым талаптарымен анықталатын кәсіби қызметті тиімді орындау қабілеті. Ол кәсіби маңызды ұстанымдар мен жеке қасиеттерді, теориялық білімдерді, кәсіби шеберліктер мен дағдыларды меңгеруді көздейді» деп санайды.

В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, А. И. Мищенко, Е. Н. Шиянов сынды зерттеушілердің ойынша педагогикалық мамандық түрлендіруші де басқарушы да болады. Ал тұлғаның дамуын басқару үшін құзыретті болу керек. Педогогоның кәсіби құзыреттілігі ұғымы, сол себептен оның педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігін білдіреді және оның кәсібилігін сипаттайды [7, 512 бет].

Қандай да бір мамандық педагогын даярлау мазмұны біліктілік сипаттамасында – кәсіби білімнің, іскерліктің және дағдылардың ғылыми негізделген құрамын көрсететін педагог құзыреттілігінің нормативтік моделінде берілген. *Біліктілік сипаттамасы* – бұл теориялық және практикалық тәжірибе деңгейінде мұғалімге қойылатын жалпылама талаптар жиынтығы.

Н.Д.Хмель түсінігінде педагогтың кәсіби құзыреттілігі – педагогикалық қызметті жүзеге асыруға теориялық және практикалық дайындығының бірлігі [8, 319 бет].

Педагогтің кәсіби құзыреттілігінің басым бөлігі педагог тұлға болып табылады, оның құрылымында: жеке тұлғаның уәждемесі (тұлғаның бағыты және оның түрлері), қасиеттері (педагогикалық қабілеттері, сипаты және оның белгілері, психологиялық үдерістері мен жеке тұлғаның жағдайы, тұлғаның интегралдық сипаттамалары (педагогикалық өзіндік-білімі, жеке стилі, жасампаздығы – шығармашылық әлеует ретінде).

Қазіргі жағдайда мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі кәсіби білімнің (гносеологиялық компонент), құндылық қатынастардың (құндылық-мағыналық компонент) және арнайы біліктердің (іс-әрекет компонент) синтезі болып табылады. Осылайша, мұғалімнің кәсіби құзыреттілігінің жалпы мәндік белгілері: жалпы эрудицияның деңгейі (ауқымы), қазіргі заманғы мұғалімге қажетті білімді меңгерудің кеңдігі мен тереңдігі, типтік немесе стандартты емес міндеттерді шешу үшін қажетті арнайы (кәсіби) біліктердің деңгейі, сондай-ақ зерттеуші-мұғалімнің кәсіби маңызды бағдарларының даму деңгейі болып табылады. Оларды шартты түрде *жалпы мәдени және жалпы кәсіби* деп бөлуге болады.

Педагогтың жалпы мәдени құзырлылықтар құрамында:

– азаматтық:

– Қазақстан халықтарының Отанға, дәстүрлеріне және мәдениетіне белсенді азаматтық ұстаным мен құндылық қарым-қатынасты көрсету қабілеті;

– әлемнің басқа халықтарының дәстүрлері мен мәдениетіне толерантты болу;

– құқықтық жүйе және Қазақстан заңнамасы негіздерін меңгеру;

– жалпы Қазақстандық менталитет көрсету;

– әлеуметтік:

– этикалық нормалар негізінде әлеуметтік өзара іс-қимылға, әр түрлі әлеуметтік рөлдерді толыққанды орындауға, өз өмірінің әлеуметтік және мінез-құлық нормаларын дамытуға қабілетті;

– ақпараттық:

– қазіргі заманғы ақпарат құралдарын (телефон, факс, компьютер, принтер, модем, көшірме және т. б.) және ақпараттық технологияларды (аудио– , бейнежазба, интерактивті тақта, электрондық пошта, БАҚ, Интернет) игеру);

– басқару:

– білім беруді рухани өндіріс саласынан өндіріс және қызмет көрсету саласына айналдыру жағдайында экономикалық білім негіздерін меңгеру;

– жанжалдарды шешу қабілеті, нәтижеге бағытталған шешімдерді қабылдауға дайын болу, командада жұмыс істей білу, өзара іс-қимыл қатысушыларының уәждемесін ұйымдастыру;

– коммуникативтік:

– қарым-қатынасты іскерлік және практикалық деңгейде орыс, қазақ және шет тілдерінде ұйымдастыру қабілеті.

Қазіргі уақытта көптеген ғалымдардың еңбектері жоғары оқу орындары түлектерінің кәсіби құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейін анықтау мәселелеріне арналған. Болашақ бакалаврдың құзыреттілігін бағалау моделі Ю.В.Лукашин, Т.И.Русских, Ж.В.Глотова, И.В.Петрухина жұмыстарында қарастырылған.

О.А.Минеева, Т.А.Гудкова, О.Ю.Лебедева және т. б. Зерттеулері белгілі бір құзыреттілікті қалыптастыруды бағалау моделін әзірлеуге арналған.

Жалпы кәсіби құзырлылықтардың құрылымын біз *мотивациялық, жүйелі-іс-әрекет, ұйымдастыру-коммуникативтік, технологиялық, кәсіби-ақпараттық, денсаулық сақтау және зерттеу компоненттерінің бірлігі* ретінде анықтадық. Құзырлылықтың осы функционалдық көрсеткіштері біздің зерттеуде педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіби-педагогикалық даярлық деңгейін бағалаудың негізгі өлшемдері ретінде қарастырылады.

Педагог құзыреттілігінің *мотивациялық құрамдас бөлігі*:

– өзінің болашақ мамандығының әлеуметтік маңыздылығын ұғыну, кәсіби қызметті орындауға уәждемелеуімен;

– өз кәсіби қызметінің нәтижелері үшін жауапты болуға дайындықпен;

– кәсіби өзін-өзі тану және өзін-өзі дамытуға дайындық тәсілдерін меңгеруімен сипатталады.

Педагог құзыреттілігінің *жүйелік-әрекеттік құрамдас бөлігі*:

– кәсіби міндеттерді шешу кезінде жүйеленген теориялық және практикалық білімді жинақтау, талдау және пайдалану қабілетімен;

– жаңа идеяларды генерациялау үшін теориялық білімді пайдалануға дайындығымен сипатталады.

Педагог құзыреттілігінің *ұйымдастырушылық-коммуникативтік құрамдас бөлігі* келесі қабілеттермен сипатталады:

– білім алушылар мен тәрбиеленушілердің жетістіктерін диагностикалаудың қазіргі заманғы әдістерін қолдану, білім алушылардың әлеуметтенуі мен кәсіптік өзін-өзі анықтауы үдерістерін педагогикалық сүйемелдеуді жүзеге асыру, оларды кәсіпті саналы таңдауға дайындау;

– білім беру үдерісіне қатысушылардың (білім алушылар мен тәрбиеленушілер, педагогтар, ата-аналар, әлеуметтік серіктестер) тиімді өзара іс-қимыл және субъект-субъектілік қарым-қатынасын ұйымдастыру);

– білім алушылардың ынтымақтастығын ұйымдастыру, білім алушылардың белсенділігі мен бастамаларын, дербестігін, олардың шығармашылық қабілеттерін қолдау

Педагог құзыреттілігінің *технологиялық құрамдас бөлігі*:

– нақты білім беру мекемесінің нақты білім беру сатысындағы оқу-тәрбие процесінің сапасын қамтамасыз ету үшін жаңа тәсілдермен және заманауи технологияларды (мақсатты болжау, жоспарлау, ұйымдастыру, бақылау, бағалау және т. б.) игерумен:

– кәсіби диагностикамен, кәсіби ағартушылықпен;

– пән бойынша сабақтарды және сабақтан тыс қызметті, сыныппен тәрбие жұмысын, жалпы білім алушылардың бос уақытын өткізу қызметін стратегиялық және ағымдағы жоспарлауымен, ұйымдастырумен;

– проблемалық оқыту, сыни ойлау, құзыреттілікке бағытталған тапсырмаларды әзірлеу технологиялар білумен;

– оқушылар мен олардың ата-аналарын диалогтық оқыту әдісін игеруімен;

– білім алушыларды ынталандыруымен, сыйақы беруімен, критериалды бағалауымен ерекшеленеді.

Педагог құзыреттілігінің *кәсіби-ақпараттық құрамдас бөлігі* келесі қабілеттермен көрінеді:

– цифрлық технологиялармен өзара іс-қимыл жасау, кәсіби жағдайлардың түрлі аспектілерінде ақпараттық мүмкіндіктерді пайдалану:

– нақты педагогикалық міндеттерді шешу үшін АКТ-ның ресурстық мүмкіндіктерін қолдана отырып оқу сабақтарын жобалау;

– әр білім алушының дамуын қамтамасыз ететін ақпараттық-білім беру ортасын құру.

Педагог құзыреттілігінің *денсаулық сақтау құрамдас бөлігі*:

– оқу-тәрбие процесінде және сабақтан тыс қызметте білім алушылардың өмірі мен денсаулығын сақтауды қамтамасыз етуге дайындығымен сипатталады.

Педагогтің құзыреттілігінің *зерттеушілік құрамдас бөлігі*:

– әдістемелік мәдениет пен зерттеу іскерліктерін меңгеруде;

– эксперименталды-зерттеу жұмысына кәсіби дайындық пен мотивацияның қалыптасуында;

– педагогикалық рефлексия қалыптасуында;

– өз және білім алушылардың жобалық және зерттеу қызметін ұйымдастыру қабілетіне көрінеді.

Зерттеу деректерін талдау әрбір субқұзырлылықты тиімді қалыптастыру, оны жан-жақты сипаттаусыз, ұғынусыз, оның білім беру ерекшеліктерін, сондай-ақ оқу процесін ұйымдастырудың нақты әдістері мен шарттарын анықтаусыз мүмкін еместігін көрсетті.

Жоғары оқу орындары кәсіптік құзыреттер жиынтығын анықтайтын жоғарыда аталған факторлар негізінде жинақы түрде, атап айтқанда:

– бітірушінің құзыреттілік моделі-нақты мамандық бойынша студенттерді

дайындау бағытының мақсатты функциясы, кәсіби құзыреттілікке қол жеткізу үшін игерілуге жататын жалпы білім беретін және жалпы кәсіби құзыреттілік жүйесі болып табылады;

– құзыреттілік паспорты – негізгі білім беру бағдарламасын игеруді аяқтағаннан кейін құзыреттіліктің қалыптасу деңгейіне қойылатын жоғары оқу орындарының негізделген талаптарының жиынтығы [9, 54 бет];

– құзыреттілік паспортында берілген сипаттаманы толықтыратын құзыреттілікті қалыптастыру бағдарламасы, студенттерде берілген құзыреттілікті қалыптастыру мақсатын нақтылау және құзыреттілікті қалыптастыру үшін қажетті білім мазмұнын белгілеу арқылы;

– профессиограмма – белгілі бір схема бойынша және белгілі бір міндеттерді шешу үшін жасалған Кәсіби қызметтің әртүрлі түрлерінің сипаттамалық-технологиялық сипаттамасы, маманның кәсіби-біліктілік моделі. Ол лауазымдық мінездеме мен лауазым моделін (педагогқа қойылатын талаптар жиынтығы) қамтиды.

Осылайша, аталған әзірлемелер оқыту процесін бейімдеуге, оңтайландыруға және дараландыруға, яғни білім беру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Болотов, В. А., Сериков В. В. Компетентностная модель: от идеи к образовательной программе//Педагогика. – 2003.– №10. – С. 8-14.
2. К вопросу об управлении качеством профессионального образования // Электронный журнал об образовании [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.akvobr.ru/ob_upravlenii_kachestvom.html
3. Абрамовских, Н.В. Современное социально-педагогическое образование: тенденции развития [Текст] / Н.В. Абрамовских // Методология исследований в профессиональном педагогическом образовании: сб. науч. ст. / под общ. ред. И.И. Соколовой. – СПб: Учреждение РАО ИПО, 2010. – С. 17-24.
4. Буркова Н.Г. Мониторинг – средство совершенствования практической подготовки студентов // Среднее профессиональное образование. – 2008. – No 4. – С.42-45.
5. Ефремова Н.Ф Тестовый контроль в образовании. – Изд-во: Университетская книга, Логос. – 2007. – 263 с.
6. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. – 2003. – № 10.– С. 51-55.
7. ПЕДАГОГИКА: Учебное пособие для студентов педагогических учебных заведений / В.А.Сластенин, И.Ф.Исаев, А.И.Мищенко, Е.Н.Шиянов. – М.: Школа-Пресс, 1997. – 512 с.
8. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Гылым, 1998. – 319 с.
9. Азарова Р. Н. Разработка паспорта компетенции [Текст]: Методические рекомендации для организаторов проектных работ и профессорско-преподавательских коллективов вузов. Первая редакция / Р. Н. Азарова, Н. М. Золотарева. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, Координационный совет учебно-методических объединений и научно-методических советов высшей школы, 2010. – 54 с.

УДК 37.035.6
ГРНТИ 14.01.01

[1]ШАУШЕКОВА Б.К., [2]КУСАЙНОВА М.А.
Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының доценті,
Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы докторанты
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

[3]СӘРСЕНБЕКОВ Н.Ж., [4]ҚАЙЫРБЕК М.С.
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті
Қарағанды қаласы
marjanpretty@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНА ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДЕГІ ӘДІСТЕМЕЛІК АСПЕКТІЛЕР

Аңдатпа. *Мақалада бастауыш сынып оқушыларына халық педагогикасы құралдары арқылы ұлттық тәрбие берудің жалпы білім беретін орта мектептерде бастауыш сынып оқушыларына ұлттық тәрбие берудің жай-күйін талдау зерттеліп отырған мәселенің көкейкестілігін айқындап берді. Ұлттық тәрбиенің теориялық зерттелу деңгейіне жасалынған талдау да қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарымыздан ажырап қалмас үшін мектептің алғашқы сатысы – бастауыш сыныптан бастап қазақ халқының ұлттық дүниетанымын, сана-сезімін, мінез-құлқын оқушылардың бойына сіңіру мәселесінің педагогика ғылымында қажеттілігі артып отырғандығын дәлелдеді Білім беруді жаңғырту жағдайында бастауыш мектеп мұғалімі оқушылардың шығармашылық, тұлғалық, адамгершілік-рухани әлеуетін дамытуы тиіс.*

Түйін сөздер*: Ұлттық білім, сана-сезім, құндылықтар , этномәдениет, білім беру жүйесі, халық педагогика.*

[1]ШАУШЕКОВА Б.К., [2]КУСАЙНОВА М.А.
Доцент кафедры педагогики и методологии начального образования,
Докторант кафедры педагогики и методики начального обучения,
Карагандинского государственного университета им А.Е.Букетова

[3]САРСЕНБЕКОВ Н.Ж., [4]ҚАЙЫРБЕК М.С.
Карагандинский государственный технический университет
marjanpretty@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *В статье рассматривается методологические аспекты национального образования учащихся начальных классов в условиях модернизации образования в нашей стране. В настоящий период возросла актуальность проблемы по формированию национального самосознания учащихся начальных классов. Современная общеобразовательная школа вместе со всем обществом переживает сегодня период обновления, и одной из главных проблем становится нравственное и культурно-духовное воспитание учащихся. Сейчас очень важно воспитывать детей на примере бережного отношения к историко-культурному наследию, доброго, отзывчивого отношения к людям, оказания помощи нуждающимся, сострадания и веры в настоящее и будущее своего народа*

Ключевые слова: *Национальное образование, сознание, ценности, этнокультура, система образования, народная педагогика.*

SHAUSHEKOVA B.K., KUSAINOVA M.A.
Associate Professor of Pedagogy and Methodology of Primary Education,
Head of the department of pedagogics and methods of primary education,
Karaganda state University after E. A. Buketov

SARSENBEKOV N.ZH, KAIRBEK M.S.
Karaganda State Technical University
marjanpretty@mail.ru

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE NATIONAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *The article discusses the methodological aspects of the national education of primary school students in the context of the modernization of education in our country. In the present period, the urgency of the problem on the formation of the national identity of pupils in primary classes has increased. The modern comprehensive school together with the whole society is going through a period of renewal today, and one of the main problems is the moral, cultural and spiritual education of students. Now it is very important to educate children on the example of respect for the historical and cultural heritage, kind, sympathetic attitude towards people, helping those in need, compassion and faith in the present and future of their people.*

Keywords: *National education, consciousness, values, ethnoculture, education system, folk pedagogy.*

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесі ұрпақтардың тарихи сабақтастығын, қазақ халқының ұлттық мәдениетін дамытуды, тарихи-мәдени мұраны құрметтеуді қамтамасыз етуге бағытталған. Бүгінде бастауыш мектеп оқушыларының этномәдени білім беру мәселесі барған сайын арта түсуде. Балаларды халық дәстүрі мен халық өнерінің негізінде тәрбиелеу мәдени ерекшеліктерін, этникалық ақыл-ой мен халықтың ұлттық құндылықтарын сақтау факторы ретінде қарастырылады.

Мемлекетінің болашағы негізінен саяси және азаматтық институттардың, аумақтық тұтастықтың, халықтың әлеуметтік ынталандыруының, экономикалық реформалардың табыстылығы, саяси ұлттың қалыптасуының жалпы қарқынынан анықталады. Қазіргі заманғы білім беру іс-әрекеттерінде ата-бабаларымыздың дәстүрлері мен құндылықтарына қосылуға қабілетті адамның мәдениетін дамытуға, өз түп нұсқалығын және бірегей этномәдениетті сақтап қалуға талпыныс жасауға жағдай жасалмай-ақ мүмкін емес. Мұның негізі баланың құқықтарының декларациясы (29-бабы), ол «баланың ата-аналарына, олардың мәдени ерекшеліктеріне, тіліне және ұлттық құндылықтарына құрметпен қарауға, өмір «Мәдениеттер диалогы отандық мәдениетті, басқа халықтың мәдениетін жақсы түсінуге көмектеседі, этносаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бүгінгі күні жеке тұлғаны қалыптастыруда ұлттық тәрбиенің, сонымен қатар этнопедагогиканың атқаратын ролі зор. Оқушыларға ұлттық тәлім – тәрбие беру арқылы ғана ұлттық болмысын, бейнесін сақтап, дамыта алатынымыз белгілі. Жастайынан баланы адамгершілікке,ізгілікке баулу, жақсы қасиеттерді қалыптастыру маңызды міндеттердің біріне айналып отыр.Ұлтымыздың ұлы тұлғалары әл-Фарабидің, Ж.Баласағұнидің, М.Қашқаридің еңбектерінде халықтық педагогика мәселесі мен ұлттық тәрбие берудің әдіснамалық негізі көрініс табатын болса, халық ағартушылары Ш.Уәлихановтың, Ы.Алтынсариннің, А.Құнанбаевтың, Ш.Құдайбердиевтің, Ж.Аймауытовтың М.Жұмабаевтың, А.Байтұрсыновтың, т.б. қалдырған педагогикалық еңбектерінде жеке тұлғаның дамуы, адамгершілік қасиеттердің қалыптасу жолдары қарастырылған.

Мектептегі оқу және тәрбие жұмыстары, инновациялық технологияларды қарастыра отырып,жеке тұлғаның қалыптасып дамуына бағытталғаны бәрімізге мәлім. Ол істі жүзеге асыру тек сабақ жүйесінде ғана емес, сабақтан тыс жүргізілетін тәрбиелік іс -әрекеттермен ұштасатыны анық. Жастарымызды ұлтын сүйетін ұлтжанды, Отанын сүйетін патриот, ұлттық рухы биік парасатты, адамгершілік қасиеттері қалыптасқан азамат етіп тәрбиелеуүшін оларға мектеп– ата-ана-қоғам бірлесе отырып этнопедагогика негізінде сапалы тәрбие беру қажет. Сабақта және сыныптан тыс жұмыстарда

оқушыларға тұрмыстық тәрбиеге байланысты салт-дәстүрлерді, ырым-тиымдарды, халқымыздың әдеп-ғұрпын сақтауды, үйрететін әрине мектеп мұғалімдері, сынып жеткшілері. Біздің қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамуы өз ұлтымызға тән рухани, мәдени өмірдің өркендеуімен үйлесім тауып, жас ұрпақты салт – дәстүрге, тілге, ұлттық өнерге, өз елінің және әлем халықтарының тарихын құрметтеуге тәрбиелеу жауапты да басты міндеттер ретінде жүзеге асырылуда.Ұлттық тәлім– тәрбие берудің нәтижелілігі мұғалімнің педагогикалық қызметінің дәрежесімен айқындалады.

Білім беру жүйесі – қоғамды мәдениет пен саяси интеграцияның ең тиімді құралдарының бірі – әлеуметтік репродукцияның және мемлекеттік қауіпсіздіктің негізгі институттарының бірі. Ұлттық білім деп білім мазмұнындағы дүниетанымды, ал дүниетаным – болмыс көрінісінің жүйесі. Оқушыларға қазақ еліндегі тарихи құндылықтарды, ұлттық әдет – ғұрып пен салт – дәстүрді оқыта отырып, бойларына сіңіріп, ой – өрісінің жан – жақты болуына үлес қосуымыз қазіргі заман талабы. Білім беру қашанда мәдени дәстүрлердің айрықша бөлігі. Сондықтан кез – келген қызметті қазіргі заман талабына сай етіп білім беру қажет[2].

Барлығымызға мәлім, этномәдени білім беру этникалық сауатылықты арттыру, өз халқының құндылық бағдарларын игеру арқылы ұлттық идентификация негіздерін және нақты этникалық сәйкестікті қалыптастыруға бағытталған іс-шара болып табылады және баланың әлемдік өркениет контексіне табысты кіруін қамтамасыз ету болып табылады. «Адамға ең бірінші тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім – азаматтың қас жауы, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі», – депті әл-Фараби бабамыз[2]..

Мұнан өз тағдырын өзін шешуге қолы жеткен халқымызға ұлттық рухани болмысты дұрыс қалыптастыру аса қажет екенін байқаймыз. Отаннына деген сүйіспеншілікті қалыптастыру мәселесі – бүгінгі күннің білім беру жүйесі алдында тұрған маңызды міндеттерінің бірі. Отан дегеніміз – халық. Халық дегеніміз – адам. Адамды сүю – оған жақсылық жасау. Ендеше отаншылдық – сонау ерте заманнан қалыптасып келе жатқан қасиетті сезім. Халықтық құндылықтарға сүйене отырып, елдікке, ерлікке, азаматтыққа тәрбиелеудегі өлең – жырлар мақал – мәтелдердің әсері ұтымды болатындығы туралы танымал педагогтарымыз айтып та, жазып та жүр.

Ұлттық сана-сезім мәселесі қай халықтың болмасын басты тәрбие бағдары болады, санасезімді қалыптастырушы құралдарына ұлттық құндылықтары – жер, ел, тіл жатады. Ұлттық нышандары – Ел таңба, Ту, Әнұран. Ұлттық мәдениеті – сөз, бейнелеу, саз, дене тәрбие және т.б. Қазақ зиялыларының өнегелі іс – әрекеттері мен сөздері.

Ұлттық тәрбие, рухани-мәдени құндылықтар, ана тілі және қазақ халқының салт-дәстүрі негізінде сусындаған жеке тұлғаны қалыптастыруға ықпал етеді. Адамның ішкі рухани жан дүниесі байлығын ашуға, адамгершілікке тәрбиелеуге, тілі мен қиялын дамытуға мүмкіндік береді.

Қазақ халқының бала тәрбиесінде баса назар аударған адамдық қасиеті – үлкендерді құрметтеу. Әр шаңырақтың ең құрметті, сыйлы адамы – ата,әже болды. Үлкен адамға сендеп сызданбай, сіз деп сөйле. Сіз деп сөйлеу – кішіліктің емес, кісіліктің белгісі. Әйел адамнан талап етілген адами қасиеттер; зейінділік, іскер, жан жарын күту, аналық борышы – өмірге перзент әкелу, тәрбиелеу, қонақ қабылдау, шай құю, қайнату, киіз басу, кілем тоқу. Қазақ әйелдері бесік жырын айтып, балаларын тәрбиелейді. «Қыз өссе – елдің көркі, гүл өссе – жердің көркі». Елдің бірлігі отбасының берекесінен басталады. Азаматқа адал жар, балаға аяулы ана бола білсе, қыз баланың бағы артады, елдің мерейін өсіреді.

Отбасылық білімнің негіздерінің бірі – балаға туыстық қатнастардың жүйесін, ұлт ішіндегі әлеуметтік рөлдердің мәнін түсіндіріп, ұлт арасындағы қатнастарды реттеу, шежіресін таныту. Ол үшін әдет-ғұрып, салт-дәстүрлердің негізінде алынатын нормалар жүйесі қолданылып, туыстық қатнастар реттеліп тәрбие беріледі. Туыстық байланыстардың беріктігі: ата-ананы сыйлау парызы, қартайған ата-аналардың балаларымен бірге тұруы, кенже немесе жалғыз ұлдың ата-ана алдындағы жауапкершілігі, балаларды туысқандарының асырап алуы, туыс отбасыларының өзара көмегі және жесірлердің балаларын туыстардың өз қамқорлығына алуы сияқты әдет-ғұрыптар қазақ отбасыларының жазылмаған заңдары бола отырып, балалар мен жастарды тәрбиелеуге жағымды ықпал жасағаны даусыз. Парасатты әке-шеше балаларына өздерінің шыққан тегі, руы, ел-жұрты туралы әңгімелеп, ағайын-туыстар арасындағы қатнасты, жекжат-жұрағатты сыйлау салты бойынша аталас ағайындар бір-біріне қамқорлық жасап, қарайласып отыру міндеттілігін түсіндіріп, олардың үлгілі істерін мадақтап отырған. Әдет-ғұрып, рәсімдер, салт-дәстүрлер арқылы тәрбиелеу көбіне отбасында жүреді. «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» дегендей, үлкендердің, ата-аналардың жеке басының үлгі-өнегесі балалар тәрбиесіндегі ұтымды әдістердің бірі болып саналады [3].

Халқымыздың тілін, тарихын, ұлттық дәстүрін, ата салтын үмыта бастаған бүгінгі ұрпақты тәрбиелеуге ат салысу жалпы ұлтымыздың міндеті. Халқымыздың асыл қазынасын тиімді пайдалану, оның салт-дәстүрі мен мәдениетіне құрметпен қарауға үйретуі сөзсіз.

Жас ұрпаққа сапалы біліммен бірге саналы тәрбие беру қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес. Қазірде солай. Арғы ата-бабаларымыз жас өренді елін, жерін сүюге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатуды мұрат тұтқан. Сол рухани үндеу бүгінгі күнге жеткізді. Жаңа ғасырлардың белесінде өзінің 20 жылдық тарихына табан тіреген Қазақ елінің патриоттардың мекеніне айналуы өзгеге үлгі, өзімізге медеу. Сондықтан да болар, мемлекет тарапынан отансүйгіштікті дамыту, сапалы білімге жол бастау бағытында келелі шаралар атқарылып, көлемді бағдарламалар жасалып жатқаны қаншалық деген сұрақ ойға оралады. Рухани тәрбиемен нұрланбаған адам өзінің алған білімін қара басының пайдасына жұмсап, өз мүддесі үшін адамзатқа апат әкелуі мүмкін. Оның мысалы тарихта аз емес. Тек сол арқылы ғана халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған бай рухани мұрасымен жастардың бойына адамгершілік ізгі қасиеттерді қалыптастырып, сіңіртіп, өзінің Отанына адал азамат етіп тәрбиелеу ата-ана мен ұстаздар қауымына жүктеледі

Оқу мен тәрбиелеудің үлкен ортасы – мектеп екені белгілі. Ондағы жоспарлы тақырыптық сабақтармен қатар, сынып сағаттары, тәрбие сағаттары,пәндік олимпиадалар, ғылыми жобалар оқу мен тәрбиенің ең негізгі, ықпалдастығы болып отыр. Бүгінгі таңда, ұрпағымыздың азамат болып қалыптасуы барысында біз олардың жаһанданудың теріс ықпалдарына қарсы тұруын ескеруіміз қажет. Бұл жағдайда тәрбие жұмысының тиімділігі ата-ана мен мектептің өзара байланысынан көрінеді [4].

Өскелең ұрпаққа адамзат тарихында ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан патриоттық тәрбиені, отаншылдықты, сапалы білімді дарыту – қазіргі кезде көкейкесті мәселенің бірі болып отыр. Ақиқатында, осынау мәселе еліміздің тұтастығын, оны ішкі және сыртқы күштерден сақтау міндетінің өзі жастарды отаншылдық, елжандылық, патриоттық рухта тәрбиелеуді жүктейді.

Өткенін білмеген халқының қадірін білмейді, халық нені бастан кешірді, бүгінге қол жеткені ненің арқасы, халық өз тарихын жасау үшін тер төгіп, азап шекті, тар жол, тайғақ кешуден өтіп, жерін қорғап, елін сақтады. Отансүйгіштік сезімнің нысаны мен қайнар көзіне Отан, туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі ұлттық құндылықтар жатады.

Бастауыш сынып балалардының этностық-мәдени сәйкестілігін қалыптастыруды зерттеу күрделі және көпсалалы болғандықтан, оның барлық жақтарын қамтып шығу мүмкін емес. Этностық-мәдени сәйкестілікті мектепке жасына дейінгі кезеңнен бастап қалыптастыру мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиеші-педагогтардан ізденісті, жаңа формалар мен әдістерді талап етеді.

Ұлттық тәрбие беру мақсаты – оқушылардың бойында адамгершілік, отансүйгіштік, елжандылық, имандылық қасиеттерін қалыптастыра отырып, болашақта еліміздің тізгінін ұстайтын жастарды тәрбиелеп шығару. Халық педагогикасы – ұрпақтан –ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүрдің өзегі, алтын діңгегі, халықтың ең озық тәжірибесі. Ол ғасырлар бойы жинақталған сан алуан іс-тәжірибелер мен ой-пікірлер негізінде қалыптасты. Оның мұралары уақыт талабы мен өмірге қайта оралып, мектептің оқу – тәрбие жұмыстарында кең қолданылуда[5].

Халықтық тәрбие, ол ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге дамып келе жатқан көне тарихи жүйеге жататыны кімге болса да аян. Халқымыздың ұлттық педагогикасының ұрпақ тәрбиесінде алатын орны ерекше. Ерекшелігі сол: жас жеткіншектерді есті, адал, еңбекқор, парасатты болсын деген үмітпен ата-баба тәлім –тәрбиесін әрқашан мұра тұтып келген және оны талап етіп отырған. Ұрпағын жаман әдеттерден жирендіріп, жақсылыққа жетелеп, өсиет сөздерін күнделікті бойына ұялатып отырған. Әр халық өзінің жас ұрпағын қайырымды, адал, үлкенді құрметтейтін, әділ, ер жүрек, ізгі ниетті, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайды, бұл мәселені өзінің тұрмыс-салтына байланысты шешіп отырады. Ол үшін ғасырлар бойы қолданып, сұрыпталып, өмір тәжірибесінен сыннан өткен салт-дәстүрлерді, педагогикалық әдіс-тәсілдерді пайдаланып келеді

ҚОРЫТЫНДЫ

Жаңа талпыныс, жаңа ашылған жолдардың бірі – білім берудің жаңа жүйесінің жасалуы. Жоғарыда аталған құзіреттілік құрамынан әр бастауыш сынып мұғалімі өз жұмысына талдау жасап, қызметіндегі артықшылықтары мен кемшіліктерін мойындай алады. Өзіне-өзі сын көзбен қарай отырып, кемшілік болса, түзеп, артықшылықтарымен өз әріптестерімен бөлісе алады, олай ету әр маман үшін өте тиімді. Баланың дұрыс тәрбиеленуі үшін оның тәрбиесін жүзеге асыратын мұғалім, педагогқа қойылатын талаптар кәсіби құзіреттілік шарттарына сай болуы керек.

Халқымыздың маңдайына біткен ұлттық құндылықтарымызды, сонау өткен ғасырлардан өшпес мұра болып қалыптасып келе жатқан дархан халқымыздың таратқан үлгі насихаты асыл мұраларымызды дәріптеп, білімге ден қойып көп ізденіс жасамайынша оқыту мен тәрбиені бірге ұштастырып , ықпалдастыру мүмкін болмайды. Оқыту мен тәрбиені ықпалдастырып қажымай еткен еңбек арқасында әлемдік деңгейдегі дарынды да тәрбиелі оқушы тұлға шығатынына сеніміміз мол. Жалпы, патриоттық сезімнің қалыптасуы отбасы мен мектептің сабақтастығымен дамиды. Патриоттық тәрбие, ұлттық намыс, ұлттық сана-сезім рухани байлықтан көрініс табады. Олай болса, рухани байлыққа, ең алдымен, тілімізді, дінімізді, салт-дәстүрімізді жатқызсақ, тіл – қазақ болуымыз үшін, дін – адам болуымыз үшін, салт-дәстүр – ұлт болуымыз үшін қажет.

Ендеше өсіп кележатқан ұрпақты тәрбиелеу өзекті мәселе болып табылады ұлттық тәрбиеге бұл әр бір адамның қоғам алдындағы парызы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан.-1996.
2. Бурбаев Т. Ұлт мәдениеті. Астана: Елорда, 2001. – 248 б.
3. Есім Ғарифолла. Ұлттық өркениет және мәдени бағдар // Қазақстан: сындарлы жылдар және ғаламдық мәселелер. – Аматы: Қазақ университеті, 2003. – 305 б.
4. Қожамберлиев Б. Қазақтың рухани болмысындағы ұлттық діл мен ұлтжандылықтың ара қатынасы. // Қазақстан жоғары мектебі, 2003, №4, 201-204б., 202 б.
5. Кенжеахметұлы С. Жеті қазына. -Алматы, Ана тілі, 2007ж., 136б. 78 б.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р.
доцент
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
risgul555@mail.ru

САҒАТОВА Ш.
доцент
Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
astana14_14@mail.ru

ТҮРКІЛЕРДІҢ ҚАРА РУХТЫ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КЕЙІПКЕРЛЕРІ

Аннотация. *Миф – бүгінгі ғылымның, өнердің, мәдениеттің бастапқы, бір-бірінен ажыратылмаған сатысы. Мұндай ажыраспаған күйді ғылымда әдетте синкреттілік дейді. Мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр, яғни бүгінгі ертегі мен жырды байыптап қарап, белгілі бір заңдылықтарға сүйене саралай отырып, ежелгі озарттық түсініктерді сұрыптап, бөліп шығаруға болады.*

Кілт сөздер: *Түркі мифологиясы, миф, қара рух, жын, кейіпкер.*

Аннотация. *Миф – это определенный этап в развитии науки, жизни, культуры. Такое единство в науке называется синкретическим. Например, в основе сказок и поэзии лежат мифы. Проанализировав современные сказки и стихи, применив определенные методы, можно сделать их классификацию.*

Ключевые слова*: Тюркская мифология, миф, черный дух Джин, герой.*

Abstract: *Myth is a certain stage in the development of science, life, culture. This unity in science is called syncretic. For example, the basis of fairy tales and poetry are myths. Analyzing modern tales and poems, applying certain methods, you can make their classification.*

Keywords: *Turkic mythology, myth, black spirit, Jean, gin, hero.*

Кіріспе

Миф – бүгінгі ғылымның, өнердің, мәдениеттің бастапқы, бір-бірінен ажыратылмаған сатысы. Мұндай ажыраспаған күйді ғылымда әдетте синкреттілік дейді. Мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр, яғни бүгінгі ертегі мен жырды байыптап қарап, белгілі бір заңдылықтарға сүйене саралай отырып, ежелгі озарттық түсініктерді сұрыптап, бөліп шығаруға болады.

Түркі мифологиясы – бірнеше мыңжылдық көшпелі ру-тайпалардың дүние-ғалам, өмір туралы түсініктерінің, ежелгі танымдарының бірыңғай жүйесі. Миф – ертегі адамдардың адамтану, дүниетану көзқарасы, ақиқат танымы. Ежелгі адам кез келген әрекетінің себебін озарт арқылы түсіндірген, яғни айтылатын ертегі мен жырдың да, салынатын суреттің де, айтылатын ән мен өлеңнің де, тарихтың да, биленетін бидің де арғы жағында озарттық түсініктер жатыр.

Негізгі бөлім

Түркі халықтарының жағымды/жағымсыз кейіпкердің бірі – *жын.* Жын шашын тарқатып жіберген ұзынтұра қыз бейнесінде, кеудесі итаяқтай салбырап тұратындықтан, иығынан асыра лақтырып жіберіп жүреді.

«Жын – керемет күш иесі. Неше түрге көзіңді ашып-жұмғанша келе алады. Ол денеңе де еніп, ішіңнен де, дененің басқа жерінен де еркін дауыс шығарып, өзі билегеніне дегенін істетеді. Киелілердің көбі өзінің діни және ғылыми сауатсыздығын біле бермейді. Ал кейбіреулері біле тұра, зұлымдық жолына жындарын пайдаланады.

Жынды бақсылар бағындырады. Бақсы жындарды өзінің сенім дініне қарай көндіріп, өзінің қызметін атқартады» [1, 92 б.].

«Жындардың бірнеше аты бар: *Хишанҳ, Жабир бир Мердан, Медиун Ибн-и Зенги, Хаксак, Дершуз, Иемһур, Каракаш Ибн-и Весвас, Бюлбюле Ибн-и Кизбан, Кешкатур Ибн-и Кешибаш, Сешзар Ибн-и Семан*», – деп түрік түркологы Мурат Ураз бірнеше түрін атайды. [2, 118 б.].

Н.Ф.Катанов материалдарынан төмендегідей мәліметтерді оқимыз. "Әйелдің босанатын мезгілі жеткенде, оны жын тұншықтырады... Егер жынды қуатын адам болмаса, онда әйел өледі. Жынды қуатын (сөзбе сөз айтқанда сабайтын) адамдар бар... Қуа алатын адам өзінің шапанын немесе белбеуін,

не тақиясын біреуден беріп жібереді, бұл жіберілген кісі үйге кірісімен, жын қашады. Егер жын кетпесе, қуатын адам өзі келеді. Кейбір жындар күшті болады. *Жын әйелдің өкпесін алады да, суға барады.* Егер жынды ұстап алып, оған суға жетуге мүмкіндік бермей, куып жетіп, қайырып, содан кейін үйді тобылғы сапты қамшымен ұрып және "жібер, жібер!" – деп айқайласа, сонда әйел өмірге қайта оралады. Егер жын суға жетсе және "*өкпені су ішінде шайқаса. онда әйел өледі*". Кейбіреулер оны (яғни, жынды) сабайды, кейбіреулерден ол, көзге түспей, қашқалақтайды. Егер үйір ішінде *көздері ақ шаңқан ақ жылқы* болса, бұл жылқыны үйдің қасына жетектеп әкеледі. Бұл жылқы, жынды көргесін, *үйге өзі кіреді.* Жын, бұл жылқыдан қорқып, қашады..." [3, 71 б.].

«Ислам діні бақсыларды қаншалықты тойтарғанымен, ол бақсылардың "тәңір" дініндегі шамандық ұғымының жын, шайтан, перілермен байланысын жоя алмады. Бақсыларға дем беретін күш-қуат иелері немесе қарсыластары жын, пері және шайтандар жөнінде қасиетті Құранда: "Адамдардың кейбірі жындардың кейбіреулеріне сыйынатын болды. Оған жындар тіпті жынданып кетті", – деген [4, 11 б.]. Жын мен шайтан екеуі екі бөлек жаратылыс. Алла тағала "Жындар мен адамдарды тек өзіме ғибадат ету үшін жараттым" деген. Осыдан-ақ жындар да адам сияқты өмір сүреді. Бірақ, көзге көрінбейді. Бізбен бірге өмір сүруде. Сондықтан да, жындар да мұсылман, кәпірге, еркек – ұрғашыға, кәрі – жасқа, жоғары мен төменгі топтарға бөлінеді. Кейбір адамдар жындармен қатынасқа түседі. Бұл топқа жататындарға көбінесе бақсылар, сиқыршылар, дуашылар, өзімшіл емшісымақтар, арам ниеттілерді атауға болады [1, 52 б.].

Сондай-ақ, Мурат Ураз да жынды шайтан яғни жағымсыз/жаман рухты иелердің қатарына жатқызады да бірнеше түрлерін атап өтеді. Олар:

–Абасилер – жағымсыз/жаман рух тобы;

–Ажуман – жағымсыз-жаман рухтың бірі, жамандық иесі;

–Ада Өке – өлген бабалар рухы, бұлар Ерлік Ханның жанынан табылатын қара рух;

–Алдашы – өлген бір адамның немесе ертеде өлген туыстарының бірінің рухы. Өлген адамның үйіне келеді. Бақсылар/шамандар таза және әулие саналғандықтан, өлгендердің үйіне кірмеген. Басқалары бір апта өлген адам үйіне ештеңе бермейді және еш нәрсе алмайды. Қырық күн өткен соң, барлық рәсімі жасалып, тамақ дайындылып, ас беріледі. Рәсімнен бұрын шаман/бақсы келіп, арша ағашымен аластап, алдашыны қуған. Алдашыны өлім рухы деп те атайды. [2, 119-120 бб].

Қазақтарда «алдашы» деп жаналғыш бейнесіндегі Жалмауызды айтады. «*Алдашылар»* туралы туысқан алтайлықтарда түрлі аңыз-әңгімелер бар. Ал бізге белгілісі кімнің мойнына алдашының ала арқаны оралса, сол жан тапсырады. Ертеде алдашыны көрген адамдар уақыты келгенін біліп, о дүниеге оралуға қам жасай бастайды екен [1, 112 б.].

*«*Қорқыт туралы қазақ әңгіме-аңыздары дүние жүзінде, әсіресе Шығыста, кең тараған сюжетке құрылған. Ол – адамның ажалмен айқасы жайында: «Қорқыт бір күні түсінде көр қазып жатқан кісілерді көріп, олардан көрдің өзіне қазылып жатқанын біледі. Оянғаннан кейін ол өлімнен қашып құтылмақ болып, дүниенің төрт бұрышын аралайды. Бірақ барлық жерде өзіне көр қазып жатқан адамдарды көреді. Ажалдан қашып құтылмасына көзі жеткен Қорқыт енді жер ортасы – Сырдарияға, өзінің мекеніне кайтып келеді. Ажал кенеттен келіп қалмасын деп, ол өзеннің ортасына кілем төсеп, өзі жасаған қобызды тартып, өмір сүре береді. Бір күні әбден калжыраған ол қалғып кетеді. Сол мезетте ажал жылан түрінде келіп, оны шағып өлтіреді». Бұл сюжет өте ерте заманда пайда болған. Мәселен, ол әзірше ең көне деп саналатын, тіпті, әйгілі “Илиада” мен “Одиссеядан” бір жарым мың жас үлкен “Гильгамеш туралы жырда” философиялық тұрғыда өлім мен өмірдің күресі, адамның ажалдан құтылу жолдарының мәселесі ретінде, көркем түрде әңгімеленген». [3, 79 б.].

Алтайлықтардың ұғымында төменгі әлем Ерліктің өкілі *Алдачы* адамның жанын алуға келеді, кісі өлген соң ол жеті немесе қырық күн бойы марқұмның үйінің маңында торуылдап жүреді. Осы кезде өлген адамның затын алуға, аруақты мазалауға тыйым салынады. Қырық күн өткен соң бақсы-қам арша тұтатып аластап, *Алдачыны қуу* шарасын өткізетін көрінеді [5, 200 б.].

–Алмыш – Алтайларда Ерлік Ханның қарарындағы кара рухтың бірі;

–Алтан Сабарай – Сахаларда қотыр шығаруға себеп болатын рух;

–Арсан Долай – сахаларда қара рухтардың қорғаушысы;

–Айналар/азалар – Алтайларда жер астында жайсайтын қара рух. Бұлар адамдарға жолықса, түрлі дерт-ауру беріп, адамдар ол дерттен құрбан сою арқылы құтылған. Бұл құрбандыққа шалған малы қара түсті болса, ол ең бір қабыл етілетін болған. Оларды Иертір де те атаған, олар көп тамақ жейді, бірақ тоймайды.

–*Боурма Лаһай* – сахаларда адамдарға жұқпалы дертпен ауыртатын рух;

–*Жығы* – Жығылар жындардың бір тобы; екі халық соғысса жын басым болған жағы жеңіп, жындары қорқып қашқан жағы жеңіліс тапқан.

–*Чор/чар* – Алтайларда шаман сенімдеріне қарай адам денесінің сыртында болады, бірақ адаммен бірге болатын қара рухтың бірі.

–*Чорабаш* – Алтайларда шаман дұғаларындағы бір рух. Бұның тоқсан қойын терісінен тоны, сексен қойын терісінен бөркі болған;

–*Даһталыр/тарах* – сахаларда күнәһарлар қайда болса, сонда болатын үлкен бір рух.

–*Едимнулар* – шумерлерде Хортлак деп аталатын қара рух;

–*Егелер* – ұйғырларда жаһанамда зұлымдық/жауыздық көрсететін қара рух;

–*Гидим* – өлген адамның рухына да, қара рухтарға да осы есім берілген;

–*Карачор (а)* – солтүстік түркілері қара рухтарды осылай атайды;

–*Қара немелер* – сахаларда қара рух.

– *Көкмен* – Алтайларда шаман дұғаларындағы қара рухтың бірі; Оның алпыс қойын терісінен тоны, сексен ешкі терісінен бөркі болған;

–*Көрмөстер* – Алтайларда, сахаларда қара рух иесі, Ерліктің жер астындағы көмекшісі. Көрместердің кейбірінің жақсылық жасайтындары да бар. Оларға арнап құрбан сойлады. Көрместер өлген адамның денесінен шығады, ол адам жақсы болса, көрсем те жақсы, жаман болса, жаман рух болады;

–*Көнчөлөрүме* – сахаларда қара рухтардың анасы. Адамдар бұлардан құтылу үшін құрбан шалады;

–*Өтгерлер* – Алтайларда жер асты әлемінде Ерлік Ханның иелігіндегі азап әкелетін қара рух;

–*Ракшаслар* – Алтайларда жындардың бір тобы. Күнә істеген адамдарды жаһанамдағы қазанға тастап, азаптайды;

–*Сүне* – Алтайларда адамдар мен хайуандарда болатын рух. Ол барлық адамдарға көрінбейді. Бірақ шамандар, кейбір киелі адамдарға, иттерге көрінеді. Сүнені көрген адамды Көспекші деп атайды. Егер бұл адамдардан басқа бір адам оны көрсе, ол адам өледі деген. Сүне ол адам өлгеннен кейін жер астына кіреді. Онда оны Ерлік Ханның Иула қарсы алады;

–*Тажес* – жынның бір түрі;

–*Токушла* – бүркіт тұмсықты, есек құлақты, жылан шашты бір жын. Адамдарды азаптайтын рух;

–*Улукки* – жамандық жасайтын жындар тобы;

–*Урумки* – Жестенидің хикаясындағы жынның бір түрі;

–*Иама* – буддист ұйғырлардың жамадық және өлім әкелетін рухтың бірі. Жер асты әлемінде жасайды;

–*Иула* – Алтайларда адамныңжәне хайуанда да болатын рух. Иуланы адамдар түсінде көреді. Шамандардың рәсімдері кезінде болады. Шаманлармен бірге көкке, жер астына саяхат жасайды. [2, 199-200 бб].

Қазақ мифологиясында жынның мындай түрлері бар:

–*«Кісікиік*, негізінен, иен далада, орман-тауларда кездеседі. Бойы адам бойындай. Қос аяғын тік басып жүреді-міс.

–*Кесір* деп – бұрынғылар адамның желкесінде болатын жынды атаған. Аты айтып тұрғандай, оның мақсаты бәріне кесірін тигізу, бүлдіру екен. Үнемі жақсылықтың жолын кеседі. Адамдардың арасына түсіп, отбасыны бұзатын да осы кесір. Сондай-ақ мал-жанның құруына, ауру-індеттің таралуына көп қызмет етеді. Кесір көбіне жан-жануарлар мен заттардың қадірін түсінбеуден, киесіне ұрынудан туындайды екен. Алайда, кесір өз алдына жеке кейіпкер ретінде аз қолданылып жүр;

–*Елті* – қазақ аңыз-әңгімелерінде кездесетін тағы бір тылсым кейіпкер. Ол сиқырлық өнерімен адамдарды өзіне бағындырып алады-мыс. Елті көбіне жоталы әйел ретінде суреттеледі. Шоқан Уәлиханов: «Елті – өзінің сиқырлық өнерімен адамдарды еліту, ұйыту, бар сана-сезімін билеп алушы, өзіне бағындырушы. Елті сөзінің төркіні – қазіргі тіліміздегі еліту» деген. Әйел бақсыны «елті» деп атайтындар бар. Ал Шоқан Уәлиханов жыны бар әйелдерді «елті» депті.

–*Үббе* – өзен иесі, қаскүнем күштердің түрі. *Үббе* – терең су иірілімдерінде, тұңғиықта, ұйықта тіршілік ететін су перісі. Ол өзенге жақындаған адамның атын атап шақырып, су түбіне тартып әкетеді-міс. Елімізде үббенің барына әлі де сенетіндер бар. Байырғы қазақтар адамдарды суға батырып

өлтіретін күш осы үббе деп білген. Түрін де ұзын қап-қара қастары түйілген адамға ұқсас тіршілік деп топшылаған. *Үббе* туралы әңгімелер көбіне Сыр аймағында көп айтылады. Мынадай бір оқиға болған екен. Бір адам өзенді жағалап келе жатып, су ішінен бір кісінің өзінің атын атап шақырған дауысын естиді. Ол әлгі дауыс иесінің үббе екенін сезеді. Сөйтіп суға жақындамайды. Дәл сол кезде, бөтен бір кісі суға түсуге келе қалады. Мұның «суға түссең, өлесің» деп қарсыласқанына қарамастан, өзеннің арғы бетіне жүзіп кетеді. Енді бергі бетке қарай жүзбек болғанда, суға батады. Әлгі кісі арқан байлап тартып шығарғанша, жүрегі тоқтап қалыпты. Екі аяғы қып-қызыл болып кеткен дейді. Мұны ел ақсақалдары үббенің ұстаған жері деп түсіндіріп, жұртшылықты суға барғанда сақ болуға шақырыпты.

–*Жік.* «Жер астынан жік шықты, екі құлағы тік шықты». Қазақта осындай бір аталы сөз бар. Осындағы жік дегеннің көне түркі тілінде жікті жын, шайтан мағынасында қолданған. Махмұт Қашқари «Түркі сөздігінде» «иекті», яғни жікті перінің атауы деп түсіндіреді. Жік дегенді тажал, яғни Дәжжал деп түсінетіндер бар. Дәжжал сөзі турасында «суайт» дегенді білдіреді. Қиямет жақындаған кезде, Дәжжал адамдарға өзінің Жаратушы екенін айтып, иманы әлсіз адамдарды иландырады екен. Діни кітаптарда тажалдың жер (Хорасан жақтан деген дерек бар) астынан шығып, асқан жылдамдықпен жүріп отырып, әп-сәтте әлемді жаулап алатыны жайлы айтылады.

–*Зарап* – қазақ мифологиясындағы қара күштердің тағы бірі. Зарапты көбіне құбыжық түріндегі *заһарлы аң* деп біледі. Аң атаулы зараптан қатты қорқады екен. Себебі, оның заһары у болады. Жақындаған жан-жануарларды сеспей қатырады» [6, 95 б.];

–*Марту* – өзбектер мен қазақтарда бар жынның атауы. Кейде албастыны да осылай атаған.

Қорытынды

Түркі халықтарының мифологиясына ортақ кейіпкерлерді әңгімелеу – үлкен, күрделі іс. Ірі жинақтаулар көп жылдық ізденістер нәтижесінде ғана туады. Сондықтан алдағы уақытта түркі халықтарының мифологиясындағы ұқсас кейіпкерлер жайында зерттеулерімізді жалғастырамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қожалымов З. Ғаламның жұмбақ сырлары. Монография. Ғарыш, адам, жер тылсым сырлары. Алматы, 2010 – 750 б.
2. Uraz M. Türk mitolojisi. Ankara: 1994 – 340 p.
3. Қасқабасов С. Ой өріс. Алматы: Жібек Жолы, 2009. – 303 б.
4. Құран Кәрим. Қазақша мағына және түсінігі. Ауд. Х. Алтай. Медине, 1995, 478-б.
5. Тойшанұлы А. Қазақ мифологиясының кейіпкерлері. //Жұлдыз, №9, 2011.
6. Тойшанұлы А. Түрік-моңғол мифологиясы. Алматы: Баспалар үйі, 2009 – 192 б.

АКАНОВА А.И.
докторант, педагогика ғылымдарының магистрі,
Нұр-Сұлтан қ., e-mail: Comfort_land_kz@mail.ru

ЕСПЕКОВА Л.Ә.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., e-mail: espekova@bk.ru

МИФОЛОГИЯ ЖӘНЕ ТАНЫМ

Түйін. *Мақалада қазақ халқының таным-түсінігі, ұлттық дүниетанымы мифтік танымммен сабақтастырыла қарастырылған. Сондай-ақ, миф пен таным мәселесін зерттеген ғалымдардың пікірлерін саралай келе, миф пен таным мәселесінің өзара тығыз байланысты ұғым-түсінік екендігі және таным сабақтастығы жалпы түркі халықтарына тән ортақ мәселе ретінде қаралған.*

Кілт сөздер: *мифология, таным, түркі халқы.*

Резюме. *В статье рассмотрены вопросы взаимосвязи миропознания с мифическим миропониманием казахского народа. Кроме того, на основе научных суждении ученых изучающие вопросы мифологии и познания, формулировывается четкое понимание того, что есть взаимосвязь между тюркскими народами и их миропониманием.*

Ключевые слова: *мифология, миропонимание, тюркский народ.*

Summary. *In the article the questions of the relationship of knowledge of the world with the mythical world outlook of the Kazakh people. In addition, on the basis of scientific judgments of scientists studying the issues of mythology and knowledge, formulated a clear understanding of what is the relationship between the Turkic people and their worldview.*

Keywords: *myth, outlook, Turkic people.*

Қазақ халқы ежелден көшпелі ғұмыр кешкен. Қоршаған әлемнің, табиғаттың қыры мен сырын тереңнен әрі жан-жақты ұғыну, шеті мен шегі жоқ кеңістікте мал бағу, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп-қону – біздің бабамызға тән дүние. Көшпелі өркениет, дәстүр ол біздің өмір салтымыз. Демек, бұл дәстүр бізді қоршаған ортаға ерекше көзбен қарауға, ерекше танымммен зерделеуге үйретті. Табиғаттың қатал сынына төтеп бере жүріп, өздеріне ғана тән тіршілік қамын жасап, қиыншылықтарға қарсы тұра білуге машықтанған. Бұл халықтың өзіндік дүниетанымның қалыптасуына өз септігін тигізді.

Дүниетаным бір күнгі я бір жылдың ғана жемісі емес, ол адамдардың ғасырлар бойы жасаған өмір тіршілігімен тығыз байланыста дамып, жетілетін өнер мен мәдениетке жақын көзқарастар жиынтығы екен. Олай болса, қазақ халқының танымын салт-дәстүрі, әдебиеті, мәдениеті арқылы танып-білуімізге болады. Ғалым Ислам Айбарша адамның танымын қоршаған ортамен байланыста қарастырып, ойын былай деп өрбітеді: «Адам қоршаған ортаны ойлау арқылы танып біледі және ол адам санасында көрініс табады. Адамның шындық болмысты танып білуі ой арқылы жүзеге асса, тіл – бейнелеу қызметінің нәтижесін бекітудің құралы ретінде қызмет етеді. Бұл жалпыға ортақ таным үлгісі. Өйткені биологиялық табиғаты жағынан адамзат бірдей болса, таным қызметі де, оның механизмдері де ортақ құбылыс екені мәлім. Қандай да тіл өзінің тілдік құрлымы немесе тілдік үлгілері жағынан әртүрлі болғанымен, шындық болмысты түсінуге келгенде ортақ танымдық дүниелерден тұрады. Бұл сайып келгенде, жоғарыда айтылған таным түсініктің тіл арқылы емес, ми, ойлау арқылы жүзеге асатындығын дәлелдей түседі» [1:13]. Бұл пікір адамның танымы оның санасы, ойы, миымен етене тығыз байланыстылығын дәлелдей түседі. Әрине осы түсінік-пайым, таным, дүниетанымның белгілі бір жолдармен көрініс табуы заңды құбылыс. Ол құбылыс тіл арқылы, атап айтқанда халықтың әдебиеті, мәдениеті, өнері, салт-дәстүрі сияқты жалпы бүкіл өмірлік үздіксіз даму қозғалысынан орын тауып жүзеге асатындығы айдан анық.

«Қазақ халқы бар сұлулықты, мықтылықты, төзімділікті табиғаттан іздеген. Соны адамның өмірімен байланыстыра отырып, өмірдегі жақсылықты, адалдықты, мейірімділікті, әділдікті, ерлікті, өмір үшін күрес секілді рухани құндылықтарды дәріптеген. Батырлар жырында адамды жануарлар әлемімен, табиғат дүниесімен жақындату жиі байқалады, бұл – қазақ халқының жеке ой танымының

нәтижесі. Халықтың сыртқы ортаны танып білудегі ізденістері деп қарауға болады» [2:115]. Адам осы аталған бойымызда бар барлық қасиетті тіл арқылы көркейтіп, әдемілеп өзін қоршаған адамзатқа жеткізе білген. Оның бір дәлелі ретінде әдебиетіміздің қайнар бұлағы – мифтен көруге болады. Ғалым Ж.Ә.Аймұхамбетованың тұжырымынан миф пен танымның арасындағы тығыз, үзілмес байланысты байқаймыз: «Миф – ежелгі дүниетаным және тарихи сананың алғашқы формасы, ақиқатты тануға деген талпыныс деген тұжырымдар, тұтастай алғанда, мифологияның адамзат дүниетанымындағы тереңнен тамыр таратқан болмысын танытады» [3:70].

Қойшығара Салғара: «Миф –адамзат баласының өзін қоршаған ортаны танудағы, басқаша айтқанда аспан, жер, су дүниелері және жерасты тірлігі, осылардың тұрғындары жөніндегі ең әуелгі бастапқы танымындағы түсініктері, дүниетанымы дегенге саяды. Басқаша айтқанда миф – алғашқы адамдардың, яғни түпаталарымыздың юолмысты танудағы ақиқаты, өзіндік тарихы» [4:94]. Жоғарыда келтірілген ғылыми тұжырым-пікірлердің ортақ сарындастығына көз жеткізе отырып, миф арқылы адамзат өзінің өмір, қоршаған орта, дүние туралы өз түсінігін білдіруге тырысқандығын, яғни халықтың танымы мен ол халықтың танымы көрініс тапқан бірден бір бастауы – миф өзара ажырамас құбылыстар екендігін түсінеміз.

Мифтегі таным ондағы кейіпкерлердің сипаты, түрі, олардың қимыл-қозғалысы, жалпы кейіпкердің болмысы арқылы берілетіні белгілі. Жалпы кейіпкерлер арқылы сол халыққа тән танымммен қатар белгілі бір бәріне ортақ, түсінікті, айтпаса да айдан анық ұғымның пайда болып, қалыптасатындығы да жасырын емес. Мысал үшін, ортақ түркі тілдес халықтар арасында *албасты* деген ұғым, түсінік белгілі. Әрине, ол кейіпкердің бойында халықтың санасына бірден жағымсыз, жексұрындықтың нышаны сезілетін ұғым тиесілі екендігі белгілі. Орыс ғалымы О.А.Черепанова XIX ғасыр материалдарынан албаста, су иесі, су перісі, албастый леший орман иесі, лесовик орманшы деп тұжырымдайды.

Бұл сөздердің түп негізі славяндық еместігі түсінікті-ақ, оның *лобастый-лопастый, лобаста-лопаста* деген варианттары да бар [5:89]. «Албаста» деген сөздің мағынасы «шашы тақырлана алынған адам» деп түсіндіріледі, алайда бұл оның екінші мағынасы, алғашқысы *лоб, лобастый* деген сөздің мағынасымен байланысты [5:89]. Солтүстіктік орыс халқында *албаста* және *албастый* сөздерінің түп негізі түркі-иран ареалымен, яғни Кавказ елімен байланысты қаралады. Сондықтан орыс елінің оңтүстік шығыс территориясына таяу Волганың орта және төменгі ағысында лобоста мифологемасы кездеседі. Лобоста – бойы аспаннан жерге дейін жететін ірі денелі әйел ретінде сипатталады. Оның денесін былай деп суреттейді: ұйысқан шашы бар, басы үлкен, ақсиған тістері бар, саусақтары айқұш-ұйқыш қиылысқан, ұзын қолды сұр масса. Ол дауыл кезінде, бұлттардан, желден, ұйытқыған желден пайда болады екен. Онымен кездескен адам өлімге тап болады екен. Мұндай сипаттау бірнеше славяндық емес елдердегі кейіпкерлермен сабақтас келеді.

Татар халқында албасты – өте ірі көлемді, формасы жағынан белгісіз нәрсе деп суреттеледі. Алыстан ит сияқты көрінеді де, адамға жақындаған сайын ұлғая түсіп, жиналған биік мая (үйілген, көпене) шөп сияқты формаға ие болады екен. Әдетте көпірлердің жанында, көшелердің, жолдардың қиылысында кездеседі. Тәжік халқында *альбасти, альмасти* формасында келіп, босанатын танытады [5:90].

Д.К.Зелениннің айтуынша [5:90] якут елінде *аjысыт* – босанатын әйелдердің дух-покровитель, түрік тілінде *албасты* жаңа босанған әйелдерді жоюшы және айырбастаушы деп танылады. Орыс тілі говорына сіңісіп кеткен албастый және албаста сөздері татар, қазақ, қыпшақ, қырым татар тілдерінен енген *albasty*, яғни «зұлым жан, дух үй иесі (домовой), құбыжық (кошмар)» немесе татар, қырғыз тілдерінен енген албасты, албасти «зұлым (дух)» деген мағынада түсіндіріледі. Орыс тілінде *албастый* сөзі субстантивтенген сын есім деп танылып, *алвастий* «леший» формасында солтүстік орыс говорына түркі тілдерінің ішінде фин-угор және удмурт тілдерінен енген, ал орыс говорындағы албаста сөзі татар тіліндегі *албасты, албасти* деген сөздерінен бастау алады деп түсідіріледі [5:90]. Қазақстан балалар энциклопедиясында: «Албасты – су тылсымына байланысты әзәзіл пері. Албастылар өзен-көлдердің маңайын мекен етіп, ақ шашы жалбыраған, емшегі арқасыннан асып салбыраған ұсқынсыз әйел кейіпінде көрінеді. Әдетте, ол жағалауда жайбарақат шашын тарап отырады [6:184]. Албасты жансыз заттар мен жануарлар кейпіне енеді деген нанымдар бар. Кейде көпене (үйілген шөп), ағаш немесе арбаға айнала қояды. Олардың аяқтары теріс қараған, құс табан немесе тұяқты болып келеді. Кейбіреулерінің маңдайында жалғыз көзі, тас немесе қызыл жез мұрны, қолдарында өткір тырнақтары

бар. Ең қаскүнем зиянкес албастылар қара, қалғандары сары болады. Олардың қолында әрқашан да сиқырлы кітап, тарақ, күміс теңге жүреді. Албастының күйеуі – әзәзіл Теміртөс сайтан. Ол – орманды мекендейтін пері.

Албастылар адамның түсіне еніп, шошытып, ауруға шалдықтырады. Әсіресе, жас босанған әйелдер мен жаңа туған сәбилерге өш. Ол жас босанған әйелдің жүрегі мен өкпесін ұрлап алып, суға жүгіреді екен. Оларды суға салса, әйел өліп қалатын көрінеді.

Албасты – өз құрбандарының қанын ішетін қансорғыш. Жылқыны жақын көреді, түнде мініп, жалдарын шимай-шатпақ қылып өіп тастайды. Албасты жалғызілікті адаммен немесе аңшылармен бірге тұрып, оларға сәттілік әкеледі, өзінің сүтін ішкізіп, қабырғасынан кесіп алған етін жегізеді.

Адам албастыны бағындыруы үшін оның үстінен бір тал қылшығын немесе бір затын, сиқырлы кітабын, тарағын не болмаса теңгесін қолына түсіруі керек. Сондай-ақ оған айтқанын істеткізу үшін киіміне ине шаншыса да болады, сонда адам не қаласа, албасты соны орындайды екен делінген [6:184]. Бұдан байқайтынымыз, түркі жұртшылығына ортақ таным үрдісі бар және оның айғағы жоғарыда суреттелген кейіпкер бейнесі. Түркілік дүниетанымның негізі бір, түбі бір екендігі айқындала түсскендей, өзегі бір әлем халықтарындағы мифтік таным бір арнаға келіп тоғысқандай.

Түркі халықтарының арасында ортақ таным мен түсініктің сабақтастығын көрсететін тағы бір образдар – Тәңір әке мен Ұмай ана. Әлемнің жаралуы туралы мифтік дүниетанымда еркек пен әйелдік бастау тұрғаны мифологиялық түсініктердегі ұқсас сипаттардан білінеді. Бұл ретте аспан мен жер, Ақ және қара құдайлары, оң мен сол тағы да басқа бинарлық, қарама-қарсы ұғым мәселелері де өрбіп шығары заңды, ол мәселенің төңірегінде де таным мәселесі сөз болары анық. Алайда біздің бұл зерттеудегі айтар ойымыз мифтік образдардың, кейіпкерлердің халық танымының, түсінігінің аясында бойына жинаған қасиетін сөз ету болады.

Ұмай ана көне түркі мифологиясы бойынша ұрпақ жалғастығын жебейтін періште. Ертеде қазақтар қыздарын ұзатқанда, неке қиғызу рәсімінде, сондай-ақ әйелдер босанғанда Ұмай анаға жалбарынып, одан медет тілегені мәлім. «Ұмай» деген сөз ежелгі түркі тілінде «баланың ізі», «бала орны», «ана жатыры» деген мағынаны білдереді екен [7:42].

Ұмай құдай – әйел бейнесі түркі тілдес халықтардың көпшілігінің этнографиясында кездеседі. Әр халықтың Ұмай ана бейнесін әртүрлі қабылдаған. Біреулер Ұмай – ана бейнесінің нышаны ретінде садақты оғымен баланыңң бесігінің тұсына ілсе, енді біреулері оны сұлу жас әйел бейнесінде қабылдаған. Ал қазақ халқы басқа көптеген түркі тектес халықтар тәрізді Ұмай ана босану кезінде адамға көмектесіп, сәбиді түрлі пәлелерден (албастыда т.б.) қорғайды деп білген. Ұзақ уақыт бойы бала көтермеген немесе сәбилері шетінеп кеткен әйелдер Ұмай анаға сыйынған. Аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана деп табынған. Ұмай есімі Монғолиядағы Тоныкөк пен Күлтегінге арналған көне түркі жазба нұсқаларында кездеседі екен. Иоллық-тегін жазған Күлтегін мәтінінде «Ұмай текті анам қатынынң құтына (бағына) інім Күлтегін ер атанды», «Тоныкөк ескерткішінде «Тәңірі, Ұмай, киелі Жер – су ықылысын берген екен», деген жолдары бар [7:42].

Ұмай жөнінде көп айтылып та, жазылып та жүр, дегенмен оның этимологиясын ғалым С.Қондыбай қарастырған. Ұмай – дей-түркілік мифологиядағы Ұлы Ана есімдерінің бірі. Кейінгі қазақ, қырғыз тілінде оның есімі «Май-ене» түрінде сақталған. Кейінгі қазақ, қырғыз келтірімдеріндегі Ұмай (Май-ене) жас босанатын келіншектердің, босану процесінің, жалпы алғанда әйелдер мен жас нәрестелердің қамқоршысы болып есептелген. Сонымен қатар ол үй (әйел) шаруасының да («йел қолөнерінің де) қамқоршысы болып есептелген. Бүгінгі қазақтағы «Менің қолым емес, Бибатпаның (Бибі Фатиманың) қолы» деген сөз бір кездері «Менің қолым емес, Май-ененің қолы» деп аталған. «Ұмай» есіміндегі праформа – «ум» < «йум» < «ңум» / «нгум». Яғни оның шумерлік «Намму» мен «Нум» сияқты «ұлы аналық» есімдермен бір тектес екендігі дау туғызбауы тиіс [7:42]. Сілтеме

Осы праформадан өрбіген «Ұма» сөзі «баланың жолдасы, пердесі» (полед) дегенді білдіреді, біз бұл жерде сөздің «»баланы жарататын құрсаққа» – «ана құрсағына» – абақ таңбаға байланысты екендігін көрсетеді. Егер нүкте – бала, сәби болса, оның сыртындағы шеңбер – баланың пердесі, «жолдасы» болып шығады; шеңбердің дәл осы жағдайдағы «ана құрсағы» болып та есептелетіндігін ескерсек, неліктен «ұма» сөзінің пердені, «ұмай» сөзінің ұлы ананы білдіріп тұруы таң қалдырмауы тиіс.

Ұмай немесе Йум – дей-түркілік дербес болмысты тәңіреше (богиня) болған, бірақ сол заманның кейінгі кезеңдері оның мәртебелік бейнесі төмендетіле бастаған сыңайлы; қалай болғанда да «Йум»

есімінің «Йумай» немесе «Ұмай» болып өзгеруін, яғни бастапқы есімге «~ай» формантының жалғануын осындай сапалық өзгерістермен байланыстыруға болады.

Ғалым С.Қондыбай Ұмайдың «аспан әке – жер ана» қосағындағы Тәңірге «жұбай» болып шығуын нақты түркі (көк түркі алды, 2-5 ғғ.) дәуірімен сабақтастыруға болатындығын; аталмыш уақыт жаңа тілдің (түркі тілінің) қалыптасуымен қатар, жаңа мифтік келтірімдердің (түркі мифологиясының) қалыптасуына тұспа-тұс келетіндігін; дей-түркілік тілінің жаңа араласу жағдайында әлдебір мутацияға ұшырап түркі тіліне айнала бастағаны сияқты, дей-түркілік мифологиялық келтірімдер де өзгеріп, сол өзгеріндінің (ұмытылуы, араласуы, сырттан қосылуы т.б.) негізінде түркі мифологиясы қалыптасқандығын айтады. Сондықтан, орхон-енисей және одан кейінгі ғасырлардағы жазба мәтіндерде сақталған Ұмайға, Тәңір мен Ұмайға байланысты мифтік келтірімдерді ең алғашқы, о бастағы түсініктер деп емес, нақты тарихи уақыт бөлігінде қалыптасқан түсініктер деп есептегенді жөн деп санайды.

«Ұмай» есеміне ұқсас есім – индуистік мифологиядағы Ума. «Ума-махадеви» деп аталатын осы мифтік бейне де «құдай-аналар» категориясына жататындығын; зерттеушілер индуистік мифологиядағы Деви бейнесінің б.з.д. 3 мыңжылдықта дамыған құдай-ана культінен өрбіп шыққанын нақтылайтындығын айтады ғалым. Ал бұл – арийлердің Үндістанға келмей тұрған уақыты. Сондықтан Девидің бір кептік есімі болған «Ума» есімінің (оның үнді тілінде «жарқын» деп аударылып жүргеніне қарамастан) сол дравид (Хараппа, Моxеджо-Даро) мифологиясының ұғымы болғандығын топшылай отырып, осы Уманың дей-түркілік Ұмаймен бір текті болғандығына меңзейді. Олай болса, ғалымның сөзге тиек етіп отырған Ұмай есімінің белгілі болу уақыты да б.з.д. 4-3мыңжылдық болмақ. Бұл аталған тұжырымдар миф пен танымның арасындағы үлкен сабақтастықты дәлелдей түседі. Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте (жертартпа), нақты бір саяси, әлеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының (социумның) өзі өмір сүріп отырған орта (уақыт пен кеңістік) туралы, ғалам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі-сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктердің жиынтығы, дәлірек айтқанда – «түсіндім» деген стереотипі. Яғни, бұл жағдайдағы миф – ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда – «шын» деп есептелінген, тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі Ақиқаты. Миф – әрине тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, қисыны бар, яғни, бұл жағынан «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние [7:25].

Дүниежүзі халықтарын ортақ жүйе, ортақ модельге тоғыстыру үрдісі заманында әр этностың ұлттық мәдениеті мен тіл ерекшелігін сақтап қалу мәселесі қазіргі таңда өте өзекті. Адамзаттың танымын суреттейтін символдар, этномәдени белгілер, ұлттық реңкті білдіретін аялық білім және т.б. да рухани құндылыққа толы дүниелер әр ұлттың болмысын танытатын ақиқат. Сол ұлттық болмыстың бірден бір көрінісін мифология әлемінен табатынымыз айдан анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ислам Айбарша. Ұлттық мәдениет конспектісіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама): филол. Ғыл. д-ры... дис. – Алматы, 2004.
2. Қазақ лингвофольклортануы: эпостанулық зерттеу. Ұжымдық монография. Астана, 2017. -388 б.
3. Аймұхамбет Ж.Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика. Алматы, 2017. -512б.
4. Қойшығара Салғара. Ежелгі түркілер // Тамыр. Әдеби-танымдық журнал. 1-2(20-21)/2013. 28-бет.
5. Черепанова О.А. Мифологическая лексика русского Севера. Ленинград, 1983.
6. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы. Алматы, 2006. -252 б.
7. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. – Алматы: Дайк-Пресс, Пресс, 2004. -516 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. XI том. Алматы, 2011. -752 б.
9. Мәдени-философиялық энциклопедиялық сөздік. –Алматы: Раритет, 2004. -21 б.
10. Кішібеков Д., Сыдықов Ұ. Философия. Оқулық. –Алматы, 2002. -408 б.
11. Смағұлов Н.Б., Ташағыл А. Ежелгі түркілердің дүниетанымы – «Мәңгілік Ел» мемлекеттік идеологиясының негізі //Вестник Карагандинсткого университета. Серия «История. Философия». №4 (88)/2017.
12. Қасқабасов С. Шығармалары. Бірінші том. Жаназық. Астана, 2011. – 568 б.
13. Журавлев А.Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А.Н.Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу». Москва, 2005. -1004 с.

14. Максимов С.В. Нечистая, неведомая и крестная сила. СПб., 1903. 526 с.
15. Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. ҚазССР Ғылым акад. М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер ин-ты. Ертегілер. Т.І. Алматы: Жазушы, 1988. -288 б.
16. Мифы, предания, сказки, хантов и манси. Москва, 1990.
17. Мифы народов мира. Энциклопедия. Том I. Москва, 1987.
18. Қазақ фольклорлы мен әдебиет шығармаларының текстологиялық зерттелуі. Алматы, 1983. -264 б.
19. Әдебиеттану. Терминдерсөздігі. Алматы, 1998. – 384 б.
20. Қасқабасов С. Таңдамалы. Астана, 2015. 328 б.
21. Мәуленов А.А. Қазіргі қазақ прозасындағы аңыздар мен мифтердің көркем қызметі. Алматы, 2001.
22. Хроленко. Язык и хрестоматия. Москва, 2005.
23. Дүйсенбі А.К.Оңтүстік Қазақстан аңыздары мен әпсаналары. Түркістан, 2002.
24. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. 10-томдық. Аңыздар. Қарағанды, 2013.
25. Трубецкой Н.С. Истори. Культура. Язык. Москва, 1995. -799 с.

АМАНГАЗИЕВА М.К.
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: mika-230376@mail.ru

БҮГІНГІ ТАҢДАҒЫ АУДАРМАТАНУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. *Мақалада бір тілден екінші бір тілге аударма жасағандағы туатын қиындықтар мен оларды аудару процесіндегі жүйелілік мәселелері сөз болады. Сонымен қатар аудармашының осы саладағы кәсіби шеберлігі қарастырылған.*

Кілт сөздер: *термин, аударма, мәтін, тіл, лексика, ғылым, стиль, лингвистика*

Резюме. *В данной статье рассматривается проблемы перевода и его классификации при переводе текста. Также роль переводчика и его компетентность в переводческой деятельности.*

Ключевые слова: *термин, перевод, текст, язык, лексика, наука, стиль, лингвистика.*

Summary. *This article deals with the problems of translation and its classification in the translation of the text. Also, the role of the translator and his competence in translation activities.*

Keywords*: term, translation, text, language, vocabulary, science, style, linguistics.*

Адамдар тек бір тілде ғана емес, бірнеше тілде сөйлей алатындықтан аударма міндетті түрде керек. Сондықтан тілшілер тілдің ситуациялық жағдайларын тек бір мемлекеттің көлемінде ғана оқып үйреніп жатқан жоқ, бір мәселені әлемдік жағдайға қарастырып жатыр. Енді көптілділік болғандықтан аударманың болу керектігі анықталды. Аударма тілдік кедергілерді жоятын күрделі құрылымға айналды. Тіл білімі мен аудармашылықтың алдында бұл тілдік барьерлер қалай пайда болды және оны жоятын қандай күш ойлап табуға болады деген сұрақтар тұрды.

Аударма процесінде ең алдымен аударатын тілдегі лексикалық бірліктердің аударылатын тілдегі баламасын дәл қолдану маңызды. Сонымен қатар аудару процесінде баламалықтың төрт түрін атауға болады. Аударманың бірінші түрдегі баламалылығы түпнұсқаның *коммуникацияның мақсатын* құрайтын мазмұндық бөлігін ғана сақтаудан тұрады. Баламалылықтың екінші түрінде түпнұсқа мен аударма мазмұнының жалпы бөлігі коммуникацияның бірдей мақсатын ғана көрсетіп қоймайды, бірдей *тілден тыс жағдаятты* береді. Түпнұсқа мен аударманы салғастырудың үшінші түрінің төмендегідей ерекшеліктері болады: 1) лексикалық құрам мен синтаксистік құрылымында параллелизм болмайды; 2) түпнұсқа мен аударма құрылымын синтаксистік трансформация қатынасы арқылы байланыстыру мүмкін болмайды; 3) аудармада түпнұсқадағы коммуникациялық мақсат пен жағдаят бірдей сақталады; 4) аудармада жалпы ұғым сақталып, олар арқылы түпнұсқадағы жағдаят сипатталады. Баламалылықтың төртінші түрінде, жоғарыдағыларды қоса алғанда, аудармада түпнұсқаның синтаксистік құрылымының, мағынасының айтарлықтай бөлігі көрініс табады. Түпнұсқа мәтінінің құрылымдық ұйымдасуы аударылатын мәтіннің жалпы мазмұнына енетін белгілі бір ақпаратты айқындайды... Баламалылықтың соңғы бесінші түрінде түпнұсқа мен аударма мазмұнының барынша жуықтатылуына қол жеткізіледі [1, 52-78].

Аударма процесінде аударма өніміне және аудармашыға қойылатын талаптарды да ғалымдар түрліше атайды. Мысалы, Л.К.Латышев аударма қызметінің өніміне – аударылатын мәтінге қойылатын бірінші және басты талап турасында былай дейді: «... ол (мәтін) шығыс мәтінге коммуникативтік тұрғыда балама болуы керек, яғни адресатқа (тыңдаушыға немесе оқушыға) әсер етуі шығыс (аударатын) мәтіннің әсерімен бірдей болуы керек; ШТ (шығыс тіл) адресаттары мен КТ (кіріс тіл) адресаттарының мәтіннің екі нұсқасын да қабылдаудағы және оларға жауап берудегі (реакция) алғышарттар объективті түрде бірдей (яғни олардың жеке қасиеттеріне байланыссыз) болуы қажет». Ал екінші талап – ШТ мен КТ мәтіндердің барынша мүмкін болған семантика-құрылымдық жақындығы (әрине мұны «таза» буквализмге бару деп ұқпау керек). Бұл жақындық аудармада автор (түпнұсқа авторы!) ойының сәйкестігін барынша сақтауға, шығыс тілдегі мәтіннің аударылатын тілдегі мәтінде дұрыс «орналасуының» ауқымын (диапозон) арттырады (сәйкесінше шығыс тілдегі мәтіннің кіріс тілдегі мәтіннің «орынбасар» болуына, яғни дұрыс аударылмауына алып келетін жағдайлардың санын азайтады), аударма процесінің және аудармашылық шешімнің объективтілігін арттырады [2, 26]. Бұл аталған талаптар әрине аударма

жанрының барлық түріне жалпы қойылатын басты талаптар болып табылады. Негізінде аударманың түрлеріне байланысты (мысалы, көркем, ғылыми, саяси, ресми, жарнама т.б.) бұдан өзге де «қосымша» талаптарды көптеп атауға болады (Мұнда біз *қосымша* деген сөзді тырнақшаға алып отырған себебіміз: аударманың бір саласында қосымша саналатын талап екінші түрінде негізгілердің қатарына жатуы мүмкін). Мысалы, әлеуметтік мәртебесі бір жарнамада «ұстаз», ал екіншісінде – «кәсіпкер» деп берілген. Жарнаманы аударушы «преподаватель» сөзінің баламасын «ұстаз» деп береді, ал басқарма оны «оқытушы» деп түзетеді. Біз басқарманың пікірімен келісеміз, себебі «ұстаз» сөзі стилистикалық тұрғыдан басқа мәнге ие. «Ұстаз» сөзі асқақ реңде: құттықтау немесе естелік стилінде қолданылады. Бұл жағдайда әлеуметтік мәртебені сипаттау аудармашыны фактіні стилистикалық бейтарап мағынада беруге міндеттейді. Кәсіпкерлік мәртебесінде жарнамашы қазақ тіліндегі аудармасын жазбайды және тілдерді дамыту басқармасы «кәсіпкер» сөзін ұсынады, бұл «предприниматель» сөзіне стилистикалық балама бола алады және мағынасын растайды.

Көп жағдайда тілдік саясаттың мүлтіксіз орындалуына өзге тілден енген сөздердің қазақ тіліндегі баламасының болмауы себеп болады. Мысалы, шкаф-купелердің жарнамасында қазақ тіліндегі баламасы «гардеробтар» деп берілген. Бірақ бұл жерде кальканың лингвистикалық түсінігі өзін көп жағдайда ақтап тұрады. Жарнамашылармен басқарманың келісіп отырғанына қарамастан кейбір авторлар «купелер» деп баламалағанды дұрыс санайды. Мұндай аудармаға теміржол көліктері жүйесіндегі әдепкі семантикалық мағыналар тобының лингвистикалық баламалары дәлел болады.

Жоғарыда көрсетілген кемшіліктерден басқа тұтынушыға әсер етуде, жетістікке жету үшін де, жарнама жасау саласындағы мамандар үшін де , аудармашылар үшін де маңызды бір бағыт – аударманың баламалылығы мәселесі. Аудармашылар ғана емес, жарнама жасаушылар да бастапқы тілде – түпнұсқа тілінде – слогандар, каламбурлар және т.б. жұмыс жасағанда баламалылық мәселесінің айтарлықтай күрделі, әрі маңызды болатынын түсінеді. Тіл тек қана иілгіш, стандарттарға сәйкес келе қоятын субстанция емес. Түпкі мағынаның түпнұсқалылығы, мағыналардың көпүнділігі, әрқилы стилистикалық және жанрлық белгілілік бір сөзді әртүрлі жағдайда қолданудың және әртүрлі сөзді бәр мағынада қолданудың жан-жақты түрлерін қарастырады. Жарнама түрлеріне және алдын ала белгілі болған стилистикалық мағыналарға қарай жалпы ұсыныстар айтуға болады, дейтұрғанмен, аударманың ерекшелігі, қандайда бір баламаларды таңдау түпкі мағынадағы тірек сөздердің функционалдық мәнділігіне, ақпарат беру сипатына, тұтынушылар ортасына, ақпаратты көрегенділікпен жеткізуге байланысты.

Біз аударма жанрларының барлық түріне қатысты талаптарды төмендегіше топтастырамыз:

1. **Дәлдік.** Аудармашы автордың ойын толығымен аудармада жеткізуі тиіс. Мәтіндегі ойлардың негізгі сипаты ғана сақталмауы тиіс, сонымен бірге айтылған ойдың нюанстары мен белгілері де сақталуы тиіс. Автордың айтқан ойларын жеткізе отырып, сонымен бірге аудармашы өз жанынан ештеңе қосуға, толықтыруға және оны түсіндіруге тиіс емес.

2. **Ықшамдылық.** Аудармашы көп сөзді болмауы керек, ойлары барынша ықшамды және мәнерлі (үйлесімді) түрде мазмұндалуы тиіс.

3. **Айқындылық.** Аудармада тілдің жеңілдігі мен ықшамдылығы аса қажет. Қабылдауға қиындық туғызатын күрделі және екі ұшты оралымдардан бас тартқан жөн. Ой қарапайым әрі айқын, баршаға түсінікті тілмен жеткізілуі тиіс.

4. **Әдебилік.** Аударма әдеби тілдің жалпыға бірдей тұтастай нормасына сай жасалуы қажет. Әрбір сөйлем түпнұсқаның синтаксистік құрылымындағы аударма тіліне жат ешқандай тұспалдау байқатпай, нақты және табиғи түрде айшықталып тұруы тиіс. Шетелдік сөздерге калька жасаудан бойды аулақ салып, сөздіктер мен анықтамалық әдебиеттің көмегіне сүйене отырып, аударма тілінде балама терминдер табуға тырысу керек.

Аудармашының тілдік тұлғасын төмендегі жайттар қалыптастырады: а) тұлғаның әлеуметтік мінездемесі; ә) ішкі тұлғалық қасиеттер; б) филиологиялық білімі, білігі, дағдысы; в) түпнұсқа авторы мен аудармашы тұлғаларының үйлесуі (жақындығы немесе ұқсамайтындығы) (Т.Никитченко). Аудармашы осы қасиеттері арқылы шығармашығын танытып, өзі аударған мәтінде өз қолтаңбасын қалдырады.

Аударма жасау кезінде практик аудармашының және осы процесті сипаттауда («моделировании») аударма теоретигінің алдында тұратын ең маңызды міндеттердің бірі шығыс тілдегі аударылуға жататын *ең аз бірлікті* (мұны *аударма бірлігі* деп те атайды) іздеп табу болып табылады [3, 174].

Аудармашы ең алдымен коммуникацияның тікелей қатысушысы болуы тиіс (В.Н.Комиссаров).

Дж.Драйден аудармашыға төмендегідей талаптар қояды:

1) аудармашы ақын болуы тиіс;

2) түпнұсқа тілі мен өз тілін жетік білуі тиіс;

3) түпнұсқа авторының жеке ерекшеліктерін түсінуі керек;

4) өз дарынын түпнұсқа авторының дарынымен үйлестіруі керек;

5) түпнұсқаның мағынасын сақтауы керек;

6) түпнұсқа мағынасын сақтай отырып, оның тартымдылығын сақтауы керек;

7) аудармада өлеңнің сапасын сақтау керек;

8) авторды қазіргі ағылшынның сөйлеуіне орай сөйлетуге «мәжбүрлеу»;

9) түпнұсқаның «рухын» жоғалтып алмау үшін оның (түпнұсқаның) сөзіне «қатып қалмау» керек;

10) түпнұсқаны тым жақсартуға ұмтылмау [4, 11].

Мәтіндерді аудару қиындығы авторлық стильдің – образдылық каламбур, сөздерді ойнату, метафораларды, ирониялық фигуралардың кездесуімен түсіндіріледі. Бұл ретте осы үдеріске қатысатын тілдердің, яғни қазақ және орыс тілдерінің құрылымы мен ережелерін ескеру керек. Аударманың дәлдігіне қойылатын талаптар тілдік бірліктердің ролін айқындайды. Аударма тәжірибесінде аударманың түпнұсқасына балама ұғымы жасалған. Бұл аударманың «толықтай» дәлдігін сақтау ғана емес, сонымен қатар оқырманға аударма мен түпнұсқаның бірдей әсер етуін білдіреді. Аударма ақпаратты барлық детальдарымен, жекелеген сөздердің мағыналарын жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Аударманың алғашқы тілдік негізі осы баламалылықты қамтамасыз ететін фактор болып табылады.

Сонымен қатар зерттеу пәніне байланысты психологиялық аударматану (аударма психологиясы), көркем аударматану (көркем немесе әдеби аударма теориясы), этнографиялық аударматану, тарихи аударматану және т.б. болып бөлінетіні белгілі. Сонымен қатар қазіргі аударматану да жетекші орын аударманы лингвистикалық құбылыс ретінде қарастыратын лингвистикалық аударматануға (аударма лингвистикасына) берілетіні де кездейсоқ емес. Мұның барлығын жарнама мәтінін аударушылар ескеруі керек. Осы кітапта жарнаманы қабылдау психологиясына, образдылықты талдауға және оны орыс және қазақ тілдерінде жеткізу әдістеріне арналған бөлімдер бар. Мұндай әдістеме аудармашыларға аударма стратегиясының жалпы принциптерін меңгеруге, сонымен қатар жарнама түрлеріне байланысты аударманың әртүрлі типтерін синтездеуге көмектесу үшін жасалған.

Метафораны аударғанда оның әдетте тауарды кең таңдауы, кез келген талғамға арналғаны болған жағдайға қолданылатынын еске сақтаған маңызды. Сондықтан стилистикалық рөлін сақтай отырып тірек мағыналы сөздерді – функционалдық доминанттарды аударған маңызды.

Слогандарды аудару кәсіби әдепке байланысты мәселелерді де, ұялы байланыс жарнамасын аудару барысында айтылғандай халықтық, құндылық, этникалық ерекшеліктерді де ескеруді талап етеді.

Семиотикалық ұғымдарды аударғанда түс семантикасы арқылы мағыналардың этникалық шекаралары пайда болып, тілдік компонентпен қайшы келуі мүмкін.

Аудармашының неғұрлым тәжірибесі аз, еңбексүйгіштігі мен қабілеті төмен болса (бірінші кезекте көркем аудармаға қатысты), онда өзін-өзі ақтамайтын еркіндік пен ойдан шығаруға жол бере отырып, аудармада барған сайын өзіндік түрлендіруге, бұрмалауға салынып кетеді. Тәжірибелі аудармашы өзінің шығармашылық қиялын түпнұсқаның дәлдігі мен дұрыстығына негіздейді. Егер аудармашы тар шеңбердегі мамандық иесі әрі мамандану деңгейіндегі даярлығы нашар болса, ол жүйелі түрде арнайы әдебиетті оқи отырып, сол саладағы жаңалықтарға зер салу арқылы өзінің зерде-зейінін мамандық жайлы біліммен байыта отырып, жұмыстағы өзінің әріптестерінің тәжірибесінен үйрене келе, бұл олқылықтың орнын толтыруы тиіс.

Аудармашы кез келген уақытта түпнұсқаның әр сөзіне сәйкес балама тауып жеткізу мүмкіндігін іздестіріп, ана тілде баламасы болмаған жағдайда соған мағынасы жақын сөздерді дәл табуға дағдылануы тиіс. Аудармашының тапқырлығы мен шешімділігі – тәжірибелілігі мен шеберлігінің кепілі. Алайда аудармашы дербес идеядан бас тартады, ол түпнұсқа авторының ой-ниетіне бағынады. Яғни аудармашы аударма мәтінді барынша жетілдіруге тырыспауы қажет. Бұл турасында А.Ф.Шираев былай дейді: «Егер аудармашы дұрыс сөйлеу сөйленімдерінің шеңберінен өрескел шығып кетіп, әңгімелесушілердің бірінің сөйлеуден тыс мақсаттарын жүзеге асыру қызметін өзіне ала бастаса, мысалы, сөйленімге кеңінен түсініктеме беретін болса немесе мәселеге өзінің жеке түсінігін беретін болса, оның қызметі аударма қызметі болудан қалады. Мұндай жағдайларда әлеуметтік орта аудармашыны оның әлеуметтік

шеңберіне қайта оралуға «мәжбүрлейді» [5, 153]. Демек әдеби шығарма – басқа мәтіндермен бірге жалпы құрылымға енетін тұтас құрылым. Аудармашының мақсаты – осы тұтастықты беру және осы мақсатқа жету үшін мүмкін болған кез келген өзгертулерге барады.

Аударма – осы іспен шұғылданушының кешенді филологиялық дайындығын талап ететін, яғни аудармашы халықтың, әсіресе аударылатын тілдің иесі – қазақ халқының тарихы мен әдебиетінен, мәдениетінен, ұлттық этникасынан жан-жақты хабары бар, бірнеше тілді жетік, жақсы білетін маман болғанда ғана жоғары деңгейде көрінетін күрделі құбылыс.

Аудармашы тәржіма жасауға қажетті техникалық әдебиеттер турасындағы өзінің жалпы білім-тәжірибесін жинақтайды. Жалпы бағдарлы ақпаратты меңгеру және оны әрдайым назарда ұстап отыру арқылы тәржіма нұсқаның толымды сапада жасалуына ықпалын тигізеді. Аударма нұсқаның дәл түпнұсқа сияқты эстетикалық қызмет атқаруы, дәл сондай эффект туғызуы үшін тәржімашы лингвоэтникалық құзыретке (төл тілдің лексикалық-құрылымдық жүйесін) ие адам болуға тиіс. Лингвоэтникалық құзырет қазақ тілін жетік меңгеруді талап етеді, яғни аудармашы қазақ ұлтының сөз, сөйленіс моделдерін кешенді түрде жинақтауы, тұтас тілдік материалдарды ұғынуы, ойлау-психологиялық қызметі және негізгі ана тілі мәдени-этникалық сипатына орай қалыптасқан адам болуға тиіс.

Бірақ тілдік факторлар тек аудармада ғана қиындық келтірмейді және оны жою үшін де жағдай туғызады. Әрбір тіл өз дербестігімен ерекшеленгенімен, оның құрылысы мен қолданылуы бпрлық тілдерге ортақ бір принцип бар, ол аудармада қолайлы жағдай туғызады. Барлық тілдер екі жақты бірліктерден құралады, ол тілдің дыбысталуы мен мағынасына байланысты. Олардың бәрі сөздік құрамнан, грамматикалық құрылысынан тұрады, ойды жүйелеп бір адамнан басқа ұлт өкіліне жеткізудің құралы болып есептеледі. Барлық тілдер хабарлама құраудың, тілден тысқары шындықты берудің басты құралы. Тілдер әр түрлі амал-тәсілдермен түсінікті болған уақыт категориясын, уақытын жекелеген заттар мен құбылыстардың атауларын, жекелеген обьектілердің белгілерін, басқа да модельді атауларға түсініктеме береді. Тілдер көптеген әмбебап (универсалды) қасиеттерге ие. Оның осы әмбебап қасиеттері адамзаттың ойлауы мен айналадағы дүниенің бірлігін айғақтайды. Мысалы, «Мир кровли» маңдайшысының аудармасын басқарма аудармашылары «Шатыр әлемі» деп ұсынады. Ал өндірушінің кең таңдау, кез келген талғам мен сұраныс секілді кең мүмкіндіктерін сипаттайтын орыс тіліндегі метафора қазақ тілінде мағынаның баламалылығын білдіреді. Бұл жерде мағыналардың семантикалық ортасы троптық мәнерлілігімен астасып жатыр.

Әр түрлі лингвистикалық пәндердің жағдайы аудармашылық іс-әрекеттің көптеген маңызды аспектілерін сәулелендіріп ғана қоймай, аударманы зерттеушілердің құзырына талдаудың бірнеше әдіс-тәсілдерін ұсынады, бұл күрделі құбылыс (феномен) туралы обьективті анықтама алуға жағдай туғызады. Қазіргі аудармашылық лингвистикалық зерттеу әдістерін кеңінен қолданады, оны толығымен пайдаланады және оған қажетті өзгерістерді енгізеді.

Аударма кезіндегі процесте әртүрлі тілдегі мәтіндер арасында белгілі бір қатынас орнатылады, аудармаға зер сала отырып, оны қолдану кезінде салыстырмалы түйіндеу жасалады. Мәтіндерді салыстыру-аударма туралы аса маңызды ақпараттың қайнар көзі. Бүгінгі таңдағы аудармашылықта төрт түрлі жүйелі анализ жасалады. Біріншіден, аудармашының мәтіні түпнұсқалық мәтінмен салыстырылады. Бұл салыстыру түпнұсқа мен аударманың мазмұны мен құрылымының жақындығы туралы бағалы деректер береді. Аударма ісі (поцесі) барысында қолданылған стандартты амал-тәсілдердің үйлесімі туралы да хабардар етеді. Екіншіден, бір түпнұсқаның аударылған бірнеше варианттары,нұсқалары салыстырылады, бұл аударма нұсқалары бірнеше аудармашының жұмысы болуы мүмкін. Бұлай ету жеке-жеке әр аудармашының өзіне тән аудармашылық ерекшеліктері мен кәсіби қасиеттеріне тәуелді емес болатын, алайда олардың бәріне ортақ жалпы заңдылықтарды шығаруға мүмкіндік туғызады. Үшіншіден, аударылған мәтіндер сол аударылған тілдегі түпнұсқалармен салыстырылады. Осы жолмен мәтін аударылуға тиісті аударма тілінің өзіне тән ұлттық ерекшелігі мен ұлттық қасиеттерін ашуға мүмкіндік аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алдашева, А. Аударматану: лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер. [Мәтін]: / Алдашева А. –Алматы: Арыс, 1998. –215 б.
2. Новиков, Л.А. Семантика русского языка. [Текст]: / Новиков Л.А. – М., 1982. – 173 с.
3. Ахманова, О.С. Предисловие [Текст]: Словарь лингвистических терминов / Ахманова О.С. – М., 1966. – 608 с.
4. Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік. [Мәтін]: – М., 1990. – 685 с.
5. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика. [Текст]: / Апресян Ю.Д. – М., 1974. – 197 с.
6. Мұсатаева, М.Ш. Двуязычная лексикография: тенденции и перспективы. [Текст]: / Мұсатаева М.Ш. – Алматы: РИО ВАК РК, 2000. –204с.
7. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие. [Текст]: / Маслова В.А. – Минск.: Тетра Системе, 2004. –225 с.

ARIPOV A.
senior lecturer
master of Translation Studies
Faculty of Oriental Studies
KazNU after al-Farabi

NAGASHBEKOV N.
master of Translation Studies
Faculty of Philology and World Languages
KazNU after al-Farabi

ABOUT ETHICAL ASPECTS AND PROBLEMS OF TRANSLATION

Мақала аудармашының кәсіпқойлығы деген тақырыпқа арналған. Аталмыш мақалада аударманың мәселелері мен этикалық аспектілері туралы айтылады. Этикалық аспект аудармашының кәсіпқойлығының маңызды бір бөлігі болып табылады.

Кілт сөздер: *«аудармашы», «аударма», «этика», «аспектілер».*

Статья посвящена на тему профессионализма переводчика. В данной статье рассказывается об этических аспектах и проблемах перевода. Этический аспект является важной составляющей профессионализма переводчика

Ключевые слова: *«переводчик», «перевод», «этика», «аспекты».*

The article is dedicated to the professionalism of the translator. This article describes the ethical aspects and problems of translation. The ethical aspect is an important component of translator's professionalism.

Keywords: *"translator", "translation", "ethics", "aspects".*

For any profession, ethics is an important aspect that is always considered. This is because ethics is used to create principles of various fields and focuses on having ways to show what good or bad conduct is. As such, translation as a profession also has its principles to protect the legitimacy of the profession and has various ways to handle various things. Aspects such as informed consent have cropped up, and more and more issues affecting this profession have led to different ethical discussions on how to manage translation and translators(Chris, 2006) Factors such as pay, quality of the translator and needs of the client have been taken into account, and this has helped make the profession grow considerably (Steiner, 1998). However, many issues still affect the legitimacy of this profession due to the weak nature of its growth as an industry. This is because of the laws and guidelines guiding translators worldwide have poor structure, implementation, and management and thus lack to protect the ethical aspects of translation efficiently. On this premise, this essay discusses the translation and informed consent, code of conduct as well as ethical issues affecting the translators.

Informed consent is a major aspect in the field of translation, among other professions like medicine. Indeed, the major definition used for informed consent is that it is an agreement a patient and doctor sign to participate in an experiment which may have fatal results that the patient is made fully aware of beforehand. This is not to be mistaken with simple consent, which is an agreement where a patient agrees to undergo a procedure or treatment program. In translation, the informed consent involves protecting the information of the documents between the translator and the client. These documents usually carry important and private information, including the risks that will be faced in the procedures, the purpose of the study, the compensation and the consent of the client. As such, there are different ways these documents should be treated, meaning there are different ways that ICFs are translated depending on the factors involved. These factors focus on the linguistic, functional and cultural components of the source and target texts (Mukhtarov, de Jong, and Pierce, 2017).

When translating the consent forms, the translator focuses on the language equivalence first, which is the matching of the target language words with the source text. This is usually the part of the translation process where most of the transition from one language to another happens. The translator usually has to watch how the transition is interpreted since some words usually have different meanings when interpreted. After this, the functional equivalence is then looked into. This process is where the translator begins to research on the meaning conveyed by the source text and how the target language should be structured to convey meaning properly.

The third factor, cultural equivalence, focuses on how the society receiving the translation will interpret it based on their customs and beliefs (Drugan, and Tipton, 2017).

When interpreting for such people with ICFs, the translator has to consider a lot of who these people are. Some of the clients usually have poor education, meaning that they may have problems understanding different translations. As such, the translator needs to know the target audience that is being translated for. This affects the consent aspect of the document, which in turn may cause other problems for the translator. If the patient is ignorant about the risks of the procedures, the legality of the ICF may be void, and certain legal actions may have to be carried out (Purtiloand Doherty, 2016). Therefore, the register of the translation should consider the cognitive ability of the receiver of the translation. Sometimes this translation process requires another translator to translate it back into the source text to assess the validity of the translation. This is regarded as a back translation and is mostly used by internal review boards (IRBs) which create guidelines for translation. These boards usually make the translation process have a standard way of operations and ensure that the practice of translation has improved in quality.

The International Federation of Translators (IFT) is an association that focuses on the codes of conduct of online social media translators. It is an international group with more than 50 member states from all over the world. This platform has enabled people to discuss more aspects of the translation field in ethical matters and the professional view of translation field. These platforms for translators are joined by many other types of professions from universities and other fields which require translation services in their day to day business (Flanagan, 2016). By creating a way for translators and other professionals to discuss what the translation field needs, the various translation networks have created ways to uphold their professionalism. The codes of conduct created are usually very similar despite the many languages involved when translating. However, most of the codes are not on every network, with some huge differences in some of these similar ones. The different translation associations all have different stipulations that sometimes differ on a huge scale among their codes of conduct. One of the aspects that are largely in question is the accuracy of the translator. Many of the different codes of conduct do not have a uniform description of what this stipulation means, with many only lightly describing how the accuracy should be upheld correctly. For example, one issue is the accuracy of the source text. Some still have an issue with whether the validity of the original text should be reviewed, or if the translator should translate it just at is. Some of the codes of conduct, like the Irish and Australian one, have this stipulation of direct translation with no change of the source text. This move may cause some of the translators to relay wrong information to the target language readers who will be receiving false information. Some of the codes of conduct usually provide for the customer to be notified of the error, while some give the translator leeway to express the communicative situation of the source text as the target readers should understand it. This code should be worked on to ensure the accuracy of all translators is uniform all over the translation field (Kafi, Khoshsaligheh, andHashemi, 2017).

Another code that has great variation is the working languages aspect. Many translators usually speak two languages; the mother tongue, and the learned language. As such, most translation associations have highly restricted this code, with most only allowing the translator to translate to a language he has been certified of (Jamali, Karam, Yin, andSoundararajan, 2017). However, the Irish Association has a stipulation that provides for a translator to translate to another language as long as the client is informed and agrees. This could cause the quality of the target language to be poor if the translator is not good enough. Another aspect is the language pool allowed for translators to work in. Some codes do not allow certain languages to be translated into or from. This means that some associations cannot be used to translate certain languages. This differences can cause the quality and professionalism to be called into question. For example, a client receiving a substandard job due to the translator's poor translation skills makes the association's quality decrease, which is not considered professional.

As the internet has grown, the translation services outreach has spread, and it has been affected by immoral and illegal services that are online. The issue of cyber-crime is getting bigger and bigger, and it has also been found in translation services. Many translator associations forbid translators from taking jobs that they believe have an illegal or immoral motive. The Austin Area and the Guatemalan association advice the translators to stop working on an assignment that has illegal content. They also stipulate that jobs that may affect the public interest, a third party, or the translation profession are among those they are forbidden to work on. The Quebec Association does not forbid its members from doing this job but allows them to cancel a contract if the client wants them to perform an illegal task. The Guatemalan code of conduct also states that the translators

should not ask the clients what their motive is. Despite all this restrictions, few of the codes of conduct inform authorities of these illegal activities (Naderi, andFarahzad, 2016). Many of the associations give their translators the power to decide whether an article is being used for illegal or immoral deeds, meaning they have the power of a security official in such a matter. As much as the confidentiality of translation is important, the state of security may be jeopardized if an aspect such as this is not regulated. Translators should be trained on how to detect potentially harmful messages that are illegal, and the steps of handling this information should include the authorities. By doing so, the profession will be safeguarded from cybercrime, and there will be measures set in place to control the information passing through translator's hands. Also, the composition of these rules in the codes of conduct should be reviewed, since some of the laws protecting security seem to only protect the translator rather than the security of the transaction. Illegal messages can be passed since the laws conflict each other, with one stating that illegal translations are not permitted and another saying the translator should decide which assignment is illegal and which is not.

As in any business, the translators are the highest number of employees in translation agencies. They are the major labour force and are also affected by ethical issues that affect other fields. One major ethics issue that has always been discussed all over the business world is pay. There have been instances where translators are not paid, while some are paid poorly(Jenner and Jenner, 2010) Most of the associations have controlled this aspect, with minimum wages being set for translation agencies that are registered with them (Biel andSosoni, 2017). This means that each association acts as a national representative of this workforce, with some of these minimum rates being regulated by the governments of the resident states of these associations. They also incorporate the international labour standards to streamline services. The concept of reconciliation is also another factor, with associations having different ways of resolving them. The American Association usually addresses the issue of unpaid translation assignments and provides other ways to resolve conflicts between the translator and the client. Some codes offer discounts for poorly done jobs, forcing the quality of the translators to be upheld. Most of these associations act as the arbitrators of these disputes and oversee that the code of conduct is maintained.

Another aspect of the labour force that should be considered is the quality of the work output. (Proksch, 2016). Different issues arise when this issue is looked into. One of this has been the accuracy of the translation to meet the client's needs. A poor translation is usually determined by the person who was translated for since they are expected to have better knowledge of the target language. Other aspects that affect the quality is the issue of subcontracting, where a translator takes a job from a client's client. This is usually a problem when there is disagreement between the three parties, and the quality may be affected by this. Many of the codes prohibit subcontracting for this reason. The associations that do not have this restriction have created ways to regulate subcontracting by prohibiting the use of information gained by the translator on the client's client to their advantage. They should not communicate with the client's client directly but should rather communicate with the client about the assignments problems. There is also the issue of professional development of translators. Many of the codes do not discuss how the translator can have their professionalism improved as they continue having experience in this field. Many translators find the improvement of translation skills should be paramount to their development, rather than the more known education continuance. The professionalism is also considered, with the behaviour of the translators in question. The ability is also focused on since a translator who keeps needing the client's help to make the work better is most likely not qualified to do the job. This type of translators may make the translation service providers have low ratings in the market, and may affect the translation company's image greatly.

Another issue is the technological aspect of the ethics. The cybercrime issue of translating illegal or immoral jobs has been discussed in the codes of conduct, but more needs to be done to safeguard the profession. The issue of having translators decide what is illegal and what is not should be discussed to ensure they are rightly trained to know what material had illegal content that may harm others(Jamali, Karam, Yin, and Soundararajan, 2017). Technology should be created to detect such activities to aid the translators themselves, with advancements in technology in this field capable of incorporating it practically. Issues with the competence of the translators can also be controlled using technology. Many translators require certification to do translators jobs, and this process can be fastened by using technology to assess the competence of translators by adding aspects like ratings. The codes of conduct may be trying to solve the problems but need to pay more attention to the translation itself, rather than the translation service providers.

All in all, translation as a profession has some way to go when it comes to controlling the ethical aspects of the profession. Many of the codes of conduct that are created by the national translation associations

have addressed important issues but have not handled them critically. The issue of informed consent shows how it is important to pay attention to the methodology of translating by focusing on the language, functional and cultural equivalence since it helps see the ethical issues affecting the major steps of translation processes. (Durban, 2010) Also, the codes of conduct created principles that fail to address the real translation processes and rather focus on the service providers. Very few of the guidelines are the same, and the failure to have equal laws means there is an uneven way of conducting translation services. They fail to address the problems of translator's head on, meaning the professional nature of the industry may be in jeopardy. If they plan on having a way to mend this, they should incorporate online forums and hold intense discussions on how to streamline the business for all. One good example is the TranslatorsCafe.com network that is a practice-oriented forum where stakeholders of the translation profession including translators, service providers, and clients from universities and other professions. By focusing on the translator's needs also, the associations can find new ways to improve the translation field by creating better ethical guidelines that would standardize all translators and improve the profession.

REFERENCES:

1. Biel, Ł., and Sosoni, V. (2017) 'The translation of economics and the economics of translation.' Perspectives, pp.1-11.
2. Drugan, J., and Tipton, R. (2017) 'Translation, ethics and social responsibility.'
3. Flanagan, M. (2016) 'Cause for concern? Attitudes towards translation crowdsourcing in professional translators' blogs.' The Journal of Specialised Translation, 25(1), pp.149-173.
4. Jamali, D., Karam, C., Yin, J., and Soundararajan, V. (2017) 'CSR logics in developing countries: Translation, adaptation and stalled development.' Journal of World Business.
5. Kafi, M., Khoshsaligheh, M., and Hashemi, M. R. (2017) 'Translation profession in Iran: current challenges and future prospects.' The Translator, pp.1-15.
6. Mukhtarov, F., de Jong, M., and Pierce, R. (2017) 'Political and ethical aspects in the ethnography of policy translation: Research experiences from Turkey and China. Environment and Planning A, 49(3), pp.612-630.
7. Naderi, S., and Farahzad, F. (2016) 'Ethics in Translation: Code of Ethics in an Iranian Context'. Translation Studies Quarterly, 14(53).
8. Proksch, S. (2016) 'Check Lists, Mediation Agreement, Codes of Conduct.' In Conflict Management, pp. 117-126.
9. Purtilo, R. B., and Doherty, R. F. (2016) 'Ethical dimensions in the health professions.' Elsevier Health Sciences.
10. Steiner, G. (1998) 'After Babel: Aspects of language and translation.' Oxford University Press, USA.
11. Tunón, H., Kvarnström, M., and Lerner, H. (2016) 'Ethical codes of conduct for research related to Indigenous peoples and local communities–core principles, challenges and opportunities.' Ethics in Indigenous Research, Past Experiences–Future Challenges. (Ed) Drugge AL. Vaartoe–Centre for Sámi Research.Umeå University: Umeå, Sweden.
12. Chris, R (2006) 'Translation as a profession.' N.P.: Lulu.
13. Durban, C. (2010) 'The prosperous Translator: Advise from fire and worker Bee'. N.P.: Lulu.
14. Jenner, J. A. and Jenner, J, D, D.V. (2010) 'The Entrepreneurial Linguist: the business-School approach to freelance translation'. N.P.:E.L.Press.

ӘМІРБЕКОВА А.Б.
Лексикология бөлімінің меңгерушісі,
филология ғылымдарының кандидаты
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, marghan01@mail.ru

ХАБИЕВА А.А.
Жетекші ғылыми қызметкер,
филология ғылымдарының кандидаты
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, marghan01@mail.ru

ЛИНГВОФИЛОСОФИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІ

Түйіндеме. *Мақалада қазіргі лингвофилософия ғылымының қалыптасу үдерісі қарастырылады. Тіл мен философия ғылымдарының тоғысуынан пайда болған лингвофилософия ғылымының табиғи тілдің кейбір күрделі мәселелерін шешудегі негізгі тетіктері айқындалды. Дж Остин және Л.Витгенштейн сияқты ғалымдардың лингвофилософиялық тұжырымжары, тілдің философиялық табиғатын анықтау әдістері ашып көрсетілді.*

Кілт сөздер: *лингвофилософия, қалыптасу, зерттелу.*

Резюме. *В статье рассматривается процесс становления современной лингвофилософии, которая оформилась в середине прошлого века на стыке философии и лингвистики. Выделяются особенности подхода к проблеме естественного языка, благодаря которым новый взгляд на знаковость языка, в корне отличавшийся от предыдущих лингвофилософских теорий. В исследовании выявлены особенности лингвофилософских воззрений Дж. Остина и Л. Витгенштейна, раскрыта природа философии языка, доказана схожесть взглядов мыслителей, которые во многом опирались на принципы прагматизма в осмыслении феномена языка. Была подчеркнута важность исследования и развития мировой лингвофилософской мысли, обозначена роль изучение тождества знака и естественного языка.*

Ключевые слова: *лингвофилософия, становление, исследование.*

Summary. *The article deals with the process of the formation of modern linguophilosophy, which took shape in the middle of the last century at the intersection of philosophy and linguistics. The features of the approach to the problem of natural language are distinguished, thanks to which a new look at the sign of the language, which is radically different from previous linguophilosophical theories. The importance of the study and development of world linguophilosophical thought was emphasized, the role of studying the identity of the sign and natural language was indicated.*

Keywords: *linguophilosophy, formation, research.*

Адам тілінің шығуы адам қоғамының шығу мен оны қалыптасу негіздеріне барып тіреледі, өйткені біріншісі екіншісінің, яғни антропогенез бен социогенез проблемасының құрамдас бөлігі болып табылады.

Тіл мен ойлаудың немесе ақиқат болмыстың өзара қатынастары тіл жүйесінде жалпы теориялық анықтамаларды беруде немесе тіл саласының жеке бөліктерінің (1) сөз, атау, есім, тілдік таңба, прецедент, сөйлем, грамматикалық категориялар, 2) ой, ұғым, мағына, логикалық пайымдау, аялық білім, мән, 3) қасиет, қызмет, өзгешелік, белгі) ерекшеліктерін, өзіндік белгілерін айқындауда кеңінен көрініс табады. Осындай зерттеу нысандары тіл философиясында болмыстың «бастамасы» ретінде және шынайы ақиқаттың «алғашқы элементі» ретінде анықталуы мүмкін. Себебі, тіл философиясындағы антропоәлемдік және теоантропоәлемдік бағыттар бойынша тек мәдениет қана емес, сондай-ақ бүкіл дүниенің өзі де атау немесе сөз ретінде танылады.

Г.Г. Шпеттің эстетикалық зерттеулерінде: «Метафизикалық аспектіде ғарыштық (космостық) әлемді сөз ретінде қарастыруда ешнәрсе кедергі бола алмайды», – деп беріледі [1]. Мәселен, А.Ф.Лосевтің пайымдауында бүкіл әлемді Құдай атымен танытуға болады деген ономатодокстік идеялар тіл философиясының аспектісі болып саналды [2, 466]. Расында да қазақ халқының логикалық пайымдауында мұсылман адам осы дүниені жаратқан Аллаға сыйынуы тиіс. Алла бұйырған бақ пен тағдырға көнуі тиіс, адамды билетін бір Алла деген діни философия тек санада ғана емес, тілінде де айқын көрініс табады. Яғни санадағы бар нәрсе, міндетті түрде тілмен жарыққа шығады деген сөз.

Л.Ельмслев тіл философиясын лингвистикадағы имманенттік бағыттан тыс алып, оны тіл теориясымен қарама-қарсы қойып (трансценденттілік/имманенттілік) зерттеп те көрді. Нәтижесінде мынадай қорытынды жасады: «Тілді әртүрлі бағытта зерттеу, соның ішінде трансцентті мақсатта қарастыру оң нәтиже бермеді, ал имманентті мақсатта зерттеу тіл теориясына қатысты бірқатар мәселелердің басын ашып берді. Демек, тіл теориясына қатысты мәселелерді тіл философиясымен шатастырмау керек немесе оны тіл білімінің нысаны ретіндегі «тілдің шынайы имманентті дүниесімен» қарама-қарсы қоюға болмайды» [3]

Осы тұжырыммен пікірлес ой білдірген Соссюр: «Лингвофилософияның нысаны тіл философиясы емес, «тілдің имманентті шынайылығы», – деп көрсетеді. [4]

Жалпы тіл білімінде имманенттік қағидадан бас тартып, тіл философиясы (метафизика) мен тіл теориясын ажыратып жеке-жеке ғылым саласы ретінде қарастыруға бағытталған ғалымдардың тәжірибесінде тек тіл теориясындағы философиялық мән мен философиялық рөлдің орнын анықтау нәтижелері ғана байқалып тұрды.

Э. Гуссерльдің пікірінше философия ғылымының жалпы өзіндік табиғаты ақиқаттың бастамасы мен түп негізін анықтау және оны жалпыға ортақ идеалмен, барлығына ортақ әмбебап норма арқылы шешу болып табылады [5]. Ал Шпеттің ойынша, әрбір адам өз пайымдауында әлемді бір бүтін дүние деп қабылдайтын болса, онда бүтіннің бөлшектен тұратыны жайлы философиялық тұрғыдан ұғына алатын мүмкіндігі бар деген сөз.

Г. Гегель философиясына сүйеніп, халықтың рухани күші сол халықтың тілінде, соған сәйкес жеке тілдердің айырмашылықтары әртүрлі халықтардың рухани күштерінің айырмашылықтарын қалыптастырады деген еді [6].

Тіл философиясы тіл жүйесінің логикалық және абстрактілі сипатын айқындайды. Тілдік зерттеу мына қағидаларды басшылыққа алады: тілдің белгілі бір жүйесі болады және тілдің дамуындағы тарихи кезеңдер шартты түрде белгіленеді. Сондықтан қазіргі тілдердің ортақ тегін анықтауда қиындықтар бар. Тілді жинақтаудың бір жолы – оны меңгеру, сол тілде сөйлеу. Солай бола тұрса да біз бұл жерде басқа, қандай да бір тілге деген көзқарасты жинақтайтын синтетикалық жолды түсінеміз немесе қысқаша айтсақ, тіл философиясын айтамыз. Тіл философиясының болуы мүмкін бе және ол не? Бір тіл жүйесінің басқа тілдің жүйесінен айырмашылығы болатыны – ақиқат. Тіл ойлауға қандай да бір кері әсер етеді деген ой болмауы керек, демек ойлау мен тіл арасындағы өзара әрекет бір бағыт ретінде қарастырылады, яғни, ойлау тілге әсер етеді. Тіл арқылы алынған ақпарат санада қорытылғанының өзі – ой. А.А. Потебняның пікірі бойынша ойдың жетілуі тек оны сөз арқылы ғана көрсетумен мүмкін болса, ал сөз тек ой жетілгенде ғана пайда болады немесе сөзге айналады [7]. Осы ұстаным тұрғысынан қазіргі халықтардың түсіндірмелік ойлау жиынтығы бір деңгейдегі әлеуметтік және рухани дамуға жеткенімен, олардың тілдері өз семантикасы жағынан бір-бірінен айырмашылығы болады. Тіл философиясына қатысты жазылған еңбектерге қарағанда тіл мен ойлау үрдісі арасындағы өзара байланысты алғаш рет ғылыми түрде қарастырған неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт: «Тілді ойдан, адамды ойлау үрдісінен тыс қарастыруға болмайды әрі олардың арасындағы табиғи байланыстың бар екенін де ұмытпау керек. Өйткені, сыртқы қоршаған орта алғышарттарына және адамзат рухына негізделе отырып, тіл адам мен сыртқы орта арасындағы аралық ой әлемін жасайды», -деген қорытынды шығарды [8].

Адамзат баласының саналы іс-әрекетінің жемісі – ой әлемі болғандықтан, ой дүниесі әлемнің бір бейнесі ретінде қабылданады, сондықтан ойлау тек тілдік жаратылысқа ғана тән құбылыс. Тілдің философиялық мәні рухани дүниенің күші ретінде көрінеді.

Сонымен, тілдің философиясы жалпы тіл біліміндегі тілдік бірліктер мен олардың қатынастарынан туындайтын мағына, референция, ақиқат дүниені таныту, сөйлеу актісі, логикалық ықтималдылық пен қажеттілік сияқты нысандарды зерттеумен айналысады.

Дж.Р.Серлдің пікірінше, «тіл философиясы» – тілдің ішкі құрамындағы философиялық пайымдау нысандарын зерттейтін сала болса, онда «лингвистикалық философия» – сол нысандарды зерттейтін философиялық әдіс [9]. Осылайша тіл философиясы мен лингвистикалық философия аражігін ажыратып жеке ғылым саласы ретінде қарастырғанмен де, екеуінің зерттеу нысандары бір бағытқа түйісе берді. Яғни тілдің құрылымындағы құбылыстарға анықтама беруде қолданылатын философиялық тұжырымдамалар мен оны зерттеуге бағыттайтын философиялық әдістің айырмашылығы көрінбей қалды, бірін-бірі қайталайтын философиялық көзқарас ретінде қабылданды. Осыдан кейін тілді зерттеуде философия керек пе, тіл мен философияның сабақтастығы бар ма, лингвофилософия деген

ғылымның жеке зерттеу нысаны бола ма деген сұрақтар туындай бастады. Бұл мәселе философтардың да, филологтардың да қызығушылығын арттырып, терең зерттеу қарқыны қалыптасты.

ХХ ғасырда философия ғылымында аналитикалық философия мен тіл философиясы ең негізгі өзекті мәселесіне айналды. Осы кездегі ХХ ғасырдың ірі философтары Б.Рассел [10], Л. Витгенштейн [11, 79б], Р. Карнап [12], Дж.Остин [13], П.Стросон [14]тіл философиясының негізін ғылым ретінде қалаушылар болып саналады. Ал тілдің бойындағы философияны анықтау сонау Платонның «Федон» еңбегінде көрініс тапқан. Онда әрбір ұғымның (жалпы терманың) өзіндік мағынасы болады және ол белгілі бір синтаксистік құрылыммен тіл арқылы жарыққа шығады. Бұл жерде Платон сөз қалайша мағынаға ие болады және мағына мен сөз бірігіп не білдіре алады деген тіл философиясынының мәселелерін көтереді.

Қазіргі тіл философиясы антикалық осы тарихи мәселелерді зерттеу негізі мен әдістерін сақтай отырып, түйсік, түсінік, ойлау, пайымдау, ұғыну сияқты бірінен кейін бірі болатын ой жүйесінің иерархиялық құрылымы арқылы өтетін адамның тану және қабылдау үдерісімен жүзеге асатын ұғым мен сөз мағынасының тілде және санада қалыптасу жолдарын қарастыруға бет бұрды. Тіл философиясының осы бағытында бірқатар жетістікке жетіп, лингвофилософиялық тұжырымдамалар жасаған философ Г.Фрегенің еңбектерін ерекше атауға болады. Ол мән мен референция арасындағы айырмашылықты ажыратуға тырысты. Осы орайда бұл айырмашылықты философияның қарама-қайшылық категориясы арқылы анықтауды ұсынады. Г. Фрегенің мысалында «Кешкі жұлдыз – бұл Таңғы жұлдыз» деп таныту «Кешкі жұлдыз – бұл Кешкі жұлдыз» деген мәліметке қарағанда алағұрлым ойландыратын, ақпарат жинауға мүмкіндік беретін пайымдау түріне жатады деп көрсетеді. Себебі, «Кешкі жұлдыз – бұл Таңғы жұлдыз» деп түсіндіретін болсақ, кез келген адам, неге олай, сонда қалай деп ерекше мән береді, әрбір референтке ерекше тоқталады [15]. Демек, мәннің референтін анықтау үшін ондағы нысанға қарама-қарсы нысанды қойып, референттің әртүрлі мәні болатынын анықтауға туындайтынын осындай мысалдармен танытады.

Г.Фрегеден кейін тіл филослофиясына елеулі жаңалықтар әкеліп, ғылымның одан әрі дамуына ерекше үлес қосқан Б.Рассел мен Л.Витгенштейннің еңбектері болды. Б.Расселдің «Логико-философиялық трактаттар» атты туындысында Г.Фрегенің мәні мен референция айырмашылықтары туралы философиялық көзқарасын қабылдамайды. Б.Рассел мен Л.Витгенштейн сөйлемнің ұғым білдіре алатынын мойындай отырып, Фреге ұсынған адам атаулары бар сөйлемдердің ұғымдық мәннің білдіруі мүмкін емес деп қарсы шығады. Себебі, адам атауы жеке тұрып ешқандай мән бере алмайды және ешнәрсемен сәйкестендірілмейді. Сондықтан ондай сөйлемдерде мән болмайды. Б.Рассел мен Л.Витгенштейннің философиялық көзқарасы бойынша ұғым бере алатын сөйлемнің бойында тең дәрежелі бірқатар пропозициялардың болуы басты шарт болып саналады. Қорыта айтқанда екі ғалымның ұсынған Трактатында, біріншіден, тілдің негізгі және жалғыз қызметі – бұл шынайы нақты ақпаратты беру және репрезентациялау, яғни тілдің когнитивтік бөлігіне назар аудару деп түсініледі. Екіншіден, олар тілдің барлық бірліктерін, яғни сөзді, сөйлемді, пропозицияны таңбалаушы нысан ретінде немесе сөйлеушінің, тыңдаушының әрекетінен байқалатын ақиқат пен жалғанды білдіретін нысан ретінде қарастырады. Бұл жерде зерттеу нысаны ретінде сөйлеуші мен тыңдаушының әрекеті мен мүддесі емес, тек тіл бірліктері алынады. Кейін Л. Витгенштейн мынадай лингвофилософиялық тұжырым жасайды: «Тіл – бұл көп жағдайларда мағынаны білдіруші құрал, ал мағына – ол тілдегі сөздің қолданысы».

Қорыта айтқанда, тіл білімі философиямен, біріншіден, әдіснамалық қағидалар жағынан байланысса, екіншіден, зерттелетін ортақ мәселелері жағынан жақындасып байланысады. Философия күллі ғылымдардың, соның ішінде тіл білімінің де әдіснамалық негізі болып саналады, ғылымдардың дұрыс бағытта дамуы үшін бағыт-бағдар сілтейді.

Лингвист ғалымдар диалектикалық материализмнің барлық құбылыстарды бір-бірімен өзара байланыста қарау, бір-біріне шарттастығы тұрғысынан қарау керек дейтін талабын басшылыққа ала отырып, тілді басқа құбылыстармен өзара байланысы тұрғысынан зерттейді.

Тілдің мәні, оның таңбалық сипаты, тілдің шығуы мен дамуы, ойлау мен тілдің арақатынасы және т.б.мәселелерді зерттеп шешу үшін философия тіл біліміне бағыт-бағдар сілтейді, аталған мәселелерді шешудің принциптерін белгілейді.Тілдің теориялық мәселелерін тек жалпы тіл білімі ғана емес, сонымен бірге тілдің философиясы да қарастырады. Жалпы тіл білімі тіл туралы ғылымның бір саласы болып саналса, тілдің философиясы философия ғылымының бір саласы болып саналады да, ортақ

мәселелерді бірлесе зерттейді. Тілді оның формасы мен мазмұнының бірлігі, байланысы тұрғысынан зерттегенде ғана, оның дамуының жалқы заңдары мен жалпы заңдарының табиғатын ашып айқындауға және түсінуге болады. Міне, осы мағынада тіл білімі белгілі дәрежеде философиялық ғылым болып табылады, нақты тілдік құбылыстарды зерттеумен бірге, тілдің философиясына қатысты мәселелерді де қарастырады. Бұл айтылғандырдың бәрі тіл білімі мен философия ғылымдарының өзара байланысты ғылымдар екенін көрсетеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шпет Г. Г. Философия и наука: лекционные курсы / Отв. ред.-составитель Т. Г. Щедрина. – М.: РОССПЭН, 2010. – 496 с.
2. Лосев А.Ф. Мифология // Философская энциклопедия Т.3. Москва, 1965. С457.
3. Лингвистическое наследие XX века – Ельмслев Л. – Пролегомены к теории языка [2006, PDF/DjVu, RUS].
4. Соссюр Ф. де Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с.
5. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 2. – М.: ДИК, 2001.С. 358.
6. Гегель.Г.В. Феноменология духа. – М.: Наука, 2000.
7. Потебня А.А Язык и народность. Москва, 2007.
8. Сёрл Дж. Р. Сознание, мозг и программы // Аналитическая философия: становление и развитие. М., 1998.
9. Рассел Б. Словарь разума, материи и морали. – К.: Port-Royal 1996.
10. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI. – М., 1985.
11. Карнап Р. Преодоление метафизики логическим анализом языка / Пер. А. В. Кезина // Вестник Московского университета Серия 7. Философия. – № 6. – 1993.
12. Остин Дж. Л. Чужое сознание.// Философия, логика, язык. М., 1987.
13. Суханова Е. Н. Дескриптивная метафизика П. Ф. Стросона в контексте развития аналитической философии – Томск, 2008.
14. Шульга Е. Н. Герменевтический анализ логических текстов Г.Фреге // Современная логика: проблемы теории, истории и применения в науке. СПб., 1998.

БАГИЛА Р.
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы қ .Қазақстан.
E-mail: bagila058@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫТАЙ ТІЛДЕРІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК СТРОТИПТЕРДІҢ ҰҚСАСТЫҒЫ МЕН АЙРМАШЫЛЫҒЫН АНЫҚТАУҒА АРНАЛҒАН КОНФРАНТАТИВТІ ТАЛДАУ

Түйіндеме: *Гендерлік тіл білімін зерттеу соңғы жылдары көптеген елдердің тіл зерттеушілерінің назарын өзіне аудартып келеді. Осы саладағы теорияның жаңаруы мен әдістемелердің серпіліс алуы осы бағыттағы зерттеу жұмысына неғұрлым зор перспектива әкеледі. Қазіргі таңда, көп ұлтты және көп тілді құбылыстар мен халықаралық қарым-қатынастардың дамуы тілдер арасындағы контративті зерттеудің қажеттілігін арттыруда, әртүрлі тілдік тасымалдаушылар арасындағы коммуникативтік қарым-қатынас тілдерді контративті зерттеуді талап етеді. Бұл мақалада қазақ және қытай , ішінара орыс тілдеріндегі гендерлік стереотиптерге контративті(салғастырмалы) тәсіл қолдану арқылы ұқсастықтармен айырмашылықтарды мүмкіндігінше ашып көрсеттік.*

Тірек сөздер: *Гендерлік стереотиптер, салғастрмалы зерттеу, гендерлік айрмашылық, қазақ және қытай тілі.*

БАГИЛА Р.
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана
г. Алматы, Қазақстан
E-mail: bagila058@mail.ru

КОНФРОНТАТИВНОЕ ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСКОГО И КИТАЙСКОГО ЯЗЫКОВ ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ ОБЩИХ СХОДСТВ И РАЗЛИЧИЙ В ГЕНДЕРНЫХ СТЕРЕОТИПАХ

Аннотация: *В последние годы изучение гендерной лингвистики привлекло внимание исследователей языка из многих стран. Обновление теории в этой области и разнообразность методов принесут большие перспективы для исследовательской работы в этой области. В настоящее время многонациональные и многоязычные феномены и развитие международных отношений все больше требуют сопоставительных исследований между языками, также коммуникативное общение между различными носителями языка требует контративного изучения языков. В этой статье мы рассматривали различия между сходствами, используя сравнительный подход к гендерным стереотипам на казахском языке и частично на русском языке.*

Ключевые слова: *Гендерные стереотипы, сравнительные исследования, гендерные различия, казахский и китайский.*

BAGILA R.
Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan
E-mail: bagila058@mail.ru

CONFRONATIVE STUDY OF THE KAZAKH AND CHINESE LANGUAGES FOR THE IDENTIFICATION OF GENERAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN GENDER STEREOTYPES

Abstract: *In recent years, the study of gender linguistics has attracted the attention of researchers from different countries. The update of the theory in this area and the variety of methods will bring great prospects for research work in this area. Currently, multinational and multilingual phenomena and the development of international relations require conscientious language learning, communicative dialogue between different native speakers requires comparative language learning. In this article, we discuss the differences between similarities, using a comparative approach to gender stereotypes in Kazakh, Chinese and Russian.*

Keywords: *Gender stereotypes, comparative studies, gender differences, Kazakh and Chinese.*

Введение. Пол является одной из важнейших характеристик человека, которая может определять социальную, культурную и когнитивную ориентацию общества во многих сферах жизни общества. Гендерные исследования в современной гендерной лингвистике расширяются, и гендерные исследования на любом языке, включая китайский, позволяют глубже понять культурную концепцию языка. А гендерные стереотипы – это новое направление в области лингвистики. Стереотипы идентифицируют ассоциацию как своего рода постоянный персонаж, который сортируется и сохраняется в памяти и используется для представления определенной истины в вашем разуме.Во-первых, ассоциация формируется в признание истинного мира. На уровне всеобщего человечества ассоциация становится стереотипом. Следовательно, если ассоциация знания (познания) является индивидом, стереотипы являются общими для универсального и коллективного сознания. Среди стереотипов для нас важно – гендерные стереотипы. Стереотипы – это социальный феномен. Они связаны с социальными и культурными механизмами. Поведенческие характеристики относятся к социальной стратификации. Поэтому естественно рассматривать гендерные стереотипы с точки зрения мужской и женской осведомленности и, с другой стороны, с точки зрения коллективного общественного сознания. Поскольку они тесно взаимосвязаны, их можно отличить с научной точки зрения.

Гены отражаются языковыми стереотипами как коллективный и индивидуальный компонент человеческого сознания. Термин «стереотип »не определяетсяодносторонне. Университет Квастхоф отличает эмоции от стереотипов и слов. Ключ к стереотипам – наличие значения предиката.

Среди стереотипов для нас важнее всего гендерные стереотипы. Стереотипы – это социальное явление. Они связаны с социокультурными механизмами. Типичное отношение относится к общественному расслоению. Поэтому законно рассматривать гендерные стереотипы с точки зрения осведомленности мужчин и женщин, а с другой стороны, с точки зрения коллективного общественного сознания. Поскольку они тесно взаимосвязаны, различие можно различить только с научной точки зрения [1, 176С].

К сожалению, гендерно-лингвистическое изучение казахского и китайского языков находится на начальной стадии. Мы считаем, что исследовательская группа в этой области должна быть расширена.

Основная часть Развитие теоретического языка знания требует контрастивного анализа в тесной взаимосвязи национальную картину мира носителей разных языков. В этой связи важно контрастивное описание казахского коммуникативного поведения на фоне разных межкультурных общностей.

Как известно, в науке "социальное" как обозначение отличие биологического пола применяется термин "гендер".

Разумеется, каждый человек – биологический организм, при этом социально – языковой среде имеется культурно – гендерные стереотипы, которые претендуют на то, чтобы быть гендерными правилами поведения.

Гендерные стереотипы представляют собой особенности восприятия социально – половых ролей и выражаются понятиями маскулинности ("мужественности") ифемининности ("женственности")*[2, С.100-101]*.

Общество состоит из различных социальных групп, взаимоотношения которых с языком создают некоторые психолингвистические особенности в женском и мужском вербальном поведении. Так, например, у казахов, согласно принадлежности к полу говорящего, появилась половая дифференциация речи: **ер мен әйелсөйлесімдері**.ср: у русских-**женская** и **мужская речь**, а у англичан-**men's**and**women'slanguages**, у китайцев 两性话语（Liǎngxìnghuàyǔ）.

По словам К.Жубанова, «нам нужно выяснить, насколько язык изменился с древних времен до наших дней, что является еще одной формой овладения языком. Women – это язык, который еще не полностью изучен, и только после тщательного изучения составляется правильное направление изучения [3, С. 119]. Как сказал Б. Хасанулы: «Наша цель – развивать язык в правильном направлении, поэтому нам нужно изучать гендерную лингвистику» [4, С. 23].

Во второй половине прошлого века получили гендерные исследования в языке, в результате формировалась гендерная (феминистическая) лингвистика.

Согласно тематическому признаку, в ценностной картине мира совокупность гендерных концептов выделяется как **концептосфера**. При помощи языковых и речевых единиц, выражающие концепты актуализируются в процессе социализации индивидов, повседневной коммуникации, в нормах языкового поведения представителей обоих полов. Так, наличие элементов женской речи общепризнанно

и они, оказываются, более склонны к кооперативной беседе, при этом задают больше вопросов, чем мужчины.

Гендерные исследования в языке получили широкое распространение в англоязычных странах (Великобритания и США) и Германии. Ведется гендерные исследования и по русскому языку.Российские исследователи в изучении проблемы взаимоотношения гендера и языка выделили следующие проблемы:

– Выявление определенных различий языковых уровней: фонетики, морфологии, семантики и синтаксиса, а также различий в области вербальных стереотипов в восприятии женщин и мужчин.

– Выявление семантических различий, которые объясняются особенностями перераспределения социальных функций в обществе – подход исключительно с гендерных позиций, связанной с социальной природой языка женщин и мужчин.

– Построение психолингвистических теории, в которых "женский" и "мужской" языки сводятся к особенностям языкового поведения женщин и мужчин.

– Когнитивное объяснение выявленных показателей. В этом случае важным оказывается не только определение частотности расхождений, но и установление связи с различными аспектами картины мира*[5, С.103]*.

К сожалению, лингвистическая гендерология на материале казахского и китайского языков находится на начальной стадии. Поэтому мы хотим предложить свои пролегомены к гендерному изучению казахского, китайского, в сравнении русского языков для выявления общих сходств и различий в гендерлектах.

Следует подчеркнуть, при контрастивном анализе коммуникативных фактов мы опираемся, **на собственный** опыт и на оснащенные богатые материалы по казахскому и китайскому языкознанию. В качестве руководства по теоретическим проблемам сопоставительных исследований мы опиралис на работу Стернинойсолидную помощь оказала нам "Контрастивная лингвистика"(М,2007)И. А. Стернина. При описании коммуникативного поведения народов опорой являются фундаментальные лексикографические труды по языкам. Мы основывались на множество словарей, среди них особо следует отметить:

“Қазақ сөздігі” .Состовители: Н.Уәли , Ш.Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков и др. – Алматы: Дәуір,2013; Қазақша –орысша сөздік. Казахско-русский словарь.Под ред. Р.Г.Сыздыковой ,К.Ш.Хусаин. –Алматы: Дайк-пресс, 2002;Русско-казахский словарь. Под ред. Н.Т.Сауранбева, Г.Г.Мусабаева, Ш.Ш.Сирыбаева.-Алматы: Дайк-пресс ,2005.

По китайскому языку использованы такие словари:

*“*汉哈大词典*”.Состовители: С.Найман,Т.Сіламқұлұлы，С. Сапышқызы, Қ. Нұқанқызы и др.* – 新疆人民出版社*: 2006*年*; “*哈汉辞典*”.Состовители: Н.Әбікенұлы, М.Оразбек, Г.Көбденова, Ж. Ошан и др. – Қайнар университеті: 2010*年*; “*饿汉大词典*” .Состовители:*王鲁生,何兆源,陈楚祥*, и др.* – 北京*: 商务印书馆,*2007*年*; “*现代汉语词典*”.Состовители:* 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编. – 北京*: 商务印书馆,*1995*年*; “*应用汉语词典*”. Состовители:* 商务印书馆辞书研究中心编. – 北京*: 商务印书馆,*2000*年*; “*汉哈成语词典*”. Состовители: С.Найман.* – 奎屯*: 伊犁人民出版社,*2000*年*； “*汉俄大辞典*”.Состовители:* 顾柏林, – 上海外语教育出版社, *2009*年*5*月*; “*饿汉大辞典*”.Состовители:* 刘泽荣,– 商务印书馆出版社,*1997*年*; “*现代汉语词典*”*（第*7*版.Состовители:*中国社会科学院语言研究所词典编辑室, – 商务印书馆,*2016*年*09*月*;“*汉语大词典*”.Состовители:* 罗竹风,– 汉语大词典出版社,*1986*年*11*月至*1993*年*11*月*; “*现代汉语词典*”Состовители:*吕叔湘、丁声树. –商务印书馆 ,*1996*年.

С самого начала следует отметить, что мы хотим дополнить современную контрастивную лингвистику с материалами контрастивного анализа казахского, китайского языков и частично русского и других языков. При этом используется контрастивный метод для выявления сходства и различия между сравниваемыми языками.

Естественный человеческий звуковой язык является основным средством общения людей и они знают язык прежде всего через слово – основной единицы языка, объединяющая его признаки разных аспектов (звукового, смыслового и грамматического), потому и оно для носителей языка является социолингвистической реальностью.

Как утверждают ученые, функционирование слово в речи отражает действительность, мысль и сам язык*[6, С.464-467]*.

Контрастивная лингвистика имеет свою особую цель изучения языков, а это “ выявление различий, свой метод изучения языков –выявление различий, свой метод изучения языка... и свое практическое применение, методики преподавания иностранных языков. Всё это свидетельствует в пользу признания контрастного направления.Особым направлением в лингвистике”*[7, C.23]*. Между тем, как отметил И.А Стернин, при межъязыковым сравнении, в отличке от внутри языкого сравнения изучаются разные языки в контексте сравнительно-исторической, типологической, сопоставительной и контрастивной лингвистики, которые существенно отличаются друг от друга по целям и назначению, по материалу исследования и границам применения.Цельконтрастивного исследования–"сопоставительное изучение межъязыковых соответствий двух языков для выявления их различий”*[7, C.24]*.

В контрастивной лингвистике, в отличие от сопоставительной, изучаются не любые языки и не в любом количестве, а только два языка–родной и изучаемый*[7, C.25]*.На наш взгляд, в контрастивной лингвистике лучше всего изучить не двух, а более языков, только тогда легче выявить различий и сходства.

Контрастивная лингвистика охватывает все уровни языка, мы в данной работе ограничиваемся контрастивными исследованиями в области лексики, фразеологии и коммуникативного поведения одного языка относительно другого.

В этой связи уделяется особое внимание не только **словам**, как единицам языка, но и **концептам**– единицам сознания. Так, например, в китайском языке есть концепт零食**(**Língshí**)** в смысле **нулевая еда** (означающая общего названия русского ***семечко***, казахского ***шекілдеуік***, китайслого瓜子（Guāzǐ） русского ***орех***, казахского ***жаңғақ***, китайслого核桃（Hétáo）русского ***морожное***, казахского ***балмұздақ,*** китайслого冰糕（Bīnggāo）и пр.), что этот концепт казахи и русские воспринимают не как настоящая еда, поэтому в их языках нет специальной языковой единицы для его обозначения*[7, C.57]*.

Как видно, в языках могут не быть слов , означающих конкретных концептов, но они могут быть в сознании их народов.Так, в немецком, английском, французском языках нет слов, соответствующих русскому ***сутки***, казахскому ***тәулік***, китайском昼夜**(**Zhòuyè**)**русскому ***кипяток***, казахскому ***Қайнақсу***, китайском开水**(**Kāishuǐ**)**хотя соответствующие концепты, несомненно, есть в сознании немецкого, английского и французского народов*[7, C.57]*.

Перспектива контрастивного описания коммуникативных фактов разных языков, на наш взгляд, нередко связано с обнаружением лакунов и **безэквивалентных несходных** их черт.

Лакуны – это отсутствие безэквивалентной единицы в одном языке на фоне другого языка и они выделяются только в рамках сопоставления двух и более языков. Следует отметить, в рамках сопоставления конкретных языков соотносительные понятия **лакуны**, представляющие с собой отсутствие отсутствие межъязыкового соответствия в одном языке относительнодругого, и **безэквивалентные единицы**.

При этом лакуныв родном языке устанавливается только через иностранные языки . Так, в казахском языке есть общее наименование ***кемпір-шал*** в английском-***grandparents***, в немецком – ***grosseltem***, в китайском 老头老妇***(**Lǎotóulǎofù***) и др.*** , в русском языке нет общего наименования для дедушки и бабушки. Это считается родовое лакуна для русского языка*[7, C.48]*.

В словаре китаиского языка слово кемпір-шал дается как 老头老妇（Lǎotóulǎofù），老翁老妪（Lǎowēng lǎoyù）**[8, C.530].** 老夫老妻（Lǎofū lǎo qī）[9, C. 331]. то есть наоборот шал-кемпир. 老头（Lǎotóu）,老翁（Lǎowēng）,老夫（Lǎofū）– шал；老妇（lǎofù）,老妪（lǎoyù）,老妻（lǎo qī）– кемпір.

Слово "Ақсақал" казахского языка, представленная лакуной в русском и китайском языках нами определяется как **безэквивалентная.** На этих и других языках оно представлено на их алфавите (например, русские пишут ***аксакал, китайские*** пишут老大爷（Lǎodàyé).

В казахском языке имеет несколько значений:1)уважаемый, почтеный. Пожилой человек (мужчина); старец, уважаемые лицо, старший в коллективе; **Ол көпті көрген ақсақалдай сөйлейді**. Он говорит, как много опытный (уважаемый) старец; **ақсақалды ауыл азбас** в ауле (коллективе), где есть уважаемые старцы (т.е. есть кому учить), там бывает в порядке; 2)***ист***. аксакал (старейшина, патриарх, предводитель рода);3) аксакал (почтительное обращение к мужчине, старшему по возрасту и по общественному положению), почтеннейший;4)***перен***. корифей; **әдебиеттің корифейлері** корефей литературы. **Ақсақалдар алқасы** совет старейшин*[10, C.39]*.

Ақсақалдық 1.Историческое положение аксакала; 2. Свойственный уважаемому лицу;**Ақсақалдық сөз** слова, свойственные почтенному человеку*[10, С.39]*.У казахов есть слово **шал** и **қарт,** которым соответствуют русский старик// старый; **қарт кісі** или **шал** старый человек, старец **қартақын** старец поэт*[10, С.490,933]*.

Кәрі1) старый; экс.древнийкәрітарих древняя история. **Кәрі келсе– асқа, жас келсе – іске** если старый человек придет – усади и угасти, а молодой–посади за работу.

Кәрі – жас и стар, и млад; все люди.

Кәрі құртаң собир. старики и старухи (с оттенком жилости, пренебрежения и пр*[10, С.357]*.

В казахском языке есть приятное слово **кейуана**, которое означает: 1)почтенная старая женщина. **Кейуана батагөй келер** почтенная старая женщина всегда доброжелательна 2) мудрая и доброжелательная (***опочтенной женщине***) 3) обращение к почтенной старой женщине.

От этого слова образовано **Кейуаналық** 1) возрасть почтенной старости (именно женщин) 2) умудренность и доброжелательность .

Ақсақал老大爷（Lǎodàyé)老爹（Lǎo diē）*[9, С.940]*.

В китайском языке есть слова как:

Кәрі老的**(**Lǎode）, котороесоответствует китайскому老的(Lǎode) **Кәрі – жас**老少(Lǎoshào.

Казахскому Кәрі = құртаң в китайском языке соответствует китайскому слову (年迈的 Niánmàide**)**.

Кейуана соответствует китайскому 老妪**(**Lǎoyù)，大娘(Dàniáng)*[8, С.517,545]*.Однако **Казахское Кейуаналық** не имеет своего эквивалента.

У казахов имеется традиционно установленная норма речевого поведения младшего брата по отношению к жене старшего брата или близкого родственника– **жеңге**（嫂子Sǎozi）**, жеңеше**， (ласкательная форма обращения от **жеңге**) и **жеңешетай**(ласкательная форма обращения от **жеңеше**). Говорят **ағама жеңгем сай** одного покроя, подстать друг другу (о двух близких людях, сходных по характеру) (иногда так говорят с оттенком иронии). При обращении к старшей замужной женщине употребляется **жеңгей**（大嫂Dàsǎo）(ласкательная форма от **жеңге**). Следует отметить, в казахском языке от слова “жеңге” образованны интересные слова:

1.Жеңгелік (-гі) 1)*этн.* право жеңге (сводничество, посредничество) 2) *этн*. от жениха)

2. **Жеңгетай**1) ласк. к жеңге2)этн. посредница; сводница 3)***то же что* жеңгелік.**

3.Жеңгетайлық (-ғы)***прям***. и ***перен*** посредничество; сводничество*[11, С.302]*.

Жеңге1 ）嫂子（Sǎozi）2）媒人（méirén），媒婆（méipó）

Жеңеше对年长妇女的尊称(Duì niánzhǎngfùnǚ dezūnchēng）大嫂（Dàsǎo）

Жеңешетай对年长妇女的尊称和表示恳求**(** Duì niánzhǎngfùnǚ dezūnchēnghé biǎoshì kěnqiú）好大嫂（Hào dàsǎo）

Жеңгей 对年长妇女的尊称**(**Duì nián zhǎng fùnǚ de zūnchēng）大嫂（Dàsǎo）*[8, С.433]*.

Как видно, все слова, связанные с женге, могут быть интерпретированы на китайском языке, но нет альтернативного перевода.

Следует отметить, что значение слова **женгетай** на казахском языке на китайском языке (媒妁 Méishuò, 媒人méirén, 媒婆méipó). В древнем Китае браки не применялись как современный брак.Обручение осуществлялось через женщинами женгетай только после одобрений отца и матери . Само слово «обручаться» означало «выполнение приказа отца и матери».В те времена были два вида женщин женгетай: одни, которые занимались как вид деятельности и вторые, те которых выбирали местные старейшины.

Один из авторов Королевства Штерн написал в своей коллекции (世范母亲Shìfànmǔqīn) », что не все люди доверяли в женщин женгетай, но обручения все таки не осуществлялось без их помощи. В древнем Китае девушек выдавали замуж только по решению отца и матери и за этот процесс были ответственны женщины женгетай. Девушка ничего не знала о своей супруге.Существует пословица в китайском языке как : «嫁鸡随鸡, 嫁狗随狗Jiàjīsuíjī, jiàgǒusuígǒu», что озночает выйти замуж за кого угодно[12, С.2338,2340].

Вот так китайское слово женгетай используется в отрицательном смысле в направлений женщин, что польностью не соответствует казахскому языку .

В казахском языке гендерлектная разновидность языка женщин и мужчин ярко выражены. Так, например, родня мужа по отношению к жене, а также родня жены по отношению к мужу у казахов на-

зывается **қайын(қайын жұрт**). В казахском языке в сочетании со словом **қайын** образованы множество этнографизмов, характерных родственным связям казахских семей:

Қайын ата этн. отец мужа (ср.рус.словосвекор), отец жены (ср.рус.слово тесть); **қанша жақсы болсада қайын атамыз, жар-жар, Айналайын әкемдей қайдан болсын**,**жар-жар *фольк.*** Как бы благороден ни был свекор мой, жар-жар (казахская обрядовая песня=напутствие), ему всё равно не заменить родного отца, жар=жар.

Қайын аға (қайнаға) старший брат и другие старшие по возрасту мужа , родственники мужского пола (ср.рус.слово деверь) **келін қайнағаның алдынкес-кестемес болар**-снохе старший брат жены и его старшие по возрасту родственники мужского пола (ср.рус.слово ***шурин***). **Қайнағамыз-қайнағамен ойнағамыз. *шутл***. Мы по=свойски обращались к деверу (т.е. как обычно, как принято между близкими родственниками).

Қайын бике старшая сестра жены (ср.рус.слово ***свояченица***) қай**ын бикелеріңе жоныңды бермей отыр** тебе не положено садиться спиной к старшим родственницам жены.

Қайын ене (ср.рус.***свекровь, теща***). Казахи говорят **келін қайын ененің топырағынан жаралады** сноха из того же теста, что и теща (т.е. они по характеру по складу ума, мыслей весьма похожи друг на друга).

Қайын сіңлі *этн*. золовка, младшая сестра мужа и другие его младшие родственницы.

Рассмотрим вышеуказанные многие родственные слова со словом «кайын» на казахском языке со словами «кайын» в китайских словарях:

Қайын岳父家（Yuèfùjiā），丈人家（Zhàngrénjiā，公婆家（Gōngpó jiā）

Қайын жұрт岳父家(Yuèfùjiā) [8, C.623].

Қайын ата岳父(Yuèfù),Қайын ата公爹(Gōngdiē)，Қайын ата妻公(Qī gōng)[9, C.540,1240,2028]，

Қайын аға 大舅子(dàjiùzi) 妻子的哥哥Qīzi de gēgē。

Қайын аға妻舅（Qījiù）妻子的弟兄Qīzi de dìxiōng。

Қайын аға大伯子（Dà bǎi zi）丈夫的哥哥Zhàngfū dí gēgē

[13,C.194,198,894].

Қайын бике子姨达(Ziyídà）[8, C.623].

Қайын ене1.岳母（Yuèmǔ）2.婆婆（pópo）婆母（Pómǔ）[8, C.623].

Қайын сіңлі小姑子(Xiǎogūzi)[*9,C.*1797].

Нетрудно видеть, что на казахском языке слово «кайын», не имеют аналогов на китайском языке.

Есть казахское слово **балдыз**, его в некоторых словарях переводят на русский язык как ***шурин*** и **қайын аға**, что на наш взгляд, неверно. Ибо ***балдыз*** не может быть переведенным на другой язык как **қайын аға**.

Балдыз小姨子（Xiǎoyízi）妻子的妹妹Qīzi de mèimei，Младшая сестра,

Балдыз小舅子（xiǎojiùzi）妻子的弟弟Qīzi de dìdì，брат жены[13, C.1267,1270].

Мы согласны с переводом слово **балдыз** в другом словаре : **балдыз –**

*Сарыбаева*1.Свояченица (младшая сестра жены), и 2. Шурин – (младший брат или иной младший родственник жены)[14, C.1128].

Есть казахское слово **балдыздық**, который означает родственные отношения свояченицы шурина к зятю[11, C.120].

Из указанных примеров можно увидеть что слово «балдыз» и «балдыздык» тоже не имеет аналогов в китайском языке.

Казахское слово **келін** означает: 1)сноха, невестка (жена сына или младшего брата, жена младшего родственника по отношению к его родителям или к другим старшим родственникам. **Келін болып түсу** стать невесткой (прибыть в дом (семью) мужа). Казахи говорят: **келінің кер болса, жер боласың** если сноха спесива,позоберешься. Казахская **келін** (сноха) в знак уважения к родственникам мужа называет их какими=либо условными словами, а не их собственными именами.

Русское слово сноха– общеславянского индоевропейского характера. Является, вероятно, производным от той же основы что и ***сын***. Буквально-" жена сына"[15, C.*699,700,798*][16,.C. *401,419,442].*

Келін соответствует в китайском языке казахскому языку 儿媳妇儿（Érxífù er）儿子的妻子Érzi de qīzi.**супруга сына**[13, C.287]**. Келін**弟妇（di fù）弟弟的妻子Dìdì de qīzi супруга младшего брата[9, C.349].

В казахском языке есть некоторые слова, образованные от слова ***қайын.*** это:

Қайынсақ爱到岳父（母）Àidàoyuèfù（mǔ）угодливый (о зяте угодливо переданном родственникам своей жены). Казахи говорят **жаман күйеу қайынсақ**. Угождать родственникам жены не украшает мужа.

Қайындау（去岳父母家Qùyuèfùmǔjiā）***этн.*** навещать родителей и родственников жены (побывать в родном доме или аулежены)**Қайын жұртын кайындап келген күйеу** зять, приехавший навестить родственников жены.

Қайындау（去岳父母家Qùyuèfùmǔjiā）**Бақыт жақында қайындап келді (Бакыт недавно приехал к родственникам жены).**巴合提最近到岳父家去了一趟Bā hé tí zuìjìn dào yuèfù jiā qùle yī tàng[8, С.623].

Қайынсақ爱到岳父（母）Àidàoyuèfù（mǔ）.Жаман күйеу қайынсақ (Угождать родственникам жены не украшает мужа)没有出息的女婿爱到岳父家Méiyǒu chūxī de nǚxù ài dào yuèfù jiā[8, С.623].

Слова **қайындау**, **қайынсақ можно передать на китайский язык,** но нет точного эквивалента.

Казахи в уважительном обращении к мужчинам из привелигированных кругов использует слово **мырза**（先生Xiānshēng）, которое ныне, как и прежде, является эквивалентным русского **господин**.

В китайском языке:**Мырза**（先生Xiānshēng）1）教师Jiàoshīоқытушы,ұстаз, пір,мұғалім 2）对知识分子的称呼Duì zhīshì fēnzǐ de chēnghu, кісі,мырза,білімді,мәртебелі 3）医生Yīshēng, дәрігер, емкөс,тәуіп4）久时称管账的人Jiǔ shí chēng guǎn zhàng de rén, есепші 5）旧时称别人的丈夫或对人称自己的丈夫Jiùshí chēng biérén de zhàngfū huò duì rénchēng zìjǐ de zhàngfū, күйеуі,байы,үй иесі[13, С.1245].

Следует отметить еще, что в англоязычных странах, России имеется почтительное обращение к мужчине-***сэр***. Однако, в отличие от русских, казахи его употребляют ещё в значении "щедрый". От этого слова образовано и слово **мырзалық**, которое имеет значения 1)щедрость,доброта; 2)качество, свойственное **мырзе**.Казахи раньше жену называли **ханым**（女士Nǚshì）,ныне его употребляют при уважительном, почтительном обращении к женщинам, что соответствует русскому **госпожа** , сударыня.

Ханым（女士Nǚshì）对妇女的尊称Duì fùnǚ de zūnchēng（现在多用于外交场合Xiànzài duōyòng yú wàijiāo chǎnghé）[13, С.842].

В русском языке есть слово **невеста**, которое означает "девушка или женщина" вступившая в брак а также(разг.)девушка, достигшая брачного возраста. Казахи невесту объясняют как **қалыңдық и бойжеткен** которые не могут быть ее эквивалентом.

Следует учесть что один из без эквивалентных казахских слов это **-қалың,** по-русски ***калым*** (выкуп за невесту). **Қалыңсыз қыз болсада, кәдесіз күйеу болмайды**. Девушка может быть взята(в невестку) и без калыма, но обычая дарить подарки родственникам невесты жениху не избежать[10, С.461].От слова калым образована **қалыңдық** (по-русски **калындык)** и она означает засватанная девушка (девушка нареченная невестой) **мал беріп айттырып қойған қалыңдық** девушка нареченная невесту после уплаты за неё калыма. **Қалыңдығына өкпелеген қайнысына сәлем бермейді** – тот, кто в обиде на [свою] невесту, родители [её] не уважает [10, С.461].

Казахское **Қалыңдық и бойжеткен** в китайском языке обьясняется как未婚妻(Wèihūnqī）已经订婚尚未婚的妻子Yǐjīng dìnghūn shàngwèi hūn de qīzi.Не замужняя женщина [13, С.199]

Слова **Келін,қалыңдық және бойжеткен в китайском языке** не имеют точного эквивалента.

Казахское слово **абысын**（妯娌Zhóulǐ）– безэквивалентная единица. Следует отметить в одном из казахских словарей она переведена неверно, как невестка [10, С.15].Ведь "невестка" в русском языке жена брата или жена сына, а также замужняя женщина по отношению к братьям и сестрам ее мужа (и их женам и мужьям [15, С.401,402].

Абысын тату болса, ас көп, ағайын тату болса, ат көп. Абысыны дружны – еды много(для угощения друг друга), родственники дружны – коней много(для одолжения друг другу). **Абысын – ажын**（妯娌Zhóulǐ） собирательные жены родственников поотношению друг другу.**Абысын– ажын асын берер, асын бермесе, касын берер**. Невестка встречают (гостей) угощением, если не угощением, то обхождением [10, С.15].

Абысын на китайском（妯娌Zhóulǐ）**Абысын тату болса, ас көп, ағайын тату болса, ат көп**. 兄弟和睦有马骑，妯娌和睦有饭吃Xiōngdì hémù yǒu mǎ qí, zhóu lǐ hémù yǒu fàn chī[8, С.5].

При переводе следует учесть то, что казахский **келін** отличается от русской **невестки** по значению. Казахский **келін**, в отличие "невестки" употребляется только по отношению к отцу, матери, брату мужа. Между прочим, **жеңге** употребляется по отношению к младшему брату, младшей сестре мужа, **абысын**– сестре мужа по отношению к женам братьев братьев [14, С.486].

Таким образом следует особо обратить внимание на **номинативные разное язычные единицы гендерного характера в контексте констративной лингвистики.**

Следует подчеркнуть, что комплексное контрастивное описание родного языка как исходного языка, другого языка, как языка сопоставления – актуальная задача контрастивной лингвистики, констрастивных словарей и лингводидактики при этом, следует подчеркнуть, что контрастивный метод применим к единицам любых языковых уровней.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шоқым Г.Т., Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері. Алматы, 2009. 277 б. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған докторлық диссертация.
2. Гендер // Словарь философских терминов. – М:. Инфра-М, 2004.
3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. 450 б.
4. Хасанұлы Б.Қ. Жұбановтың гендерлік жіктелімдер жөніндегі пайымдаулары // "Жұбанов тағылымы": халықаралық ғылымипрактикалық конференция материалдары. Ақтөбе, 2005. 1524 бб.
5. Потапив В.В. Леногоуровневая стратегия в лингвистической гендерологии // Вопросы языкознания. 2002. №1 с. 103.
6. Гак В.Г. Слово // Лингвистический энциклопедический словарь. Главный редактор В.Н. Ярцева м.: советская энциклопедия, 1990 год . страница 464-467.
7. Стернин И.А. Контрастивная Лингвистика. Проблемы теории к методики исследования. -М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
8. 哈汉辞典 .Состовители: Н. Әбікенұлы, М. Оразбек, Г. Көбденова, Ж. Ошан 2010年。
9. 汉哈大词典.Қытайша-қазақша үлкен сөздік Составители: С. Найман, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков и др. – 新疆人民出版社： 2006年；
10. Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. Под ред. Р.Г. Сыздықовой, К.Ш. Хусаин. Алматы: Дайк-пресс, 2002.
11. Қазақша-орысша сөздік. Казахско-русский словарь. Под ред. Р.Г. Сыздықовой, К.Ш. Хусаин. Алматы: Дайк-пресс, 2001.
12. 中国文化小百科全书(Қытай мәдениетінің энциклопедиясы) Составители: 韩勇成. 北京民族出版社, 1995年。
13. 现代汉语词典. Составители: 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编. – 北京：商务印书馆,1995年。
14. Русско-казахский словарь. Под редакцией Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаева, Ш.Ш. Сарыбаева, Алматы: Дейк-Пресс, 2005. с. 1128.
15. Ожегов С.Н., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка.-М.: Азбукавник, 1999.
16. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. краткий этимологический словарь русского языка. Под ред. С.Г. Бархударова. - М.: Просвещение, 1971.
17. 饿汉大词典.Составители:王鲁生, 何兆源, 陈楚祥, 北京： 商务印书馆,2007年。
18. 应用汉语词典.Составители: 商务印书馆辞书研究中心编. – 北京： 商务印书馆, 2000年。
19. 汉哈成语词典.Составители: С. Найман. – 奎屯： 伊犁人民出版社, 2000年。
20. 现代汉语词典.Составители:吕叔湘、丁声树. – 商务印书馆 ,1996年。
21. 汉语大词典.Составители:罗竹风, –汉语大词典出版社，1992年。
22. 现代汉语词典（修订本）. Составители: 中国社会科学院语言研究所词典编辑室, – 商务印书馆, 1996年。
23. 现代汉语词典（第7版）. Составители:中国社会科学院语言研究所词典编辑室, – 商务印书馆, 2016 年09月。
24. . 汉语大词典. Составители: 罗竹风, – 汉语大词典出版社, 1986年11月至1993年11月。
25. 汉俄大辞典. Составители: 顾柏林, – 上海外语教育出版社, 2009年5月。
26. 饿汉大辞典. Составители: 刘泽荣, – 商务印书馆出版社, 1997年。

REFERENCES:

1. Shokym G.T., Scientific bases of the gender genre classification. Almaty, 2009. 277. Doctor's dissertation for the degree of Doctor of Philology.
2. Gender. // Dictionary of philosophical terminology.– M: .Infra-M, 2004.
3. Zhubanov K. Research on the Kazakh language. Almaty: Science, 1999. 450 p.
4. Hasanuly B.K. Jubanov's ideas about gender classifications // Zhubanov's reading: materials from the international scientific-practical conference. Aktobe, 2005. 1524.
5. Potapiv V.V. Lenohurovnevaya strategy in linguistic gene– versity // Problems in the language.

6. Gak V.G. Slovo // Linguistic encyclopedic dictionary. Editor-in-chief B.H. Yartsev, Moscow: Soviet Encyclopedia, 1990 year. Page 464-467.
7. Sternin I.A. Contrastive Linguistics. Theory of Methodology Research-M: AST: Vostok-Zapad, 2007.
8. HAN HA DA CI DIAN. Compilers: N. Abikenovich, M. Orazbek, G. Kobdenova, Zh. That is 2010 NIAN.
9. HAN HA DA CI DIAN. Chinese-Kazakh Big Dictionary. Compilers: S. Naiman, Sh.Kurmanbaevich, M. Malbakov, R. Choibekov and others. – XIN JIANG REN MIN CHU BAN SHE: 2006 NIAN.
10. Kazakh-Russian dictionary. Compilers R.G. Syzdykova, K.Sh. Husain. Almaty: Duck Press, 2002.
11. Kazakh-Russian Dictionary. Kazakh-Russian Dictionary. Compilers R.G. Syzdykova, K.Sh. Husain. Almaty: Duck Press, 2001.
12. ZHONG GUO WEN HUA XIAO BAI KE QUAN SHU. BEI JING MIN ZU CHU BAN SHE, 1995 NIAN.
13. XIAN DAI HAN YU CI DIAN . Authors: ZHONG GUO SHE HUI KE XUE YUAN YU YAN YAN JIU SUO CI DIAN BIAN JI SHI BIAN.-BEIJING:SHANG WU YIN SHU GUAN, 1995 NIAN.
14. Russian-Kazakh dictionary. Compilers N.B. Sauranbaeva, G.G. Musabaeva, Sh. Sarybaeva, Almaty: Derek Press, 2005. c.1128.
15. Ojegov S.N., Shvedova N.Yu. Explanatory dictionary of the Russian language. -M .: Azbukavnik, 1999.
16. Shansky N.M., Ivanov V.V., Shanskaya T.V. A brief etymological dictionary of the Russian language. Under. S.G. Barkhudarova. -M.: Enlightenment, 1971.
17. E HAN CI DIAN. AUTHORS: WANG LU SHENG, HE ZHAO YUAN, CHEN WEN XIANG, BEIJING: SHANG WU YIN SHU GUAN, 2007 NIAN.
18. YING YONG HAN YU CI DIAN. AUTHORS: SHANG WU YIN SHU GUAN CI SHU YAN JIU ZHONG XIN BIAN. – BEIJING: SHANG WU YIN SHU GUAN, 2000 NIAN.
19. HAN HA CHENG YU CI DIAN. AUTHORS: S. NAIMAN. – KUITUN: YI LI REN MIN CHU BAN SHE, 2000 NIAN.
20. XIAN DAI HAN YU CI DIAN. AUTHORS : LU SHU XIANG, DING SHENG SHU. – SHANG WU YIN SHU GUAN, 1996 NIAN.
21. HAN YU DA CI DIAN. AUTHORS: LUO ZHU FENG, – HAN YU DA CI DIAN CHU BAN SHE, 1992 NIAN.
22. XIAN DAI HAN YU CI DIAN(XIU DING BEN). AUTHORS: ZHONG GUO SHE HUI KE XUE YUAN YU YAN YAN JIU SUO CI DIAN BIAN JI SHI, – SHANG WU YIN SHU GUAN, 1996 NIAN.
23. XIAN DAI HAN YU CI DIAN（DI 7 BAN）. AUTHORS: ZHONG GUO SHE HUI KE XUE YUAN YU YAN YAN JIU SUO CI DIAN BIAN JI SHI, – SHANG WU YIN SHU GUAN,2016 NIAN 09YUE。
24. HAN YU DA CI DIAN. AUTHORS: LUO ZHU FENG, – HAN YU DA CI DIAN CHU FAN SHE, 1986 NIAN11YUE ZHI 1993 NIAN 11 YUE。
25. E HAN DA CI DIAN. AUTHORS: GU BO LIN, – SHANG HAI WAI YU JIAO YU CHU BAN SHE, 2009 NIAN 5YUE。
26. E HAN DA CI DIAN. AUTHORS: LIU ZE RONG, – SHANGWUYINSHUGUANCHUBANSHI, 1997 NIAN。

УДК 80

БУРИБАЕВА М.А.
кандидат филологических наук, доцент
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Нур-Султан,
e-mail: mainura_b@mail.ru

МУРАТОВА Г.А.
доктор филологических наук, профессор
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Нур-Султан,
e-mail: nursaule_58@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА В ТРУДАХ О.СУЛТАНЬЯЕВА

Аннотация. *Мақалада белгілі ғалым Оғаз Арыстанғалиұлы Сұлтаньяевтің қазақ тілінде жарияланған еңбегінің негізінде Шоқан Уәлихановтың тілдік бейнесі сипатталады. Ш.Уәлихановтың монографиялық еңбектері, жол жазбалары, публицистикалық мақалалары, очерктері тереңдігі мен мағыналығы жағынан осы күнге дейн өзектілігімен қызықты. Сондықта әр түрлі гуманитарлық салалардағы ізденістердің зерттеу нысаны болады.*

Тірек сөздер*. Шоқантану, Шоқан Уәлиханов, Оғаз Сұлтаньяев, жол жазбалары.*

Аннотация. *В статье описывается лингвистическая картина Шокана Валиханова, основанная на известной работе известного ученого Огаза Аристангалиевича Султанияева на казахском языке. Интересно отметить, что монографии Ш.Уалиханова, дорожные заметки, публицистические статьи, очерки и сущность очерков так актуальны. Затем он станет предметом исследований в различных гуманитарных областях.*

Ключевые слова. *Шокантану, Шокан Валиханов, Огаз Султанияев, дорожные заметки.*

Annotation. *This article discusses the linguistic personality of Shokan Ualihanov on the example of the work of Ogaz Sultanyaev Monographic studies of Ch. Valikhanov and works in the form of travel notes, journalistic articles and essays are so deep and meaningful in qualitative terms that so far they are relevant and interest in them is not exhausted, but, on the contrary, from various aspects become the object of study of many humanities.*

Keywords. *Shokan Ualikhanov, Ogaz Sultanyayev, travel notes.*

Введение. В настоящей работе предпринят аналитический обзор книги «Шұрайлы сөздің шебері (Шоқанның публицистикасы негізінде)» известного лингвиста-чокановеда – доктора филологических наук, профессора Огаза Арыстангалиевича Султаньяева, которая была опубликована в 2005 году [1]. Будучи истинным патриотом своей страны и родного языка, О.А.Султаньяев впервые на казахском языке заложил основы лингвистического изучения наследия Ч. Валиханова. Данный труд в настоящее время представляет интерес с точки зрения сопоставительной лингвистики, казахского языкознания, в частности, лексикологии и фразеологии казахского языка, переводоведения и двуязычной лексикографии.

В русле сказанного вызывает интерес научная (в том числе и языковая) картина мира самого ученого – Огаза Арыстангалиевича Султаньяева, имя которого в казахстанской филологии ассоциируется с ономасиологией Кокчетавской области, исследованием языковой личности Чокана Валиханова, исследованием фразеологии и лексикологии казахского языка, методикой преподавания казахского и русского языков и мн.-мн. др. Надеемся, что настоящий обзор его книги позволит по-новому оценить лингвистическое наследие Ч.Валиханова, а также представить молодым ученым перспективы изучения языковой личности и трудов Чокана Валиханова.

Основная часть. Книга О.А. Султаньяева «Шұрайлы сөздің шебері (Шоқанның публицистикасы негізінде)» *(досл. «Мастер искусного слова (на материале публицистики Шокана»)* состоит из трех разделов, в которых на богатом иллюстративном материале из произведений Ч.Валиханова описываются этапы формирования его личности как публициста, мастерство слова, художественные особенности его трудов.

Во введении автор обосновывает актуальность подобных исследований, посвященных Чокану Валиханову, Ибраю Алтынсарину, Абаю Кунанбаеву и др. ученым – просветителям-демократам. Кроме того, О.А. Султаньяев отмечает об отсутствии трудов о Ч.Валиханове на казахском языке: *«Тағы бір елең еткізетін жай – Шоқанға арналған жұмыстардың бәрі орыс тілінде тындырылған. Тек мектеп не жоғары оқу орындарының оқулықтарына енген көлемі бірнеше беттен аспайтын шағын очерктер ғана қазақша берілген. Олардың өздері де «егіздің сыңарындай», бір-біріне өте ұқсас»* [1, с. 3] – *«Еще одно заслуживающее внимания обстоятельство – все работы, посвященные Шокану, выполнены на русском языке. Только в школьных и вузовских учебниках на казахском языке представлены краткие очерки и то их объем не превышает нескольких страниц. К тому же они как «близнецы», очень похожи друг на друга»* [перевод наш – Б.М., М.Г.].

Ч.Валиханов, в совершенстве владея родным языком, собственные сочинения писал на русском языке, однако его картина мира, образное мышление сформировано на казахском языке и именно посредством материнского языка он понимал суть вещей, передавал свои думы и чаяния. Современники его считали «русским писателем, стремившимся к казахской теме», но О.А. Султаньяев его называет «русскоязычным казахским писателем», поясняя тем, что до 11 лет – до поступления в Омский кадетский корпус (1846 год) – Чокан ни слова не знал по-русски, однако там, получив блестящее «европейское образование», был вынужден писать труды на русском языке, поскольку, во-первых, отсутствовала соответствующая среда для понимания родного языка, во-вторых, посредством экономических, духовных связей казахского и русского народа, посредством русского языка он пытался защитить собственный народ от невежества, необразованности, отсталости [1, с. 4]. Таким образом, в его творческом наследии все время наблюдается описание тюркских традиций и обычаев:

«…соның салдарынан оның барлық туындыларынан қазақтың кең даласын, дала рухын, көшпелі ұлттар мен ұлыстарды, олардың тұрмыс-салтын жиі кездестіреміз. Оның айқын не бүркеме түрінде келтіретін пайымдаулары мен салыстырмаларының басты кейіпкері – туған халқы, түріктектес тайпалар, солардың тағдыры мен келешегі. Шоқан шығармаларының негізгі тақырыбы мен ой желісі де, міне, осы. Сондықтан да мұндай еңбектерін, олардың тақырыбы мен жанрына қарамастан, орыс тілді қазақ зерттеушісі және жазушысының түркологиялық шығармалары деп таныған дұрыс» [1, с. 5-6] – *«...вследствие этого во всех его творениях мы чувствуем бескрайнюю казахскую степь, дух степи, кочевых народов и племен, часто встречаем их обычаи и традиции. Главные герои его явных или скрытых рассуждений – родной народ, тюркоязычные племена, их судьбы и будущее. Основная тема и мотив произведений Шокана в этом и состоит. Поэтому такие труды, несмотря на их тему и жанр, необходимо воспринимать как произведения русскоязычного казахского исследователя и его тюркологические воззрения»* [перевод наш – Б.М., М.Г.].

Первый раздел книги под названием «Шоқанның публицист ретінде қалыптасуы» («Формирование Чокана как публициста») состоит из трех частей: «Жұмыстың жалпы сипаттамасы», «Шоқан шығармаларының тілі мен стилін зерттеу тарихынан», «Ғалымның өзіндік стилінің қалыптасуы туралы бірер сөз» («Общая характеристика работы», «Из истории исследования языка и стиля произведений Шокана», «Несколько слов о формировании своеобразного стиля ученого»).

Данный раздел интересен тем, что в нем О.А.Султаньяев со свойственной ему научной скрупулезностью описывает актуальность рассматриваемой проблемы, обосновывает степень изученности сочинений Ч.Валиханова, приводя при этом воспоминания современников Чокана, цитаты ученых о нем – историков, географов, литературоведов, лингвистов, политологов, правоведов, философов и мн. др. Последовательность соображений автора книги, его письменная культура, логическое описание степени обоснованности темы исследования привычным для О.А.Султаньяева академическим слогом служит хорошим образцом научного изложения материала, образцом того, как необходимо приступать к теме исследования, отдавая при этом дань уважения предшествующим исследователям и пользуясь их трудами в качестве теоретико-методологической базы.

Автор здесь четко обосновывает выбор лексем *работа* и *сочинение* при описании трудов Ч. Валиханова, что еще раз позволяет казахоязычному читателю уяснить семантические грани описываемого материала: *«Бұл жерде Шоқан еңбектерінің бірін **жұмыс** деп атап, екіншілерін **шығарма** деуі кездейсоқ емес: жұмыс – ғылыми тақырыптағы зерттеулер де, шығарма – әдеби-публицистикалық еңбектер. Сонда оларды тіл білімі тұрғысынан да, әдеби-публицистикалық тұрғыдан да сөз етудің қажеттілігі айқын туып тұрғандай»* [1, с. 8] – *«Здесь не случайно одни труды Шокана названы **рабо-***

той, *другие –* ***сочинением****: работа здесь – исследования на научную тему, а сочинение – литературно-публицистические труды. И в этом отношении становится очевидным, что их можно изучать и с точки зрения лингвистики, и с точки зрения литературной публицистики»* [перевод наш – Б.М., М.Г.].

Итак, в данной части исследования О.А.Султаньяев описывает не только «школу» Ч.Валиханова, которая сформировала его как разностороннюю и патриотическую личность, но и пытается понять, на какие языки он обращал внимание, какую оценку им давал. Кроме того, последовательно описывается как период зарождения *чокановедения* – в 50-60-е гг. XX века в качестве отрасли общественно-социальных наук, так и возникновение первых лингвистических работ, которые начинаются со статьи академика Ш.Ш.Сарыбаева на тему «Шоқан және тіл білімі мәселелері» («Чокан и вопросы языкознания»), впервые опубликованной в 1958 году на страницах газеты «Қазақ әдебиеті». После этого он еще напишет ряд статей о Ч.Валиханове.

В анализируемом разделе осуществляется комплексный обзор публикаций ученых-гуманитариев (А.Маргулан, Ш.Ш. Сарыбаев, З. Кедрина, М.И. Фетисов, Х. Бекхожин, К. Хасанов, С. Муканов, А. Абылкаев, Н.С. Смирнова и др.), посвященных творческому наследию Ч. Валиханова. Здесь автор делает вывод о том, что имеются все основания считать Ч.Валиханова первым тюркологом, поскольку в то время тюркология как отрасль науки еще не была сформирована, а работа Н.Н. Ильминского «Материалы для исследования казахского языка» была издана лишь в 1861 году.

Отвечая на вопрос о том, как формировалось искусство слова Ч. Валиханова, кто оказал влияние на его лингвистические взгляды и публицистическое мастерство, автор приводит исторические сведения и обоснование того, какая среда послужила формированию неординарной личности молодого казахского просветителя. Так, его «университетами» автор называет талантливых учителей (Н.Ф. Костылецкий, П.В. Гонсевский), друзей-мыслителей (Г.Н. Потанин, С.Ф. Дуров, Н.М. Ядринцев), русских писателей, литераторов (Ф.М. Достоевский, А.Н. Майков, В.С. Курочкин, Т.Г. Шевченко, Н.Г.Чернышевский, А.И. Герцен и др.), с которыми он близко общался. Немаловажную роль также оказали такие периодические издания 60-х гг. XIX века, как «Колокол», «Искра», «Современник», пропагандировавшие демократические взгляды, и которыми активно интересовался начинающий просветитель. Таким образом, у него сформировался своеобразный стиль изложения, литературный «вкус», публицистическое мастерство. Конечно, здесь немаловажную роль сыграла и природная одаренность, любознательность Ч.Валиханова. Впоследствии он без указания собственного имени (по известным политическим причинам) печатается в таких распространенных периодических изданиях, как «Санкт-Петербургские ведомости», «Русский инвалид», «Северная пчела».

Во втором разделе книги «Шоқанның сөз шеберлігі» («Мастерство слова Шокана») представлены такие разделы, как «Ғылыми публицистиканың кейбір сипаты туралы», «Күнделіктер беттеріне үңілсек...», «Ыссықкөл күнделігіндегі қазақ сөздері», «Шоқан шығармаларындағы жиі кездесетін қазақ және басқа түркі тілдерінен (Шығыс халықтары тілдерінен) енген сөздер тізбесі (глоссарий))» («О некоторых чертах научной публицистики», «Вглядываясь в страницы дневников…», «Казахские слова в Иссыкульском дневнике», «Список слов из произведений Шокана, вошедших из казахского и других тюркских языков (языков народов Востока) (глоссарий)».

Настоящий раздел представляет огромный интерес с лингвистической точки зрения и будет полезен научным работникам, специалистам, работающим в сфере ономастики, терминологии, этимологии и т.д., поскольку в нем осуществляется анализ языка Ч.Валиханова, приводится корпус выявленных иноязычных лексем (в том числе онимов), выявляется стиль его сочинений. Так, О.А. Султаньяев утверждает, что произведения Чокана Валиханова можно отнести к сфере научной публицистики, поскольку все сочинения, принадлежащие его перу, основываются на научной информации. При этом, глубокий научный анализ молодой ученый-просветитель часто не осуществляет, однако при необходимости приводит научное обоснование явлений и фактов, латинскую этимологию слов. Автор приходит тем самым к выводу, что Ч. Валиханов в одинаковой мере владел научным и публицистическим стилем, четко знал их особенности и даже намеренно применял в своей публицистике научный стиль речи. Объясняется это следующим: *«...бар шындықты ашығынан айтып, туған халқының ой-санасын ояту, оны білімге, ғылымға, мәдениеттілікке жетелеу, соның сара жолдарын айқындап көрсету. Олай болса, Шоқанның аталған екі стильді қатар, араластыра қолдануының себебін түсіну қиын емес»* [1, с. 18] – «*...говоря всю правду начистоту, разбудить сознание своего народа, вести его к образованию, культуре, показать все возможные пути их достижения. Именно*

поэтому нетрудно понять причины того, что Шокан одинаково применял оба стиля и использовал их параллельно»[[перевод наш – Б.М., М.Г.].

В данном разделе читатель может ознакомиться с подробностями служебных назначений Ч.Валиханова и его путешествий на Восток – в Кашгарию. Несомненно архивные сведения, описание истории путешествия Ч.Валиханова, берущей начало от Семея (Семипалатинска) и заканчивающейся Кашгарией в Восточном Туркестане (Китае), а затем возвращением в Россию – все эти факты автор монографии намеренно излагает для того, чтобы максимально полнее представить концептуальную и языковую картину мира Чокана Валиханова.

Характеризуя язык и стиль тетрадей-дневников путешественника, О.А.Султаньяев называет Ч.Валиханова настоящим «ювелиром слова», «мастером художественной публицистики». Он относит данные сочинения к жанру художественной публицистики, поскольку, несмотря на научные сведения и выводы, в них явно прослеживается художественное мастерство Ч.Валиханова. При этом, исследователь приводит очень много примеров из дневников Ч.Валиханова. Такую же жанровую характеристику он дает и «Дневникам поездки на Иссык-Куль», в которых наблюдается очень много лирических отступлений.

Изучая язык «Дневников поездки на Иссык-Куль», О.А.Султаньяев сравнивает один из фрагментов рассказа Ч.Валиханова с «Капитанской дочкой» А.С. Пушкина, где в обоих ситуациях присутствовали и молодой парень, и была непогода, и были ямщик, лошади, шумные люди... Исследователем анализируются образные средства, эпитеты, сравнения, пословицы и поговорки, которые применяет Ч.Валиханов в описании Иссык-Куля и событий: *озеро сияло чистейшим кобальтом, жаркое зноепалящее солнце, марсовский вид, дикокаменная красавица, степные амазонки, шарлатаны* и мн. др.

Здесь отмечается, что многим словам (в описании женщины) Ч.Валиханова в казахском языке трудно найти эквиваленты, и именно поэтому он их приводит на языке оригинала – *нечистая храмина, жертва, несчастная, сумасшедшая, больная, баба* и т.д. Также автор отмечает, что в дневнике (написанном на русском языке) наряду с многочисленными иностранными словами обнаруживается огромное количество казахских слов, что еще раз доказывает утверждение о том, что Ч.Валиханов блестяще знал как родной язык, так и некоторые тюркские языки, с которых он приводил примеры (наименования флоры и фауны, племен и родов, одежды, бытовых предметов, названий географических объектов и мн.др.). Поэтому все домыслы об “уровне владения или незнания” им родного языка, как считает автор книги, абсолютно неуместны и нелогичны.

Очень важными нам представляются выводы О.А. Султаньяева о различном написании одного и того же о́нима: он объясняет это тем, что в то время не было правил написания казахских имен собственных (топонимов, гидронимов и т.д.) на русском языке, поэтому и встречаются у Ч.Валиханова разночтения.

Считаем, что настоящая монография особо ценна тем, что в нем представлен глоссарий, созданный по произведениям Ч.Валиханова. Данный глоссарий представляет собой перечень слов в оригинале, т.е. из сочинений Ч.Валиханова, затем современное их написание на казахском языке, после – предложено их толкование (семантика), а потом – ссылка на том книги и страницу из «Полного собрания сочинений» (1961-1972). Так, здесь представлен перечень:

1. Географических названий (в некоторых случаях с вариативным написанием) (количество – 2040).
2. Имен собственных (количество – 207).
3. Слов-терминов (количество – 131).
4. Этнических названий /здесь: названий этносов, родов и племен/ (количество – 64).
5. Названий животных, птиц и рыб (количество – 10).
6. Названий растений (количество – 18).

Автором приводится также частотность употребления данных слов в 1-м томе собрания сочинений. Кроме того, О.А. Султаньяев рассматривает термины, часто применяемые Ч.Валихановым в составе географических и номенклатурных наименований (общее количество – 65), и дает их перевод на казахский язык. Так, кроме общеизвестных слов интересными представляются слова: *вилайет, владение, континент, мыс, оазис, пикет, станица, старица, солонец, увал, форпост*.

Таким образом, глоссарий дает возможность представить тезаурус языковой личности Ч.Валиханова и наиболее полнее описать его языковую картину мира.

В третьем разделе «Шоқан шығармаларының көркемдік ерекшеліктері» («Художественные особенности произведений Шокана») рассматриваются такие параграфы: «Шоқан тіліндегі тың қолданыстар», «Шоқан шығармаларындағы аударма мәселелері», «Шоқан шығармаларындағы фразеологиялық тіркестер мен мақал-мәтелдердің орны», «Үлкен Орданың мәтелдері» туралы», «Қырғыздар бойындағы шамандықтың іздері» атты еңбегі» («Оригинальные словоупотребления в языке Шокана», «Вопросы перевода в произведениях Шокана», «Место фразеологических сочетаний и пословиц и поговорок в произведениях Шокана», «О «Поговорках Большой Орды», «Статья «Следы шаманизма у киргизов»).

Исследователь отмечает, что язык Чокана Валиханова характеризуется оригинальностью, умением создавать новые лексемы – окказионализмы и словообразовательные модели, с точностью передающие окружающую его действительность и события. Например, такие словоупотребления показывают начитанность и фундаментальные знания Ч.Валиханова, украшают язык его произведений и придают особый художественный колорит его публицистике, и кроме сказанного, служат предметом интертекстуального анализа текста: *степные амазонки, киргизский антик, казачествующий батыр, претендовать на белобородство, счугуренные верблюды, салкынчик* и др.

О.А. Султаньяев делает интересные выводы о подаче в русском тексте казахских слов, однако перечислять их здесь не будем и оставим читателю для самостоятельного осмысления.

В отношении тюркских слов в русском языке (тюркизмов), употребляемых Ч. Валихановым, исследователь отмечает, что их применение в тексте, перевод, различное написание ученый-путешественник делал намеренно, поскольку хорошо был знаком с трудами (рассказами) известного русского лексикографа В.И. Даля и его приемами лексикографического описания слова, который был в составе учредителей Русского географического общества и куда Ч.Валиханов был принял полноправным членом. Но собственное лингвистическое чутьё Ч.Валиханова позволяло ему делать свои предположения в отношении этимологии тюркских слов, их возникновения в русском языке. Вот, как пишет об этом О.А.Султаньяев: «*Бірақ жас Шоқанның әр нәрсеге өз көзқарасы болатын, әрбір құбылысқа өз жолымен келіп, оның мән-жәйін өзінше ашуға, түсінуге құмар болатын. Сондықтан да шығар, түркі тілдерінен енген (тюркизм) сөздерді мейлінше айшықтап қолдануда, оларды оқырманына әртүрлі және қолайлы, жеңіл жолмен жеткізе білуде Шоқан асқан шеберлік танытты. Бүгінгі орысша жазып жүрген қазақ қаламгерлері – жазушылар да, көсемсөз шеберлері де осы тұста Шоқаннан үйреніп, оның тәсілін, шеберлігін үлгі ұстағандары жөн*» [1, с. 132] – *«Но у молодого Шокана к каждому предмету был свой взгляд, к каждому явлению он шел своим путем, увлеченно вникал и стремился понять их сущность. Наверное поэтому, Шокан проявил нивысшее искусство в разнообразном употреблении слов, вошедших из тюркских языков (тюркизмов), в передаче их читателю различными и удобными, легкими путями. И современным пишущим на русском языке казахским ученым и писателям, мастерам публицистики не помешало бы поучиться у Шокана – его приему и мастерству»* [перевод наш – Б.М., М.Г.].

Здесь автор книги отчетливо показывает знание Ч.Валихановым многих языков, в числе которых были татарский, уйгурский, монгольский, арабский, персидский, китайский языки. Здесь убедительно представлено ‘лексикографическое’ искусство Ч.Валиханова и в данном разделе приводится огромное количество иноязычных слов, их этимология, толкование. Кроме того очень интересными кажутся собственные надписи (мысли) Ч.Валиханова на полях своих дневников, а также калькированные сочетания, придуманные им самим: *принести в жертву огня ложку масла, дать джан, конские джели, имеют кие* и мн. др.

Особого описания требуют пословицы и поговорки, устойчивые обороты в сочинениях Ч.Валиханова и наблюдения здесь О.А.Султаньяева таковы: изначально Ч.Валиханов, следуя тезису русского ученого Ф.И.Буслаева, ищет в пословицах и поговорках «следы прошлой жизни», однако постепенно меняет свое отношение к ним, а начинает связывать их с окружающей средой, историческими явлениями и жизненной реалией. В результате они становятся для него одним из средств борьбы с невежеством, необразованностью и действующим инструментом на пути к просвещению и культуре [1, с. 136]. Хотя автор книги в самом начале утверждает, что Ч.Валиханов не стремился проводить глубинный научный анализ в своих сочинениях, но, читая в дальнейшем его выводы и примеры, убеждаемся в глубоко научной ‘подкованности’ Ч.Валиханова, в знании методологии толкования слов и сочетаний, паремий, лексикографии и мн.-мн. др.

Анализируя статью «Следы шаманизма у киргизов», О.А. Султаньяев в качестве иллюстративного материала приводит много различных имен собственных. Данная часть работы непременно будет полезна тем, кто занимается ономастикой, в частности изучением космонимов, астронимов и теонимов.

В заключении книги приводятся интересные соображения О.А. Султаньяева о возможном знакомстве трех казахских гениев, просветителей – Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева, обосновывая это рядом факторов: небольшой разницей в их возрасте (Ибрай Алтынсарин был младше Чокана на 6 лет, а Абай Кунанбаев – на 10 лет), службой в тот период И.Алтынсарина в Оренбурге и его связями с Русским географическим обществом, а также известными русскими востоковедами В.Григорьевым и Н.Ильминским, любовью Абая к русской литературе и культуре, его сближением с русскими мыслителями, путешествием Шокана в Семей (Семипалатинск), Каркаралы и знакомство с Кунанбаем – отцом Абая и т.д. Таких причинно-следственных связей приводится очень много, которые свидетельствуют о том, что ‘три кита’ казахской степи, вполне вероятно, знали имена и были в курсе деятельности друг друга.

В приложениях к книге даются копии архивных документов, фотографий Ч.Валиханова, сохранившиеся рассказы и воспоминания о нем, записанные в различных областях Казахстана в 1981 году учителем русского языка Б. Какпеновым (под руководством О.А. Султаньяева), а также составленный О.А. Султаньяевым словарь казахских эквивалентов некоторых русских фразеологизмов («Кейбір орыс тілі фразеологизмдерінің қазақша баламалары»), который значительно мог бы пополнить современные двуязычные академические словари.

Заключение. Исследование О.А. Султаньяева «Шұрайлы сөздің шебері (Шоқанның публицистикасы негізінде)» наглядно и в достаточном объеме характеризует концептуальную (наивную, языковую, научную) картину мира Чокана Валиханова. Культура изложения автора и любовь к своему труду настолько явна, что он не претендует на ее максимальную завершенность и выдвигает следующей плеяде ученых дальнейшие перспективы лингвистических исследований в чокановедении.

В настоящее время в Казахстане не прекращается интерес к изучению творчества Чокана Чингизовича Валиханова. Его труды высоко оценивались Русским географическим обществом и мировой научной общественностью, печатались в изданиях России, Европы (Берлине, Лондоне), а дневники и отчеты стали ценным источником по изучению стран Азии.

Монографические исследования Ч. Валиханова и труды в виде путевых заметок, публицистических статей и очерков настолько глубинны и содержательны в качественном отношении, что до настоящего времени они актуальны и интерес к ним не исчерпывается, а, наоборот, с различных аспектов становятся объектом изучения многих гуманитарных наук. Однако в филологическом изучении его наследия значительно преобладают труды литературоведческого направления и лишь имеется считанное количество трудов по лингвистике, к которым относятся: статьи академика НАН РК Ш.Ш.Сарыбаева («Шоқан және тіл білімі мәселелері» (1958) и др.), диссертационные исследования О.А.Султаньяева «Русская и казахская лексика и фразеология произведений Чокана Валиханова» (1995) [2], З.А. Муканової «Иноязычные вкрапления в произведениях Чокана Валиханова» (2001) [3]. Интерес также представляют публикации разных лет известного ученого-лингвиста Н.Ж. Шаймерденовой, например, статья «Дневник поездки на Иссык-Куль» Ч.Валиханова как лингвистический источник» [4] и др. [5]. Однако еще не одному поколению ученых предстоит изучать творческое наследие Чокана Валиханова, например, сопоставить переводы его сочинений на немецкий, английский языки, которые были сделаны и опубликованы в Европе еще при его жизни, а также развивать в Казахстане такое уникальное, интересное направление, как лингвистическое источниковедение.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Султаньяев О.А. Шұрайлы сөздің шебері (Шоқанның публицистикасы негізінде). – Астана: Әлем SS, 2005. – 176 с.
2. Султаньяев О.А. Русская и казахская лексика и фразеология произведений Чокана Валиханова: дис. … д-ра филол.н. – Алматы, 1995.
3. Муканова З.А. Иноязычные вкрапления в произведениях Чокана Валиханова: дис. … к. филол.н. – Алматы, 2001.
4. Шаймерденова Н.Ж. «Дневник поездки на Иссык-Куль» Ч.Валиханова как лингвистический источник // Валихановские чтения-2: Мат-лы научно-практ. конф. – Кокшетау, 1994. – С. 286-289.
5. Шаймерденова Н.Ж. Ш.Ш.Уалиханов и О.А. Султаньяев: две эпохи, две жизни, два исследователя // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – Кокшетау, 2011 (соавт. З.А.Муканова).

ИСАЕВА Г.С.
филология ғылымдарының кандидаты,
ҚР БжҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институты Этнолингвистика
бөлімінің меңгерушісі,
Алматы қаласы, gulsinai_isa@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ ИДИОЭТНИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІН ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТҰРҒЫДА ЗЕРТТЕУ

Аннотация. *Мақала авторы қазақ этнолингвистикасы саласындағы жаңалыққа назар аударып, профессор Ербол Жанпейісовтің «Қазақ эскірігі» атты ғылыми еңбектеріне шолу жасап, осы кітаптың Қазақстанның ғылыми жаңалығымен байланыстыратын алты негізгі ғылыми қорытындысын береді.*

Түйінді сөздер. *Қазақ этнолингвистикасы, Ербол Жанпейісов, ғылыми жаңалықтар, ғылыми жаңалық.*

Аннотация. *В статье автор, акцентируя внимание на новизну в области казахской этнолингвистики, рецензирует научный труд профессора Ербола Жанпеисова «Қазақ ескіліктері», а также приводит шесть главных научных выводов данной книги, связывая их современной научной новизной Казахстана.*

Ключевые слова. *Казахская этнолингвистика, Ербол Жанпеисов, научные выводы, научная новизна.*

Summary*. In this article author focuses attention on the novelty in the field of Kazakh ethnolinguistics, reviews the scientific work of Professor Yerbol Zhanpeisov, "Kazakh eskilikteri", and also gives six main scientific conclusions of this book, linking them with the modern scientific novelty of Kazakhstan.*

Keywords. *Kazakh ethnolinguistics, Erbol Zhanpeisov, scientific findings, scientific novelty.*

Белгілі бір этностың тұрмыс-тіршілігін, дүниетанымын, әдет-ғұрпын тек сол ұлттың қолданыстағы тілінде сақталған лексикалық, фразеологиялық және паремиологиялық бірліктердің мазмұнын ашу арқылы түсіндіру тіл білімінде этнолингвистика пәнінің құзырына жатады. Қазақ этнолингвистикасын әдеби шығармаларда көненің көзіндей сақталған қазақ тілінің түрлі атауларын зерделеу арқылы дамытқан Ербол Жанпейісов тіл білімінің осы саласын тағы бір ғылыми туындымен толықтырды. Осы орайда ғалымның өмірінен соң жарық көрген «Қазақ ескіліктері» атты құнды еңбегін (Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. 352 б.) ерекше атап өтуге болады. Өткен ғасырдың аяғында Е.Жанпейісовтің «Абай жолы» эпопеясының тілін, ондағы ұлттық кодтар мен символдарды этнолингвистикалық тұрғыда терең зерделеген құнды еңбегі – алдымен қазақ тілінде «Жанпейісов Е. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі» деген атпен [*Жанпейісов Е., А., 1976, 168 б.*], кейіннен толықтырылған түрде орыс тіліндегі «Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова)» атты [*Жанпеисов Е., 1989, 288 с.*] кітаптары қазақ этнолингвистикасы мен этимологиясы салаларында жаңалығы мол, іргелі зерттеу болды.

Ербол Жанпейісовтің «Қазақ ескіліктері» атты ғылыми еңбегінде қазақ тілінің заттық мәдениет лексикасын этнолингвистикалық тұрғыдан зерттей отырып, түркі тілдерінің материалдары арқылы идиоэтникалық бірліктердің құрылымдық-семантикалық табиғаты мен этимологиясын ашады. Ең алдымен кітаптың атауына арқау болған «ескілік» сөзінің мән-мағынасын жіті түсініп алсақ. Бұл сөздің лұғаттық мағынасы Қазақ сөздігінде: «I. тозығы жету; бұрынғы, ескі қоғамның салт-санасы, әдет-ғұрпы; II. ескіге тән, бұрынғы, баяғы; қарттық, кәрілік; ескі-құсқы, тозығы жеткен» деп көрсетілген [*Қазақ сөздігі, А., 2013, 429-б.*]. Демек ***ескілік*** сөзінің «тозығы жеткен», «ескі салт-сана», «бұрынғы», «қарттық» негізгі семаларын белгілеуге болады. Ақын-жазушылардың шығармаларында да осы негізгі семалар қолданылған. Алайда Мұхтар Әуезовтің «Батырлар әңгімесі» атты ғылыми мақаласындағы «Қазақ елінің ескілігі жалғыз қазақтікі емес, жалпы түрік жұртының ескілігі деп санауға керек» деген сөйлемінен *ескілік* сөзінің жоғарыда сөз болған семаларға қосымша «халықтың бұрынғы заттық-рухани мәдениетіне қатысты ұғымды» білдіретін ортақ семасын аңғаруға болады [*Әуезов М., А., 1985., 65-б.*]. Профессор Ербол Жанпейісов те сөз болып отырған ғылыми еңбегінің атын «Қазақ ескіліктері» деп тіліміздегі идиоэтникалық лексиканы, этномәдени тілдік бірліктерді жинақтап, қазақ халқының бұрыннан келе жатқан заттық, рухани мәдениет ұғымдарын білдірткісі келген болса керек.

Қазақ халқының тарихы оның жүріп өткен жолы арқылы танылады. Алайда «танылу» тек халықтың тіліндегі түрлі аталымдар, өмір сүру, тіршілік етудің мәдени формалары бейнеленген тілдік

бірліктердің мазмұнында сақталған. Осы орайда қазақтың заттық лексикасының қолдану аясын, шығу төркінін тіл иелменіне этнографиялық еңбектер мен көркем шығармалар арқылы дәйектей отырып, мазмұндап жеткізу мақсатында жазылған Е.Жанпейісовтің бұл еңбегі қазақ этнолингвистикасының ғана емес, қазіргі түркологияның да жетістігі болып табылады.

Е.Жанпейісовтің сөз болып отырған зерттеу еңбегінің мынадай ерекше тұжырымдарын атап өтуге болады:

– *қазақ тіл ғылымының этнолингвистика саласы өзінің бастау тінін Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен алады*. Профессор Жанпейісов тіл мен этностың арасындағы өзара байланысына алғаш көңіл бөлген тұңғыш түрколог ғалым Махмұд Қашқари екенін айта келе, тіл ғылымындағы дербес бағыт саналатын этнолингвистиканың негізін қалаушы Вильгельм фон Гумбольдттың ғылыми теориялық тұжырымдарына мазмұндас пікірді қазақ тіл білімінің көсемі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерінен де көруге болатынын жан-жақты дәлелдейді. Ғалым этнолингвистиканың негізгі объектісі болып табылатын орыс тіліндегі *материальная культура, духовная культура* ұғым-терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қазақы менталитетке лайықтап *тірнек өнер, көрнек өнер* деп атағанын, XX ғасырдың аяқ шенінде орыстардың (алғаш рет С.А. Арутюновтың) этнолингвистикалық зерттеулерінде жиі кездесетін *культура жизнеобеспечения, предметы жизнеобеспечения* дейтін ұғымдық категорияларды А.Байтұрсынұлы *күн көру керек-жарақтары, жан сақтау (жан қоштау) керегінен шыққан нәрселер* ретінде қазақ тілінде XX ғасырдың басында-ақ сәтті терминденгенін айрықша атап өтеді.

– *туыстас түркі халықтарының идиоэтникалық бірліктерін бірге алып зерттеу үлгісін «түркі этнолингвистикасы» деп атауға болады*. Автордың «зерттеуімізде қазақ ескіліктері деп отырғанымыздың өзі көп жағдайда осы күнгі туыс түркі тілдерінің де, сондай-ақ бұлардың бәрінің де ертеде жеке-жеке отау болып бөлініп шыққан қара шаңырағы – «ескі түрік бірлігі заманындағы» көне түркі тілінің де материалымен барып астасады» деген пікірі Н.Ә.Назарбаевтың «**Ұлы даланың жеті қыры**» атты мақаласындағы «тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Бұл мемлекеттер ұзақ уақыт бойы бірін-бірі алмастырып, орта ғасырдағы Қазақстанның экономикалық, саяси, мәдени өмірінде өзінің өшпес ізін қалдырды» деген ойымен үндеседі[http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy].

– *көркем шығарманың тілі арқылы халықтың ұғым-түсінігі, дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеті анықталады*. Е.Жанпейісовтің тұжырымы бойынша, «этностың таза өзіндік ерекшеліктерін, әсіресе өткен алыс заманғы дәстүрлі-тұрмыстық мәдениетін айқындауда таптырмайтын маңызды дереккөзі қызметін сондай-ақ кәсіби көркем шығармалар да атқара алады. Мұндай шығармалардың өзі кейде этностың ажырағысыз бір компонентіне айналып кетеді». Ғалым бұдан бұрынғы ғылыми еңбектерінде идиоэтникалық лексикалардың этнолингвистикалық сипатын М. Әуезовтің «Абай жолы эпопеясының тілі арқылы ашуға тырысқан. «Қазақ ескіліктері» еңбегінде де ғалым заттық мәдениет лексикаларын талдау барысында М.Әуезовтің шығармаларымен қатар, ескі жыр-дастандарды, Абай Құнанбаев, Мұқағали Мақатаев және т.б. ақын-жазушылардың шығармаларын маңызды дереккөз ретінде келтіреді.

– *тілдік деректерді диахрондық талдаумен қатар, синхрондық жолмен талдау әдісі де этнолингвистика саласына тән сипат*. Профессор Е.Жанпейісов 1994 жылы «Ана тілі» газетіне «Этнолингвистика» тақырыбымен жариялаған ғылыми мақаласында «этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін емес, көбіне-көп өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді» – деп пікір келтірген болатын [*Жанпейісов Е., А., 1994, 7-б.*]. Ғалымның ғылыми пікірі жылдар өте басқа ғылыми дәйектемелер арқылы толастағанын сөз болып отырған еңбегінде келтірген тұжырымдамалардан көре аламыз. Себебі профессор тіл ғылымының этнолингвистика мен әлеуметтік лингвистика салаларын қызметі мен қолданыс аясы тұрғысынан жан-жақты талдап, уақытт арақатынасы жағынан оппозициялық қосарлар қатарында алып қарауға болатынын айтады. Осы тұрғыда бұл дербес екі сала диахрондық тұрғыда «негізінен тарихи мәнді, тарихтық сипаттағы тіл деректерін» қарастырумен қатар, «таза бүгінгі күннің жалпы қолданыстағы тілдік материалдарын» да зерттейтінін айта келе, осы синхрондық жолмен талдау әдісі этнолингвистика саласына тән сипат екенін айрықша білдірген.

– *Қазақтың ескіліктерін негізгі үш бөлікке бөледі. Олар: заттық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы, мифологиялық лексика.* Қазақ этнолингвистикасының теориялық негізін салған

академик Әбдуәли Қайдар қазақтың тіл әлемін Адам, Қоғам, Табиғат деп үш фактордың аясында зерттеген. [*Қайдар Ә., А., 2009, 2013*]. Академик ғалымның шәкірттері де осы топтастырудың негізінде жан-жақты зерттеу жүргізіп, Әбдуәли Қайдардың этнолингвистикалық мектебін қалыптастырды. Ал Ербол Жанпейісовтің қазақ этнолингвистикасын зерттеп-зерделеуі өзіндік ғылыми ұстанымымен ерекшеленеді. Ғалым мәдениет феноменін екі топқа бөліп, олардың объектісін былайша жүйелейді: «киім-кешек үлгілері, үй мүліктері, баспана түрлері, төрт түлікке қатысты бұйымдар, азық-түлік өнімдері заттық мәдениетті, яғни тірнек өнерді, ал бұдан кейінгі әдет-ғұрыптық ишара көріністер мен символдық түрлі рәсімдік актілер тобы рухани мәдениетті, яғни көрнек өнерді құрайды». Сонымен қатар бұларды заттық-рухани мәдениет (тірнек-көрнек өнер) дихотомиясы деп атап, соңғы дәуірге жатқызады. Себебі біртұтас семиотикалық жүйе болып табылатын архаикалық мәдениет бұлай мүшеленбейді деп тұжырымдайды.

– *заттық мәдениет лексикасының идиоэтникалық ерекшеліктері этнолингвистикалық тұрғыда зерттелді*. Профессор көп жыл бойы жалпы түркілік контексте жүргізілген қазақ ескіліктері жөніндегі зерттеуін *заттық мәдениет лексикасы, рухани мәдениет лексикасы* және *мифологиялық лексика* деп аталатын негізгі үш бөлікте қарастыруды жоспарлағанымен, бұл ғылыми кітабын заттық мәдениет лексикасын зерттеуге арнаған. Сонымен сөз болып отырған еңбекте сөздік қорымызда сақталып, бүгінгі күнге жеткен *сәукеле, көйлек, тон (қамқа тон, берен тон, себіл тон, қаракес тон, кіреуке тон), шапан, шекпен, ішік, сақсыр, сақпан, самалық, белбеу, жүзік, селебе, киіз үй, лау* идиоэтникалық лексикалары және оларға қатысты этномәдени тілдік мәтіндер тарихи-салыстырмалы, этимологиялық талдау әдістерімен зерттелді.

Қорыта айтқанда, профессор Ербол Жанпейісовтің «Қазақ ескіліктері» атты ғылыми еңбегінің басты құндылығы ретінде этнолингвистика саласының теориясы және этнолингвистикалық талдаулары тың жаңалықтармен, маңызды этномәдени мәліметтермен толыққанын ерекше атап өтуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Т. 16. – А., 1985.
2. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка (на материалах произведений М.Ауэзова). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 288 с.
3. Жанпейісов Е. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы: Ғылым, 1976. – 168 б.
4. Жанпейісов Е. Этнолингвистика // Ана тілі. – 1994, – № 3, – 20 қаңтар.
5. Қазақ сөздігі *(Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі)*. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 бет.
6. Қазақтар: ана тілі әлемінде. үш томдық этнолингвистикалық сөздік: I Адам. II Қоғам. III Табиғат. А., 2009, 2013.
7. http://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy

ЖӨК 82-95

ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д.
Ұлттық ғылым академиясының академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан, Нұр-Сұлтан, e-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru

МӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ КӨЗҚАРАСТАР (XX ғасырдың 20-жылдары)

Алашқа кешірім жасап, төңкерісті жоқтағанның арқасынан қағып, "кеңшілдік" танытқан кеңес өкіметі қайта жиырыла қалып, "бөрік астынан бөрі іздей бастаған" шақта, яки 1924-1925 жылдары қазақ зиялылары тағдыр бұйырған ісімен айналысып жатты. Бір жағынан жаңа жағдайға сай Алаш ағартушылығын дамытқан, екінші жағынан жоғарыдағыдай Мәскеу оқығандарының тең текетіресіне үміт артқан олар әдебиет мәселесіне айрықша көңіл бөлді. Тарихи жағдайға сәйкес әдебиет ағартушылық аясында қарастырылды.

Тірек сөздер: *төңкеріс, әдеби сайыс, мәдениет, интеллигенция, большевик, әдеби талғам, шығармашылық бостандық, сылтау.*

ВЗГЛЯДЫ О КУЛЬТУРЕ (20-годы XX века)

В статье рассматривается суть совещаний коммунистов по литературе и культуре, взгляды выступавших видных деятелей, которые проводились в Москве после установления большевистской власти. В диспутах между «образованным» руководителем (партийный функционер) и образованным ученым представляются различные размышления. В то время как руководитель (функционер) хочет переубедить и преклонить ученого, ученый старается объяснить руководителю закономерность культуры, литературы и истории. Руководитель боится потерять власть и политическую систему, которого добился, а ученый – творчество, к которому привык. В статье доказывается, что такие споры проводились, чтобы определить «кто есть кто» и, что однобокий контроль литературы приводит к тяжелым последствиям.

Ключевые слова: *переворот, литературная дискуссия, культура, пролеткульт, интеллигенция, большевик, литературный вкус, творческая свобода, притворность, классовость.*

VIEWS ON CULTURE (20S of the XX century)

The article discusses the essence of the meetings of the Communists on literature and culture, the views of prominent figures who spoke in Moscow after the establishment of Bolshevik power. Various reflections are presented in the disputes between the "intelligent" leader (the party functionary) and the intelligent scholar. While the leader (functionary) wants to persuade the scholar, the scholar tries to explain to the leader the laws of culture, literature and history. The leader is afraid of losing the power and political system, while the scholar is afraid of losing his art. The article proves that such disputes were held to determine "who is who" and that one-sided control of the literature leads to grave consequences.

Keywords: *coup, literary debate, culture, proletkult, intelligentsia, Bolshevik, literature taste, creative freedom, pretense, classiness.*

XX ғасырдың 20-жылдарының ортасына дейінгі әдебиетте көркемөнер функциясын түсіндіру, төңкеріс мұраты мен елшілдік сарынды жақындастыру ыңғайындағы материалдар – жалпы адамзаттық мәдениетте қазақ үнін естіртетін еңбектерге тамызық болса, таптаурын таптық түсініктен шықпау, көркемөнерді пролеткульт таразысымен салмақтау бағытын ұстанған материалдар – сыңаржақ еңбектердің тууына себепші болды. Ғалым М.Базарбаевтың сөзімен айтсақ: «Бүкіл қоғам жаңа құрылыс қамымен қалай аласұрса, әдебиет пен өнер де тап сондай қым-қиғаш аласапыранда болды» [1, 7 б.].

Сол уақыттағы әдеби айтыстарды немесе мәдениет туралы көзқарастарды қарастырар алдында мына жайды ескерген жөн: кеңес өкіметі толық орныққан уақытта саяси-экономикалық саладағы шаралардың бәрі де бір орталықтан жүзеге асырылғаны секілді, рухани сала да Мәскеуден басқарылды.

Кеңес жүйесіндегі ұлт аймақтары үшін бұл тәртіптің өз заңдылығы болды. Сондықтан XX ғасырдың 20-90 жылдарындағы (кеңес кезеңі) елеулі оқиғалардың күллісінде орталықтың "қолтаңбасы" (үлесі, ықпалы, әсері) бар дей аламыз. Ендеше 20-жылдарды әдеби айтыстың жүруіне Мәскеу мүдделі болды. Мұндағы мақсат: біріншіден, кімнің "дос", кімнің "жау" екенін анықтап, жаудың амалына қарсы әрекет қолдану еді; екіншіден, кеңестік идеологияға сай әдеби талғам мен түсінік қалыптастыру еді.

Қазақстандағы әдеби айтыстардың бастауы – 1924 жылы 9 мамырда РКП (б) ОК-нің Баспасөз бөлімінде "Көркем әдебиет саласындағы партияның саясаты туралы" атпен өткізілген кеңес пен 1925 жылы 10 наурызда консерваторияның Үлкен залында "Қазіргі интеллигенцияның тағдыры" деген ныспымен өткізілген диспут деуге негіз бар (Екеуі де Мәскеуде болған). Әрине, мұндай жиын, немесе шара 20-жылдары аз өткізілмеген. Алайда Мәскеуге көз тіккен шет аймақтар үшін бұл басқосулардың орны айрықша болған ұқсайды. Өйткені бұған сол кездегі кеңес үкіметі басшыларынан – Н.Бухарин, Л.Троцкий, А.Луначарский, т.б., белгілі әдебиетші, ақын-жазушы, сыншылардан – П.Сакулин, Г.Лелевич, А.Воронский, И.Вардин, Н.Чужак, Л.Авербах, В.Плетнев, С.Родов, А.Безыменский, Д.Бедный, т.б. қатынасқан еді. Қазақстандағы әдеби айтыс барысында жоғарыда аты аталған тұлғалардың кейбірінің сөзі дәйек етілуі (бұл "Алқа" айқындамасында да ұшырасады) кеңестік рухани кеңістікке қатысты біраз жайды аңғартса керек. Мысалы, бұл ғасырдың 10-жылдары қазақ руханияты үшін А.Луначарский мен А.Воронскийлер, әжептәуір оқыған-тоқығандығына қарамай, ешкім емес болса, 20-жылдардағы олардың мәртебесі жөнінде бұлай айта алмас едік. Кеңеске мойынұсынған алаш зиялылары әлгілердің жалпыадамзаттық құндылық өресіндегі жылт еткен ойын дәйек етуге мәжбүр болды.

Қазақ баспасөзіндегі әдеби айтыстарды біз Мәскеуде өткен әдебиет жөніндегі айтыстардың тікелей көшірмесі демейміз. Сөйте тұра олардың шет аймақтарға әсері елеулі болғанын жоққа шығармаймыз.

Орталық комитет 1924 жылы ұйымдастырған кеңесте [2] екі бас баяндама жасалады. Алғашқы баяндаманы жасаған А.Воронский – кеңес кезеңінің белгілі қаламгері және әдебиет сыншысы болса, екінші баяндаманы жасаған И.Вардин – жаңа жүйеге бейім аса солшыл әдебиетші еді. Екеуінің ымыраға келе қоймағандығын дәлелдейтін факт: бірі – "Красная новь", екіншісі "На посту" журналының "өкіл әкесі" болғандығы. Олар өзара поляризациялық пайымдағы басылымдар еді ("Красная новь" – М.Горькийдің мұрындық болуымен және В.И.Лениннің қолдауымен 1921 жылдан бастап шыққан журнал. М.Горький төңкерісті қалай түсінгенін ескерсек, бұл басылымның кімдерге жаны ашығанын аңғару қиынға соқпайды. Мұнда көбіне ресми үкімет "жолбике" атағандар топтасқан-ды. Ал, 1923 жылы шыққан "На посту" журналы классикалық мұрадан бас тартқан пролеткультшіл басылым болды. Ол 1926 жылы атын "На литературном посту" деп өзгертсе де, бағытынан қайтқан жоқ).

Кеңестегі А.Воронскийдің сөзі принципті мәселелерге арналған. Ол қандай мәселелер – енді соған тоқталайық. Біріншіден, баяндамашы партияның әдебиет саласындағы саясатына тоқталған. Екіншіден, ол әдеби ұйым жайын қозғаған. Үшіншіден, әдеби талғам мен бағыт туралы өз уақыты үшін сындарлы ой айтқан.

Жиынның хаттамасынан белгілі болғаны: жаңа үкімет 1921 жылы А.Воронскийге белгілі жазушыларды кеңес жағына тарту жөнінде нақты нұсқау әрі тапсырма берген. Сондықтан оның баяндамасында сол шақтың шындығына қатысты біраз мағлұмат жинақталған.

А.Воронский партияның әдебиет саласындағы саясаты хақында былай дейді: "Партия әдебиет саласындағы ішкі және сыртқы эмиграциямен (кеңеске қосылмағандарды осылай деп атаған – Д.Қ.) дәйекті күрес жүргізді; партия қазан жеңістерін қолдаған барлық төңкерістік топқа жәрдемдесті; ол қайсыбір топтың бағытын өз бағыты еткен жоқ; партия көркемдік таңдауға еркіндік берді және оған араласпады" [2, 55б.].

Баяндамашы мұның себебін де алға тартады. Яғни "крестьяндық және мұжықтық уклон" анық көрінгенде, партия оны жетілдіру үшін жағдайды күрделендірмеген. "Пролетариат алдын-ала ғылым мен өнерді меңгермей билікті қолына алды,-дей келе А.Воронский: – Біздің коммунистік партия бұрын да, қазір де өнер мәселесімен айналыса алмады. Ол өнерге өте аз көңіл бөлді. Оның ақылы, таланты, күші саясатқа жұмсалды және жұмсалып отыр"-деп тұжырымдайды [2, 56 б.]. Сондай-ақ бұл қаламгер бірі – көкке, бірі – жерге, бірі – суға тартқан әдеби үйірмелерден гөрі, тегеурінді ағынның болғанын қалайды. Сол себепті де ол "үйірмешілдік рухқа" қарсылығын білдіреді.

А.Воронский "партия неге 20-жылдары көрінген әдебиеттегі көп ағымның бірінің көзқарасын ұстанбады?" деген сұраққа: "Өнердің табиғаты ғылым секілді, оп-оңай реттеуге келмейді. Ғылымдағы тәрізді өнердің де өз әдісі бар. Сонымен қабат өнердің өз тарихы, өз даму заңдылығы бар. Жаңа,

қазан жеңісі өнері үшін көп нәрсе алда тұр: бәрі қайнап жатыр, бастапқы сұлбасы ғана бар, көп жай түсініксіз, біраз нәрсе әлі табылған жоқ. Осы жағдай бізге мұқият қадам жасауды міндеттейді",-деп жауап қайырады.

Баяндамашы кеңес әдебиетінің өрлейтініне, классикалық дүниелер тудыратынына сенімді. Ол мұны жай айтпайды, "Красная новь" журналымен байланыстағы М.Горький, А.Толстой, М.Пришвин, В.Вересаев, Бабель, Всев. Иванов, Пильняк, Федин, Зощенко, Есенин, Катаев, Маяковский, Пастернак, Серафимович, т.б. тұлғалар еңбегіне сүйеніп айтады. Сөйтіп, кеңес әдебиетін барлық қаламгерлер ("ескілігіне", "жолбикелігіне" қарамай) бірігіп жасау қажеттігін ұсынады. Осы ретте баяндамашы солшылдар мен пролеткультшілдер таланттылардың бетіне салық қылып басатын "буржуазияшылдық" айдарына түсінік бере кетеді. "Біреулер классиктерді қазіргі заманның кемесінен лақтырып тастауға кеңес береді. Біздіңше, жұмысшы мен шаруа Пушкинді, Толстойды, Горькийді оқу керек, түсінуі керек. Осы буржуазияшылдық па? ғмірді сезіммен танудың әдісі ретіндегі өнерге қарсы күрес ашып, өміртанымды мансұқтайтын өмір құрылымының теориясын ұсынуды қалай түсінеміз? Бұл – нағыз субъективті әрі идеалистік теория болып шықпай ма?"-дейді. Қазақта да дәл осымен орайлас ой айтқандар (Мұхтар, Смағұл, Қошке, Ыдырыс, Жүсіпбек, т.б.) болғаны мәлім. А.Воронский, Пильнякша айтқанда, "дүниеге пролетариат көзімен қарайтын" жазушылардың типі мен олар құрған сыңаржақ бағыттағы үйрмелердің "сенім рәмізіне" (символ веры) объективті баға береді. Ол былай дейді: "Әдетте "сенім рәмізі" мынаған саяды: қазір Ресейдегі пролетариат жазушысының негізгі міндеті – буржуазиялық эстетиканы, өнерді, мәдениетті жойып, жаңа социалистік өнер мен мәдениет құру. Ал шындығында Ресей пролетариаты алдында ескі мәдениет пен өнерді сыни тұрғыда меңгеру проблемасы тұр. Міне, осы тұста үлкен сәйкессіздік пайда болады. Іс жүзінде мұндай қарама-қарсылық тиянақсыздыққа алып келеді. Тірі жанның орнына рәміз ұсынады, үдемелі дамудың орнына қинала даму жүреді" /2, 60/.

Баяндамашы әдеби таластардың негізгі себебін: "Түптеп келгенде, біздің әдебиет жөніндегі келіспеушілігіміздің қайнар-көзі – ескі мамандар (яғни, буржуазиялық мамандар – Д.Қ.) туралы бұрынғы партиялық айтыстың әдебиетке көшірілуі",-деп көрсетеді.

А.Воронский баяндамасының өне бойынан әдебиет ахуалына жаны ашығандығы, мәмілегерлік мүддесін жоғары қойғаны және төңкеріс жеңісін халыққа бұйыртқысы келгені аңғарылады.

Екінші баяндамашы И.Вардин сөзін салған жерден А.Воронский пайымын терістеуден бастайды. "Күн тәртібінде күрделі саяси мәселе тұр: көз алдымызда әдебиет – буржуазияның, оның идеологиясының қаруына айналып барады. Ал, Воронский жолдас жауларымыздың саяси міндетін жеңілдетіп отыр. Сондықтан оның позициясын кеңес өкіметіне қарсы партиялар мен ағымдар қолдайды",-дейді ол [2, 62 б.]. Тапшыл И.Вардин мәселені өзге қырынан қарастырады. Бұл баяндамашы: "Бізде "өнердің аты – өнер ғой", "талғам туралы таласуға болмайды" тәрізді әңгімелерді өрбітуге құмарлар жеткілікті. Мәселені бұлай қоюға жол берілмеу керек… – дей келе: – Осында отырған бәріміз ақ (үстем тап мағынасында – Д.Қ.) әдебиетті оқимыз. Себебі бізде иммунитет бар, ал ол жалпы халықта жоқ. Сондықтан бізде баспасөз еркіндігі партия қолында. …Әдебиет проблемасын біз оның жалпы жұртқа ықпал етуі тұрғысынан қарауымыз қажет. Басқа көзқарас болуы мүмкін емес",-деп түйіндейді [2, 64 б.].

И.Вардин сондай-ақ партияның әдебиет саласындағы үш міндетін төмендегіше анықтайды: "1. әдебиетті буржуазияның өз саяси мақсатына пайдалануына мейлінше кедергі жасау; 2. бізге пайдасы бар ескі әдебиеттің бар жақсысын пайдалану, бізді қолдайтын әдебиетшілерді тарту; 3. төңкерістің өз әдебиеті болуына нақты шаралар жасау" [2, 64 б.].

Сонымен бірге осы баяндамашы А.Воронский қолдаған Пильняктың: "Мен коммунист емеспін, сондықтан коммунист болуым керек деп, коммунистерше жазуым қажет деп ойламаймын… Коммунистер Ресеймен бірге болғандықтан, мен де олармен біргемін", немесе: "Жаңа әдебиетке не керек – білмеймін. Бірақ білетінім: жақсы дүниелер керек, қалғаны өзі құралады" деген ойларына шүйіледі. "Красная новь" бетіндегі дәстүрлі-интеллигенттік сынды (өз анықтамасы) тезге салады. Сөйтіп, "бізге әдебиеттегі большевиктік фракция қажет. …Партия ВАПП-ты (бүкілресейлік пролетарлық жазушылар ассоциясы) басқару керек, ал ол өз кезегінде партияда жоқ жазушыларды төңірегіне жинау қажет" деген қорытындыға келеді.

Кеңестегі жарыссөзде әр түрлі пікір айтылады. Н.Осинский: "Әдебиет – ағартудың басы. Көркем шығарма, сауатты туынды – ағартудың олжасы. Сондықтан шығарманы қандай "уклон" бар деп оқығаннан гөрі, жазушы оқушы санасына не бере алды деп оқыған тиімді. Жақсы-жаманды ағарған

оқушы өзі-ақ біліп алады",-десе [2, 71 б.], В.Полонский: "Біздің міндетімізге пролетариат көзқарасын ескі интеллигенттерге күштеп қабылдатқызу кіру керек. …ВАПП бізге жарамсыз әдебиетті жою үшін керек. …Әйтпесе жаңа әдебиет дамымайды. …Ескі әдебиетті жоймайынша жаңа әдебиетті құру мүмкін емес",-дейді [2, 75 б.]. Г.Лелевич партия пролетариат әдебиетінің әжептәуір жетістігіне назар сала бермейтіндігі туралы айтса, Л.Авербах аталған мәселеде буржуазияшыл әдебиетшілерді ойлаудан бұрын "өз әдебиетшілерімізді" топтастырып, ұйымдастырып алу қажеттігін ұсынды. К.Радек: "Ресейде шыққан 100 кітаптың 99-ы – коммунистік емес кітаптар",-дей келіп, әдебиет тас-талқан етумен жасалмайтынын ескертсе, В.Плетнев "бізге әр түрлі сын емес, біртекті төңкерістік-марксистік сын керек" деп өрекпіді.

Жиын ортасында сөз алған Н.Бухарин алғаш "бізде жаппай оқырман, жаппай жазушы, жоқ сондықтан мәселенің жаппай шешімі де жоқ" деп орағытса да, ақыры көкейдегісін айтты. Онысы мынау: "Меніңше, идеология және ғылыми өмір салаларының бәрінде, тіпті математикада да, түптің-түбінде өзімізге ғана тән, белгілі бір амал-тәсіл болуы керек. Осыдан мәдени қатынастардың жаңа рухы өсіп шығады" [2, 78 б.]. Н.Бухарин сондай-ақ: "Мәдени проблеманың әскери проблемадан өзгешелігі – механикалық күштеу құралымен сарт-сұрт шешілмейтіндігінде",-дей отырып, бұл мәселеде оңтайлы амал мен сауатты сынның әрі бәсекенің қажеттігін еске салды. Сонымен бірге ол пролетарлық әдебиет үкімет күшіне сүйенбей, өз күшімен жеңіске жетсе (яғни, оқырманын тапса), баянды әдебиет болатынын ескертті. Ұйым мәселесінде қайраткер әдеби топтардың көптігі әдеби процеске зиянын тигізбейтінін дәлелдеді.

Осы кеңесте Л.Троцкий "төңкеріс кезіндегі өлеңдердің тарихи-мәдени маңызы әлем мәдениетіндегі Шекспир, Мольер, Пушкин шығармаларының маңызындай еді, сондықтан шын негізінде ол өлеңдер әдеби факт емес, саяси факт" дей келе [2, 89-90 б.], пролетарлық әдебиеттің публицистикада кенжелеп қалғанын жасырмады. Қайраткердің әдебиетке қатысты мына пікірі өз кезеңі үшін елеулі деп білеміз: "Көркемөнерге саясатқа қарағанкөзбен қарауға болмайды, …себебі оның өз амал-тәсілі, даму заңдылығы бар. Көркем шығармашылықта санаға байланысты нәзік процестер айрықша рөл атқарады. Олар баяу, сылбыр, икемге және басқаруға көнбейді. …Біздің алдымызда шығармашылыққа жеке-дара, немесе үйірмелік емес, таптық-әлеуметтік бетбұрыс жасау міндеті тұр. Бұл – ұзақ, сан қырлы процесс" [2, 99-100 б.].

Әдебиет саясат қапталында өзінше өсіп-өнеді деп есептеген Л.Троцкий әдеби ұйымға партияның ресми басшылық жасауын қолдамады. ғйткені, оның пікірінше, "социалистік мәдениетте суреткер мен мәдени білігі өскелең халық қашанда қоян-қолтық қарым-қатынаста болады". Сол үшін де бұл қайраткер бар күшті ағартуға, мәдениетті көтеруге, тұрмысты түзетуге жұмсау керектігін мәлімдеді.

Аталған кеңеске қатысушы С.Родов "жұмысшы табының әдеби қозғалысы үшін ұйым керек, ал оны тек партия басқару қажет" деп, осы тезисін дәлелдемек болып тырысқанда, Н.Бухариннің: "Пушкинге қай дворян политбюросы нұсқау берді?.." деп сұрақ қойғаны хаттамада тіркеліпті [2, 106 б.].

Халық ағарту комиссары А.Луначарскийдің сөзі де сол кездің мәдениеттану контексінде айрықша болғаны байқалады. Ол: "Көркемөнердің өзіне тән заңдылығымен есептеспей, әдебиет саясаты жөнінде мәселе көтеруге болмайды. Әйтпесе біз қопал саяси шараларымызбен әдебиетті табытқа құлатуымыз мүмкін",-дейді [2, 107 б.]. Қайраткер әдебиеттің өзіндік функциясы туралы айта келіп: "Көркемөнердегі барлық талантты шығармалар бізге жат болмауы тиіс. Бұл мәселеде кеңшілік керек. ғнер гүлденсе, біз өз елімізді танудың қайнар көзін табар едік",-деп тұжырымдайды. А.Луначарский өнерге қатысты мәселедегі құр байбаламға, таптық тартыншақтық пен жалған қорқынышқа қарсылығын білдіреді. Саясат пен әдебиет қарым-қатынасы туралы ол: "Біз ешқашан көп суреткерді саясатшылардың жанына қоса алмаймыз. Белгілі бір ерік-жігер қызметіне байланған, ақыл-ойына шек қоя алған жан суреткер бола алмайды. Маркс мұны білген еді, сондықтан Гете, Гейне сынды әдеби құбылыстарды қарастыруға айрықша сақтықпен және нәзіктікпен бара білді. …Егер біз бәріне саясат өлшемімен келсек (Авербах сияқты), бөтен елді жаулап алғандарға ұқсап қалуымыз мүмкін. Әдебиетте "солшылдықтың ауруына" ұшырамасақ жарар еді",-дейді. Қайраткер сонымен бірге "жолбике" (попутчик) аталғандарды үркітіп алмау туралы да, жалпыадамзаттық мәдениет пен пролетарлық мәдениет хақында да өрелі сөз қозғайды.

Сөзін "ВАПП-ты қанымызды төгіп құрдық, …бізге жаппай әдеби қозғалыс керек" деп бастаған А.Безыменский партия не бұйырса соны істейміз десе, Д.Бедный кеңеске қатысушыларға: "Сіздер шаруа мен жұмысшыны айдалаға тастап, лағып кеттіңіздер ғой. …Мына талғамдарыңызбен сіздерге сөз безеуге бес, не үш жыл, я одан да аз уақыт қалғанын байқап тұрмын",-деп тіл қатты [2, 111-119 б.].

Кеңеске қатысушы баспагер, ғалым Н.Мещеряков пролетариат әдебиетінің сапасыздығын тұспалдап: “Пролетариат жазушыларының кітабына сұраным жоқ. Олар қоймада сіресіп тұр. Амалымыз құрыған соң оларды таразымен өлшеп сататын болдық”,-дегенді айтса [2, 113 б.], Маркс-Энгельс институтының басшысы Д.Рязанов классикадан безуге болмайтынын түсіндіре келіп: “Біз құнарлы орыс тілінде сөйлеуді ұмыта бастадық. Кеңестік құс тілін (қысқа тіл – Д.Қ.) шектен тыс пайдаланып бара жатырмыз. …Форманы менсінбеу дегенді қою керек, ескі буржуазиялық сөз шеберлерінен үйрену керек”,-деп тұжырымдады [2, 117 б.].

Бұл жиында біз сөзін дәйек еткен кеңес қайраткерлерінен басқа адамдар да сөйледі. Олар да ағымдағы мәселелер туралы ойын ортаға салды. Кеңес жұмысын И.Вардин, А.Воронский, Я.Яковлев қорытындылады. И.Вардин: “…Ленин суреткер Горькийді басқаруға тырысты. …Біздің алдымыздағы проблема саяси ма, жоқ мәдени ме? Саяси болмаса, РКП ОК жанында бұл кеңес өтпес еді. … Біздің ұранымыз – ВАПП диктатурсы емес, әдебиет саласындағы партия диктатурасы. ВАПП осы диктатураның құралы бола алады”,-десе [2, 120-124 б.], А.Воронский: “Орыс әдебиеті оп-оңай жасала салмайды. Қазіргі оның жолы – ирелең. “Жолбикелер” өзінен-өзі қалың нөпір болып қалыптаса қалған жоқ, әдеби өмір оларды осылай жасады. Бүгінде пролетариат жазушысына да, “жолбикеге” де өмір сүру ауыр. …Үйірмешілдік жағдайында жұмыс жасау мүмкін емес”,-деп ойын түйіндеді [2, 126-127 б.].

Партия атынан сөз алған Я.Яковлевтің негізгі тоқтамы мынандай: “Партия жұмысшы-шаруа арасынан шыққан он мыңдаған шығармашыл жандарға бағыт-бағдар береді, таланттыларына тікелей жәрдемдеседі. “Жолбикелерге” деген бұрынғы саясатты ұстанады. Жұмысшы-жазушыға құр жарнама, мақтан, білікке жеңіл-желпі қарау қауіпті екенін ескертеді. Араздық, құр табан тоздыру бүгін айтысып жатқан екі жақта да бар. Осыны жоюымыз керек. Сынымыз әлсіз, оны да тамыр-таныстық жайлаған. Коммунистік партияның сыны керек” [2, 128 б.].

Сонымен, Мәскеуде партия ұйымдастырған әдебиетке қатысты жоғарыдағы кеңес жұмысы туралы не айтуға болады? Біріншіден, төңкеріс жеңісінен соң пайда болған кеңес өкіметінің негізгі бағдары мен рухани саланы (әдебиет, өнер, мәдениет) қалай мейлінше табиғи ұштастыруға болатынын ешкім білмеген. Әрине, кеңесте сөйлеушілер екі “ұштастыру” жөнінде айтады: бірі – мәмілемен, екіншісі – күшпен. Мұнда бұл пікірлер итжығыс түскен. Екіншіден, әдебиет функциясын жақсы түсінетіндердің өзі төңкеріс мүддесін ойлап, бүгежектегені байқалады. Үшіншіден, бағдардың белгісіздігінен қаймыққан қаламгерлердің біразы интуитивті түйсікпен “партия бастасын” деген сөзді ауызға алған. Төртіншіден, қай ұстаным басшылыққа алынғаны белгісіз,… кеңесте шет аймақтардың әдебиетіне қатысты бір ауыз сөз айтылмаған.

1925 жылы наурызда өткен “Қазіргі интеллигенцияның тағдыры” атты диспутқа жалпы кеңес өкіметі мен зиялылардың ара-қатынасы арқау болғанымен, мұнда әдебиет пен мәдениет жайы да сөз етілді [3]. Оған А.В.Луначарский, П.Н.Сакулин, Н.И.Бухарин, Ю.В.Ключников қатынасты. Анығырақ айтсақ, пікірталасқа түскен төрт шешеннің екеуі – өкімет адамы, ал қалған екеуі – “ескі интеллигент”. Мақсат – “бастыны идіру, тізеліні бүктіру”. Әлбетте, кеңес мүддесіне орай.

Жаңа өкімет ұғымындағы жұмысшы-шаруа интеллигенциясының моделін сипаттай келе, А.Луначарский былай дейді: “Егер адамзат өзінің мәдени тәжірибесін ұмытса, мәйітке айналар еді. Кітаптардағы белгілерді түсіну, өзіміз әсер ететін заттарды ұқсату қабілетінен айырылу жалпы мәдениет деңгейімізді төмендетері мәлім. …Пролетариат үшін интеллигенциямен бірлесіп қызмет істеу таптық күрес үшін де, …жаңа мемлекеттік тәртіп пен шаруашылық тұрғызу үшін де керек. Сондықтан интеллигенция тарапынан жасалынған саботаж пролетариаттың барлық шығармашылық жұмысына бағытталған ауыр соққы болып табылады. Пролетариат интеллигенцияны өзімен бірге жұмыс жасатуда көзін жеткізуге және мәжбүрлеуге мүдделі” [3, 21 б.]. Сөзінің бір тұсында қайраткер жаңа саясатпен келіспейтіндерге қандай шара қолданылатынын да меңзеп кетеді. Мысалы, ол: “Менен шетелдіктер, айталық, француз жолдастар “жоғары талантты адамдарыңызды неге шеттетесіздер?” деп сұрады. Біз оларды күпірлігі (ересь) үшін шеттетеміз. Біз “мынау адам күдікті, себебі оны сүтіне бірнеше шыбын түсіп кеткен” деп айтамыз. …Біз өзімізге жау идеологияның аузын жаба алдық”,-дейді [3, 24 б.].

А.Луначарский сондай-ақ “ел үлкен, бәрін қадағалау мүмкін емес, сол себепті жаңа интеллигенцияның арасына ұсақ буржуазия интеллигенттері жүр, қауіп аз болсын десек, көзімізге қарауыл қоялық” деп, әріптестерін сақтандырды. Қайраткер сөзінен оның партиялық тезден өткендігі, тіпті партиядан арнайы тапсырма алғаны анық аңғарылады.

Кеңес тұсында эмиграцияға кетпей, елде қалған әдебиетші-ғалым П.Сакулин бұл диспутта жаңа өкіметтің иманды келбетін көргісі келген, онымен осы тұрғыда істес болуды қалаған оқығандардың аты-

нан сөйледі. “Ескі өкімет тұсында интеллигенция буржуазияның “құрсауында” жүріп мүмкіндігінше тәуелсіз көзқарасын сақтай алды, сол жүйемен күресе алды. …Шығармашылық еркіндік – биік интеллектуалдық құндылықтар тудыратын зиялы еңбегінің басты шарты. Мұнсыз олар үшін өмірдің мәні болмайды”,-деп [3, 30 б.] сөзін сабақтаған ол төңкеріс пен оқыған мәселесіне кеңірек тоқталды.

П.Сакулин былай дейді: “Менің ойымша, саботаж ұғымының шын мағынасы ашылмауына себеп – төңкеріс тарихын жазуға әлі ерте болғандығы шығар. …Мәдени, ғылыми интеллигенция аса күрделі көңіл-күйді бастан кешірді. Интеллигенцияны сынағанда, осы қиындық ескеріле бермейді. Төңкеріс пен оның түпкі мақсаты алдыңғы қатарлы интеллигенцияға бөтен емес еді, өйткені олардың өзі саяси еркіндік пен әлеуметтік теңдік арманын әлдилеген еді. …Олар шығармашылық еңбегімізге төңкеріс қандай жағдай жасайды деп күтті. Тарихи әділеттік үшін айту керек, әскери коммунизм тұсында интеллигенцияның халі өте мүшкіл болды” [3, 31 б.].

Ғалым кеңес өкіметі тарапынан жасалып жатқан шаралардың үстірт, ақылмен екшеленбей жүргізіліп жатқанын тілге тиек ете отырып: “Мәдени адамзат тарихынан мәлім жай: шығармашылық ойға сырттан қысым жасау күткен нәтижені бере алмаған. Бұл – жәй либералды ұран емес, талассыз аксиома. …Өмір мен тарихтың логикасы бәрін жеңеді. Басшы топтардың іс-әрекеті арқылы көрінген қате түсінікті міндетті түрде жойып, интеллигенцияны сенім атмосферасымен баурау керек”,-деп [3, 31-32 б.] сарабдал ой айтты.

Сөзге шебер Н.Бухарин бұл жолы 1924 жылға кеңестегі позициясынан гөрі ресмилеу, әсіресе көркемөнер функциясын әрі “тарих логикасын” түсінгісі келмеген адамдай сөйледі. Ол: “Сіздер мәдениет қызметкеріне мәдениет көзімен қарау керек, оларға саясат көзімен қарауға болмайды деп, бізді жеңіп алған шебіміздің кейін қарай тартқыларыңыз келеді. Біз жекелей алғанда игі, бірақ ісімізге қайшы ережелерді ойымыздан қуып үйренуіміз қажет”,-дей келіп [3, 34 б.], әркім өз қоғамының түсінігіне, мүддесіне қызмет етуі тиіс деп тұжырымдады. Жаңа өкіметке жүрегі елжірей қоймаған оқығандарға Н.Бухариннің бағыштаған сөзі төмендегідей: “Ресей тағдырын біз сіздерге тапсырсақ, не болар еді? Сіздер өлген аттың өзінен қорқар едіңіздер. Мәйіттің үстінен аттап өту тура келген кезде, кешіріңіздер, шыныққан жүйке керек еді. Ал ол үшін маркстік санаға негізделген жолды табу қажет болды. Тарих оны бізге бұйыртты. Сіздер оны кері бұрғыларыңыз келеді” [3, 37 б.].

Партия оқығандарды біртекті көргісі келетінін және солай жасайтындығын бұл қайраткер ашық мәлімдеді. Осы орайда ол: “Бізге интеллигенцияның белгілі ыңғайда идеологиялық тұрғыдан жаттыққаны керек. Иә, біз интеллигенцияны штампылап, фабрикада жасалғандай етіп шығарамыз”,-дейді.

Н.Бухарин аталған диспуттағы сөзінде шет ұлттардың зиялыларына қатысты да ойын шетпұшпақтап білдірді. “Орыс интеллигенциясы, сондай-ақ біздің одақтағы басқа да ұлттардың интеллигенциясы үлкен трагедияны бастан өткерді. Бақытсыздығына қарай, олар бұған большевиктер кінәлі деп біледі. Қазіргі басты проблема күштерді жинақтауға келіп тіреледі. Бірақ интеллигенцияның бір бөлігінің әрекеті дұрыс күш біріктіруге кедергі келтіріп тұр. …Біздің партия рөлді босата алмайды және басқа идеологияның көзқарасына өтпейді”,-дейді ол [3, 41 б.].

Сөйтіп, А.Луначарский сөзінің ызғарына Н.Бухарин сөзінің бұрқасыны қосылып, әдеби-мәдени процесті шайқалтар алдағы дауылды сездірді.

Зиялы Ю.Ключников сөзін жоспарланып отырған сұрқайлықты сынаудан және оның қажетсіздігін дәлелдеуден бастады. “Біртекті идеология… Осылай жасасақ керемет болады деген сенім қайдан бітті? Мен өзімнен сұраймын: егер келешекте біркелкі халық жасайтын болсақ, оларды біркелкі ойландырсақ, сонда жалпы жұмысымыз қалай жүреді? Мұнда социологиялық шектен шығушылық, немесе қауіп жоқ па екен… Адамзатты біркелкі ойлантсақ, марксизмнің керегі болмай қалмай ма?”,-деп қарсы сұрақ қойған ғалым замандас “интеллигенцияның басты міндеті – рухани мағынадағы мещандықпен (ұсақ мүдделілік) күресу” дегенді айтады. Ю.Ключников жасанды жіктеліске түбегейлі қарсылығын былайша жеткізеді: “Егер интеллигенция қайбір техникалық және механикалық мәдениет үшін техникалық күш ретінде уақытша ғана керек десеңіздер, мен сеніммен айта аламын, бұларыңыздан түк те шықпайды. … Жаңаны беру үшін, айрықша еңбек ету үшін ерекше рух, ерекше от және талант қажет. …Интеллигентті тапсырыс бойынша жасай алмайсың әрі оны бұйрықпен ақылды етуге келмейді. Оған жемісті еңбек ету үшін шығармашылығына жағдай туғызатын орта керек” [3, 45 б.].

Ғалым сондай-ақ күштеу, ақылға салмау – жасандылыққа, формалық еліктеушілік пен көзбояушылыққа, жалпы мещандыққа апарып соғатынын ескертті.

Сонымен, басшы-оқыған мен ғалым-оқыған арасында өткен диспутта әркім өз пікірінде қалды. Басшы ғалымды өз дегеніне көндіргісі, мойынұсындырғысы келсе, ғалым басшыға мәдениет пен көркемөнер заңдылығын, тарих тәжірибесін түсіндірумен, дәлелдеумен болды. Басшы – қолы жеткен билік пен идеалдан, ал ғалым шығармашылық үрдістен айырыламын деп қорықты. Басшы әлді, ғалым әлсіз еді. Билік дүмді, шығармашылық нәзік еді.

Қазақ аңырап қараған 20-жылдардың ортасындағы Мәскеудің шындығы – мәдениет туралы көзқарастар ақиқаты осындай болатын.

Мұның артынша, 1925 жылы 18 маусымда, РКП (б) Орталық Комитеті "Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы" қаулы қабылдады. Қаулыда жоғарыдағы жиындарда сөйлеген оппоненттердің қарсылығын болдырмайтындай механизмдер көзделді. Пролетариат диктатурасының құралы есебіндегі әдебиетті мықты идеологияға айналдыру жоспарланды. Ақын-жазушыны идеология көрігінен өткізетін пролетариат жазушыларының ассоциясы жандандырылып, жер-жерлерде оның бөлімшелері құрылды. Әдебиетшілерге "партияға сүйеніп жаман үйренбеңдер" деген Бухариндердің сөзі енді басқаша өреде шықты. Ұраншыл жазушылардың лексиконы "тап, жау, күрес" секілді әсіре нақтылыққа орайланды. Бұл шақтағы әдебиеттің беталысын академик С.Қирабаев төмендегіше сипаттайды: "Әдебиетте таптық көзқарас үстем болып, қазақ қоғамын бай мен кедейге бөліп, кедейді іш тартып, жаңа заманның қаїармандары, болашақ қоғамның иесі ретінде бейнелеп, байларды тап дұшпандары кейпінде суреттеу орын алды. …Әдебиет пен мәдениеттің даму беталысын партия қадағалап отырды" [4, 13-14 б.].

Алашқа кешірім жасап, төңкерісті жоқтағанның арқасынан қағып, "кеңшілдік" танытқан кеңес өкіметі қайта жиырыла қалып, "бөрік астынан бөрі іздей бастаған" шақта, яки 1924-1925 жылдары қазақ зиялылары тағдыр бұйырған ісімен айналысып жатты. Бір жағынан жаңа жағдайға сай Алаш ағартушылығын дамытқан, екінші жағынан жоғарыдағыдай Мәскеу оқығандарының тең текетіресіне үміт артқан олар әдебиет мәселесіне айрықша көңіл бөлді. Тарихи жағдайға сәйкес әдебиет ағартушылық аясында қарастырылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Базарбаев М. Зерттеудің методологиялық жайы / Кітапта: 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. – Алматы: Ғылым, 1997.-512 б.
2. О политике партии в художественный литературе. Протоколы совещания / В кн.: Судьбы русской интеллигенции. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 54-128.
3. Судьбы современной интеллигенции / В кн.: Судьбы русской интеллигенции. – Новосибирск: Наука, 1991. – С. 18-54.
4. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 1998. – 224 б.

ЖӨК 80

ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д.
Ұлттық ғылым академиясының академигі,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақстан, Нұр-Сұлтан, e-mail: dikhan.kamzabek@mail.ru

РАЙЫМЖАН МӘРСЕКҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАСЫ МЕН ӘДЕБИ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Мақалада «Алаш» қозғалысының белгілі қайраткері Райымжан Мәрсекұлының өмірі мен әдеби-эстетикалық көзқарасы сипатталады. Ол өзінің замандастары сияқты қазақ ұлтының рухани жаңғыруына және бірегейлігіне маңызды көңіл бөлген. Одан басқа мақалада әдебиетке, шығармашылық пен дәуірге берген бағасы көрсетіледі, автордың Абай тұлғасы жайлы және жаңа әдебиет туралы қорытындысы беріледі.

Тірек сөздер: *Райымжан Мәрсекұлы, Алаш қайраткері, қазақ әдебиеті, сөздің мазмұны, поэтикалық форма.*

ЛИЧНОСТЬ И ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД РАЙЫМЖАНА МАРСЕК-УЛЫ

В статье рассматриваются малоизученные факты из жизни и литературные размышления видного деятеля «Алаш» Райымжана Марсек-улы, который, как и его передовые современники, делал акцент на духовном возрождении и идентичности казахской нации. Кроме того описывается его оценка литературы, творчества и эпохи, представлены выводы автора о новой литературе и личности Абая.

Ключевые слова: *Райымжан Марсек-улы, деятель Алаша, алашский полк, казахская литература, содержание слова, поэтическая форма, ритмическое варьирование.*

PERSONALITY AND LITERARY-AESTHETIC VIEW OF RAIMYZHAN MARSEK-ULY

The article considers the little-known facts from the life and literary reflections of a prominent figure of "Alash" Raimyzhan Marsek-uly, who, like his advanced contemporaries, emphasized the spiritual rebirth and identity of the Kazakh nation. Also, the text provides his assessment of literature, creativity and era. The author's conclusions on the new literature and the personality of Abay are determined.

Keywords: *figure of Alash, Alash regiment, Kazakh literature, word surface, word core, poetic form, rhythmic variation.*

Кіріспе. XX ғасырдың басындағы ұлт қайраткерлерінің ішінде саяси күрескерліктен де, мәдени бастамашылдықтан да құралақан болмаған тұлғалардың бірі – Мәрсекұлы Райымжан. Ақын Мағжан әйгілі «Эпиграммаларында»:

Қарны ысылып,
Жаны қысылып,
Рай Мәрсек.
Қашқар барды,
Сәлде салды,
Мінді есек,-

деп жазғаны бар [1, 219 б.]. Жалпы бұл туындысында Алаш ақыны барлық қайраткерлерді жеңіл әжуалайды. Біз бүгін оны теріс түсінбеуіміз қажет. Мысалы, Райымжанға келсек, Мағжан Петерборда батысша оқыған азаматтың Шығыс Түркістанмен тығыз байланыста болғанын тұспалдайды. Сондай-

ақ осы жолдардан Шоқанның таныс та бейтаныс Алтышаһар сапарының жалғасын шырамытқандай күйге түсеміз...

Негізгі бөлім. Мәрсекұлы Райымжан – Алаш қозғалысының көрнекті қайраткері, белгілі көсемсөзші-қаламгер. 1879 жылы Семей облысына қарасты Өскемен уезі Айыртау болысында (қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы) туған. Елдегі мектепті бітірген соң ол Омбы гимназиясына қабылданады. Оны тәмамдаған соң алғаш Қазан университетінің заң факультетіне оқуға түсіп (осы дерек көп айтыла бермейді), 1899 жылы Санкт-Петербор университетінің аталған факультетіне ауысады. Бірақ сол жылы астанадағы студенттер толқуына қатысып, оқудан шығарылады. Бірақ 3-4 айдан соң ізденіп, білімін қайта жалғастырады. 1902 жылы университетті бітіріп, Семей округтік сотына қызметке тұрады. Кешікпей Омбыға адвокат қызметіне шақырылады. Ол осында 1912 жылға дейін істейді. 1912-1913 жылдары Ж.Сейдалин, М.Қаратайұлы сынды азаматтармен бірігіп жалпықазақ съезін шақыруды жақтайды. 1915 жылы Семейдегі әдеби кеште қазақ әдебиеті туралы баяндама жасап, білікті маман ретінде танытады. «Айқап», «Қазақ», «Сары Арқа» басылымдарында ел, саясат, білім-ғылым, құқықтану жөнінде мақалалар жариялайды. 1917 жылы ақпан төңкерісінен кейін Семей облыстық Қазақ комитетінің төрағасы, облыстық атқару комитетінің мүшесі, сот төрағасы қызметтерін атқарады. 1917 жылы Алаш партиясы құрылатын I жалпықазақ съезінің де, Алаш автономиясы жарияланатын II жалпықазақ съезінің де ұйымдастыру және өткізу жұмысына белсене қатысады. 1918 жылы Семей облыстық земствосының төрағасы болып сайланады. Осы шамада Сібір үкіметінің Алаш милициясына қатысты бұратартушылығына қарсы шығады. Алашорданың 1918 жылы маусымдағы жарлығына сәйкес, Семейде Алаш полкін жасақтауға басшылық жасайды. Қаланы большевиктер алғанда, Зайсанда Алаш бөлімшесін ашып, соған жетекшілік етеді. 1919 жылы мұндағы Алаш полкі 500 солдаты бар Бабенко жасағымен соғысады. Қанды қырғыннан кейін амалсыз бас сауғалайды.

1922 жылы Райымжан Семей губаткомына нұсқаушы-ревизор болып қызметке тұрады. Сол жылы әліптің аяғын баққан қайраткер Қытайға өтіп кетеді. Мұнда алғаш Алтай аймағында, сонан кейін Тарбағатайдағы Қызыр Үкіртайға («Қызыл төре» деушілер де бар) қоныс тебеді.

Қытай жағындағы Алаш қозғалысының өзіндік тарихы бар. Қайраткер 1918 жылы сәуірде Шәуешекке А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы бірге барып, сол жақтың зиялыларымен ел болашағы туралы кеңес өткізген, бұған Аманжолұлы Садық та қатысқан. Енді ол осы жолды қайта жалғастырады. ҰҚК құпия мәліметіне қарағанда, «Р.Мәрсекұлы 30 адамдық қаруланған Алаш отрядымен» Шара-Сумэ, Қабық аталатын жерлердегі бай қазақтарға жолыққан және енді «Алтайды бағытқа алып келеді».

Қайраткердің Қытайдағы күрес жолы толық зерттелмеген. Оны 1937 жылы Текес атты жерде сондағы арнаулы қызмет адамдары Ы.Жайнақұлы, Иса төре деген азаматтармен бірге тұтқындап, Құлжа қаласында нақақ өлтірген.

Жалпы Қазақстан ғалымдарын Алаштың Шығыс Түркістан кезеңі немесе «жартылай эмиграция» ахуалы қатты қызықтырады. Соңғы жарияланған деректерде XX ғасыр басында Қытайдағы билік басына Жапонияда оқыған ханзу жастары келіп, сананы модернизациялауға әрекет жасағаны айтылады. Е.Орда «Жапонияда білім алған қытайлықтар» атты кітапқа сілтеме жасай отырып, былай деп көрсетеді: «1912 жылы Құлжада «Цин үкіметін аударып, демократиялы еркін үкімет құрамыз» деген төңкерісті Жапонияда білім алған әскери офицерлер жасаған. Олар аты қазақшалағанда «Іле уәлаяты» болатын газет шығарды. Ол Жапония қаржысымен дүниеге келді. Бұл газетте жапонша жаңа терминдер көп қолданылып, классикалық қытай иероглифінен гөрі ықшам, қысқа жапон иероглифі айналымға түсірілген... 1918 жылы Алтай мен Қобданы Монғолияға қоспақ болған Торғауыт Палта да оқуды Жапониядан білген. 1933 жылы Жин Шурін билігін төңкеріп жаңа үкімет құрған Шың Дубан командасы да Жапониядан білім алғандар (ол Жапонда оқыған сабақтастарын жұмысқа шақырып алған). 1922-1937 жылдар арасында Дихуада (Үрімжі), Нанкиңде (кейін Чуң Чинге көшкен) әскери тәлім-тәрбие алған қазақтар Жапонияның әскери методикасымен білім алған. Қытайдың әскери-саяси мектебін қалыптастыруда Жапонияның ықпалы ұшан-теңіз. Гоминдаң үкіметі әр жылы арнайы неше жүз қытай оқушыларын мемлекет грантымен Жапонияға оқуға жіберген. Олар Жапониядан саяси сауат пен заманауи ғылым тетіктерін үйреніп қана қоймай, мәдени, әдеби һәм нарықтық экономикаға қатысты неше мың Жапон иероглифін қытай тіліне әкеліп ғылыми айналымға енгізеді» [2].

Елдес Орда әрі қарай оқырманды мына дерекпен тағы да ойлантады: «1918 жылдары Шәуешекке жеткен Жапон шолғыншылары ондағы бай татар саудагерлері мен ақтар армиясына «сіздер неше мыңдап Жапон азаматтығына өтсеңіздер, біз Үрімжіден сіздерді қорғауға алатын Жапон консулдығын

құрамыз» деп ұсыныс жасаған. Сонымен қатар Шәуешек пен Құлжада совет қызыл үкіметіне қарсы саяси блок құруға көмектесіп, қазақтардың ақтар әскерімен бірге қызылдарға қарсы соққы жасауына қаржылай демеу береміз деген. Шәуешектегі төрт үкірдай елдің төбе биі Қызыр төренің ауылында уақытша жасырынып бала оқытып жүрген Райымжан Мәрсектің жапондармен байланысы болды ма – ол әлі ашылмаған дерек. Бірақ, «жапон тыңшысы» деп ең ерте ұсталушы Мәрсек баласы екенін білуіміз керек» [2].

Зерттеуші болжамынан Алаштың күрделі де жауапты тағдыры елес береді. Ұлт зиялыларының «көп векторлы» саясаты азаттық жолындағы ізденісі екені айқын аңғарылады.

Танымал тарихшы ғалым Талас Омарбеков ОГПУ-НКВД архиві материалынан Р.Мәрсекұлына қатысты елеулі деректерді ғылыми айналымға енгізгені мәлім. Мысалы, бұл орган Шығыс Түркістан шебіндегі Алаш арыстарының мақсатын былай айқындапты: «... а) КСРО жерінде контрреволюциялық топтар ұйымдастыру, оларға басшылық жасау; б) халықты Қытайға өткізу үшін және шекаралық аудандарды көтеріліске көтеру үшін қарулы бандылар ұйымдастыру; в) көтерілісшілерге нақты көмек көрсету; г) эмиграцияға кеткен қазақтардың Қытай жерінде хандығын құру» [3].

Мұны бүгінгі түсінікті тілге қотарсақ, төмендегі тұжырымға сәйкес келеді:

1) Алаш зиялылары (яғни сол жаққа өткен) Шығыс Түркістанда отырып, большевизмге қарсы ұлт-азаттық қозғалысты барынша қолдаған.

2) Шартты түрде алғанда, қазақ-қытай, моңғол-қытай шекарасындағы аса күрделі мәселелерді реттеуді қолға алған.

3) Жапония мен Қытайдың демократиялы ойлы топтарының күшімен және халық ыждағатымен екі жақтың да көтерілісшілеріне нақты материалдық жәрдем көрсеткен.

4) Егер Қазақстандағы саяси ахуал қатты ушықса және кеңес билігі мызғымастай шеп құрса, Шығыс Түркістанда шынайы қазақ автономиясын құруды жоспарлаған.

Бүгінгі Тәуелсіздік мұғдарынан қарағанда, бұл – нағыз отаншыл іс-қимыл және ұлт тарихындағы айтулы серпіліс.

Райымжан Мәрсекұлының шығармашылығы дегенде, біз оның 1915 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақ әдебиеті жайынан» атты мақаласын (баяндамасы негізінде жазылған) ерекше атаймыз [4]. Себебі ол аталған кезеңде әдебиет жөніндегі пайымын жүйелеп көрсете алған азаматтардың қатарында болды. Қазан және Петербор университеттерінде жүйелі дәріс тыңдаған, әлем мәдениеті тарихын қызыға оқыған, Алаш қозғалысы тұсында саясатты да, руханиятты да қатар алып жүрген, большевизм жеңген уақытта амалсыз Қытай асып, эмиграцияға кеткенде де өмірлік қағидаттарынан айнымаған бұл тұлға әдеби білімді өз бетімен алғанға ұқсайды. Тіпті Райымжанның әдебиетшілігі – елдің сұранымына жауапкершілік тұрғысынан туған әдебиетшілік деу қисынды. Мұны "Қазақтың" өткір мақалаларынан қорыққан ресми өкімет газет шығарушыларды мысын баспақ пиғылмен абақтыға жапқан кезде "күлген дос" пен "табалаған дұшпанға" қарсы жазған мақаласындағы қаламгердің мына сөзі растайды: "Жұрты үшін қайғырып, елі үшін күйініп жүрген ерлерге ондай іс батырдың басына соғыста салған жарадай болып, батырлық, қаһармандықтың белгісі деп атаймыз біз. Жазушы ортаға білімін салсын … Кемітуге басы лайық емес адамдарды кемге санайын деу – өзі жетпегендік" [5].

Райымжан сөзінде халықты хан көтерді. Ел рухы мен ақиқаттың алдында басын иді. Осы орайда қайраткер былай дейді: "Кімдікі рас, кімдікі жалған – халық сынар, таныр" [6].

1915 жылы 13 ақпанда Семейдегі саудагерлер клубында Ресей мұсылмандары атынан майдангерлер үшін ашылған ауруханаға жәрдем көрсету орайында және қамқорсыз шәкірттерге көмек беру мақсатында әдебиет кеші өтеді. Осы кеште Райымжан Мәрсекұлы қазақ әдебиеті туралы өз кезеңі үшін аса көкейкесті баяндама жасайды. Кешікпей бұл баяндама "Қазақ" газетінде жарияланады [7].

Р.Мәрсекұлының әдеби-эстетикалық тұжырымдамасы, сондай-ақ өз тұсындағы әдеби процеске берген бағасы осы баяндамада көрініс тапқан.

Қайраткер баяндамасының басталуы мен аяқталуы және мәселені жүйелі қарастыруы бұл еңбектің қазақ әдебиеті тарихындағы орнын елеулі етеді деуге болады. Райымжан "әдебиет" ұғымын зерделеуден бастайды. "Қазақша қысқасынан айтсақ, әдебиет "сөз" деген мағынада. Сөз дегенмен, сөздің сөзі болады",-дейді автор. "Сөздің сөзі" – халық түсінігіне ыңғайланып айтылған тіркес. Сонымен бірге ол – сөз бұйдалатпай, нақты мәселеге қарай көшудің негізі. Негіз – қаламгер ойының іргетасы. Жалпы әдебиет жөнінде Райымжан іргетасы мынандай: "Сөздің сырты шырайлы, сынды болып, іші мағыналы, ойлы болса, сонда ол әдебиет болып табылады".

Қаламгердің осы тұжырымына әдебиеттің мазмұны мен формасына, жалпы құрылымына және көркемдігіне қоятын талабы сыйып кеткен. Бұл – XX ғасырдың 10-жылдарындағы руханият туралы алаштың озық ойлы пайымының бірі. Мұнымен қоса Р.Мәрсекұлы – негізгі ағартушылық кезеңінің тұлғасы болғандықтан, көзқарасынан осы ағымның сипаты да көрінеді. Ол бұл орайда: "Халықтың ойлаған ойын, пікірін білдіретін, мұңын, мұқтажын көрсететін – осы әдебиет. Бұл – жұрттың айнасы",-деп жазады.

Райымжан руханиятты ілгерілететін басты шарттарды (ой, пікір, мұң, мұқтаждық) дұрыс аңғарған. Біздіңше, мұндағы ой – парасатты, пікір – батылдықты, мұң – сезімді, мұқтаждық (сұраным мағынасында – Д.Қ.) – елшілдікті анықтайды. Бұл төртеуі әдебиет ішінде көрінсе, ол (әдебиет) өлмейді һәм кері кетпейді.

Қаламгер қазақ әдебиетін үш дәуірге бөліп қарастырды. Бірінші дәуірге біз бүгін фольклор деп жүрген сала кіреді. Екінші дәуір ислам құндылықтарын теріс түсіндірген уақыт пен түріктік-шағатайлық әдебиет кезеңін қамтиды. Автор үшінші дәуірді Абайдан бастайды (шартты түрде "жаңа әдебиет" дейік). Р.Мәрсекұлының бұл бөлуін – әдебиетті дәуірлеудің алғашқы фактыларының бірі деп қабылдауға тиістіміз. Сондықтан бізге оның әрі шарттылығы, әрі деректілігі қымбат.

Райымжан "ескі замандағы қазақ арасына жазу таралмай тұрғандағы кезді", түйіндеп айтқанда, былайша сипаттайды: "ойлауға уақыты кең, сөз сөйлеуге тілі еркін"; бар қазақ "сөйлесе қалса, жай сөз қылып өлеңмен, жұмбақпен, пернемен сөйлескен"; жиын "ақынсыз, өлеңсіз болмаған, айтысу парыз сияқты болған"; "сөз білген, өлең білгендер… елге қадірлі болған"; "өлең мен күй адам баласының өнерінің зорына саналған". Қаламгер "әуелгі дәуір" өнерінің синкреттілігін де анықтап кетеді ("Күй тарту бұ да сөзбен қатар жарыста жүрген өнердің бірі еді"). Сондай-ақ күй-аңыздарының мифтік негізін де байыптайды ("Бұл сияқты сөздер, әрине, ертегі сияқты асырып айтқан сөздер").

Автор екінші дәуірдің (түріктік-шағатайлық әдебиет кезеңі) қазақ әдебиетіне оңтайлы болмаған жағын қарастырады. Бұл кезде дін теріс түсіндірілген, "шала молда дін бұзған", ислам құндылығын кір шалған тұс байқалғаны мәлім. Мұны Райымжан: "Түрлі-түрлі кітаптар таралып, тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп, мирас болып қалмай, бұрынғы тілге, бұрынғы жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған",-деп сипаттайды. Әрине, "кітаби" кезеңді Еуропа да, Ресей де бастан өткергені белгілі. Бұл тұрғыда ол кезеңнен өту заңдылық та сияқты. Алайда ағартушылық кезеңінің тұлғасы Р.Мәрсекұлы исламға, Орталық Азия мен Еділ бойында, Қырымда, т.б. жерлерде оны негіздеуге тырысқан түріктік-шағатайлық түсінікке И.Гаспринскийше қараған. Рас, Гаспринский түрік жұрты үшін бір тіл болу керек дейді. Бірақ ол саф исламды, ақылға, ғылымға негізделген оның ілімін қолдайды. Райымжанның: "Дұрыс емес" деу қожа-молдалар көбейген сайын молайған",-деген сөзінің астарынан дінге емес, дін атын жамылған шала сауаттыларға қарсылығы анық байқалады.

Қаламгердің түсіндіруінше, Абайдан басталған жаңа әдебиет "кітапшылыққа" қарсы ағым ретінде пайда болған. "Қазақ әдебиетін көркейтіп, түрлендіріп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жан кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды",-деп жазады ол. Осы үшінші дәуір немен ерекшеленеді деген сұраққа Райымжан: "Абай бұрын қазақта жоқ уәзіндерді (қалаулар) білгізді, неше түрлі мақаммен таныстырды, сөздерін, ойларын жұртқа мирас қылып қалдырды. … Абайдың һәм Алтынсариннің өлеңдері қазақтан шыққан жас ақындарға үлгі болды. Сөз түзелді, үздік оңдалды",-деп жауап қайтарады. Сөйтіп, жаңа әдебиеттің қуатын білгізу мақсатында Абайдың "Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы", Ыбырайдың "Өнер-білім бар жұрттар" өлеңін мысалға келтіреді.

Р.Мәрсекұлының еңбегі жария болған шақ – жаппай ағаруға бет бұра бастаған шақ. Бір жағынан – "Айқап" пен "Қазақ", екінші жағынан ақын-жазушылардың түрлі бастамашылдығы елді жақсылыққа нұсқаған кез. Осы мезгілдің рухани көңіл ауаны баяндамада төмендегіше көрініс тапқан: "Әдебиет те жас баламен бірдей: сүйеу күтеді. Халық жақсы көзбен қараса – әдебиетке демеу болып, әдебиет өрге басады. Абайдан бері һәм одан үлгі алған кейінгі жастарымыздың ыждағатымен әдебиетіміз түзу жолға түсті".

Қайраткер-қаламгердің әдебиетті арқау еткен осы мұрасының әдеби-эстетикалық құндылығы – көркемөнердің мән-мағынасын түсіндіре алғандығында, руханияттың ел рухымен біте қайнасқан шарттарын көрсете білгендігінде және халықтың рухани қазынасын қал-қадерінше топтастыруға талап қылғандығында деп есептейміз. Райымжан әдебиет тарихын саралай отырып, жаңа әдебиеттің басталған тұсын анықтайды. Сонымен бірге ол – жаңаны дамытушы өз тұсындағы әдебиетке "өткеннен сабақ ал" деп айтуды парыз санаған тілеуқор әдебиетші.

Әдебиетші ретінде Р.Мәрсекұлының руханият туралы түйінді көзқарасы: ішкі мүмкіндікті толық пайдаланған, мазмұны мен формасы үйлесіп, көркемдікке ұмтылған әдебиет – шын әдебиет дегенге саяды. Біз "ішкі мүмкіндік" деп атаған ұғымға – өткенге табан тіреу, елшілдік рухты жоғалтпау, қателіктен сабақ алу, т.б. кіреді. Мұндай ойлар, әлбетте, Абайдан кейінгі әдебиетке бағыт-бағдар көрсетіп, оның тұғырнамасын дәйектеді. Қатарында Райымжан да бар Алаш қозғалысының тұлғалары ұлт руханиятының табиғи және жаңаша серпінмен дамуына мүдделі болды. Бұл көзқарас олардың саяси ұстанымымен де байланысып жатты.

ПАЙДАДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жұмабаев М. Шығармалар. 3 томдық. 1-т. – Алматы: Білім, 1995. – 219 б.
2. Орда Е. Қытай қазақтарының Жапониямен байланысы болған ба? // URL: e-history.kz 17.11.2017: http://e-history.kz/kz/publications/view/3636
3. Омарбеков Т. Қытайдағы қазақ босқындары // Ақиқат. – 1992. – №9. – 42 б.
4. Мәрсекұлы Р. Қазақ әдебиеті жайынан // Қазақ. – 1915. – 15-19 наурыз.
5. Р.М. Газеталарға сөз жазушыларға // Қазақ. – 1914. – 14 қаңтар.
6. Мәрсеков Р. Көлбайдың сөзінен шындық табылар ма екен? // Қазақ. – 1915. – 18 маусым.
7. М. Қазақ әдебиеті кеші // Қазақ. – 1915. – 28 наурыз.

МРНТИ 10.02.19

ҚОБЛАНОВА А.Ж.
профессор, филология ғылымдарының кандидаты,
академик С.Қирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ЖАҢА БАҒЫТТАР МЕН ЖАҢАША ӘДІС-ТӘСІЛДЕР

Түйіндеме *Мақалада қазақ тіл біліміндегі постструктализм бағытындағы зерттеулерге қысқаша сипаттама жасалған. Зерттеудің алдыңғы шебінде антропоцентристік, лингвосоциологиялық, этнолингвистикалық, тілдік тұлға теориясы, прагмалингвистика, ортологиялық лингвистика тәрізді бағыттардың қалыптаса бастағаны айтылған. Лингвоортологиялық зерттеудің тілдік дәстүр мен уәжділікпен байланысты кейбір қырлары сөз болады.*

Кілт сөздер: *лингвоортология, лингвосоциология, коммуникативтік норма, тілдік тұлға, тұлғатану теориясы, лингвоэкология, тілдік орта т.б.*

КОБЛАНОВА А.Ж.
к.ф.н., профессор кафедры казахского языка и литературы имени академика С.Кирабаева,
КазНПУ имени Абая
г.Алматы, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И НОВЫЕ МЕТОДЫ В ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. *В статье рассматривается краткое описание исследования постструктурализма в казахском языке. Были отмечены, о сформировании таких направлении, как антропоцентрический, лингвосоциологический, этнолингвистический, теория языковой личности, прагмалингвистика и ортологическое языкознание в исследованиях. А также говорится некоторые аспекты лингвистичекой ортологии связанные с языковыми традициями и мотивациями.*

Ключевые слова*: лингвоортология, лингвосоциология, коммуникативная норма, языковая личность, теория языковой личности, лингвоэкология, языковая среда и др.*

KOBLANOVA A.ZH.
Ph.D., acting professor of the Department of the Kazakh language and literature
after academician S. Kirabaev,
KazNPU after Abai
Almaty, Kazakhstan

MODERN TRENDS AND NEW METHODS IN THE STUDY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Summary. *The article discusses a brief description of the study of poststructuralism in the Kazakh language. Were noted about the formation of such a direction as anthropocentric, linguistic, sociological, ethno-linguistic, theory of linguistic personality, pragmalinguistics and orthological linguistics in research. Some aspects of linguistic orthology related to linguistic traditions and motivations are also mentioned.*

Keywords*: linguoortology, linguasociology, communicative norm, linguistic personality, theory of linguistic personality, linguoecology, linguistic environment, etc.*

Тіл эволюциялық жолмен дамиды. Оның жүйесінде мыңдаған жылдан бері өзгеріске түспейтін, түссе де азын-аулақ қана өзгеретін қабаттары бар да, ондаған жылдардың ішінде дыбыстық жақтан жаңарып, мағыналық тұрғыдан жаңғырып отыратын құрылымдары болады. Тілдің, әсіресе, лексикалық қабаты өзгеріске бейімдеу келеді. Тілдің өмір сүруі дегеніміз, бір жағынан, ескілігінен қол үзбей, дәстүрін сақтай отырып, екінші жағынан, жаңарып, жаңғырып коммуникативтік қызметін атқаруы дегенге саяды. Халықтың өткендегісі тілдегі мағыналық бірліктер арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырады. Сондай-ақ әр ұрпақтың тіл дамуына қосатын өз үлесі болады.

Тілдің дамуы, оның құрылымдық жүйесіндегі өзгерістер, түптеп келгенде, ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен болып жатады. Қоғамдағы саяси-экономикалық өзгерістер, мәдени артефактілердің дамып, көбеюі, сонымен бірге қоғамдық санада, рухани өмірде болып жатқан құбылыстар тілдің әсіресе лексика-фразеологиялық жүйесіндегі жаңа атау, жаңа мағыналардың пайда болуына себеп болатыны белгілі жайт. Дегенмен, ғылыми жұртшылыққа белгілі жайтты айтып, сөз бастауымыздың да себебі жоқ емес.

Қазіргі заманда мәдени-экономикалық интеграциямен байланысты тілдің әралуан қызметіне, оның ішкі құрылымдық бірліктеріне, әсіресе сыртқы факторлардың тигізер қозғаушы күші басым болып отыр. Тіл дамуындағы ішкі факторлар әлдеқайда бәсең, сайып келгенде, тілішілік өзгерістер сыртқы күшке тәуелді. Бұрын-соңды тілдің дамуына әсер ететін сыртқы күштің әлеуеті тап қазіргі замандағыдай болған емес. Себебі XXI ғасыр жаңа бір заманның табалдырығы: жақын елді былай қойғанның өзінде алыс елдермен байланыс, қарым-қатынас үрдісі қарқын алып отыр. Жаңа технология, нарықтық экономика, биотехнология, биогенетика, ғылым-білім салаларындағы интеграцияның, қоғамдық санадағы өзгерістердің қарқынды кезі болып саналатын бұндай сыртқы күштің тілге, сол тілдің иелмендеріне де (носители) өз әсер-ықпалын тигізбей қоймайтыны сөзсіз. Компьютерлік лингвистика саласында тіл ақпараттанып, оның құрылымдық бөлшектері бүге-шігесіне дейін электрондық машиналардың жадына түсіп, цифрланып жатыр. Интернеттік коммуникация аз уақыттың ішінде тілдік ақпарат кеңістігін «жаулап» үлгерді. Тіл электрондық технологияда ақпараттандырудың мықты құралына айналды. Бұндай жаңаша ақпараттық кеңістікте жаңа сөздер, жаңа мағыналар жасалып, семантикалық жылжулар, мағыналық контаминация құбылыстарының пайда болып жатқаны компьютрлік лингвистиканың бақылауынан шығып кетпеуі тиіс. Тілдің дәстүрлі нормаларын саналы, санадан тыс бұзушылық күннен-күнге көбейе түсуде.

Осындай сыртқы күштің тілге тигізер ықпалы, артар жүгі мен салмағын тіл мамандары лингвистиканың бұрынғы структурализм бағытындағы ғылыми-теориялық зерттеумен пайымдап, ізерлей алмайтыны сөзсіз. Сонымен, лингвистикада структурализм заманы өтті, қазіргі кез постструктурализм кезеңі, ізденістер мен жаңа бағыттардың заманы басталды. Зерттеушілердің назарында тілдің адаммен (антропоцентризм); тілдің қоғаммен байланыстылығы (лингвосоциология), тілдік орта мәселесі (лингвоэкология), қазіргі кезеңдегі тілдік тұлға теориясы (теория языковой личности) мәселелері, дара тілдік (монотілдік) тұлғадан көптілділік (политілділік) тұлғаға қарай беталыс тәрізді өзекті мәселелер; жаһандану кезінде тілдің мазмұн межесіндегі ұлттық болмысын сақтауы, сол арқылы тілдік ұжымның ұлттық танымдағы құндылықтар дүниесін жоғалтып алмауы, тілдік тұлғаның креативтік қабілетінің дамуы т.б. көптеген мәселе күн тәртібіне қойылып отырған заманда бұрынғыша тілді өз ішінде зерттеудің аясында қалып қоймауы аса маңызды мәселеге айналды. Бұның өзі қазақ тіл білімінде жаңа бағыттағы ізденістердің, зерттеулердің жасалуына айтарлықтай әсер етті.

Тіл ғылымында тұлғатану (теория личности) жаңа бағыттағы ізденістердің бірінен саналады. Академик Р.Сыздықтың «Абайдың сөз өрнегі» [1] және «Шоқанның тілдік тұлғасы» [2] атты көлемді мақаласы осы бағытқа жатады. Р.Сыздықтың танымал шәкірттерінің бірі Н. Уәлидің зерттеулерімен жарық көріп жатқан мақалалар топтамасы жаңа бағыттағы зерттеулердің бірінен саналады.

Академик Ә.Т.Қайдаровтың [3,] және ғалымның мектебінен өткен шәкірттері Р.Шойбеков, Ж.Манкеева, С.Сәтенова сынды ғалымдардың этнолингвистикалық, лингвоэтнологиялық ізденістері, сайып келгенде, Ә.Т.Қайдардың идеясы бойынша тіл арқылы этносты танудың, этнос арқылы тілді танудың жаңашыл бағытты көздеген жолдары іспетті болды.

Ф.Оразбаеваның [4] және оның жаңа бағытқа салған шәкірттерінің тілдік қатысым жөніндегі зерттеулерінде коммуникацияның нақты қарым-қатынас жағдаятымен, адресат және адресант; баяншы және рецепиент тұрғысынан қарастырылуы коммуникативтік лингвистиканың қазақ тілтанымында жаңа бағыт ретінде алғаш қолға алынған ғылыми еңбектердің бірі болып табылады. Атап айтқанда,

Ж.Дәулетбекованың коммуникативтік-нормативтік, риторикалық аспектісіне қатысты зерттеуі сөз мәдениетінің әдістемелік базасының шеңберін кеңейте түскені сөзсіз.

Тілдік бірліктердің сөзжасамдық әлеуеті мен олардың ерекшеліктерін теориялық және әдістемелік тұрғыдан байланыстыра қарастырған Б.Қасымның зерттеулері қазақ тіліндегі сөзжасамдық категориялардың аражігін айқындауда маңызды болды.

Қазақ тіл білімінде З.Ерназарова, Қ.Есенованың зерттеулерінде тілдің құрылымдық бірліктеріндегі прагматикалық әлеуеттің сөз қолданыста, тілдік коммуникацияда, мәтінде актуальдану мәселесіне ерекше назар аударылғанын атап айтуға болады. Сөйтіп, қазақ тіл біліміндегі дәстүрлі стилистика саласы ендігі жерде прагмалингвистикалық жаңа бағытқа ойысты.

Бұған қоса айтарымыз филология ғылымдарының докторлары О.Жұбаева, А.Жаңабекованың грамматикалық категорияларды функционалдық-семантикалық өріс тұрғысынан қарастырған зерттеулеріндегі бастапқы нәтижелер грамматикалық категорияларды функционалдық-коммуникативтік тұрғыда жаңаша бағдарлауға мүмкіндік береді.

Қазақ жазуының теориясы саласында Қ.Күдеринова тілдің ауызша жүйесі мен оның жазуға түскен формасының арасындағы айырмашылықты, ерекшеліктерді айқындай келіп, тілдің жазба формасы, яғни жазуға түскен формасы өзіндік дербес тілдік жүйе деп тану концепциясын ұсынады. Тілдік тұлғаның ауызша сөзді жазбаша немесе жазба сөзді ауызша формада бере алатыны, яғни бір кодтан екінші бір кодқа ауыстыра алатындай субъектіге тән болмыс ерекшеліктерін айқындап береді.

Қазақ тіл білімінде ғалымдар тілдік тұлға мәселесіне назар аудара бастады. Бұл салада, яғни тұлғатану саласында Г.Мұратованың, Б.Нұрдаулетованың, т.б. зерттеулері тілдік тұлғаны дәстүрлі мәдениеттің өкілі, тұтынушысы, дамытушысы ретінде тануға, олардың сөз қолданысындағы этномәдени компоненттердің сипатын айқындауға негіз болды. Э.Оразалиеваның қазақ тіл білімінің аса көрнекті өкілдерінің өз ана тілінің құрылым-құрылысын сол тілдің өкілі ретінде тануы мен көрнекті лингвист ғалым ретінде ана тіліндегі тілдік бірліктерді, грамматикалық категорияларды ғылыми тұрғыдан тануын айқындаған айрықша зерттеулер деп білеміз.

Қазіргі кезде лингвосоциологиялық зерттеулердің жаңаша әдіс-тәсілдерге құрылуы құптарлық жайт. Қазақ жазу-сызуын реформалау бірнеше жылдан бері мәдени-ғылыми жұртшылықтың назарында тұрған келелі мәселелердің бірі болды. Латын графикасына негізделген әліпби жобасының 25 жылдан бері жүзге жуық түрі ұсынылды. Олардың көпшілігі баспа жүзінде де жарық көрді. А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты бас ғылыми орталық ретінде А.Фазылжанованың ғылыми жетекшілігімен негізгі үш жобаны таңдап ала отырып, сауалнама жүргізу арқылы айтылмыш үш жобаның артықшылықтары мен кемшіліктерін саралады. Қалам ұстанушылардың тілдік санасында жаңа әліпби жобаларының бейнелену ерекшеліктері, яғни шкалалар бойынша «оңай» // «қиын», «оңтайлы» // «оңтайлы емес», «қолайлы» // «қолайлы емес» тәрізді тұстары алғаш рет айқындалды.

Тіл саясаты қазіргі қоғамызда аса өзекті де өткір мәселелердің бірі болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдарында саясаттанушылар Қазақстанды көп этносты, көп ұлтты, көп тілді қоғам деп, тілдік жағдаятты (ситуацияны) әртүрлі қырдан таниды. Бұл мәселеде де тіл мамандарының белгілі бір дәрежеде саясаттанушы болуына, ал саясаттанушылардың белгілі деңгейде лингвист болуына тура келіп отыр. Қазақстанның көп этносты жағдайында тілдердің қызметін үйлестіру, мемлекеттің тілі ретінде конституциялық мәртебе берілген қазақ тілінің қоғамдық салалардағы қызметімен байланысты тіл саясаты Р.Қадыржановтың, А.Фазылжанованың зерттеулерінде күштеу емес, үйрету, үйлестіру жолымен қазақ тілін ортақ тіл жасау т.б. мәселелер тіл саясаты (лингвополитология) бағытындағы негізгі тақырыптардың бірі болды.

Сонымен, біз қазақ тіл біліміндегі соңғы ширек ғасырлар шамасында қалыптаса бастаған, ізденіс нәтижелері көріне бастаған жаңа бағыттағы зерттеулерді қысқаша ғана атап өттік. Әрине, жаңашыл бағыттағы зерттеулер осы айтылғандармен шектелмейді. Бұндағы айтпағымыз – қазақ тіл білімінде лингвортология мәселесі жөнінде азды-көпті өз зерттеумізді ғылыми жинақтар мен журналдарда жариялады қ.

Сондағы пайымдағанымыз – тіл ортологиясы жөнінде кезінде академик Р.Ғ.Сыздық қазақ тілтанымында алғаш рет «ортология сөздің (тілдің) дұрыстығы туралы ілім» екенін «бұл атаудың қисынды» екенін атап айтқан болатын. Ұстазымыздың тіл мамандарына ой салатын бұл пікірі болашақ зерттеу жұмысымызда тіл ортологиясын іргелі ұғымдардың бірі ретінде танып, жаңа бір бағыттың бастамасы ретінде қарастыруымызға түрткі болған негізгі себептердің бірі болды. Екінші

бір себеп – тіл мәдениеті, сөз мәдениеті бұрынғы деңгейде қалып қоймауы, уақыт талабына сай интеграциялану үрдісіне ілесіп отыруы керек. Өйткені интеграциялану үрдісімен байланысты қазіргі қазақ лингвистикасы жайында ғылыми таным мен білімнің құрылымдық жүйесінде заманның өзі туғызып отырған жаңашылдық (иновация) пайда болып, дәстүрлі тілтанымдық түсініктерден тыс жаңа бағыттар мен өзгеше ізденістер орын ала бастады.

Сөзді дұрыс қолдану, қатесіз жазу, тілдік нормалардан ауытқымау, стильдік, коммуникативтік нормаларды сақтау деген дәстүрлі мағынада ұғым бар да, бұл мәселелерді бұдан кеңірек мағынада ұғыну бар. Лингвортология мәселелері тілдік ахуалды, тіларалық қатынасты, тілдің даму күйіне әсер ететін ішкі және сыртқы факторларды дұрыс бағамдау, тілдік тұлғаның, социумның тілдік тұлғасының қалыптасу мәселесімен байланысты тану дегенге де саяды. Осылайша тіл мәселелеріне «дұрыс» не «бұрыс» деп баға берілуі лингвортологияның негізгі ұстанымдарының бірі.

Лингвоортология – танымдық категория. Осымен байланысты тіл ортологиясы ғылыми бағыт ретінде ұлттың мәдени-тілдік дәстүрін сақтауды, одан қол үзбей, оның коммуникативтік қызметін дамытудың жолдарын іздеу, ұлттық тілдің ресурстарын ашу тәрізді кең көлемді мәселелерді де қамтиды.

Алайда бір нәрсені, құбылысты тану, оған «дұрыс» // «дұрыс емес» деп баға беру, әдетте, субъективті пікір болып табылады. Ал, біздің байқауымызша, белгілі бір тілдік қолданысқа, яғни сөйлеушінің сөз қолданысына болсын, тілдік бірліктер мен амал-тәсілдердің дұрысын кодификациялауда болсын, мынау, меніңше, дұрыс деген субъективті пікір ортологияда өлшем бола алмайды. Дұрыстық дегеніміз, субъектінің ортологиялық тұрғыдан, субъективтік «п і к і р і» және неге дұрыс екенін дәлелдейтін «у ә ж і». Егер уәжі көрсетілмесе, «дұрыс» не «бұрыс» дегендер дәлелсіз құр субъективті пікір болып қала бермек.

Сонымен қатар тіл ортологиясының практикалық жағы мен теориялық жағы бар. Яғни практикалық байқаулар теориялық ізденістермен тексерілуге тиіс. Мысалы, тіл тәжірибесінде, *мұз айдыны, мұзайдын* делініп жүр. Қайсысы дұрыс? Дұрысы, әрине, *мұзайдын* («каток») . Уәжі: *мұзайдын* номинативті бірлік, ал *мұз айдыны* синтаксистік қатынастағы бірлік, яғни синтаксистік қатынастағы бірлікті номинативті бірлік ретінде жұмсау дұрыстыққа жатпайды. Сондай-ақ синтаксистік қатынастағы *жылжымайтын мүлік* тіркесінің номинативтік қызметте жұмсалуын дұрыс деп тануға болмайды. Дұрысы – *орнықты мүлік*. Сондықтан бұндай жарыспалықты дұрыс тани отырып, кодификациялауда олардың номинативті сипатына қарай артықшылық берілуі тиіс.

Тіл ортология мәселесіне дұрыстықты танудың оған баға берудің тілдік жағы бар да, тілден тысқары жақтары бар. Таза тілдік жақтан кейбір сөздердің құрылымы дұрыс болмауы мүмкін. *Қой қоздады* емес, *қой қозылады* болуға тиіс қой. Бірақ бұл жерде тілдік дәстүр мықты, бұндай фактілерді дұрыс//бұрыс деп бағалаудың ең мықты уәжі дәстүрге, фактологиялық материалдарға сүйену болмақ.

Тағы бір айтатын жайт, тілші ғалымдардың әлденеше буыны зерттеп тиянақтап берген «Қазақ тілінің грамматикасын»[5]; халықтың алуан түрлі сөз байлығын лексикографиялық талдаудан өткізген онбес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігін»[6]; тілдік тәжерибеде ғылыми зерттеулер мен пайымдаулардың нәтижесінде жасалған «Қазақ тілінің орфографиялық негізгі ережелерін» ұлттық *тіліміздің ортологиялық базасы* болып табылады. Сондай-ақ аса қадірменді ұстазымыз академик Р.Сыздықтың ғылыми редакциясымен және авторлығымен шыққан қазақ тілінің орфографиялық сөздігі, орфографиялық және пунктуациялық анықтағыштары, орфоэпиялық анықтағышы *қазақ тілінің ортолог иялық құралдарына* жатады. Тағы да бір атап айтарлық жайт – тілдік фактілерге дұрыс не бұрыс деп талдау жасаған ортологиялық ізденістерге тоқталуымызға тура келді. Кезінде «ортологиялық» деп аталмағанмен, бұндай ізденістерге М.Балақаев, Р.Сыздық, Н.Уәлиев С.Бизақов, Б.Қалиев, А.Алдашева, Қ.Күдеринова, Ш.Құрманбайұлының зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалары сөз қолданыстағы тілдік фактіні ортологиялық қырдан танудың әдіс-тәсілдері болып табылады.

Сөйтіп, қазақ тілінің ортологиялық мәселелері қазақ тілтанымында зерттеу табалдырығында тұрған жаңа бағытқа жатады.

Сонымен, қорыта айтқанда, қазақ тілін зерттеудегі заманауи жаңа бағыттар мен жаңаша әдіс-тәсілдердің гуманитарлық саладағы студенттердің теориялық білімін көтеруде және олардың өзбетінше үйреніс, ізденіс дағдысын қалыптастыруда айрықша маңызды болып саналатынын атап айтуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі.– Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. – 208 бет.
2. Р.Сыздық . Шоқанның тілтанымдық тұлғасы // Қазақ әдебиеті 22.10.2010, №41.
3. Қайдар Әбдуәли. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік). Т.1:Адам.Алматы:Дайк-Пресс, 2009.-784б. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.2:Қоғам.Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013.-728б. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. Т.3:Табиғат. Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013.-608б.
4. Оразбаева Ф. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Алматы, 2000.-110б.
5. Қазақ грамматикасы. Фонетика. Сөзжасам. Морфология. Синтаксис. Астана: Елорда, 2002. -784б.
6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. I-XIVтом. Алматы: Арыс, 2006-2011ж.ж.

МРНТИ 10.02.19

ҚОБЛАНОВА А.Ж.
профессор, филология ғылымдарының кандидаты,
академик С.Қирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы
Абай атындағы ҚазҰПУ
Алматы қ., Қазақстан

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҰЛАҒАТТЫ ШЕЖІРЕСІ

Түйін. *Мақалада 2017 жылы жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі «Энциклопедия» атты бестомдық еңбектің жаңа тұрпатта жазылғаны, қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінің түгелге жуық салалары қамтылғаны айтылады. Халықтың дәстүрлі мәдениетінің сан-салалы қырлары ғылыми-теориялық тұрғыдан категория, ұғымдар, атаулар атты когнитивтік түзілімнің негізінде жүйеленгені атап көрсетіледі. Энциклопедия форматында әліпби тәртібімен жазылған бұл ғылыми басылымның кейбір лұғаттық мақалалар топтамасы талданып, оларға сипаттама жасалады. Аталмыш энциклопедияның жаңа тұрпатта жазылғаны, аналогы жоқ еңбек екені, білім, тәрбие беру жүйесінде алатын орны мен мән-маңызының ерекше екені айтылады.*

Кілт сөздер: *дәстүрлі мәдениет, соцuум мүшесі, категория, этикалық, этикеттік номалар, этнология, когнитивтік құрылым, халықтық білім, лұғаттық мақала.*

КОБЛАНОВА А.Ж.
к.ф.н., профессор кафедры казахского языка и литературы имени академика С.Кирабаева,
КазНПУ имени Абая
г.Алматы, Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И НОВЫЕ МЕТОДЫ В ИЗУЧЕНИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Резюме. *В статье рассматривается краткое описание исследования постструктурализма в казахском языке. Были отмечены, о сформировании таких направлении, как антропоцентрический, лингвосоциологический, этнолингвистический, теория языковой личности, прагмалингвистика и ортологическое языкознание в исследованиях. А также говорится некоторые аспекты лингвистичекой ортологии связанные с языковыми традициями и мотивациями.*

Ключевые слова*: лингвоортология, лингвосоциология, коммуникативная норма, языковая личность, теория языковой личности, лингвоэкология, языковая среда и др.*

KOBLANOVA A.ZH.
Ph.D., acting professor of the Department of the Kazakh language and literature
after academician S. Kirabaev,
KazNPU after Abai
Almaty, Kazakhstan

MODERN TRENDS AND NEW METHODS IN THE STUDY OF THE KAZAKH LANGUAGE

Summary. *The article discusses a brief description of the study of poststructuralism in the Kazakh language. Were noted about the formation of such a direction as anthropocentric, linguistic, sociological, ethno-linguistic, theory of linguistic personality, pragmalinguistics and orthological linguistics in research. Some aspects of linguistic orthology related to linguistic traditions and motivations are also mentioned.*

Keywords*: linguoortology, linguasociology, communicative norm, linguistic personality, theory of linguistic personality, linguoecology, linguistic environment, etc.*

2017 жылы «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты бестомдық энциклопедияның екінші басылымы жарық көрді [1]. Әркімнің қолы жете бермейтін, таралымы шектеулі көлемі аса ауқымды, іргелі ғылыми еңбектің бірінші басылымы 2011-2014 жылдары жарық көрген болатын [2].

Кезінде бұл басылым жөнінде мәдени жұртшылық өкілдерінің және ғалымдардың да оны жоғары бағалаған ой-пікірлері жарияланған болатын[3].

Көрнекті этнолог-ғалым Нұрсан Әлімбайдың ғылыми редакторлығы және жетекшілігімен «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» деп аталатын 5 томдық энциклопедияның жарық көрген жаңа басылымы бұрынғы томдармен салыстырып қарағанда әр том сайын жаңа, тыңнан жазылған әлденеше ондаған мақалалар қосылып отырған. Бұл туралы энциклопедияның ғылыми редакторы, әрі негізгі авторларының бірі Н.Әлімбай «Энциклопедияның екінші басылымындағы мақалалардың дені қайта өңделді, едәуір бөлігі, әсіресе өзекті мәселелерге арналғандары қайта жазылды. Ал деректі дәйектілігі шикілеу болған біраз мақалаларды, өкінішке орай, алып тастауға тура келді. Сонымен бірге, бұл басылымға тың тақырыптарды игерген көптеген жаңа мақала-зерттеулердің де енгізілгендігін ерекше атап өту қажет» – деп атап көрсеткен.

Этномәдени категориялар, ұғымдар мен атаулар – әлемдегі барлық халықтарда болатын ортақ құбылыс. Бірақ олардың сыр-сипаты, мағына-мазмұны әр халықта әрбасқа болатыны белгілі. Жекелеген мәселелері болмаса, белгілі бір халықтың этномәдени категорияларын, ұғымдарын, атауларын түгелге жуық қамтыған ғылыми энциклопедия әлемде жоқтың қасы деуге болады. Осы тұрғыдан қарағанда «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесін» түгелдей қамтыған бұл тәрізді әрі көлемді, әрі іргелі тұңғыш ғылыми-зерттеу этнография, антропология саласындағы жаңа бағыттың санатына жататындығын атап айтамыз.

Сөзімізге арқау болып отырған энциклопедияны аудара қарап, ақтара оқыған кезімізде осыған көз жетіп, көңіліміз сене түсті. Энциклопедияда ұзын саны он мыңнан астам категориялар, ұғымдар мен атаулар қамтылған. Байырғы қазақ қоғамының тіршілік қамымен байланысты, атап айтқанда дәстүрлі мал шаруашылығы, егіншілік мәдениеті, балықшылық кәсібі, аңшылық, саятшылық өнері; баспана, үй жиһазы, киім-кешегі, еңбек құралдары т.б. артефактілер дүниесі, түптеп келгенде, этностың тіршілік дүниесін қамтитын іргелі категориялар. Олардың өзі іштей сан-салалы болып, лұғаттық мақала формасында берілген. Лұғаттық мақала авторлары оларды халықтың өмір тәжірибесінен жинақтаған білімі, танымы түрінде, яғни когнитологиялық тұрғыдан талдап, саралап отырады. Бұл жағы жұмыстың үйреншікті сипаттамадан гөрі жаңа бір ғылыми талдау деңгейінде жазылғанын байқатады.

Энциклопедияда, төрт түлік малға, оның ішінде, әсіресе, жылқыға ерекше орын берілген. Оны энциклопедия «ішіндегі энциклопедия» деуге болады. Олай болуын орынды деп санаймыз. Өйткені жылқы қазақтың мінсе көлігі, кисе киімі дегендей, той-думаны да жылқысыз өтпеген. Жылқы тұқымының ішінде қазақы жылқының жаратылысы, төзімділігі туралы лұғаттық мақала авторлары дәйекті деректер келтіріп отырады.

Энциклопедия авторлары жылқы туралы этностың дәстүрлі білімдер жүйесіне арнайы тоқтала келіп, оларды категориялар мен ұғымдарға тарата талдап отырады. Мысалы, жылқы түлігіне қатысты лұғаттық мақалаларда «Қазақтардың ертеде төрт түліктің өзін, ең алдымен, *ақ мал* және *қара мал* деп екі үлкен топқа бөлгені; *ақ малға* тек жылқыны жатқызғаны айтылады. Өйткені жылқы – үйір-үйірімен 150-200 шақырым қашықтықтағы тебінде болып, қыс бойы қора-қопсы көрмей, «ақ қар, көк мұзда» жататын текті мал. Жылқының тағы бір атауы – *аяқты мал*, өйткені ол үнемі қолға қарап қалмай, азығын аяқпен жүріп табады. Ал түйе, қой-ешкі, сиыр бір мезгіл өріске шыққанмен, қора-қопсыда бағылып, қолдан күтім көреді, сондықтан *қара мал* деп аталады» дейді. Сөйтіп, қазақтар күнделікті тұрмыста, жортуыл-жорықтарда мінуге жарамды, табындық жағдайда бағуға қолайлы, сондай-ақ тез семіріп, тез ет жинайтын, сүті мол, даланың ыстығы мен суығына көнбіс жылқы тұқымын өсіруге малшы қауым ерекше мән берген. Жылқы тұқымын осындай талапқа сай етіп, әрі экстенсивті, әрі интенсивті жолмен көбейткен. Авторлардың айтуынша, жылқы малының алыс жолға, жорық-жортуылға, ат жарыстарға, саятшылыққа, еті мен сүтінің молдығына, өсім бере алатындығына, үй мен түз шаруашылығына бейімделіп өсірілген түрлері – *қазақы жылқы тұқымы* деп аталады екен.

Жылқы, түйе, қой-ешкі түлігіне қатысты танымдық деректер энциклопедияда молынан берілген. Әрине, мал шаруашылығына байланысты қазақ тіллінің сөз байлығы аса мол екені бұрыннан да

белгілі. Ал бұл энциклопедия сол сөз байлығының мазмұнында халықтың білімі мен танымы жатқанын тереңірек талдап, жете аңғартады.

Энциклопедиядағы жер бедері, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар әлемі т.б. табиғат объектілері этностың тіршілік қамымен байланысты көшпелі ортада қалыптасқан танымдар жүйесі тұрғысынан зерделенген. Басқаша айтқанда, табиғат объектілеріне қатысты халықтың дәстүрлі білімдер жүйесі, ең алдымен, малшылық, егіншілік кәсібіне орай қалыптасқан. Лұғаттық мақала авторларының көрсеткеніндей, жер-су – этнос тіршілігінің субстанциясы.

Этнографиялық энциклопедияда табиғат объектілерінің бір саласы ретінде аспан шырақтарының ерекше орын алатынын байқадық. Аспан шырақтары жөнінде халықтық білім де, түптеп келгенде, эностың дәстүрлі мал шаруашылығымен, егіншілігімен байланысты болып келеді. Қыстаудан жайлауға, жайлаудан күздеуге, одан қыстауға көшу мезгілдерін, шаруашылық ұйымдастыру шараларын малшы қауым Үркер, Үш Арқар-Таразы, Сүмбіле тәрізді жұлдыздардың батуы, шығуы тәрізді есепшілер айқындаған астрономиялық белгілерге сүйеніп жүргізеді. Лұғаттық мақала авторының (Н.Уәлидің) пайымдауынша, есепшілердің Күн қайыру жүйесі адам-қоғам-табиғат үштігі (триадасының) арасындағы өзара бірлігі мен үйлесімді байланысын реттеуге арналған жүйе болып табылады.

Сондай-ақ энциклопедияда халқымыздың тұрмыс-салт айтыстары, ақындар айтысы, жұмбақ айтыс тәрізді рухани мәдениетіне қатысты тақырыптардың болуы аталмыш еңбектің мазмұн аясын кеңейте түскен.

Бұрынғы этнографиялық зерттеулерде кездесе бермейтін, ғылыми айналымда жоқ көптеген этнографизмдердің енгізілуі осы еңбектің тақырыптық мазмұнын кеңейте түскен (*Ақ сабанның кезі, Ақ мал, Аяқты мал, Қасым Жомарт, Өнер құлы, Өлі отау, Өлі күйеу* т.б..).

Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктер мен топтардың, жеке тұлғалардың ұлттық этикетпен байланысты қырларын қарастырып, біраз жылдан бері зерттеп жүргендіктен [4], және осы тақырыпта студент жастарға дәріс оқуымызға тура келгендіктен [5], біз осы энциклопедиядағы қарым-қатынас жүйесімен байланысты этикалық нормаларға қатысты біралуан лұғаттық мақалалардың дәйекті түрде, сондай-ақ этномәдени семантикалық тұрғыдан жазылғанын байқадық [6]. Әсіресе, тұңғыш президентіміз бағдар берген рухани жаңғыру идеясымен байланысты университет аудиторияларында өткізілетін дәрістер мен практикалық сабақтарда кеңінен пайдалануға болатын аса қажетті құрал болып саналатынына да көзіміз жетіп отыр.

Байырғы қазақ қоғамындағы *құдалық, қыз айттыру, қыз ұзату, үйлену, келін түсіру, нәрестелі болу, баланың ер жетуі, қыздың бой жетуі, отау тігіп үй болу, қартаю, ас беру* т.б. ұғымдар, бір жағынан, этностың өмір циклымен байланысты тұрмыс-салт категориялары болса, екінші жағынан, социумның сан ғасырлар бойы қалыптасқан этикалық, этикеттік нормаларының да жүйесі болып саналады. *Әйел, жігіт, келін, қыз* т.б. социум мүшелерінің дәстүрлі қазақ қоғамындағы әлеуметтік орны, табиғи, рухани болмысы, эстетикалық сипаты мен қадір-қасиеттері, «концепт» делініп графикалық белгімен ерекшеленбесе де, концептологиялық сипатта жазылған деуге болады. Аталмыш энциклопедияда социум мүшелері, олардың арасындағы әралуан қарым-қатынасты реттеудегі ұлттық стереотиптердің мән-мазмұны тереңнен ашыла түскен (*әйел заты*, Іт.; *келін*, ІІІт.; *қыз*, ІҮт.; жігіт, ІІт.).

Тағы бір атап айтарлық жайт, сөз болып отырған энциклопедияның деректері ғылыми әдебиеттерден, әсіресе революцияға дейінгі басылымдардан, музейдің мұрағаттық материалдарынан, халық ауыз әдебиетінен, көркем шығармалардан, діни шығармалар, сөздіктер мен энциклопедиялар, мерзімді басылымдардан молынан жинақталған. Сонымен қатар ел ішінен жиналған экспедиция материалдары – өз алдына ерекше дүниеліктер.

Қорыта айтқанда, ғылыми ізденістер арқылы бұл энциклопедия – қазақ халқының дәстүрлі материалдық мәдениеті мен рухани әлемін кеңінен ашып көрсеткен жаңалығы мол, жаңартпасы көп құрылым-құрылысы ерекше, ешбір қайталамасы (аналогы) жоқ бірегей, құнды еңбек болып табылады. Бұндай еңбектің Ұлы Дала жайында өскелең жастарға, келер ұрпаққа берер ұлағаты мол, дәстүрлі мәдениетіміздің айшықты шежіресі іспеті деп бағалаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 1-5тт. – Алматы, 2011-2014 жж.
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі, 1-5тт. – Алматы, 2017.
3. Күдеринова Қ. Қазақ дәстүрлі мәдениетінің антологиясы//Ақиқат, 30.II.2015.
4. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті.-Алматы: ЖАК-тің баспа орталығы, 2001. -120б
5. Қобыланова А. Сөз әдебі (оқу құралы).-Алматы: ЖАК-тің баспа орталығы,2001. -51б
6. Қобыланова А. Этикет сөздердің семантика-стилистикалық сипаты (оқу-әдістемелік құрал).«Рауан», 1999.-34б.

МАШИМБАЕВА А.Ж.
филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
mashimbaeva81@mail.ru

БАЙБУРАЕВА Ж.А.
филология магистрі,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
Janna76077@mail.ru

ҚЫЗЫЛ ТҮС АТАУЫНЫҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Түйін. *Қазіргі уақытта түр-түс атаулары ұлт табиғаты мен рухани танымын танытушы концепт ретінде зерттелуде. Мақалада «қызыл» түс атауының мағыналық дамуы, оған байланысты пайда болған фразалық тіркестер қарастырылады.*

Кілт сөздер: *концепт, қызыл түс, мағыналық реңк, тілдік деректер.*

Резюме. *В наше время названия цветов изучаются как концепция, отражающая природу и духовность нации. В статье рассматривается значимое развитие слова «красный» и фразы фразы, связанные с ним.*

Ключевые слова. *Концепт, красный цвет, значительный оттенок, языкове факты.*

Summary. *Nowadays, the names of flowers are studied as a concept reflecting the nature and spirituality of a nation. The article discusses the significant development of the word "red" and the phrases associated with it.*

Keywords. *Concept, red color, significant shade, language facts.*

Әр халықтың ұлттық ерекшелігі тілдік деректері арқылы айқындалады. Барлық халықтарда түр-түс атауларының өзіндік алатын орны мен мағыналық реңктері қалыптасқан. Осы тұрғыдан алғанда ұлттың мәдени менталитетін танытатын концептердің бірі «түр-түс» концептісі.

Адам өмірінде түс үлкен маңызды орынға ие. Түстерге байланысты ұғымдар, сөз тіркестері тіл деректерінде молынан кездеседі. Олардың негізгі мағынасы тікелей бояу мағынасында жұмсалса, ауыспалы ұғым ретінде халықтың өмірге деген дүниетанымдық көзқарасын, психологиялық әлеуетін білдіреді. Өйткені, түс адамның көңіл-күйі мен эмоциясына да тікелей әсер етеді. Лингвистер, этнолингвистер он шақты тілді зерттей келе, түр-түс атауларының жүйесінде кейбір әмбебап ұқсастықтар кездеседі деген тұжырымға келеді. Сондай-ақ белгілі бір түстің әр түрлі реңкіне қатысты тіл-тілде бейнелі тіркестер, идиомалар және мақал мәтелдер қолданылады. Олар әрбір ұлттың өткен өмірінен әлеуметтік-тарихи, эмоционалдық-ментальдық ақпарат береді [1, с.58].

Ғалымдардың түр-түске байланысты жан-жақты қарастырылған зерттеу жұмыстары баршылық. Ньютон, Ломоносов, Вернер, Саккарде, Рунге, Освальд, Гете, Мерц, Поля, Рехтер, Раткин сияқты ғалымдар түстерді практикалық қажеттілігіне орай зерттесе, тіл біліміндегі лингвистер Л.Уроф, А.Мэтьюз, Р.Фрумкина, А.Н.Кононов, Э.В.Севортян, А.М.Щербак сияқты зерттеушілер семантикалық, мағыналық және танымдық жағдайда қарастырды. Қазіргі уақытта түр-түс атаулары когнитивтік, әлеуметтік лингвистикалық, психолингвистикалық, салыстырмалы – тарихи тұрғыдан зерттелу үстінде. А.Вежбицкая «Язык. Культура. Познание» (1996) атты еңбегінде түстерді мәдениеттану бағытында зерттейді. Түркі тілдеріндегі түр-түс атауларының семантикасын алғаш рет академик А.Н.Кононов зерттеді. Түркітануда, қазақ тіл білімінде түр-түс мәселесі мен тұлғалық-мағыналық ерекшеліктері Ә.Қайдаров, Ахметжанова, Ш.Мажитаева, Ж.Қасқатаева, Ұ.Серікбаеваның және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде көрініс табады.

Адамзаттың көру қабылдауының елеулі бөлігін түсті айыру қабілеті құрайды. Сондықтан түр-түс атауларының мәселесін ашу маңыздылығы да орынды: бірінші жаратылыста бар түстің экстралингвистикалық ұстанымдары тілдік жүйеде де бейнеленеді, екіншіден түр-түс атаулары объективті түс гаммасының әр түрлілігін бейнелейтін, ықшамды және жеңіл ажыратылатын лексикалық топ болып саналады. Дегенмен түс әр тілде әр түрлі бейнеленеді [2, с.74].

Табиғат бізге өзінің ерекше әсемдігімен, көркем сәнімен, бояу-нақышымен қымбат. Оның сұлулығы, көз тартар көркі, ең алдымен түрлі-түсті реңкіне байланысты. Бастарын қар шалған асқар таулар мен мұнартқан зеңгір шыңдар, арайлап атқан таң мен алаулап батқан күн, толқынды теңіздер

мен айдынды шалқар көлдер, жөңки көшкен бұйра бұлттар, күн сәулесімен көмкерілген кемпірқосақ, жасыл орман мен көкорай шалғын дала, жеміс-жидек, гүл бәйшешек, аспандап ұшқан аққу мен жерде жортқан алтайы қызыл түлкі т.б. – осының бәрі өз өңімен, өз реңкімен... әсем. ...табиғаттың осы бір әсем салтанатын ерекше жаратылысын, «түр-түс әлемі» деп атап, оны арнайы зерттейтін болсақ, сыры мол, өмір үшін маңызды зор күрделі құбылыс екендігіне көз жеткіземіз [3, 3 б.].

Ұлттық тіл деректеріндегі түр-түс атауларының ішінде «қызыл» түс атауының да өзіндік әсер ету ықпалы, ұлттық дүниетанымдық орны бар. Жоғарыда аталған зерттеулерде бұл түске байланысты пікірлер, семантикалық талдаулар болғанымен, психолингвистикалық, этнолингвистикалық жағынан толық қарастырыла қойған жоқ.

«Қызыл» түс өзге ұлттар сияқты қазақ этносында да өзіндік танымдық, мағыналық реңктерге ие. Қызыл түс қазақ тіл білімінде «ақ», «қара» түстер сияқты сан жағынан соншалықты көп қолданысқа ие бола қоймаса да, тура мағынасымен қатар біршама ауыспалы мағынаға ие болып, этнолингвистикалық сипатты көрсетеді. Профессор Г.Смағұлова мен А.Мәнкеева «Түсіндірме сөздік: түр-түс атаулары мен реңктері» деп аталатын еңбекте қызылға қатысты 25 түсті атап, мысал кетіреді. Олар, қызамық – қызанақтың түсі тәрізді, қызанақтай қып-қызыл, қызара балқыған алмас, қызарып жаңа шыққан күндей, қызғалдақ қызыл, қызғалдақтай, қызған темірдей қып-қызыл, қызғыл, қызғылдау, қызғылт, қызғылт көк, қызғылт күрең, қызғылт қоңыр, қызғылт қоңырқай, қызғылт құба, қызғылт сарғыш, қызғылт-сары, қызғылт сарылау, қызғылт сүңгі, қызғылттау, қызғылтым, қызғылтым алтындай, қызғылтым сары, қызғыш, қыздардай қызыл, қыздың ерніндей, қызыл ала, қызыл алабажақ, қызыл алма, қызыл алтын, қызыл арай, қызыл бұрансұз – қызыл матаның реңкі, қызыл гүлдей албырау, қызылдау, қызыл-жасыл, қызыл жалқақтану, қызыл жалқын, қызыл жалындай, қызыл жирен, қызыл жирен көк, қызыл жолақ, қызыл күңгірт, қызыл күрең, қызылқай, қызыл қоңыр, қызыл қошқыл, қызыл қына, қызыл маржан түстес, қызыл масаты, қызыл өрттей, қызыл сапай, қызыл сары, қызыл тарғыл, қызыл тарланбоз, қызыл теңбіл, қызыл топырақ, қызыл торғын, қызыл тудай қырмызы, қызыл түлкідей, қызыл пүліштей, қызыл шағыл, қызыл шағыл қара, қызылшақа, қызылшақат, таң шапағындай қызғылт, қан қызыл, қан күрең қызыл, қызыл шегір, қызыл шоқ, қызылшұбар, қызыл шұғыла, қызыл шырай, қызыл іңір сияқты қызыл күңгірт, қынаменді қызыл, қына сары, қып-қызыл қан, қып-қызыл лал, қып-қызыл нарттай, қып-қызыл оттай, қып-қызыл шиедей, қып-қызыл шикі ет, қып-қызыл шоқтай, қырмызы, қырмызы қызыл, қырмызы қызыл жібек, қырмызы торғын, лал қызыл, отқа балқыған темірдей қып-қызыл, манардай қып-қызыл, мыстай қызыл, нарттай қызыл, мыс шәугімдей – өте қызыл, қызарған рең, орман түлкісіндей қызыл, отқа балқыған темірдей қып-қызыл, оттай жанған қып-қызыл, оттай қызыл, өрттей қызыл, өртке қаптағандай ал қызыл, өрттей қып-қызыл, піскен нандай – қызарып піскен нан реңктес қызыл түс, пісіп тұрған алмадай, таң шапағындай қызыл арай, темірдей қып-қызыл, тотыққан қызыл, түлкідей қызыл, шиедей қызыл, шиқан қызыл, шоқтай қызыл шымқай қызыл сияқты түс атаулары [4, 85 б.]. Бұл қазақ тіліндегі «қызыл» түс атауына байланысты тіркестердің де аз еместігін байқатады. Әрі мұндағы «қызыл» түс көрінісі көбінесе тура мағынада табиғи түсті, оның басқа түстермен араласу сипатындағы атауын суреттесе, оның ауыспалы мағынадағы қолданысы да символдық мәнді бейнелейді.

Көне түркі тілінде қызыл оттың, күннің белгісі ретінде қабылданғандықтан киелі түстің мағынасына ие болған. Қазақ халқы ертеде күнге табынған, отты аттамаған, отқа түкірмеген, отты су құйып сөндірмеген, шоғын баспаған, отпен аластаған. Әр шаңырақта ошақта жанған от бірліктің, берекенің, ұрпақ жалғасу тіршілігінің белгісі саналған. Осыдан «қызыл ошақ» тіркесі қалыптасқан. Ал табиғи құбылыстарға байланысты «қызыл іңір», «қызыл арай», «ақ пен қызыл арасында» – күн ұясына кірген шақта, «күннің қызылы сөне», «қызыл жұлдыз», «қызыл су» тіркестері күнге қатысты алынғандығын көрсетеді.

Қазақ тарихында *«қызыл жолбарыс»* ұғымының қорғаушы, киелілік мағынасы сақталған. «*Кенет Шопабайдың екі бету дуылдап, жүрегін әлдене осқылап берді. Апыр-ау» мынау әлде аруақ па? Қазақтың киесі қызыл жолбарысты ерткен ертегінің еңіреген ерлері осылай ауық-ауық көзге көрініп, сардалада сабылып жүреді деуші еді*» (Ұ.Доспамбетов «Абылайдың ақ туы») деген мысалдан байқауға болады.

Қазақ тіліндегі қызыл түс бірнеше когнитивтік танымды көрсетеді. Ең алдымен қызыл түс қанның түсі болғандықтан, бұл атаудың прагматикалық қабылдануы жамандықты, қауіп-қатерді, ұрыс-соғысты, тіпті өлімді де бейнелейтін суггестиялық мәнге ие. Бұған тілімізде жазылған шығармалар дәлел бола алады. Мысалы, жазушы Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні» шығармасында бірнеше

рет қайталанатын қызыл сөзінің ассоциациялық мағынасы оқиға сюжетінде жағдайдың болатынына алдын ала сендіріп, теріс эмоция береді. Мысалы, *«Январь айының аяқ кезі. Күн батуға тақап қалған мезгіл. Күнбатыс батуға айналған күннің қызғылт сәулесімен нұрланып, қызыл торғынның түсіндей болып тұр. Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей қып-қызыл. Төбеге жақын тұрған алысырақ бұлттардың бір-бір жағына ғана жұқалаң қызылға боялған асыл нұрдың буын ғана жалатқандай. Қызғылт сәулесін дүниеге жайып тұрған күн шарасымен тұтас көрініп тұр. Аспан ашық. Берірек тұрған азғана ала-шұбар бұлттар кең жаһанның жүзіне перде болған жоқ. Күні бойы тыныш болған жел Күшікбайдың бауырында ғана ызғырықтап, жаңада жауған көбік қарды жаяу борасындатып тұр. Күннің қызыл сәулесі даланы да, тауды да өз өңіне кіргізген. Күнбатыс жақтан бораған ұсақ қар да күн астынан қызғылттанып көрінеді»* (М.Әуезов «Қорғансыздың күні»). Мұнда батып келе жатқан күннің бейнесінде қызыл түстің бірнеше рет қайталануы алда болатын оқиғаны сезім арқылы қабылдауға жетелейді.

Қызыл планета Марс – соғыс құдайы ретінде танымал екендігі белгілі, сондықтан қанды қырғын соғыстар, қан майдандар «қызыл от», «қызыл жалын», «қызыл қан деген сияқты қызыл сөзімен байланыстырылып, санада ұрыс, төгілген қанмен елестетіледі. Соғыс, өлім бейнесін береді. Мысалы: *Ат, қаруы қып-қызыл қан болады, Қызыл жүзі жап-жасыл боп оңады* (Ж.Баласағұн) – жолдарынан қып-қызыл қан болған қатыгездік бейнесін көреміз. Содан барып қан – соғыс – өлім семантикасы жалғасын табады.

Кеңес одағы кезінде қызыл ұғымы сол кездегі құрылымдық жүйенің бейнесі мен сөйлеу тілінде негізгі түс ретінде көрініс тапты. Мысалы, *«қызыл галстук», «қызыл ту», «қызыл отау»*. Әрі сол жүйеге қатысты қызыл түсінің ассоциациялық мағынасы қан, жағымсыз эмоция тудыратын *«қызыл қырғын», «қызыл саясат», «қызыл империя» «қызыл әскер»* тіркестері пайда болды. Бұқаралық ақпарат құралдарында *«Кеңес үкіметінің қызыл саясаты» «қызыл қырғынға ұшырады – жаппай қырылды, қан төгілді»* тіркестері жағымсыз эмоция тудырушы мағына ретінде көп кездеседі. Қанның түсі қызыл болғандықтан, «қызыл» «қырғын» сөзімен мағыналық байланысқа ие болған. Алғашқысы соғыс пен халық басындағы ауыр жағдайды бейнелеуші тіркес болса, екіншісі қоғамдық саяси лексика болып табылады. Прагматикалық әсері саясаттың қызыл түсті екенін таныту емес, қазақ ұлтының ауыр әлеуметтік тарихынан ақпарат береді. Бұл «түр-түс атауларының тамыры алыста жатқан, ұзақ тарихымен төркіндес, оның рухани, мәдени өмірімен астарласа келіп, эстетикалық таным-талғамымен, ұлттық психологиясымен, салт-санасына, әдет ғұрпымен ұласатын қоғамдық, филологиялық, этнолингвистикалық мәні зор мәселелер қатарына жатқызуға болатындығын» [5, 16 б.] дәлеледей түседі. Мысалы, *Бармақ басты, көз қыстылықпен тамыр-таныстыққа ту ұстату – әп-әсем бастаманың берекесін қашырды. Керек болса, «Қызыл шекпенін» желбегей жамылып, ескі сүрлеудің етегіне сәжде қылған жазармандарды күресінге тастауға тура келеді.* (Ш.Талап Кімді аудару керек? Кімге аударту керек? Жас алаш № 28 (3610), 20.07.2018 ж.). Немесе *«Әлде бір себеппен жас кезінде орысша тіл сындырған ол коллективизация тұсында қып-қызыл белсендінің өзі боп шыға келді.* (Т.Әлімқұлов, Дүбара хикаяты). Мұндағы «*қызыл шекпен», «қып-қызыл белсенді»* тіркестері де осы саяси лексиканың бір көрінісін айқындайды. Жазушы Ш.Мұртазаның Т.Рысқұлов туралы жазылған *«Қызыл жебе»* романының атауын да саяси ассоциялық бейне бар.

Аталған түстің *«қызыл кеңірдек болу», «қызыл шеке болу», «қызыл қанға бату»* – бекер айқайласып, жанжалдасу, *«қызыл көз», «қызыл көз пәле»* – барып тұрған пәлекөр, жалақор, *«қызыл жон ету», «қызыл ала қылу», «қызыл жоса қан болу», қызыл жон қып сабады* – көк ала қойдай етіп соқты, *«қызыл қырман қылды»* – қырып салды, қан-жоса етті тіркестерінде қызыл түсі соматизмдермен тіркесіп, ұрыс, төбелес мағынасын береді.

Қызыл қанның түсі болғандықтан бұл түс арқылы жасалған фразеологизмдер қан немесе ет мәнінде қолданылады. Тілімізде қызыл сөзі қатыстырылып айтылатын *«қызылсырау», «қызыл көрмеу»* ұғымдары бар. Бұл қазақ этносы негізінен мал шаруашылығымен айналысқандықтан, қолданылатын азығы да ет болған. Соған қатысты «қызылсырау» ұғымы «көптен ет көрмеді» деген мағынаны береді. Сонымен қатар, *«қызыл көрген құзғындай»* – аш көз, ашқарақ, қомағай мағынасын білдіреді.

Қызыл түсінің келесі мағынасынан қызу қандылықты, сұлу реңді байқаймыз. *«Қызыл гүлдей құлпыру», «екі беті алмадай қып-қызыл», «қызылы қызыл, ағы ақ», «қырдың қызыл гүліндей»* тіркестері осы мәнге. Сол сияқты барлық Азия елдерінде бұл түсті қызбен байланыстырады. «*Қыздың көзі қызылда»* деген қазақы таным осының меңзейді. Ал қызыл раушан гүлі махаббаттың белгісі са-

налады. Абайдың «Масғұт» поэмасында қызыл түс осы махаббат бейнесінде суреттеледі. Тілдік деректер қызыл сөзінің *«әшекей»* мағынасында да қолданылатындығын көрсетеді: *Осы тарыға семірген қырғауылдар әр жерден қарқылдап, қызыл тағынған қыздай бой көрсетеді* (А.Тоқ.). Мұндағы қызыл сөзінің арғы негізінде қымбат түсті металл жатқанын байқау қиын емес. Қазақтар арасында *қызыл орамал* – тұрмысқа шықпаған қыздың белгісі болып саналған. Қызыл орамалы немесе қызыл киінген қызы бар үйді «қызыл үй» деп атау дағдысы да болған. Оны жергілікті тіл ерекшеліктерінен кездестіреміз: *қызыл үй* (Қостанай обл.) – қызы бар үй.

Қызыл – жастық шақ белгісі ретінде беріле отырып, сарғаю сияқты сары түсті кәрілікке қарсы қойылады, қызыл-сары бинарлық (жастық-кәрілік) түр-түс оппозициясының түзілгендігін көреміз. Демек, қызыл жастық семантикалық өрісі «өмір» семасымен байланыста алынады. Осы орайдағы *«Қырмызы қызыл жібек бозбала»* тіркесі жас жігітке қатысты қолданылады. Ал жігіттің сұлулығына да қатысты *«қызылшыл қырандай»* тіркесі айтылады.

Сол сияқты «қызыл шырайлы» тіркесі тек адам бет-әлпетінің әдемілігін ғана емес, мейірімділік, қуаныш сияқты эмоциялық сезімдерін де байқатады. Кісі жүзінің қызылдығы оның тұрмысынан хабар береді және тазалықтың, байлықтың символы ретінде қызмет атқарып, адамның көңіл-күйін көрсетеді. Мысалы, *Әппақ еті, жүзі қызыл шырайлы, Сәмбі талдай бал денесі былайғы*. (Ж.Баласағұн) Ал «Алтайы қызыл бөрік» тіркесінің алғашқы мағынасы асыл түлкінің терісінен жасалған бөрік деген тура мағынаға ие болса, екінші мағынасы көрікті, сұлу мүшелі, сылаң әйел кісі деген мағынаны білдіреді. *«Белінің күші бар, бетінің қызылы бар»* тіркесі бойда қуат, бетте әр бар, әдемілігі таймаған деген мағынаға ие. Nomad Kazakhstan атты журналында Е. Ким «Маңғыстау бояулары» атты мақаласында түр-түске қатысты «Бір бейнені құруда түс үлкен рөл атқарады. Қызыл түс – күштің, өмірдің, оптимизмнің түсі, жастықпен әсемдікпен ассоциацияланады» [6, 14] – деген пікірі қызыл түсінің қанға, жамандық ұғымына мүлде қарама-қарсы контрастивтік мағына екендігін көреміз. Мысалы, *«Қыздарына қызыл ала тон кигізіп», «Қырмызыға малдырып», «Көшке жорға мінеді...»*. Мұнда, қызыл түс әсемдікпен қатар салтанатты байлықты да көрсетеді. Бұл туралы зерттеуші Б. Құмарова «тіпті, тұрмысқа жаңа шыққан қыз баланың ата-анасына орамал тігіп, өз мұңын, жағдайын, қуанышын жіптің түр-түсімен жеткізіп отырған. «Егер орамал қызыл жіппен кестеленсе, оның әке-шешесі бұл хабарға өте қатты қуанып, барған жеріне риза болған. Өйткені қызыл жіп қуанышты, шат көңілді, бейбіт өмірді білдіреді де, ал сары жіп – керісінше, уайым-қайғының белгісі болғандықтан, қыздың әке-шешесін сағынып жүргендігін білдірген» [7] дейді. Қытай елінде де қызыл түс байлық пен дамудың белгісі ретінде ассоциацияланады.

Қызыл сөзінің «жас», «жаңа туған» деген де мәні бар екені тіліміздегі *«қызыл шақа», «қызыл қарын жас бала»* тіркестерімен қатар тұрмыстық салт-дәстүрлер көрінісінде ерекше дәлелденеді. «*Қызыл қарын жас бала»* – ес біліп, етек жаппаған, буыны қатпаған, ер жетпеген бала. Мысалы, *Намыс деген атажұртыңды шауып, қызыл қарын, жас баланы, кемпір-шалды тентіретер кешегі қалмақ сияқты ата дұшпан келгенде қозса керек-ті* (Ұ.Доспамбетов «Абылайдың ақ туы»). *«Қызыл шақа»* – шыр етіп жаңа туған бала, құс балапаны. Қазақ әдеті бойынша жаңа туған ботасы бар үйге қызыл жалау байлаған. Мұны көргендер атпен, көлікпен қатты жүріп келмеген. Қатты келсе, бота шошып, өліп қалады деп ойлаған. Бұл жердегі жалау түсі «жас нәресте, балапан, әлі қатаймаған кезі» деген мәнді білдіреді. Сондай-ақ, шешек ауруымен жас бала ауырса, сол үйдің шаңырағынан қызыл жалау шығарып қою, үйдің ішіне қызыл мата ұстап, қызылдап қою әдеті болған, бұның бәрі мифологиялық, діни, астрологиялық т.б. наным-сенімге байланысты болса керек. Жазушы М.Әуезовтің «Абай жолы» романында қызыл түстің жас адамға қолданылатындығын келесі мысалдан байқауға болады: *«Сүйіндік жас кісі өлсе туы қызыл болатынын, кәрі өлсе, ақ болатынын айтып келді де: «Бөжейдей орта жасты кісінің қаралы туы – бір жағы ақ, бір жағы қызыл болу керек» дегенді айтқан. Жаңағы Байдалы әкеп тіккен ту – қара» дегені осы еді* (М.Әуезов «Абай жолы»).

Қызыл түс – өткірлік, шешендік белгісі саналатынын да көркем шығармалардан байқауға болады. Мысалы, *«қызыл тілден май тамызған»* – шешен, тапқыр сөйлеу. Сөйлеуде, поэзияда сөздің шебер қолданысында қызыл түс тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада қолданылуы жиі кездеседі: *«Ғұмырыңды қысқартатын – қызыл тіл, Есен болғың келсе, тірлік құнын біл»*. Сондай-ақ бұл мағынаға мүлде қарама-қарсы «қызыл сөз» тұрақты тіркесінің құрамындағы «қызыл» түсі жылтырақ, мәнсіз, бос деген мағыналарды білдіреді. Бұған байланысты *«қызыл сөз», қызылы ауыз [езу], «қызыл өңеш», «қызыл тілін қырық орау»* – көп сөйлеу тіркестері де қолданылады. *Қызыл сөзге құмар болмау керек.*

Академик зерттеуші А.Н.Кононов өз зерттеулерінде кейбір түс атауларының басқа мағыналарына қосымша бағыт-бағдарды білдіретін геосимволикалық мәні де бар екендігін атап көрсетеді. Мәселен, қытай, иран халықтарында көк – батысты, сары – орталықты, ақ-шығысты, қара – солтүстіні білдірсе, қызыл түс – оңтүстікті білдіретіндігі айтылады. Осыған байланысты *«қызыл қаңлы»* тіркесі кездеседі [8, 120]. Ұлы жүзге жататын Албан руының ішінде *«Қызыл бөрік»* деген де ру аты бар.

«Қазақ ономапоэтикасы»: сатиралық-юморлық кейіпкер аттары» тақырыбында жазған кандидаттық диссертациясында Г.Қ.Қортабаева түр мен түске қатысты жасалған есімі езу тартқызып, күлкі шақыратын, аты ашу туғызып, қабақ түйгізетін, күлкілі кейде кекесін мағынадағы аттарға мысал келтіріп, олардың қатарында *Қызылкөзұлы, Қызылтазы* сияқты аттарды көрсетеді [9, 87 б.].

Жер, су атауларында да қызыл түс көп ұшырасады. Мысалы, батырлар жырында *«Қызылбастар елі»* деген атау болса, *Қызылқұм, Қызылағаш, Қызылкесік, Қызылсай* қазіргі қолданыстағы атаулар. Бұл сол елді мекендердегі тарихи оқиғаларға байланысты қойылған. 1984 жылы жарық көрген Е. Керімбаевтың «Атаулар сыры» атты еңбегінде түске байланысты атауларға шолу жасаған. Аталған еңбекте Қазақстанның картасының құрамында ақ, қара, көк, қоңыр, боз, сары, қызыл түсті білдіретін сөздердің жер-су, елді мекен аттарының құрамында кездесетіні жайлы сөз етіледі [10, 87 б.]. Солардың арасындағы Қызылқұм – кең байтақ өлкені алып жатқан шөлейт дала, Қызылқабақ – бұл қырдың аты болып табылады [11, 116 б]. Бұл тұрғыда белгілі топономист Е.Қойшыбаев қызыл сөзін тіліміздегі қысыл (тар, қысылу) етістігімен байланыстырады. Ғалымның мұндағы сүйенетін дерегі – Жоңғар және Іле Алатауларындағы шатқал аты Қызылауыз («узкие ворота» мағынасында). Бірақ та көптеген ғалымдардың пікіріне сүйенсек, жоғарыдағыдай, қызыл сөзінің түбірі – қыз: бірде етістік («краснеть», «пламенеть»), бірде сын есім мағынасында («красный», «багровый») екіұдай қолданылған екен. Сын есім мағынасында қолданылғандығын дәлелдеу үшін қызар етістігін алып, боз – бозар, көк – көгер, ақ – ағар моделі бойынша талдаса да жеткілікті. Бұл жердегі түбір тек зат есім немесе сын есім ғана болуы керек. Сонда қазіргі қазақ тіліндегі қызыл сөзінің құрамындағы о бастағы дербестігін жойған «қыз» түбірінің төркіні айқындалмақшы. Ол тек қызыл түстің ғана емес, тіпті алабұртып, қызу қанды, сұлу реңді мағынасындағы «қыз» сөзінің шығуына да негіз болса керек [12, 47 б.]. М.Қашқаридің «Диуани-лұғат– ат-түрік» сөздігінде бұл қыз түбірінің тағы бір мағынасы беріледі: Бұ ат қыз алдым – Бұл атты қымбат алдым [13]. Сонда қыз түбірінің мағынасы: 1) қызыл; 2) қымбат, соған тағы да -ыл жұрнағы қосылып, тарихи тұрғыдан қатыстық сын туғызса, біздің тілімізде сапа сыны болып қалыптасқан.

Сөз тіркестерінің арасында «қызылдың» өзге да мағыналары бар. *«Қызыл қарын, бұты шыт»* – отбасында елеусіз жүрген, бағып-қағуы кем ойын балалары туралы айтылған көне мағына болса, *«қызыл сирақ»* – кедей, *«қырып аларға қызыл жоқ»* – арық, *«қызыл өңеш болу»* – айқайлау, *«қызыл май болу»* – босқа әурелену, «*қызғанғаның қызыл итке бұйырсын»* – қызғану, *«қызыл иек болу»* – кәріліктен тісі түсіп қалды, *«қызыл танау болу»* – жұмыстан қолы тимеу, *«қызыл тер болу»* – шаршау, *«әсіре қызыл»* – құбылмалы, өзгермелі», «*қызыл сөзден бал жағу»* – мақтану, *«қызыл шұнақ сары аяз»* – суық, аяз, *«қырман қызылды болсын»!* – егін орып, қырман бастырғанда айтылатын тілек (мұнда қырманға жилатын бидайдың түсіне қатысты айтылады) тіркестері кездеседі. Бұл В.А. Московичтің көрсетуінше, түр-түс атаулары лейтмотивті сипаттағы, әрбір ұлттың әлемнің бейнесін пайымдауындағы эмоционалды образға ие, сонымен қатар дербес авторлық дүние-танымды көрсететін үлкен категория [14, с. 84]. Орыс тілінен аударма түріндегі *«қызыл кітап», «қызыл телпек»* тіркестері дәл аударма түрінде қолданылып жүр. Мұндай аударма тіркестер арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қорытындылай келе, «қызыл» түсіне байланысты мағыналардың өзге халықтар сияқты қазақ этносының ұғымында да өзгеше мәнге ие екендігін байқадық. Ұлттық сана, рухани жан дүниесінің бейнесі ретінде тіліміздегі көрініс тапқан бұл түстің ассоциативтік өрісі қазақтың ұлттық мәдениетін айқындайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М.: Рус.яз., 1980. – 165 с.
2. Макеенко И.В. Лексико-семантическая структура систем цветообозначения в русском и английском языках: Учеб.-метод.пособие. – Саратов: Изд-во Сарат.ун-та, 2001.
3. Қайдаров Ә, Ахтамбердиева З., Өмірбеков Б. Түр түстердің тілдегі көрінісі. Алматы, 1992. – 160 б.
4. Смағұлова Г., Мәнкеева А. «Түсіндірме сөздік: түр-түс атаулары мен реңктері. Алматы: «Елтаным баспасы», 2016. – 288 б.

5. Лауланбекова Р. Түр-түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты (сын есім + зат есім үлгісі бойынша): Канд. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 29 б.
6. Ким Е. «Маңғыстау бояулары» / Nomad Kazakhstan журналы. №2, 2010 ж.
7. Құмарова Б. Көне өнерді жанғыртайық // vkoem.kz.
8. 160 Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. М., 1975. – 149 с.
9. Қортабаева Г. «Қазақ ономапоэтикасы»: сатиралық-юморлық кейіпкер аттары» Филол.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 127 б.
10. Керімбаев Е. «Атаулар сыры». Алматы, 1984, – 107 б.
11. Әбдірахманов Ә. «Қызылқұм топонимдері» // Қазақ тілі мен әдебиеті журналы № 9, 1995 ж. – 124 б.
12. Қойшыбаев Е. – Алматы : Мектеп, 1985. – 256 б.
13. Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Дивани-лұғат-ат-түрік): III т. шығармалар жин. – Алматы: Хант, 1997. – 536 б.
14. Москович В.А. Система цветообозначений в современном английском языке // Вопросы языкознания. – М., 1994. – №6. – С. 84-95.
15. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
16. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2010 ж. – 252 б.

УДК 81.1

ОЛЬКОВА И.А.
доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки», к.ф.н.,
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
Казахстан, г. Петропавловск,
irina_m_a@mail.ru

МЯЧИН К.А.
старший преподаватель кафедры «Германо-романская филология», м.п.
Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
Казахстан, г. Петропавловск,
konstmya1@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ПРОБЛЕМУ СООТНОШЕНИЯ ОЦЕНОЧНОГО И МОДАЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЙ В ЛИНГВИСТИКЕ

Түйін: *Бұлмақалада логика мен лингвистикадағы бағалау мен модальділіктің арақатынасын анықтаудағы әртүрлі тәсілдер қарастырылады. Теориялық талдау негізінде авторлар бағалау құндылықтың төрт сипаттамасын лингвистикалық құбылыс ретінде анықтайды және осы сипаттамалар ғасүйене отырып, лингвистикадағы модальділікті түсінудің әртүрлі тәсілдерін талдайды. Талдау көрсеткендей, осы санаттардың қатынасы бойынша кемінде үш көзқарас бар: 1) бағалауды модальділіктің шеткі бір бөлігіне жатқызу; 2) бағалау мен модальділікті бөлек қарастыру; және 3) бағалау мен модальділікті теңестіріп қарастыру. Осы ғылыми мақаланың авторлары модальділік тікең мағынада түсініп, бағалау құндылығын модальді құндылықтардыңбір бөлігі деп санайды.*

Сондай-ақ, мақаладабағалау мен модальділіктің тағы бір «түйісу нүктесі» қарастырылады. Олар: коммуникативтік бағытталу, белгілі бір бағалау немесе модальдік құрылымның қолдану мақсаты.

Түйін сөздер: *модальділік, бағалау, аксиологиялық мағына, модальдік мағынасы, семантика, логика, лингвистика.*

Резюме: *В данной статье рассмотрены различные подходы к определению соотношения оценки и модальности в логике и лингвистике. На основе проведенного теоретического анализа авторы определяют четыре признака характерные для оценочного значения как языкового явления и с опорой на эти признаки анализируют различные подходы к пониманию модальности в лингвистике. Проведенный анализ показал, что существуют, по крайней мере, три точки зрения на соотношение этих категорий: 1) отнесение оценки к периферии модальности; 2)дифференциация оценки и модальности; и 3) приравнивание оценки к модальности. Авторы данной научной статьи придерживаются широкого понимания модальности и считают оценочное значение одним из видов модального значения.*

В статье также рассмотрена еще одна "точка соприкосновения" оценки и модальности, которой является наличие коммуникативной направленности, целевой установки употребления той или иной оценочной или модальной языковой структуры.

Ключевые слова: *модальность, оценка, аксиологическое значение, модальное значение, семантика, логика, лингвистика.*

Resume: *This article discusses various approaches to the determination of the evaluation and modality ratio in logic and linguistics. On the basis of the conducted theoretical analysis, the authors determine four basic characteristics of evaluation as a linguistic phenomenon and, considering these characteristics, they analyze various approaches to understanding modality in linguistics. The analysis showed that there are at least three points of view on the ratio of these categories: 1) assignment of evaluation to the periphery of the modality; 2) differentiation of evaluation and modality; and 3) equating the evaluation to the modality. The authors of this scientific article adhere to a broad understanding of modality and consider evaluation to be one of the types of modal assessment.*

The article also considered another assessment and modality "point of contact", which is the presence of communicative orientation, the target setting for the use of a particular evaluation or modal language structure.

Keywords: *modality, evaluation, axiological meaning, modal meaning, semantics, logic, linguistics.*

Введение

Понятие модальности восходит к формальной классической логике, откуда лингвистика заимствовала классификацию суждений на ассерторические (суждения действительности), проблематические (суждения возможности) и аподиктические (суждения необходимости) и, кроме того, на суждения достоверные и вероятные. Тем самым в общих чертах была задана смысловая область модальности. Истоки понятия оценки также восходят к логике. Поэтому вначале представляется целесообразным рассмотреть, как решается вопрос о соотношении оценки и модальности в логике.

Для проведения различия между оценками и тем, что ими не является, нередко используется оппозиция "описывать-оценивать". Дескриптивное, или описывающее рассуждение (называемое также "информативным", "фактическим", "познавательным", "индикативным" и т.п.) противопоставляется при этом оценочному рассуждению [1,с.11] Иногда эта оппозиция, становясь значением предложений, делит их на теоретические (дескриптивные, индикативные, ассерторические) и оценочные (аксиологические) предложения.

"Теоретические – это предложения, говорящие о действительности, указывающие на то, какой она является и какой не является, дающие ее описание. Оценочные – это предложения, говорящие о том, что человек считает ценным, что он считает плохим и что безразличным, предложения, выражающие убеждения людей о том, что есть добро и что есть зло" [1,с.11] Таким образом, в логике модальность толкуется как отношение высказывания к действительности, а оценка – как высказывание о ценностях; под ценностью при этом понимается всякий предмет любого интереса, желания, стремления и т.д. Слово "ценность" иногда употребляется в том же смысле, что и термины "положительная ценность" или "добро" [1,с.13] Исходя из этих определений, модальность и оценка дифференцируются по логическому содержанию и языковому значению предложений, в которые они преобразуются. Наряду с этой точкой зрения существует другая, согласно которой оценка в логике относится к модальности.

Причисление оценки к модальным значениям, по всей видимости, зависит от объема самого понятия модальности, т.к. ученые вкладывают в это понятие различный смысл. В одних случаях слова "модус" и "модальность" используются для обозначения понятий "необходимо", "возможно", "невозможно", "верно", "неверно". В других случаях первым двум понятиям (модус и модальность) придается более широкий смысл. К модальным при этом относятся такие понятия, как "знает", "полагает", "доказуемо", "обязательно" и т.п. [1,с.13].

Основная часть

Логик 18 века Исаак Уотс, причисляя значения необходимости, возможности, невозможности, случайности к модальным, пишет: **"**Следует заметить, что эта четверка модальных понятий является перечислением только естественных модусов, или способов, какими предикат может быть связан с субъектом. Мы можем описать также некоторые моральные и гражданские модусы, а именно законность и незаконность, выгодность и невыгодность и т.д., следовательно, мы можем образовать такие модальные суждения, как: "незаконно для любого человека убивать невинного", "невыгодно говорить все, что думаешь" и т.п." [2,с.162-163] "Согласно этим характеристикам модальностей не только логика норм, но и логика оценок относится к модальной логике" [1,с.12,14]. И действительно, два примера, приведенных выше, содержат в своем значении оценку со знаком минус.

Фон-Вригт [3], называя оценку аксиологическим концептом, определяет ее место среди других основных логических концептов. К основным категориям концептов фон-Вригт относит следующие: 1)собственно оценка: хорошее и плохое, добро и зло; 2)нормативные концепты (обязанность, дозволенность, разрешенность, право; 3) концепты, относящиеся к человеческим действиям, поступкам (практическое рассуждение, намерение, мотив, воля, желание, необходимость, потребность). Эта классификация показывает, что ученый рассматривает оценку как предмет изучения модальной логики.

Проблема оценки и модальности является дискуссионной не только в логике, но и в лингвистике. Это отмечает А.В. Бондарко: "Трактовка модальности в современной лингвистике необычайно широка, к тому же трудно найти двух авторов, которые бы понимали модальность одинаково" [4,с.61] Разногласия вызывают вопросы об объеме этого понятия и, следовательно, о границах соответствующего языкового явления. Поэтому выявление соотношения оценки и модальности как языковых явлений требует определения позиций по отношению к каждому из них. Анализ литературы показывает, что распространение получила точка зрения, согласно которой оценка понимается как отношение субъ-

екта к другому субъекту, объекту или явлению; как суждение говорящего, его отношение – одобрение или неодобрение, желание, поощрение и т.п. [5,с.305]. Будучи выраженной языковыми средствами, оценка становится свойством языковых элементов, которое Н.А. Лукьянова называет оценочностью [6]. Приведенные определения представляются наиболее общими, тогда как лингвисты, исследующие проблему оценки в языке, выделяют параметры, по которым осуществляется оценка, тем самым, конкретизируя характер отношения субъекта к другому субъекту, объекту или явлению. Наиболее полную классификацию оценочных значений разработала Н.Д. Арутюнова [7]. В ее работе "Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт", которая представляет собой одну из первых работ, где оценочное значение в языке является одним из основных объектов исследования, представлены два подхода к толкованию оценочного значения: широкий и узкий. Оценочное значение может быть общеоценочным, если субъект, объект или явление оцениваются по признаку "хороший\плохой", "хорошо\плохо". Языковые структуры с таким оценочным значением Е.М. Вольф называет "собственно оценочными" и говорит: "собственно оценочными следует признать лишь те структуры, где имеется смысл "хорошо\плохо" [8,с.40]. "Хорошее значит соответствующее идеализированной модели макро– или микромира, осознаваемой как цель бытия человека, а, следовательно, и его деятельности; плохое значит несоответствующее этой модели по одному из присущих ей параметров" [7,с.59]. Таким образом, оценочное значение соотносится как с действительным (реальным), так и с идеализированным мирами. Также, по Н.Д. Арутюновой, оценочное значение может быть частнооценочным, дающим оценку какому-то одному из аспектов субъекта, объекта или явления по признаку эффективности, полезности, нравственности и т.д. [7,с.75-76] В.И. Шаховский называет оценку оценочной семой и дает ей следующее определение: "Оценочная сема микрокомпонент слова, участвующий в реализации аксиологической функции слова, т.е. квалификации обозначаемого предмета или его свойств, признаков как "хорошие" или "плохие" по отношению к социальной норме" [9,с.27]. Утверждая, что положительная оценка может быть передана только через положительную эмоцию – одобрение, похвалу, ласку и т.п., а отрицательная – через отрицательную эмоцию неодобрение, осуждение и т.п. [6,с.45]. Н.А. Лукьянова дает определение эмоциональной оценке в лингвистике: "на языковом уровне эмоциональная оценка предстает как отраженное и закрепленное в семантике языкового знака в качестве его микрозначения, или семы, мнения субъекта о ценности некоторого объекта" [6,с.45].

Во всех приведенных определениях оценки (оценочности) в лингвистике прослеживаются следующие общие признаки оценочного значения: 1) обязательное наличие субъекта; "Для того, чтобы оценить объект, человек должен "пропустить его через себя, вне человека нет оценки" [7,с.53,55]; 2) отношение субъекта к другому субъекту, объекту или явлению; 3) квалификация субъекта, объекта или явления как хорошего\плохого (возможно по определенным частным признакам); 4) соотнесенность с действительным и идеализированным мирами.

По указанным четырем признакам характерным для оценочного значения мы проанализировали различные подходы к пониманию модальности в лингвистике с целью выявить соотношение оценки и модальности. Проведенный анализ показал, что существуют, по крайней мере, три точки зрения на соотношение этих категорий: 1) отнесение оценки к периферии модальности; 2)дифференциация оценки и модальности; и 3) приравнивание оценки к модальности. Далее в статье представлены эти три подхода к определению соотношения оценки и модальности.

В.В. Виноградов определяет модальность как грамматическое отношение и пишет: "Грамматические отношения могут быть двоякого рода: либо объективно – синтаксические отношения между словами в словосочетании, в предложении, либо отношения всего высказывания или предложения к реальности, называемые субъективно-объективными, или модальными" [10,с.568].

А.В Бондарко, который в понимании модальности придерживается точки зрения В.В. Виноградова, следующим образом определяет категорию модальности: "модальность может рассматриваться как комплекс актуализационных категорий, характеризующих с точки зрения говорящего отношение пропозитивной основы высказывания к действительности по доминирующим признакам реальности \ ирреальности. То или иное отношение к этим признакам представлено в значениях: 1) актуальности \ потенциальности (возможности, гипотетичности, необходимости); 2) оценки достоверности: 3) коммуникативной установки высказывания; 4) утверждения \ отрицания; 5) засвидетельствованности (пересказывания \ непересказывания). С модальностью частично связана семантико-прагматическая сфера качественной и эмоциональной оценки" [4,с.59-60]. В двух данных определениях модальности присут-

ствует признак отношения высказывания к действительности, а под отношением к действительности понимается “действительность в представлении говорящего. Именно это представление отражено в языковых модальных значениях” [4,с.64]. Таким образом, по мнению ученых, помимо отношения к действительности обязательным компонентом модального значения является субъект, говорящий. Обязательное присутствие субъекта и его отношения к высказыванию, а также соотнесенность с реальным миром – то общее, что объединяет оценку и модальность и, следовательно, определяет частичное, или периферийное включение оценочного значения в модальное. “Оценочность лишь частично связана с семантикой модальности: налицо точка зрения говорящего, его отношение к содержанию высказывания, но далеко не всегда достаточно ясно выражено отношение содержания высказывания к действительности. Скорее всего, оценочность целесообразно рассматривать как особую семантико-прагматическую сферу, взаимодействующую с модальностью. Разумеется, четких граней здесь нет, и отнесение качественной и эмоциональной оценки к модальности нельзя исключить, однако речь может идти только о периферии модальности, где специфические признаки данной категории размываются” [4,с.61].

В работе “Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность” представлен перечень тех языковых явлений, которые относятся к модальности, с учетом как узкого, так и широкого подходов к пониманию категории модальности. Всего выделено шесть типов значений, имеющих разнообразные (грамматические, лексические, интонационные) средства выражения.

1) Оценка говорящим содержания высказывания с точки зрения реальности/нереальности;

2) Оценка обозначаемой в высказывании ситуации с точки зрения ее возможности, необходимости или желательности;

3) Оценка говорящим степени его уверенности в достоверности сообщаемого;

4) Целевая установка говорящего или коммуникативная функция высказывания. По этому признаку все предложения подразделяются на повествовательные, вопросительные, побудительные и оптативные (выражающие желание);

5) Значения утверждения \ отрицания, отражающие наличие \ отсутствие объективных связей между предметами, событиями, о которых идет речь в предложении;

6) Эмоциональная и качественная оценка содержания высказывания [4,с.67-68].

Все модальные значения, представленные в этом перечне, в совокупности отражают широкое понимание модальности. Многие авторы отстаивают более узкое понимание этой категории, ограничивая ее содержание несколькими значениями из приведенного списка. При этом обычно устанавливается иерархия значений: одно из них рассматривается как основное. Широко распространена точка зрения, согласно которой инвариантным значением модальности является отнесенность содержания высказывания к действительности (тип 1). По мнению А.М. Пешковского, категория модальности выражает только одно отношение – отношение говорящего к той связи, которая устанавливается им же между содержанием данного высказывания и действительностью, т.е. “отношение к отношению” [11,с.304]. Понимаемая таким образом модальность распространяется на отношение субъекта высказывания к действию (субъект может, должен, хочет сделать что-либо) (тип 2) и отношение говорящего к достоверности высказывания (тип 3). Такой взгляд на модальность выражен, например, в работах Т.П. Ломтева [12], Л.С. Ермолаевой [13], В.З. Панфилова [14], В.Н. Бондаренко [15]. Очевидно, что при узком понимании модальности оценочное значение оказывается дифференцированным от модального.

Третья точка зрения об отождествлении оценочного значения с модальным связана с более широким толкованием модальности, а, следовательно, и большим объемом этого понятия. Говоря об объеме понятия модальность, представляется необходимым упомянуть о понятии модуса. По мнению Ш. Балли [16], который является основоположником самой распространенной концепции модальности в западноевропейской лингвистике, в любом высказывании можно выделить “основное содержание (диктум) и модальную часть (модус), в которой выражается интеллектуальное, эмоциональное или волевое суждение говорящего в отношении диктума” [4,с.69] Дальнейшим развитием концепции Ш. Балли явилось выделение нескольких типов модальности, основанное на функционально-семантической дифференциации модусов. В частности, Т.Б. Алисова [17] различает два типа модальности: коммуникативную и субъективно-оценочную. Значит, если рассматривать модальность не только как отношение суждения к действительности, а шире, как модус, то оценочное значение можно определить как один из видов модальной семантики. Н.Д. Арутюнова выделяет несколько типов модусов, значения которых распределены по следующим основным планам: перцептивному (сенсорному), ментальному (когни-

тивному, эпистемическому), эмотивному и воле-изъявительному (волитивному). К сенсорному плану принадлежат модусы чувственного восприятия: видеть, слышать, ощущать и др. К ментальному плану принадлежат модусы, выражающие: 1) полагание (мнение), 2) сомнение и допущение, 3) истинностную оценку. 4) знание, 5) незнание, 6) общую аксиологическую оценку. К эмотивному плану принадлежат модусы эмоционального состояния и отношения. К волитивному плану относятся модусы: 1) желания и волеизъявления, 2) необходимости" [7,с.109].

Данная классификация модусов включает оценку как общую аксиологическую, так и частную, так как выражение безразличия, сомнения, эмоций по поводу какого-либо объекта или события также являются оценкой. Это еще раз доказывает, что, если в понятие модальность вкладывать широкий смысл и рассматривать его как модус, то можно говорить об оценке как об одном из видов модальности, который Е.М. Вольф называет "оценочным модусом". Ученый пишет: "Оценочные высказывания, подобно другим модальным, можно описать посредством формулы, предложенной А. Прайором: "Это есть F, что Р", где на место F подставляются самые разные модальные выражения: "Важно, что Р", "Необходимо, что Р", а также "Хорошо\плохо, что Р". Очевидно, что формула А. Прайора не охватывает всех случаев оценки, так как она приложима лишь к оценкам, где от оценочного модуса зависит целая пропозиция: "Хорошо, что ты здесь". Логическое представление структуры оценки "Хорошо\плохо, что Р", как, впрочем и другие модальные формулы, для естественного языка является условным, так как в языке способы выражения оценки весьма разнообразны и далеко не всегда могут быть сведены к этой модели: "Она хорошо поет" не тождественно "Хорошо, что она поет" [18,с.79].

Типы оценочных модусов весьма разнообразны. Так, например, если говорить об оценочных конструкциях, состоящих из модуса и диктума, то выделяются следующие типы оценочных модусов: 1) оценочные глаголы (я рад, что); 2) конструкции с наречиями типа "хорошо, что"; 3)глаголы мнения с наречием; 4)другие виды предикатов ("Для меня было утомительно болтаться без дела") [18,с.80]. Оценочная структура модус-диктум имеет некоторые особые свойства, которые отражают специфику аксиологической модальности. "При оценочных модусах любых видов присущий им знак переносится на диктум, иными словами, если модус имеет знак +, то соответствующее событие оценивается субъектом как хорошее и наоборот" [18,с.80]. Характерным признаком конструкций с оценочным модусом является фактивность диктума. Если диктум не фактивный, то это значит, что модус не является чисто оценочным. "Сравните: "Хорошо, что он пришел" и "Хорошо, чтобы он пришел" В первом случае перед нами модус оценки, во втором – желания, который включает оценку как свой компонент" [18,с.81]. Выше шла речь об оценочном модусе, относящимся ко всему высказыванию, но ведь оценочная семантика характерна не только для высказываний в целом. Существует огромное количество оценочных слов (прилагательных, наречий, существительных), которые обозначают оценку какого-либо лица, предмета. Но их нельзя назвать оценочными модусами, так как к ним не применима модальная формула "Это есть F, что Р", принадлежащая к модальности de dicto, в структуре которой "модальный оператор приписывается предложению (суждению)" [18,с.13]. Но существует еще один тип модальной структуры, модальная структура de re, "в форме которой оценочное выражение относится непосредственно к обозначению объекта" [18,с.14]. Значит, оценочное значение, выраженное отдельными словами, относится к модальности de re. Следовательно, все модальные значения (возможности, необходимости, истинности, достоверности и т.д.) относятся к модальной структуре de dicto, тогда как оценочное значение может принадлежать как к структуре de dicto, так и к структуре de re. А. Вежбицкая в своей работе "Дескрипция или цитация" также придерживается точки зрения, что оценочное значение нужно относить к значениям модальным. "Кажется ясным модальный характер оценочных суждений" [19,с.254].

Кроме перечисленных выше общих признаков оценки и модальности, позволяющих отнести оценочное значение к модальным, есть еще одна "точка соприкосновения" оценки и модальности, которой является наличие коммуникативной направленности, целевой установки употребления той или иной оценочной или модальной языковой структуры. Определяя свое отношение к содержанию высказывания и к действительности, говорящий выражает свои желания, стремления, побуждает к действию. Оценочный предикат, по Хаэру, уже сам по себе обладает иллокутивной силой, так как "целью его употребления является сформировать некоторое отношение, мнение, оказать на других лиц воздействие" [20,с.91]. В.И. Жельвис также говорит о положительной оценке как о "мощном оружии изменения поведения в желаемую сторону" [21,с.9]. В статье Л.Н. Анипкиной идет речь о коммуникативной направленности прямой оценки: "В случае прямой оценки иллокутивная сила речевого акта направлена на

то, чтобы воздействовать определенным образом на эмоциональное состояние адресата" [22,с.59]. А воздействие на эмоциональное состояние слушающего или читающего влечет за собой эмоциональную реакцию, какие-то действия и, возможно, изменение поведения.

Выводы

Проведенный нами анализ различных точек зрения на понимание оценки и модальности позволил сделать следующие выводы. В логике нет единогласного мнения о соотношении оценки и модальности. Согласно одной точки зрения оценка рассматривается дифференцированно от модальности, а согласно другой – оценка считается одним из видов модальности. В лингвистике существуют, по крайней мере, три точки зрения на проблему соотношения оценочного и модального значений: 1)отнесение оценки к периферии модальности (А.В. Бондарко, В.В. Виноградов); 2)дифференциация оценки и модальности (А.М. Пешковский, Т.П. Ломтев, Л.С. Ермолаева, В.Н. Бондаренко); 3) приравнивание оценки к модальности (Н.Д. Арутюнова, Е.М. Вольф, Ш. Балли, А. Вежбицкая). Мы придерживаемся широкого понимания модальности и считаем, что, основываясь на доказательствах приведенных выше, представляется вполне обоснованным считать оценочное значение одним из видов модального значения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ивин А.А. Основания логики оценок. – Москва: Наука, 1970. – 229с.
2. Watts I. Logic. – London, 1740. – 295p.
3. Wright G.H., von. The varieties of goodness. – New York; London, 1963. – 258p.
4. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. – Ленинград, 1990. – 262с.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1969. – 607с.
6. Лукьянова Н.А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность, оценочность // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1976. – Вып.5. – С. 35-46.
7. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – Москва, 1988. – 341с.
8. Вольф Е.М. Грамматика и семантика прилагательного (на материале иберо-романских языков). – Москва: Наука, 1978. – 199с.
9. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе русского языка. – Воронеж, 1987. -191с.
10. Виноградов В.В. Грамматическое учение о слове. – Москва, 1972. – 456с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – 685с.
12. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. – Москва, 1975. – 176с.
13. Ермолаева Л.С. Типология системы наклонения в современных германских языках. – Москва, 1983. – 98с.
14. Панфилов В.З. Грамматика и логика (грамматическое и логическое членение простого предложения). Москва-Ленинград, 1963. – 79с.
15. Бондаренко В.Н. Виды модальных значений и их выражение в языке. – Москва, 1975. – 135с.
16. Ш Балли. Французская стилистика. М., 1961. – 394с.
17. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (семантическая и грамматическая структура простого предложения). – Москва, 1971. – 294с.
18. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Москва: Наука, 1985. – 225с.
19. Вежбицкая А. Дескрипция или цитация // Новое в зарубежной лингвистике / Логический анализ естественного языка. – Москва, 1982. – Вып.18. – С. 45-78.
20. Hare R.M. The language of morals. – London: Oxford UP, 1967. – 168p.
21. Жельвис В.И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого воздействия. – Ярославль, 1990. – 81с.
22. Анипкина Л.Н. Оценочные высказывания в прагматическом аспекте // Филологические науки. – 2000. – №2. – С. 58-66.

САҒАТОВА Ш.
доцент
Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
astana14_14@mail.ru

АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р.
доцент
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
risgul555@mail.ru

КӨРКЕМ ПРОЗАДАҒЫ УАҚЫТ ПЕН КЕҢІСТІК

Көркем уақыт бұл көркем шығармадағы іс-әрекеттің реті мен орналасу тәртібін реттейді. Кеңістік – кейіпкердің өмір сүретін ортасы. Уақыт пен кеңістікті логикалық байланыса келе, хронотоп құрайды. Д. Әшімханұлы ("Жер аңсаған Саратан") шығармасында кейіпкерлердің өмірі екі түрлі қиылыспайтын хронотопта өтеді.

Кілт сөздер: Көркем проза, хронотоп, кеңістік, уақыт, кейіпкер.

Художественное время – это порядок, последовательность действия в художественном произведении. Пространство – это совокупность мелочей, в которых живет художественный герой.

Логически соединяясь время и пространство создают хронотоп. Так в произведениях Д.Ашимханулы («Жер аңсаған Саратан») жизнь героев протекает в двух непересекающихся хронотопах.

Ключевые слова: Художественная проза, хронотоп, пространство, время, персонаж.

Artistic time is an order, a sequence of actions in a work of art. Space is a set of little things in which the artistic hero lives. Logically connecting time and space create a chronotope.

So in the works of D. Ashimkhanuly ("Jer most Saratan") the lives of the characters occurs in two disjoint chronotope.

Keywords: Artistic prose, chronotope, space, time, character.

Кіріспе

Әдебиеттану ғылымындағы уақыт пен кеңістік – көркем туындының басты ұғымдарының бірі. Шығарманың құндылығы да осы өлшемдер арқылы бағамдалады. Барлық өмір заңдылығы мезгіл мен мекен заңдылығына бағынады. Уақыт пен кеңестік ұғымының ауқымы кең, шексіз және бір-бірінен ажырамайтын субстанция. Әрине, кей сәттерде оларды шартты түрде арнайы жеке қарастыруға болады. Алайда тамырлас арналар бір-бірінен алшақтай алмайды. Көркем әдебиет – уақыт пен кеңістіктің шағын моделі. Әдебиет уақыт және кеңістік бейнесін хронотоп арқылы сомдайды. Бүгінгі таңда көркем шығармадағы уақыт пен кеңістік мәселесі біршама теориялық еңбектерде сөз етіліп келеді.

Кеңістік – көркем шығарманың басты тірегі. Оқиға белгілі бір уақытта, белгілі бір жерде өтіп жатады. Бұл әрекет көркем шығарманың негізгі арқауы болып табылады. Кеңістік әр шығармада әр тараптан көрінеді. Мәселен, кей шығармаларда оқиға уақыты айтылмайды, тіпті көрініс таппауы да мүмкін. Бұл жағдаят шығарманың өзіндік ерекшелігі болып табылады. Негізгі идеяны ашу үшін арнайы басты тәсілі ретінде саналады. Көркем шығармада осы аталған жерлер көбінесе символикалық мәнге ие.

Б.М.Бахтин әдеби кеңістікті екіге бөледі: 1. Шынайы кеңістік; 2. Қияли кеңістік. Ойдан шығарылған қияли кеңістік көбінесе қиял-ғажайып фантастикалық шығармаларда кездеседі. Қияли кеңістік керағар ой мен пікірлер тудыруы мүмкін. Яғни, өмірде бар нәрсе мен ойдан шығарылған дүние арасындағы сәйкессіздік мәселесін айтуға болады.

Негізгі бөлім

Біз нысанымызға алып отырған Д.Әшімханұлының «Жер аңсаған Сарыатан» туындысындағы оқиға шетсіз-шексіз сары далада өтеді. Шығармада ол былай суреттеледі: «...Ұшы-қиырсыз сары дала. Сары даланың ұшында – сары бел. Сары белдің бауыры – сағым ба, әлде шалқар көл. Шартабақ күн төбеде. Шалқыған ыстық жер – көкте. Табанын тасқа тілдіріп, жанарын жасқа жудырып, мағдайын желге күңсітіп, таңдайын шөл қағсытырып, сар желіп келеді Сарыатан. Таусылмайды сары дала, жеткізбейді сары бел. Сары белдің ар жағы – бота күнгі мекені. Бота күнгі мекенін боздап іздеп келеді, жүректегі бар шерін қозғап іздеп келеді» [1, 78б.]. Осы жолдар шығармада төрт рет қайталанады. Әр қайталануында шығармаға әртүрлі реңк береді. Бұл жолдар шығарма басында оқиғаның өту орнын, мекенін берсе, екінші қайталануында сыбызғы үнімен берілген сары әуен кейіпкердің сағынышын бейнелейді. Осы

тұстан негізгі сюжеттік желі дамып, кейіпкерлердің характерлері даралана бастайды. Зерттеуші С.В.Ананьеваның «Время – пространство – автор» автор атты еңбегінде атап көрсеткендей, хронотоп кеңістік-уақыт, көркем уақыт пен сюжетке тікелей қатысты дей келе, «жанрлық түрлер нақты хронотоп көрінісімен сипатталады» [2, 27б.] - деген пікірін басшылыққа ала отырып, шығарма сюжетін де ескергеніміз жөн.

Үшінші қайталауда тұйық кеңістіктегі кейіпкерді шағын эпизодпен берілген ішкі бұлқынысын туған жеріне қарай, яғни ашық кеңістікке жетелейді. Ол шығармада: «...Көгілдір таудың ар жағы – қасиетті атамекені, құт қонған қара қонысы. Буырқанып аққан Бұқтырма, сылдырай сыңсыған Ақтұма, қара орманды Майшоқы, дара шыңды Тасшоқы, бәрі-бәрі сол жерде – қасиетті атамекенде. Құдай-ау, оған да жетер күннің жеткені ме шынымен...» [1, 96б.] - деп суреттеледі.

Ал төртінші қайталануда екі кейіпкер екі айырылып, бірі Көгілдір тауды бетке алса, бірі Көкентауға бұрылып, кері қайтады. Яғни, шығарманың аяқталуы да жоғарыда берілген жолдар арқылы шешімін табады. Шығарманың бар болмысы осы аталған жерлердің аясында өтеді. Бұл турасында ғалым С.Қасқабасов: «Кейде уақыт сығымдалып, тез өтіп жатқанда, кеңістік, керісінше, өзгермей бір жер болып келеді. Енді бірде уақыт жылжымай, бір орнында тұрады да, кеңістік өзгеріп отырады. Ал, олардың сәйкестігі шектелуден көрінеді, яғни эпос та уақыт та, кеңістік те тұйықталып көрінуі мүмкін: кейіпкер туып, өлетіні сияқты, үйден шығып, қанша жерді шарласа да, үйге қайтып оралады. Бұл, әсіресе, прозалық шығармаларға тән» [3] - дейді. Орынды пікір. Д.Әшімханұлында бұл екеуі де бар. Бір кейіпкері жападан жалғыз қалып қалғысы келмей, беймәлім кеңістікке шығуға ұмтылады. Бірақ субъективтік кеңістік жеңіс тауып, бұрынғы тұйық кеңістігіне қайта оралады. Ал, екінші кейіпкері кеңістіктің жалғыздыққа ықпалын түйсіне отырып, беймәлім сағыныш арқылы одан шығудың жолын іздеуге талпыныс жасайды. Яғни, «сөз өнерінде кеңістік көркем уақытпен тығыз байланысты. Ол қозғалмалы. Ол қозғалысқа жағдай жасайды, өзі де өзгереді, қозғалады. Бұл қозғалыс (қозғалыста кеңістік пен уақыт бірігеді) жеңіл не қиын, жылдам не баяу, қоршаған ортаның қарсылығымен немесе себеп-салдарлық қарым-қатынастармен байланыста болуы мүмкін [4, 335б.]. Бұған себеп повесте объективтік кеңістікпен қатар субъективтік кеңістік те жиі кездеседі. Шығармадағы оқиғаның орны, қозғалыстағы кеңістік те бірден өзгеріп, ауысып отыратыны да сондықтан. Д.Әшімханұлының көркем туындысында кездесетін субъективтік кеңістік кейіпкердің эмоционалдық қырларын ашып, шығарманың басты түп қазығы болып табылады.

Әдебиет көркем уақытты басшылыққа алатын өнер түріне жатады. Көркем сурет, белгілі бір уақыт мезетінде бірқатар нысандарды қамтып көрсете алады. Осы суретті сөзбен өрнектеу үшін жазушы бірнеше сөйлемді қолданады. Әрі ол сөйлемдер белгілі бір уақыт мезетін қамтиды. Сөзбен салынған суретке көз жүгіртіп қарасақ, оның мазмұнын түсінуге болады. Ал, көркем мәтінді түсіну үшін оны міндетті түрде толық оқу керек. Мәселен, ол Д.Әшімханұлының «Жер аңсаған Сарыатан» шығармасында мынадай диалог арқылы беріледі:

«- ...Өзің айтшы, мен сені неше жасыңда тауып алып едім!

- Он жасымда.
- Қалай тапқаным, қайдан тапқаным есіңде ме?
- Есімде, аға. Мен онда Метрейдің шошқасын бағып жүргем...
- Жә, одан бері неше жыл өтті?
- Он бес жылдай болып қалар.
- Дұрыс айтасың. Он бес жыл...» [1, 79б.] .

Бұл он бес жыл сюжеттік кеңістік-уақытты қамтиды. Осы жылдар арасында болған оқиғада кейіпкердің өткені туралы ойлары, шегініс жасап еске алуы, сағынышқа ұласқан туған жерге деген сезімі, беймәлім болашағы туралы толғаныстары беріледі.

Көркем суреттен, мүсіндеуден көркем әдебиеттің тағы бір ерекшелігі бар. Ол – уақытты жеткізуі. Сурет те, мүсін де уақыттың тек бір сәтін ғана көрсете алады. Мәселен, қозғалыстағы бір сәт. Ал, әдебиетте уақыт кең көлемде көрініс табады. Жай ғана баяндау мәтінінде бұл бірінен-бірі орындалатын оқиғалардың тізбегі. Мәселен, ол шығармада ол былай беріледі:

«- Аға, мен осы бір нәрсе ойлап келем. Айтсам, ренжімейсің бе?» - деді ол жер шұқи отырып.

- Айт. Не ойлап келесің сонда сен?
- Аға, мен осы кейін қайтсам қайтеді?

- Не дейд! Неге қайтасың? – Есбергеннің даусы қаттырақ шығып кетті. Қожықтан басқаны күтсе де, дәл бұны күткен жоқ еді» [1, 101б.] .

Уақытпен байланысты көркем әдебиетте шығарма уақыты (мәтінде болып жатқан оқиға уақыты) және оқырман уақыты (оқып отырған оқырманның өмір сүріп жатқан уақыты) болады. Осы екі «уақытты» өзара сабақтастыру көркем әдебиеттің өзіндік ерекшелігі болып табылады. Олардың ара қатынасы әртүрлі болып келуі мүмкін.

Бұл туралы ғалым С.Қасқабасов: «Әдебиетте уақыт өткен және осы шақ ретінде көрініп, өзінің нақты мағынасында бейнеленсе, фольклорда уақыт ең алдымен өткен шақ, ерте заманда өткен дәуір ретінде түсіндіріледі де, ол сығымдалып бейнеленеді. Сонымен бірге фольклорлық шығармада баяғыда болған кейіпкердің іс-әрекеті осы шақ түрінде баяндалады, яғни осы қазір болып жатқандай сезіледі. Кейде грамматикалық формасы өткен шақ болса да, оқиға мен қимыл, іс-әрекет осы шақ мағынасында түсінеледі» - деп, әдебет пен фольклордың ара жігін ашып көрсетіп, «фольклорлық шығарманың баяндау барысындағы уақыт. Фольклорлық шығармада уақыт ешқашан кері шегінбейді. Басқаша айтқанда, жыршы, немесе ертекші әдебиеттегі сияқты бір кезде болып жатқан екі-үш оқиғаны қатар көрсетпейді. Мысалы, әдебиетте кейіпкердің өз басынан кешкен оқиғалар баяндалып отырып, автор кейін шегініп, осы кезде оның үйінде не болып жатқанын, оның маңайындағы адамдар қандай харекет істеп жүргенін, олардың тағдырларын суреттей береді.» [3, 31б.] - дейді. Расында да, ондай сюжет Д.Әшімханұлында былай беріледі: «...Бұдан он бес жыл бұрынғы бір қоңыр салқын кеш еді. Сол күні Есберген таудан өте олжалы – қанжығасы қанды оралған үйіне. Дәл сол күні, сол кеште өз отының басынан Ақсопы шалды көрем деп бұл ойлады ма. Ақшыл ұзын шапанының етегі жер сызып, ақ күмістей сақалы омырауын жауып, бір қолымен астаяғын ұстап, екінші қолымен батар күннің сәулесін көлегейлеп, есік алдында жол қарап тұрған адамның Ақаң екенін бұл алыстан-ақ таныған. Таныған сәтте тұла бойына ыстық қаны жүгірген... » [1, 88б.]. Әдебиет өмір құбылыстарының сан алуандылығын суреттеу арқылы көз алдымызға барлығын елестетіп, сезімге бөлейді.

Егер де оқиғалар желісіндегі уақыт пен оқырман арасындағы уақытты жазушы ой елегінен өткізбесе, ара қатынасты дұрыс сақтамаса, көркем шығарма мазмұны ешкімге түсінікті болмас еді. Көркем шығарманың көркемділігі осында. М.Бахтин сөзімен айтқанда: «Жанр және жанрлық түрлер хронотоп арқылы анықталады және де хронотопта уақыт жетекші орынға ие». Сонымен, хронотоп шығармаларды көлемі жағынан жанрлық түрін ажырату үшін басты көрсеткіш болып табылады. Басқа жанрларға қарағанда, повесте оқиғаның баяндалуында белгілі бір хронологиялық тәртіп сақталмайды, ол сюжеттің құрамдас заңдылықтарына бағына бермейді. Сондықтан да повесте жазушылар халық арасында кең тараған немесе өз қиялынан шығарған аңыз-мифтердің сюжеттерін тұтас немесе бірегей эпизод ретінде қолданады. Мәселен, біз нысанға алып отырған қаламгер шығармасында аңыздық кейіпкерге ұқсас Ақсопы бейнесі Қыдырды елестетеді. Бұл турасында шығармада былай делінген: «Көкентаудың ар жақ-бер жағында отырған жалғыз-жарым үйлердің қайсысына болмасын Ақсопының анда-санда бір соғып кетуі – шаңырағында Қыдыр түстеніп өткенмен бірдей еді...» [1, 89б.]. Шығармадағы Ақсопы бейнесі, оның кеңістік-уақыты – кең құлашты, шексіз. Тұрағы, мекені – шексіз, шетсіз дала. Шығармада ол былай беріледі: «...Келгенде де жата-жастанып бір үйде ұзақ жанбас сарғайтпайды, бір түнесе болды, сосын жыл құсыдай жыла қонып кете барады. Сондан кейін Ақсопының төбесін жарты жыл өткенде, я күзде, я көктемде бірақ көресің. Қыс пен жазда қайда жүретінін ешкім білмейді және оны ешкім сұрамайды да» [1, 89 б.]. Ақсопының кеңістік-уақыты қаншама шексіз болса, соншалық мәңгілік кеңістік-уақытымен ұштасып жатыр. «Сырттай қарағанда, ел кезіп жүрген дуана, дәуріш көрінгенмен Ақаңның бүкіл бойынан бекзаттықтың белгісі аңқып тұрушы еді. Сабырлы мінезі, салмақты сөзі, кербез жүріс-тұрысы, келісті келбет-пішіні, бәрі-бәрі өзіне туа бітті жарасымды-тұғын» [1, 91б.].

Енді повестегі Метрей мен Сейдәлі және оның баласы Қожыққа қатысты Ақсопының әңгімесіне келетін болсақ, ол шығарманың композициялық құрылымында бірнеше қызмет атқарып тұр. Біріншіден, оқиғалық қызмет. Ақсопының повестегі уақыт пен оқиғаны өрбітудегі орны аса маңызды. Қожықтың әкесі Сейдәлі кезінде текті атадан туған тұяқ еді, жер иесі, ата-баба аруағы атып, малайлықтың қамытын киеді. Одан қалған жалғыз тұяқ діні басқа біреудің қолында шошқасын бағып жүр – деп оны Есбергенге әкеліп береді.

Екіншіден, Ақсопы философиялық символдық мәнге ие. Ол – тылсым күш иесі. Шығармада ол былай беріледі: «...ақшыл ұзын шапанының ішінен мойнына асып алатын ақ дорбасында әманда салдырлаған тиыны, шүберекке түйген бір уыс құмалақ, сосын әртүрлі

шөптің кепкен тамыры мен сабағы болатын. Өзің сұрап өтінсең, салады. Ал сұратпай-ақ істейтіні – қолдың, мойынның тамырларын ұстау... Кереметі сол, жып-жылы салалы саусақтарының ұшымен әр жердегі тамырыңды жайлап ұстап отырып, бар ауруыңды қолмен қойғандай дәл айтатын жарықтық. Онымен де қоймай қай ауруға қандай дәрі қолднау керектігін ерінбей-жалықпай түсіндіріп беретін» [1, 89б.].

Повестің өн-бойындағы Есбергеннің ой-толғаныстары, түс-елесі, қиялы мен арман-сағынышы шығарманың негізгі идеялық қазығы болып табылады. Автор кейіпкерлері арқылы жақсылық пен жамандықтың және асыл қасиет пен жасықтық күресі мәңгілік екенін айтады. Қожық шығарма басында әпербақан, мүсәпір түрде бейнелесе де, «текті атадан қалған жалғыз тұяқ», «Қасқа айғырдан қасқа тумаса да төбел туады» деген шығарма басындағы қарама-қайшылық Қожықтың бойындағы тегіне тартқан тектілігі шығарма соңында анық аңғарылады: «...– Әкемді ойладым... Өлерінен бір жыл бұрын Метрейдің үйіне келген орыстармен карта ойнап, астындағы күмістелген ерін, аяғындағы әмірқан етігін ұттырып алып, кейін қатты қапаланып еді. Сонда аяғына шәркей киіп отырып: «Ерден айырылдым – жайдақ болдым, етіктен айырылдым – маймақ болдым, жерден айырылдым – бейбақ болдым. Сірә, мен оңбайтын шығармын» дегені бүгін тақымым қажалып, құйрығым ойылып келе жатқанда есіме түсті. Таңертең жолға шықпай жатып, ерім сынды. Бұл жақсы ырым болмас, аға. Сосын ата-баба жерін тастап кетсем – мен де оңбайтын шығармын. Ұлықсат берсең мен кейін қайтайын аға» [1, 102б.]. Басты екі кейіпкердің әрі қарайғы тағдыры белгісіздік сипат алады. Бұл тәсіл – оқырмандарды кейіпкерлер тағдырымен ортақтастыратын тәсіл. В.В.Савельеваның айтуы бойынша, «өмірде бәрі де қайталана береді, яғни циклдық хронотоп шығарманың көркемдік әлемінде тағдырдың жазмышы ретінде көрінеді».

Жазушы өз шығармасында оқиға өтетін белгілі бір кеңістікті жасай алған. Ол кеңістіктің ауқымы кеңейіп, оқиғадан да тыс дүниелерді қамтыған. Сондықтан да көркем шығарманың өз ішінде ғана жүріп отыратын уақыт пен кеңістікке қатысты адамдардың көңіл-күйінің өзгеріп отыруы – осының айғағы.

Шығармада суреттелетін оқиғалардың уақыты, мезгілі нақтылы берілмесе де, таңның қылаң беруі, күннің шығуы, сәуле шашуы, тал түс, төбедегі шартабақ күн бәрі де мезгілдік қызмет атқарып тұр. Сонымен бірге жазушы шығармаларындағы оқиғалар, іс-әрекеттер сюжеттік уақыт жағынан алғанда шамамен он бес жыл аралығындағы мерзімді қамтып көрсетеді. Бұл кезеңдегі көріністер кейіпкердің жан-дүниесіне сыналай кіру, ой дүниесін ақтару арқылы лирикалық шегініс, кейіпкер монологтары арқылы беріліп отырады.

Көркем шығармадағы кеңістік пен уақыт сол шығармадағы оқиға, іс-әрекеттерге қатысты өзгереді. Ал олардың алмасуына, бір-біріне қатысты жүйеге түсуіне әлеуметтік жағдай себепші іс-әрекеттің мән-мағынасына бағындырылған. Шығармада қаһарманның дүниеге келген сәтінен кемеліне келген шағына дейінгі кезеңді тездетіп баяндау, уақытты сығымдау немесе оны созу, оқиғаны тек соның айналасына жинақтап, дамыту т.б. хронотоп арқылы жүзеге асырылады. Біз нысанымызға алып отырған Д.Әшімханұлының шығармасындағы уақыт оқиғаның суреттелуіне байланысты бірде жедел, бірде баяу жүріп, кейде үзіліп те беріліп, бірде автор уақытты кейін қарай жылжытып суреттеп береді. Сондай-ақ, уақыт кейін жылжытылып, негізгі оқиғалар, тартыс лирикалық шегініс арқылы беріліп отырады.

Қорытынды

Уақыт пен кеңістіктің біздің санамызда бейнеленген қандай үлгісі болса да, олардың өзгешеліктері, өлшем-пішіндері реалды уақыт пен кеңістікке қарап анықталады, барлығы да содан туындайды. Уақыт пен кеңістік жазушының дүниетанымын, дүниені қабылдауын, жазушы стилін қалыптастыруда үлкен роль атқарады. Сол арқылы әлемнің жеке-авторлық суретін құру ерекшелігін, көркем шығарманың ішкі заңдылықтарын айқындайды, шығарманың композициялық тірегі және көркем образдардың ашылуының ішкі ұйымдастырушысы болады. Уақыт пен кеңістікті зерттеу көркем шығарманың тініне бойлап, оның құрылу спецификасын, жазушының дүние туралы концепциясын айқындауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әшімханұлы Д. Самырсын сазы. – Астана: Елорда, 2000. – 366 б.
2. Ананьева С.В. Время – Пространство – Автор. – Алматы, 2003. – 86 с.
3. Қасқабасов С.А. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
4. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: Наука, 1979. – 352с.

СЕЙДАНОВ Қ.
академигі, профессор
Өзбекстан Республикасы Тұран Ғылымдар Академиясы,
әрі Қазақстан Республикасы Гуманитар Ғылымдар Академиясы

НАУАИ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ

Өзбек халқының XV ғасырда жасаған әйгілі ақыны Әлішер Науаи, өз соңына тамаша лирикалық шығармалар, ғажайып ғазелдер мен кемел дастандар қалдырған аса талантты ақын. Әрі, бір жөн бір прозалық туындылар мен ғылми – зерттеу еңбектер де жазған ерен ойдың жүйрігі, ғұлама ғалым болумен бірге, мемлекет және қоғам қайраткері.

Оның кең тынысты кемел поэзиялық туындыларын қазақ халқы, оның ішінде көзі ашық, көкірегі ояу халық ақындары айрықша бағалап, ерекше сүйіп оқып, рухани нәр алған. Сондықтан да белгілі сөз зергері, академик Ғабит Мүсірепов: “ ... Өзбек халқының данышпан ақыны Әлішер Науаиының ғажайып туындыларын оқып, үлгі алмаған ақын кемде – кем. Классикалық әдебиетіміздің шұғылалы шыңы Абайдың да өзіне ұстаз тұтқан, талантына бас иген ақындарының бірі – Науаи еді” (30),— деген болатын.

Ия, Әлішер Науаи өз дәуірінде екі үлкен әдеби дәстүрді, яғни түркі мен парсы – тәжік көркем сөз жетістіктерін терең игерген, қос тілді – «Зұлсанайын» атанған шын мәніндегі аса дарынды, кең тынысты кемеңгер ақын болған.

Оның үстіне ол, ескі өзбек тілінде тұңғыш рет көркем шығарма жазуды бастаушы ғана емес, оны ілгері дамытушы, жаңа биік белеске көтерген жаңашыл, шын мәніндегі ірі талант иесі бола алды. Сөйтіп ол, өзбек жазба әдебиетінің негізгі қалаушы, өзбек поэзиясының тұғыры биік тұлғасы, өзбек поэзиясының бастау алатын – бал бұлағына айналған кемеңгер ақын дәржежесіне көтерілді.

Әкесі Ғиясиддиннен жастай жетім қалған Әлішер Науаи, 15 жасында Герат сұлтаны Құсайын Байқара мен бірге болып, белгілі ағартушы, әрі әкім Әбілқасым Бабырдың (1452 —1457) сарайында қызмет атқара бастайды. Кейінірек, 1456 жылы Машхатқа барып, оқуын одан әрі жалғастырады да, онда Фирдауси, Низами, Дехлавий, Сағди, Лутфий, Атоий сияқты т.б. саңлақ ақындардың шығармаларынан рухани нәр алып, әдебиет табалдырығынан еркін аттай бастайды.

Тіптен, Саъдидің (1184 – 1292) “Гулстан”, “Бостан” атты еңбектері мен Фариддин Аттордың (1230 жылдар шамасында дүниеден өткен) “Мантиқун – Тайр” (“Құс сөзі”) шығармаларын құмарта оқып, жат алады. Әсіресе оның, өз дәуіріндегі Сайид Хасан Ардашер, Камал Турбатий сияқты аса талантты ақындар мен танысып, тым жақын қарым – қатынас жасауы, достасуы, көркем әдебиетке деген ынтықтығын ерекше арттыра түседі.

Оның үстіне Әлішер Науаи, 18 – 19 жасында тәжік халқының аса дарынды ақыны Абдурахман Жәмий (1414 – 1492) мен танысып, оны өзіне ұлағатты ұстаз тұтынады. Нәтижеде, Әлішер Науаи өз дәуіріндегі белгілі сөз зергерлерінің шығармаларынан рухани нәр алып, әдебиет әлеміне еркін ене бастайды.

Әрі, өзінің сыныптас досы, Ғерат Шаһы болған Құсайын Байқараның алғаш мөрін сақтаушысы, кейінірек уәзірі лауазымын атқара жүріп, сол кездегі үстем тап иелерінің озбырлық іс – әрекеттерін, зорлық – зомбылықтарын, өзара тәжі – таққа таластарын өз көзімен көреді. Әрине бұл, ұлы ақынның өмірде болып жатқан әлеуметтік теңсіздіктердің терең сырларын ұғына түсуіне үлкен мүмкіндіктер туғыза бастайды. Нәтижеде, өз шығармасында әділет пен адамгершілікті, достық пен махаббатты, пәктік пен тазалық сияқты т.б. ұлы гуманистік идеяларды кеңінен жырлай бастайды. Теңдік пен әділдікке, адал еңбек пен пешене терге ерекше мән бере түседі.

Тарихи мәліметтердің айтуына қарағанда, Әлішер Науаи 10 – 12 жасында – ақ шағын – шағын гәзелдер мен лирикалық өлеңдер жазып, халық арасында алғаш ақын ретінде танила бастайды да, келе

– келе кең тынысты, кемел шығармалар жазуға ден қоя түседі. Әсіресе, жас – балаң ақынның шағын – шағын лирикалары, сол кездер де әбден кемеліне келген, ірі ақын Лутфиге қатты ұнайды.

Сөйтіп ол, әлі қауырсыны қатпаған жас ақынға көмек қолын созып, аса қымбат насихаттар бере бастайды. Мәселен: Әлішер Науаидың тұстасы, белгілі тарихшы Хандамирдің берген мәліметіне қарағанда, бір күні Лутфи сұхбат кезінде, Әлішер Науаиға: "Қалқам, жазған өлеңдеріңнен бір – екеуін оқып берші?"— деп, өтінген көрінеді. Сонда Әлішер Науаи өз өлеңдерінен бірнешеуін оқып бергенде, Лутфи оған бұрыла қарап; "Кәне енді, мен өзімнің парсы және түркі тілінде жазған 10 – 12 мың өлең жолдарымды, дәл осы сенің бір ғазеліңе ауыстырған болар едім"— деп, аса жоғары баға берген көрінеді.

Әрине бұл – кемеңгер ақын Лутфидің, жап – жас Әлішер Науаидың талантына тәнті қалып, оның ақындық қабілетін анық танып, оның болашағына аса үлкен сеніммен қарап, үлкен үміт артқандығының сәтті жемісі десек, ол артық айтқандық бола қоймас.

Шындығында да алғаш поэзия әлеміне шағын – шағын лирика, ғазелдерімен кіріп келген Әлішер Науаи, келе – келе тамаша дастандар, кемел прозалық шығармалар, ғылми зерттеу еңбектер жазып, бүкіл Шығыс әдебиеті әлемінде, өз шоқтығымен даралана көзге түседі.

Жастайынан – ақ аса зерек, тым алғыр ойлы болып өмірге келген Әлішер Науаи, алғаш шағын – шағын лирикалық өлеңдер мен тамаша ғазелдер жазып, оқырмандар жүрегіне рухани нәр себе бастайды. Бұл ретте ақынның 1465 – 1466 жылдары жазған лирикалық шығармаларымен бірге, 1470 жылы бастырған "Көр – кемдік кемелі" ("Бадайи ул – бидоя"), 1476 – 1483 жарық көрген "Баға жетпес байлық" ("Новодир – ул – нихоя") сияқты т.б. лирикалық өлеңдер жинағын, ерекше сүйіспеншілікпен тілге алу мүмкіндігіне ие боламыз.

Әлішер Науаи 1483 жылдан бастап, өзінің әлемге әйгілі болған "Хамсасын" (бестігін) жазуға кіріседі. Сол мақсат негізінде ол "Жеті кезбе" ("Сабъаи – сайер"), "Ескендір қорғаны" ("Саъди Искандари"), "Фарход – Шырын", "Ләйлі – Мәжнүн" «Фарход – Шырын» атты бес дастанын жазып, өзінің нағыз кемеңгер ақындық арынын күллі жұртшылыққа кеңінен танытады.

Әрі ол, ерен ғалым ретінде, халықтың әдет – ғұрпы, салт – дәстүрі жайлы да "Гауһарлар тізбегі" ("Назм – ул Жавохир") және әулие – әмбиелер, әкімдер туралы "Әмбиелер мен әкімдер тарихи" ("Тарихи анбие ва хукамо"), дін, мұсылмандық жөнінде "Мұсылмандық нұры" ("Сирож – ул – муслимин") сияқты т.б. ғылыми – зерттеу еңбектер жазып, әдебиеттану ғылымының дамуына да өз үлесін қосады.

Орайы келгенде бір ескерте кетерлік жәйт, Әмір Темір нәсілінен болған Құсайын Байқара, 1469 жылы Герат сұлтаны болып таққа отырған шағында, Әлішер Науаи Самарқанда болады. Нәтижеде Құсайын Байқара, таққа отырған соң – ақ, жас кезінде бірге оқыған, сыныптас досы – Әлішер Науаиды Самарқаннан Гератқа шақырып, өзімен бірге қызыметтес болуды өтінеді. Сөйтіп досы, оны мемлекет жұмысына араластыра бастайды.

Сондықтан да, Әлішер Науаи алғаш рет Герат сұлтаны Құсайын Байқараның мөрін сақтаушы болып қызмет атқарса, онан соң оның уәзірі болып жұмыс істейді. Міне сонда ол, үстем тап иелерінің тәж – тақ үшін болған бақталастықтарын, небір қулық – сумдықтарын, алаяқтықтары мен опасыздықтарын өз көзімен көріп, олардан жаны шоши бастайды. Әсіресе олардың қарапайым еңбек адамдарына көрсетіп жатқан зорлық – зомбылықтарын, әділетсіздіктерін аңғарып, үстем тап өкілдерінің озбырлығынан, зәбір – зұлымдығынан іштей азап шегеді. Олардың іс – әрекеттерінен түгелдей жирене бастайды. Үнемі халықтың қамын ойлап, оларды ынтымақ, бірлікке үндеп, адал еңбек пен абзал ниетке, пәк сезім мен таза махаббатқа, әділдік пен биік – пайым парасатқа, азаматтыққа шақырады.

Содан, Әлішер Науаидың халық арасында абройы күннен – күнге асқақтап, биіктей түседі. Мұны байқай бастаған Құсайын Байқараның басқа уәзірлері, оған; «Әлішер осылай жүре берсе, бір күндері сенің орныңды иелеуі мүмкін. Сол үшін оны уәзірліктен босату керек» – деп, жамандай түседі. Соның нәтижесінде, Герат шаһы Құсайын Байқара, Әлішер Науаиды уәзірліктен босатып, ең ұзақ елді мекен болған Астрабадқа әкім етіп жібереді. Онда да ол, тек халық жағдайына айрықша мән беріп, жаңа үйлер, көпірлер, жолдар салдырып, қарапайым халыққа салынған түрлі салықтардан оларды босата бастайды. Бәрі бір, ол жерде де үстем тап өкілдер – інің тірлік – тыныстарың байқап, олармен бірге істесу мүмкін емес деген ойға келеді де, өзі әкімдіктен де бас тартады. Сөйтіп ол, түгелдей ақындыққа, ғылми – зерттеу жұмыстарына бет бұрып, шын мәніндегі кең тынысты кемеңгер ақын, ғұлама ғалым болып қалыптасады.

Сондықтан да ол, өзі тұстас ақындарға, әрі өзінен кейінгі ақындарға үлгі, өнеге болып, көркем сөздің бірден – бір шеберлік мектебіне айналу мүмкіндігіне ие болады. Оны туысқан халық ақындары да, оның ішінде тағдыры да тарихы да бір болған қазақ халық ақындары да, өздеріне ұлағаты ұстаз ретінде танып, оның шығармаларынан рухани нәр ала бастайды.

Сөйтіп, XY ғасырда жасап, өз соңына ғажайып лирикалар мен тамаша ғазелдер, кең тынысты кемел дастандар қалдырған поэзия падишасы Әлішер Науаи, қазақ халық ақындарының да ұлағатты ұстазы, сүйіп оқып, сүйсіне нәр алған кемеңгер шайырларының біріне айналады.

Кемеңгер қаламгеріміз Сәбит Мұқанов берген мәліметіне қарағанда, Шоқан Уәлиханов өзбек әдебиетінің классигі Әлішер Науаиыны, Европа және Азия ғалымдары арасында бірінші болып, ерекше құрметпен тлге алған көрінеді. Мәселен ол, өзінің 1857 жылы Қашғария жайлы жазған очеркінде: “Қара түнекті халықтың жалғыз сәулесі – Әлішер Навоидың шығармалары болды“(31) – деген ойды алға тартқан болса, ғұлама ғалым, академик Мұхтар Омарханұлы Әуезов: ”Түркі тілдес халықтардың көпшілігінің әдебиеті мен мәдениетін өсіруде Науаи мол әсер еткен”(32), – деп, терең байлам жасаған болатын.

Шындығында да туысқан өзбек халқының аса талантты данышпан ақыны, әрі ірі мемлекет қайраткері, сондай – ақ кемеңгер ғалымы Әлішер Науаи есімі, оның шығармалары, қазақ халқы арасына да кең тарағандығы соншалық, ол өз ақынын – дай қадірленіп, ылғида қастерлене тілге алынған болатын. Мәселен: қазақ поэзиясының шұғылалы шыңы, Абай Құнанбаевта, Шығыс шайырларын, оның ішінде Әлішер Науаины да өзіне ұстаз ретінде танып, оның інжу -– маржандарынан рухани нәр алған.

Бірақ, Әлішер Науаи мен Абай Құнанбаев шығармашылығындағы өзара ұқсастықтар мен сарындастық, үндестік сипаттарды «Науаи және Абай» деген бөлімде (37 –) арнайы сөз етілетіндіктен, бұл арадай ол жайлы арнайы тоқталуды жөн көрмедік..

Реті келгенде, бір ескерте кетерлік мәселе, Әлішер Науаи шығармаларын сүйіп оқып, оны қазақ халқының рухани игілігіне, мәдени байлығына айналдыруда, Сыр сүлейлері мен Жетісу төңерегі мен Оңтүстік Қазақстан облысы елді мекендерінде жасаған, бір жөн қазақ халық ақындарының орны айрықша десек, ол ағат айтылған – дық емес. Бірден – бір шындық. Бұл орайда Балқы Базар, Кете Жүсіп, Қарасақал Ерімбет, Шораяқтың Омары, Майлы қожа, Мәдалы молда, Тұрмағамбет Ізтілеуов, Кенже қожа, Мұсабек Байзақов сияқты т.б. қазақ халық ақындарының есімін ерекше қуанышпен тілге аламыз.

Сондай – ақ, Молда Мұса, Ораз молда, Молла Мәнһиди Майликенти, Мәдәлі молда, Жүсіп қожа, Кенже қожа, Нұралы ақын сияқты т.б. Қаратау өңірі мен Сыр жағалауын мекен еткен ақындардың шығармаларына көңіл көзін қадасақ, онда олар – дың Шығыс Шайырларынаң, оның ішінде туысқан өзбек халқының ұлы ақыны Әлішер Науаи шығармаларынаң рухани нәр алғандығын байқау оншалық қиын емес.

Не шара?... Күні кешеге дейін, яғный, 73 жасап келмеске кеткен Кеңес өкіметі кезінде, ескі парсы – түркі тілінің әсерімен жазылған көптеген қазақ халық ақын – дарының шығармаларына мән берілмей, тіптен көңіл бөлінбей, ылғида оларды қағажу қалдырып келеген болатынбыз. Олардың көбі, өз шығармаларын жазып шығарғандықтан, оларды “Шайыр” деп қарап, тоталитарлық қоғамда, қылышынан қаны тамған коммунистік партияның обыз саясатының ықпалымен, оларды діни ұғыммен байланыстыра назар аударып, бір шетке ығыстырып қойған болатынбыз.

Ал, шынтуайтына келгенде “Шайыр” сөзі, орыс тіліндегі “Поэт” деген сөзбен іштей туысып, қабысып, астасып жатса да, “Шайыр” сөзіне шошына қарап, дінмен байланыстыра назар аудартты. Өйткені, Кеңестік дәуірде коммунистік идеология дінді «апиын» деп, түсіндірді де, күллі жұртшылықты дінсіз етуді мақсат тұтқан болатын. Болмаса, өз жанынан жазып шығарған, өз өлеңдерін хатқа түсірген ақындарды «ақын» деп қарамай, діншіл адам – нағыз молда ретінде танып, оларға шошына қарады.

Бұл ретте, күні бүгінге дейін халқымыз арасында оншалық таныс бола қоймаған, тәп тәуір қазақ ақыны болған Молла Мәнһиди Майликентидің (1868 – 1924), 1917 жылы тұңғыш рет Ташкентте басылып шыққан «Республикаға си» (“Тухва Жумхурият”) атты шығармалар жинағына назар аударсақ, біраз мәселенің мәні ашыла түспек. Мәселен ол өзі жайлы айта келіп: “Бар еді құдай берген аз шайырлық” (33-бет) деп, өзін ақын ретінде таныта түседі.

Расында да, X1X ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бас кезінде жасаған көптеген қазақ халық ақындары, оның ішінде Сыр жағалауы мен Жетісу өңірінде жасаған ақындар мен Сыр сүлейлері, қолдарына домбыра алып, той – жиындар да, жиылған күллі жұртшылық алдында, Шығыс шайырлары

тамсана жырлаған “Ләйлі – Мәжнүн”, “Фархад – Шырын”, “Тотынама”, “Жүсіп – Зылиқа”, “Шаһнама”, “Рустем”, “Ескендір”, “Сал – сал”, “Зархум”, “Тахир – Зұхра” секілді т.б. дастандарды кеңінен жырлап, қазақ халқының рухани игілігіне, мәдени байлығына айналдырған болатын.

Әсіресе, Фирдауси, Низами, Физули, Әлішер Науаи шығармаларынан үлгі – өнеге алған олар, бұл ұлы тұлғаларды өздеріне ұлағатты ұстаз ретінде танып, олардың шығармаларын жаңғырта жырлап отырғандары да болды.

Сөйтіп, Шығыс шайырлары жырлаған дастандар негізінде, өздері де дастандар шығарып, толғаулар жазып, тұңғыш рет қазақ әдебиеті тарихында, Шығыс тақырыбын жырлау мәселесіне ден қоя бастайды. Шығыстың жыр дүлдүлдерінің есімін ерекше құрметпен тілге алып, олардың шығармаларынан рухани нәр алғандығын жан – жан жақты аңғартып, өз өлең жолдарында олар есімдерін ерекше құрметпен тілге алған да болатын. Мәселен, Майлы қожа Сұлтан қожа ұлы өзінің “Толғау” атты өлеңінде:

Өзбектен өткен Науаи,
Тілдің кәусар гүлі еді.
Парсыдан өткен Фердауси,
Заманында дүр еді.

десе, тағы бір ойлы да отты өлең жолдарында;

Фердауси өтті дүниеден,
Тілдің кәусар гүлі боп.
Онан кейін Науаиы –
Басқа адаммен тең емес,
Салыстырсаң кем емес,
Ізі қалды жырының. –

деп, кемеңгер ақын Әлішер Науаиның ақындық арынын терең танып, оны өзінің өлең жолдарында ерекше ардақ тұтып, қуана тілге алады да, оның ақындық талантына бас иіп, тәнті болады.

Оның үстіне, Сыр сүлейлерінің бірі – Кенже қожа Құлмырзаев та, өзінің “Ақындар” атты жыр толғауында, Шығыс шайырларын ерекше ыстық ілтипатпен тілге ала келіп, Фердауси, Әлішер Науаи мен Физули талантына айрықша құрмет пен көңіл аударады. Мәселен ол;

Әуелгі шайыр Фердауси,
Артына назым тастаған.
Науаи менен Фзули –
Өзгеден озған пешқадам.

деп, олардың ақындық арынын, аса жоғары бағалайды.

Сөз орайы келгенде тағы бір айта кетерлік жәйт, Әлішер Науаи өзінің ғашықтық, сүйіспеншілік лирикаларында, сұлу қыздардың қасын – садаққа, еріндерін – қызғалдаққа, аузын – оймаққа, кірпігін – жайдың оғына, шашын – сүмбілге, жүрегін – қорамсаққа, тісін – дүрге балап, жыр жолдарына қосқан болса, Сыр бойының сүлейлері де, оның ішінде, ақын Шәді төре Жәңгіровтың да, Әлішер Науаи дәстүрін одан әрі жалғастырып, дәл солай жырлағандығын байқау, оншалық қиын емес. Мәселен ол:

Қасы – жай, шашы – сүмбіл аузы – ғұнша,
Нәзіктік – түзіктікте, белі – қылша.
Сымдай тән, нәзік бәдан, шірін забан,
Жүзінің зипалдығы – қызыл гүлше,-

дейді де, одан әрі тереңдей түсіп:

Тісі – дүр, аузы – ғұнша, көзі – нәркес,
Жүзі – гүл, шашы – сүмбіл, қиылған қас.

Белі – қыл, лебізі – бұлбұл, мұрны – пісте,
Дүниеде еш адам жоқ бұған ұқсас.

десе, тағы бір өлең жолдарында:

Қараса ұйықтап жатыр бір слу қыз,
Қасы – ай, кірпігі – оқ, шашы – құндыз.
Жүзінен нұры шығып шұғлаланған,
Ай мысал он төртінші яки жұлдыз.

деп, ұлы ақын Әлішер Науаи жырлағандай тамаша теңеулермен, образды, айшықты сөздермен өз өлеңдерін өрнектей түседі.

Оның үстіне Шәді төре Жәңгіров, өзбек жазба әдебиетінің негізін салған, тарлан ақын Әлішер Науаиның лирикалық шығармаларынан, ғашықтық жырларынан аса мол үлгі – өнеге алып, оны өзіне рухани ұстаз тұтынған десек, ол да артық айтқандық бола қоймас деген ойдамыз. Өйткені, оның өлеңдерінде Әлішер Науаи өлеңдерінің игі ықпалы жан – жақты аңғарыла түседі.

Тіптен, белгілі ақын Әріп Тіңірбергенов та (1856 – 1924) өзінің 1884 жылы жазған өлең жолдарының бірінде;

Інжуден отыз тісі, ерні – лағыл,
Ақ тамақ, алтын иек мойындары.

деп, қыздың көзін гауһарға, тісін – інжуге, ернін – лағылға, кірпігін – жаңа туған айға теңесе, тағы бір өлең жолдарында, бұл ойын одан әрі дамыта түсіп;

Қасың – мәт, ернің – әмзә, сәкін – көзің,
Үтірдей бармағыңыз, шәрбәт сөзің.
Тәштит пен таһиғаңды таба алмадым,
Таныстай кез келесің қайдан өзің.

деп, аса тамаша түйіндеулер жасайды.

Оның үстіне Әріп Тәңірбергенов өзінің, 1884 жылы жазған «Зияда – Шаһмұрат» атты аса көлемді хиссасында, Зияда қыздың әсем келбетін, сұлу көркін жан – жақты сипаттай келіп, «Бұраң бел, ерні – ақық, көзі – гауһар» десе, одан әрі қыз сипатын жандандыра түсіп; «Хорлының жаннан асқан аршын төсі, алтын иек, інжу басы» – деп те жыр жолдарына қоса, оқырмандарды тамсанта түседі.

Ақынның бұл қисса – дастаны, 1890 – 1912 жылдар аралығында, Қазан қаласында төрт рет басылып шығады. Сондай – ақ оның «Хисса Қожа Ғафан», «Хисса Таһир», «Хисса Баһром» сияқты т.б. хисса – дастандарында да, Шығыс ақындарының, оның ішінде Әлішер Науаи шықармаларының игі ықпалын, әсер – лерін анық аңғару мүмкіндігіне ие боламыз.

Бұл әрине, қазақ ақындарының, оның ішінде Сыр сүлейлерінің Әлішер Науаи шығармаларынан рухани нәр алып, оны өздерінің ұлағатты ұстазы ретінде таныған деуге болады. Міселен; Әріп Тәңірбергенов өз өлең жолдарында, Әлішер Науаи дастандарында кең көрініс тапқан қаһармандарының есімін де, өз өлең жолдарында жиы – жиы тілге алады. Мәселен ол;

Бұлардың зар тартқаны Ләйлі – Мәжнүн,
Ізденіп ақырында мансап қонған.
Зияда, Хорлы Ғайын, Фарход – Шырын,
Бұл күнде хабарым бар сондай жолдан.

деп, Шығыс шайырларының шығармаларынан хабардар екендігінде жасырмай, ашықтан – ашық тілге алады.

Жасыратыны жоқ, кемеңгер ақын Әлішер Науаи өзінің "Хамсасының" бірінші дастанын 1483 жылы "Хайратул – аброр", яғни "Жақсы адамдардың қайраттануы" атты шығармасын жазған болса, 1484 жылы

“Фархад – Шырын”, “Ләйлі – Мәжнүн”, “Сабаъй сайер” (“Жеті кезбе”), 1485 жылы “Садди Искандарий” (“Ескендір қорғаны”) сияқты дастандары мен тамаша ғазелдерін жазу мүмкіндігіне ие болған.

Ал, 1488 – 1500 жылдар аралығында бір жөн ғылыми зерттеу еңбектер жазумен бірге, тарихи мәнге ие шығармалар да жазады. Ұлы ғұламаның бұл шығармалары, өзбек әдебиеті мен мәдениеті тарихында ғана емес, әлем әдебиеті тарихында ерен орын иелейтін құнды да құнарлы дүниелер. Өйткені, кемеңгер қаламгердің “Тарихи мулки ажам”, (“Ажам хандарының тарихы”), “Холоти Сайид Хасан Ардашер”, “Рисолаи муаммо”, “Сирож – ул – Мусилимин” (“Мұсылмандық нұры”), “Мухокаматул – луғатайн” (“Екі тілдің таласы”) “Мезонул – авзон” (“Өлең өлшемі”), “Назм – ул – Жавохир” (“Гауһарлар тізбегі”) секілді т.б. ғылыми зерттеу еңбектері, күні бүгінге дейін өзінің ғылыми мәнін жоғалтқан емес.

Міне бұлардың бәрі, ұлы ақынның – кемеңгерлік тұлғасын, ұлылық сипаттарын одан әрі биіктете түсетін соны туындылары десек орынды ғой деп ойлаймыз.

Міне осындай ұлы тұлға, кемеңгер ақын 1441 жылдың 9 ақпанында дүниеге келіп, 1501 жылдың 3 қаңтары күні Герат қаласында, 60 жасында бұл пәниді тәрк етіп, өмірден озады. Дегенмен де, ұлы ақын өзінің көркем туындылары мен өзбек халқы арасында ғана үлкен орын иелеп қалмай, ол туысқан халықтар арасында да, оның ішінде іргелес отырған қазақ халқа арасында да өз ақынындай сүйіп оқылып, ол жәйлі сүйсіне пікірлер білдірілген ақын екендігін, біз жоғары да көріп өттік.

Солай екен, ұлы ақынның өзі өлсе де, өз соңына қалдырған көркем поэтикалық шығармаларымен, ғылми зерттеу еңбектерімен, әлем әдебиеті тарихында ерен орын иелеумен бірге, бүкіл әлем халтары арасында мәңгі жасай бермек.

Сондықтан да, кемеңгер ақынның шығармалары тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып, қазақ халқының рухани игілігіне айналуы, XX ғасырдың 40 – жылдары – ның соңына тау кезеңге тура келеді деуге болады. Мәселен: ғұлама ақынның “Таңдамалы өлеңдер” жинағы, тұңғыш рет “Әлішер Науаи” деген атпен 1948 жылы, оның 500 жылдық мерей тойына орай, Алматыда жарық көрген болатын. Онда, ақынның бір жөн ғазелдері мен лирикалық өлеңдері, кейбір дастандарынан үзінділерді – Әбділдә Тәжебаев, Өтебай Тұрманжанов, Қалижан Бекхожин, Сағын – ғали Сейітов сияқты т.б. ақындар қазақ тіліне аударып, қазақ халқының рухани игілігіне айлдандырады. Бұл ретте ақынның «Ләйлі – Мажнұн», “Фархад – Шырын” сияқты дастандарынан үзінділер аударылған болса, жинақтың “Алғы сөзін” дархан дарын, ғұлама ғалым, академик Мұхтар Омархан ұлы Әуезов жазған болатын.

Соңыра, ұлы ақынның бес дастаннан тұратын “Хамсасынан”, “Ескендір қорғаны” атты дастанын, 1980 жылы аса талантты ақын Несіпбек Айтов аудармасында, қазақ оқырмандары аса үлкен сүйіспеншілік пен қуана қарсы алды.

Оның үстіне, 1968 жылы ұлы ақынның 525 жылдық мерей тойы, Қазақстан Республикасы көлемінде, өз ақыны ретінде танылып, кеңінен атап өтілді. Нәтижеде, қазақ газет – журналдарында ұлы ақынның өлеңдері қазақ тілінде жаряланумен бірге, ұлы тұлға туралы, оның ақындық әлемі жайлы бір жөн мақалалар да жаряланды. Тіптен, 525 жылдығына орай “Қазақ әдебиеті” газетінің 40 – санында арнайы бет беріліп, онда филология ғылымының кандидаттары, доцент Әбіхас Тәжімұратовтың “Шығыстың жарық жұлдызы”, белгілі ғалым Көбей Сейдахановтың «Әлішердің “Хамасасы” атты мақалаларымен бірге, ғазелдерінен үзінділер аударылып басылған болатын. Әрі, белгілі әдебиет зерттеушісі, сыншы ғалым, Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының кореспондент мүшесі, профессор Есмағамбет Исмайылов та, өзінің «Науаи және қазақ әдебиеті» деген сияқты мақаласын жарылап, ұлы ақынның қазақ шайырларына тигізген игі ықпалдарын да сөз еткен болатын.

Реті келгенде тағы бір ескерте кетерлік жәйт, ақын өлеңдерін қазақ жұртшылы – ғына жеткізуде – Әбділдә Тәжібаев, Қалижан Бекхожин, Өтебай Тұрманжанов, Қуандық Шаңғытбаев, Жақан Сыздықов, Ғафу Қайырбеков, Сағи Жиенбаев, Қадыр Мырзалиев, Қайрат Жұмағалиев сияқты т.б. ақындардың еңбегі ерекше екендігін тілге алған жөн ғой деп ойлаймыз.

Әрі, кемеңгер ақын жәйлі академик Мұхтар Әуезов “Әлішер Науаи”, Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Исмаилов секілді жазушы, ғалымдармен бірге, Рахманқұл Бердібаев «Әлішер Навой», Ысқақ Дүйсенбаев, Сағынғали Сейітов секілді т.б. ғұлама ғалымдардың бір жөн мақалалары да жарық көрді.

Сондай – ақ, филология ғылымдарының докторы, профессор Өтеген Күмісбаев – тың “Шығыс шайырлары” атты еңбегімен бірге, осы жолдардың иесі – Қалдыбек Сейдановтың “Мір Әлішер – асыл сөздің пірі”, “Науаи және қазақ әдебиеті”, “Асыл сөздің атасы”, «Науаи және қазақ әдебиеті», «Науаи және Абай», «Поэзия падишасы» сияқты т.б. қазақ баспасөздерінде жаряланған бір жөн мақалаларды еске алу лазым деп ойлаймыз.

Солай екен, ұлы ақын Әлішер Науаиның кемеңгерлік тұлғасы, оның өміршең әдеби мұралары, жылдар, ғасырлар өткен сайын қазақ халқының да рухани игілігіне, мәдени байлығына айналып, оның даналығы мен даралығы, ұлылығы мен дархан дарындығы айқындала бермек.

Сондықтан да, ұлы ақынның 500, 525, 530, 540, 550, 560 жылдық мерей тойларының қазақ халқы арасында ерекше серпіліспен атап өтілуінің өзі, қазақ халқының туысқан өзбек халқының ұлы ақыны, кемеңгер көсемі – Әлішер Науаиыға деген сүйіспеншілігі болса, екіншіден бұл туысқан өзбек халқына деген ыстық ықылас пен туысқандық ілтипаттпрының да бірден – бір жемісі деуге болады.

Әрине бұл – қазақ, өзбек халықтары арасындағы достық қарым – қатынастар мен игі де ізгі байланыстарды, туысқандық мерейлі сезімдерді одан әрі жетілдіріп, кең өріс алдыра түсуде бірден – бір нәрлі тыныс болумен бірге, түбі бірге туысқан екі халықтың мызғымас бірлігін, достығын дамыта түсуінде де ерекше мәнге ие болмақ. Әрі, өзбек – қазақ әдеби-мәдени байланыстарының жаңа-жаңа қырларының ашылуында да өз жемісін бере түспек.

СҮЙЕРҚҰЛ Б.М.
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д.,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Алматы, Қазақстан,
akbotakoz@mail.ru

САДЫҚОВА М.С.
1 курс магистранты,
филология және әлем тілдері факультеті
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы, Қазақстан
m.serikqyzy@tilbilimi.kz

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ЕР/ӘЙЕЛ» СЕМАНТИКАЛЫҚ ОППОЗИЦИЯСЫН АЙШЫҚТАЙТЫН ЫРЫМ-ТЫЙЫМДАРДЫҢ ГЕНЕЗИСІ
(«Адам ата мен Хауа ана» қиссасының материалында)

Түйін. *Мақалада «Адам ата мен Хауа ана» қиссасынның материалынан алынған мысалдар негізінде қазақ тіліндегі ер мен әйел адамға қатысты кейбір ырым-тыйымдардың шығу себептері қарастырылып, қазіргі кездегі ырым-тыйымдармен салыстырылды.*

Түйін сөздер: *семантика, семантикалық оппозиция, тілдік бірліктер, антонимия, Адам ата, Хауа ана.*

Резюме. *В статье рассматривается генезис суеверий и запретов, относящихся к оппозиции «Мужчина» и «Женщина» в казахском языке на основе материала «Адам ата и Хауа ана», также проводится сравнительный анализ современных суеверий и запретов с материалом хиссы.*

Ключевые слова*: семантика, семантическая оппозиция, языковые единицы, антонимия, Адам, Ева.*

Summary. *This article discusses the genesis of signs and beliefs which represents the semantic opposition of a man/woman in the Kazakh language on the basis of materials of the hissa "Adam Ata and Haua Ana, given a comparative analysis of the modern subjects and beliefs.*

Keywords: *semantics, semantic opposition, language units, antonym, Adam, Eve.*

Семантика термині грекше semanticos – *мағыналы, мағына беруші* дегенді білдіреді.

Семантикалық оппозицияға зерттеушілер мынадай анықтама береді: «Антоним сөздер және жалпы антонимия құбылысы (синоним сөздер сияқты) ауызша немесе жазбаша сөзжұмсам барысында тілдік бірліктің ақпараттық әлеуетін барынша арттыруға ықпал етеді. Антонимдерді қолдану сөзжұмсамның мәнерлілігін арттырады және семантикалық жағынан байыта түседі. Бұл, әсіресе, поэтикалық мәтінде айқынырақ байқалады. Ал тіл білімінің лингвосемиотика саласында мұны *семантикалық оппозициялар* деген ортақ ұғым төңірегіне топтастыруға болады. Лингвистикадағы оппозиция – структурализмдегі мәнайырым үшін маңызды ұғымдардың бірі ретінде түсініледі. Тұрпат межесі бірліктерінің арасындағы мұндай айырымға мазмұн межесіндегі бірліктердің айырмашылықтары да сәйкес келеді. Лингвосемиотикада оппозиция ұғымы тілдік бірліктерді (инварианттар) және олардың варианттарын бөліп көрсету үшін қолданылады. Мұндағы басты ерекшелік мынада:

– инварианттар бір бірімен оппозитивтік қатынастарға түсе алады, яғни олар бір біріне толықтай қарама-қарсы қойылады;

– ал варианттарда мұндай қабілет, мүмкіндік, әлеует жоқ, болмайды, демек, олардың арасындағы қатынастар бейоппозитивті болады» [1, 41-б.].

Антонимия құбылысын арнайы зерттеген профессор А.Қ. Жұмабекова тілдік және логикалық қарама қарсылықтардың арақатынасын былайша түсіндіреді: «Логическая противоположность служит для выражения определенных отношений между понятиями. Языковая противоположенность, являясь производной от логической, отражает в языке существенные с точки зрения человеческого сознания различия в предметах и явлениях объективного мира и реализуется в антонимических оппозициях» [2, 12-б.].

Ерлі-зайыптылардың ортологиялық ерекшеліктері, отбасындағы орны, әлеуметтік, құқықтық мәртебелері исламға дейінгі ежелгі мәдениетпен және ислам мәдениетімен байланысты орнықты [3, 17-б.].

Жалпы атауы «адам» болғанымен ер мен әйел әрқайсысы өзіне тән қасиеттерімен ерекшеленеді. Егер бір-бірінен ешқандай айырмашылығы жоқ, өзара тең жаратылыс болғанда, Құдай тағала еркек/әйел етіп бөліп жатпай, бәрін біркелкі әйел, болмаса біркелкі еркек етіп жаратар еді ғой. Бірақ әрқайсысы бөлек жаратылыс болғанымен, бұл екеуі бір-бірін толықтырып, өзіне тән ерекшеліктерімен өзгесінің артық-кемін жасырып отырады. Соған байланысты тілімізде *«екі жарты – бір бүтін»* деген тілдік бірлік қалыптасқан. Бұл екеуі бірігіп, әрқайсысы өзіне тән міндетін дұрыс атқарған кезде ғана дүниеге саналы ұрпақ келіп, өздері де айналасына сыйлы болып, о дүние мен бұ дүниенің қуанышына бөленбек.

Дана халқымыз ежелден ұл мен қыз тәрбиесіне ерекше көңіл бөлген. Соған байланысты біздің ұлттық санамызда ұл бала ұрпақ жалғастырушы, отбасын асыраушы, ел-жұртын қорғаушы саналып, алпыстағы әже алты жасар ұлдың алдын кесіп өтпеген. Ал қыз баланы қонақ, жат жұрттық, ата-анасының өзге үйдегі айнасы деп білген. Ұрпақ тәрбиесіне асқан жауапкершілікпен қарайтын ата-бабамыз бала күнімізден ненің дұрыс, ненің бұрыс екенін түрлі ырымдар мен тыйымдар арқылы, алуан түрлі аңыздар мен әңгімелер арқылы жеткізіп, бойымызға сіңіріп отырған.

Қазіргі қоғамда қолданылып жүрген кейбір ырым-тыйымдар сонау адамзат жаратылған кезден бастау алады.

Профессор Б. Сағындықұлы тәржімалаған «Адам ата мен Хауа ана» қиссасында мынандай мәлімет бар:

«...Адам ʼалайһи с-салам сонда отырып құрма мен жүзім жеді. Өзге тағамдардан ауыз тиді. Пейіштің ауасы жұпар, іші көрсе көз тоймайтындай тартымды еді. Тәтті сулар, шырын сусындар барлық кезде даяр тұратын. Отырып алып бір тәтті қиялға түсті. Егер бір жұбым болса, онымен жақын дос әрі туыс болсам, дәулет пен ғизатты бірге көріп, сауық-сайранды бірге салсақ деп армандады. Сол уақыт талма-тал түс еді, ұйқы жеңе бастады. Ұйықтар-ұйықтамастан-ақ Хақ субхана уа тағала Жебірейіл ʼалайһи с-саламға әмір етті: «Адамның сол қабырғасын алып, өзі сияқты бір сурет жаса. Ол оған лайықты болар. Адамның барлық ұрпағы содан пайда болар. Жебірейіл ʼалайһи с-салам Хақ субхана уа тағаланың әмірі қандай болса, дәл сондай етіп орындайтын. Адам ʼалайһи с-саламның бойына, денесіне құрылымына ұқсатып жасады. Алайда бірнеше жерлері Адам ʼалайһи с-саламға ұқсамады. Мәселен, терісі жұп-жұқа, реңі саф таза, денесі жұп-жұмыр еді. Хазірет Адам ояу болса денесі ауыратын еді. Осы себепті Адам ʼалайһи с-салам Хауаны дұшпан көріп, оған шапағат жасамас еді. Ал егер қатты ұйқыда болса, өзінен жаратылғанын білмес еді. Егер басқа бір нәрседен жаратылса, Адам ʼалайһи с-салам оны жақсы көрмес еді. Қашанда от пен су, Адам мен хайуан, мұсылман мен кәпір бір-біріне үйлеспейді. Құдай тағала Хауа ананы хазірет Адамның бүйіріндегі қисық қабырғадан жаратқан» [4, 259-б.]. Әйел ердің қисық қабырғасынан жаратылған. Қабырға адам ағзасының жүрек, өкпе, асқазан сияқты ең маңызды мүшелеріне қорғаныш қызметін атқаратыны мәлім. Ғалым Н. Уәли: Хауа ананың басқа бір бөтен заттан емес, Адам атаның қабырға сүйегінен жаратылуының діни санадағы түп мәні (протосемантикасы) «олардың бір-біріне бөтендігі жоқ, сондықтан жұптасып отбасын бірге құру бұйырған» деген мағынаны аңғартады. Дәстүрлі қазақ қоғамының діни санасында осы түсінік басым екенін айтады [3, 17-б.]. Сол себепті әйелдің ер азаматтың қабырғасынан жаратылғаны тегін емес.

Сыр сүлейі Тұрмағанбет ақын: *Әйел көктен түскен жоқ, Ол – еркектің баласы. Еркек жерден шыққан жоқ, Әйел – оның анасы,* – дегеніндей, әйел мен еркектің бір-бірінсіз күні қараң. Тілімізде *«қабырғасымен кеңесу»* деген тіркес бар. Ер адам кей мәселені әйелімен ақылдасатын кезде қолданады. Қалай алсақ та, ер мен әйел бір-бірін толықтырып отырады. Осыған орай халқымызда *«Әйел – ерінің айнасы»,*– деген аталы сөз бар. Бұл – әйелдеріңе жақсы қараңдар, олардың бақытты болып жүруіне жағдай жасаңдар деген сөз. Ата дініміз исламда да осылай делінеді. Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с) хадистерінің бірінде: «Әйел қабырғадан жаратылған. Егер сен осы қисық сүйекті түзетуге әрекеттенсең, оны сындырып аласың. Сондықтан әйелге әрқашан жылы сөйлеуге тырыс»,– деген өсиет айтылыпты.

«Әлқисса, Хазірет Хауа өзінен жаратылғаны үшін Адам ʼалайһи с-салам көңіліне мейірім, махаббат түсті. Хазірет Хауа теңдесі жоқ асқан сұлу еді. Ондағы көрік пен әдемілік бірде-бір мақұлқатта жоқ болатын. Құдай тағала адамға тән сұлулықты жүз бөлікке бөлді. Оның тоқсан тоғызын Хауаға берді. Қалған бір бөлікті тағы жүз бөлікке бөлді. Тоқсан тоғызын Хазірет Жүсіпке берді, одан қалған бір бөлікті және жүз бөлікке бөлді. Тоқсан тоғызын Мұхаммед ʼалайһи с-саламға, Хадиша Кабриге, Фатимаға және Зуһраға берді. Ең соңғы бір бөлікті ғаламға берді. Сөйтіп, Адам ʼалайһи с-салам хазірет Хауа ананы айнымаған өз суретіндей көріп, көңілі ауып, барынша ынтызар

болып қалды. «Маған жақын кел», – деді. Хазірет Хауа қабыл қылмады. Ақыр соңында Адам ʼалайһи с-салам түрегеліп Хауаның қасына барды. Ер кісінің әйелдің қасына алдымен баруы содан қалды. Алайда қиямет күні әйелдер еркектердің қасына барады» [4, 261-б.].

Ер мен әйел арасындағы қарым-қатынас өте күрделі әрі өте нәзік. Оның өзіндік қыр-сыры көп. Мысалы, қазақ әйелі ешқашан өзі ер адамның алдына барып сезімін білдірмеген. Еркектің таңдауымен, қалауымен өмір сүрген. Тек текті ұрпақтың, ханның қызы (егер жалғыз қызы ғана бар болса) өзіне сай, дәулеті мен сәні келіскен, ақылы мен ажары сай жігітті таңдауға мүдделі болған. Онда да оны көпшілік жағдайда әкесі таңдап берген. Бүгінгі таңда қаракөз қазақ қыздары «мен өз теңімді іздеймін» деп сан мыңдаған, миллиондаған халықтың алдына шығып, жарияға жар салып жүр. Сол қыздардың құлағына алтын сырға. Халқымызда ешқашан қыз бала өзі тікелей, бұлай ашық түрде жігіт, күйеу іздемеген. Жастардың санасын улау, қоғамдық сананы дүрліктіре бұрмалау негізінде көгілдір экранымыздан көрсетіліп жүрген аты шулы «Қалаулым», «Кел, келінім» сынды бағдарламалар біздің ділімізге жат дүние ретінде, эфирден алынып тасталуы тиіс. Қазақ қыздары атам заманнан келе жатқан қарапайым ғана әдеп ережелеріне көңіл бөлгені жөн.

«Адам ʼалайһи с-салам хазірет Хауаға аңсары ауған кезде Жебірейірл ʼалайһи с-салам келіп айтты: «Ей, Адам, әуейілікті қой. Көп шыдамсыздық жасама. Неке кесілмейінше, рұқсат етілмейді» [4, 264-б.]. Бұл да қазақ халқына тән тағы бір тәрбиенің көрінісі. Қазақ қызы ешқашан некесіз бала таппаған... Адамзат жаратылған кездің өзінде-ақ бұл нәрсеге тыйым салынған. Сондықтан да ата-бабамыз *«қызға қырық үйден тыйым»*, *«қызыңды бөтен үйге қондырма, ұлыңды бөтен үйден тойдырма»,*– деп екі-ақ ауыз сөзбен үлкен мәселенің алдын алып, ескертіп отырған.

Қоғамда қалыптасып келе жатқан тағы бір келеңсіздік осы жерде көрініс береді. «Жетесіз жастан некесіз бала туады», – дейді халқымыз. Жас қыздардың ойнақтап жүріп от басқан, оң босағада отырып жүкті болып, тіпті сол баланы кез келген жерге тастап кеткендігі туралы оқиғаларды жиі естіп жүрміз. Мұндай жағдайдың көбейгені соншалық, тіпті оған құлағымыз да үйреніп, таңғалмайтын дәрежеге жеттік. Бұл – өте аянышты жағдай. Батысқа жөнсіз еліктеу, жастар санасына, біздің ұлтымыздың менталдық ерекшелігіне мүлде жат көптеген нәрсені сіңіріп келеді. Өмірдің, тұрмыс-тіршілігіміздің қай саласын алсақ та, ата дініміз исламда, қала берді дала заңында, ата-апаларымыздан қалған нақыл сөздерде айқын көрініс тапқаны мәлім. Тек осыған жіті назар аударғанымыз жөн.

«Адам ʼалайһи с-саламға лебіз келді: «Ей, Адам! Мен саған қаншама игіліктерді көрсеттім. Ал сен сөйтіп менің әмірімді орындамадың. Сол үшін өзіңді он нәрсеге кіріптар етіп отырмын. Ешқашан бұдан құтыла алмайсың. Жалаңаш боласың...» [4, 269-б.]. Пейіште жүрген кезде адамның үстінде ең әдемі киімдер болған. Кейіннен қателік жасап, пейіштен қуылған кезде, оның үстіндегі киімін шешіп алған... (адамның тырнағы сол бейіштегі киімнің жұрнағы деген сөз бар...), содан бері адам киім киіп жүруге мәжбүр болды. Әурет жерін жұрт көзінен жасырып жүру міндеттелді. Жалаңаш жүру әдепсіздікке жатады. Басқа жаратылыстың барлығында табиғи қорғаныш, терісі бар. *«Қарының ашады...»* [4, 270-б.]. Адам алғаш пейіште өмір сүрген кезде қарын ашу сезімін сезінбеген еді. Кейін пейіштен қуылған соң, қарыны ашып, уақ уағымен қоректенуге мәжбүр болды. Бұған байланысты тілімізде *«құ құлқынның қамы», «қарынын тойдырудың жайы», «ақ түйенің қарыны жарылды», «қарыны тоқ, көйлегі көк»* сынды тіркестер бар. *«Терің әлжуаз болады»* [4, 271-б.]. Тіліміздегі *«жон терісінен таспа тілді»* тіркестері тек адамға қатысты айтылады. Себебі, адам терісі басқа тіршілік иелеріне қарағанда әлдеқайда жұқа, нәзік. Терімізді кішкене ғана ағаштың, тікеннің өзі де жаралап кететіні осы себепті.

«...Шайтанның дұшпандығына кезігесің...» [4, 271-б.]. Адамның кез келген тірлігіне шайтан араласып, жаман ой салып отырады екен. Сондықтан тура жолдан тайған адамдарға қатысты *«шайтаны азғырды»* деп, кенеттен алдынан шығып қалған адамға *«сайтанның сапалағындай сап етті...»* деп жатамыз. Сонымен қатар «жыны қозып», ызаланған адамға *«сайтаны ұстады»* деп, қырсық шалып, жаза басқан адамға қатысты *«шайтаны шатастырды»* [5, 203-б.] деген тіркестерді қолданамыз.

«Ісің бүкіл ғаламға жария болады» [4, 271-б.]. Тіліміздегі *«түстік жерге өтірік айтсаң, кешке өзіңмен барады», «әкеңнің өлгенін жасырсаң, көмгенін қайтесің?», «отыз тістен шыққан сөз, отыз рулы елге тарайды»,*– деген мақал-мәтелдер осыған дәлел бола алады.

«...Тамақ табу үшін жүз мың қорлық және зорлық көресің. Қолыңды күлдіретпей, бір рет те нан жей алмайсың» [4, 271-б.]. Адам баласы жейтін қорегін басқа тіршілік иелеріне қарағанда көп еңбектеніп, маңдай терін сіңіріп барып, бір-ақ жейді. *«Еңбекпен тапқан нан тәтті», «адал еңбекпен*

мал іздемек – арлы адамның ісі» (Абай), *«Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, қардың суы секілді тез суалар»* (Абай) дегендей адал еңбекпен келген мал ғана адамға дәулет болып бітеді. Осындай нақыл сөздер арқылы ата-бабамыз ұрпағын адал еңбекке баулыған.

«*Одан кейін Хауаға әуез келді: «Ей, Хауа! Сені, әмірге мойын ұсынбаушылығыңның сұмдығынан он алты бәлеге тәуелді еттім. Бірінші. Ердің михнаты»* [4, 272-б.]. Жалпы қазақ ұғымында әйел ерінен бір саты төмен тұрады. «Алтын басты әйелден, бақыр басты еркек артық», Бұл ой дініміз исламда да қолданылады. «Дәстүрлі ортаның әйел құны мен құқығы жайлы ұстанымдарында отбасы мүшелерін материалдық игілікпен қамтамасыз ету ер адамға жүктелгендіктен, әйел адамға құқықтық материалдық артық міндеттеме жүктемейді. Этномәдени дәстүрдегі талап пен діни ұстанымдарға байланысты, социумның санасындағы түсінік бойынша, әйелдің міндеті – дүниеге ұрпақ әкелу, ұрпақ тәрбиелеу» [6, 219-б.]. *«Ердің өкімі мен әмірінде болуы. Ажырасу ердің ықтиярында болу. Мирастан аз үлес алу»* [3, 272-б.]. «Дәстүрлі құқықтық ғұрыптағы әдеттік құқық пен шариғат белгілеп берген ереже-қағидаларға сәйкес «әйел құны, ерлер құнының жартысына тең» [6, 221-б.]. «Жеті жарғыда» жазылған осы бір заң, әйел мен ердің орнын айқындап береді. Сонымен қатар дастарқан басында алты жасар ұл бала отырса да әйел адам ас қайырмайды... бұл қазақтың ер адамды сыйлаудағы маңызды ғұрыптық дәстүрі болып табылады. «*Куәлікке жарамау. Ақылының аз болуы. Құрмет-ғиззаттан мақұрым болу. Уахи (Алланың құпия сырларды ашуы) ілһамнан (Алланың сүйген пендесіне білдірген аяндары) мақұрым болу. Имам болуға жарамайтындығы. Көпшілікпен оқитын намаздарға қатыса алмайтындығы. Айт намазына қатыса алмайтындығы. Жаназа намазына қатыса алмайтындығы»* [4, 274-б.]. Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) кезінде әйелдер мешітте парыз намаздарын оқитын, жұма және айт намаздарына қатысатын. Ер кісілер –алдыңғы қатарларда, ал әйелдер – соңғы қатарда тұратын. Бастапқыда әйелдер мешіттің кез келген есігінен кіре алатын, бертін келе, Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) әйелдерге бөлек есік арнауды бұйырды. Қазіргі таңда бұл есік «әйелдерге арналған есік» деп аталады. Пайғамбарымыз (с.ғ.с.) хадисінде: «Әйелдердің мешітке баруына тыйым салмаңдар. Бірақ, үйінде оқығаны одан қайырлы (жақсы)», – деген. Тағы бір хадисте: «Әйелдердің ең ізгілері – мешіті үйінің ішінде болғаны», – деген [7]. Бұл – халқымыздың ділінде, санасында орныққан түсінік. Ер – түздің адамы болса, әйел сол үйдің берекесі мен жылуын сақтап, бала тәрбиесімен айналысып, отбасындағы береке мен татулыққа тікелей жауапты болған. Бұдан өзге әйел заты ерінің рұқсатынсыз үйінен ұзап шықпаған және жолдасы жоқ кезде үйіне қонақ қондырмаған.

«Патша болуға жарамайтындығы» [4, 274-б.]. Осы тұста жыраулар поэзиясындағы мына бір жыр жолдары еріксіз еске түседі:

«Қилы-қилы заман болар,
Қарағай басын шортан шалар.
Сиыр пұл болар,
Қатын би болар». Қазақта *«байтал шауып бәйге алмас»* деген сөз бар. Бұдан байтал жүйрік болмайды, бәйге алмайды деген ой тумауы керек. Керісінше, ең жүйрік жылқы ұрғашы малдан болатынын қазақ мәдениетіне зер сала қарағанда байқаймыз. Мәселе байталдың бәйгеге жаратылмағанында, оның жаратылыс мақсаты басқа екендігінде. Оның шешуін дана қазақ *«байтал мінсең, құлын жоқ»* деп алдымызға тартады. Байталдың «бәйгесі» басқа, ол құлындап, мал басын көбейтіп, ер жігіттің дәулеті мен сәулетін шалқытуға арналған [8]. Бұрынғы қазақта әйелдердің бәйгесі басқа еді: әйелдің қадір-қасиеті дүниеге ұрпақ әкелуімен өлшенетін. Бұқар бабамыз: *«баласы жоқ қатыннан лақтаған ешкі артық»,* – дейді. Ащы болса да, шындық. Жаратылыс мақсаты бойынша, лақтаған ешкі баласыз әйелден озып тұр. Қазіргі қазақ әйелі тіршіліктің бәйгесіне, мал табу мен мансаптың жолына мықтап кіріскен... Қазіргі қазақ отбасында дәстүрлі тәрбие жоқтың қасы. Бұл да қыз баланы моральдық және психологиялық тұрғыдан болашақ ана, болашақ жар ретінде дайындамаудың бір салдары деп ойлаймыз.

«Әлқисса, Адам ʾалайһи с-салам Сарандиб тауынан келіп түскен бойда шайтан ʾалайһи л-ла ʾна жер жүзіндегі жануарларға хабар береді: «Ей, жарандар! Жер жүзінде бір нәрсе пайда болды. Өте күшті. Ол сіздерді жұмсайды. Өлтірмесеңіздер, оның жапасынан құтыла алмайсыздар. Әйтпесе, күні ертең перзенттері көп болады, күштеріңіз жетпейді». Бір бөлек жыртқыштар жиылып келіп қамалады. Адам алайһи с-салам қорықты. Әуез келді: «Ей, Адам, иттің басын сипа. Иттің басын сипады. Ит ол жыртқыштарды қуалап, күш көрсеткендерін өлтірді. Опа қылған себепті ит адамға жолдас болды» [4, 278-б.]. демек, адамзат баласының жердегі ең алғашқы досы ит болған екен. Сондықтан болар әлі күнге дейін тілімізде мынандай тыйымдар бар.

Әйел кісі итке тас лақтырмайды. Бұлай істесе, әйел қолының берекесі қашады, ырысы кетеді деп ырымдаған.

Жаңа босанған әйел үйге кірген итке «шық» демейді. Бұлай істесе, тісі түсіп қалады, қайраты кемиді деп санаған.

«*Қияметке шейін ол шөптерді әйелдерге сәндік үшін пайдалану мирас болып қалды. Теңізге тамған жастары ғуһар мен жауһарға айналды деп айтады. Адам алайһи с-салам ұялғаны соншалық жоғары қарай алмайтын. Көзінен аққан жасты жабайы аңдар мен құстар, әртүрлі жануарлар ішуші еді. Қыста да қатпайтын. «Жақсы су» деп таласатын, шырындығын көп мадақ ететін. Адам алайһи с-салам «бұлар мені күлкі қылады» деп сенбейтін. Үн келді: «Ей, Адам, рас айтады. Ол су сенің көзіңнен, менің рахметім дариясынан келіп тұр. Рахметім дариясы жалпылама ашуға яки жылап-сықтауға бола келмейді. Көз бұлақтарыңды жай төгілген жас деп ұқпа». Бұл сөзден кейін жаны біраз тыныштады»* [4, 283-б.]. Халқымыздың тіліндегі *«жетімнің көз жасына қалма», «көз жасына қалу // обалына қалу»* сынды тіркестерге қарап-ақ, адамды себепсіз жылатпауға үндегенін көреміз. Адам қатты қайғырғанда немесе қуаныштан көзіне жас алады. Себепсіз жылаған адамды *«Орынсыз көз жасыңды көлдетпе, жаман ырым бастама», –* деп тыйып отырудың негізі осыдан бастау алса керек.

«*Әлқисса, жүкті болу мерзімі аяқталды. Босанды. Туылған ұл тез арада есейді. Барлық перзенттерінен ұяты мол, жуас, мінезі жібектей еді. Нұр камал ас-саруар маңдайының барлық дөңестерінен сәуле беріп, нұр шашып тұрады. Барлық перзенттерінен басым және ақылды еді. Адам алайһи ас-саламға ұқсайтын. Атын Шиш қойды. Шиш деген «Алланың білгірі» деген сөз. Құдай тағаланың хикметін өзге халықтан көп біледі деген мағына береді. Уақытымен балиғатқа жетті. Бір күні Жебірейіл алайһи с-салам келіп айтты: «Ей, Адам! Таңертең Шиштыал-Ағзам қауызына алып кел. Таңертең Шиштыал-Ағзам қауызына алып барды. Хазірет Жебірейіл құж-құж, топ-топ періштелермен келді. Айтты: «Ей, Шиш! Сенің маңдайыңда Нұр Мұхаммед Мұстафа салла алаһу алайһи уа саллам бар. Оны ықтияттап сақта. Қамқорлық жаса, көп құрмет көрсет. Оны имандылық жолында пайдалан. Нұр Мұхаммед кімге барса, сол ұқыптап, жақсы сақтасын, өзіне келген бақытты зая жіберіп алмасын. Ғасырдан ғасыр ауысып, ұрпақтан ұрпаққа жеткенде осы сөз күшінде қалсын», – деп уәде хат жаздырды. Мұны Жебірейіл алайһи с-салам Азбайтын қорапшаға салып Адам Мұстафа салла алаһу алайһи уа с-саллам қолына ұстатты. «Перзенттерің бұл уәде хатты білсін» деп өсиет етті. «Шиштен бастап Абдулла мен Әминаға дейін уәде хат осы болды» деп айтты. Нұр Мұхаммед с-салла алаһу алайһи уас-салам бір ердің кемерінен бір әйелдің жатырына ауысқанда қарғыс атқан шайтанды қамап тастайтын еді. Әлгі перзент өмірге келгеннен кейін оларды босатып жіберетін еді. Бұл Нұр басаруар (әлемнің негізі болған Алла нұры) сол кездің шариғатынан тысқары некесіз әйелде ешқашан болған емес»* [4, 285-б.]. Қазіргі қоғамда «өзі үшін бала табу» деген ұғым қалыптасты. Ділімізге үш қайнаса сорпасы қосылмайтын осы ұғымға қоғамның еті үйреніп бара жатқаны өкінішті. Әрине, кейбіріміз бауыр еті баласын қоқысқа тастап, не сырт елге сатып жүрген «көкек аналардан» гөрі, әкесіз бала тауып, оны «өзім жеткізем» деп үлкен тәуекелге барғандардың шешімін құптауымыз мүмкін. Бірақ дінімізде некесіз бала табу күнәлі іс болып саналған, халқымыз мұндай әйелді сүйегімізге таңба түсірді деп, ол туралы айтпауға, көпшілік көзіне шығармауға тырысқан.

Сонымен этномәдени ұжымның діни санасындағы түсінік бойынша, жұп болып, отбасын құру, ұрпақ өрбіту – Адам ата мен Хауа анадан қалған мирас. Жарық дүниеге жан иесін келтіру, оны өсіріп, тәрбиелеу – әйелдердің Хауа анадан бері келе жатқан, Алла тағала алдындағы аса зор жауапкершілігі мен міндеті. Сондықтан дәстүрлі қазақ қоғамында жасанды түсікке жол берілмеген. Ал ана мен баланы материалдық игіліктермен қамтамасыз ету –ер адамның Алла тағала алдындағы аса зор жауапкершілігі. Әйел-ананың әлеуметтік мәртебесі бұл жағынан ер адамнан жоғары тұрмаса, төмен болып есептелмейді [3, 19-б.].

Халқымыздың бала тәрбиесінде, үлкеннің кішіге ізеті мен кішінің үлкенге құрметі сынды құқықтық, этикалық нормаларды реттеуде Құран Кәрім аяттарын, шариғат заңдары мен Пайғамбар хадистерін негізге алғаны мәлім. Ислам дінінің ұстанымдарына қайшы келмейтін, сол діни шарттар өзіміздің ұлттық санамызға негізделіпп, байырғы наным-сенімдердің қайсыбірі ислам қағидаттарымен сәйкестендіріліп, отбасылық әдет-ғұрыптарда жарыса қолданылып келеді. Жаһандану заманы, XXI ғасыр, ғылым мен техниканың ғасыры деп жүрген бүгінгі қоғамда өз ұлтымызға тән рухани құндылықтарымыздан айырылып бара жатқан жоқпыз ба? Нағыз мәдениетті, ізгілікке баулитын тәрбиені, рухани тазалықты іздесек, ата сөзіне құлақ түргеніміз жөн. Себебі, он сегіз мың ғаламның

сыры қасиетті ана тілімізде екені – дәлелдеуді қажет етпейтін ақиқат! Қолымыздағы сол қазынаның қадірін кетірмей, көзіміздің қарашығындай сақтай білу – әрбіріміздің перзенттік борышымыз екенін естен шығармауға тиіспіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сүйеркұл Б. Хорезмидің «Мұхаббатнамесіндегі» (XIV ғ.) лингвосемиотикалық кеңістік. – Алматы, 2011.
2. Жұмабекова А. Оппозитивный анализ антонимических единиц казахского и русского языков. Автореф. дисс. ... канд. филол. н., Алматы, 1995 г.
3. Уәли Н. Әйелдердің мифтік санадағы бейнесінің паремиологизмдердегі көрінісі (репрезенттелуі) // Жалпы тіл білімі және түркі тілдерінің өзекті мәселелері. – Астана, 2010 ж.
4. Сағындықұлы Б. Ғаламның ғажайып сырлары. «Адам ата мен Хауа ана» қиссасы. – Алматы, 1997 ж.
5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық. – Алматы, 2011 ж.
6. Қайдар Ә. Халық даналығы. – Алматы, 2004 ж.
7. www.islamdini.kz сайты
8. www.hashing.com сайты

ТЕКТІҒҰЛ Ж.О.
филол. ғ. д., профессор
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
t.khamza@mail.ru

БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б.
филология мамандығының докторанты
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
ba_ainura85@mail.ru

ТІЛ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ТАСЫМАЛДАУШЫ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ

Аннотация. *Мақалада тіл мен мәдениеттің арақатынасы мәселесі, тілдің мәдениеттің рухани құндылықтарын тасымалдап, таратудың ең тиімді құралы бола алатындығы сөз болады. Сондай-ақ тіл – ішкімәдениет пен мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асырудың әмбебап құралы болумен қатар, көптеген мәдени элементтердің өмір сүруіне(халық ауыз әдебиеті, халық әні, ұлттық әдебиет, театр) тікелей ықпал ететіндігі белгілі. Мұндай ойды ауызша немесе жазып қалдыру тек белгілі бір мәлімет пен ақпарат алмасуды ғана емес, адамзаттың ұзақ қазыналарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік берді.Солардың қатарына көне түркі жазба ескерткіштерін, яғни уақыт кеңістігіндегі тарихи мәдени-тілдік мұраларды сақтаушы, этномәдени байланыстардың куәгері, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының салт-дәстүрлерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші ескі жазбалар тілін жатқызуға болады.*

Кілт сөздер: *тілдік таңба, мәдениет, трансляция, құндылық, коммуникация.*

Аннотация. *В статье обсуждается связь между языком и культурой и предполагается, что язык может быть наиболее эффективным средством передачи и распространения духовных ценностей культуры. Он также известен как универсальный инструмент для развития межкультурной и межкультурной коммуникации, а также существования многих культурных элементов (национальный фольклор, народная песня, национальная литература, театр). Устная или письменная такая идея позволила не только обмениваться определенной информацией и информацией, но и передавать древние тюркские сокровища из поколения в поколение, включая древние тюркские письменные памятники, хранителя исторического культурного и языкового наследия во времени, свидетеля этнокультурных связей, можно сослаться на древний письменный язык, который можно использовать для передачи традиций казахского народа из поколения в поколение.*

Ключевые слова*: языковой символ, культура, перевод, ценность, общение.*

Abstract. *The article discusses the relationship between language and culture, and assumes that language can be the most effective means of transporting and spreading the spiritual values of culture. It is also known as the universal instrument for the development of intercultural and intercultural communication, as well as the existence of many cultural elements (national folklore, folk song, national literature, theater). Oral or written such an idea allowed not only to exchange certain information and information, but also to convey the ancient Turkic treasures from generation to generation. These include the ancient Turkic written monuments, the keeper of historical cultural and linguistic heritage in time, the witness of ethno-cultural relations, it is possible to refer to the ancient language of writing, which can be used to convey the traditions of the Kazakh people from generation to generation.*

Keywords: *linguistic symbol, culture, translation, value, communication.*

Кіріспе.Трансляция немесе рухани құндылықтардың таралуы мәселесі тіл мен мәдениеттің маңызды аспектілерін құрайды.Тіл мәдениетті объективтендірудің ең маңызды құралы бола отырып, шындықты рухани меңгерудің барлық сатыларына (жеке адам пайдаланатын рухани құндылықтарды өндіру мен сақтауда, оларды тарату мен қабылдауда) белсенді түрде қатысады.Өйткені тілдің таңбалық жүйесі ғана мәдениеттің рухани құндылықтарын тасымалдап, таратудың ең тиімді құралы бола алады.Тіл мен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты бөлшек пен бүтіннің қарым-қатынасы ретінде қарастыруға болады. Өйткені тіл әрі мәдениет компоненті, әрі мәдениет құралы болып табылады. Дегенмен, тіл бүтіндей алғанда мәдениетке қатысты дербес және тәуелсіз дербес семиотикалық жүйе ретінде де қарастырылуы мүмкін.Тілдің негізгі қасиеттерінің біріне оның ішкімәдениет пен мәдениетаралық қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік беретін әмбебаптығы жатады.

Тіл – адамдар арасындағы қарым-қатынастың негізгі құралы. Тілдің коммуникативтік функциясына сәйкес адамдар кез-келген қарым-қатынас түрлерін пайдалана алады.«Тіл қарым-қатынасқа арналған және оның негізгі құралы деп атауға болады. Соған ұқсас мәдениет те қоршаған ортаға бейімделудің

өзіндік адами тәсілі болғандықтан оны да коммуникация деп атауға болады, әрі бұдан тіл, мәдениет және коммуникацияның өзара байланысының табиғи және ажырамастай бірлікте екендігін көруге болады»[1,32 б.].Сонымен қатар тіл мәдениеттің негізгі тасымалдаушысы әрі қуатты таратушысы (трансляциясы) ретінде де қызмет етеді. Осылайша, тіл арқылы мәдениеттің барлық компоненттері көріне алады.Тілден тыс мәдениет жоқ, ал мәдениет өз дамуының әр кезеңінде символикалық түрге ие болып, өз көрінісін тілден ғана таба алады»[2,63 б.].

Вильгельм фон Гумбольдт XVIII ғасырдың басы мен XIX ғасырдың аяғында тіл доктринасын жасады.Гумбольдт тілді адам мен шексіз табиғат, жекелеген тұлғалар арасындағы делдал ретінде түсіне отырып, «тіл – бір жағынан, идея және қандай да бір тұлғаның сезімдік әрекетінің нәтижесі, екінші жағынан, бірі арқылы екіншісінің ашылуына – біреуі әрекет нәтижесінің себебі ретінде, екіншісі – символ ретінде ашылуына алып келуі мүмкін» деп жазады[3,5 б.].

«Еркіндік пен табиғи қажеттілік арасындағы таласты тәжірибе не ақыл-ой арқылы емес, тек символ арқылы ғана шешуге болады.Тіл – бұл болмыстағы «жеке» мен «жалпы», «объективті» мен «субъективті» секілді қарама-қарсылықтарды алып тастайтын рәміздер жүйесі».В.Гумбольдттың пікірінше, «ой мен сөздің өзара тәуелділігінен белгілі болғандай, тіл танылған, белгілі болған ақиқатты бейнелеу құралы ретінде емес, белгісіз бір нәрсені ашу құралы ретінде танылады.Оның үстіне, олардың айырмашылығы дыбыстар мен белгілер арасындағы айырмашылықта емес, әлемге деген көзқарастарында болып табылады.Әрбір жеке тұлғаның тілі оның әлемге деген жеке көзқарасын білдіреді және әлемнің мұндай көріністерінің тұтастығы адамзат үшін қол жетімді жалғыз ғана нәрсе –объективтілік түсінігін құрайды»[3,6 б.].Осылайша бүкіл адамзаттың субъективтілігі В.Гумбольдт үшін мәдениетте объективтілікке айналады.

Негізгі бөлім.Шынайылықты меңгерудің рухани нәтижелерін трансляциялау кеңістікте де, уақыт шегінде де жүзеге асырылуы мүмкін.Бірінші жағдайда, әңгіме хронологиялық тұрғыдан қатар өмір сүріп жатқан бірдей немесе әр түрлі этносаралық топтардың мүшелерін біріктіріп, көлденең этносаралық және ұлтаралық мәдени континуумдарды құруды қамтамасыз ететін синхронды аударма туралы болса, екіншісінде, этностың ұрпақаралық тарихи және мәдени сабақтастығына себепші болған, яғни мәдени тіктікті (вертикалды) жасаушы диахронды трансляция жайында болып отыр.

Мәдениет жетістіктерін тарату (трансляциялау) барысында оны жылдам,тез қабылдауды ғана мақсат етіп қоймай(салыстырыңыз:«айтылған сөз, атылған оқ»), кейіннен эстетикалық мәнін жете түсініп, ләззат алуға, яғни қайта қабылдауға мүмкіндік беретін мәдени құндылықтарды сақтау жағына да ерекше мән беру қажет болады.Сондықтан да бұл жерде рухани құндылықтарды сақтауға арналған мәдени-көпшілік орындар(кітапхана, мұражай, көркемсурет галереясы, фильмотека, фонотека, кинотека, мұрағаттар және т.б.) этностың мәдени жетілуінің көрсеткіші, оның тамыры мен дәстүріне деген көзқарасын бейнелейді.

Мәдени құндылықтарды тарату жүйесін (немесе трансляциялау) нақтылай отырып, М.Е.Ешич оның құрамынан: а) микроорта деңгейінде (отбасы, еңбек ұжымы және кез-келген басқа микросоциум) жүзеге асырылатын тікелей, институционалды емес құндылықтарды жеткізу;б) институционалдық тәрбиелеу және білім беру мекемелері: балаларға арналған мектепке дейінгі мекемелер, барлық типтегі және деңгейдегі мектептер, білім беру ұйымдары мен мекемелерін, бұқаралық байланыс жүйесін қоса анықтайды [4, 36 б.].

Бұл жерде мектептің маңыздылығын халықтың көпшілік бөлігі мен жастардың мектеп қабырғасында жеке этникалық және әлемдік рухани құндылықтарға сусындай алатындығынан көруге болады. Ең бастысы, мектеп олардың алғашқы өмір жолында жалпы адами тәжірибелерді үйренумен қатар, қазіргі заманғы құндылықтар мен ежелгі дәуірдің мәдени, рухани құндылықтарын тануына, өздерінің дүниетанымын, жалпы мәдени құзыреттілігін кеңейтуіне мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қоғамның мәдени дамуының үздіксіз жалғастығын жүзеге асырады.Мектепте алған білімдерінің арқасында адам тек қалыптасқан мәдени жетістіктердің тұтынушысы ғана емес, сондай-ақ этносішілік және этносаралық мәдени үдерістерді де жасаушы бола алады.

Тіл мен мәдениеттің өзара әрекетін анықтауда АҚШ-та Э.Холл қалыптастырған мәдениетаралық қарым-қатынас теориясының маңызы зор.Э.Холл мәдениетті коммуникация ретінде, ал коммуникацияны мәдениет ретінде қарастырады.

Коммуникация – бұл адамзат мәдениетінің дамуы үшін, қоғамдағы мәдени процестердің бірлігін қамтамасыз ету мен мәдени құндылықтарды сақтап, тарату үшін қажетті алғышарт.Тілдік коммуникация

– тілдің әртүрлі деңгейлері мен мәдениетіндегі таңбалық бірліктердің жүйесі және соның бөлшегі, компоненті.

Тіл – үздіксіз дамып және жетіліп отыратын әмбебап таңбалар жүйесі.Тілдік жүйенің эволюциясын ынталандырып отыратын импульстар тілді байланыс құралы ретінде пайдаланатын этноәлеуметтік ұжымда дүниеге келіп, оның әлеуметтік тапсырысымен реттеледі. Дегенмен оларды түпкілікті жүзеге асыру имманентті тілдік заңдылықтарға, дәстүрлі сипатқа ие «қалыпты» нормаларға сәйкес жүзеге асырылады.

Осылайша, тілдегі жаңашылдық қаншалықты батыл болғанымен, бұл коммуникативтік актісінің түсініктілігі қатаң талаптармен, әлеуметтік коммуникацияның мүдделерімен шектеледі.

Мәдени құндылықтарды трансляциялау және сақтау құралы ретінде тілді қолдану негізінен оның эволюциялық сипатымен, соның ішінде оның дамуының біртінділігімен айқындалады. Тілдік жүйенің осындай «икемді тұрақтылығы» шындықты рухани игеру нәтижелерін сол қоғамның ұрпақтарының қабылдауына мүмкіндік береді[5, 83 б.].

Мәдениетті сыртқа шығарып, таратушы құрал ретіндегі тілдің бірегейлігі келесі факторлармен анықталады:а) мәтінде графиктік, сондай-ақ дыбыстық фиксацияны пайдалану әр түрлі мәдениет түрлерінде қолданылатын ақпаратты көзбен шолу арқылы да, аудитивті қабылдауға да себепші болады[6,37 б.].Генетикалық тұрғыдан алғанда фольклордағы халықтық өнер туындыларының ауызша таралуында кеңінен қолданылатын дыбыстық фиксация алғашқы болып табылады.

Кейіннен жазудың пайда болуы тек кеңістік пен уақыт жағынан ажыраған субъектілердің коммуникациясын ғана мүмкін етіп қоймай, сондай-ақ, шығарманы өз жасаушысынан шеттетуге алып келіп, нақты және әлеуетті адресаттардың шеңберін кеңейтті, әрі оның мәнін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.Нәтижесінде мәтіннің құрылымымен қатар оны суреттеу құралдары да, мазмұны да күрделеніп кетті. Бұл динамиканы, атап айтқанда, XIVғасырдағы ежелгі Чех әдебиетінен анық көруге болады[7,122 б.].

XX ғасырда ақпараттың электронды құралдарының пайда болуына байланысты (радио, теледидар) жазбаша тіл ғана емес, ауызша тіл де жалпы этностық, этносаралық және тіпті халықаралық коммуникативтік байланыс құралына айналды.

Ақпаратты жазу мүмкіндігі пайда болғаннан бастап ақпарат алмасу тек ауызба-ауыз айтумен немесе әр түрлі қимылдармен ғана емес, оқу-жазу арқылы да беріле бастады. Оқи білу және ойын жазып жеткізе білу – адамзаттың сауаттылығының белгісі бола бастады. Ойды жазып қалдыру тек мәлімет пен ақпарат алмасу ғана емес, адамзаттың игі қазыналарын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік берді.

XV ғасырда мәліметті қағазға басып шығару станогының пайда болуы кітап шығару ісін жолға қойып, адамзаттың алтын ойларын тікелей көпшілікке жеткізуге мүмкіндік жасады. Кітаптарды, оқулықтарды көптеп басып шығару, көпшілік кітапханаларының ашылуы адамзатты жалпы сауаттылыққа жетелеп, мәдениеттің жаңа даму кезеңін бастады деуге болады.

XIX-XX ғасырлардағы телеграфтың, телефонның, радионың шығуы ақпаратты кез келген қашықтыққа жарық сәулесінің таралу жылдамдығымен жеткізуге мүмкіндік берді.

Қазіргі ғылымда «көне түркі жазбалары» деп танылып жүрген Орхон-Енисей тас жазуларын дәуірі жағынан VI-VIII ғасырлардан қалған ескерткіштер ретінде қарастырамыз.

Ескі жазбалар тілі – уақыт кеңістігіндегі тарихи мәдени-тілдік мұраларды сақтаушы, этномәдени байланыстардың куәгері, түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының салт-дәстүрлерін ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші болып табылады.

«Осы кезеңдегі ескерткіштер тілін зерттемей, бірқатар түркі тілдерінің тарихын зерттеу мүмкін емес. Егер мемлекеттің шығыс бөлігін мекендеген түркі тайпалары өздерінің келешек дамуында өте қолайлы жағдайға ие болып, осы әдебиетті ойдағыдай дамыта алса, ал осы тайпалардың қазіргі қазақ халқын құраған бір бөлігінің тағдыры басқаша қалыптасты.Сол кезде Алтын Орданың үлкен аумағында тұрып, ата-бабалары осы мәдениет пен әдеби тілдің жасалуына қатыса алмаған бірнеше тайпалар тарихи себептерге байланысты бірнеше ғасырлар бойы жазусыз, тек ауызша әдебиет түрі – фольклорды сақтап, көшпенді өмір салтын ұстанды.Мәдениет орталықтары жойылғаннан кейін қазақ халқының құрамына енген тайпалар Алтын Орданың аумағында тұратын түркітілдес тайпаларға ортақ әдеби тілден ажырап, тек өздерінің тайпалық тілдерін ғана сақтап қалды» [8,90 б.].

Көне жазбалар өзінің тіл, стиль табиғаты жағынан халықтың ауыз әдебиетімен, адам баласының сәбилік кезеңінен бері қарай келе жатқан, «фольклор дәстүрі» деп аталатын шығармашылық тәсілмен тығыз байланысты.

Сонымен, тіл өз тасымалдаушысын қалыптастырады. Әрбір ұлттық тіл өз ұлтын сипаттап қана қоймайды, әрі оны қалыптастырады.Басқаша айтқанда, тіл – сол ұлттық сипаттағы тілді жасауға өзіндік үлесін қосатын халық өкілін қалыптастырады.Бұл жерде тілдің ұлттық сипатын анықтаудың сенімді көздеріне фольклор немесе халық ауыз әдебиеті материалдарын жатқызуға болады.Дегенмен әрбір тілдің ұлттық сипатының ғылыми қолайлылығы мен сенімділігін растаушы сол халықтың ұлттық тілі болып табылатын болса, тіл өз тасымалдаушысын әрі сипаттайды, әрі қалыптастырады. Бұл – халықтық сипаттың ең объективті көрсеткіші.

Әлбетте, бұл негізгі мәдени жүкті көтеру тілдің лексика саласына (сөздер мен сөз тіркестері) тиесілі.Сол арқылы аталған тілде сөйлеушілердің әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады.Әсіресе бұл тілдің негізгі аспектілері –мақал-мәтелдерде, идиомалар мен фразеологизмдерде, яғни, халық даналығы, халықтың мәдени тәжірибесінің нәтижелері мол шоғырланған тілдік қабатында анық, айқын берілген.

Қазіргі уақытта ана тілінің бай сөздік қорын барынша тиімді қолдану ұлттық мәдениет пен оның ерекшеліктерін сақтап қалуға, таратуға негізгі алғышарт жасайды, өйткені мәдениеттің көптеген элементтерінің өмір сүруі осындай ана тіліміздің қолданыста болуымен(халық ауыз әдебиеті, халық әні, ұлттық әдебиет, театр) тікелей байланысты.Ал сондай ұлттық мәдениет пен аймақтық дәстүрлердің мазмұнын құрайтын рухани құндылықтарға – ана тілі мен біздің ата-бабамыздың парасатты өмірлік ұстанымдары, яғни адамгершілік салт-жоралары, еңбекті ұйымдастыру әдістері, адам өмірін көріктендіретін көркемөнер кәсіпшілігі, мерекелер, әдет-ғұрыптар, көпжанрлық фольклор және т.б.жатады.

Бұл жерде бізге жеткен мұралардың мазмұндық бөлігін бірінші кезекте тіл құрайтыны кездейсоқтық емес. Ана тілі, ұлттық тіл – ғасырлар тереңіндегі ақпараттарды жеткізуші ұлттық мәдениеттің өзіндік түрі.Кезінде К.Д. Ушинский ана тілінің халықтың бұрынғы, қазіргі және болашақ ұрпақтарын бір керемет тарихи тұтастыққа біріктіретін ең тірі байланыс екеніне назар аударған болатын.

Қорытынды.Олай болса,тіл мен мәдениетті сақтау, дамыту мен тарату (трансляциялау) мәселесі түркі тілдес елдерде, оның ішінде Қазақстанда және бүкіл әлемде ең маңызды әлеуметтік-мәдени мәселелердің бірі болып табылады.Бүгінгі күні адамдардың жаңа құндылықтарды ашып қана қоймай, басқа ұлттардың мәдени призмасы арқылы жалпыадамзат құндылықтарына араласуы, адамдар арасындағы қарым-қатынас пен мәдениетаралық қарым-қатынастарды үйренуі маңызды дүниеге айналып отыр. Бұл маңызды тапсырманы тиімді жүзеге асыру үшін қоғамдағы тіл мен мәдениеттанудың әлеуметтік маңыздылығын арттыра отырып, өскелең жас ұрпақты өзінің де, басқа халықтардың да мәдениеттерін құрметтеуге үйрету қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Межуев В. М.Идея культуры. Очерки по философии культуры. –Москва: Прогресс-Традиция, 2006. – 408 с.
2. Садохин А.П.Введение в теорию межкультурной коммуникации. –Москва:Высш. шк., 2005. –310 с.
3. Вильгельм фон Гумбольдт. Языки и философия культуры. – М: Прогресс, 1985. – 453 с.
4. Ешич М.Е.Культура в системе общества//Культура в общественной системе социализма.М: Наука,1984. –221 с.
5. Матезиус В.О потенциальности языковых явлений//Пражский лингвистический кружок. –Москва: Прогресс,1967. –560 с.
6. Нещименко Г.П.К постановке проблемы «Язык как средство трансляциии культуры»// Язык как средство трансляциии культуры. –Москва: Наука, 2000. –311с.
7. Нещименко Г.П.Языковая ситуация в Чехии в XII-XIVв.в.//Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. –Москва,1989. –510 с.
8. Наджип Э.Н. Кипчакско-огузский литературный язык Мамлюкского Египта XIV века. –Москва, Автореф.докт. дисс.1965. –94 с.
9. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация [Мәтін] / ауд. Х.Ордабекова, Ш.Бағиева. – Алматы, 2018.– 320 б.
10. Бейсенбаева З., Уәлиев Н., т.б. Тіл мәдениеті: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. – 112 б.
11. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы, 1991.-116 б.

ӘОЖ 81’373.222=512.122=111

ШОЙМАНОВА М.Б.
филология ғылымдарының кандидаты,
“Өрлеу” БАҰО АҚ филиалы
Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша ПҚБАИ,
Шымкент қ., Қазақстан

МАМАДАЛИЕВА Ю.А.
филология ғылымдарының магистрі,
Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Мирас Университеті,
Шымкент қ., Қазақстан.

УСЕРБАЕВА М.А.
Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
Мирас Университеті,
Шымкент қ., Қазақстан.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕР – ҰЛТТЫҚ ТІЛДІ БЕЙНЕЛЕУШІ АЙШЫҚТАР РЕТІНДЕ

Түйіндеме*: Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілі салғастырмалы түрде зерттелген. Аталған екі тілдегі теңеулер зерттеу нысанына айналған. Теңеулердің лексика-семантикалық өрісі сөз бола келіп, екі тілдегі теңеулерге әдебиеттерден мысалдар келтірілген.*

Кілт сөздер*: теңеулер, бейнелеуші айшықтар, салғастырмалы талдау, лексика-семантикалық өріс.*

Аннотация*: В данной статье казахский и английский языки были сравнительно изучены. Фразеологические сравнения на этих двух языках стали предметом исследования. Существуют примеры лексико-семантического поля фразеологических сравнений, а также приводится литература по фразеологическим сравнениям на двух языках.*

Ключевые слова: *уравнения, наглядные пособия, сравнительный анализ, лексико-семантическое поле.*

Abstract*: In this article, the Kazakh and English languages have been studied in a comparative way. Epithets in these two languages have become a subject of research. There are examples of lexical-semantic field of epithets and the literature on the epithets in two languages.*

Keywords: *equations, visual aids, comparative analysis, lexico-semantic field.*

Кіріспе

Қазақ тіл білімінде «теңеу» деп аталатын лигвистикалық ұғым бар. Оған «Қазақ тілі энциклопедиясында»: Теңеу [simile] – бір затты екінші затқа ұқсастығы арқылы салыстыра қолданылатын стилистикалық тәсіл, – деген анықтама беріліпті [1, 387 б.].

Теңеу (тұрақты теңеу) – адамзат баласының ойлау, ой қорыту формасы, таным құралы. Басқаша айтсақ, белгісіз нәрсені белгілі нәрсе арқылы тану. Ойлау, ой қорыту негізінен *теңеу* арқылы ғана жүзеге асады.

Бұл жөнінде Т.Қоңыров: «Теңеу дегеніміз – ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалды-экспрессивтік санасын күшейтетін, сол нәрсені жаңа қырынан, поэтикалық қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы», – деп жазыпты [2, 8-9 бб.].

Негізгі бөлім

Қазақ тілінде теңеулер көп. Ол әсіресе халқымыздың ата кәсібі болған – төрт түлікке байланысты көптеп кездеседі. Қолыңа тиген кез-келген көркем әдебиеттің бірін оқысаң, одан бізге зерттеу нысаны болып отырған сиыр малына қатысты ***тайыншадай*** *үлкен қасқыр, оқалақ қуған* ***өгіздей****, үріккен* ***бұзаудай****,* ***сиырдай*** *мөңіреу,* ***бұқаша*** *көз аларту,* ***өгіздей*** *өңкеңдеу,* ***бұқадай*** *өкіру,* ***сиырдың бүйрегіндей*** *бытырау,* ***тана бұқадай*** *томпаңдау* деген сияқты тұрақты теңеулерді жиі ұшыратуға болады. Мыс.: *Өздері бөрі көрген* ***сиырдай*** *мөңіреседі дейді* (М.Әуезов). ***Өгіздей*** *өңкиген неміс алдымнан тұра келгені*

(Ғ.Мүсірепов). *Сүзеген **бұқадай** тоң майын Жүніс істеймін дегенін істеді* (Х.Есенжанов). *Үлкендігі **тайыншадай** қасқыр екен* (Қаз.ертегі). *Үріккен **бұзаудай** Бозжанов айналасына жалтақ-жалтақ қарайды* (Б.Момышұлы, Мосвка).

Бұл мысалдардан қазақ халқы адамның жақсы/жаман қасиеттері мен мінез-құлықтарын суреттегісі келсе, ол бірлі-жарым аң (аю, жолбарыс, қасқыр, түлкі, т.б.) мен итке болмаса, көбінесе өздеріне жақсы таныс төрт түлік малға теңейтіндігін, солардың мінез-құлықтарымен салғастыратындығын көруге болады.

Оқырманға түсінікті болу үшін, *тайыншадай үлкен қасқыр* деген теңеуді алып, оның құрылым-құрылысын, мағынасын және теңеу жасап тұрған элементтерді (мүшелерді) саралап көрелік.

Теңеу толық теңеу болу үшін ол негізінен үш мүшеден тұрады. Бірінші мүше – бұрыннан белгілі, танымал, яғни сипаттаушы зат (*тайынша*), екінші мүше – жаңадан танылуға тиісті, яғни сипатталушы зат (*қасқыр*), үшінші мүше – осы екі затты бір-бірімен теңеуге негіз болып тұрған ортақ белгі (*үлкен*).

Кейбір ғалымдар теңеу үш мүшеден емес, ол төрт мүшеден тұрады деп, төртінші мүше ретінде бұрыннан белгілі (танымал) ұғым (*тайынша*) мен танылуға тиісті белгісіз (екінші) ұғымды (*қасқыр*) бір-бірімен компаративтік қарым-қатынасқа түсіріп тұратын **–дай** аффиксін атайды [2, 12 б.].

Біздің ойымызша, біріншіден, **–дай/дей** аффиксінің грамматикалық мағынасы болмаса, оның лексикалық мағынасы жоқ. Екіншіден, **–дай/дей** аффиксін теңеудің сипаттаушы, танымал мүшесінен (*тайынша*) бөліп алуға болмайды. Ол – тек сол мүшемен бірге, сонымен бірлесіп, біртұтас мүше болып (*тайынша+дай*), өз бетінше жеке дара қолданыла алмайтын, тәуелді элемент. Ендеше, теңеуді көпшілік ғалымдар жақтап жүргендей үш мүшелі құрылым деген орынды сияқты. Осы үш мүше түгел болса, теңеу бар, ал олардың біреуі болмаса да біреуі жоқ болып шықса, онда теңеу жоқ.

Рас, бұл үш мүшенің біреуі не екеуі кейде теңеу құрамынан жасырын (имплицитті) тұруы мүмкін. Жасырын тұрғандық, «жоқ» дегендік емес. Ол бар, бірақ қысқарып қалған. Бұлардың ішіндегі жасырын тұруға бейімі – *үшінші мүше*, яғни екі затқа (ұғымға) ортақ негіз болып тұрған ортақ белгі (*үлкен*). Ол, әрине, түсінікті де. Өйткені негізгі екі мүше айтылғаннан кейін оларға ортақ қасиет – өзінен өзі белгілі болып тұрады. Мәселен, *өгіздей жолбарыс* десек, өгіздің үлкен болатындығы кімге болса да түсінікті. Ендеше, жолбарыс та өгіз сияқты үлкен деген сөз.

Осы фактіге сүйеніп, тұрақты теңеу негізінен екі мүшелі, яғни танымал және танылуға тиіс мүшелерден тұрады, – деген пікір айтсақ, мұнымыз, әрине, артық айтқандық емес. Мыс.: ***өгіздей** жолбарыс, **тайыншадай** қасқыр,* т.б. Мұндай жағдайда сиыр малы негізінен бұрыннан таныс (танымал) мүшенің рөлін атқарады.

Теңеулер тек екі заттың сапасын ғана салыстырып қоймайды, сонымен бірге, ол әлгі екі заттың іс-әрекетін де бір-бірімен салыстыра алады. Мысалға *«бала өгіздей/өгізше өкірді»* деген теңеуді алсақ, мұндағы танымал мүше – *өгіз*, танылуға тиісті жаңа ұғым – *бала* (*адам*). Ал бұлардың арасындағы ортақ белгі – *өкіру* (қатты дыбыс шығару).

Бұл, әрине, теңеу тек екі мүшеден құралады дегендік емес. Жоғарыда айттық, теңеулер негізінен үш не төрт мүшеден құралады. Тек қолданылу барысында олардың бір не екі мүшесі жасырын тұруы мүмкін. Теңеу мүшелерінің ішіндегі ең бастысы (мәндісі) – танымал (сипаттаушы) мүше. Танымал мүшенің (*өгіз, тайынша*, т.б.) тіліміздегі лексика-семантикалық және стилистикалық қызметі ерекше. Сол мүшелердің (*өгіз, тайынша*) көмегімен танымал емес мүшелердің (*жолбарыс, қасқыр*) үлкен екендігі сипатталады. Әрі ол жай ғана жолбарыс, жай ғана қасқыр емес, *өгіздей үлкен жолбарыс, тайыншадай үлкен қасқыр* екендіктері, жай ғана бала емес, *өгіз сияқты өкіретін бала* екендігі сараланып, дараланып, нақтыланып, әрі бейнелі түрде көрсетілген.

Тұрақты теңеулер теңеу мүшелерінің көрінуі/көрінбеуіне немесе қатысу/қатыспауына қарай *бір мүшелі, екі мүшелі, үш мүшелі теңеулер* болып бөлінеді. Бір мүшелі теңеулерге *сиырдай, өгіздей, тайыншадай, бұқадай* деген сияқты теңеулер жатса, екі мүшелі теңеулерге *сиырдай үлкен, тайыншадай ірі, өгіздей өкірді* деген сияқты теңеулер жатады. Ал үш мүшелі теңеулерге теңеу мүшелерінің үшеуі де бар теңеулерді жатқызады. Мыс.: *өгіздей үлкен жолбарыс, тайынша бұқадай үлкен төбет, сиырдың бүйрегіндей бытыраған туыс*, т.б.

Жалпылай алғанда, теңеулерді шартты түрде толық теңеулер және қысқарған теңеулер деп екіге бөліп қарастыруға болады. Толық теңеуде оның үш мүшесі түгел көрініп тұрса, қысқарған теңеуде оның бір не екі мүшесі жасырын тұрады. Мыс.: *Екі көзі жайнап, **атан өгіздей**, бір **қасқыр** алдымда жатыр* (Қ.Тайшықов). *Бір **сиырдай қыз** мені шапалақпен тартып кеп қалды* (Ө.Қанахин). *Егінге түскен **сиырдай жайнап жатқан шалғышылар** бүгін көрінбейді* (Б.Соқпақбаев), т.б.

Бұл үш мысалдың алдыңғы екеуі екі мүшелі де, соңғысы үш мүшелі теңеулер. Сөйтіп, тұрақты теңеулерге үш қасиет (ерекшелік) тән екен. Олар –

1) теңеудің грамматикалық және логикалық құрылымы (структурасы),

2) теңеулік (компаративтік) мағынасы,

3) теңеудің функциялық (стилистикалық) қызметі.

Алдыңғы екі ерекшілігі туралы жоғарыда айттық. Ал теңеудің стильдік қызметі деп – теңеудегі сипатталуға тиісті жаңа ұғымдарды (біздің мысалдарымызда *адам, жолбарыс, қасқыр*, т.б.) экспрессивтік жағынан әсерлі, эмоциялық жағынан тиімді етіп суреттеп беруді айтып отырмыз.

Тұрақты теңеулер – ең ауқымды, ең пәрменді тілдік құбылыс. Ол барлық басқа тұрақты сөз тіркестері сияқты тіліміздің фразеологиялық жүйесіне енеді, сол жүйенің құрамдас бір бөлшегі ретінде қарастырылады. Мыс.: *құнан өгіздей, мұрнын тескен өгіздей, оқалақ қуған өгіздей, мүйізінен ұрылған өгіздей, өгіздей өңкиген, бұзаудай момақан, ит қуған бұзаудай, сиырдай мөңіреу, сиырдың бүйрегіндей бытырау, сиырдың тіліндей жалақтау, өгіздей өкіру, өгізше өкіру, бұқаша көз сүзу,* т.б. Мыс.: *Ол* ***үріккен бұзаудай*** *айналасына жалтақ-жалтақ қарайды* (Б. Момышұлы). *Нұрқат* ***мүйізінен ұрылған өгіздей*** *басын шайқап кете барды* (З. Шашкин). *Аюдың өзі де* ***өгіздей*** *екен* (Ә. Жылқышиев). *Қарсы алдынан арсылдап* ***тайыншадай*** *төбет шыға келді* (С. Мұратбеков). *Дәркембек* ***өгізше*** *өкіріп жылап отыр* (С. Мыңжасарова).

Бұл тұрақты теңеулердің фразеологизмдерден бәлендей үлкен айырмашылықтары жоқ. Сондықтан біз теңеулерді тұрақты тіркестердің қатарында қарастырып отырмыз.

Қысқасы, қазақ тіліндегі теңеулер **–дай (-дей, -тай,/тей)**, **-ша/ше** жұрнақтарының жалғануы арқылы (синтетикалық тәсіл), болмаса *сияқты, тәрізді, секілді* деген сияқты модаль сөздердің тіркесуі арқылы (аналитикалық тәсіл) жасалып, халқымыздың әлеуметтік өмірінен, кәсібі мен шаруашылығынан, дүниетанымы мен рухани құндылықтарынан көрініс береді. Ол – таным құралы болумен бірге, көркем, бейнелі ойлаудың да құралы. Тұрақты теңеулерсіз көркем әдебиетті көз алдымызға елестету мүмкін емес.

Теңеулер басқа да топтар сияқты тілде ұтырлы, ұтымды, бейнелі қызмет атқарып, көбінесе адамның, малдың (сиырдың) мінез-құлықтарын, жағымды/жағымсыз іс-әрекеттерін сипаттауда, табиғат құбылыстарын суреттеуде кеңінен қолданылады.

Жоғарыда біз бұлардың бәрі туралы емес, тек сиыр малына тән толып жатқан қасиеттерді, атап айтқанда, оның ірілігі мен үлкендігін (*атан өгіздей, бесті бұқадай*), әр нәрсеге ұрынғыштығы мен мөңірегіштігін, өкіргіштігін (*бұқадай күжілдеу, бөрі көрген сиырдай өкіру, өгіздей өкіру, бұзаудай мөңіреу, бұзаудай ойнақтау*), еліргіштігін (*сәйгел қуған сиырдай, ит қуған бұзаудай*), мінез-құлқы мен қимыл-қозғалысын (*сүзеген бұқаша көз аларту, үріккен сиырдай бажыраю, өгіздей өңкию, бұқадай сүзісу, өгіздей дөңкию, сиырдай сүйкену, танадай тайраңдау*, т.б.) тұрақты теңеулер арқылы көрсетуге күш салдық.

Қазақ тілінде теңеулер **–дай (-дей, -тай,/тей)**, **-ша/ше** жұрнақтарының жалғануы арқылы (синтетикалық тәсіл), болмаса **сияқты, тәрізді, секілді** деген сияқты модаль сөздердің тіркесуі арқылы (аналитикалық тәсіл) жасалса, ағылшын тілінде ол "**like**", "**as**", "**than**" немесе "**resembles**" сияқты модаль сөздердің көмегімен (тек аналитикалық тәсіл арқылы) жасалады. Гальпериннің берген анықтамасы бойынша, «A **simile** is a comparison of two unlike things, typically marked by use of "like", "as", "than", or "resembles"» [3, 187 б.].

Ойымызды нақтылай түсу үшін өзімізге зерттеу нысаны болып отырған сиыр малына қатысты бірнеше теңеулерге көз жүгіртелік: ***as*** *good luck* ***as*** *had the cow that struck herself with her own horn* [*өз мүйізімен өзін-өзі сүзген сиырдай жолы болды (яғни, қырсық шалды;)*], ***as*** *fierce* ***as*** *a bull in fits* [*аласұрған бұқадай қатал, күшті*], ***as*** *strong* ***as*** *a bull* [*бұқадай күшті, денсаулығы бұқадай күшті, жақсы*], *trust smb.* ***as*** *far* ***as*** *one can fling (or throw) a bull by the tail* [*ешкімге титтей де болса сенбеу*], ***as*** *an ox goes to the slaughter* [*«сойысқа жіберілген өгіздей», көнгіш, бас игіш, талғаусыз, күңкілсіз*], ***as*** *strong* ***as*** *an ox* [*өгіздей күшті*], ***as*** *patient* ***as*** *an ox* [*өгіздей ұстамды*], *bellow (or roar)* ***like*** *a bull* [*бұқадай мөңіреу*], *be* ***like*** *a red rag to a bull* [*өгізге қызыл матадай әсер ету*], *ox-****like*** *eyes* [*көзі – өгіздің көзіндей*], ***like*** *a bull in a china shop* [*ыдыс-аяқ дүкеніндегі піл сияқты*], ***like*** *a bull of Bashan* [*«васан өгізіндей», қаһарлы, гүрілдеген дауысты өгіздей*], *big* ***as*** *a bull* [*бұқадай үлкен*], ***as*** *mad* ***as*** *a short-horned bull in fly time* [*мүйізі кесілген бұқадай аласұрған*], *eyes* ***as*** *red* ***as*** *a bull's* [*көзі – бұқаның көзіндей*], ***as*** *strong* ***as*** *von bull* [*бұқадай күшті*], ***like*** *a mad bull* [*аласұрған бұқадай*], ***as*** *lazy* ***as*** *an ox* [*өгіздей жалқау*], *strong* ***as*** *an ox, and ignorant* ***as*** *strong* [*өгіздей күшті, күштілігіне сәйкес ақылсыз*], *heart* ***like*** *an ox* [*өгіздей батыл (жүрек жұтқан)*], ***as*** *black* ***as*** *the top of a cow's horn* [*сиырдың мүйізіндей қап-қара*], ***as*** *helpless* ***as*** *a calf*

in a butcher's cart [*қасапшының арбасындағы бұзаудай дәрменсіз*], *to blate* ***like*** *a calf* [*бұзаудай ұялу*], *eyes* ***like*** *a dying calf* [*көзі өлетін бұзаудың көзіндей*], т.б.

Мыс.: *…and I went forth from the stable door* ***as an ox goeth to the slaughter****.* (R.L. Stevenson, 'Travels with a Donkey', 'The Donkey, the Pack, and the Pack-Saddle.') *…мен өзімді* ***тағдырдың тәлкегіне түскен ойыншықтай*** *сезіндім. 'And who was the other?' 'Chap called Eddie Mold. Lives at Crowfield too. Used to work in the quarry.* ***Strong as a bull*** *and about as many wits – but a grand chap in his way' (J.B. Priestley, 'Three Men in New Suits', ch. 2) – Басқасы кім еді? – Эдди Молд. Ол да Кроуфильдде тұрады. Соғысқа дейін тау жынысы шығарылатын жерде жұмыс жасады. Ол* ***бұқадай күшті****, күшіне ақылы да сай, өте жақсы жігіт.* [4, 111-125 бб.]

Кесте 1

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі төрт түлік малға қатысты теңеулер

Сиыр малының атаулары	Теңеулер			
	Қазақ тілінде	Саны	Ағылшын тілінде	Саны
Бұзау / Calf	байлаулы бұзаудай, жас бұзаудың басындай, ойнақтаған бұзаудай, тұмылдырық таққан бұзаудай, бұзаудай бағу, бұзауша мөңіреу, бұзау салмағындай, бұзау қорадай, жаңа туған бұзаудың көзіндей, жас бұзаудың басындай, ит қуған бұзаудай	11	to blate like a calf, eyes like a dying calf, as helpless as a calf in a butcher's cart	3
Тана/ Heifer	құлаққа ұрған танадай тыныштық, құлаққа ұрған танадай меңірею, құлаққа ұрған танадай үн-түнсіз	3		0
Сиыр/ Cow	сиырдың бүйрегіндей, сиырдың бүйрегіндей бытырады, сиырдай мүйіздеді, сиырдай мүйіздесті, осырған сиырдай қылды, бөрі көрген сиырдай мөңіреу, әукесін қасыған сиырдай, құнажын сиырдай үлкен, мәлік болған сиырдың көзіндей, өкірген сиырдай, сәйгел қуалаған сиырдай, сиырдай үлкен, сиырша тұру, сиырдың тобығындай, сиырдың жапасы сияқты, сиырдың тіліндей, су сиырдай сумаңдау, үріккен сиырдай бажыраю, сауынды сиырдай, сиырдың жорғасы секілдену, оқалақ келген сиырдай, аусыл сиырдай, әукесін қасыған сиырдай	23	as good luck as had the cow that struck herself with her own horn, as black as the top of a cow's horn	2
Бұқа/ Bull	тайынша бұқадай үлкен, бесті бұқадай, бұқаша қарау, бұқаша көз аларту, жылан тиген бұқадай, жынданған бұқадай, сүзеген бұқадай тоң мойын, көз бұқасын көрсету, бұқадай жуан мойын, сүзеген бұқаша қарау, сүзетін бұқадай көзін аларту, сүзетін бұқадай басын бауырына алу	12	as fierce as a bull in fits, (as) strong as a bull (or ox), bellow (or roar) like a bull, (like) a bull at a (five-barred) gate, trust smb. as far as one can fling (or throw) a bull by the tail, be like a red rag to a bull, be like a bull in a china shop, like a bull of Bashan, big as a bull, as mad as a short-horned bull in fly time, eyes as red as a bull's, as strong as von bull, like a mad bull	13
Өгіз / Ox	атан өгіздей, өгіздей болып, өгіздей (өгізше) өкірді, өгіздей өңкиген, өгіздей өңменде п, өгіздей өрге сүйреді, оқалақ қуған өгіздей, аузын буған өгіздей, мұрнын тескен өгіздей, байлаулы өгіздей, құнан өгіздей үлкен, өгіздей омыраулы, өгіздей ірі, өгіздің жүрісіндей, өгіздің жон терісіндей, тілі буылған өгіздей, өгіздей мыңқию, өгіздей дөңкию, өгіздей өңкию, өгіздей өкіру	20	as an ox goes to the slaughter, as strong as an ox, ox-like eyes, as patient as an ox, as lazy as an ox, heart like an ox	6
Жиын-тық		69		24

Қазақ тілінде жоғарыда бір теңеуді алып, оның құрылым-құрылысын көрсетсек, ағылшын тілінен де *as strong as a bull* деген теңеуді алып, оның құрылым-құрылысын, мағынасын және теңеу жасап тұрған элементтерді (мүшелерді) саралап көрсеткенді жөн көрдік. Бұл – екі мүшелі теңеу. Бұл жерде сипаттаушы ұғым жоқ. Біздің терминіміз бойынша бұл – теңеудің образы немесе теңеудің В элементі деп аталуы тиіс. Бұл теңеудегі сипатталушы ұғым – теңеудің нысаны немесе теңеудің А элементі болып табылады. Бұл теңеуде сипатталушы ұғым – «*bull*» (бұқа) сөзі. Теңеуге негіз болған ортақ белгі, ортақ қасиет – «*strong*» (күшті) деген сапалық ұғым. Бұл – теңеудің негізі немесе теңеудің С элементі болып табылады. Осы теңеудің элементтерін бір-бірімен компаративтік қарым-қатынасқа түсіріп тұрған төртінші элемент – *as…as* көмекші сөзі. Бұл қосымша теңеудің көрсеткіші немесе теңеудің m элементі қызметін атқарады.

Ағылшын тілінде, негізінен байқағанымыздай, теңеулер аналитикалық тәсіл арқылы жасалады және біздің зерттеу нысанымыз, яғни сиыр малы ұйытқы болып отырған теңеулер көбінесе екі мүшелі болып, В және С (Мыс.: *to blate* ***like a calf****, be* ***like a bull in a china shop****,* ***like a mad bull***,), не үш мүшелі А, В және С (Мыс.: ***eyes like a dying calf****,* ***eyes as red as a bull's***, т.б.) болып келеді.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан ағылшын халқы адамның жақсы/жаман қасиеттері мен мінез-құлықтарын суреттегісі келсе, оны сиыр малының мінез-құлықтарымен салғастыратындығын көруге болады. Атап айтсақ, сиыр малының жалқаулығын (*as lazy as an ox*), жайбасарлығын (*as patient as an ox*), үлкендігін әрі күштілігін (*like a bull of Bashan, big as a bull, as strong as von bull*) келтірілген мысалдардан байқауға болады.

Қорытынды

Қорыта айтсақ, 7-кестеде көрсетілгендей, қазақ және ағылшын тілдерінде сиыр малына қатысты теңеулер аз емес екен. Басты 6 атау сөзден қазақ тілінде 69 теңеу туындаса, ағылшын тілінде 24 теңеу жасалыныпты. Екеуін қоссақ, 93 тілдік бірлік (теңеу) шығады. Бұл, әрине, аз тілдік бірлік емес. Ендеше, теңеу (компаратив) дегеніміз – кез келген зат пен құбылысты дәл сондай басқа затпен немесе құбылыспен салыстырып, олардың ұқсастықтарын көрсететін тілдік құбылыс екен. Егер әр ұлттың өзіне тән дүниетанымы, өз ұғым-түсінігі бар дейтін болсақ, сол ерекшелік осы теңеулерден анық көрінеді. Сондықтан «теңеу – ақиқат шындықты танып білудің басты құралы» [2, 120 б.], – деген қорытындының ақиқаттығына көз жеткізу қиын емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақ тілі энциклопедиясы. – Алматы: ҚРБМДСМ Қазақстан даму институты, 1988. – 509 б.
2. Қоңыров Т.К. Теңеулер табиғаты, Оқу құралы. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2005. – 512 б.
3. Galperin I.R. Stylistics. Second Edition. Revised . – Moscow: "Higher School", 1977. – 380 p.
4. Исина Г.И. Фразеологические сравнения современного английского языка.–Алматы, 2000.– 136 б.

ӘОЖ 81’373.222=512.122=111

ШОЙМАНОВА М.Б.,
аға оқытушысы, ф.ғ.к.,
«Өрлеу» БАҰО АҚ филиалы
Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша ПҚБАИ
Шымкент қ., Қазақстан
e-mail: moldir@list.ru

АКБЕРДИЕВА Д.А.,
Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі,
Мирас Университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ПУШКО Н.А.,
Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі,
Мирас Университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ ТІРКЕСТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аннотация: *Қазақ тіл білімінде зерттелуге тиісті өзекті тақырыптардың бірі – сиыр малына қатысты тілдік бірліктер. Сиыр малына қатысты тілдік бірліктер аз емес. Оның (сиыр малының) тұқымы, тегі, жасы мен жынысына т.б. лексика-семантикалық топтарына (өрістеріне) байланысты атауларын білдіретін түбір, туынды, біріккен, кіріккен, күрделі сөздер осы сөздер негізінде жасалған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер көп. Олардың бәрі халықтардың сиыр малы туралы дүниетанымынан, тұрмыс-тіршілігінен, рухани мәдениетінен мол мәліметтер береді. Әсіресе сиыр малы жөніндегі фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер ұлтымыздың ерекшеліктерін көрсететін, болмысын танытатын ақпараттардың қайнар көзі. Солай бола тұрса да, бұл тақырып күні бүгінге дейін арнайы зерттеу нысаны болмапты. Сондықтан біз бұл жұмыста қазақ тіліндегі сиыр малына қатысты тілдік бірліктерді лексика-семантикалық топтарға (өрістерге) бөліп, оларды салыстыра, салғастыра зерттеп, белгілі бір қорытындыға келуді мұрат тұтып отырмыз.*

Кілт сөздер*: тілдік бірліктер, лексика-семантикалық топтар, фразеологизмдер, тұрақты сөз тіркестері, дүниетанымдық сипат.*

Аннотация: *Одним из актуальных предметов для изучения казахского языкознания являются языковые единицы, связанные с крупным рогатым скотом. Существуют много языковых единиц, относящиеся породе, возрасту, полу крупного рогатого скота, а также множество фраз, пословиц, производных, объединенных, сложных, сложных фраз, составляющих названия лексико-семантических групп (полей). Все они дают богатую информацию о крупном рогатом скоте, образе жизни людей, духовной культуре. Особенно фразеологические высказывания и пословицы о крупных рогатых скотах являются источниками информации, отражающей особенности нашей нации. Однако этот предмет еще не был предметом специальных исследований. Поэтому в данной работе мы выделяем языковые единицы, относящиеся к крупному рогатому скоту, к лексико-семантическим группам (полям), сравниваем их, изучаем их и приходим к определенному выводу.*

Ключевые слова: *языковые единицы, лексико-семантические группы, фрасалологии, регулярные выражения, идеологии.*

Abstract*: One of the relevant subjects to be studied in the Kazakh linguistics is the language units related to cattle. There are a lot of linguistic units on livestock. Breed, surname, age and gender of cattle. There are many phrases, proverbs, derivatives, united, complicated phrases that make up the names of the lexico-semantic groups (fields). All of them give rich information about the cattle, peoples' lifestyle, spiritual culture. Especially phraseological expressions and proverbs about cattle are sources of information that reflects the peculiarities of our nation. However, this subject has not yet been a subject of special research. Therefore, in this work, we allocate language units related to cattle to lexical-semantic groups (fields), compare them, study them and come to a certain conclusion.*

Keywords: *linguistic units, lexico-semantic groups, phrasalologies, regular expressions, ideologies.*

Кіріспе

Әртүрлі дерек көздерді (Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, фразеологиялық сөздіктер, көркем әдебиеттер, газет-журналдар, т.б.) пайдалану арқылы біз сиыр малына қатысты қазақ тілінен 98 фразеологизмді тауып, жазып алдық. Олардың 29-ы – сиырға, 28-і – өгізге, 16-сы – бұқаға, 17-і – бұзауға, 8-і – сиырдың басқа түрлеріне (қашар, тана, құнажын, т.б.) қатысты фразеологизмдер (1-кестеге қараңыз). Оқырманның өзі де байқап отырғандай, фразеологизмдердің ең көбі *сиыр* мен *өгізге* байланысты екен. Солай болуы заңды да. Өйткені тұрмыста молынан кездесетіндері де, ең көп пайдаланатындары да осы екеуі. Сиыр сүті үшін, еті үшін және сиыр малының тұқымын өсіру, көбейту үшін көптеп бағылатын болса, өгіз күш-көлікке пайдалану үшін көптеп қолда ұсталынады.

Егер «тіл – таным құралы» деген қағиданы теріс демейтін болсақ, онда сиыр мен өгізге байланысты фразеологизмдердің көп болуы – халқымыздың оларды жақсы танығандығының, терең білгендігінің белгісі деген қорытынды жасауымызға болады.

Шындығында да солай: сиырға байланысты тіліміздегі барлық тұрақты тіркестердің (фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің) пайда болуы – сиыр малын халқымыздың жақсы білгендігінің, оның қыры мен сырын, сыны мен сипатын терең танығандығының нәтижесі.

Мәселен, кісі түшкіргенде қалжың, әзіл-сықақ ретінде айтылатын тілек: *Ақ тұш, ақ сиырдың сүтін іш!* Бұл қалжың ретінде айтылатын тілек әзіл-сықақ ретінде айтылса да, шындықтың бір бөлігі бар. *Ақ сиырдың сүтін іш* деп тек жақсы сыйлы адамдарға тілеп жатады.

Негізгі бөлім

Тілімізде «*сиыр құйымшақтанды*» деген тұрақты тіркес бар. Ол – «соңы сұйылып кетті, аяқсыз қалды, қожырады» деген мағына береді. Мыс.: *Матайдың сөзі басы таудай болса да, аяғы* ***сиыр құйымшақтап кетті*** (М.Әуезов). *Сағиттың жыртқыштығы әуелде осындай қатты түршігіп ызаланған хатшының екпінді сөзі мінезімен бастална да, кейін, тағы бірнеше күндер өткен соң, әлденеден бәсеңсіп,* ***сиыр құйымшақтанып сұйыла берді*** (М.Әуезов).

Сиырды көп бағып, оны сауып, сойып, өз пайдасына жаратқан адамдар сиыр құйымшағындағы құйымшақ сүйектерінің саны – 18-20-ға дейін жететіндігін біледі. Ол сүйектердің алдыңғылары ірірек болып келеді де, соңына қарай біртіндеп уақтай береді. «*Сиыр құйымшақтанды*» тіркесінің шығу себебі – міне, осы объективті шындық [1, 18-24 бб.].

Сиырдың бүйрегіндей, сиырдың бүйрегіндей бытырады дегентеңеутүріндегіфразеологизмдердің шығу тегі де осындай ақиқат шындықтан бастау алады. ***Сиырдың бүйрегіндей*** – «қырық құрам, қырық бөлек» деген мағынада. Сиыр малының бүйрегі басқа малдардың бүйрегі сияқты бір бүтін емес, ол бірнеше бөлікке бөлінген, тарам-тарам болып келеді. Оның осы ерекшелігі жоғарғылардай фразеологизмдердің жасалуына себепші (уәж) болған.

Сиырдың бүйрегіндей бытырады – жан-жаққа тарап кетті, тоз-тоз болды. Мыс.: – *Жүр онда,* ***сиырдың бүйрегіндей бытырауға*** *айналған екенбіз, тек арты қайырлы болсын (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).*

Сиырдың бүйрегіндей бытырау тұрақты тіркесінің идиоэтникалық семантикасы аңызда әдетте былай сипатталады: «Барлық жан-жануарды жаратып, оларға бүйрек үлестіргенде қашанғы сол жайбасарлығымен кешігіп келген сиырға жетпей қалыпты. Ол бұл жалғанда енді бүйрексіз қайтіп күн көрем деп, азан-қазан болып өкіріп жылапты. Сиыр сорлының көз жасын көрген жануарлар қабырғалары қайысып, оның көңілін аулаудан бөтен көмек көрсете алмайды. Ең соңында сиыр оларға «бүйрек алып бүйірлерің шығып тұрған жансыңдар ғой, тым болмаса құр қалған туыстарыңа берер жылуларың жоқ па» дейді. Оның бұл сөзін жөн көрген жылқы, түйе, қой т.б. жануарлардың әрқайсысы сиырға бір жапырақтан бүйрек жиып беріпті. Сонымен сиырдың бүйрегі басқа жануарлардың бүйректерінен бөлек бұжыр-бұжыр, қырық құрау болған екен. Сиырдың қилы-қилы мінездері осы қырық қиқымнан құралған без бүйрегінің белгісі деп аңыз етеді».

Сиыр бүйректену дегенде қазақ «сиыр бүйрегінің бунақтала бөлшектеніп тұратын сыртқы түрін» маңызды деп тауып, «*ынтымақсыз*», «*береке-бірлігі жоқ*» ағайын туманың ара-қатынастарындағы «жайсыз сызаттар ізін» бейнелеуге белгі етіп алған екен [2, 200-209 бб.].

Сиыр өзен жағалаған егінші, отырықшы елге жайлы, жағымды болғанымен көшпелі елде онша бағаланбаған. Өйткені жүріске кем, жүні тықыр сиыр малы ерекше бағым-күтімді қажет етеді. Ол жазда жайылым талғайды, қыста қолға қарайды. Оған жылы қора, жиюлы шөп керек; шөлге де шыдамсыз.

Оның үстіне сиыр – қыңыр мал, онша айдауға көнбейді, жөнге жүрмейді. Сондықтан басқа малдарға қарағанда көшпелі ел сиырды аз ұстаған.

Сиыр малының өзіне тән мінез-құлқы, дағдысы болады. Солардың бірі – сиырлардың бірін-бірі сүзбей, бірімен-бірі соқтығыспай, қақтығыспай жүрмейтіндігі. Оның осы қылығы *сиыр мінез, сиырдай мүйіздесті, сиырдай мүйіздеді* деген сияқты фразологизмдердің тууына түрткі болған.

Сиыр мінез – орынсыз қақтығысып, соқтығысып жүретін (адам). Мыс.: *Ағаттық ісімізді білмедік пе? Көңілін бір нәрседен кірледік пе? Сықылды* ***сиыр мінез*** *жаман елміз, Орданың бір жеріне сүйкендік пе?* (Ілияс Жансүгіров)

Сиырдай мүйіздесті – өзара қырқысты, қақтығысты. Өзара ынтымағы, бірлігі, татулығы жоқ халық, әлеуметтік топ қолдағы барынан айрылады, бар байлығы ұстағанның қолында, тістегеннің аузында кетеді. Мыс.: ***Мүйіздескен сиырдай,*** *Байласаң бас жіп жетер ме? Еңбегің еш, тұзы сор, Қайратың селге кетер ме?* (Дулат).

Сиырға тән тағы бір қызық мінез: егер табындағы бір сиыр жел шығарып (осырып) қойса, басқа сиырлар оны қуып жүріп сүзеді. Осыдан *осырған сиырдай қылды* деген тұрақты тіркес жасалған.

Осырған сиырдай қылды – жабылды, мазақтады. Мыс.: *Бәрің де серіні* ***осырған сиырдай*** *қылғандарыңды ұмыттыңдар ма? – деді ол* (С.Жүнісов).

Сиырдай мүйіздеді фразеологизмі де «жан-жақтан жабылды, мүшектеді» деген мағына береді.

Сиыр малы ірі болатындығы белгілі. Оның осы белгісі *сиыр сәске, сиыр түс* деген сияқты тұрақты тіркестерді туғызған. Екеуі де «үлкен» деген мәнге ие.

Сиыр сәске – күн қызған шақ; шамамен сағат он-он бірлердің кезі (халықтың уақыт өлшемі). Мыс.: ***Сиыр сәске*** *кезі еді* (Ә.Нұрпейісов).

Сиыр түс – түске таянған кез (мезгіл). Мыс.: *Күн* ***сиыр түс*** *болған кезде бір қойшы кезікті* (І.Жансүгіров).

Ал ***сиыр жылы*** деген тұрақты тіркес тарихи мәнге ие. Қазақ халқының көне есебі бойынша жыл санау, адамның жасын есептеу 12 жылдың мүшел есебімен есептелетін болған. **Сиыр жылы** – тышқан жылынан кейінгі екінші жыл.

Сиыр бұзауын салмай иімейді. Әсіресе бұзауы өлген ондай сиырдың сүті ерте қайтып, суалмас үшін *тұлыпқа идіру* тәсілі қолданылады: өлген бұзаудың терісін бітеу сойып, ішіне сабан тығып, оны енесінің көз алдына әкеп қояды. Мұндай әрекет *құр тұлыпқа мөңіреген сиырдай болды* – «алдамшы, жалған нәрсеге иланды, нанды» деген тұрақты тіркес шаруа жұмысындағы ақиқатпен байланысты туғанын байқатады.

Өгізге байланысты 30 шақты тұрақты тіркестердің жартысына жуығы – «*өгіздей*» деген теңеулік тұлға арқылы жасалған фразеологизмдер. Бұлардың барлығы адам бойындағы кейбір қасиеттерді өгізге ұқсатудан пайда болған. Өгізде ұқсатуға тұрарлық ондай қасиеттер аз емес. Сол қасиеттердің бірі – өгіздің үлкендігі: *Атан өгіздей* – үлкен, еңгезердей. Мыс.: *Екі көзі жайнап бір* ***атан өгіздей*** *бір қасқыр алдымда жатыр екен* (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). *Сиыр* ***атан өгіздей*** *болса керек* (С.Мұқанов, Шығ.).

Екінші қасиеті – өгіздің икемсіздігі, дөңкиіп қалған қолапайсыздығы: *Өгіздей өңкиген* – дәу, үлкен, дөңкиген**.** Мыс.: *Ең артта* ***өгіздей өңкиген*** *біреу келеді* (Ә.Әбішев).

Үшінші қасиеті – өгіздің күжілдеген даусы: *Өгіздей [өгізше] өкірді* – бақырып, қатты жылады. Мыс.: *Мұқажан* ***өгіздей өкіріп****, отыра кетті* (Б.Тілегенов). *Дәркембек* ***өгізше өкіріп****, жылап жатыр* (С.Мыңжасарова).

Төртінші қасиеті – күштілігі: *Өгіздей өрге сүйреді* – қара күшпен ілгерілетті.

Өгіздің бесінші қасиеті – өлермендігі: *Өгіздей өңмеңдеп* – киіп-жарып, баса-көктеп, кимелеп. Мыс.: ***Өгіздей өңмеңдеп*** *ілгері ұмтылған жау солдаттары көрінді* (Ә.Нұршайықов).

Ал *аузын буған өгіздей, мұрнын тескен өгіздей, оқалақ қуған өгіздей* деген фразеологизмдер өгізге тән табиғи қасиеттерді бейнелеп тұрған жоқ. Бұл жерде еріксіздік байқалады. Әрине, күшпен, зорлықпен өгіздің аузын буып қойсаң, мұрнын тесіп, бұйда тағып, жетектеп алсаң, болмаса жан шыдатпас инесін қадап, оқалақ (оқыра) қуса, өгіз амалсыздан «мылқиған, мелшиген», «жуас» немесе «шыдамсыз» болып келері сөзсіз.

Аузын буған өгіздей – мылқиып, мелшиіп. Мыс.: *Ол пристав алдында* ***аузын буған өгіздей*** *«лəм» деп үндемейді* (С.Мұқанов).

Мұрнын тескен өгіздей – жетекке көнгіш, жуас. Мыс.: *Күйеуі* ***мұрнын тескен өгіздей*** *көк айыл әйелінің жетегіне еріп жүре берді* (С.Жүнісов).

Оқалақ қуған өгіздей – беті ауған жаққа қарай безіп кету. Мыс.: ***Оқалақ қуған өгіздей*** *бетің ауған жаққа қарай өңмеңдей ұмтыласың* (Д.Досжанов).

Өгіздің өзіне тән тағы бір қасиеті бар. Ол – оның баяу, жай қимылдайтындығы. Өгіздің осы қасиетіне байланысты *өгіз аяң, өгіз аяңға басты* деген сияқты тұрақты тіркестер жасалыпты.

Өгіз аяң – өте баяу жүріс, шабан жүріс, баяу қарқынды іс. Мыс.: *Жүрісіміз* ***өгіз аяң*** (С.Сарғасқаев). *Ауылдан шыққалы* ***өгіз аяң*** *жүрістен аспаған екі жолаушы түс ауғанша көз көрім жерге жете алмапты* (А.Тоқмағамбетов).

Өгіз аяңға басты [салды] – жай, баяу жүрді. Мыс.: *Машина бұдан ары қарай нағыз* ***өгіз аяңға*** *басты* (Б.Қыдырбекұлы).

Өгізге байланысты қалған фразеологизмдерге келсек, олардың біразы өгіздің жай-күйінен, біразы өгізге жегілетін тасымал құралдарынан ақпарат береді.

Атан өгіз – өте үлкен өгіз. Мыс.: ***Атан өгіздің*** *мүйізінен істеген шақшасын алып, Әшір насыбай атты* (Қ.Әбдіқадыров, Амантай). *Сиыр* ***атан өгіздей*** *болса керек. Емізігі табан қарыс* (С.Мұқанов, Таңд.шығ.).

Азбан өгіз – 6-7 жасқа келгенде піштірілген бұқа. Мыс.: *Бүгін түсте қой жусайтын шақта* ***көк азбанмен*** *сүзісіп, мүйізі кетейіп қалды, – деді Шолпан* (Ә.Көпбаев, Мақтаныш).

Құр өгіз – піштірілгеннен кейін күш-көлікке пайдаланылмай, еркін қоя беріп, семіртілген өгіз.

Өгіз жон – дөңкиген, жұп-жұмыр белес. Мыс.: *Қыстақ пен өзеннің арасында* ***өгіз жон*** *дөң бар* (Ө.Қанахин).

Өгіздей өкірді; өгізше өкірді – қатты айқайлап дауыс шығарды, бақырып жылады дегенді білдіреді. Мысалы: *Патша қазақтан солдатқа алар да: «Ой, алда-ай! Ой, құдай-ай, бұл не деген заман болды! Алда-ай! «Ақ сарыбас!», Ой, алда-ай, «боз қасқа...!» деп, қазақ* ***өгіздей өкіріп*** *жылай бастаған»* (С.Сейфуллин).

Өгіздей болып ап – үп-үлкен, дап-дардай бола тұра деген мағынада. Мәселен: *Жарайсың, Бектас! – деп, мұғалім мені ризашылықпен мақтайды да, Жанбосынға қарайды. Көрдің бе ананы. Ал сен* ***өгіздей болып ап****, мыңқ-мыңқ етіп тұрсың. Ұялмайсың ба?* (Қазақ әдеб.).

Мұрнын тескен өгіздей – кекесін, көнгіш, ырыққа ергіш, жуас дегенді білдіреді. Мыс.: *– Жоқ, саспаңыздар.* ***Мұрнын тескен өгіздей*** *жуасытып берем сендерге бұл аюды* (Жалын).

Аузын буған өгіздей – жұмған аузын ашпау, тіс жармау, мыңқ етпеу дегенді меңзейді. Мысалы: *Болыс* ***аузын буған өгіздей*** *тырп етпей, үйден шықпай жатып алды* (М.Әуезов).

Өгіздей өңкиген – денесі ебедейсіз үлкен, еңгезердей деген мағынада. Мыс.: *Ең артта* ***өгіздей өңкиген*** *біреу келеді* (Ә.Әбішев, Терең тамыр). – ***Өгіздей өңкиген*** *неме, – деді қыз ақырын* (С.Омаров, Қайырлы.).

Сиыр, өгіз сияқты «*бұқаның*» да өзіне тән ерекше қасиеттері мен белгілері бар.

Әдетте *бұқа* қандай болады?

Бұқаның мойны күжірейіп, алқымы (әукесі) салбырап тұрады. Дауысы күжілдеп шығады. Көзі үрей туғызады. Тіліміздегі бұқаға байланысты туған фразеологизмдер оның осы қасиеттері мен белгілеріне негізделеді. Мысалы:

Бұқа мойын – күжірейген, жуан мойын. *Сенікі қай ауыл? – деді,* ***бұқа мойын*** *кісі* (Б.Майлин). *Тайғақбайдың кескіні қара торы, «Қара сұр бұйра шаш» деп атайды оны. Қой көздеу, сұйық қасты,* ***бұқа мойын****. Азырақ бүкірсымақ келген жоны* (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

Бұқа бұғақ [алқым, тамақ] – бұғағы (әукесі) салбырап тұрған; семіз. Мыс.: *Бұзау көздеу,* ***бұқа бұғақтау*** *адам* (Ғ.Мүсірепов). *Екіншісі –* ***бұқа тамақ****, салпы ауыз жігіт* (Ж.Тілепов).

Бұқа көз – сүзе қарайтын көз. Мыс.: *...****Бұқа көздеу****, бұқа бұғақтау... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Бұқа көзденді – көзін сүзе жақтырмай қарады. Мыс.: *Ырыскен –* ***бұқа көзденген*** *сары жігіт* (Б.Майлин).

Бұқа дауыс – күжілдеген дауыс. *– Ей, – ей, қақтықпа, қақтықпасайшы! Жынды немесің өзің! – деді* ***бұқа дауысты*** *біреу* (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Бұқа – аталық мал. Оның негізгі қызметі (қажеттілігі) – тұқым беру, сиырдың тұқымын өсіру. Бұқаға қатысты туған тұрақты тіркестердің біразында оның осы қасиеті көрініс тапқан.

Бұқаға жанасты – сиырдың күйі келді, күйледі.

Бұқаға қосты – күйі келген сиырға бұқа жіберді. Мыс.: *Күйлеген сиырды* ***бұқаға қоспаса****, қасындағы малдың мазасын кетіреді* (Ш.Бөрібаев).

Тілімізде *бұзауға* байланысты да біраз фразеологиялық тұрақты тіркестер ұшырасады. Олардың жасалуына сиыр төлі – бұзаудың өзіне тән қасиеттері мен белгілері уәж (себеп) болған. Мысалы:

Бұзау тұмсық [мұрын] – тұмсығы жалпақтау келген; таңқы танау (адам). Мыс.: *Әнуар ұзын бойлы, ат жақты,* ***бұзау тұмсық*** *сұрша жігіт* (А.Байтанаев). *Дембелше, төртпақ қара,* ***бұзау мұрын****; Сыпылдақ, тілге шешен, ойы жылдым* (Н.Ахметбеков).

Бұзау көз – өлімсіреген, мөлиген, жанарсыз көз. Мыс.: *Солардың бәрінің фамилиясы Сілекеев екен...* ***Бұзау көздеу****, бұға бұғақтау, өнімсіз де болымсыздау... Солар жайында жазайын деп жүргенім бар* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп.кет).

Бұзау бас етік – басы жалпақ әрі доғал етік. Мыс.: *Жаман* ***бұзау бас етіктен*** *шылқылдап аяққа су өтеді. Қонған жерде шұлғауымызды сығып кептіреміз* (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Бұзау міс қамшы – жуан таспадан салалы етіп өрілген қамшы. Мыс.: *Оған өзінің сегіз өрім* ***бұзау міс дырау қамшысын*** *ұстатты* (М.Әуезов).

Тана көз – мөлдіреген дөңгелек әдемі көз. Мыс.: *Қыз* ***тана көзін*** *мөлдіретіп, сүзіле бір-ақ рет қарады* (Б.Соқпақбаев).

Қазақ тілінде сиыр малына қатысты бұлардан басқа да біраз фразеологиялық тіркестер кездеседі. Оларда да сиырға, сиыр малына тән қасиеттер мен мінез-құлықтар, ерекшеліктер көрініс тапқан.

Әукесі салбырады [түсті] – көңіл-күйі болмады, ұнжырғасы түсті.

Ақ болып кетті – сүт шықпай қалды, мүлде суалды. Мыс.: *Сиыры* ***ақ болып тартылып кетті*** (К.Көшімов).

Қашпаған қашардың уызына қаратты – деген тіркесті талдар болсақ, тура мағынасында қашпаған сиыр төлдемейді. Ал, төлдемеген малда уыздың да болмайтыны белгілі. Бұл тіркестің ауыспалы мағынасы – «болмаған, болмайтын нәрседен үміттену, өзін-өзі алдау, қолдан келмейтін іске дәмелендіру, бос сөзбен емексіту» дегенді білдіреді. Мыс.: *Екеуміз* ***қашпаған қара қашардың уызына*** *мас болған Есбалаққа ұқсап тұрмыз* (Ә.Әбішев). ***Қашпаған қашардың уызына қаратуыңды*** *қой* (Ауызекі тіл).

Құлаққа ұрған танадай – тып-тыныш, жым-жырт болу. Мыс.: *Зал іші* ***құлаққа ұрған танадай*** *тып-тыныш бола қалды* (Қ.Жармағамбетов).

Оқыра тигендей қылды [болды] – ойран-топыр етті, астан-кестеңін шығарды. Мыс.: *Азғантай мүлт кетсең,* ***оқыралаған сиырдай*** *мөңки тулап жұртты бөліп әкеткелі тұр* (І.Есенберлин). ***Оқыра тиген сиырша****, орғыта шапқан ес қалмай; Жолында мейлі кім тұрса, Екпіндеп келіп басқандай* (Ғ.Орманов, Ой қанаты).

Қазақ тілінде осы 98 сиыр малына қатысты фразеологизмдердің 29-ы – сиырға, 28-і – өгізге, 16-сы – бұқаға, 17-і – бұзауға, 8-і – сиырдың басқа түрлеріне (қашар, тана, құнажын, т.б.) қатысты фразеологизмдер. Ал ағылшын тілінде жоғарыда көрсетілген 76 фразеологизмдердің 20-ы – сиырға, 9-ы – өгізге, 34-і – бұқаға, 8-і – бұзауға, 5-уі – сиырдың басқа түрлеріне (қашар, жалпы сиыр малына қатысты және т.б.) қатысты (1-кестеге қараңыз).

Кесте 1

Сиыр малына қатысты фразеологизмдер

Сиыр малының атаулары (ұйытқы сөздер)	Фразеологизмдер			
	Қазақ тілінде	Саны	Ағылшын тілінде	Саны
1	2	3	4	5
Бұзау/ Calf	бұзау көз, бұзау тіс, бұзау тұмсық, бұзау мұрын, бұзау бас етік, бұзау тастады, байлаулы бұзаудай, жас бұзаудың басындай, ойнақтаған бұзаудай, тұмылдырық таққан бұзаудай, бұзаудай бағу, бұзауша меңіреу, бұзау салмағындай, бұзау қорадай, жаңа туған бұзаудың көзіндей, жас бұзаудың басындай, ит қуған бұзаудай	17	divinity calf, the fatted calf, kill the fatted calf, the golden calf, worship the golden calf, calf-love, calf's teeth, eat the calf in the cow's belly	8

Тана/ Heifer	құлаққа ұрған танадай, тана көз	2	-	0
Қашар/ Heifer	қашпаған сиырдың уызына қаратты	1	heifer barn	1
Сиыр/ Cow	сиыр жылы, сиыр мінез, сиыр сәске, сиыр түс, сиыр құйымшақтанды, сиырдың бүйрегіндей, сиырдың бүйрегіндей бытырады, сиырдай мүйіздеді, сиырдай мүйіздесті, осырған сиырдай қылды, қашақ сиыр, егінге түскен сиырдай жайнау, бөрі көрген сиырдай мөңіреу, әукесін қасыған сиырдай, құнажын сиырдай үлкен, мәлік болған сиырдың көріндей, өкірген сиырдай, сәйгел қуалаған сиырдай, сиырдай үлкен, сиырша тұру, сиырдың тобығындай, сиырдың жапасы сияқты, сиырдың тіліндей, сиыр ұйқысындай, су сиырдай сумаңдау, үріккен сиырдай бажыраю, сауынды сиырдай, сиырдың жорғасы секілдену, оқалақ келген сиырдай	29	milch (or milking) cow, a sacred cow, the cow knows not what her tail is worth until she has lost it, the cow with the iron tail, a fair cow, salt the cow to catch the calf, till (or until) the cows come home, when the cows come home, you cannot sell the cow and drink the milk, holy cow!, cash cow, do something until the cows come home, cow college, holy cow, as good luck as had the cow that struck herself with her own horn, curst cows have no tails, if you sell the cow, you sell her milk too, many a good cow hath a bad calf, tune the old cow died of	20
Бұқа/ Bull	бұқа мойын, бұқа бұғақ [алқым, тамақ], бұқа көз [көзденді], бұқаға қосты, бұқаға жанасты, бұқатартыс, бұқа дауысты, тайынша бұқадай үлкен, бесті бұқадай, бұқаша қарау, бұқаша көз аларту, жылан тиген бұқадай, жынданған бұқадай, сүзеген бұқадай тоң мойын, көз бұқасын көрсету, бұқадан шықты	16	as fierce as a bull in fits, percentage bull, (as) strong as a bull (or ox), bellow (or roar) like a bull, (like) a bull at a (five-barred) gate, bull in a china shop, bull of Bashan, an Irish bull, shoot (sling or throw) the bull, take the bull by the horns, trust smb. as far as one can fling (or throw) a bull by the tail, be like a red rag to a bull, hit the bull's eye, take the bull by the horns, to score / hit a bull's eye, bull session, bullshit, bullshit artist, cock-and-bull story, to bull one's way, to go bull, an Irish bull, the arena of the bears and bulls, shoot the bull, ring the bull, brazen bull (bull of brass), milk the bull, to bull the market, bull campaign, bull speculation, bull transaction, bull operation, in a bull rage, in a bull voice	34
Жалпы сиыр малына қатысты (ұйытқы сөзі көрсетілмеген	әукесі түсті, әукесі салбырады, оқыра тигендей болды (қылды), сауын алды (берді, сұрады), ақ болып кетті	5	be kittle cattle to shoe, pull in one's horns / to draw in one's horns, blow one's own horn, steer wrestling	4
Жиынтығы		98		76

Қазақ тіліндегі сиыр малына қатысты фразеологизмдердің ең көбі *сиыр* мен *өгізге* қатысты болса, ағылшын тілінде бұл фразеологизмдердің ең көбі *сиыр* мен *бұқаға* байланысты екен.

Қорытынды

Байқап отырғаныңыздай, екі тілде де *сиырға* қатысты фразеологизмдер көптеп кездеседі екен. Солай болуы заңды да. Өйткені сиыр сүті үшін, сүтінен өндірілетін әртүрлі тағамдар үшін және балдай тәтті еті үшін бағылатындықтан оған қатысты тұрақты сөз тіркестер де көп. Қазақ тіліндегі тағы да бір көп кездесетін фразеологизмдер *өгізге* қатысты. Өйткені өгіз күш-көлікке пайдалану үшін көптеп қолда ұсталынады. Ал ағылшын тілінде сиырдан да көп кездесетін фразеологизмдер *бұқаға* қатысты. Себебі бұқа аталық мал ретінде қолда көп ұсталынады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жанпеисов Е. «Төрт түлік төңірегінде: сиыр» (екінші мақала) // ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының Хабарлары.Филология сериясы. – 2005. – №2.
2. Сағидоллақызы Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы: «Ғылым», 2003. – 248 б.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКАЯ НАУКА
ART SCIENCE

УДК 787.8(092)(574)

АЛСАИТОВА Р.К.
Өнертану ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы (доцент)
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ-сы, Қазақстан Республикасы
alsaitova_r@mail.ru

СҮГІР ӘЛИҰЛЫ КҮЙЛЕРІНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. *Таңдап алынған зерттеу тақырыбы Қаратау күй мектебінің өкілі Сүгір Әлиұлының шығармашылық стиліне және оның мектебінің өкілдеріне арналып жазылғандығы тақырыптың өзектілігін айқындайды. Қазақстанда этномузыкада, оның ішінде қазақ халқының аспаптық музыкасын, ұлттық аспаптар жанрынының түрлі сатыларын зерттеу бойынша мол тәжірибе жинақталғаны белгілі.*

Қаратау өңірінде Сүгірге дейін және Сүгір заманында домбырада шебер орындаған күйшілердің болған. Талғампаз күйші шығармашылығының қатаң бәсекелестікте дамыды. Сүгір күйлерін орындаушы ізбасарлары күйдің рухани құндылық, өнертанудағы мұра екенін көрсетті, ал ғылыми тұрғыда іздену жұмысы музыка өнерінде зерттелмеген тың мәселе. Сол себепті мақалада Сүгір күйшінің шығармашылығы теориялық, соның ішінде композициялық тұрғыда пайымдалады.

Кілттік сөздер: *күй, күйші, композициялық құрылымы, регистр, бурдондық-обертондық, вариантты-строфикалық, ладтық тірек, квинталық құрылым, кварталық құрылым.*

АЛСАИТОВА Р.К.
Кандидат искусствоведения, и.о.ассоцированного профессора (доцент)
Жетысуского государственного университета имени Ильяса Жансугурова
город Талдыкорган, Республики Казахстан
alsaitova_r@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОПЫТ ИССЛЕДОВАНИЙ КЮЕВ СУГУРА АЛИЕВА

Аннотация. *Как известно, домбровая традиция шертпе, получившая распространение в центральном, восточном, юго-восточном регионах Казахстана, а также за его пределами (Алтай-Тарбагатай, СУАР КНР), представлена разнообразными исполнительскими школами. Среди них особое место принадлежит Каратауской домбровой школе, основоположником и лучшим представителем которой является Сугур – известный народный композитор. Его личность и творческое наследие почти не изучены в казахстанском этномузыкознании. Будучи наиболее ярким исполнителем и создателем каратауских домбровых кюев (Сузак), отличающихся по своему характеру и звучанию от Аркинских и Жетысуских (центральный и восточный Казахстан), Сугур унаследовал традиции своих предшественников. В статье рассматривается композиционная форма кюев Сугура*

Ключевые слова: *кюй, кюйши**,** композиционная форма, регистр, бурдонно-обертоновая звуковые соотношения, вариантно-строфическая форма, ладовая опора, квинтовый строй, квартовый строй.*

ALSAITOVA R.K.
Candidate of Art Criticism, Acting Associate Professor (Associate Professor)
Zhetysu State University named after Ilyas Zhansugurov
Taldykorgan, Republic of Kazakhstan
alsaitova_r@mail.ru

COMPARATIVE ANALYTICAL EXPERIENCE OF RESEARCHES OF KUYEV SUGUR ALIYEV

Annotation. *As is known, dombrovaya tradition shertpe, which became widespread in the central, eastern, southeastern regions of Kazakhstan, as well as beyond its borders (Altai-Tarbagatai, XUAR of the People's Republic of China), is represented by a variety of performing schools. Among them, a special place belongs to the Karatau school, the founder and the best representative of which is Sugur – the famous folk composer. His personality and creative heritage are almost not studied in Kazakhstan's ethnic music. Being the most prominent performer and creator of the Karatau dombra*

kyuis (Suzak), differing in their character and sound from Arkinskie and Zhetysu (central and eastern Kazakhstan), Sugur inherited the traditions of his predecessors. The article discusses the compositional form of Sugura kyuyev

Keywords: *kui, kuishi, compositional form, register, drone-overtone sonic relations, variant-stanza form, fret support, quinte structure, quart system.*

Аймақтық дәстүрлерді зерттеу мәдени құндылықтарды жинақтауда маңызды орын алады. Біздің зерттеу жұмысымыз аталған үрдістің жалғасы деуге болады. Біріншіден, заман талабына сай, егеменді елімізде тез өзгеріп жатқан үрдістер кезінде мәдени құндылықтарды, дәстүрлі музыкамызды жан-жақты жинақтап зерттеген дұрыс. Екіншіден, бұл мәселе ұлтымыздың асыл мұрасы екені, келешек ұрпаққа жеткізуде маңызы бар болғандықтан, дәстүрлі аспаптық музыканың әлеуметтік-мәдени кеңістікке шығуына мүмкіндігі бар. Сонымен, зерттеу жұмысымызға көшелік, Сүгір күйлері құрылысы жағынан әр қилы. Күйлеріне тек қана үш бөлімді немесе төкпе күйлерге ұқсас құрылымдық ерекшеліктері ғана тән деп айту дұрыс емес. Шертпе күйлер әнге ұқсас дамиды деген пікірлердің бар екенін айта кеткен жөн. С.Калиевтің еңбегінде, күйлердің құрылымдық ерекшеліктерінің өзгеріске түсу үрдісін талдаған: **ИН⟷ИФ⟷СФ –** «қалыпты форма» (қалыпты құрылымы– Р.А.),«импровизациялық форма», «аспаптық әуендер» ұғымдарын келтіріп талдайды. [1, 12-13 бб.]. «Қалыпты құрылымы» әрбір күйдің тарихы мен өмірі болатынын, оның этаптық үрдістен өтілетіні айтылады. Нұсқалық ерекшеліктер күйдің ырғақтық, әуен тұрақтылығы, қағыс техникасында және құрылымдық структураның канон тәртібімен жүретіні айтылады. «Импровизаторлық құрылымы» жаңа элементтерді сіңіру арқылы, ырғақтық-интонациялық,ырғақтың ауысуымен байланыстырады. Жаңа элементтердің көп мөлшерде қолдануы күйдің «өзгеруіне» әкеліп соқтықтырады. Бұл тараптан «қалыпты құрылысынан» айырмашылық бар деп автор салыстыра талдау жүргізген. Ал сол зерттеуді негізге алсақ, Сүгір күйлерінің бастан аяқ «импровизаторлық құрылымынан» «қалыпты құрылымға» өтуіне ізбасарларының орындаушылық ерекшеліктері бар екенін айта аламыз, күйлерінің композициялық құрылымының ерекшеліктеріне тоқталамыз.

Сонымен, **«Боз інген»** күйі қысқа миниатюра. Сипаты жағынан асқақ, би нақышындағы күй. Формасы вариантты-строфикалы. Бүкіл форманы қиыстыратын бас буын немесе рефрен қызметін негізгі тақырып орындайды (А). Ол гамма түріндегі айналымдар мен қайталанатын мотивтерден тұрады. Жалпы дауыстың қайталануы немесе жеке фразалардың, айналымдардың қайталануы Сүгір күйлеріне тән ерекшелік. Бұл күйде жеке тондар немесе жеке мотивтердің қайталануы жиі кездеседі. Бұл жерде мажорлы үш дыбыстың дауысымен қимылдау туралы сөз болады. Әуен бір-біріне тізбектелген микромотивтерден тұрады.

Әуен екі шек арасын бөлінетіні назар аударарлық, мұның өзі ерекше асқақтығын байқатады.

1 мысал:

Бұдан басқа іс жүзінде дауысы шықпайтын қысылатын дыбыстар да кездеседі. (1-4 тактар)

2 мысал:

3 мысал:

Қозғалыс лигалы ноталарды қолданумен күрделенеді. Әуен біреуінде, одан кейін екінші шекте, одан кейін екеуінде ауысып немесе бір уақытта екі шекте орындалады. Орындалу техникасы күрделі.

Негізгі тақырып екі рет айтылады. Қайталауда (9 мысалда-3-6 такт) ол вариантты түрде өзгереді (10 мысалда -1такт). Қайталанатын терция мен кварт дыбысы шығады (g//h, g/c).

Тақырыпта шектің негізгі тоны d және g қолданылады. Оның құралуына соңғысының қатысуы тембрлік-регистрлік контраст беріп, би бастамасын күшейтеді.

В бөлімінде регистр жоғары. Секундтық интонация мүшеленіп, форшлагты қолдана отырып g– fis және h-a көп рет қайталанады. Бірінші бөлімде ойналатын терцті және квартты интонациялар басқа ритмикалық қойылымда орындалады. Жалпы күйдің орындалу барысында бірнеше әдіс болады: жоғары немесе төмен шекте, сол не басқа ритмикалық суреттерде болып, дыбысқа түрлі бояу береді. Олардың күйде көрініс беруі семантикалық жағынан маңызды.

Одан кейін негізгі тақырыпты қамтитын А бөлімі шығады. Одан кейін В бөлімі (жоғары регистр). Барлық даму қайталанады.

Күйдің тақырыбы локальдық әуенімен ерекшеленеді. Бұл шығармадағы би ырғағының аспаптық музыкамен берілуі, күйші стилінің сапалық жағынан өзгергені жайлы айтуға мүмкіндік береді. Белсенді мажорлы тақырыптың өсу бағытынан бастау алуы оның би ырғағымен ұласуына тиімді жалғанған. Астыңғы ішекті ашық алып, үстіңгі ішекте ***си*** және ***до*** дыбысын алу – ***бурдонды-обертондық ұстаным*** күйге ерекше мән беріп тұр. Осы ұстаным інген жануарыныңтабиғи дыбысына баламаланады.

АВАВ формасы – вариантты-строфикалы. Оның дамуына орта және жоғары регистрлер араласады. Тақырыптың қалыптасуына төменгі және орта регистрлер араласады.

Метрикалы ауыспалы да тән: 2/4 өлшем ¾ өлшемге ауысады.

1. Әуен екі шекте қалыптасып, ашық шектің негізгі тондары белсенді түрде қолданылады.

2. Мажор дыбысымен 5/3 және 6/4 қозғалыс, сонымен қатар терцтік интонациялардың қайталануы дәстүрлі шертпе күйлерге тән. Бұл жерде қазіргі өлең интонацияларының әсерін байқауға болады.

3. Детальдарға қатынас көрініп тұр – нақты ырғақты құрастыратын лигалы ноталалар; жеке дыбыстар немесе интонациялар және олардың көп қайталанув Сүгір стиліне тән құбылыс.

4. Терцтік және квартты интервалдардың түрлі әдіспен, түрлі штрихпен орындалуы дыбысты ерекше нәзік, жұмсақ нақыш береді.

5. g//h, g/c позициялық иірімде әуеннің жүруі (обыгривание) бірнеше күйлерінде кездеседі («Тел қоңыр», «Ілме»)

Сүгірдің **«Аққу»** күйін алайық, күй шертпе дәстүрінің ең үздік үлгісінде шығарылған. Форма жағынан алғанда домбырада ойналатын «Аққу» күйі мен қобызда ойналатын «Аққу» күйі әуен бір болмағанмен, нақышы жағынан ұқсас. Демек, «Аққу» күйі культтік музыка ретінде ойналған. Өнердің әлеуметтік қызметінде магия белгілі бір роль атқарғанда қазақ халқының аспапты музыкасының ертедегі түріне жатты деп пайымдаймыз.

«Аққу» күйлерінің құрылысын зерттей келе С.Аманова: «Аққу» -один из немногих кюев имеющих строго закрепленный комплес музыкально-выразительных средств, сходные мелодические формулы, квинтовый строй домбры и одинаковые исполнительские штрихи» [2,15б.].

Көне күй қатарындағы «Аққу» тақырыбына Сүгір де оралған. Күй квинттік құрылымда орындалады. Оған қазақтар үшін қасиетті де киелі құс болған аққудың бейнесіне сай дыбыстың нақыштығы, дыбысқа еліктеу тән. Сондықтан «Аққу» күйін домбыра музыкасының ішінде өте ертеде шыққан күйге жатқызып, олар эволюцияланды, музыкалық тілі күрделенді. Бұл пьесалар Қазақстанның Орталық, Шығыс, Оңтүстік-шығыс аймақтарында кең тараған. Сонымен қатар Монғолия мен Қытай қазақтары ішінде де белгілі.

Сол бұрауда, күй үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім екі рет қайталанып барып, екінші бөлімге ауысады, үшінші бөлімде бірінші тақырып қайталанады. Лигамен қосылған терция аралық, форшлагтар, екідауыстылықтан бірдауыстылыққа көшіп ойнау сияқты ерекшеліктер күйдің табиғи дыбысқа еліктеуде ерекше міндетін атқарып тұр.

4 мысал:

«Аққу» күйі – көңілді, ойнақы жүреді. Күй негізгі тақырыптан басталады, негізгі тақырып бірнеше рет қайталанып келеді.

Күй жасырынған марш ырғағында басталады да, терциялық лигалы дыбыстар арқылы күй ойнақы, әсемпаздық мінезіне ұласады.. Яғни, тақырып екі элементтен құралған, марштық (4 мысал), ол c-c1 ладтық тіректен басталады, екіншісі c-g (екідауысытылық) төмен бағытта f (жалғыздауыстылық) дамиды. Бір дыбыстың әр қайталануы сайын әртүрлі бояумен беру (12-13 такт) Сүгір күйлеріне тән құбылыс. Күйдің басы квинта бұрауындағы күйлерге тән c-c1 ладтық тіректе басталса, кейіннен шертпе дәстүріне ауысып c-g бірдауыстылыққа барып ұласады. (күй сол бұрауда жүрсе де). Әуен төменгі регистрге біртіндеп ауысады (әуеннің біртіндеп f ,d, c). Бір дыбыстың қайталануы немесе екідауыстылық дыбыстық комплекс («бір дыбыста тұрып алу», бұл мәнер кейде форшлагпен безендіру арқылы ойналады), оған басты назар аударуылған, бір жағынан дыбыс қозғалысын тежеу (бір дыбысты қайталап ойнай беру) Сүгір күйлерінің ерекшелігі болып саналады. Осы бөлім Сүгір туғызған композитордың көркемдің ойының тағы бір қосымша дәлелі. Жоғарғы дыбысты (c1) алып тұрып, төменгі регистрдегі (c-d)дыбысты лига арқылы шығару тәсілі арқылы аққудың сұңқылының дыбысына келтіру. Бұл эпизод қыл-қобыз дыбысын еске түсіреді. Дыбыстардың лига шрихы арқылы алу әдісі дыбыстардың арасында микротондардың естілуі, сырғанау секлді орындаудың нәтижесінде пайда болып отыр. Бұл Мұхит Айтқалиевтің нотаға түсіруімен берілген нұсқадан анық көруге болады:

5 мысал:

«Аққу» бейнесіне сипат беруде құстың образы сомдалып, дыбыстардың әдемі әуезі күйдің құбылып шығуына әсер беріп тұр десек, бұл композитордың бөлмей алынған терциялық аралық иірімдері бір төбе де, үстіңгі ішектегі қоңыр үндер соның жалғасы. Ол үн бір-бірімен жанасып, шашау шықпай үндесуі табиғи шеберлікті қажет етеді. Осылай шығарайын деп ойлағаннан емес, жүрекпен сезінген hас шебердің қолынан өткені белгілі.

Негізгі бөлімін талдадық, күйдің жалғасында бұл бөлім қайталанап келеді. Бөлімді – **А** деп белгілеп алып, келесі бөлімге көшсек:

Келесі жаңа бөлім өткен бөлімдей негізгі тақырыптан басталады, c-c1 ладтық тіректе ойналып, кейіннен дыбыстық диапазон бұл бөлімде кеңейтілген. Әуен жоғарғы регистрге ауысады. Жоғарғы шектеалынатын **b** төменгі дауыста пайда болып, ладтық бояуды көркемдей түседі. Мордент Сүгірдің «Бес жорға», «Шалқыма» күйлерінде де кездеседі, ал «Аққуда» ол әуенді оратылу тәсілі ретінде көрінеді. Бұл шағын бөлімді – В деп белгіледік

А бөлімі қайталанып келеді, тақырыптың элементтері еш өзгеріссіз қайталанған.

Осыдан кейін В1, бөлімнің басы екінші бөлімдегідей негізгі тақырыппен басталғанымен, «b» ладтық тіректе тақырып тереңдей түседі. B-f1 ладтық тіреккездеседі, форшлагтар кеңінен қолданылып c1– g1; d1-a1 ладтық тіректерімен алмасып отырады. Осы бөлім f-c1; g-d1; a-e1; b-f1 паралелль квинтамен жүргені келесі бөлімге ауысуына қортындылау заңдылығы.

А бөлімі қайталанып келіп күй аяқталады.

Сонымен, «Аққу» күйі АВАВ1А құрылысы вариантты-строфикалық құрылымында жүруі шертпе күйлерге тән екені байқалды.

2. Тарихи күйлер.

Сүгірдің **«Тоғыз тарау»** күйінің композициялық құрылымы өзге күйлерінен оқшау тұрған шығарма.

Күй квинталық құрылымда тартылады. Шын мәнінде бұл күй екі бөлімнен, ал бөлімдер бірнеше бөлімшелерден тұрады.

Бірінші кіріспе бөлімі баяу қарқынмен басталып, бір дауысты фактура екі дауыстымен алмасады. Бұл жерде дыбыстардың ұзақтығы үлкен (жартылай, ширек).

5 мысал:

Бұл бөлім екі бөлімшеден құралған. Біріншісі 5-ші тактіден басталады:

6 мысал:

Екінші бөлімше үстіңгі ішекте дамиды:

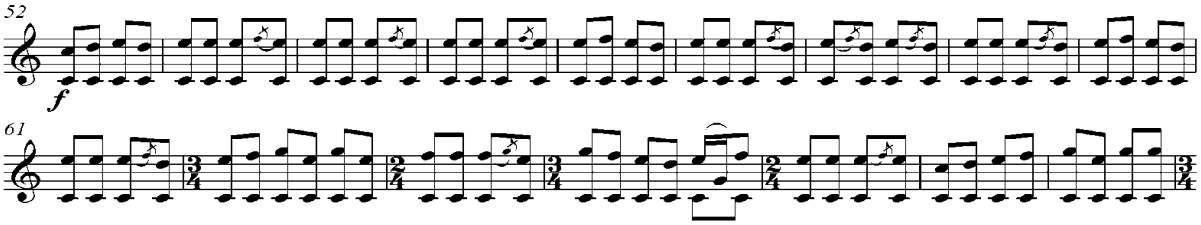
7 мысал:

Біріншісінде жоғары регистрде күйді мазмұндайды, әр фраза ашық шектің дыбысымен бітеді. Әуен ашық шектің біртұтас линиясын құрайды (төменгі регистр). Онда шертпе күйге тән үшхордалы әуен бар. Пентатоника элементтері, сонымен қатар ритмикалық суреттерді қолдану (бөлу ритмі) дыбысқа ерекше колорит береді.

1. бөлімшеде екі дауыс бар. Тақырып төменгі с фонында шығады (ашық шектің бурдоны). Әңгіме оның нұсқасын мазмұндауда. Бірінші бөлімнің формасы: А-А1.

2. бөлім шапшаң қарқынмен орындалады:

8 мысал:

Оның бірнеше бөлімшелері бар. Жаңа В тақырыбы қолданылады. Одан кейін оның субдоминанқа «бұрылу» нұсқасы беріледі, яғни f – В1 дыбысына. Тақырыптың басқа нұсқалық өзгерістері – В2. Одан кейін В1 және В2 қайталанады.

1 бөлім II бөлім

А-А1 В-В1-В2-В1-В2

Екінші бөлімде тараулар бір-бірінен ладтық тірек с-с1 пайда болуымен бөлінеді, ол негізгі ладтық қызмет атқарады. Егер В және В1 бөлімдеріндегі әуен көрсетілген ладтық тіректен (с-с1) жоғары дамыса, онда В2 бөлімінде ол одан төмен шығады. Егер ашық шектің негізгі тоны **с** үздіксіз шықса, онда **g** шегінің тоны мерзімді көрінеді. Ол әуенді құрастыруда дыбыс ретінде қолданылады. Сонымен қатар «тұрақты» дыбыстар қолданылады – f1, e1, c1, h. Әдетте олар төменнен ойналады. В2 бөлімінде ладтық тірек **e– h** қолданылады.

Бұл бөлімде біртұтас ритмикалық бейне (сегіздікпен қозғалыс) көрініс табады. 1 бөлімнен басқасында әуен жоғары регистрде дамиды.

Әуеннің амбитусы үлкен емес – б.6, 5 бөлім, тар көлемді қайталанатын интонациялар.

Тәттімбетте квинталық құрылымда күйлер кездеседі, бірақ бұл күйдің. сарындық үні Тәтімбет күйлеріне ұқсамайды, Қобыздың үнін үстіңгі ішекте келтіру Сүгір күйлерінде бой алған. Қағыстың арлы-берлі қағылуы қобыз штрихының баламасына келеді. Қобыздың үнін айнытпай салуда Сүгір новаторлық жаңалықтар енгізген.

1. Үстіңгі ішекті қолдану арқылы дыбыстың бояуын қобыз сарынына келтіру.

2. Оң қолда қағыстар ерекшелігі төгілтіп алғанымен, дыбыстың бояуы төкпе дәстүрінен айырмашылық бар.

3. Буындардың арасында бос қағыстар, ашық ішекті бос ұру мәнері қобыз, сыбызғы күйлерінен алынған.

4. Сарыны ұқсамағанымен, құрылымы Алтай-Тарбағатй күйлеріне ұқсас келуі, Сүгір күйлерінің көне күйлермен байланысын дәлелдей түседі.

Сүгір күйлерінің барлығы да **композициялық құрылымы** жағынан біркелкі емес дедік, оған тағы бір мысал ретінде келтірейік. Мафруза қызбен айтыс үстінде 5 жігіттің тартқан күйлері. **«Бес жорға»** күйлерінің вариантары әр орындауда бір-біріне ұқсамайтын тармақты күйлер. Әр ладтық тұрақта дамиды. Әрбір тармағы өзінше әсем, дыбыстан маржандай өріліп жорға дамып отырғаны – адамның қиялы іспеттес ұшқыр да тұңғиық.

9 мысал: «Бес жорға» 1нұсқа:

10 мысал:«Бес жорға» 2 нұсқа:

11 мысал: «Бес жорға» 3 нұсқа:

12 мысал: «Бес жорға» 4 нұсқа:

13 мысал: «Бес жорға» 5 нұсқа:

«Бес жорға» күйінің бастапқы 4 нұсқасы шертпе құрылымда, ал бесіншісі аралас стильде шыққан. Мұнда төкпе дәстүріндегідей бас буын (б.б.), тақырып (негізгі буын), орта буын (күйдің дамуы) және саға буындарына сайып келетін бөлімдері анық берілген.

Сүгір музыкасының қалыптасу принциптері ұлттық негізде, жалпы құндылық ұстанымдарын игеру барысында жүзеге асты. Сондықтан оның күйлерінің философиялық мағынасына терең, философиялық ойы ұшқыр, пайымдаулары сезімтал да асқақ болып келеді.

Сондай-ақ Сүгір күйлерінің құрылымдық және сарындық жағынан ізбасарларының шығармаларында орын алған. Осы тұрғыда Сүгірдің

«Қаратау шертпесі» және Ф. Үрмізовтың «Созақ еліме», Дайрабайдың «Дайрабай» күйі және Ф.Үрмізовтың «Ақындарға», Сүгірдің «Қосбасары»

және Ф. Үрмізовтың «Желтоқсан» күйлерін салыстырмалы тұрғыда музыкалық ерекшеліктерін таразылай, күйшілік мектеп стилінің жаңашылдық және дәстүр жалғастығын көрсетуге болады. Бір мысал келтірейік: Сүгірдің «Қаратау шертпесі» мен Файзулла Үрмізовтың «Созақ еліме» күйлерінің құрылымдық ерекшеліктеріне талдау жүргізген болсақ, алдымен екі күйдің сарындық ұқсастығын байқауға болады, Ф.Үрмізовтың «Созақ еліме» күйінің басталуы:

15 мысал:

Күйлердің ұқсастығы төменде берілген ерекшеліктерден байқалады: тұрақталу тірегі **“*g*^{1}-*d*^{2}”;** күрделі екі бөлімдерінің қайталануы; екі бөлімнің тұрақталу тіректері, яғни: біріншісі – **“*g*^{2}”;** екінші – **“*e*^{2}”;** әуен иірімінің желісі: күйлердің бірінші октавадағы **“*g*^{1}”** дыбысынан бастап екінші октаваның **“*g*^{2}”** дыбысына барып тұрақталуы**, “*g*^{2}”** дыбысының бірнеше рет қайталануы, Арқа өңірінің әншілік дәстүрінде кездесетін ақын әуенінің құрылысына (“АМФ” – С.Елеманова) тән құрылғаны, **“*h*”** дыбысына өрбіп көтерілуі, **“*g*^{2}”** дыбысын негізгі тірек ретінде көздей, соның айналасындағы дыбыстардың оралуымен қысқа әуендердің басты иірімдерді сақтап отырып жаңаруы, бірінші бөлімдердің тұрақталу тірегінде аяқталуы, қысқа әуендердің бір-біріне ұқсастығы мен бірінен-бірі ағып жаңаруы, дыбыстардың тізбектеле қатар берілуінің және дыбысты қоршаған ноталардың оралуының нәтижесінде пайда болған мәтіндердің құрылуы; қағыс серпілісі: төмен қағыстардың қатар келуі, яғни, қағыстан кейінгі дыбыстардың лигалануы, каденциялық айналымда жоғары қағыстардың қосарлануы, алма-кезек қағысы; екпін ортақтығы: орташа, шалқыта; ырғақтары мен өлшемнің тұрақсыздығы.

Күйлердің айырмашылығы кестеден көрінеді, соның негізінде олардың өзіндік қолтаңбаларын анықтауға болады [38, 59 б.].

№	Музыкалық ерекшеліктері	Сүгірдің “Қаратау шертпесі”	Ф.Үрмізовтың “Созақ еліме”
1	күйлердің басталуы	кенеттен тосын басталады	ахуалға енгізетін дайындық дыбыстарынан басталады
2	бөлім құрылымдарының қайталануы	бөлімдер еш өзгеріссіз қайталанады	екінші бөлімнің қайталануында өзгерістер енеді
3	әуендік иірім желісі	екінші бөлім әуенінде ашық ішек “d^1-g^1” жиі кездеседі, жоғарғы “d^2” ішегінде жаңа мәтін пайда болады	екінші бөлімі бір қалыпта өрбиді
4	“g^1” мен “g^2” аралығындағы қозғалысы	дыбыстар тізбектеліп тікелей шығады	сатылай әдісті пайдалану арқылы өрбіп шығады
5	тұрақталу тірегі “g^1-d^2”	бір дыбыс көбінесе “x^1” белгімен жасырын беріледі	анық және нақты беріледі
6	скрипка кілтіндегі “*fis*” белгісі	екінші бөлімінде өзгеріп диез бекарға ауысады	белгі тұрақты

Салыстыру қорытындысы бойынша анықталған орындаушылық ерекшеліктерінің ұқсастығы Сүгір мектебінің стильдік ерекшелігін көрсетеді. Осы анықталған ерекшеліктер Сүгірдің ізбасарлары Жаппас, Төлеген, Файзулла және т.б. күйлерінде өз жалғасын тапқан.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Калиев С.Зонность творчества кюиши и проблема вариантности // Материалы международной научно-практической конференции «Болату Сарыбаеву – 80 лет» – Алматы, 2007. – С. 72-75.
2. Райымбергенова С. Қазақтың көне аспаптық музыкасы. Ө.ғ.к.дисс.автореф.– Алматы, 1998. – 28 б.

УДК 785.24 (574)

НУСУПОВА А.С.
кандидат искусствоведения, доцент,
декан факультета Вокала, дирижирования и музыкального образования
РГУ «Казахской национальной консерватории имени Курмангазы»,
Алматы, Казахстан,
nusaiz@mail.ru

ИМАНБАЕВ А.К.
магистр искусствоведческих наук

К ПРОБЛЕМЕ СТИЛЯ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЛЯ САКСОФОНА В ТВОРЧЕСТВЕ КОМПОЗИТОРОВ КАЗАХСТАНА

Резюме. *Предметом исследования являются стилевые и жанровые особенности произведений для саксофона композиторов Казахстана, отраженные в образной сфере, в системе средств звукоизобразительности, музыкальном языке и в композиционных принципах.*

Научная новизна статьи заключается в том, что авторы одни из первых обращаются к исполнительской деятельности саксофониста в композиторской практике Казахстана. В этой связи впервые рассматриваются жанрово-стилевые особенности произведений для саксофона в творчестве композиторов Казахстана, а также функции технических компонентов, участвующих в творческом процессе саксофониста. В целом содержательная сторона исследования отражает два вида новизны – теоретический и практический, оба связаны с анализом и информационным дополнением.

Ключевые слова: *К. Кужамьяров, А. Оренбургский, Ю. Лебедева, композиторы Казахстана, процесс освоения, специфические особенности.*

ҚАЗАҚСТАН КОМПОЗИТОРЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ САКСОФОНҒА АРНАЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме. *Зерттеудің мәні – Қазақстан композиторларының саксофонға арналған туындыларының бейнелік салада, дыбысты бейнелеу құралдары жүйесінде, музыкалық тілі мен композициялық ұстанымдар құралдары жүйесінде көрініс тапқан мәнерлік және жанрлық ерекшеліктері.*

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – авторлар Қазақстан композиторларының тәжірибесіндегі саксофоншы орындаушылық қызметіне алғашқылардың бірі болып назар аударып отыр. Осыған байланысты Қазақстан композиторларының саксофонға арналған туындыларының жанрлық-мәнерлік ерекшеліктері, сондай-ақ, саксофоншының шығармашылық үрдісінде қатысатын техникалық компоненттердің қызметі алғаш рет қарастырылуда. Жалпы зерттеудің мазмұнды жағы екі жаңалықты бейнелейді – теориялық және тәжірибелік, бұл екеуі де талдаумен және ақпараттық толықтырумен байланысты.

Түйінді сөздер: *Қ. Қожамияров, А. Оренбургский, Ю. Лебедева, игеру үрдісі, өзіне тән ерекшеліктері.*

PROBLEMS OF STYLE OF SAXOPHONE COMPOSITIONS IN CREATION OF KAZAKHSTAN COMPOSERS

Summary. *Subject of the Research is the style and genre features of the musical compositions for saxophone of Kazakhstan composers reflected in the figurative sphere as well as in the system of the means of sound pictorialism, musical language and composite principles.*

Scientific novelty of the Research is that the authors were one of the first who addressed himself to the performing activity of the saxophonists in the composer practice in Kazakhstan. In this regard, the genre and style features of the musical compositions for saxophone in the works of Kazakhstan composers as well as the questions of performing interpretation and also the function of the technical components participating in the creative process of the saxophonists have been considered for the first time. In general, the substantial part of the Research reflects two types of novelty – theoretical and practical and both of them are connected with the analysis and information addition.

Keywords: *K. Kuzhamyarov, A. Orenburgsky, Yu. Lebedeva, Kazakhstan composers, the process of development, specific features.*

Современное исполнительство на духовых инструментах характеризуется стремительным ростом развития. Разумеется, это связано с активной исполнительской деятельностью ведущих саксофонистов мира. Очевиден более высокий уровень педагогического и исполнительского мастерства, сольной и ансамблевой игры. Для исполнительской культуры характерно появление новых технических приемов игры на деревянных духовых инструментах, открывающих совершенно новые горизонты в сфере звукоизвлечения и тембро-интонационных возможностей саксофона. Безусловно, все это находит непосредственное отражение в музыке современных композиторов.

В отечественную инструментально-исполнительскую и композиторскую практику саксофон вошел не так давно. После открытия класса саксофона (в 1980 году) на кафедре духовых инструментов и ударных инструментов в Казахской национальной консерватории имени Курмангазы начали готовить первых выпускников. Вопрос репертуара стоял очень остро: исполнители-саксофонисты нуждались в ярких и неординарных произведениях казахстанских композиторов. Несомненно, что одаренные и талантливые личности из числа исполнителей придали необходимый импульс творческим поискам отечественных композиторов. Композиторы же, в свою очередь, создавая первые произведения для саксофона, способствовали повышению интереса и популяризации самого инструмента.

Актуальность темы исследования определяется возможностью постижения накопленного опыта в сфере отечественного концертного репертуара для саксофона. Особое значение в этом отношении приобретает изучение жанрово-стилистических особенностей произведений композиторов Казахстана. В качестве материала исследования были избраны произведения крупной формы для саксофона, такие как «Концерт для саксофона с симфоническим оркестром» К. Кужамьярова, «Концерт для саксофона и духового оркестра» Ю. Лебедевой и «Соната для саксофона и фортепиано» А. Оренбургского. Все исследуемые сочинения расцениваются как важные в становлении отечественной саксофонной школы.

Саксофон – инструмент, способный воплотить и передать самую невероятную художественную мысль композитора, поскольку обладает богатейшим арсеналом исполнительских возможностей. Благодаря необычной палитре звучания его используют как в классической академической музыке (особенно в современной музыке с применением новых средств игры), так и, разумеется, в джазовой.

Как известно, французские композиторы, произведения которых составляют основную массу репертуара саксофонистов, стали первопроходцами: они впервые ввели саксофон в состав симфонического оркестра. Можно с уверенностью утверждать, что именно Франция сыграла важную роль в распространении и пропаганде данного инструмента. Саксофон стал активно использоваться в качестве академического сольного инструмента, и как инструмент, обогащающий ансамбль различных составов.

Обозревая прошлое с исторической дистанции, можно утверждать, что прошло не так много времени с момента (1842г.), когда создатель саксофона, Адольф Сакс, презентовал всему миру совершенно новый духовой инструмент, который частично выбрал в себя механические компоненты деревянных и медных духовых инструментов. Отметим, что А. Сакс находился в активном поиске создания чего-то совершенно нового со свежим инструментальным звучанием. Для этого он начал изучать состав симфонического и духового оркестра, тем самым сравнивая соотношения тембров и силу звучания оркестровых групп. Адольф Сакс мечтал «о посреднике с характерными особенностями деревянных и медных духовых инструментов, который не мог бы заглушить слабых, но и был бы наравне с сильными» [1]. Именно тогда саксофон не только стал частью оркестров и различных ансамблей, но и занял свое почетное место в качестве солирующего инструмента, как в академическом классическом, так и в джазовом исполнительстве. Сейчас этот инструмент по праву считается «королем» джазовой музыки.

С началом нового столетия искусство игры на духовых инструментах в Казахстане вступило в новую фазу развития. Важной составляющей этого процесса является педагогическая и исполнительская деятельность саксофонистов. Несмотря на то, что отечественная школа игры на саксофоне еще сравнительно молодая (ей около сорока лет), по сравнению с европейскими странами, она вобрала в себя все самое лучшее и прогрессивное. Ее развитие опирается на наследие русского и европейского саксофонного исполнительства, что обеспечивает преемственность музыкально-художественных традиций.

Особенно значимыми событиями явились: открытие класса саксофона в Алматинской государственной консерватории им. Курмангазы в 1980 году (ныне КНК им. Курмангазы), деятельность педагогов основателей отечественной исполнительской школы на саксофоне (Я.М. Ткаченко, Г.М. Геллера и И.Ю. Шубина), участие их выпускников в различных Международных конкурсах, создание духового оркестра и ансамбля саксофонистов, концертная практика известных исполнителей, проведение

различных мастер-классов с зарубежными исполнителями, тесная связь с методистами и педагогами России в сфере исполнительства на духовых инструментах. Все это заложило прочный фундамент для дальнейшего роста академического саксофонного исполнительства в Казахстане.

Одним из первых композиторов, проявивших интерес к избранному духовому инструменту, стал талантливый композитор, педагог и выдающий общественно-музыкальный деятель РК, Народный артист КазССР (1973) и СССР (1987), лауреат Государственной премии (1951) СССР и КазССР (1973) Куддус Кужамьяров. Он создал «Концерт для саксофона с симфоническим оркестром».

Среди других композиторов отметим Т. Кажгалиева с пьесой «Элегия» для саксофона и оркестра, М. Рахимбаева «Романс для саксофона с оркестром», Д. Останьковича «И повториться все …» для сопрано саксофона и фортепиано, пьесы для саксофона и фортепиано «Кусни Корлан» А. Оренбургского, «Тема Абая» Г. Метакса, «Жайлау» А. Романова и т.д. Несмотря на сравнительно небольшое количество произведений, их можно причислить к «золотому фонду» отечественной композиторской и исполнительской школы ввиду их несомненной художественной значимости и ценности. Следует отметить, что все перечисленные произведения явились смелыми экспериментами в смешении разных стилей и течений музыки, уже в первых опытах отечественных композиторов очевидны интересные сочетания созвучий, тембров и красок, что впоследствии привело к заслуженному успеху среди исполнителей и слушателей.

Так, плодотворная работа отечественных композиторов в создании новых сочинений для саксофона значительно обогатила исполнительский репертуар музыкантов. В этой связи, следует особо выделить творчество К. Кужамьярова – основоположника уйгурской профессиональной музыки. Композитор тонко ощущал современные веяния музыкальной культуры и стремился возродить многие пласты устного народного творчества. Судьба одарила его ярким и уникальным талантом, мудростью организатора, несгибаемой волей и неиссякаемой энергией, которые ярко проявились в композиторском творчестве. Приведем его высказывание: «У одной нации я стал первым – хоть скромный, но оставь след… Еще второго первого не бывает … Можно сказать – основа профессиональной уйгурской музыки есть. Может не все удачно. Будущие поколения скажут… Мне повезло в судьбе быть первым. Поэтому и старался…» [2, С. 12]. Уникальность творческого мышления К. Кужамьярова заключается в умении излагать музыкальную мысль просто и доступно, ясно и рельефно. Как правило, основную мелодию в своих опусах он умело показывает во всем интонационном богатстве, раскрывая тембровые краски и национальный колорит. Произведения композитора отличаются опорой на интонационную и ладовую основу уйгурской музыки, своеобразным национальным колоритом, сочетанием устного народного творчества с традицией русской классической музыки.

Не менее интересным с точки зрения создания целостного представления о современном состоянии композиторского творчества в республике является деятельность Артура Оренбургского, чье имя, в первую очередь, тесно связано с отечественной инструментальной музыкой. Очевидно, что композитор обладает своеобразным стилем и техникой письма. Его музыка наполнена любовью и жизненной энергией, необыкновенной простотой и ясностью. В работе над произведениями А. Оренбургский стремится к тонкой художественной детализации и опоре на элементы казахского музыкального языка, особенно в области формы и гармонии. Вместе с тем, в его инструментальном творчестве заметно влияние современных джазовых течений. Его сочинениям присущи активные поиски в сфере гармонического языка и средств музыкальной выразительности, он смело экспериментирует в области необычных сочетаний классических духовых инструментов с народными, а также соединении джазовой музыки с фольклором.

Итак, Артур Оренбургский предстает одним из ярких и талантливых композиторов республики, создавших многочисленные произведения для саксофона. Его музыкальный стиль формировался под воздействием множества факторов, которые связаны с национальными традициями художественной культуры и с уже сложившимися канонами мировой композиторской школы.

Как правило, развитие музыкальной культуры выдвигает ярких личностей, благодаря которым сохраняется наследие любого народа и в дальнейшем передается будущему поколению. Одним из молодых и перспективных композиторов Казахстана является композитор Юлия Лебедева – обладатель Государственной премии Министерства культуры и спорта РК, член Союза композиторов РК. Основу творческой деятельности композитора составляет песенный жанр, характерная особенность которого заключается в умелом использовании фольклорных пластов двух народов – казахского и русского, а также в яркой и запоминающейся мелодике. Ю. Лебедева – автор около 100 песен, среди которых песенные циклы «Чернокнижница» на стихи М. Цветаевой и «Лукавый певец» на стихи Н. Гумилева.

Однако для анализа был избран ее Концерт для саксофона, который предстает одним из ярких примеров, олицетворяющих любовь композитора к родине и ее природе. Являясь произведением-посвящением, оно знакомит слушателя с богатой культурой Казахстана, «рисует» картины народного быта, пейзажи гор, озер и рек, сцены народных празднеств. Концерт для саксофона Ю. Лебедевой отличается оригинальностью музыкальных построений и яркостью тематического материала, содержательностью и свободой трактовок музыкальных идей, которые проявляются в импровизационности и вариационности. Последняя разнообразит музыкальную форму и колорит звучания, способствует динамическому раскрытию образа.

Анализ произведений исследуемых композиторов показывает, что стиль их формировался под воздействием множества факторов: влияния различных традиций зарубежной музыкальной культуры и уже сложившейся национальной композиторской профессиональной школы, обращения к национальным истокам и художественным образам традиционной казахской музыки, отраженной как в казахском песенном мелосе, так и в домбровых кюях.

Так, в результате исследования Концерта для саксофона и симфонического оркестра К. Кужамьярова стало очевидным, что своеобразие и индивидуальность произведения заключаются в синтезе музыкальных стилей Востока и Запада, своеобразной трактовке концертного жанра и стилистическом смешении различных культурных пластов и устного музыкального творчества уйгурского народа.

Стилистическая особенность Сонаты для саксофона А. Оренбургского заключается в органичном сплаве музыки различных эпох с новыми тенденциями, сложившимися в казахстанской музыкальной культуре. Значительная новизна музыкального языка проявляется в изменении фактуры, оригинальной трактовке сонатного жанра, включении элементов казахского фольклора в джазовую музыку.

Концерт для саксофона с оркестром «From KZ» Ю. Лебедевой написан в опоре на национальные особенности музыкального фольклора, богатое наследие песенного и инструментального искусства, наиболее ярко проявляющиеся в эпичности подачи музыкального материала, разнообразии ладовых сплетений (диатонические лады с элементами пентатоники), использовании созвучий нетерцового строения, переменном метре, триольных и пунктирных ритмах, а также приеме ритмического остинато. Следует отметить, что на данный момент произведение является единственным в своем роде, индивидуальность которого проявляется в использовании нескольких саксофонов в качестве солирующего инструмента для каждой части.

Осуществленный анализ позволил прийти к следующим выводам:

– выявлено, что становление и расцвет профессионального исполнительства на саксофоне в республике, являющегося важной составляющей национальной культуры, напрямую связаны с деятельностью композиторов Казахстана;

– определено, что бурное развитие саксофонного исполнительства в республике осуществляется в тесной взаимосвязи педагогики, исполнительства и композиторского творчества;

– доказано, что саксофон, обладающий богатыми тембро-звуковыми, техническими и выразительными возможностями, предстает одним из востребованных инструментов, являясь неотъемлемой частью основных музыкальных коллективов Казахстана.

Таким образом, «Концерт для саксофона с симфоническим оркестром» К. Кужамьярова, «Концерт для саксофона и духового оркестра» Ю. Лебедевой и «Соната для саксофона и фортепиано» А. Оренбургского относятся к ряду значительных по замыслу произведений для саксофона в творчестве композиторов Казахстана. В них сконцентрированы важнейшие виды техники игры на саксофоне XX века, которые ставят перед исполнителем задачу свободного владения всем арсеналом основных исполнительских приемов игры на избранном духовом инструменте. Совершенно очевидно, что процесс расширения выразительных возможностей инструмента не окончен, он устремлен в будущее и зависит от того, какие будут ставиться художественные задачи и избираться эстетические предпочтения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Саксофон в классике. [Электронный ресурс] Режим доступа URL: http://www.rocklab.ru/view/sections/59/docs/1165.html.
2. Байкадамова Б., Хасанова Р. Куддус Кужамьяров – великий мастер и гражданин. // Мне повезло в судьбе быть первым…. Композитор Куддус Кужамьяров. Сборник статей и воспоминаний. К 85-летию со дня рождения композитора. – Алматы, 2003. – 232 с.

УДК. 7.072.2

МУСАГАЖИНОВА А.А.
Руководитель отдела Нематериального культурного наследия НИИ «Халық қазынасы»
Национального музея Республики Казахстан
aiya84@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯ ПРИГОТОВЛЕНИЯ И ХРАНЕНИЯ ПИЩИ В КАЗАХСКОЙ КУХНИ

Аннотация. *Казахская кухня вобрала в себя многовековой опыт в адаптации к окружающему миру, в ней мы видим консолидирующее начало. Так, нормы приема пищи структурировали казахское общество. Ведь еда не только насыщала наших предков, она наделяла благожелательной энергией, придавала силы в необходимый момент, защищала, способствовала укреплению отношений между людьми и даже помогала примирению сторон. Традиционная казахская кухня в настоящее время состоит из трёх видов: мясной, молочной и растительной. В силу животноводческой направленности хозяйства, приоритет отдавался мясной и молочной пище. Несмотря на этот своеобразный пищевой «лаконизм», казахская кухня насчитывает множество видов блюд, как из мяса, так и молока.*

Ключевые слова: *традиционное питание, обряды, казахская кухня, рацион, технологии приготовления.*

Аннотация. *Қазақ тағамдарының бойында халықтың ғасырлар бойғы қоршаған ортаға бейімделу тәжірибесі жинақталып, салт-дәстүр ерекшеліктері көрініс тапқан деп айтуға болады. Өз кезегінде мұның ұрпақ тәрбиесі мен күнделікті тіршілік қатынастарын реттеуге де атсалысқаны анық. Мәселен, қазақ қоғамында тағам қабылдау мөлшері, реттілігі мен құрылымының өзіндік қалыптасқан жүйесінің болуы осының айғағы. Тағам адамдарды ізгілікке баураған, тіршілікке қажет күш-қуат берген, сақтаған. Ол адамдардың қарым-қатынасын нығайтуға ықпал еткен, тіпті жаулас жақтарды ымыраға келтірген. Қазақтың дәстүрлі тағамдары бүгінде үш түрге бөлінеді: ет, сүт және өсімдік тектес өнімдер. Дәстүрлі шаруашылықтағы мал шаруашылығының маңыздылығына орай ет пен сүт тағамдарына басымдылық беріліп келгені мәлім. Мұндай өзіне тән тағамдық «ықшамдылығына» қарамастан, ет пен сүттен дайындалатын қазақ тағамының түрлері мол.*

Түйін сөздер: *дәстүрлі тамақтану, әдет-ғұрыптар, қазақ ас үйі, тамақтану рационы, дайындау технологиясы.*

Annotation. *Kazakh cuisine has absorbed centuries of experience in adapting to the environment, we see in it the traditional foundations. Thus, the norms of food intake have structured the Kazakh society. Food has endowed with benevolent energy, given power at the right moment, protected people, helped strengthen relations between people and even led to reconciliation of the warring parties. Traditional Kazakh cuisine currently consists of three types: meat, dairy food and vegetables. The priority, due to the livestock orientation of the traditional economy, was given to meat and dairy foods. Despite this peculiar food "laconism", the Kazakh cuisine has dozens of meals, both from meat and milk.*

Keywords: *traditional food, ceremonies, Kazakh cuisine, diet, cooking technology.*

В культуре каждого народа национальная кухня занимает очень важное место. В ней отчётливо отражены тенденции жизни: с одной стороны налицо процесс глобализации, а с другой – более ярко проявляются национальные традиции и тонкости, обусловленные местоположением стран. В традициях и обычаях казахского народа отразились уклад жизни, привычки и национальные особенности, которые были тесно взаимосвязаны с кухней. Вся казахская кухня в течение длительного периода строилась на использовании мяса и молока. Конина и баранина, кобылье, овечье, коровье и верблюжье молоко и продукты их переработки широко использовались в питании казахов. При этом развитие казахской кулинарии шло в направлении разработки таких полуфабрикатов из мяса и молока, которые могли бы сохраняться достаточно длительное время в условиях постоянного кочевья и в то же время, были бы вкусны и не приедались при частом их употреблении.

Особенность жизненного уклада казахского народа наложила отпечаток на способы приготовления пищи. Приготовление пищи путем варки в традиционной кухне казахов было предпочтительным, поскольку в результате варки мясо получалось мягким, сочным и ароматным.

Жаркий климат, безусловно, способствовал разработке и привлечению новых способов хранения и транспортировке продуктов питания и готовой пищи. Так, возникло и получило развитие изготовление копченых, солено-копченых и копчено-вареных полуфабрикатов из различных частей конины (конских колбас), баранины, верблюжатины и бараньего ливера.

Статья публикуется в рамках BR05236868 «Сарыарқаның мәдени мұрасын зерттеу, сақтау және дәріптеу» проекта

Во время забоя скота часть мяса заготавливали впрок. Для лучшей сохранности, мясо солили, вялили, коптили. В основном это касалось конского мяса, поскольку деликатесы готовили именно из него (*қазы, шұжық, жал, жая, қарта* и др.). При отсутствии этих блюд дастархан считался неполным.

Вяление мясных продуктов проводилось в прохладном помещении, при полном отсутствии солнечных лучей, что позволяло сохранить мясо в течение длительного времени, предотвратить порчу и сохранить натуральный вкус. Перед варкой вяленое мясо вымачивали в холодной воде, варили до готовности на медленном огне, а перед подачей на стол вяленое мясо тонко нарезали и использовали при приготовлении различных блюд.

Части туши, которые обычно не подлежали вялению (голова, голень, легкие и печень), у казахов северных регионов подвергались копчению. Для западных и южных казахов характерен метод хранения в виде посола. Существовал также выше упомянутый способ вяления. После вяления или сушки мясо раскладывали по мешкам и хранили в хорошо проветриваемых местах до начала весеннего праздника Наурыз.

К способу хранения мяса в снегу в основном, прибегали табунщики. Они закапывали мясо в снег и хранили его там до начала потепления, после чего мясо извлекали и использовали в пищу.

В доме каждого казаха для почетного гостя обычно была припасена *«сыбаға» (қазы-қарта, жалжая, шұжық),* которые хранили глубоко в мешке с мукой, а посередине мешка устанавливали кованое железо, которое предотвращало образование вредных веществ и снижало порчу мяса.

Те, кто не мог позволить себе зарезать лошадь, корову, верблюда, резали барана и, не снимая шкуры, опаливали его тушу, такое мясо отличалось особым вкусом и могло достаточно долго храниться.

Существовал также способ хранения продуктов путем заполнения и прессования снегом и льдом погреба, в котором хранили провизию до следующей зимы. Это был хороший способ, поскольку в погребе низкая температура сохранялась долгое время, а лед или снег иногда не таяли до будущей зимы.

Засол и вяление позволяли мясу сохранять свои свойства и безопасность в течение длительного времени даже в условиях жаркого климата. Кочевники умели хранить мясо без холодильника. В течение нескольких дней, мясо заворачивали в смоченное мокрое полотенце или ткань и укладывали в глиняную посуду, поместив затем в ёмкость с холодной, соленой водой. Они же использовали способ хранения мяса в кисломолочных продуктах типа айрана или простокваши, помещая мясо в прохладное место, что обеспечивало его сохранность до 5-7 суток.

Кроме того, довольно часто использовался метод хранения мяса, путем помещения его в посуду с обезжиренным молоком, которое достаточно быстро скисало, плотно закрывало мясо и не пропускало воздух. Образовавшаяся молочная кислота препятствовала развитию патогенных бактерий, и мясо долго оставалось свежим. Непосредственно перед использованием мясо промывали в проточной воде и просушивали.

При вялении мяса делали неглубокие продольные надрезы, ставили между кусками распорки и засыпали в надрезы соль. Таким же способом обрабатывали другие куски и подвешивали их для просушки. Далее мясо коптили дымом в течение нескольких дней, а затем, просушенное и прокопченное, его подвешивали в тени.

Чтобы защитить мясо от мух, над ним сооружали специальный короб и обтягивали его марлей. Если же это не представлялось возможным, то мясо опускали в кипящий курт, выдерживали несколько минут, вынимали и подвешивали в тени. Сваренное копченое мясо не портилось несколько дней, и его удобно было брать в долгую дорогу. ***Казы***, к примеру, хранили в слегка подсушенном виде, в муке, что позволяло храниться ему вплоть до лета. В холодных регионах хранить мясо было гораздо легче, там большие куски конского и говяжьего мяса замораживали и подвешивали в холодном проветриваемом помещении.

Когда наступали первые холода, мелкий скот, который собирались пустить на мясо, закалывали, чтобы не тратить запасы сена и предотвратить потерю веса животных в холодные месяцы. Туши разделывали, солили и закладывали в собственные курдюки. Курдюки подвешивали в шошалу, в которых мясо хранилось до весны. Такой вид хранения назывался *бүрме.* Также мясо вместе с опаленной головой и внутренностями хранили в шкуре забитого животного. Такой вид хранения был удобен в случае, если приходил почетный гость, и нужно было оказать честь и уважение, подав голову к столу, после чего все содержимое бүрме перекладывали в казан. Самое главное, в результате такого хранения, продукты не теряли питательной ценности и вкусовых качеств. Например, мясо, которое хранили в бүрме, нельзя было пересаливать, поскольку сорпа такого мяса была непригодна для использования. Если мясо было пересоленым, то в целях снижения уровня соли в бульоне в него опускали несколько кусочков древесного угля, завернутого в материю. Уголь впитывал соль, и бульон становился пригодным для употребления.

Важным компонентом пищи казахов являются молочные продукты, которые отличаются большим разнообразием. При этом, значительное распространение и широкое использование в казахской кухне получили кисломолочные продукты *(қымыз, құрт, шұбат, қаймақ, айран, ірімшік, құрт, қатық* и др.), технология их приготовления имела древнюю историю и региональные особенности. Кисломолочные продукты были не только легкими и удобными в употреблении, в любое время года, но и обладали полезными свойствами, хорошо сохраняясь при длительных кочевьях.

Если говорить о молочных продуктах, то например сливочное масло хранили длительное время в овечьем или коровьем желудке – қарыне. При этом вкус масла значительно улучшался. Продлить срок хранения позволяло также легкое подсаливание.

Пресный сыр ірімшік делали из нагретого свежего овечьего или коровьего молока, заквашенного кислым молоком, кипятя его до пожелтения, затем творог сушили в юрте или на солнце в мешке. Полученный сыр являлся основным видом зимней пищи кочевников. Ірімшік толкли в мелкий порошок, обливали сливочным маслом и полученную массу хранили длительное время в овечьем желудке. Рецептуры приготовления ірімшік предусматривали добавление в него топленого масла, сахара, меда, изюма, что в значительной степени повышало его пищевую ценность и позволяло в течение длительного времени употреблять с чаем этот удивительный деликатес.

Из творога казахи готовили твердый высушенный сыр – құрт, который также имеет множество рецептур, включающих добавление муки, сахара и других ингредиентов. Курт использовался при приготовлении мясных бульонов, для утоления жажды в летний период, и как деликатес богатый источник кальция, фосфора и полноценного белка. Высушивание құрта позволяло сохранить продукт достаточно длительное время и использовать в любое время года.

Непереносимость цельного молока у казахского населения была успешно решена путем широкого использования кисломолочных продуктов, таких как кумыс, шубат, айран и др. Эти продукты имели более длительные сроки хранения по сравнению с нативным молоком и обладали высокими лечебно-профилактическими свойствами, повышая иммунитет и тем самым снижая риск инфекционных заболеваний.

Приготовление кисломолочных продуктов в казахской кухне следует рассматривать как один из способов консервации посредством молочнокислого брожения. При этом использовались закваски, полученные путем длительного отбора, позволяющие получить продукты не только с хорошими вкусовыми характеристиками, но и длительным сроком хранения.

Позже, с развитием земледелия, казахи стали употреблять мучные продукты, и преимущество здесь было отдано такой зерновой культуре как просо, из которого готовили различные сладости и использовали для приготовления первых блюд, наурыз-көже и др.

Таким образом, технология приготовления способы её хранения пищи у казахов имеют глубокие исторические корни. Способы хранения во все времена зависели от условий проживания, уклада жизни, времени года и ведения подворного хозяйства. Используемые приемы позволяли максимально обеспечить целостность и безопасность продуктов, максимально сохранив их пищевую и биологическую ценность, что позволяло с учетом кочевого образа жизни круглогодично употреблять полноценные продукты питания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брещ М. Я., Козлов В. Н. Молочные продукты, полезные всем. Алма-Ата: Кайнар, 1983.
2. Муканова Т. А. Молочное хозяйство казахов в дореволюционный период: Автореф. канд. дисс. Алма-Ата, 1970.
3. Шаханова Н. Ш. Мир традиционной культуры казахов (этнографические очерки).— Алматы: Казахстан, 1998,— 184 с.
4. Шаханова Н. Ж. Специфика пищи в военно-кочевом быту казахов // Этнографические аспекты традиционной военной организации у народов Средней Азии, Кавказа и Казахстана. М., 1990. С. 79—90.

ӘЛЕУМЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫ
СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
SOCIAL SCIENCE

МУСИНА А.С.
тех.ғ.д., проф.
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. *Бұл мақалада оқушылардың экологиялық дүниетанымын қалыптастырудың кейбір негіздері қарастырылып, ұсыныстар жасалды.*

Кілтті сөздер: *Құзырлылық, педагогика, экология, дүниетаным, табиғат, қоғам, инновация, әдіс, процесс, принцип, шәкірт.*

Аннотация. *В данной статье рассмотрены некоторые основы формирования экологического мировоззрения у молодежи и разработаны рекомендации.*

Ключевые слова: *Компетентность, педагогика, экология, мировоззрение, природа, общество, инновации, метод, процесс, принцип, студент.*

Annotation. *This article examines some of the foundations of creativity in young people and developed recommendations.*

Keywords: *Competence, pedagogy, ecology, world outlook, nature, society, innovations, method, process, principle, student.*

Бүгінгі қоғам алдында, адамзат алдында тұрған негізгі мәселердің бірі – экологиялық мәселелер, табиғатты қорғау және табиғи байлықтарды үнемді пайдалану. Сондықтан Республикада қоршаған ортаны қорғау үкіметіміздің саяси, экономикалық және әлеуметтік міндеттерінің негізі болып саналады. Қазақстандағы мектептерде экологиялық білім мен тәрбие беру нарықтық экономикалық қатынастар заңдарына сай бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Мектептегі білім мазмұнын құрылымына қойылатын қазіргі заман талаптарының бірі – дүние мен адам жөніндегі тұтас білімді жан-жақты қайта жасаумен сипатталады. Білімге жаңа көзқарас, оның құнды мағынасын заманға лайықты түсінуден шығатын дүниетанымына сіңіре алатын әлемдік білімінің тұтас контекстімен арақатынасын белгіленеді. Білім мазмұны құрылымының нәтижесі ретінде білім беруде дүниетаным қалыптастырудың жаңа формаларын жасауға бағыттайды. Бұл мәселені шешудің тәсілдерінің бірі оқу материалының мазмұнын ұйымдастыру формасы ретіндегі интеграцияны қолданумен тығыз байланысты. Интеграция (латын тіліндегі қайта құру, толықтыру деген сөзден шыққан) кез келген элементтер мен бөліктерді тұтас біріктіруді көрсетеді. Интеграцияның диалектикалық аспектісі контексте оқу материалы мен ғылымның арақатынасын анықтау проблемасын қарастырады. Бүгінгі қоғамның тереңдеп келе жатқан процесі мектептегі ғылымдар негізінен білім беруді, ғылымдардың алуан салаларының өзара байланысымен интеграцияның жаңа дәрежеге көтерілуі негізінде құруды талап етіп отыр. Осыған орай, пәнаралық байланыстың философиялық, психологиялық, жалпы ғылымдық және арнайы дидактикалық негіздері анықталған. Сондықтан, мектеп бағдарламасы мен оқулықтарындағы адамгершіліктің деңгейін арттыру төмендегі бағыттарда жүреді: тәрбие мен оқудың бірлігі, оқушылардың жан-жақты дамуы: ғылым негіздерін әдіснамалық, диалектикалық деңгейде оқыту: ізгілік пен адамгершіліктік маңызы бар теориялар, заңдылықтар, ұғымдар, жетекші идеялар жүйесін айқындау: теорияның өмір мен байланысын экономикалық сферада тез өзгеретін жеке өмірлік жағдайларды ескеру және олармен байланысты күшейту маңызды рөл атқарады. Бұл процестердің барлығын үйлестіре пайдалану педагогикалық шеберлікті жаңартылған білім беру мазмұнын қолдануға әкеледі. Экологиялық дүниетанымды қалыптастыруда жаңартылған білім берудегі интеграциялаудың маңызы ерекше екендігіне тоқталсақ қоршаған ортаны қорғауға баулу жолдары кеңейетіндігі сөзсіз.

Әлеуметтік-экологиялық қарама-қайшылықтардың ғаламшарлық деңгейде шиеленісуі жағдайында «адам-қоғам-табиғат» жүйесіндегі қарым-қатынас үйлесімділігін қамтамасыз ететін білімінтің жаңа түрі экологиялық дүниетанымды қалыптастыру міндеті ерекше мәнге ие болды:– «қоғам-табиғат-адам» ойының дамуы жөнінідегі диалектикалық заңдылық оқыту процесінде пәнаралық байланыс арқылы көрініс табу қажет. Осыған орай, эксперименттік-тәжірибелік жұмысымыздың негізіне адам

мен әлемнің ажырамас бірлігімен, олардың бастапқы біртұтастығы принциптерінің негізінде пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың экологиялық білімінің қалаптастыру идеясы басшылыққа алынды.

Қазіргі кезеңде экологиялық зардаптардың кең көлемде таралуы оның апатқа айналып кету қауіптілігі қоғам мен адамзат үшін экологиялық білімін проблемасының көкейкестілігін айқындайды. Сондықтан экологиялық тәрбиенің негізгі мақсаты– оқушылардың экологиялық көзқарасын, санасын және табиғатқа парасаттылықпен жауапкершілік қарым-қатынасын қалыптастыру. Зерттеу жұмысымызда оқушыларда экологиялық білімінің қалыптасу деңгейінің диагностикасы әрбір жеткіншек және ұжым туралы алғашқы деректер жинаудан басталды.

Эксперименттік – тәжірибе барысында бақылау, әңгімелесу, сауалдама жүргізу, оқушылардың іс-әрекеттерінің нәтижесін зерттеп білу сияқты педагогикалық әдіс-тәсілдер қолданылды. Оқушылардың экологиялық білімінін қалыптастыру мәселесін зерттеу оның көрсеткіштерін анықтауды қажет етеді. Экологиялық білімін көрсеткіштерін дайындау барысында олардың жас және психикалық ерекшеліктеріне, экологиялық тәрбиенің белгілі бір көрсеткіштеріне сүйендік. Осылайша, біздер, экологиялық білімінтің қалыптасу көрсеткіштерін зерттеу жасындағы оқушылардың интелектуаллдық, сезімдік, эстетикалық, адамгершілік және еңбек дамуын қозғайтын сапалық өзгерістерін басшылыққа ала отырып зерттедік.

Зерттеу барысында оқушылардың экологиялық білімінінің қалыптасуының мынадай өлшемдері (критерийлері) анықталды: оқушылардың табиғаттағы, қоғам мен табиғат арасындағы өзара байланысты, табиғи ортаны сақтау және көмек көрсету тәсілдері туралық экологиялық білімді меңгеру: қоршаған табиғи ортадағы оқушылардың мінез-құлығы: табиғатты сақтаумен көбейтуге бағытталған іс-әрекеттер: табиғатты қорғаудағы белсенділік ынталылық және дербестік: қоршаған ортаға жауапкершілік қарым-қатынасын көрсету: табиғатқа және оны зерттеуге қызығушылық: табиғатты зерттеу мен оны қорғаудың іскерліктері мен дағдылары: табиғаттың әсемдігі мен маңызын түсінуі.

Экологиялық білім, экологиялық сезім, экологиялық сенім, экологиялық сананы яғни дүниетанымды құрайды, ал қоғамдағы табиғатты қорғау туралы ұлттық дәстүрлер жөніндегі пікірлер, экологиялық іс-әрекет жасау және табиғатқа оның обьектілеріне экологиялық қарым-қатынас негізінде экологиялық мінез-құлық қалыптасады.

Экологиялық іскерлік пен дағдылары мол болады, табиғатты қорғау және өлкетану жұмыстарына белсенді қатысады, өз бетімен білімін көтереді, көп оқиды, жұмыста мұғалімдердің белсенді көмекшілері, табиғат қорғауда белсенділік, дербестік көрсетіп, оны зерттеуге қызығушылық танытады, табиғаттан эстетикалық ләззат алады. Экологиялық білімінің орташа деңгейіндегі оқушылардың білімі үстірт, жеткіліксіз, нашар ұғынады және білімді өмірмен байланыстырмайды, тәжірибеде сирек қолданады. Табиғатқа қызығушылығы тұрақсыз, тұтынушылық қарым-қатынасын жасайды, оған зиян келтіретін әрекеттерге жол береді (Сызба нұсқа-1).

Сызбанұсқа 1 – Жеткіншектерде экологиялық дүниетанымын қалыптасуының өлшемдері және көрсеткіштері

Табиғатты қорғау іскеліктері мен дағдысы қалыптасқан, бірақ іс-әрекеттерде сирек көрінеді. Экологиялық білімінтің төмен деңгейіндегі оқушыларда экологиялық білімі жоқ, табиғаттың маңызы мен әдемілігі түсінуге талпынбайды, табиғатқа қызығушылығы жоқ, табиғатты қорғау іскелігі мен дағдысы қалыптаспаған. Табиғатқа тұтынушылық қарым-қатынасын жасайды, оған зиян тигізеді. Пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың экологиялық білімінін қалыптастыру жұмысының жүйесінің құрамына мотивациялық, мазмұндық, процессуалдық компоненттері енгізілді.

Бұл жұмыс жүйесінің мотивациялық компоненті оқушылардың іс-тәжірибелік меңгеруіне, қоршаған ортаға ұқыптылық қарым-қатынас жасаудың қажеттілігін түсінуіне және олардың табиғат пен оның обьектілеріне қызығушылығын туғызуға бағытталады. Мазмұндық компонент пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың экологиялық білімінін қалыптастыруға, танымдық белсенділігін арттыруға мүмкіндік беретін оқу пәндерімен экологиялық сипаттағы тақыраптардың мазмұнын белгілейді. Ал процессуалдық компоненттің құрамына төменднгідей элементтер кіреді экологиялық–оқу-теориялық іс-әрекеті – оқушылардың білімді меңгеруі;

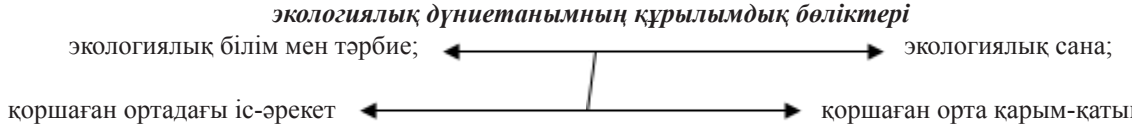
Сызбанұсқа 2 – Экологиялық білімін қалыптастырудағы іс-әрекеттер

Экологиялық оқу-іс-тәжірибелік іс-әрекеті	оқушылардың экологиялық тәрбиелі тұлғаға қажетті іскеліктер мен дағдыны игеруі;
Экологиялық ойын іс-әрекеті	оқушылардың экологиялық білімінін қалыптастыруға бағытталған оқыту процесінде ойын түрлерін қолдану;
Экологиялық коммуникативтік іс-әрекет	оқушылардың табиғатпен және оның обьектілермен қарым-қатынасы;
Экологиялық дербес іс-әрекеті	оқушылардың экологиялық өзіндік жеке жұмыстарды ұйымдастыру;
Экологиялық бағалау-сын іс-әрекеті	оқушылардың шығармашылық жұмыстарының көрмесін ұйымдастыру, табиғат құбылыстарын талдау және бағалау әрекеттері; экологиялық оқушылардың жеке және ұжымдық жұмыстарын ұйымдастыру.
Экологиялық көркем шығармашылық іс-әрекеті	оқушыларға табиғаттық әр түрлі суреттерімен шығармашылық жұмыс жасату

Бұл жүйе негізінде жүргізілген эксперименттік жұмыстың нәтижелері оның мақсатқа сәйкестілігімен, практикалық маңызын айқындап көрсетеді, пәнаралық байланыс арқылы оқушылардың экологиялық білімінін қалыптастыру процесінде іс-әрекеттің мазмұны мен түрлерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу барысында экологиялық дүниетанымның төмендегідей құрылымдық бөліктері анықталды (Сызбанұақа-3).

Сызбанұсқа 3 - экологиялық дүниетанымның құрылымдық бөліктері

Қазіргі таңдағы әлеуметтік экологиялық қарама-қайшылықтардың ғаламшарлық деңгейде шиеленісу жағдайында «адам-қоғам-табиғат» қарым-қатынасы жүйесіндегі үйлесімділігін қамтамасыз ететін білімінің жаңа түрі – экологиялық дүниетанымды қалыптастыру міндеті ерекше мәнге ие болды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының тұжырымдамаларында көрсетілген білім мен тәрбие беру идеясы зерттеуіміздің бағытын, оның әдіснамалық негізін айқындай түсті.

Жүргізілген жұмыстың маңызды нәтижелері оқушылардың экологиялық білімінің тереңдетілуінен, оларда экологиялық іс-әрекет жасауда өзінің шешімі, ішкі сенімі бойынша жасауға дайындығы мен талпынысының пайда болуынан көрінеді. Біз зерттеу барысында экологиялық дүниетанымды қалыптастыруды зерттеу барысындағы мәселелерді топ талқысына салдық (сурет-1).

Зерттеу жүргізу барысында оқушылармен талқыланған әрбір іс әрекеттік топ ішінде талқылап кемшіліктері мен артықшылықтары бағаланды. Әрбір практикант мәселелердің шешу жолдарын ұсынды. Ұсыныстар жүйеленді.

Сонымен біз ұсынып отырған дүниетанымды қалыптастырудың кейбір жолдары дұырс екендігіне көз жеткіздік. Экологиялық дүниетанымды қалыптастырудың жолдары мен тәсілдері іс әрекеттері жан-жақты ізденістерді қажет ететінін білдік. Іс-әрекеттерді табу таңдап алып жүйелеу педагогикалық шеберлікті қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Алматы: Егеменді Қазақстан, 2018. – 3 б.
2. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. «Педагогика». Алматы, 2004 ж. 210 б.
3. Әлімов А.Қ. Интербелсенді әдістемені ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы 2013ж. 446 б.
4. Әлімов А.Қ., «Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану» Оқу құралы / Астана, 2014ж. «НЗМ» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы.
5. Оспанова Г.С., Бозшатаева Г.Т. Экология. Алматы, «Экономика», 2002.
6. Асқарова Ұ.Б. Экология және қоршаған ортаны қорғау. Оқу құралы. А, 2004.
7. Бейсенова Ә., Самақова А., Есполов Т., Шілдебаев Ж. Экология және табиғатты тиімді пайдалану. Алматы, «Ғылым», 2004.
8. Шваб К. Четвертая промышленная революция. Пер. с англ. М., Эксмо, 2016.
9. Nicole E. Yemothy / Improving Educational Technology Integration in the Classroom. Waldern University 2015. P.285.
10. Найманбаев К. Интеграциялық оқытудың маңызы ерекшеліктері// Қазақстан мектебі, 2013-ж., №12 (1056), 3-5б.

ӘОЖ 343.244

ОРСАЕВА Р.А.
қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының доценті, заң ғ.к.
С.Аманжолов атындағы ШҚМУ

САБИТОВА А.А.
азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі, заң ғ.к.
С.Аманжолов атындағы ШҚМУ

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ – МЕДИАЦИЯ АЯСЫН КЕҢЕЙТУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Түйіндеме. *Мақалада автор медиация түсінігіне тоқтала отырып, медиацияның кішігірім жанжалдарды сотқа дейін шешудегі тиімділігі мен маңыздылығын саралаған.*

Түйін сөздер: *медиация, жанжал, келісім, тиімділік, маңыздылық.*

Аннотация. *В статье рассматриваются понятие, эффективность и важность медиации в досудебном разрешении мелких конфликтов.*

Ключевые слова: *медиация, конфликтные ситуации, соглашение, эффективность, важность.*

Summary. *The article deals with the concept, effectiveness and importance of mediation in pre-trial resolution of minor conflicts.*

Keywords: *mediation, conflict situations, agreement, efficiency, importance.*

Рухани жаңғыруды жүзеге асыру аясында Қазақстан мемлекетінің алдыға қойған сындарлы саясатының бірі – қылмыстылықтың алдын-алу, ескерту, онымен үнемі күрес жүргізу.

Жалпы қылмыстылықты ғасыр індеті ретінде қарасақ, оның болашақты тұмшаландырып, көмескі тарттыратын, келешекті «аяқтан шалатын» қоғамға қауіпті әрекет екенін айтпай түсінуге болады. Сондықтан, одан арылудың жолын іздеу – бүгінгі күннің еншісінде десек, қателеспеген болар едік.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 2 бабы қылмыстық заңдылықтардың міндеттерін айқындап көрсеткен, ол бойынша: «адам мен азаматтың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының Конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, бейбітшілік пен адамзаттың қауіпсіздігін қорғау...» [2].

Қылмыстық Кодекс бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін адам, қоғам мен мемлекет үшін қандай әрекеттің қауіпті екенін, қандай жаза қолданылатын, қандай қылмыстық-құқықтық шаралармен әсер етуге болатынын айқындап, ең бастысы қылмыстық жауаптылық негіздерін белгілеген.

Қылмыстық Кодекс Конституциялық қағиданы басшылыққа ала отырып, ең алдымен адамдарды, олардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды бірінші орынға қойған. Сондай-ақ, қылмыстық заңдылықтың алдындағы ең басты міндеттер ретінде: қорғау, ескерту, тәрбиелік сипаттағы міндеттер қойылады.

Қылмыстық заңның қорғау міндеті-Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 2 бабындағы объектілерді қандай да болмасын қол сұғушылықтан қорғап, қылмыстық– құқықтық шаралар қолдану. Яғни қылмыстық заң қылмыстық әрекетке қандай жаза түрлері мен мөлшері қолданылатынын да айқындап бергеніне көз жеткізуге болады.

Қылмыстық заң тиым салған құндылықтарға қол сұғушылық неге толастамай тұр? Неге қылмыстық құқық бұзушылық азаймай, керісінше, статистика «сөйлейтін» күйге жеттік? Неге? Сұрақ көп. Тек, айтпағымыз, бұл жерде қылмыстық құқық бұзушылық «арнасынан асып төгілуде» деген ойдан аулақ болғанымыз абзал. Істелген, істеліп жатқан, істелер ескерту, алдын-алу шаралары өте көп, дегенмен де, әлі де болса, көп еңбектенудің қажет екендігін жоққа шығара алмаймыз.

Қазақстан Республикасының 2010-2020 жылдарға арналған Құқықтық Саясат тұжырымдамасында құқықтық жүйені жетілдірудегі маңызды қадамдардың бірі сот ісін жүргізуде уақытты жоғалтудан, қосымша және негізсіз шығыстардан айыруға мүмкіндік беретін медиация институты болып табылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 4-бабы қылмыстық жауаптылықтың негізін айқындап берген [1].

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 4-бабы бойынша, қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау, яғни осы Кодексте көзделген қылмыс не қылмыстық теріс қылық құрамының барлық белгілері бар іс-әрекеттер қылмыстық жауаптылықтың бірден-бір негізі болып табылады. Дәл сол бір қылмыстық құқық бұзушылық үшін ешкімді де қылмыстық жауаптылыққа қайталап тартуға болмайды. Қылмыстық заңды ұқсастығы бойынша қолдануға жол берілмейді.

Істеген қылмыстыққ құқық бұзушылықтар үшін қылмыстық жауаптылыққа тартылып, жазаға сәйкес, жазасын алу заң нормаларымен бекітілгендігі белгілі. Біз бұл жерде қылмыстық жауаптылықтың медиация арқылы шешілуін қарастырмақпыз.

Медиация (лат. mediare -делдалдық ету) – жанжалдарды соттың қатысуынсыз, үшінші бейтарап жақ-медиатордың (делдал) көмегімен шешу формасы.

Осы тұрғыдан қарағанда, медиация жанжалдарды баламалы шешудің жеңіл түрі ретінде медиация рәсімдері кезінде медиатор «жанжалға» қатысушы екі жақтың мүддесі толықтай қорғалуын, екі жақтың өзара келісімге келуін қамтаматсыз ететін көпір іспетті. Медиатордың білімділігі мен біліктілігі, тәжірибесі мен шеберлігі кез келген мәселені сотқа дейін дау-дамайсыз шешуде маңызды десек, қателеспеген болар едік. Қалай болғанда да, бұл жерде заң нормаларының сақталуы міндетті екені айтпаса да түсінікті.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті-Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы Қазақстан халқына жаңа серпіліс, жаңа қарқын, жетістік пен жеңіске бастар бағыт-бағдар, жарқын болащаққа бастар «...жаңа тарихи кезеңге...» жол ашты десек, артық айтқандық болмас. Олай деуге басты себеп, Елбасы «...біз қайта түлеудің айрықша маңызды екі процесі саяси реформа мен экономикалық жаңғыруды қолға алдық. Біздің мақсатымыз айқын, бағытымыз белгілі, ол – әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына қосылу...»[3] екендігін тағы бір еске салып, Қазақстан мемлекетінің саяси, әлеуметтік, экономикалық жағынан көршілес елдерден анағұрлым көш ілгері тұрғанымызды дәлелдеп бергендей.

Қарап отырсақ, біздің ойымызша, рухани жаңғыру жастармен, қоғамда болып жатқан қоғамдық қатынастармен тікелей байланысты. Ұлттық сананы қалыптастыру әрине, кімге болса да, кеш емес. Десек те, құқықтық білімділік пен құқықтық сананы ұлттық санамен ұштастыра отырып, санаға сіңіруді бүгінгі жас ертеңгі болашақ маман иесімен байланыстыра отырып, дамытсақ, нәтижесін беретіні сөзсіз.

Осы тұрғыдан алғанда, Елбасының «ХХІ ҒАСЫРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ САНА ТУРАЛЫ» айтқан пікіріндегі «...жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Бірақ, ұлттық кодымды сақтаймын деп бойыңдағы жақсы мен жаманның бәрін, яғни болашаққа сенімді нығайтып, алға бастайтын қасиеттерді де, кежегесі кері тартып тұратын, аяқтан шалатын әдеттерді де ұлттық сананың аясында сүрлеп қоюға болмайтыны айдан анық» [3] деген сөздері бүгінгі, ертеңгі жастарға ұран, Елбасы айтқан «болашаққа бағдар...» болады десек, қателеспеспіз.

Сондықтан, біз медиацияны рухани жаңғырудың бір бөлшегі ретінде кез келген жағдайда аясын кеңейте алатын пайдасы зор құрал.

Өзімізге белгілі, Қазақстан Республикасы Конституциясының 76-бабы бойынша, «сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды» [1].

Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңы «...жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын, сондай-ақ онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстар туралы, қылмыстық теріс қылықтар туралы істер бойынша қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қаралатын даулар (жанжалдар) және атқарушылық іс жүргізуді орындау кезінде туындайтын қатынастар медиацияның қолданылу саласы болып табылатынын» (1-бап) көрсете отырып, медиацияны жүргізу қағидаттары (4-бап) еріктілік; медиация тараптарының тең құқылығы; медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптылығы; медиация рәсіміне араласуға жол бермеушілік; құпиялық сияқты қағидаттарға негізделетінін [4] айқындап берген. Яғни біз сөз етіп отырған рухани жаңғырудың медиация аясын кеңейтудегі құндылығы осында сияқты.

Біраз бұрын медиация институты Қазақстан Республикасының сот жүйесіндегі жаңа саты болса, қазіргі кезде қанатын қатайтқан, заң шеңберінде әрекет ететін, медиаторларға заңи талап қоятын, жоғарыда айтып кеткеніміздей, заңда көрсетілген медиацияны жүргізу кезіндегі еріктілік, құпиялық, медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптығы және медиация тараптарының тең құқылығы мен оның рәсіміне араласуға жол бермеушілік қағидаттары сақталуын қамтамасыз ететін институт.

Медиация көп елдерде қолданылғанымен ол ұлттық қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесімен ерекшеленеді. Шетелдік тәжірибелер қылмыстық процесте медиацияны қолдану қарапайымдылығы және икемділігімен тиімді екенін көрсетті. Бірқатар елдерде медиация рәсімі міндетті болып келеді.

Мысалы, Италия республикасының «Азаматтық және сауда істеріндегі медиация туралы» заңнамалы дектерінде медиация міндетті түрде жүргізілетін рәсімдердің бірі болып саналады. Ұқсас тәжірибе салыққа қатысты дауларды сотқа дейін шешудің міндетті тәртібі көзделген Германия, Ұлыбритания, АҚШ, Австралия, Канада, Словения еуропа елдерінде бар. Грузия елінің азаматтық процестік кодексіне «Соттық медиация» арнайы тарауы 2011 жылы енгізілді. Ол елде медиация тәртібімен қаралатын арыздар дауласушы жақтардың келісімімен медиаторға жолданылуы мүмкін. Ол туралы сот ұйғарым шығарады және ол шағымдануға жатпайды. Дауды қарау үшін медиаторға жолданғаннан кейін іс жүргізу уақытша тоқтатылып, бір шешім қабылданғаннан кейін істі қарау жалғастырылады.

Қылмыстық істер бойынша медиацияны қолдануды қылмыстық заңнамамен реттеу мәселесіне келсек, қылмыстық құқықтағы медиация медиаторлармен қолданылатын арнайы әдістер жиынтығын реттейді.

Қылмыстық кодекстің 68-бабында татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату бөлігі бекітілді. Қылмыстық кодекстің 68-бабына сай, онша ауыр емес немесе ауырлығы орташа қылмыс жасаған адам келтірілген зиянды қалпына келтіріп, жәбірленушімен татуласса, қылмыстық жауаптылықтан босатуға жатады. Заң аясында медиацияны қолданудың ережерелері адам өлімімен, сыбайлас жемқорлық, террористік, экстремистік қылмыстар жасаған адамдарға қолданылмайды [6].

Сот міндетіне тек заңмен бекітілген 68-бап талаптарын түсіндіру кіреді, сот ешкімді мәжбүрлеп, жүктемейді. Ал медиатор сот төрелігін іске асырумен байланысты емес бейтарап тұлға ретінде сотталушы мен жәбірленушінің татуласуына жағдай жасайды. Екі жақ медиативті келісім құруға өз еркімен келіскен жағдайда сотталушы жәбірленушімен татуласуына байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату туралы сот төрелігін іске асырады. Сондай-ақ қылмыстық процестік кодекстің 85-бабымен медиатор процессуалды тұлғаның өкілеттігі бекітілді.

Сондай-ақ, қоғам аясында туындайтын құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған қолданыстағы заң шеңберінде медиация институтының қылмыстық сот ісін жүргізу процесінде айтарлықтай белсенділік танытпайтындығын баса айтқан жөн. Оны қоғамның медиация институтының тиімділігі және медиацияны қолдану тәртібі жайлы ақпараттан жеткіліксіз түрде хабардар екендігімен байланыстыруға болады. Бұл бағытта қылмыстық істерді қарайтын соттар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қоғам назарына сот жүйесіндегі соңғы реформалар туралы ақпараттарды ұсынып отырады.

Медиацияны толық қолдану сот қызметінің жұмысын оңтайландырып, жұмыс жүктемесін анағұрлым азайтуға қолайлы мүмкіндік туғызады. Медиация рәсімін енгізу мен қолдану сайып келгенде қоғамдық қарым-қатынастың мәдениетін арттырады [6].

Медиация институтын азаматтық сот ісін жүргізумен қатар, қылмыстық істерді қарау барысында қолдану Қазақстанда медиацияның дамуына, әрі бірегей құқық қолдану практикасын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады.

Медиацияның негізгі қағидаттары ретінде еріктілік, тараптардың тең құқықтылығы және ынтымақтастығы, рәсімнің құпиялылығы, медиатордың бейтараптылығы және тәуелсіздігі танылса, медиацияда дауды қандай да бір жағдайларда тоқтату туралы шешімді тараптардың өздері қабылдайды, себебі медиатор даудың тараптары үшін міндетті екенін білу артықтық етпейді.

Қандай да бір шешім шығаруға өкілеттік берілмеген.

Осы орайда медиатордың рөлі – тараптарға бір – бірін жақсы түсінуге, келісімге қол жеткізуге, өз ұстанымдарын жақындатуға көмектесу; кейбір жағдайларда-дау реттелуі мүмкін шарттардың нұсқаларын табуға көмектесу болып табылады.

Медиатор дәлелдемелерді зерттемейді және тараптар талаптарының заңдылығына баға бермейді, оның басты міндеті – тараптар арасындағы өзара түсіністікті қамтамасыз ету, барлық қатысушылар

үшін қолайлы жағдайларда мәселені шешу мүмкіндігін анықтау және іске асыруға көмектесу екені белгілі. Өзара қарым-қатынаста тараптар екінші тараптың келіссөз артықшылығын алу үшін алынған ақпаратты пайдаланатындығы қауіптен барынша ұстамдылық танытады. Бұл үшін дауға қатыспайтын медиатор қажет. Ол жеке тараптардың әрқайсысына қарағанда неғұрлым толық ақпаратты иеленеді және осылайша даудың барлық көрінісін көреді, бұл оған штурманның рөлін атқаруға, тараптарды шешімді әзірлеу процесі бойынша жүргізуге және соңында, олар бірлесіп қабылдайтын келісімге жіберуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мемлекеті сындарлы саясатының арқасында медиаторлардың көмегіне жүгінетін азаматтар аз емес. Саралап қарайтын болсақ, «көбіне сот шешіміне бір ғана тарап қанағаттанады, екінші тарап сот шешіміне риза болмағандықтан, істі апелляциялық, кассациялық және қадағалау сатыларында қайта қарауға өтініш береді. Аталған сатылардың әрқайсының өзінің уақыт мерзіміне байланысты істерді қарау бірнеше айға, ал, кейбір жағдайларда жылға созылып кетеді» [5].

Өзімізге белгілі, тәжірибесі, жоғары білімі бар, жасы 25-тен асқан азаматтар, отставкадағы судьялар, прокурорлардың медиатор бола алатындығы – өмірлік тәжірибесі бар құқық қорғау органдарында істеген заңгерлердің еңбек жолдарын ары қарай да дау-даммайларды шешуге қатысатындары қуантатады. Бұл да, рухани жағынан жаңғырып, болашаққа деген сенімді арттыра түссе керек.

Медиация әдісі жанжалға қатысушылардың эмоционалды күшін, ақшасын және уақытын үнемдеуге көмектеседі. Яғни:

– медиация дауға қатысушылардың эмоционалды күшін, уақытын және ақшасын үнемдеуге;

– оны жүргізу кезінде процесстің жағдайы, ұйымдастырылуы, ұзақтығы және мазмұны жеке анықталуына;

– медиация дауға (кім рас, кім кінәлі екенін анықтауға) немесе жеңіске емес, шешімнің құрылымдық іздестірілуіне;

-уақытша шығындарға байланысты медиация қатысушылардың қалауына қарай құрылады және даудың эмоционалды және жеке аспектілерін ескере алуына;

-қатысушылардың жеке қызығушылықтарының ортасы толықтай қорғалуына (медиация процесі– жасырын процес болып табылады);

– мдиация дау қатысушыларына болашаққа қарауға және өздерінің шығармашылық қабілеттерін қолдануға мүмкіндік беруіне жол ашады.

Медиация арқылы дауды шешу кезіндегі жеткен келісімдер берік болатыны да бас бостандығынан айырлатын азаматтардың азаюына да жол ашса керек. Бұл да біз тілге тиек етіп отырған рухани жаңғырудың игілікті бастамасының жалғасы іспеттес. Осы жерде тағы бір айтатын нәрсе -қылмыстық заңдылықтардағы гумандық қағиданың толық-қанды жүзеге асып, рухани жаңғыру аясында үстемдік құрғандығы мен әділдік етуі.

Жоғарыда айтып өткеніміздей, медиация – дауларды шешудің балама жолы. Сәл кейін шегініп, қазақстандық белгілі ғалым-заңгерлер (Е.О.Алауханов, Г.А.Қуаналиева**)** пікірімен санассақ, «...бұл балама тәсіл алпауыт елдерде ертеректе қалыптасқан және заңдастырылған. Медиация тәсілін АҚШ, Аргентина, Ұлыбритания, Германия, Аустрия сынды әлемнің алпауыт елдері ертеден бері қолданып келеді... екен. Қалай болғанда да, медиация институтының қазіргі кезде халық үшін қызмет етуі, дами түсуі, нығая түсуі – рухани жаңғыру аясында істеліп жатқан келелі істердің белгісі.

Болашақта санасы тұнық саналы ұрпақтың саны көбеюі үшін заңды жетік білетін, заңмен «қаруланған», заң тілімен еркін сөйлей білетін білімді де білікті маман дайындау барысында медиация «тілін» де меңгерген студенттердің көбеюі – заман талабы. Заман талабы – рухани жаңғыруды жүзеге асырудан туындаған талап. Талапты орындау мен оны жүзеге асыруды болашақтың еншісіне қалдырмай, ары қарай жалғастыру кез келген азаматтың міндеті. Ол міндет-заң нормаларын бұзбаудан туындайтын міндет сияқты. Заң нормаларының бұзуылмауы – қылмыстық құқық бұзушылық пен қылмыстық теріс қылықтың да болмауына алып келсе керек. Қалай болғанда да, Елбасы айтқан «... рухани жаңғыруды...» басшылыққа алып, рухани жаңғыру аясында істелер істерді жүзеге асыра бермекпіз. Оған күдіктен гөрі сенім мол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған (қолданыстағы редакциясында)
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі Кодексі (қолданыстағы редакциясында)
3. Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы (26.04.2017)
4. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV Заңы
5. Қуаналиева Г.А. Медиация институты Қазақстан Республикасының сот жүйесіндегі жаңа саты [Электронды ресурс] Кіру бағыты: http://yandex.kz/
6. Есенов Б. Қылмыстық сот ісіндегі медиация [Электронды ресурс] Кіру бағыты: https://pravo.zakon.kz/

СЕЙТЖАНОВА Ж.Д.
ассистент профессор, ф.ғ.к.
Қазақстан тарихы және медиакоммуникациялар кафедрасы
ХАТУ
Алматы қ.
apasai@ mail.ru

ЖУРНАЛИСТ ЭТИКАСЫН САҚТАУ:ЗАМАН ТАЛАБЫ

Аннотация. *Мақалада Қазақстанның ақпарат кеңістігінде журналистік қауымдастық тарапынан қабылданған журналистік этикаға байланысты құжаттарды саралауға, жүйелеуге талпыныс жасалған. Этиканы сақтау қажеттілігінің заман талабы екендігіне назар аударылған.*

Негізгі сөздер*: этика, ар-ождан кодекс, хартия, заң.*

Аннотация. *В статье сделана попытка проанализировать , систематизировать документы, связанные с журналистской этикой, принятой журналистским сообществом в информационном пространстве Казахстана. Особое внимание обращено на необходимость соблюдения этики, так как это является требованием времени.*

Ключевые слова: *этика, совесть, устав, право.*

Annotation. *The article attempts to analyze and systematize documents related to journalistic ethics adopted by the journalistic community in the information space of Kazakhstan. Particular attention is paid to the need to comply with ethics, as this is a requirement of time.*

Keywords: *ethics, conscience, statute, law.*

Кіріспе

Тәуелсіздігін алған кезден бастап республикамыздың қай саласында болмасын жаңа заңнамаларды, оған қоса ілеспе заңдылық актілерді дайындау қажеттілігі туындады. 1995 жылы 30 тамызда еліміздің басты заңнамалық құжаты– ҚР Конституциясы қабылданған кезден бері еліміздің заңнамалық базасы жыл сайын қоғамдағы қатынастарды реттеуге бағытталған әр түрлі кодекстермен, заңдармен толығып келеді. Журналистика саласында да заман қажеттілігіне орай өзінің заңы дүниеге келді. 1999 жылы 23 шілде күні қабылданған «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» заңға осы кезге дейін басқа заңнамалық құжаттарға сәйкес жетілдіру мақсатында бірнеше рет өзгерістердің енгізілгендігі белгілі. Заң қабылданған осы 20 жыл ішінде ғана «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңның 43 рет жаңартылуы заман талабына сай туындап отырған қажеттіліктің айқын дәлелі болып табылады [1]: Аталмыш заңға соңғы өзгерістер 2019 жылы 11 сәуірде енгізілген болатын.

Мұндай өзгерістердің ғаламтордың күнбе-күні қарқынды дамуы себепті ақпарат кеңістігінде орын алып отырған әркелкі мәселелердің шығуына байланысты болып отырғандығы белгілі.

Заң– орындалуға міндетті құжат. Заң орындалмаған жағдайда әкімшілік және басқа жауапкершіліктер көзделген.

Біздің бұл мақалада қарастырып отырған мәселеміз– заңды тұрғыдан жауапқа тартуды көздемейтін, бірақ бүкіл болмысы, шығармашылығы қоғамдағы басты құндылық-Адам үшін қызмет етуге бағытталған Журналист этикасы жайында...

Негізгі бөлім

Этикалық нормаларға заңнамалық құжаттардағыдай қатаң талаптар қойылмағанмен, оларды елемей қоюға болмайды. Күн өткен сайын қоғамдық игілік ретінде емес, тауар ретінде санала бастаған «журналистикада» этикалық қағидалардың бүгінгі таңда алар орны қандай. «Этиканы қайтесіз, маңыздысы ақпараттық тауарды дұрыстап ұсына алу, сату, көбірек қаралым мен пікір жинау , ал оған қандай жолмен жетесіз, ол маңызды емес», деген ұстаным қоғамда айыпталғанмен, өкнішіке орай ондай жағдайлардың орын алып отырғандығы жасырын емес.

Жалпы,этика мәселесін сөз еткен кезде біздің ойымызға әрине, бірден адамгершілік,мораль, ар-ождан, абырой,бедел деген ұғымдар қатар келе қалады. Бұл тек журналистика саласында істейтіндер үшін ғана емес, жалпы адамзатқа тән қасиеттер екендігі белгілі. Журналистік этика мәселесі қазақстандық ақпарат кеңістігінде әлі толыққанды зерттеле қоймаған сала. Оған себеп, өткен ғасырда коммунистік идеология ықпалында болған республикалық БАҚ үшін этикалық кодекстің аса

қажеттілігінің болмауынан. Өйткені партия, комсомол, пионер буынға арналған бүкіл басылымдарға және электронды бұқаралық ақпарат құралдарына партия мүшелерінің ғана жетекшілік етіп келгендігі белгілі. Қоғамдағы барлық құбылыстар тек партия тұрғысынан ғана бағаланып келді. Ол кезеңде журналистика факультеттерінде этика мәселесіне қатысты дәріс өткізу де қарастырылмаған болатын. Мұндай қажеттілік осы заманда туындады.

Жалпы, кеңестік кезеңдегі журналистикасының кәсіби этикасы XX ғасырдың ортасына дейін басқа батыстық елдер журналистерінің пікірталастары мен әзірлемелері контекстінде дами алмады, өйткені, жоғарыда атап өткеніміздей, ол кезде барлық мәселе тек партиялық тұрғыдан ғана қарастырылып келген болатын.

Коммунизм идеологиясының кең етек жайған кезеңінде бұқаралық ақпарат құралдары партияның «қолшоқпары» ролін атқарып келгендігі жасырын емес еді. Мерзімді басылымның басшысы міндетті түрде партия мүшесі болды, оған этика, мораль, ар-ождан мәселелерін емес, партияның жарғысын жатқа білу жеткілікті болатын. Сол себепті де кеңестік кезеңде КСРО аумағындағы одақтас республикалардың ешқайсысында дербес этикалық құжат қабылдау қажеттілігі туындаған жоқ болатын. Реті келген соң мынадай деректі келтіре кетсек. КСРО ыдырап, ТМД құрылған посткеңестік кеңістіктегі елдер ішінде мәселен Өзбекстан Республикасы журналистерге арналған этикалық кодексін биыл ғана қабылдап жатыр. Дегенмен кеңестік кезеңде қол жеткізілген нақты жетістіктерге тоқталып өтер болсақ, 1959 жылы Мәскеуде өткен кеңес журналистерінің I Бүкілодақтық съезінде КСРО журналистер одағын құру туралы шешім қабылданған болатын. Бұл одақ кейіннен Халықаралық журналистер ұйымының құрамына енген. Кеңес мамандарының қатысуымен журналистің кәсіби этикасының халықаралық қағидалары әзірленді. КСРО ЮНЕСКО қызметіне белсенді қатысты. Жалпы, көршілес Ресейде журналистік этиканы дамытудың ең қарқынды мерзімі ретінде қайта құру кезеңін атап өтуге болады. 1990 жылы "Баспасөз туралы және цензураны жою жөніндегі заң" қабылданған болатын.Демократияның белгісі ретінде Мәскеуде 1991 жылы сәуір айында КСРО Журналистер одағының 1-ші съезі өткізілген. Бұл съездің қорытындысы іспетті конфедеративтік негізде Журналистерінің кәсіби этикасының бірінші кодексі дүниеге келді.Бұл кеңестік журналистиканың кәсіби этика саласында қабылдаған алғашқы құжаты еді.Журналистік қоғамдастық үшін аса маңызды бұл құжат қабылданған соң КСРО ел ретінде сегіз айдан соң тарап кеткен болатын. Қазақстандық делегация бұл съезге қатысқандықтан, бұл құжатты қазақстандық журналистерге қатысты құжат деп қарастыруға болады.

1991 жылы 21 желтоқсанда Тәуелсіз елдер достастығы құрылды да, сол кезден бастап мемлекеттер ішкі саясат пен оның ішінде медиа саласын өз беттерінше реттеуге көше бастады. Елдің экономикасы , әлеуметтік саласы және идеологиясы жаңа қырлармен толыға түсті.

Енді партия саясатын насихаттап келген «Социалистік Қазақстан»», «Қазақстан коммунисі» секілді басылымдармен қатар еліміздің ақпараттық кеңістігінде мемлекет тарапынан емес, өзін-өзі қаржыландырушы басылымдар шыға бастады. Әр түрлі оппозициялық, көңіл көтеруге арналған жеңіл және арзан әзілдерге толы басылымдардың шыға бастауы сөз жоқ, елде жаңа леп-демократиялық ахуалды орнатуға ықпал етіп, өз үлесін қосса да, дәл сол кезден бастап халықтың жалпы санасын улаушы көптеген жарияланымдардың көптеп шыға бастағаны жасырын емес. Басылымға жазылушылар санын арттыру мақсатында коммерциялық басылымдар интернеттен қолжетімді арзанқол дүниелерді орыс тіліне аударып басуды бір ізге қойды. Осы кезге дейін партия, комсомол, пионер ұйымдарының басшылығымен ғана шығып келген «Білім және еңбек», «Лениншіл жас», «Жас өркен» басылымдарының қатары «Караван» іспетті басылымдарға тола бастады. Жалаңаш әйелдердің бейнесі жарияланған басылымдар киоскілдерді басып қалды. Партиялық «ақылдан» шаршаған жұртшылыққа мұндай басылымдар шөліркеген адамның аузына құйылған су секілді әсер етті. «Караван» тиражы елде бұрын-соңды болмаған деңгейге жеткізілді. Гейлердің, екі бойжеткеннің махаббаты, қолындағы үйретілген итпен арадағы секс қатынас, анасының ұлымен, болмаса қызының туған әкесімен жыныстық қатынасқа баруы секілді мазмұндағы материалдар газет беттерінен жұма сайын бұрқырап шығып жатты. Бұл кезеңді сары басылымдардың дамуының ең жоғарғы деңгейі деп атауға болады. Коммерциялық басылымдардың өзін -өзі қаржыландыра алуының тағы бір мүмкіндігі олардың жарнама беруінде болды. Әрине, жаңадан ғана тәуелсіздігін алып, елдің экономикасын арттырумен, халықтың әл-ауқатын қамтамасыз етумен , сыртқы саясатты түзеумен айналысқан ел билігінің бұл кезде журналистік қоғамдастықтың этикалық мәселелерін қарауға мұршасы келмеген кезеңі болатын. Тәуелсіз елдің ақпарат кеңістігінің «өз бетінше кетіп бара жатқандығының» анық белгілері әр жерден көрініс бере бастады. Оған сол кезеңде көбейіп

кеткен сары басылымдар дәлел бола алады. Дәл осы кезден бері нарық жағдайында нанын тауып жеуі үшін журналистердің талғамы төмен оқырманды саналы түрде азғыра бастау жасырын емес.

Кештеу болса да Қазақстанда журналистика этикасы мәселелерінің зерттеле бастағандығы құптарлық. Соңғы жылдары ішінде ғана осы мәселеге қатысты бірнеше оқу құралы жарық көрді. Соның бірі, Р.С.Жақсылықбаеваның «Журналист этикасы» оқу құралы.Автор этикаға қатысты мәселелерге, яғни мораль мен адамгершілік ұғымдарына, жалпы этика терминіне кеңірек тоқталып, бір тарауды толығымен қазақ этикасын журналистика этикасымен сабақтастыру мәселесіне арнайды, «қазақ этикасы – қазақ халқының ұлттық әдеп жүйесін, моральды, адамгершілікті зерттейтін пәлспалық пән» екендігіне тоқталады [2].

Біз мақалада қазақстандық ақпарат кеңістігінде қызмет етіп отырған журналистердің этика мәселелері қарастырылған басты құжаттарын жүйелеуді мақсат еттік, соған тоқталып көрсек.

Қазақстанда нақты құжат ретінде ресімделген Журналистің этикалық кодексі 2012 жылы 30 қазан күні Журналистер одағы мен Бас редакторлар клубы басқармаларының бірлескен отырысында қабылданған болатын.Осы кезге дейін әлемде журналистика саласында қабылданған кодекстерді,хартияларды, қағидаттарды, Адам құқықтарының жалпыға ортақ декларациясын, БҰҰ-ның баспасөз бостандығының бүкіләлемдік хартиясын, Қазақстан Республикасы Ата заңы мен басқа да заңнамаларын негізге алған бұл құжат өте қысқа әрі нақты. Кіріспеден, сегіз бөлімнен және қорытындыдан құрылған бұл құжат бүгінгі күнде журналистердің ұстанатын моральдық бағдары деп бағалауға болады. Осы құжатқа толығырақ тоқталып өтейік. Құжаттың кіріспе бөлімінде « сөз бостандығы мен ой-пікір білдіру журналистің ажырамас құқығы, еркін бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің міндетті шарты екендігі мойындалады».[3]

Кодекстің «Кәсіби парыз» делінген алғашқы бөлімінде журналист өзінің қызметінде сөз бен ақпарат бостандығы үшін, ішкі саяси тұрақтылықты, конфессияаралық, этносаралық келісімді сақтау үшін және ұлттық ақпараттық қауіпсіздік пен қоғамдық адамгершілік ахуал мүддесі үшін қызмет жасайтындығы көрсетілген. Онда басты назар журналистің қол қойған, бүркеншік немесе анонимді атпен, бірақ рұқсаты және келісімі бойынша таратылған кез келген хабарламаның сенімділігі үшін өзінің атымен және беделімен жауап беретіндігіне аударылған.Бүгінгі таңда, яғни бірінші болып ақпаратты беру маңыздылығы аса өзекті мәселе болып отырған кезде, жасалған сілтемелер саны арқасында рейтингтің басына шығу өте маңызды болып отырған сәтте, аудиторияның ақпаратқа деген қызығушылығын түсіріп алмау маңызды болып, ақпарат құнының бір сағат емес, бір минут ішінде бірнеше есе төмендеп кетуі орын алып отырған жағдайда ақпарат таратуда әлеуметтік жауапкершілік мәселесінің күн тәртібіндегі өзекті мәселе екендігі белгілі. Аталмыш кодекстің екінші бөлімінде осы мәселе қамтылған. Онда журналистің қоғамның моральдық және этикалық қағидаттарының нығаюына ықпал ететіндігі, өзіне жүктелген қоғамдық жауапкершілікті сезінетіндігі көрсетілген. Журналистің сонымен қатар қызметінің қоғамдық мүддеге залал келтірмеуін үнемі қадағалауына баса назар аударылған. Кодексте сондай-ақ журналистің дәлелденбеген ақпараттан, асығыс және тексерілмеген ақпаратты жариялау мен таратудан бас тарту қажеттілігі баса айтылған, болмаса ол ақпараттың тексерілмеген сипатын көрсетуі шарт. Журналист кәсіби міндеттерін орындау барысында ақпарат алудың заңды тәсілдерін қолданады, ақпарат көзіне қысым көрсетпейді, бұл ұстаным Кодекстің «АДАЛДЫҚ ЖӘНЕ ҚАСАҚАНА ІСТЕМЕУШІЛІК» делінген үшінші қағидатында көзделген. Журналистік этикалық кодекстің қағидаттары әрине «ҚР БАҚ туралы» заңының баптарына ұштасып жатады. Заңның екінші бабында көрсетілгендей, бұқаралық ақпарат құралдары қызметінің негізгі қағидаттарына мыналар саналады объективтілік,заңдылық, анықтық, адамның және азаматтың жеке өмірін, ар-намысын, қадір-қасиетін құрметтеу.Біз қарастырып отырған этикалық кодексте де бұл қағидаттар қамтылған. Кодекстің «СЕНІМДІЛІК ЖӘНЕ ОБЪЕКТИВТІЛІК» делінген төртінші бөлігінде осы мәселе барынша егжей-тегжейлі қарастырылған.

Журналист қызметінде дереккөздердің елеулі орын алатындығы белгілі. Бұл мәселе де Этикалық кодексте қарастырылған. «ДЕРЕККӨЗДЕР ЖӘНЕ ҚҰПИЯЛЫЛЫҚ» делінген бөлігінде журналист құпия ақпаратты өзінің кәсіби қызметінде жеке мүддесі немесе басқа адамдардың мүддесі үшін пайдаланбайтындығы жазылған. Келесі бір маңызды бағыт ол ЖЕКЕ ӨМІРДІ, АР-НАМЫСТЫ ЖӘНЕ ІСКЕРЛІК ҚАСИЕТТЕРДІ ҚҰРМЕТТЕУ болып саналады. Қандай жағдай болмасын журналист ең алдымен айрықша кінәсіздік қағидатын ұстануы шарт. Журналист ұжымда жұмыс істейді, ол редакцияда белгіленген тәртіпке бағынады, осы жәйттер Этикалық кодекстің «БӘСЕКЕЛЕСТІК ЖӘНЕ

ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ» деп аталатын бөлігінде көзделген, оған қарағанда, журналист зияткерлік меншікті, оның ішінде өз әріптестерінің кәсіби қызметінен туындайтын зияткерлік меншік құқын құрметтейді, әріптестерінің құқығын құрметтейді және адал бәсекелестік заңнамаларын ұстанады және кәсіби парызын орындау кезінде зардап шеккен өзінің әріптестеріне жәрдем көрсетеді. Этикалық құжатта тағы бір маңызды мәселе қамтылған, ол журналистің қорғалуы мен жауапкершілігіне байланысты мәселелер. «Журналист зорлық-зомбылық немесе зорлық-зомбылық қатері, тіл тигізу, материалдық немесе моральдық зардап жағдайында Қазақстан заңнамасында қарастырылған тәртіп бойынша сот және басқа да барлық қорғану кепілдіктерін пайдаланады. Сонымен қатар Кодекстің моральдық бағдар ғана екендігін естен шығармаған жөн. Бұл кодекс журналисті заңды және жеке тұлғалар тарапынан сот тәртібімен қудалауға негіз болмайды, бірақ кодекс ережелерін бұзған журналист моральдық жазғыруға ұшырайды.Қорытынды ережеде атап өтілгендей, Журналистің Кодекске қарым-қатынасы – ар-ұятына байланысты болмақ.

Енді жоғарыда қарастырылған Этикалық кодекстің дүниеге келуінің алғышарттарына тоқтала кетсек.

Қоғамның басқа салаларындағыдай журналистиканың да нәтижелілігі құқықтық және этикалық нормалардың сақталуына байланысты болмақ.Кез-келген мемлекетте бұқаралық ақпарат құралдары бар, бірі авторитарлық режимде қызмет етіп отырса, бірі қоғамдық жауапкершілік аясында қызмет етуде. Дамыған өркениетті қоғамның баспасөзі сөз бостандығы қалыптасқан, баспасөз еркіндігі қамтамасыз етілген ақпараттық кеңістікте жұмыс істейді. Демократияға құруға талпынған барлық елдердің саясаты да ең алдымен баспасөз бостандығын қамтамасыз етуге бағытталуы заңды. Бірақ бостандық деген ұғымды шектен шығушылық деген ұғыммен теңестіруге болмайды. Қандай да болмасын бостандық жауапкершілікпен қоса жүруге тиіс, дәлдеп айтар болсақ, құқықтық және этикалық жауапкершілік. Бостандық неғұрлым көп берілсе, яғни журналистикаға қоғамдық өмірге ықпал етуіне неғұрлым көп жағдай жасалған сайын соғұрлым журналистика саласының қызметкерлері «маған берілген бостандықты ойдағыдай пайдаланып отырмын ба,істеп отырған қызметімнің халық үшін пайдасы қандай» деген сауалды үнемі өздеріне қоюға тиіс. «Кәсіби парызын атқарушы журналист жалпы журналистикаға қойылатын талаптарға шығармашылығымен, шынайы объективті фактілерімен, ешкім жоққа шығара алмайтын жарияланымдарымен жауап беруге тиіс [4].

Журналист заңдарды,этика кодексін сақтауға тиіс. Сонымен қатар, БАҚ заңнамасында және одан туындайтын қосалқы заңнамалық актілерде көзделген барлық негізгі ережелерді және баптарды дұрыс ұғынып, қызметінде сауатты пайдалана алуы керек.

«Казахстанская правда» газетінде 1997 жылы 7 маусымда жарық көрген, еліміздің ірі БАҚ басшылары мен өклідері қол қойған «Қазақстан Республикасында Ұлтаралық қатынастарды жазып көрсетудегі журналистік этика Кодексі»КСРО тарағаннан кейін егеменді елдің журналистика саласындағы этика мәселесі сөз етілген алғашқы толыққанды құжат болып табылады, деп санауға толық негіз бар. Ол заман қажеттілігінен туындаған құжат еді.Бұл туралы «Егемен Қазақстан» газетінің 1997 жылғы 31 қазан күнгі санында журналист Ғабит Мүсіреп жазып көрсеткен, оның айтуынша, «....оның түпкі мәні Қазақстандағы ұлтаралық қатынастарды жазып көрсетудегі мақсаттарға келіп тіреледі. Өйткені оның өзіндік себептері бар. Қазақстанды қазақ ұлтымен бірге басқа да ұлттың өкілдері мекендейді. Және мемлекеттің ішкі бірлігін сақтауда бұқаралық ақпарат құралдары елеулі роль атқаратындығы сөзсіз» [6].

Бұл құжат ұлтаралық мәселелерді жазуда этика мәселесін сақтауға қатысты құжат болды. Республика журналистерінің кәсіби этикасына қатысты тағы бір құжат жоба күйінде қалып қойды, ол «Казахстанская правда» газетінде 2002 жылғы 2 сәуір күнгі санында жарық көрген болатын, ол «Қазақстан журналистері кәсіби этикасының кодексінің жобасы» деп аталған [7].

2002 жылы көктемде 1-ші еуразиялық медиа-форумда сол кездегі мемлекет басшысы Н.Назарбаев журналистер қоғамда алдындағы жауапкершіліктерін жіті сезінуге тиіс, деп атап өткен болатын. Оның айтуынша, бүгінгі күнде БАҚ-ықпал етудің ең пәрменді құралы. Журналистер адамдардың бойына сенімділік те ұялата алады, олардың бойында қорқыныш сезімін туғыза алады. Бұл бұқаралық ақпарат құралдары мен олардың басқарып отырған адамдардың алында қойып отырған мақсаттарына байланысты болмақ, деп айтқан еді. Жалпы, Қазақстанда Журналистік этика кодексінің дүниеге келуіне елбасы Н.Назарбаевтың бірден-бір ықпалы болды, деп санауға болады. 2012 жылы 10 шілде күні республикалық БАҚ оның «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» делінген бағдарламалық мақаласын жариялаған . Онда «Отандық БАҚ-тарды жаңғырту

бағдарламаның маңызды бағыты болуы тиіс. БАҚ саласы журналистік этиканың Ұлттық кодексінің нақты үлгілері, сол сияқты тұтынушыны бұрмаланған және шынайы емес ақпараттан қорғайтын заңды нормалар негізінде жұмыс істеуі керек .ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігіне «журналистердің қоғамдық бірлестіктерімен бірлесіп Журналистік этика кодексінің жобасын әзірлесін; деген тапсырма берілді.[8].

Елбасының осы бағдарламалық мақаласынан кейін үш ай шамасында бірнеше жыл бойы талқыланған отандық этикалық кодекстің жобасы нақтыланды, 2012 жылы күзде құжат ретінде ресімделді.

Бұл құжатпен қатар республикамызда сайлау науқандары қарсаңында журналистер тарапынан келесідей үш құжат қабылданды.

2007 жылы 14 шілдеде Астанада республикалық және аймақтық 61 БАҚ қол қойған және аталмыш Хартияға 4 қоғамдық ұйым қолдау білдірген «2007 жылғы сайлау науқанын жазуда этикалық нормаларға адал болу туралы Хартия [9].

Этикалық нормалардың сақталуына қатысты келесі құжат 2016 жылы 3 ақпанда қабылданған. Ол 2016 жылдың 20 наурызында өтуі көзделген Қазақстан Республикасының Парламент мәжілісі мен мәслихаттарының депутаттарының кезектен тыс сайлау науқанын ақпараттандыру барысында этикалық нормаларды сақтау туралы Хартия болды.Онда «....үгіт жарияланымдары мен ақпараттық хабарламалар арасындағы айырмашылықты нақты ажырату қажеттілігіне баса назар аударылған болатын [10].

Журналистика этикасын сақтау қатысты соңғы құжаттардың бірі 2019 жылы 19 сәуірде қабылданған. Республикалық БАҚ өкілдері 2019 жылғы 9 маусымда өтетін кезектен тыс Президенттік сайлау науқанын ақпараттық жағынан қамтамасыз еткен кезде әдеп нормаларын ұстану туралы Хартия қабылдады. [11].

Бұл құжаттар түгелдей заман талабынан дүниеге келген дүниелер. Олардың эфирді, басылымдарды, желілерді салиқалы ой түйюге, саралауға мұрша бергізбейтін арзанқолды дүниелерден тазалауға мұрындық болары сөзсіз. Қорыта келе айтар болсақ, республикалық ақпарат кеңістігінде қызмет етіп отырған журналистерді этика мәселесіне қатысты құжаттарды қабылдауға бет бұрғызған, тағы қайталап айтар болсақ, заман талабы. Журналистік этиканың сақталмауы, ақпараттың тыңғылықты тексерілмеуі, жіті тексерілмеген ақпаратты бірінші болып беруге , көбірек қаралым жинауға деген ұмытылыс түптеп келгенде келесідей жарияланымдардың дүниеге келуіне себеп болып жатқандығы жасырын емес. «Құрметті Халқым! Әлеуметтік желілерде таралған ақпарат – өтірік!!! Мен Оқжетпесте демалысымды өткізіп жатырмын. Жалған ақпаратты таратқан газетті сотқа береміз», – деп жазған болатын Ескендір Хасанғалиев 2018 жылы 26 қазан күні өзінің Instagram-парақшасында [12].

Журналистік этикалық кодексті орындау -әр журналистің өз құзыретіне тиесілі, оны өзінің арожданы біледі.

Дегенмен, қазақстандық журналистер де бүкіл қоғамға құнды болып табылатын құндылықтарға ұмтылады. «Біреуді артық көрмесе,әлдекімдерге құпиялы не жария түрде тәуелді болмаса, еркін нарықта адал қызмет етуші біздің БАҚ еркін. Өзіндік кодекстің қабылдануы отандық журналистерді біріктіруге қабілетті, ол тіпті бірегей «кәсіби ұлттық идеяға» айнала алады. Сол кезде «корпорация рухы» деген ұғым елес болудан қалады» [13].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары туралы заңы [Электронды ресурс]: Қазақстан Республикасының бұқаралық ақпарат құралдары туралы 1999 жылғы 23 шілде күнгі № 451 заңы. adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451 еркін .(қаралған күн : 28.01.2019).
2. Журналист этикасы: Оқу құралы / Р.С.Жақсылықбаева; Қазақ университеті. – Алматы.: 2013. – 230 бет.
3. https://www.inform.kz/kz
   Қазақпарат 2012 жыл 30 тамыз электронды ресурс / қаралған кезі 05.07.19.
4. Журналистика: учебное пособие/ В.В.Ворошилов. Кнорус– Москва: 2014– 491 бет
5. https://www.kazpravda.kz/ Электронды ресурс
   Казахстанская правда 1997 жыл 7 маусым.
6. https://egemen.kz/
   Ғабит Мүсіреп, Егемен Қазақстан , 31 қазан

7. https://www.kazpravda.kz/ Электронды ресурс
Казахстанская правда. 2002 жыл, 2 сәуір.
8. https://www.inform.kz/
Н.Назарбаев: 2012 жылы 10 шілде. «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам»
9. https://www.zakon.kz/ Электронды ресурс
2007 14 шілде
10. https://bnews.kz/ Электронды ресурс 2016 жыл 3 ақпан
11. / https://www.inform.kz › Электронды ресурс
2019 жыл 19 сәуір
12. https://www.ktk.kz/kz/newsfeed/article/2018/10/.../105536/ Электронды ресурс.
13. Этика журналиста: учебное пособие Е.И.Дудинова. Қазақ университеті. Алматы 2016 265 с.

ИНЖЕНЕРЛІК ҒЫЛЫМЫ
ИНЖЕНЕРНАЯ НАУКА
ENGINEERING SCIENCE

УДК 621.86. 621. 629.3; 669.54. 793

ТОЙГАМБАЕВ С.К.
Профессор кафедры технической эксплуатации технологических машин и оборудования природообустройства,
ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева
Москва, Россия

БАЙДЕБЕКОВ Д. К.
Студент 4 курса
института механики и энергетики имени В.П. Горячкина,
ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева
Москва, Россия

СТАТИКО–ДИНАМИЧЕСКАЯ НАГРУЖЕНИЕ ПРИ ОБКАТКЕ ДВИГАТЕЛЕЙ ВНУТРЕННЕГО СГОРАНИЯ

Түйін. *Мақалада қозғалтқыштың салқын әрі статико-динамикалық күйдегі қозғалысын сынауға арналған текше қарастырылған. Қозғалтқышты сынау текшесі әрбір детальдің іске кірістіруін сапалы жүзеге асыруға ықпал жасайды. Сынауға негізделген жылжымалы бағаналарды әзірлеу барысында қолданылатын текшелерді жаңартудың маңыздылығы қозғалтқыштың сапасын арттуға бағытталады. Зерттеу жұмысында текшені орнатудың сызбалары мен шығындары есептелінді.*

Кілт сөздер*: статико-динамик, сынау, іске кірістіру, қозғалтқыш, сынау текшелері.*

Резюме. *В статье представлен стенд для холодной статико-динамической обкатки двигателей, позволяющей боле качественно проводить приработку деталей. Сущность модернизации стенда в разработке подвижных стоек для возможности обкатки более широкой номенклатуры двигателей. Проведены необходимые расчеты и представлены схемы.*

Ключевые слова: *статико-динамик, обкатка, приработка, двигатель, обкаточный стенд.*

Abstract: *the article presents a stand for cold static-dynamic run-in of engines, which allows more qualitative processing of children. The essence of the modernization of the stand in the development of mobile racks for the possibility of running a wider range of engines. The necessary calculations are carried out and schemes are presented.*

Key words: *static-speaker; running-in; burn-in; engine, run-in stand.*

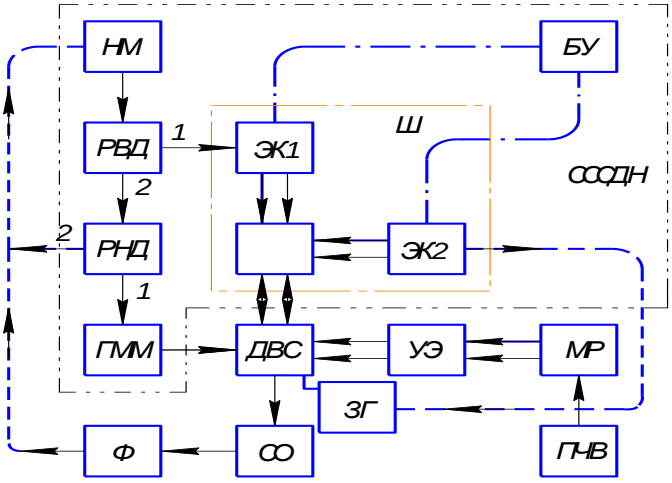
Введение. Одним из основополагающих факторов, определяющих долговечность деталей и надежную работу двигателя внутреннего сгорания (ДВС), а, следовательно, и качество их ремонта является правильно выполненная приработка, которая, как завершающая технологическая операция процесса ремонта и изготовления ДВС, частично проводится на ремонтном предприятии, а завершается в условиях эксплуатации. Обкатка тракторных ДВС осуществляется в несколько стадий. На первой стадии отремонтированные (или новые) ДВС проходят технологическую обкатку в стационарных условиях на заводах-изготовителях или ремонтных предприятиях. Продолжительность такой обкатки не превышает нескольких часов (1,5…3 ч.), однако её роль, по мнению большинства исследователей, чрезвычайно важна, так как в её процессе происходит предварительная приработка сопряжений ДВС, обеспечивающая возможность подготовить поверхности трения деталей к восприятию эксплуатационных нагрузок; выявление и устранение отказов, возникающих из-за отклонений в качестве запасных частей, в технологии ремонта деталей, сборки сопряжений и узлов ДВС, оказывающих влияние на всю его последующую работу. Технологическая обкатка ДВС осуществляется при нагрузках и скоростях, составляющих 50…100 % от номинальных значений, при этом ДВС или не достигают номинальной мощности, или работают при ней короткое время. Несоблюдение элементарных правил технологической обкатки ДВС, а также неправильное назначение режимов для данной конкретной модели ДВС могут способствовать резкому ухудшению приработки деталей, преждевременному износу, и, как следствие, снижению межремонтного ресурса ДВС.

На второй стадии производится начальная эксплуатационная обкатка ДВС в составе машин, на которых он установлен. Продолжительность начальной эксплуатационной обкатки ДВС составляет 30...60 мото. часов.

На третьей стадии проводится заключительная эксплуатационная обкатка, продолжительность которой достигает 400...600 мото. часов [1].

Основная часть. Целью данной разработки является повышение качества приработки и снижение первоначального износа.

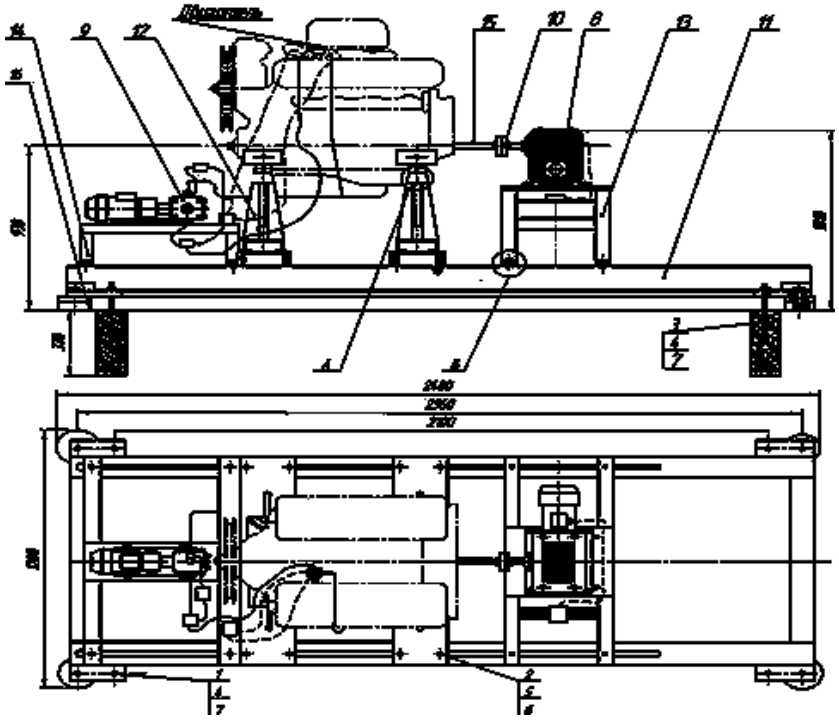
Назначение, устройство и принцип действия обкаточного стенда. Стенд для холодной обкатки дизелей со статико-динамическим нагружением предназначен для холодной приработки двигателей внутреннего сгорания (ДВС).

Предлагаемый способ приработки поршневого двигателя внутреннего сгорания, схема процесса приработки двигателя внутреннего сгорания – рисунок 1. и чертеж установки для холодной статико-динамической обкатки двигателей представлена на рисунке 2., заключается в том, что перед этапом холодной обкатки осуществляют циклическое нагружение двигателя путем подачи рабочего тела под давлением от внешнего источника повышенного давления в неработающие цилиндры двигателя, коленчатый вал которого вращается со сверхнизкой частотой вращения, причем в качестве рабочего тела используется масло. Подача рабочего тела в цилиндры происходит при пульсирующем давлении, при этом подача рабочего тела осуществляется в цилиндр двигателя с давлением, равным максимальному давлению рабочего цикла на номинальном режиме работы ДВС данной марки. Использование импульсной подачи рабочего тела под определенным давлением в цилиндры двигателя (≈ 8 МПа) приводит к пульсирующим ударным нагрузкам на сопряжения ДВС, что вызывает упрочнение поверхностей трения деталей, путем наклепа и исправления микро– и макрогеометрии поверхностей трения. В результате такого воздействия металл с поверхности трения не удаляется, а остается на ней, так как в результате поверхностно-пластических деформаций, возникающих под действием ударных нагрузок, возникают силы, деформирующие выступы неровностей шероховатых поверхностей трения, приложенные по нормали к поверхности трения, а не боковые, вызванные вращением одной детали относительно другой. Вращение коленчатого вала со сверхнизкой частотой вращения значительно снижает силы трения

Рис. 1 Схема процесса приработки при вращении и усилие среза двигателя внутреннего сгорания. Микронеровностей шероховатых поверхностей, что позволяет частицам металла не вырываться с поверхности трения, а лишь частично деформироваться, что способствует исправлению макро– и микрогеометрии, а также снижению приработочного износа, и как следствие увеличение эксплуатационного ресурса как отдельных деталей, так и двигателя в целом. Предлагаемый способ холодной приработки позволит сократить время основных этапов с одновременным упрочнением поверхностей трения, а также снизить первоначальный износ. НМ – насос-мотор; МР – мотор-редуктор; Ф – фильтр; ДВС – двигатель внутреннего сгорания; БУ – блок управления; Ш – штуцер; РВД – регулятор высокого давления; РНД – регулятор низкого давления; ЭК1– нагнетательный электромагнитный клапан; ЭК2 – сбросной электромагнитный клапан; УЭ – упругий элемент; ПЧВ – преобразователь частоты вращения; Ф – фильтр; СО – сливное отверстие; СССДН – система создания статико-динамических нагрузок.

Рис. 2. Чертеж установки для холодной.

А – блок винта стойки крепления двигателя;

Б – узел крепления стойки стола привода.

3; 4; 7 – стойки крепления ножек установки; 8 –мотор-редуктор МРЧ; 9 –насос-мотор НМШГ; 10-муфта; 11 –рама установки; 12 – передвижная стойка статикодинамической обкатки двигателей, крепления двигателя; 13 – стойка стола привода установки; 14 – ножка стола привода установки; 15 – карданная передача привода; 16 – платформа крепления.

Устройство для приработки ДВС содержит: непосредственно ДВС; систему создания статико-динамической нагрузки (СССДН), включающую насос-мотор (НМ), регуляторы высокого и низкого давления (РВД и РНД), штуцер (Ш), имеющий в составе два электромагнитных клапана (ЭК1 и ЭК2), блок управления электромагнитными клапанами (БУ); механизм поворота, включающий мотор-редуктор (МР), упругий элемент (УЭ) и преобразователь частоты вращения (ПЧВ). Двигатель внутреннего сгорания маховиком через упругий элемент (УЭ) соединен с выходным валом мотор-редуктора (МР). Частота вращения вала мотор-редуктора в свою очередь контролируется с помощью преобразователя частоты вращения (ПЧВ). Механизм привода позволяет достичь сверхнизкой частоты вращения коленчатого вала двигателя. Наличие червячного мотор-редуктора (МР) позволяет исключить противовращение в механизме привода. Линия подачи рабочего тела содержит насос-мотор (НШМ-12-25-10/10), при помощи которого рабочее тело (дизельное масло М10-2Г) забирается через сливное отверстие поддона картера ДВС и через масляный фильтр подается к регулятору высокого давления (клапан марки ГА-76070), который регулирует давление масла на давление, соответствующее максимальному давлению рабочего цикла в цилиндре ДВС, и подает его к штуцеру, а также регулятору низкого давления (клапан КП 16.2.5.000), откуда рабочее тело под давлением, соответствующим давлению в системе смазки ДВС, поступает в главную масляную магистраль (для осуществления принудительной смазки деталей кривошипно-шатунного механизма), и во всасывающую полость насос-мотора. Штуцер представляет собой корпус, в котором установлены нагнетательный электромагнитный клапан (в качестве его используется двухзатворный электромагнитный клапан ЭГФ) и сбросной электромагнитный клапан (в качестве его используется гидравлически разгруженный клапан ЭГФ). Штуцер устанавливается в технологическое отверстие под форсунки. Управление работой электромагнитных клапанов осуществляется с помощью блока управления. Линия подачи и слива рабочего тела и всасывающая магистраль насос-мотора состоит из гибких рукавов высокого давления (марки Н 036.83.010-160), соединенных штуцерами. Работа стенда для холодной приработки происходит следующим образом: сначала производится прокачка системы нагружения (для удаления воздуха). С этой целью, предварительно масло заливается в необходимом объеме в поддон картера

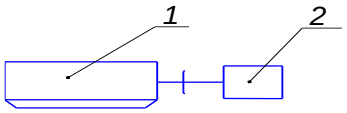
ДВС. При включении насос-мотора (НМ) масло забирается из поддона картера через сливное отверстие (СО), фильтр (Ф) и подается насос-мотором через регулятор высокого давления к штуцеру, причем при проведении прокачки сбросной электромагнитный клапан (ЭК2) находится в открытом состоянии. О завершении прокачки свидетельствует наличие однородной масляной структуры, видимой через прозрачную вставку в трубопроводе на выходе сбросного электромагнитного клапана. После завершения прокачки системы устанавливаем с помощью преобразователя необходимую частоту вращения вала мотор-редуктора (МР), соответствующую данной модели ДВС. В процессе приработки масло под давлением подается насос-мотором (НМ) к регулятору высокого давления (РВД), который распределяет масло к штуцеру (Ш) (к нагнетательному клапану) и к регулятору низкого давления (РНД). Регулятор низкого давления распределяет масло в главную масляную магистраль (ГММ) ДВС и во всасывающий трубопровод насос-мотора (НМ). При открытии электромагнитного клапана масло подается в надпоршневую полость цилиндра под давлением, соответствующим давлению такта сжатия (8…10 МПа). После подачи масла в цилиндр электромагнитный клапан закрывается и выдерживается в таком положении заданный промежуток времени, при закрытом сбросном клапане. После этого сбросной электромагнитный клапан открывается, давление в надпоршневом пространстве падает и масло через сбросной электромагнитный клапан (ЭК2) поступает в заливную горловину ДВС. При этом в периоды времени, когда происходит нагружение в цилиндре двигателя, рабочее тело, воздействуя на поршень с пульсирующим давлением, создает пульсирующую ударную нагрузку, в результате коленчатый вал двигателя пытается повернуться в обратную направлению вращения сторону, а в периоды разгрузки эластичная муфта будет компенсировать данный угол поворота.

Воздействуя на поршень, рабочее тело с пульсирующим давлением создает пульсирующую ударную нагрузку на сопряжения двигателя, производя упрочнение поверхностей трения путем наклепа, в результате которого происходит сглаживание поверхностей трения и выравнивание макро– и микрогеометрии сопряжений без потери металла. Все это значительно позволяет снизить начальный (приработочный) износ и увеличить срок службы, как отдельных сопряжений, так и всего двигателя в целом. Состояние приработонности поршневой группы может быть определено по величинам давлений в конце сжатия при 600 мин $^{-1}$ и температуре масла двигателя 75…80 °С. Давление определяют компрессометром. Состояние подшипников характеризуется, прежде всего, величиной давлений масла.

Выбор электродвигателя для привода коленчатого вала ДВС. Мощность на коленчатом валу двигателя $Pкв$, Вт: $P_{кв} = T_{кв} \cdot \omega_{в}$, где $T_{кв}$ – вращающий момент на ведущем валу, $T_{кв} = 680$ Н·м; $\omega_{кв}$ – угловая скорость вала, с $^{-1}$. $\omega_{кв} = \frac{\pi \cdot n_{в}}{30}$, где $n_{в}$ – частота вращения вала, мин $^{-1}$; $n_{в} = 0,56$ мин $^{-1}$, $\omega_{в} = \frac{3,14 \cdot 0,56}{30} = 0,06$ с $^{-1}$, тогда Pкв = 680 · 0,06 = 40,8 Вт. Частота вращения вала мотор-редуктора $n_{м}$, мин $^{-1}$ [2]: $n_{м} = n_{в} \cdot u$, где u – передаточное отношение червячного редуктора; принимаем $u = 80$ $n_{м} = 0,56 \cdot 80 = 45$ мин $^{-1}$.

Вращающие моменты на валу мотор-редуктора, Н·м [2] $T_{м} = \frac{T_{в}}{u \cdot \eta_{ч.р.} \cdot \eta_{п.м.}}$, где $\eta_{ч.р.}$ – коэффициент полезного действия червячного редуктора, принимаем [2]: $\eta_{ч.р.} = 0,7$; $\eta_{п.м.}$ – коэффициент полезного действия предохранительной муфты, принимаем [2]: $\eta_{п.м.} = 0,98$.

Рис. 3 Кинематическая схема механизма привода коленчатого вала ДВС.

$T_{м} = \frac{680}{80 \cdot 0,7 \cdot 0,98} = 12,3$ Н · м. 1 – червячный редуктор; 2– двигатель

Потребляемая мощность электродвигателя мотор-редуктора, Вт [2]:

$$P_м = \frac{Pкв}{\eta_{ч.р.} \cdot \eta_{п.м.}},$$

$$P_м = \frac{40,2}{0,7 \cdot 0,98} = 58,3 \text{ Вт}.$$

С учетом пусковых нагрузок мощность может быть увеличена в 3…4 раза. Так как частота вращения вала электродвигателя низкая, принимаем серийно изготавливаемый мотор-редуктор 1МПз2-31,5 с частотой вращения выходного вала $n_в = 45$ мин$^{-1}$ [2].

Расчет резьбы стойки стенда. Назначаем материалы для винта – сталь 20 и гайки – сталь 20. Примем квадратную однозаходную правую резьбу. Для определения среднего диаметра резьбы винта и гайки d_2 из расчёта резьбы на износостойкость примем отношение высоты гайки к среднему диаметру резьбы

k = H /d_2 =1,6 и допускаемое давление для резьбы $[q] = 10$ МПа . Вес двигателя ЯМЗ-236 составляет 820 кг. Так как конструкцией стенда предусмотрены четыре стойки под двигатель, то нагрузка на одну стойку будет составлять: F = 2,05 кН. Расчетная схема стойки представлена на рисунке 3.

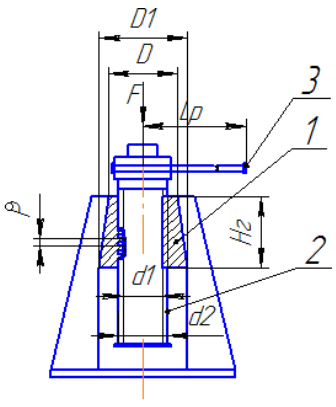
Из условия на сопротивление изнашиванию определяем средний диаметр резьбы [3]:

$$d_2 = \sqrt{2F / (\pi k [q])}.$$

$$d_2 = \sqrt{2F / (\pi k [q])} = \sqrt{2 \cdot 2,05 \cdot 10^3 / (3,14 \cdot 1,6 \cdot 10 \cdot 10^6)} = 17 \text{мм}.$$

Рис. 4 Расчетная схема стойки.

Ход резьбы P_h (число заходов резьбы): 1– гайка; 2 – винт; 3 – рукоятка

Геометрические размеры. Высота профиля резьбы [3]: $h = 0,1 \cdot d_2$, $h = 0,1 \cdot d_2 = 0,1 \cdot 17 = 1,7$ мм.

Наружный диаметр резьбы [3]: $d = d_2 + h$, $d = d_2 + h = 17 + 1,7 = 18,7$ мм.

Внутренний диаметр резьбы [3]: $d_1 = d_2 - h$, $d_1 = d_2 - h = 17 - 1,7 = 15,3$мм.

Шаг резьбы [3]: $P = 2 \cdot h$, $P = 2 \cdot h = 2 \cdot 1,7 = 3,4$ мм.

n = 1): $P_h = n \cdot P$, $P_h = n \cdot P = 1 \cdot 3,4 = 3,4$ мм.

Угол подъема резьбы [3]: $\operatorname{tg}\varphi = P_h / (\pi d_2)$,

$\operatorname{tg}\varphi = P_h / (\pi d_2) = 3,4/(3,14 \cdot 17) = 0,064$, следовательно, угол подъёма резьбы $\varphi = 3^0 40'$.

Коэффициент трения стали по стали при слабой смазке примем f = 0,1. Значит, $\operatorname{tg}\psi = f = 0,1$ и угол трения $\varphi = 5^0 50'$. Условие самоторможения винта обеспечено, так как $\psi < \varphi$ ($3^0 40' < 5^0 50'$). Проверим винт на прочность. Крутящий момент в опасных поперечных сечениях винта домкрата (на участке от гайки до рукоятки) [3]: $T = 0,5 \cdot d_2 \cdot F \cdot \operatorname{tg}(\psi + \varphi)$, $T = 0,5 \cdot 0,017 \cdot 2050 \cdot 0,17 = 2,96$ Н·м. Для

стали 20 предел текучести по ГОСТ 1050-80 $\sigma_T = 250$ МПа. Допускаемое напряжение на сжатие для винта [3]: $[\sigma_C] = \sigma_T / 3$, $[\sigma_C] = \sigma_T / 3$ = 250/3= 83,3 МПа.

Эквивалентное напряжение [3]: $\sigma_{ЭКВ} = \sqrt{\left[4F / \left(\pi d_1^2\right)\right]^2 + 4\left[T / \left(0,2 d_1^3\right)\right]^2}$,

$\sigma_{ЭКВ} = \sqrt{\left[4 \cdot 2,05 \cdot 10^3 / (3,14 \cdot 15,3^2)\right]^2 + 4\left[2,96 \cdot 10^3 / (0.2 \cdot 15,3^3)\right]^2}$ = 49,8 МПа.

49,8 МПа < 83,3 МПа. $[\sigma_{ЭКВ}] < [\sigma_C]$, т.е. прочность винта даже выше требумой.

Коэффициент приведения длины винта $\mu = 2$, так как винт можно считать стойкой с нижним защемлённым концом. Приведённый момент инерции площади сечения винта [3]:

$I = (\pi \cdot d_1^4 / 64)(0,4 + 0,6 \cdot d / d_1)$,

$I = (\pi \cdot d_1^4 / 64)(0,4 + 0,6 \cdot d / d_1) = (3,14 \cdot 15,3^4 / 64)$ +(0,4+0,6·18,7/15,3)=2,69·10^{3}мм^4

Радиус инерции площади сечения винта [3]:

$i = \sqrt{I / A_1}$,

$i = \sqrt{I / A_1} = \sqrt{4 \cdot I / \left(\pi \cdot d_1^2\right)} = \sqrt{4 \cdot 2,89 \cdot 10^3 / (3,14 \cdot 15,3^2)}$ = 3,9 мм.

Гибкость винта λ определяем по формуле [3]: $\lambda = \mu L / i = 2 \cdot 200 / 3,9 = 102$.

Критическая сила: $F_{кр} = \pi^2 E \cdot I (\mu \cdot l)^2$, (рассматриваем винт как стержень с одним жёстко закреплённым и другим свободным концом);

$$F_{кр} = 3,14^2 \cdot 2,1 \cdot 10^5 \cdot 2,69 \cdot 10^3 / (2 \cdot 200)^2 = 34,8 \text{ кН}.$$

Допускаемая сила [3]: $[F] = F_{кр} / S_y$, где [S $_y$] – коэффициент запаса устойчисти $\left|S_y\right| = 2,5$ [3]. [F] = 34,8 / 2,5 = 13,92 кН. Устойчивость винта обеспечена, так как сила, действующая на одну стойку, F = 2,05 кН меньше допускаемой $[F] = 13,92$ кН.

Гидравлический расчет*: Расчет трубопроводов.* Для всех линий используются гибкие армированные двухоплеточные трубопроводы по ГОСТ 8737-77. Соединение трубопроводов с гидроаппаратурой осуществляется штуцерами. Из уравнения непрерывности потока жидкости, внутренний диаметр трубопровода определяется [4]: $d = 1,13\sqrt{\frac{Q_H}{V}}$, где $Q_Н$ = 190·10^{-6} м^3/с – величина потока жидкости через трубопровод; V – скорость потока жидкости, м/с. Скорость потока жидкости принимается: – для всасывающего трубопровода V = 1 м/с; – для сливного трубопровода V = 2 м/с; – для напорного трубопровода V = 4 м/с. Тогда диаметр трубопроводов, м:

– всасывающего: $d_{BC} = 1,13\sqrt{\frac{Q_H}{V}} = 1,13\sqrt{\frac{190 \cdot 10^{-6}}{1}} = 15,57 \cdot 10^{-3}$м;

– сливного: $d_{BC} = 1,13\sqrt{\frac{Q_H}{V}} = 1,13\sqrt{\frac{190 \cdot 10^{-6}}{2}} = 11,18 \cdot 10^{-3}$м;

– напорного: $d_{BC} = 1,13\sqrt{\frac{Q_H}{V}} = 1,13\sqrt{\frac{190 \cdot 10^{-6}}{4}} = 8,79 \cdot 10^{-3}$м;

В соответствии с ГОСТ 16516-80 выбираем стандартные диаметры трубопроводов [4]. Внутренний диаметр: $d_н$ = 10 мм, $d_с$ = 12 мм, $d_в$ = 16 мм. Наружный диаметр трубопровода: $d_н$ = 22 мм, $d_с$ = 25мм, $d_в$ = 29 мм.

Тогда действительные скорости потока жидкости [4]:

$V = 1,13^2 \frac{Q_H}{d^2}$, в напорном трубопроводе: $V_H = 1,13^2 \frac{Q_H}{d^2} = 1,13^2 \frac{190 \cdot 10^{-6}}{10^2} = 2,43$ м/с; в сливном трубопроводе: $V_C = 1,13^2 \frac{Q_H}{d^2} = 1,13^2 \frac{190 \cdot 10^{-6}}{12^2} = 1,69$ м/с; во всасывающем: $V_{вс} = 1,13^2 \frac{Q_H}{d^2} = 1,13^2 \frac{190 \cdot 10^{-6}}{16^2} = 0,95$ м/с.

Расчет потерь давления во всасывающем трубопроводе. Для исключения кавитации необходимо иметь давление в конце всасывающего трубопровода не меньше 0,06 МПа. Это давление определяется из уравнения Бернулли [4]. $P_B = P_O + \rho \cdot g \cdot h - \frac{\rho \cdot V^2}{2} - \left(1 + \zeta \cdot b + \frac{\lambda \cdot l}{d}\right)$, где P_o = 101,325 – атмосферное давление, кПа; ρ = 890 – плотность жидкости, кг/м^3; g = 9,81 – ускорение свободного падения, м/с^2; h = 0,14 – высота всасывания, м; $V = V_{вс}$ = 0,95 – скорость потока жидкости, м/с; ξ = 1,45 – суммарный коэффициент местных сопротивлений; b – поправочный коэффициент, учитывающий влияние вязкости жидкости на местные потери; λ – коэффициент трения жидкости о стенки трубопровода; l = 0,32 – длина всасывающего трубопровода; d=0,016 м – диаметр трубопровода, м. Коэффициент трения жидкости о стенки трубопровода зависит от числа Рейнольдса, которое определяет режим сечения жидкости: $\mathrm{Re} = \frac{V \cdot d}{\nu}$, где $\nu = 50 \cdot 10^{-6}$ – кинематическая вязкость жидкости, м^2/с. Тогда $\mathrm{Re} = \frac{V \cdot d}{\nu} = \frac{0{,}95 \cdot 0{,}016}{50 \cdot 10^{-5}} = 304$. Поток ламинарный, т.к. Re = 304 < 2200. Тогда коэффициент трения $\lambda = \frac{75}{\mathrm{Re}} = \frac{75}{304} = 0{,}247.$ По графику определяем поправочный коэффициент b = 3 [4]. Давление во всасывающем трубопроводе:

$$P_B = 101323 + 890 \cdot 9{,}81 \cdot 0{,}14 - \frac{890 \cdot 0{,}9}{2} \cdot \left(1 + 1{,}45 \cdot 3 + \frac{0{,}259 \cdot 0{,}32}{0{,}016}\right) = 98328 \text{ Па} \approx 0{,}1 \text{ МПа}.$$

$P_В$ = 0,1 МПа удовлетворяет заданному выше условию.

Расчет потерь давления в напорной и сливной гидролиниях. Общие путевые потери определяются по формуле: $\sum \Delta P_n = \Delta P_{пн} + \Delta P_{пс}$, где $\Delta P_{пн}$, $\Delta P_{пс}$ – путевые потери в напорной и сливной гидролиниях, находим по формуле [4].

$$\Delta P_{пн} = \lambda_н \cdot \rho \frac{l_н \cdot V_н^2}{d_н \cdot 2}, \qquad \Delta P_{пс} = \lambda_с \cdot \rho \frac{l_с \cdot V_с^2}{d_с \cdot 2}.$$

Из предыдущих расчетов определяем Re: в напорной: $\mathrm{Re}_н = \frac{V_н \cdot d_н}{\nu} = \frac{2{,}43 \cdot 0{,}01}{50 \cdot 10^{-6}} = 486,$ в сливной:

$$\mathrm{Re}_с = \frac{V_с \cdot d_с}{\nu} = \frac{1{,}69 \cdot 0{,}012}{50 \cdot 10^{-6}} = 405{,}6.$$

Тогда коэффициент трения жидкости о стенки: в напорной; $\lambda = \frac{75}{\mathrm{Re}_н} = \frac{75}{486} = 0{,}154,$: – в сливной $\lambda = \frac{75}{\mathrm{Re}_с} = \frac{75}{405{,}6} = 0{,}185.$

Общие путевые потери:

$$\sum \Delta P_н = \Delta P_{пн} + \Delta P_{пс} = 0{,}154 \cdot 890 \cdot \frac{1{,}6 \cdot 2{,}43^2}{2 \cdot 0{,}01} + 0{,}185 \cdot 890 \cdot \frac{1{,}28 \cdot 1{,}69^2}{2 \cdot 0{,}012} = 89925 \text{ Па} \approx 89{,}9 \text{ кПа}.$$

Местные потери давления находим из выражения [4]:

$$\sum \Delta P_м = \Delta P_{мн} + \Delta P_{мс} = \xi_н \cdot b_н \cdot \rho \cdot \frac{V_н^2}{2} + \xi_с \cdot b_с \cdot \rho \cdot \frac{V_с^2}{2},$$

где $\Delta P_{мн}$, $\Delta P_{мс}$ – местные потери в напорной и сливной гидролиниях; $\xi_н$ = 7 – кэффициент местных сопротивлений в напорной гидролинии; $\xi_с$ = 5,8 – коэффициент местных сопротивлений в сливной гидролинии; $b_н$ = 1,8; $b_с$=1,9.

Общие местные потери [4]: $\sum \Delta P_{МН} = \Delta P_{МН} + \Delta P_{МС} a,$

$$\sum \Delta P_{МН} = \Delta P_{МН} + \Delta P_{МС} = 7 \cdot 1{,}8 \cdot 890 \cdot \frac{2{,}43^2}{2} + 5{,}8 \cdot 1{,}9 \cdot 890 \cdot \frac{1{,}69^2}{2} = 47{,}2 \text{ кПа}.$$

Общие потери давления [4]: $\sum \Delta P_М = \sum \Delta P_Н + \sum \Delta P_М = 89{,}9 + 47{,}2 = 137$ кПа.

Общие потери давления не превышают 10 % давления, насосом (10 МПа).

Заключение. Применение существующих технологий и способов обкатки двигателей не позволяет обеспечить достаточной эффективности приработки, снижения износа поверхностей трения в начальный период, равномерной приработки в цилиндрах двигателя, исключения областей схватывания металла из-за неправильности макро– и микрогеометрии. Поэтому для повышения эффективности обкатки автотракторных двигателей внутреннего сгорания предлагается обкатка со статико-динамическим нагружением, позволяющая частично устранить вышеперечисленные недостатки. Для реализации технологии обкатки двигателей со статико-динамическим нагружением разработан стенд для холодной обкатки, проведены технологические и прочностные расчеты стенда.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Погорелый И. П. Обкатка и испытание тракторных и автомобильных двигателей / И. П. Погорелый. – М.: Колос, 2003. – 208 с.
2. Ерохин М. Н. Проектирование и расчет подъемно-транспортных машин сельского назначения / М. Н. Ерохин, А. В. Карп, Н. А. Выскребенцев и др., под ред. М. Н. Ерохин, А.В. Карп. – М.: Колос 1999. – 228 с.
3. Решетов Д. И. Детали машин: Учебник для студентов машиностроительных вузов/ Д. И. Решетов.-4-е изд. перераб. и доп.– М.: Машиностроение, 2001-496 с.
4. Исаев А. П. Гидравлика и гидромеханизация сельского хозяйства. / А. П. Исаев, Б. И. Сергеев; В.А. Дидур. – Москва ВО «Агропромиздат» 2000.– 399 с.
5. Тойгамбаев С.К., Шнырев А.П., Голиницкий П.В. Метрология. Стандартизация. Сертификация. Учебник для ВУЗов. М.: Изд. Спутник+, 2017–375 с.
6. Тойгамбаев С.К., Голиницкий П.В. Измерение и контроль деталей транспортных и транспортно-технологических комплексов. Учебное пособие. М.: 2018.
7. Тойгамбаев С.К. « Применение инструментальных материалов при резании металлов ». Учебник для ВУЗов. М.: Ред. Изд. Отдел МГУП, 2007.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

АБДРАХМАНОВ А.Н. – магистр права, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г.Алматы
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. – доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
АБИТОВА Г.Т. – доктор PhD, доцент кафедры социально-культурных технологий Алматинского филиала Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов, г. Алматы
АКАНОВА А.И. – докторант, педагогика ғылымдарының магистрі, Нұр-Сұлтан қ.
АКБЕРДИЕВА Д.А. – Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі, Мирас Университеті, Шымкент қ., Қазақстан
АЛДАБЕРГЕНОВА А.О. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
АЛСАИТОВА Р.К. – Өнертану ғылымдарының кандидаты, доцент міндетін атқарушы (доцент), Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ-сы, Қазақстан Республикасы
АМАНГАЗИЕВА М.К. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, С. Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті , Ақтөбе, Қазақстан
АНУФРИЕВА Е.А. – ученый-криминалист, кандидат юридических наук, Российский государственный университет правосудия
ARIPOV A. – senior lecturer, master of Translation Studies, Faculty of Oriental Studies, KazNU after al-Farabi
АСЫЛБЕКОВА М.П. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
AUBAKIROVA R. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
ӘМІРБЕКОВА А.Б. – Лексикология бөлімінің меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы
БАГИЛА Р. – Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан
БАҒИЕВА Ш. – докторант, Сулейман Демирель атындағы университеті
БАЙБУРАЕВА Ж.А. – филология магистрі, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
БАЙГУНДИНОВ Е.Н. – докторант 2 курса специальности «Юриспруденция», Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей, Казахстан
БАЙДЕБЕКОВ Д. К. – Студент 4 курса института механики и энергетики имени В.П. Горячкина, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Москва, Россия
БАЙЖОМАРТОВА К.А. – к.ю.н., ассоц.профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г.Алматы
BAYSALOV A.D. – Candidate of jurisprudence, associate professor of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University
БАЯДИЛОВА-АЛТЫБАЕВА А.Б. – филология мамандығының докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
БЕКИШЕВ А.К. – Ph.D., майор полиции, старший преподаватель кафедры уголовного процесса и криминалистики Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова,
старший научный сотрудник кафедры уголовного процесса, криминалистики, судебной экспертизы Юридического института Южно-Уральского государственного университета
BEXOLTANOVA A. – master student majoring in Informatics, S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan
БЕРДЕНОВА А.С. – «Жалпы педагогика және психология» кафедрасының аға оқытушысы, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Тараз
БУРИБАЕВА М.А. – кандидат филологических наук, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан
VELI Ö.Ö. – Доктор Phd, профессор, заведующий кафедрой уголовного, уголовно- процессуального права Dokuz Eylül Üniversitesi
GIZATULINA A.F. – Teacher of the Department of Foreign Languages, Karaganda State University Karaganda
ДАРХАМБАЕВА А.Д. – ак. профессор кафедры, ст. преподаватель кафедры публичного права
ДАРХАМБАЕВ Р.Р. – к.ю.н., ст. преподаватель кафедры публичного права
ДЖАБАЕВА Г.Н. – докторант 1 года обучения, Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда
DZHANSARAEVA R.E. – Doctor of Law Sciences, Head of Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University
ДОСЕКЕЕВ О.Б. – докторант PhD, Dokuz Eylül Universitesi
ДЯЧУК М.И. – к.ю.н. доцент кафедры гражданского права и гражданского процесса, Факультет экономики и права, ВКГУ им. С.Аманжолова, г. Усть-Каменогорск

ЕГИЗБАЕВА Л.Е. – магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им.Марата Оспанова
ЕЛУБАЕВ А.Б. – 2 курс докторанты, Алматы полиция академиясы
ЕЛЮБАЕВ М.С. – д.ю.н, ректор Кокшетауского университета имени Аблая Мырзахметова
ЕСЕНҒАБЫЛОВ І.Ж. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
ЕСПЕКОВА Л.Ә. – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.
ЖАНДЫКЕЕВА Г.Е. – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби
ЖУМАҒУЛОВ Г.Н. – магистр, аға оқытушы, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Қазақстан, Орал қаласы
ЗЫКРИНА С.Ж. – педагогика магистрі, Жаратылыстану ғылымдары факультеті, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті , Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы
ІЛИЯСОВА Д.С. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
ИМАНБАЕВ А.К. – магистр искусствоведческих наук
ИСАЕВА Г.С. – филология ғылымдарының кандидаты, ҚР БжҒМ ҒК Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Этнолингвистика бөлімінің меңгерушісі, Алматы қаласы
ИСАҚҰЛОВА Ш.Қ. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
КАН А.Г. – к.ю.н., подполковник полиции, начальник отдела организации научно-исследовательской и редакционно-издательской работы Алматинской академии МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова
КАРАТАЕВ Т.Ж. – к.ю.н., докторант, институт исследований при Генеральной Прокуратуре Республики Беларусь
КНИСАРИНА М.М. – старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им. Марата Оспанова
КУДАЙБЕРГЕНОВ А.Е. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, филология кафедрасының доценті м.а, Мардан Сапарбаев институты, Шымкент қаласы
КУНАНБАЕВА М.Ш. – к.п.н., доцент кафедры дошкольного образования, Павлодарский государственный педагогический университет
KUNDAKOVA M.ZH. – Doctoral student of Law faculty, Department of Criminal law, Criminal procedure and Criminalistics, al-Farabi Kazakh National University
КУСАЙНОВА М.А. – Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығы докторанты, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
ҚАЙЫРБЕК М.С. – Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қаласы
ҚАМЗАБЕКҰЛЫ Д. – Ұлттық ғылым академиясының академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан, Нұр-Сұлтан
ҚАНАТБЕКҰЛЫ Ж. – докторант, полиция аға лейтенанты, Қазақстан Республикасы ІІМ Б. Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының Жоғары оқу орнынан кейін білім беру институты
ҚОБЛАНОВА А.Ж. – профессор, филология ғылымдарының кандидаты, академик С. Қирабаев атындағы Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ., Қазақстан
ҚОЖАБАЕВ Қ.Ғ. – п.ғ.д., профессор, Жаратылыстану ғылымдары факультеті, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қаласы, Қазақстан Республикасы
МАМАДАЛИЕВА Ю.А. – филология ғылымдарының магистрі, Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Мирас Университеті, Шымкент қ., Қазақстан
МАШИМБАЕВА А.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы
МИРМАНОВА Г.К. – старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им.Марата Оспанова
МУРАТОВА Г.А. – доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан
МУСАГАЖИНОВА А.А. – Руководитель отдела Нематериального культурного наследия НИИ «Халық қазынасы» Национального музея Республики Казахстан
МУСИНА А.С. – тех.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
МУХАМЕДЖАНОВ Э.Б. – д.ю.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана, г.Алматы
МЯЧИН К.А. – старший преподаватель кафедры «Германо-романская филология», м.п., Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск
NAGASHBEKOV N. – master of Translation Studies, Faculty of Philology and World Languages, KazNU after al-Farabi
NARENOVA S. – Candidate of technical sciences, associate professor, Korkyt Ata Kyzylorda State University
НУСУПОВА А.С. – кандидат искусствоведения, доцент, декан факультета Вокала, дирижирования и музыкального образования РГУ «Казахской национальной консерватории имени Курмангазы», Алматы, Казахстан
НҰРҒОЖАЕВ Ш.Б. – Докторант, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы

ОЛЬКОВА И.А. – доцент, зав.кафедрой «Иностранные языки», к.ф.н., Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Казахстан, г. Петропавловск
ОМИРАЛИ А.О. – доцент кафедры, ст. преподаватель кафедры публичного права, Академия экономики и права им. У.А. Джолдасбекова, г. Талдыкорган
ОРСАЕВА Р.А. – қылмыстық құқық және қылмыстық іс жүргізу кафедрасының доценті, заң ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ
ПУШКО Н.А. – Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, филология ғылымдарының магистрі, Мирас Университеті, Шымкент қ., Қазақстан
RAKHMETOVA SH.S. – PhD student, Kokshetau State University named after Sh. Ualikhanov Petropavl city
РАМАЗАНОВ С.Ж. – 1 курс PhD докторанты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қаласы Қазақстан
САБИТОВА А.А. – азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу кафедрасының меңгерушісі, заң ғ.к., С.Аманжолов атындағы ШҚМУ
САҒАТОВА Ш. – доцент, Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
САДУЛОВА Ж.К. – 6D020500 – «Филология» мамандығының 1 курс докторанты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Мемлекеттік Университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан
САДЫҚОВА М.С. – 1 курс магистранты, филология және әлем тілдері факультеті, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан
SAKENOVA A.B. – Professor of the Department of Technical and Forensic ensuring the detection and investigation of crimes, doctor (PhD), police lieutenant colonel
САНАЙ Г.Е. – п.ғ.к., доцент, ассистент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Тараз
САРСЕКЕЕВА Ж.Е. – д.п.н, профессор, Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова, Караганда
СӘРСЕНБЕКОВ Н.Ж. – Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қарағанды қаласы
СЕЙДАНОВ Қ. – академигі, профессор, Өзбекстан Республикасы Тұран Ғылымдар Академиясы, әрі Қазақстан Республикасы Гуманитар Ғылымдар Академиясы
SEITENOV A. – doctoral student majoring in “Pedagogy and Psychology”, S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan,
СЕЙТЖАНОВА Ж.Д. – ассистент профессор, ф.ғ.к., Қазақстан тарихы және медиакоммуникациялар кафедрасы, ХАТУ, Алматы қ.
СМАГУЛОВ Е.Ж. – Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорган қ., Қазақстан Республикасы
СҮЙЕРҚҰЛ Б.М. – бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
СЫДЫК Л.С. – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры языков ЗКМУ им.Марата Оспанова
ТАУЖАНОВА Р.Ж. – к.ю.н., профессор, ст. преподаватель кафедры публичного права, ак. доцент кафедры, м.ю.н.
ТЕКТІҒҰЛ Ж.О. – филол. ғ. д., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
ТЕМИРГАЗИН Р.Х. – магистр юридических наук, докторант Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, г. Семей
TLEUMETOV B.T. – Teacher of the Department of Foreign Languages, Karaganda State University, Karaganda
ТОГАЙБАЕВА Ш.С. – к.ю.н., доцент, профессор кафедры «Юриспруденция» Кокшетауского университета имени Аблая Мырзахметова
ТОЙГАМБАЕВ С.К. – Профессор кафедры технической эксплуатации технологических машин и оборудования природообустройства, ФГБОУ ВО РГАУ-МСХА имени К.А. Тимирязева, Москва, Россия
УСЕРБАЕВА М.А. – Тілдік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Мирас Университеті, Шымкент қ., Қазақстан
УТЕГЕНОВА Э.Ж. – ассистент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті, Қазақстан, Тараз
ХАБИЕВА А.А. – Жетекші ғылыми қызметкер, филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы
ЦОЙ А.Н. – к.ю.н., доцент, полковник полиции в отставке
CHEKMAREVA N.V. – Teacher of the Department of Foreign Languages, Karaganda State University, Karaganda
ШАВАЛИЕВА З.Ш. – Педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті
ШАУШЕКОВА Б.К. – Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының доценті, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
ШОЙМАНОВА М.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, “Өрлеу” БАҰО АҚ филиалы , Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша ПҚБАИ, Шымкент қ., Қазақстан
YAKHINA S.B. – Teacher of the Department of Foreign Languages, Karaganda State University, Karaganda

ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

Мауленов Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахтанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологи- ческую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступления;

роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологи- ческие знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «…И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

Агыбаев А.Н.
доктор юридических наук,
профессор КазНУ им.аль-Фараби,
заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно … поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие внутренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал
(Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года № 1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы. Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№7/2 2019 жыл

Бас редактор: «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

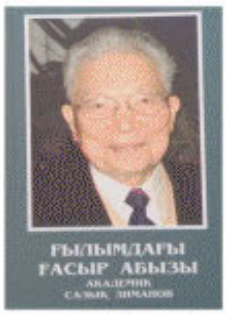
Басуға 26.07.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 49,5 б.т. Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №5509.

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй,
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

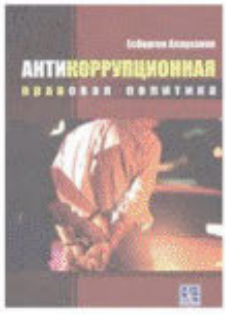
В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издания - учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятеля Казахстана» д.ю.н., профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИН МЮ РФ, Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г. в МГУ имени М.В. Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович - зав.кафедрой Судебной власти и уг. процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, гл. редактор международного журнала "Наука и жизнь Казахстана". Профессор О.Старков отметил, что новый учебник "Криминология" отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком. В том числе в книге "Криминология", подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые главы -"Бытовая преступность", "Медицинская преступность" и "Криминотеология", чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжении двух десятков лет. Своими трудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

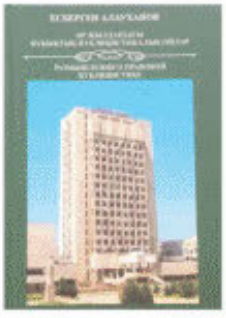

Журналға “Қазпочта” бөлімшелері арқылы жазылу индексі 74191

